

Zemljopisne, ekonomske i društvene okolnosti grčkog interesa za istočnu obalu Jadrana

Budić, Filip

Doctoral thesis / Disertacija

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

<https://doi.org/10.17234/diss.2022.233844>

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:962070>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-20**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Filip Budić

**ZEMLJOPIISNE, EKONOMSKE I
DRUŠTVENE OKOLNOSTI GRČKOG
INTERESA ZA ISTOČNU OBALU JADRANA**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2022.

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Filip Budić

**ZEMLJOPISNE, EKONOMSKE I
DRUŠTVENE OKOLNOSTI GRČKOG
INTERESA ZA ISTOČNU OBALU JADRANA**

Mentor:
prof. dr. sc. Marina Milićević Bradač

Zagreb, 2022

~ ii ~

University of Zagreb

FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Filip Budić

**GEOGRAPHICAL, SOCIAL
AND ECONOMIC CIRCUMSTANCES OF
THE GREEK INTEREST IN THE EASTERN
ADRIATIC COAST**

DOCTORAL DISSERTATION

Supervisor:
Marina Milićević Bradač, Full Professor

Zagreb, 2022

O MENTORICI

Marina Milićević Bradač rođena je u Zagrebu 1957.g. Diplomirala je arheologiju i klasičnu filologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1980.g, gdje je i magistrirala 1985. i doktorirala 1993. na arheologiji s disertacijom „Prehistorijski korijeni nekih aspekata grčke religije“. Od 1983. radi na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, a od 2010. godine redovita je profesorica u trajnom zvanju na Odsjeku za arheologiju kao predstojnica Katedre za klasičnu arheologiju. Bila je voditeljica projekta Corpus inscriptionum Latinarum quae in Croatia repertae sunt. Predaje klasičnu arheologiju na preddiplomskoj, diplomskoj i doktorskoj razini. Njezini glavni interesi su klasična arheologija, povijest religija, naročito prapovijesnih i grčke, mitologije, kao i povijest kulture općenito (s posebnim naglaskom na to kako su motivi antičke tradicije preneseni u modernu popularnu kulturu).

Posljednji izbor: 1. listopada 2010. g.

Knjige:

Milićević 1990	Milićević, M., <i>Rimski kalendar</i> , Zagreb: Latina & Graeca, 1990.
Milićević 1997	Milićević, M., <i>Klaudije Klaudijan, Otmica Prozerpine</i> , prijevod, komentar i uvod, Zagreb: Latina & Graeca, 1997.
Milićević Bradač 2004	Milićević Bradač, M., <i>Stara Grčka: Grci na Crnome moru</i> , Zagreb: Školska knjiga, 2004.

Izabrani članci koji kvalificiraju mentora:

Milićević Bradač 2001	Milićević Bradač, M., „Treatment of the Dead at the Eneolithic Site of Vučedol, Croatia.“, u: <i>The Archaeology of Cult and Religion</i> , ur. P. F. Biehl i F. Bertemes, Budimpešta 2001, 209 - 218.
Milićević Bradač 2005	Milićević Bradač, M., „The transfer of symbols and meanings: the case of the 'horns of consecration'“, <i>Documenta praehistorica</i> 32 (2005): 187-196.
Milićević Bradač 2007	Milićević Bradač, M., „Die Griechen in Kroatien.“, u: <i>Kroatien in der Antike</i> , ur. M. Sanader, Mainz-am-Rhein 2007, 37-60.

- Milićević Bradač 2018 Milićević Bradač, M., „Ab excessu Divi Augusti – The Fortunes of Augustus on the Occasion of the 2000th Anniversary of his Death“, u: *The Century of the Brave/Stoljeće hrabrih, Faculty of the Humanities and Social Sciences University of Zagreb*, ur. M. Milićević Bradač i D. Demicheli, Zagreb 2018, 11 - 40.
- Milićević Bradač 2018 Milićević Bradač, M., „Passing through the Countryside: How to Recognize a Sacred Place?“, u: *Sacralization of Landscape and Sacred Places*, ur. J. Belaj, M. Belaj, S. Krznar, T. Sekelj Ivančan i T. Tkalčec, [Zbornik Instituta za arheologiju (Serta Instituti Archaeologici); 10], Zagreb 2018, 143-164.
- Milićević Bradač 2020 Milićević Bradač, M., „A Storm on the Gyraean Rocks and the Death of Ajax the Lesser“ / „Oluja kod Girske stijene i smrt Ajanta Malog“, *Archaeologia Adriatica* 12,1 ([2018] 2020): 193-209.
- Milićević Bradač 2020 Milićević Bradač, M., „Tam multa in crepitans salit horrida grando (Vergil, Georgics, 1. 449)“, u: *Cambijev Zbornik I, Zbornik radova posvećenih osamdesetogodišnjici života Nenada Cambija*, [Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji; 44], Split ([2019] 2020), 133-152.
- Milićević Bradač 2020 Milićević Bradač, M., „Desertum in pelago“, u: *Zbornik I. Skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, ur. M. Sanader, D. Tončinić et al., Zagreb 2020, 125-144.

ZAHVALE

Budući da je disertacija rezultat višegodišnjeg truda, mnogo je ljudi kojima dugujem veliko hvala. U nadi da nekoga ili nešto nisam zaboravio spomenuti, neka mi bude oprošteno ograničavanje na dvije stranice. Želim dati do znanja da iza kratkih odlomaka zahvale stoji puno više od puke formalnosti!

Golemu i najveću zahvalnost dugujem mentorici prof. Marini Milićević Bradač za dugogodišnju pomoć koju mi je dragovoljno i strpljivo pružila. S velikim se zadovoljstvom prisjećam brojnih konzultacija i dugih rasprava o društvenim i političkim okolnostima grčkog naseljavanja na Sredozemlju, herojskim plovidbama u osvit željeznog doba, terminološkim neologizmima, ali i bespućima suvremene teorijske literature. Njezino je stručno i znanstveno vodstvo bilo od neprocjenjive pomoći, a pojedine tematske cjeline iz monografije *Stara Grčka: Grci na Crnome moru*, objavljene 2004. godine, stoje kao inspiracijsko polazište za ovu disertaciju.

Veliku zahvalu dugujem i prof. Bruni Kuntić-Makvić. Posebno želim istaknuti da mi je tijekom zahtjevnih pandemijskih mjeseci, kad je većina knjižnica zatvorila vrata, pružila prostor za istraživanje, čitanje i pisanje. Mnogobrojne bibliografske jedinice kabineta C-015 poslužile su višekratno i tako ubrzale rad na disertaciji. Velika joj hvala na stručnoj i jezičnoj pomoći, ali i pri savjetima oko prevođenja grčkih tekstova. Puno mi je značio i profesoričin poziv za sudjelovanje na fakultetskim projektima pomoću kojih sam proveo tjedan dana u knjižnici u Heidelbergu 2019. godine.

Profesorici Heleni Tomas želim posebno zahvaliti na poticaju za upis na doktorski studij. Dugogodišnji terenski rad u dolini Cetine kao i mogućnosti za istraživanje u Grčkoj i Izraelu bili su snažna motivacija za ostanak u struci. Vrlo sam zahvalan na razumijevanju, prijateljskoj potpori, ali stručnim sugestijama oko problema mikenske prisutnosti na istočnom Jadranu. Njezinom sam zaslugom imao priliku doći do knjižnične građe u Heidelbergu i Ateni.

Posebna zahvala prof. Ilyi Strebulaevu i Anni Dvornikovoj uz čiju sam pomoć proveo godinu dana u SAD-u te dobio priliku slušati predavanja i prikupiti literaturu na Sveučilištu u Stanfordu i Berkleyu. Njihova velika ljubav prema klasičnoj antici bila mi je poticaj za dodatno istraživanje i znatiželju. Nerijetko su iz svakodnevnih razgovora proizašle vrlo konstruktivne rasprave. Hvala Danielu i Lizi na znatiželji i što su voljeli slušati!

Posebnu zahvalu dugujem kolegi dr. sc. Filipu Frankoviću koji je tijekom dugih šetnji u pandemijsko doba imao puno strpljenja i volje raspravljati o stručnim pojedinostima, počevši

od brončanodobnog Egeja do teorijske literature. Njegove su sugestije o interpretiranju arheološkog konteksta i primjeni teorijskih obrazaca bile iznimno korisne. Ljubazno mi je pomogao i pri nabavci bibliografskih jedinica do kojih nerijetko nije bilo jednostavno doći.

Brojnim kolegama zahvaljujem na konstruktivnim savjetima, opskrbljivanju relevantnom literaturom te pružanju stručne pomoći. Ovim im putem želim svima zahvaliti: prof. Vedranu Barbariću, prof. Zrinki Blažević, Robertu Braliću, prof. Dinu Demicheliju, dr. sc. Alki Domić Kunić, Mislavu Filešu, Juliji Fileš Kramberger, dr. sc. Staši Forenbaheru, prof. Dariju Hruševanu, prof. Zdravki Hincak, dr. sc. Branku Kiriginu, dr. sc. Ani Konestri, prof. Jeleni Marohnić, prof. Richardu Martinu, dr. sc. Kristini Mihovilić, prof. Ianu Morrisu, prof. Borisu Olujiću, prof. Jasmini Osterman, prof. Mati Parici, prof. Ani Pavlović, prof. Hrvoju Potrebici, prof. Ireni Radić Rossi, dr. sc. Maši Sakara Sučević, prof. Amri Šaćić Beća, prof. Renati Šoštarić, prof. Luki Špoljariću, dr. sc. Asji Tonc, prof. Tihomili Težak-Gregl, Jurici Triplatu i prof. Ingi Vilogorac Brčić. Jednako tako želim zahvaliti Liljani Stefanovskoj, Lauri Komerički, Silviji Pisk i Steli Kos iz knjižice Filozofskog fakulteta u Zagrebu koje su se svesrdno trudile da u kratkom roku dođem do željenih članaka ili knjiga.

Hvala mojim prijateljima i djevojci Patriciji na velikom strpljenju, bodrenju i savjetima. Svjestan sam da su se nerijetko našli u situaciji slušati o temama koje im možda nisu bile iznimno napete. Ako ništa, uvjerio sam se vlastitim ušima da Patricija doista zna pojasniti osnovne smjernice ovog rada! Zahvaljujući njihovoj dobroj volji i podršci, disertacija je konačno ugledala svjetlo dana.

Na koncu, mojim roditeljima Nikolini i Željku te bratu Jakovu koji su me uvijek podržavali i potpomagali moj rad s beskrajno puno strpljenja. U znak zahvalnosti posvećujem im ovu disertaciju, posebno svome ocu koji se u posljednjih nekoliko mjeseci našao u teškoj zdravstvenoj situaciji.

Adde parvum parvo, modicum supperadde pusillo,

Tempore sic parvo magnus acervus erit.

SAŽETAK

U izmaku predarhajskog doba Grci su započeli naseljavati obale Sredozemlja i Crnoga mora. Bio je to ekonomsko-politički proces koji podrazumijeva istraživanje novih područja i odabir teritorija koji je djelovao perspektivnim za utemeljenje naseobina. Od 8. do 6. st. pr. Kr. kad su nicala nova naselja na obalama Italije, Sicilije, Crnog mora, sjeverne Afrike i drugdje, interes za naseljavanje na Jadranu imao je znatno slabiji odjek.

Ova disertacija ima cilj proučiti i analizirati zemljopisne, društvene i ekonomske okolnosti koje se mogu istaknuti kao glavni argumenti manjka grčke motivacije za naseljavanje istočne obale Jadrana do 4. st. pr. Kr. Rad se sastoji od šest cjelina. Nakon uvoda slijedi pregled i reevaluacija hipoteza o grčkoj prisutnosti na Jadranu do prijelaza 5. na 4. st. pr. Kr. U idućoj su cjelini razmotrena opća znanja o grčkoj prospekcijskoj i naseljavanju tijekom arhajskog perioda. Na to se nadovezuju tri cjeline u kojima smo zasebno analizirali istočnojadranska zemljopisna obilježja, ekonomske potencijale i društvene okolnosti.

Koristeći se suvremenim teorijskim modelima poput umreženosti uskoga mora, ekonomskog odnosa središta i periferije, koncepta opskrbnih zona, teorije komparativne prednosti te kompromisne sredine, nastojali smo istaknuti snažan međuodnos zemljopisnih, ekonomskih i društvenih čimbenika na razvoj komunikacijske dinamike između Grka i istočnojadranskih urođenika. Štoviše, analiza je ukazala na važnu ulogu zemljopisnih obilježja i njihovih reperkusija na urođeničku ekonomiju i društvo. Opća je argumentacija dodatno osnažena usporedbom sa sličnim ili podudarnim primjerima koji su proizašli iz suvremenog proučavanja grčkog naseljavanja u arhajskom periodu. Rezultat istraživanja je nov objasnidbeni okvir društveno-ekonomskih zbivanja na istočnom Jadranu tijekom prve polovice prvog tisućljeća pr. Kr. Njihova se srž upečatljivo odražava u relativno dugom odsustvu grčkog interesa za intenzivnu trgovačku eksploataciju i trajno naseljavanje.

Ključne riječi: *istočni Jadran, Grci, urođenici, zemljopis, ekonomija, društvo, arhajski period*

SUMMARY

At the end of the Pre-archaic era, the Greeks began to settle on the shores of the Mediterranean and the Black Sea. It was an economic-political process that involved exploring new areas and selecting territories that seemed promising for the establishment of a settlement. From the 8th to the 6th century BC, i.e. at the same time when new settlements sprang up on the coasts of Italy, Sicily, the Black Sea, North Africa, and elsewhere, interest in settling on the Adriatic was much feebler.

This dissertation aims to study and analyze geographical, social, and economic circumstances that can be highlighted as the main arguments for the lack of Greek motivation to colonise the Eastern Adriatic until the 4th century BC. The thesis consists of six major parts. The introduction is followed by a review and re-evaluation of hypotheses about the Greek presence in the Adriatic until the turn of the 5th and 4th centuries BC. The following section focuses on general knowledge of Greek prospection and colonisation during the Archaic period. That unit is followed by three sections in which the Eastern Adriatic geographical features, economic potentials, and social circumstances are separately analyzed.

By employing contemporary theoretical models such as the concept of the narrow sea networking, economic relations of the center and periphery, the concept of supply zones, comparative advantage theory, and the middle ground, we sought to highlight the strong interdependence of geographical, economic, and social factors on the development of communication dynamics between Greeks and indigenous people of the Eastern Adriatic. Moreover, the analysis pointed to the important role of geographical features and their repercussions on the native economy and society. The general argument is further strengthened by comparison with similar or concurring examples that have emerged from the contemporary study of the Greek settling process in the Archaic period. The result of the research is a fresh explanatory framework of socio-economic affairs in the Eastern Adriatic during the first half of the first millennium BC whose essence is strikingly reflected in the relatively long absence of Greek interest in intensive commercial exploitation and establishment of permanent emporia or settlements.

Key words: *the Eastern Adriatic, the Greeks, the natives, geography, economy, society, archaic period*

Sadržaj

I. UVOD	1
1. METODOLOŠKI OKVIRI	3
2. TERMINOLOŠKE OPASKE	5
2.1. Etnički Pojmovi.....	5
2.2. Prospekcija, naseobine/ kolonije i kolonijalno.....	6
3. TEORIJSKI OKVIRI	8
3.1. Zemljopisni okvir – Jadran kao usko more	8
3.2. Ekonomski okviri – model središte-periferija i koncept zona izravne i neizravne opskrbe	10
3.3. Društveni okvir - kompromisni odnos i kompromisna sredina (<i>the middle ground</i>).....	12
4. O IZVORIMA.....	15
5. O LITERATURI.....	17
6. DOSADAŠNJE TEZE I MOTIVI ZA NASTANAK RADA	21
 II. GRČI I JADRAN OD KASNOG BRONČANOG DOBA DO UTEMELJENJA NASEOBINA POČETKOM 4. ST. PR. KR.	24
1. O GRČKOM INTERESU ZA JADRAN TIJEKOM KASNOG BRONČANOG DOBA.....	25
2. ŽELJEZNODOBNA GRČKA PROSPEKCIJA I NASELJAVANJE JADRANA – HISTORIOGRAFSKA FIKCIJA ILI VALJANA PRETPOSTAVKA?	30
2.1. Eubejska prospekcija.....	30
2.2. Rodsko-kojsko naseljavanje Jadrana	35
2.3. Fokejska prospekcija.....	38
2.4. Rođani, Kojani i Fokejci u odnosu prema istočnogričkim nalazima u jadrano	39
2.5. Rane prospekcije Jadrana – konačna zapažanja.....	46
3. KORINT I KORKIRA – NASELJAVANJE NA JUGU ZALJEVA I ŠIRENJE UTJECAJA PREMA SJEVERU	48
3.1. Povijesni narativ – politička previranja između Korinta i Korkire	49
3.2. Razvoj primarnih ekonomskih strategija korintsko-korikirskih naseobina na ilirskoj obali	53
3.3. Skroman interes korintsko-korkirskog kulturnog kruga za sjeverne obale Jadrana – arheološki i pisani elementi narativa.....	59
3.4. Korint, Korkira i njihove naseobine u sjevernoj jadranskoj zoni – konačna opažanja.....	78

4. NASELJAVANJE NA ZAPADNOJ OBALI JADRANA – TESALCI I EGINJANI	80
5. ADRIJA I SPINA – RAZVOJ TRGOVIŠTA I ŠIRENJE ATENSKOG UTJECAJA U JADRANU	83
5.1. Adrija i Spina	83
5.2. „Doba atenske pomorske prevlasti“ - arheološki tragovi grčkih trgovaca na jadrano od kraja 6. i tijekom 5. st. pr. Kr.	89
5.3. Grci na Jadrano od kraja 6. i tijekom 5. st. pr. Kr. – konačna opažanja	94
6. KRATKI PREGLED GRČKOG NASELJAVANJA NA JADRANU U POČETKU 4. ST. PR. KR. –UTJECAJ POLITIKE DIONIZIJA STARIJEG	97

III. GRČKA PROSPEKCIJA, NASELJAVANJE I UMREŽENOST – TEORIJSKA POZADINA 101

1. PROSPEKCIJA.....	102
1.1. Je li prospekcija ranog željeznog doba baština mikenskih plovidbi prema zapadu?	102
1.2. Pisana i arheološka utemeljenost prospekcije ranog željeznog doba.....	104
1.3. Temeljni prospekcijski ishodi - stvaranje dojma o krajoliku i društvu.....	110
1.4. Teorijska rekonstrukcija prospekcijskih susreta	112
1.4.1. Osnovne društveno-ekonomske okolnosti.....	112
1.4.2. Put prema socijalizaciji: razmjena gostinjskih darova i trampa	113
1.4.3. Faza prilagodbe i razvoj trgovačkog partnerstva.....	118
2. GRČKO NASELJAVANJE NA PREKOMORSKIM PODRUČJIMA – TRI MODELA	123
2.1. Snažan trgovački impuls	123
2.2. Naseljavanje trgovačke dijaspe i razvoj priobalnog trgovišta	125
2.3. Razvoj i utemeljenje trajne grčke naseobine.....	131
2.3.1. Prva etapa naseobine: doseljavanje	133
2.3.2. Druga etapa naseobine: faza prilagodbe i preživljavanja u novoj okolini....	138
2.3.3. Treća etapa naseobine: asimetričnosti u društvenim odnosima i grčka politička dominacija	146
3. GRČKE NASEOBINE I MODEL UMREŽENOSTI	150
4. GRČI I ISTOČNA OBALA JADRANA –SLUČAJ SLABOG INTERESA ZA NASELJAVANJE U ARHAJSKO I RANOKLASIČNO DOBA	154

IV. ZEMLJOPISNE OKOLNOSTI..... 161

1. VAŽNOST ZEMLJOPISNIH ČIMBENIKA PRI GRČKOJ PROSPEKCIJI I NASELJAVANJU	162
2. U OČIMA GRČKIH PROSPEKTORA: O ΚΟΛΠΟΣ – JADRAN KAO ZASEBNA ZEMLJOPISNA CJELINA.....	164

2.1. 'Ο κόλπος – poimanje Jadrana u djelima grčkih pisaca arhajskog i klasičnog razdoblja	164
2.2. Jadranski zaljev na periferiji sredozemnog longitudinalnog pravca	168
3. OPAŽANJE POMORSKOG KRAJOLIKA – TOPOGRAFSKE, METEOROLOŠKE I OCEANOGRAFSKE SPECIFIČNOSTI ISTOČNE OBALE JADRANA.....	172
3.1. O grčkim brodovima – od predarhajskog do klasičnog perioda	172
3.2. O uzobalnoj plovidbi i jadranskim plovidbenim rutama.....	176
3.3. Topografske specifičnosti	180
3.4. Klimatske i meteorološke specifičnosti	201
3.5. Oceanografske specifičnosti.....	214
4. KOLIKO JE JADRAN ZA GRČKE MORNARE BIO OPASAN? ULOGA TOPOGRAFSKIH, METEOROLOŠKIH I OCEANOGRAFSKIH OBILJEŽJA.	219
5. ISTOČNI JADRAN I KLJUČNI TOPOGRAFSKI ELEMENTI ZA TRAJNO GRČKO NASELJAVANJE	224
V. EKONOMSKE OKOLNOSTI.....	228
1. VAŽNOST EKONOMSKIH ČIMBENIKA PRI GRČKOJ PROSPEKCIJSKOJ TRGOVINI I NASELJAVANJU	229
2. UPORIŠTA ZA PERIFERNU TRAMPU GRKA S UROĐENICIMA ISTOČNOG JADRANA PRIJE 4. ST. PR. KR.	230
3. EKONOMSKI KAPACITETI ISTOČNE JADRANSKE OBALE.....	235
3.1. Što Grci potražuju, a urođenici nude?	235
3.2. Metalne sirovine.....	236
3.2.1. Prospekcija i naseljavanje – uloga metalnih sirovina.....	236
3.2.2. Zona izravne i neizravne opskrbe metalnom sirovinom.....	240
3.2.3. Metalne sirovine i istočna obala Jadrana.....	243
3.3. Poljoprivredni resursi (žito)	271
3.3.1. Prospekcija i naseljavanje – uloga poljoprivrednih resursa.....	271
3.3.2. Zemljoradnja i urođenici istočne jadranske obale	276
3.3.3. Zemljišni kapaciteti istočne jadranske obale	278
3.3.4. Trajno naseljavanje Grka i zemljišni kapaciteti istočne jadranske obale – put prema razvoju konflikta?.....	300
3.4. Ostali robni resursi	318
3.4.1. Robovi	318
3.4.2. Sol.....	322
3.4.3. Riba i morski resursi.....	325
3.4.4. Stoka krupnog i sitnog zuba	327
3.4.5. Konji.....	331

3.4.6.	Životinjski proizvodi – meso, sir, koža, vuna, kostrijet, med i drugo	333
3.4.7.	Građevinski materijal – kamen, drvo i drugo	336
3.4.8.	Jantar	338
3.4.9.	Rijetke biljke i začini (slučaj <i>Iris Illyrica</i>).....	341
4.	EKONOMSKI KAPACITETI ISTOČNE JADRANSKE OBALE I GRČI: KONAČNA OPAŽANJA.....	343
VI.	DRUŠTVENE OKOLNOSTI	351
1.	O DRUŠTVENIM OKOLNOSTIMA GRČKOG KONTAKTA S UROĐENICIMA	352
2.	USKI ZALJEV I RAZVEDENA OBALA – PREDISPOZICIJE ZA RAZVOJ POMORSKOG DRUŠTVA.....	354
2.1.	Povezanost istočne i zapadne jadranske obale tijekom starijeg željeznog doba	356
2.1.1.	Kontakt Istre i zapadne jadranske obale	357
2.1.2.	Kontakt liburnskog područja sa zapadnom jadranskom obalom.....	360
2.1.3.	Kontakt srednje i južne Dalmacije sa zapadnom jadranskom obalom	363
2.2.	Distibucija daunijske keramike - primjer umreženosti jadranskog svijeta u starije željezno doba.....	365
2.3.	Pomorska ekosfera jadranskog zaljeva	369
2.3.1.	Plovidba i plovidbene rute.....	369
2.3.2.	Društveno-ekonomska pozadina umreženosti nasuprotnih obala Jadrana	374
2.3.3.	Pomorska ekosfera razvedene obale istočnog Jadrana	378
2.3.4.	Pomorsko stanovništvo i Grci – specifični slučaj istočne jadranske obale.....	386
3.	ZEMLJOPISNIA I DRUŠTVENO-POLITIČKA RAZJEDINJENOST ISTOČNOG JADRANA	392
4.	DRUŠTVENA DISTANCA – DRUŠTVENO OBILJEŽJE UTEMELJENO NA ODMAKU OD DUBLJEG I INTENZIVNOG PROŽIMANJA DOŠLJAČKIH INOVACIJA	401
4.1.	Inovacija, kulturni prijenos i društveno isprepletanje – teorijski okvir	401
4.2.	Odjek dublje razine grčko-urođeničkog isprepletanja na istočnom Jadranu	407
4.2.1.	Lončarski utjecaji	408
4.2.2.	Pismo i pismenost.....	418
4.2.3.	Novac i novčana privreda	422
4.3.	Opaske o razini društvenog isprepletanja Grka i urođenika istočnog jadrana na temelju preobražajnog preuzimanja	426
5.	O DRUŠTVENIM OKOLNOSTIMA I GRČKOM INTERESU ZA ISTOČNI JADRAN – KONAČNA OPAŽANJA	431
VII.	ZAKLJUČAK.....	433
VIII.	POPIS KRATICA.....	441

1. POPIS KRATICA	442
2. POPIS IZVORA	447
3. POPIS LITERATURE	458
4. POPIS MREŽNIH STRANICA	551
IX. POPIS PRILOGA U TEKSTU	552
X. SLIKOVNI PRIKAZI.....	556
XI. KARTE	606
XII. TABLICE	654
ŽIVOTOPIS AUTORA	661

I.

UVOD

Od sredine 8. do kraja 6. st. pr. Kr. obale Sredozemlja i Crnog mora zahvatili su valovi grčkog naseljavanja. Proces koji struka naziva Velikom grčkom kolonizacijom (*Grande Colonizzazione*) smatra se važnom povijesnom silom koja je udarila temelje stvaranju grčke civilizacije i poticala društveno isprepletanje Grka s urođenicima. Trajno naseljavanje na prekomorskim teritorijima nastavilo se tijekom klasičnog i helenističkog razdoblja. Tijekom prvog tisućljeća pr. Kr. Grci su uspjeli organizirati gotovo 500 prekomorskih enklava.¹ Autori glasovite monografije *The Corrupting Sea*, Peregrine Horden i Nicholas Purcell upečatljivo pojašnjavaju povijesnu ulogu grčkog naseljavanja. Bila je to jedna od najsloženijih manifestacija visokog interakcijskog potencijala koja se općenito pojavila u povijesti Sredozemlja,² ostavivši nemjerljiv utjecaj na razvoj društva, ekonomije, kulture, politike i drugog.

Na temelju arheoloških i povijesnih izvora, obale Sicilije, južne Italije, Provanse, Kirenaike, Cipra ili crnomorskih krajeva mogu se s pravom smatrati plodnim tlom za grčko naseljavanje. Međutim, isto se ne može tvrditi i za Jadran – najveći zaljev Sredozemlja. Tijekom arhajskog perioda, aktivni je kolonizacijski impuls ondje posve izostao. Prva su trajna trgovišta počela nicati na padskom ušću tek na izmaku spomenutog razdoblja, dok su na istočnoj obali Jadrana Isa i Far nastali početkom 4. st. pr. Kr. Proces naseljavanja se nastavio, ali u relativno skromnim razmjerima tijekom helenističkog perioda.

Težišno znanstveno pitanje ove disertacije usmjereno je na problem duljeg izostanka grčkog trgovačkog i kolonizacijskog interesa za istočnu jadransku obalu. Cilj je analizirati, interpretirati i strukturirati okolnosti koje se mogu istaknuti kao glavni argumenti manjka grčke motivacije za aktivni trgovački angažman i naseljavanje sve do kasnog klasičnog doba.

¹ Hansen i Nielsen 2004, 152.

² Horden i Purcell 2000, 134.

1. METODOLOŠKI OKVIRI

U prostornom smislu analiza je ograničena na istočnu obalu Jadrana. Definiramo ju kao uski obalni i otočki prostor omeđen današnjim ušćima rijeka Soče i Drima te relativno visokim Dinaridima u pozadini. Na temelju sličnih reljefnih i meteorološko-klimatskih uvjeta, odredili smo prostor kao koherentnu regiju koju promatramo kao posebnu pozornicu za razvoj društvene dinamike između Grka i urođenika. Iako svjesni potencijala puno preciznije analize kroz proučavanje mikroregija,³ odlučili smo odabrati širu zemljopisnu perspektivu. Ako je bio potreban komparativni materijal, granice proučavanja proširili smo na cijeli Jadran ili Sredozemlje.

Kronološki okvir valja odrediti dvojako. Budući da su u središtu pažnje procesi grčkog naseljavanja i društvenog isprepletanja u prvoj polovici prvog tisućljeća pr. Kr., bili bi to arhaiski i ranoklasični period iz grčke te starije željezno doba iz urođeničke perspektive. Međutim, manjak grčkog interesa za naseljavanje na istočnom Jadranu ne može se promatrati unutar strogih kronoloških granica. Zato se nerijetko pozivamo na raznovremene izvore koji adekvatno mogu poslužiti u jačanju argumentacije. Za određene aspekte proučavanja bio je nužan dijakroni pristup, s najvećom pažnjom na kasnoklasično i helenističko razdoblje kad se grčka prisutnost uvriježila u srednjoj Dalmaciji. Unatoč neistovjetnosti termina *helenizam* u lokalnom jadranskom kontekstu u odnosu na istočno Sredozemlje, odlučili smo zadržati pojam, jer je dobroano uvriježen u literaturi.

Potrebni pisani i arheološki izvori su nerijetko šturi, ograničeni i nedostatni.⁴ Zato smo bili ponukani posegnuti za dodatnom građom kako bi analiza bila cjelovitija i tematski zaokružena. Bitnu ulogu pri tom ima teorijska literatura koja se osim povijesti i arheologije, zasniva na zaključcima društvenih i prirodnih znanosti poput antropologije, sociologije, biologije, ekonomije itd. Iako svjesni ograničenja primjene idealnih modela te sadržajnih promjena unutar uvriježenih paradigmi, tvrdimo da teorijski modeli znatno pridonose nadilaženju razumijevanja povijesti kao visoko partikularne zbirke povijesnih podataka, jer duboko poniru u problematiziranje uzročno-posljedičnih veza.⁵ Sukladno tome, mogu znatno pomoći u razumijevanju odabrane teme.

³ Na problem generaliziranja u radovima sintetskog tipa o Jadranu, kao i mikroregionalni pristup upozorila je Maria Cecilia D'Ercole (2002, 363).

⁴ Vidi više u podnaslovu *Izvori*.

⁵ Vidi npr. Morris 2003, 31; Yoffee 2005, 181 – 195; Sherratt 2011, 4.

Velik utjecaj na izradu disertacije imala je postkolonijalna kritika. Iako je na prvi pogled cilj proučavanja usmjeren na *grčki interes za Jadran*, težište problema pokušali smo čim više usmjeriti na lokalne zemljopisne, društvene i ekonomske uvjete. To je u brojnim segmentima bilo otežano zbog slabe razine arheološke istraženosti i publiciranosti materijala. Na temelju raspoložive građe oblikovali smo preliminarne stavove, spremni na mogućnost njihove promjene kroz buduća istraživanja. Nema sumnje da je postkolonijalni pristup pomogao u premještanju težišta problema prema urođeničkoj strani, otvorivši nove niše u koje tek nastojimo detaljnije prodrijeti.

Središnju ulogu u istraživanju ima komparativna metoda koja je pomogla u izdvajanju i razumijevanju partikularnih i lokalnih specifičnosti istočnog Jadrana. Osim povijesnih i arheoloških primjera, oslonac u tome pružili su dosezi zemljopisnih, klimatoloških, ekonomskih i sociološko-antropoloških znanosti. U slučajevima koji su to dopustili komparativna analiza učinjena je i dijakronijski. Pristup se pokazao iznimno koristan za zemljopisno-klimatske okolnosti istočnog Jadrana koje se pokušavaju razumjeti u svjetlu raznovremenih društveno-kulturnih dinamika.

Usporedba pojedinačnih slučajeva grčkog naseljavanja na prekomorskom teritoriju pokazala je da nema univerzalnog popisa pogodnih kriterija presudnih za odluku o utemeljenju trajne naseobine. Na osnovi opširne literature, odlučili smo izdvojiti tri kategorije za razumijevanje grčkog interesa za istočni Jadran. To su zemljopisne, ekonomske i društvene okolnosti. Iako svjesni njihove međupovezanosti, u disertaciji ih iz heurističkih razloga izdvajamo zasebno. Budući da se u daljem tekstu učestalo koriste, slijedi terminološko obrazloženje bitnih pojmova.

2. TERMINOLOŠKE OPASKE

2.1. ETNIČKI POJMOVI

Etničke odrednice poput Grka, Feničana ili Etruščana shvaćamo kao umjetno konstruirane kategorije koje ne podrazumijevaju koherentnu i stabilnu kulturnu grupu, identitet ili podrijetlo. Promatramo ih kao kolektivne pojmove pojedinaca srodnih društvenih i kulturnih praksi.⁶ Za Grke, ali i ostale ta tvrdnja ima dodatnu težinu tijekom starijeg željeznog doba, kad se osjećaj zajedničkog pripadanja postupno razvijao, kako u matičnoj zemlji tako i kroz odnose u novonastalim naseobinama i dijasporama.⁷ Unutarnja razlikovnost počiva i na društveno-kulturnim okolnostima unutar kojih se identitet oblikovao.⁸ Zato implikacije pojma *grčki* ili *fenički* variraju ovisno o zemljopisno-društvenoj pozadini. U ovom se radu koristimo uvriježenim pojmovima *Grci* i *grčki* ili *Feničani* i *fenički*, podrazumijevajući opći skup kulturnih praksi koja se za njih veže od početka željeznog doba pa nadalje. Istovremeno, ne zanemarujemo ulogu dinamičnog društveno-kulturnog napretka koji je kronološki promjenjiv i ekskluzivan ovisno o okolnostima perioda.

Za razliku od Grka ili Feničana, jednako je složen zadatak definirati etničke kategorije jadranskih urođenika. Razlozi su tome brojni, počevši od varijacija u pisanim izvorima do učestalih pokušaja poistovjećivanja materijalne kulture s etničkim grupama. Detaljniji uvid u taj problem izložili smo u šestom poglavlju. U radu preferiramo upotrebljavati pojmove poput *autohtoni narodi*, *starosjedioci* ili *urođenici*. Izbjegavamo izjednačavanje s potencijalnom etničkom pripadnošću, osim ako to nije nužno kako bi se interpretirala pisana svjedočanstva. Težište je na općoj društvenoj pozadini na koju su znatno utjecale posebnosti istočnojadranskog krajolika.

Za analizu dinamike društvenog kontakta neizbježan je binarni pristup - grčko u odnosu na urođeničko. Iako smo svjesni da u praksi to nije odraz potpune oprječnosti dviju društvenih grupa s monolitnim interesima, uvjerenjima i obilježjima,⁹ taj je model trenutačno najefektniji način razumijevanja razvoja suživota i nove hibridne okoline.

⁶ Sličnu definiciju vidi u Dietler 2009, 6.

⁷ O tome opširno Hall 2002, 90 – 171; Idem 2004, 38 - 39.

⁸ Npr. Meskell 2001, 188 – 194.

⁹ Slično Dietler 2010, 76 - 77.

2.2. PROSPEKCIJA, NASEOBINE/ KOLONIJE I KOLONIJALNO

Budući da grčko istraživanje novih krajolika i utemeljenje trajnih prekomorskih naseobina pripadaju ključnoj terminologiji ovog rada, valja se osvrnuti i na njihove definicije.

Pojam pomorske prospekcije podrazumijeva istraživanje i stvaranje dojma o uzobalnom krajoliku.¹⁰ Iako pripada kategoriji društvenih procesa čija se važnost nerijetko previđa zbog pristranosti prema očuvanom (*survivorship* ili *survival bias/ Überlebensirrtum*),¹¹ bila je to dinamična pojava koja je udarila temelje oblikovanju grčkog stava o prekomorskom teritoriju, njegovim društveno-ekonomskim kapacitetima i u konačnici doprinosila odlukama o interesu za naseljavanje.

Od 1960-ih godina postkolonijalna je kritika djelovala na razumijevanje *kolonijalnog*.¹² Kolonijalizam se ne promatra samo kao antagonizam dviju grupa asimetričnih društveno-političkih pozadina, već kao aktivan povijesni proces kreativnog preuzimanja, manipuliranja i međusobnog isprepletanja. Protagonisti su pojedinci i društvene grupe različitih interesa i strategija koji su istovremeno ukorijenjeni u lokalne političke odnose i vlastite kulturne percepcije.¹³ Sukladno promjeni značenja, kritika je pokušala utjecati i na terminološki okret, posebno u anglosaksonskim znanstvenim krugovima. Unatoč naporima, terminološke se intervencije ne mogu opisati kao opće prihvaćene. Štoviše, struka se većinski opredijelila prihvatiti stare pojmove, ponajviše zbog uzaludne potrage za adekvatnim terminima koji bi imali istu sadržajnu vrijednost kao oni koji su već dobrano uvriježeni.¹⁴ Tome je nedvojbeno pridonijela i uska isprepletenost raznovrsnih elemenata antičkog i novovjekovnog naseljavanja na prekomorskim područjima.¹⁵

U hrvatskoj se literaturi naseobine učestalo nazivaju *kolonijama*. Međutim, taj latinski pojam koji prvenstveno pripada rimskim društvenim okolnostima podrazumijeva osvajanje, eksploataciju i podjarmljivanje autohtonih naroda. Istu značenjsku vrijednost ima i u kontekstu europskog naseljavanja u Novom svijetu tijekom ranog novog vijeka i 19. stoljeća.¹⁶ S druge

¹⁰ Detaljnija obilježja razrađena su i opisana u poglavlju III.

¹¹ Pristranost prema očuvanom (*survivorship* ili *survival bias*) smatra se logičkom pogreškom koncentracije na ljude koji su preživjeli ili na stvari i pojave koji su očuvane ili vidljive u usporedbi s onime što nije. To može dovesti do loših zaključaka ili krivih procjena (Wirtz 2020, s.v. *Überlebensirrtum*). Vjerujemo da prospekcija pripada kategoriji previđenih pojava, jer joj se zbog rijetkog spomena u povijesnim izvorima ne pridodaje prava važnost. Nedvojbeno je imala veliku ulogu prilikom grčkih plovidbi Sredozemljem.

¹² Jedno od ključnih djela za razumijevanje postkolonijalizma je *Orijentalizam* Edwarda Saida (1978).

¹³ Dietler 2010, 10.

¹⁴ Dietler 2005b, 53; Zuchtriegel 2018, 6 – 7.

¹⁵ Vidi sažetak s relevantnom literaturom u Zuchtriegel 2018, 6 – 7.

¹⁶ Van Dommelen 2005, 110; Dietler 2009, 21 sa starijim istomišljenicima.

strane, grčki pothvati, osobito u arhaisko doba, nerijetko isključuju takve reperkusije.¹⁷ Zato struka stremi upotrebljavati grčki pojam *apoikija* (ἀποικία), jer njegov izravan prijevod (*dom daleko od doma*) nema „negativan kolonijalni“ prizvuk.¹⁸ U ovom smo se radu opredijelili upotrebljavati hrvatski pojam *naseobina* čija je terminološka konotacija neutralna.

Jednako vrijedi i za odnos pojmova *naseljavanje* i *kolonizacija*. Budući da je potonji termin sadržajno neodvojiv od vlasništva, posjedovanja i okupacije zemljišta,¹⁹ prikladnije je upotrijebiti hrvatski termin *naseljavanje*. Zbog morfoloških otegotnosti za prilagodbu pridjevskog oblika, ostavili smo uvriježene pojmove *kolonijalan* i *kolonizacijski*.

¹⁷ Vidi više u poglavlju III.

¹⁸ O terminu vidi Casevitz 1985, 120 – 130. Plediranje za upotrebu termina u: Osborne 1998 252; Van Dommelen 2005, 110; Tsetschladze 2006, xli itd.

¹⁹ Malkin 2004, 346 -347; Ho 2004, 210 – 241; Van Dommelen 2005, 112 – 113; Dietler 2010, 16..

3. TEORIJSKI OKVIRI

Poticaaj za organizaciju sadržaja polučio je utjecaj škole tzv. okolišnog ili neogeografskog determinizma. Ključne hipoteze potječu iz monografija Jareda Diamonda, Jeffreya Herbsta i Iana Morrisa, a zasnivaju se na međudnosu zemljopisa i okoliša te njihovom utjecaju na ekonomski napredak i razvoj regionalnih političkih cjelina.²⁰ Sukladno tome, nastala je trodioba na zemljopisne, ekonomske i društvene okolnosti grčkog interesa za istočni Jadran. Ovdje izdvajamo tri teorijska okvira na koja se u radu učestalo referiramo. To su zemljopisni koncept „uskog mora“, ekonomski model središta i periferije te društveno-ekonomski koncept kompromisne sredine.

3.1. ZEMLJOPISNI OKVIR – JADRAN KAO USKO MORE

Promatrajući iz sredozemne perspektive, Jadran je zapravo uski, izduženi zaljev čiji je položaj orijentiran u smjeru dinarske orogeneze od sjeverozapada prema jugoistoku. Njegova je duljina od Maranske lagune do rijeke Butrint oko 470 NM (870 km). Smješten je između Apeninskog i Balkanskog poluotoka s prosječnom širinom od 86 NM (159, 3 km).²¹ Prirodna granica je Otrantski prolaz, duljine oko 105 km i širine od 72 – 140 km.²²

Na sjevernoj i istočnoj strani Jadransko more okružuju planine, a obala je kamenita i krševita. Glavni pravac Dinarida pruža se relativno blizu mora, a obala je uska s mnogobrojnim otocima, otočićima i hridima, osobito od Elafitskog do Kvarnerskog arhipelaga. Za razliku od zapadne obale, ovdje se planinski lanci ruše u more i stvaraju brojne poluotoke, zaljeve i uvale. Veće riječne nizine između mora i planina pojavljuju se samo na albanskoj obali, a prosječna

²⁰ Diamond 1997; Herbst 2000; Morris 2010.

²¹ Tako Riđanović 2002, 189. Drugačije podatke daje Rubić (Rubić 1956, 522) koji smatra da je prosječna širina 134 NM (248, 3 km). Širina znatno varira ovisno o lokaciji ili okomitosti na jadransku uzdužnu os. Primjerice, od Fažane u Istri do ušća rijeke Pad širina je 102 km, dok od crnogorskog Bara do talijanskog gradića Vasto 355 km (Rubić 1956, 522 – 523). S obzirom širinsku udaljenost okomitu na glavnu jadransku os najveća je razdaljina 216, 7 km, odnosno 117 NM između Stobreča i Vasta (Riđanović 2002, 189).

²² Udaljenost ovisi o pozicijama (v. Šimek-Škoda 1958, 702). Najmanja udaljenost je između rta Otranto na talijanskoj strani i rta Gjuhëzës (Lingueta) na albanskoj, a iznosi oko 72 km. Između rta Santa Maria di Leuca, sjevernih obala otoka Krfa (rtovi Karagol i Kefali) i ušća rijeke Butrint udaljenost je oko 139 km. Prema Međunarodnoj hidrografskoj organizaciji, ova je linija službena granica Jadranskog i Jonskog mora (IHO 1953, 17).

im je širina od 9 do 22 km. U zaleđu se neprestano naziru vrhovi planinskih Dinarida koji se spuštaju od alpskog kraja prema sjeverozapadnoj Grčkoj gdje počinje Pindsko gorje.²³

S druge strane, zapadna je obala Jadrana prilično niska, plitka i slabo razvedena. Istaknuti oblici obalne topografije su poluotok Monte Gargano, izbočeno brdo Conero kod Ankone i široka delta rijeke Pad. Između krajnjeg južnog rta Santa Maria di Leuca i Manfredonijskog zaljeva pojavljuju se umjereno visoki platoi bez dominantnih visinskih točaka. Od Gargana do današnje Ravene obala je ravna, s krovnjastim brežuljcima Apenina smještenim otprilike 74 km od obale. Nakon široke padske delte, sjeverne obale Jadrana su niske i pješčane s puno laguna i močvarnih ravnica. Obronci Alpi su prirodna granica na sjeveru.²⁴

Promatrajući zaljev kao cjelinu, Jadran je poseban s obzirom na ostatak Sredozemlja. U njegovom je središtu more kao osnovni medij povezivanja, a obgrljuje ga relativno uzak pojas obala. Važno je imati na umu da su razvoj i održavanje komunikacije između zapadne i istočne jadranske obale nužno uvjetovani njihovom relativnom blizinom i uskosti zaljeva (karta 1). Dokaz tome primjećuje se u navigacijskim okolnostima. Primjerice, pri bistrom vremenu planine obiju obala vide se sa sredine Jadrana pa je na pučini moguće ploviti ne gubeći iz vida konture obalnih linija (karta 2).²⁵ Zemljopisne granice Jadrana omogućuju da se prostor ugrubo odredi i promotri kao zemljopisno cjelovit i odvojen od ostatka Sredozemlja.

Francuski povjesničar Fernand Braudel promatrao je Sredozemlje kao skup manjih cjelina koja komuniciraju širim ili užim tjesnacima. Osim dva velika bazena (istočnog i zapadnog kojima su Sicilska vrata granica), Sredozemlje se sastoji od niza pojedinačnih mora, poput Tirenskog, Egejskog, Jadranskog itd.²⁶ Svako od njih ima *vlastita obilježja, običaje i povijesna pravila*, a takva su mora sve do danas održala karakteristični način života utemeljen na zasebnim i jedinstvenim društvenim okolnostima. Zbog povijesne uloge i vrijednosti, autor ih naziva domom ili temeljem povijesti (*base de l'histoire*).²⁷ Prema Braudelu, Jadran je jedan od najboljih primjera uskih mora i istovremeno najcjelovitija sredozemna morska regija.²⁸ Pojam „usko more“ (u originalnoj verziji *les mers étroites*) pojavljuje se prvi puta u njegovoj opsežnoj povijesno-zemljopisnoj analizi Sredozemlja za vladanja španjolskog kralja Filipa II.²⁹

²³ Osnovna zemljopisna obilježja istočne obale Jadrana u: MP III 1946, 1 – 3; 5-6; Botrić 1952, 2; Rubić 1956, 522 – 523; Kojić 1967, 2- 3.

²⁴ Osnovna zemljopisna obilježja zapadne obale Jadrana u: MP III 1946, 4-6; Botrić 1952, 2; Rubić 1956, 522 – 523; Kojić 1967, 2- 3.

²⁵ Za sjeverni Jadran: Botrić 1952, 2; Morton 2001, 144. Za današnju grčku i talijansku obalu: Myres 1896, 617. Prema npr. Horden i Purcell 2000, 127; Broodbank 2000, 40, fig. 4.

²⁶ O rascjepkanosti morskih površina i važnosti svake pojedine za okosredozemne zajednice vidi u Braudel 1997, poglavlje II, 1.

²⁷ Ibid. 99 - 100.

²⁸ Ibid. 131.

²⁹ Idem 1966, 99.

Rascjepkanost Sredozemlja na manje ili veće regije naglasili su kasnije Peregrine Horden i Nicholas Purcell. Njihov objasnidbeni model usredotočen je na visoko sofisticiranu mrežu koja povezuje mikroregije i tako savladava unutarnju rascjepkanost.³⁰ Suvremena historijska teorija kritizira Braudelovu, Hordenovu i Purcellovu okolišno ograničenu povijest, ponajviše zbog zanemarivanja kulturne dimenzije, društvene antropologije i uloge pojedinca u preobražaju krajolika.³¹ Ipak u ovom slučaju, model uskog mora djeluje kao upotrebljiv alat za interpretaciju društveno-ekonomskih ograničenja i potencijala.

Jadran promatramo kao veću pomorsku ekosferu čiji različiti čimbenici zasebno i združeno djeluju na razvoj društvene dinamike. Granice cjeline su ovdje namjerno postavljene u širim razmjerima kako bi se izlučili dominantni faktori koji proizlaze iz takvog pogleda. Treba imati na umu da subregionalna podjela može biti i znatno minucioznija. Primjerice, na Jadranu bi se moglo izdvojiti više tisuća manjih cjelina s visoko specifičnim obilježjima.³² Iako omeđivanje djeluje problematično zbog podložnosti promjenama s obzirom na vremenski i kulturni kontekst (uspoređi s problemom definiranja *regije*³³), u ovom se slučaju model uskog mora koristi za dvije specifične pojave - grčki interes za pomorski i kopneni prostor tijekom arhajskog i ranoklasičnog perioda te prilikom određivanja društveno-ekonomskih kretanja urođeničkog svijeta tijekom starijeg željeznog doba.

Na koncu valja istaknuti da se u daljnjem tekstu koristimo i pojmom *sjevernojadranska zona*. Taj smo termin odredili iz objasnidbenih razloga kao dio zaljeva čija je južna granica imaginarna linija koja spaja ušće rijeke Bojane na istoku s poluotokom Monte Gargano na zapadu.

3.2. EKONOMSKI OKVIRI – MODEL SREDIŠTE-PERIFERIJA I KONCEPT ZONA IZRAVNE I NEIZRAVNE OPSKRBE

Odnos središta i periferije jedan je od ekonomskih modela koji se učestalo primjenjuje u povijesnoj i arheološkoj literaturi. Razvili su ga ekonomski povjesničari u drugoj polovici 20.

³⁰ Takva ideja stoji kao kritika Braudelovom konačnom zaključku o Sredozemlju kao jedinstvenoj cjelini. U Horden i Purcell 2000, 15; 58 – 174.

³¹ Npr. Barker 1991, 34; Versluys 2017, 597. Kritika o cjelovitosti Jadrana je također sveprisutna. Vidi sažeta različita mišljenja suvremenih historiografa u Fairbank 2018, 20 – 23.

³² Taj je problem u odnosu na Braudelovo usko more istaknut u Castiglioni i Lambole 2015, 149. Isto u smislu promatranja društvene i političke povijesti ističe Fairbank 2018, 3.

³³ Vidi Horden i Purcell 2000, 523.

stoljeća s ciljem boljeg shvaćanja kolonijalnih i postkolonijalnih odnosa moći.³⁴ Zasniva se na teoriji svjetskih sustava Immanuela Wallersteina.³⁵ To je sociološki pristup koji dijeli društvo na tri međuovisne ekonomske sfere: središte, periferiju i poluperiferiju. U naprednom se središtu proizvodi i distribuira, dok slabije razvijena periferija služi pribavljanju sirovina. Poluperiferija je svojevrsna tamponska zona koju eksploatira središte, ali i ona sama istovremeno eksploatira periferiju. Od 70-ih godina 20. st. postoji aktivna tendencija da se Wallersteinova teorija primijeni na prapovijesna i antička društva. Cilj je istaknuti ulogu integriranosti ruralnih zajednica u „globalnom“ sustavu sredozemnih razmjena.³⁶ Jedan od istaknutijih primjera bilo je model razmjene grčkog svijeta s halštatskim plemenskim prvacima.³⁷

U posljednjih se trideset godina model središta i periferije intenzivno kritizira. Osnovni razlozi tomu su prevelik naglasak na ekonomski determinizam i teleološko viđenje povijesti, hijerarhijsku binarnost, civilizacijsku prednost središta naspram periferije, zanemarivanje lokalnih razlika unutar kategorizacije središte-periferija, ignoriranje lokalnog izbora i ukusa itd.³⁸ Unatoč tomu, model se i dalje smatra korisnim objasnidbenim alatom za interpretiranje mobilnosti ljudi, dobara, ideja i tehnologija.³⁹

Za potrebe ovog rada koristimo se modelom u dvama aspektima. U makro perspektivi pridržavamo se podjele prema kojoj grčke zajednice (u matici, trgovištima ili naseobinama) pripadaju svijetu koji se može okarakterizirati kao središte, dok se većina urođeničkih zajednica ubraja u poluperiferiju ili periferiju. Zbog istočnojadranskih specifičnosti posebna je pažnja usmjerena na razumijevanje nastanka poluperiferije ili tamponske zone s obzirom na periferiju u doslovnom smislu riječi.

U mikroperspektivi model je poslužio za definiranje mehanizma ponude i potražnje u sustavu razmjene Grka i urođenika. Priklanjamo se konceptu prema kojem su iz središta prema periferiji većinom kolali manufakturni, luksuzni i egzotični predmeti, tehnologija, znanje i organizacijske sposobnosti, dok su iz periferije prema središtu uobičavale stizati sirovine i radna snaga (slika 1). U primjeni modela središte-periferija nastojimo se pridržavati gore navedenih kritičkih smjernica, izbjegavajući statičnost društveno-ekonomskih uloga, teleološki pogled na društveni razvoj te ravnodušnost prema ulozi lokalnog.

³⁴ Dietler 2009, 27 sa starijom literaturom.

³⁵ Wallerstein 1974, 347 – 357.

³⁶ Opširnije o primjeni modela u: Bintliff 1997, 18 – 20; Dietler 2009, 27.

³⁷ Frankenstein i Rowlands 1978, 73 – 112.

³⁸ Smith 2000, 6; Stein 2005, 29; Hodos 2006, 6; Dietler 2009, 27 – 28; De Angelis 2013, 2.

³⁹ Npr. Vlassopoulos 2007, 95; Sanmartí 2009, 54.

Na osnovi mehanizma ponude i potražnje u sustavu središte-poluperiferija-periferija definirali smo koncept potencijala zona opskrbe. Ideja se zasniva na raspravi Andrewa Sheratta o opskrbnih zonama (*supply zones*) u ekonomskom funkcioniranju prapovijesnih zajednica.⁴⁰ Koncept razlikuje dihotomiju između zone izravne ili neizravne opskrbe. U prvom bi slučaju došljački trgovci kupovali robu na njezinom priobalnom izvoristu, dok drugi slučaj podrazumijeva tržište gdje se mogla kupiti roba koja je pristizala putem posrednih lanaca opskrbe. Na temelju predloženih ekonomskih varijabla, pokušavamo rekonstruirati isplativost nabavke robe u zoni neizravne opskrbe kakvu je pružala istočna jadranska obala.

3.3. DRUŠTVENI OKVIR - KOMPROMISNI ODNOS I KOMPROMISNA SREDINA **(THE MIDDLE GROUND)**

Uvid u dinamiku društvenog kontakta Grka i urođenika omogućava teorijska pozadina. U suvremenoj se literaturi ističe uloga tzv. *the middle ground* modela. U daljnjem tekstu spominjemo ga pod hrvatskim terminima *kompromisni odnos* ili *kompromisna sredina*.⁴¹

Ovaj se model razvio se na osnovi sprege kolonizacije ranonovovjekovnih sila i starosjedilaca Novoga svijeta. Richard White definirao ga je u monografiji *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650 – 1815*, proučavajući kako se pojedinci različitih kulturnih pozadina prilagođavaju i stvaraju zajednički svijet međusobnog razumijevanja. Autor smatra da je u oblikovanju kompromisnog odnosa presudan nesporazum koji je nastao zbog različitih praksa i sustava vrijednosti nejednakih društvenih grupa. Iz „kreativnog nereda“ nastala su nova značenja i prakse te povratno stvorila obostrano razumijevanje i prilagođavanje. Kompromisni je odnos izvorno definiran kao izravan i kontinuiran kontakt između urođenika i došljaka gdje se kulturne razlike nastoje nadići putem političkih i ekonomskih djelovanja uz pomoć jednostavne komunikacije na miroljubiv način. White smatra da korištenje sile nije moglo dovesti do potpunog ostvarenja ciljeva ni došljacima, niti starosjediocima.⁴² Dakle, glavna je svrha bila udariti temelje kulturnom dijalogu u kojem

⁴⁰ Sheratt 1976, 558.

⁴¹ Danijel Džino i Alka Domić-Kunić (2013, 51) prevode Malkinov termin *colonial middle ground* kao *kolonijalnu sredinu*. Zbog značenjskog okvira odlučili smo namjerno istaknuti kategoriju kompromisa. Bilo bi opravdano koristiti se terminima poput sporazumna ili nagodbene sredine, kao i specifičnim neologizmom *susredište*. Zahvaljujemo prof. Zrinki Blažević na korisnim savjetima po tom pitanju.

⁴² White 1991, x.

bi se ljudi različitih pozadina prilagodili i stvorili obostrano razumljiv svijet, često kroz nerazumijevanje stranih vrijednosti i ideja. Model općenito nadilazi lokalne, regionalne i kronološki strogo definirane situacije, a metodološke se postavke mogu primijeniti na raznovrsni povijesni i društveni kontekst.⁴³

Model kompromisne sredine napredniji je od teorije akulturacije, jer izbjegava opreku superiornosti jedne grupe koja nameće svoje kulturne obrasce s obzirom na pasivnost drugih koji ih jednostrano prihvataju. Puno je prostora namijenjeno obostranoj razmjeni kulturnih utjecaja, a vjeruje se da zbog početne političko-vojne ravnoteže miroljubivi susret bolje odgovara ranom kontaktu nego nasilje ili sukob. Nedugo nakon Whiteove intervencije, Irad Malkin primijenio je model kompromisnog odnosa na rani grčki kontakt s urođenicima Sredozemlja tijekom 8. i 7. st. pr. Kr.⁴⁴

Ako se model primijeni na zemljopisnu situaciju može se razmišljati o tzv. kompromisnoj sredini.⁴⁵ Taj pojam ima mnogo podudarnih obilježja s postkolonijalnim konceptom „trećeg prostora“ Homija Bhabhe.⁴⁶ Naime, to je u isto vrijeme fizička lokacija, ali i metaforično mjesto kreativnosti i inovacije. U ovom radu želimo dodatno izlučiti i pojasniti te dvije sastavnice - ulogu fizičkog prostora gdje se kontakt odvija i razvoj društvene dinamike.

Fokus na fizički prostor odnosi se na čimbenike fizičke geografije koji su bitni za razvoj komunikacije između različitih kulturnih i ekonomskih sustava.⁴⁷ Grčka pomorska strategija, tj. potraga i istraživanje povoljnog prostora za eksploataciju i naseljavanje usko je povezana sa zemljopisno-klimatskim posebnostima sredozemnih ekosustava. S druge strane, iste zemljopisne i meteorološke odlike čine životni prostor autohtonih naroda. Budući da su duboko ukorijenjene u njihovu svakodnevicu, na njima počivaju lokalne ili regionalne društveno-ekonomske okolnosti. Dakle, kompromisna je sredina primarno fizički prostor, a u užem smislu grčkog naseljavanja - obalni krajolik.⁴⁸ Taj se teritorij često može okarakterizirati kao rubni, osobito u odnosu na urođeničke zajednice koje obitavaju u neposrednom zaleđu, ali i došljake

⁴³ White 2006, 10; Dietler 2010, 14.

⁴⁴ Osobito Malkin 2002, 154 – 155. Neke početne ideje vidi u Malkin 1998a, 1 – 31, također komentari u Malkin 2004, 341 – 364; *Idem* 2009, 377.

⁴⁵ Koncept sličan kompromisnoj sredini spominje Greg Denning (1980) pod imenom „plaža“ (*the beach*) u interpretaciji kolonijalnih odnosa na otočju Marquesas u Tihom Oceanu. Usporedni su primjeri također kontaktna (Pratt 1992) ili plemenska zona (Ferguson i Whitehead 1992, 1 - 30). Korištenje koncepta kompromisnog odnosa u srednjovjekovnom kontekstu vidi u Gosden 2004, 24 – 40.

⁴⁶ Bhabha 2004, 55.

⁴⁷ Malkin 2002, 152; *Idem* 2009, 376; Vlassopoulos 2013, 104.

⁴⁸ Pogled na obalu kao na mjesto novih ekonomskih i društvenih mogućnosti za Grke istaknuta je na primjeru Kampanije (Malkin 2002, 155 – 156), Crnog mora (Tsatskheladze 1998a, 9 – 68), južne Francuske i Hispanije (Bats 1998, 609 – 633) itd.

kojima je more glavni medij komunikacije. Zato je obala periferija u očima autohtonih naroda i došljaka, ali ima visoku tendenciju postati novo središte.⁴⁹

Istovremeno obala je pozornica izravnog susreta grupa različitih pozadina. Ondje se razvija *društvena dinamika*. Takvo mjesto funkcionira kao prostor susreta i razmjene kroz društvenu, ekonomsku i kulturnu interakciju. Kompromisna je sredina prostor nastanka novih kulturnih obrazaca, praksi i vrijednosti koji s vremenom olakšavaju međusobnu interakciju. U arhajskom se svijetu to prvenstveno odnosi na komunikaciju između grčke i urođeničke elite.⁵⁰ Kompromisna se sredina izgrađuje kroz prvotni susret Grka i autohtonih naroda, a kasnije putem odnosa naseobine s lokalnim okruženjem. Odluka o razvoju i tempo društvene promjene ovise o pojedincima i njihovim očekivanjima te u konačnici o spremnosti na prilagodbu novim kulturnim konvencijama svijeta s kojim se susreću. Ako kompromisni odnos ili sredina razviju plodno tlo, visok je potencijal nastanka novih društvenih struktura koje stvaraju hibridni svijet. On dakako ne mora biti jedinstven i uniforman, već ima tendenciju razvijati nepredvidljive varijacije.⁵¹

Iako postoje kritike o anakronoj upotrebi kompromisnog odnosa za antički period,⁵² u suvremenom se arheološko-povijesnom istraživanju model smatra prikladnom metodom interpretiranja grčko-urođeničkog kontakta te razvoja trgovišta ili naseobina.⁵³ Interpretativni su se dosezi modela pokazali vrlo korisnima za teorijski dio disertacije. U središtu proučavanja je međuodnos posebnih zemljopisnih obilježja istočnog Jadrana i društvene dinamike koja se ondje razvijala pri susretu Grka i urođenika. Ne smije se zanemariti da je kompromisna sredina ujedno i povijesni izvor⁵⁴ podložan konstantnoj reinterpetaciji kroz različite poglede na njezine sastavnice.

⁴⁹ Promatrajući iz perspektive središte-periferija, obale koje Grci istražuju u arhajskom periodu periferne su u odnosu na matičnu Grčku. Nenaseljene su obale periferija urođenicima, osobito u slučaju zajednica koje nisu sklone maritimnom načinu života (Malkin 2002, 159). Irad Malkin navodi kao primjer južnokampanijsku obalu i zaleđe. Za Grke iz Pitekuse i Kume, ali i za lacijske i sjevernokampanijske Etrušćane ovo je bila periferija. Ta tzv. obostrana periferija (*shared periphery*) s vremenom je postala plodno tlo za kompromisnu sredinu i razvitak novih kulturnih sadržaja (Malkin 2002, 153). Prema riječima Roberta Whitea (1991, x), rubni teritoriji idealno su mjesto za miješanje svjetova kolonista i starosjedićkih plemena.

⁵⁰ Malkin 2002, 159 – 171.

⁵¹ Antonaccio 2013, 240.

⁵² To je primjerice složeno pitanje primjene historiografskih zaključaka iz novovjekovnog konteksta za antičko Sredozemlje. Opravdana je kritika promatranja kompromisne sredine kao posve demilitariziranog područja, jer se neki rani susreti Grka i urođenika nisu uvijek odvijali kroz miroljubiv kontakt (Antonaccio 2013, 241 - 242). O miroljubivom ili nasilnom grčkom utjecaju na nova područja vidi više u cjelini III, poglavlje 2.3.1.

⁵³ Vidi primjerice: Tsatskheladze 2006, lvi – lvii; Herring 2008, 115; Antonaccio 2013, 247 – 249; De Angelis 2016, 59 itd.

⁵⁴ Cf. Serenijevu (1997, 9) definiciju krajolika (*paesaggio*). Krajolik može postati povijesni izvor koji ne treba promatrati kao povijesno danu činjenicu, već kao neprestano promjenjivu dinamiku, odnosno rezultat produktivnog rada, zajedničkog života ili međusobne borbe.

4. O IZVORIMA

Izvori kojima smo se koristili u disertaciji možemo podijeliti na pisane i arheološke. Prvotno smo se usredotočili se na grčke pisane izvore. Tome pripada brojna građa koja varira u smislu vremena nastanka, žanrova, razine pouzdanosti i relevantnosti, terminoloških varijacija itd. Bitna kategorija koju valja istaknuti u ovom radu je razumijevanje uzgrednih vijesti. Primjerice, ako se specifični zemljopisni sadržaj ili termin pojavljuje u lirskoj pjesmi, tragediji ili nekom sličnom djelu, valja pretpostaviti da je publika morala razumjeti kontekst pojma kako bi mogla izgraditi barem djelomičnu orijentacijsku i prostornu ideju o onome što je pisac htio opisati. Pri tom se nameće valjano pitanje – odakle je pisac crpio podatke i zašto su baš ti uključeni u njegove retke. S druge strane, postoji i literatura koja je bila namijenjena za specifičnu publiku, poput peljara koji nisu morali biti dostupni i razumljivi svima. Budući da se veliki broj naslova antičke literature nije sačuvao, raspoložive pisane izvore nikako ne valja promatrati kao jedini i stvaran odraz grčkog znanja tijekom arhajskog i ranoklasičnog vremena.⁵⁵

Zbog kronološke usmjerenosti rada, prvenstvo imaju pisani izvori koji su suvremeni arhajskom dobu. Ipak, takvih je u usporedbi s onima iz kasnijih epoha vrlo malo. Ono što je sačuvano, uglavnom je fragmentarno i potječe iz kasnijih prepiski. U nekim slučajevima kasniji su pisci selektivno birali starije podatke što je učestalo rezultiralo kontaminacijom sadržaja i terminologije zbog krivog razumijevanja ili nedovoljnog poznavanja vremenskih i prostornih okolnosti. Iz tog razloga, valjalo je konzultirati filološku i povijesnu kritiku.

Budući da je pisanih izvora u ovom radu mnogo, odlučili smo pojedinačne dvojbe i probleme navoditi u glavnom dijelu rada ili u popratnim bilješkama. Toj kategoriji pripadaju diskusije oko autorstva, autentičnosti, datacije, različitih tumačenja teksta itd. Kratice antičkih izvora navodili smo prema četvrtom izdanju *Oxford Classical Dictionary* koji se može pronaći na mreži.

Drugo grupi izvora pripadaju arheološki predmeti. Njihov je raspon također raznovrstan, a može se podijeliti na građu sredozemnih i crnomorskih grčkih naseobina te na onu s lokaliteta istočnog Jadrana. Za potonju je grupu nezaobilazan izazov nedovoljna istraženost urođeničkih naselja i nekropola te slaba objavljenost materijala. Razlog tome je nerijetko „monotonost“ autohtone keramičke građe koja se rijetko podvrgava opsežnijim arheometrijskim analizama.⁵⁶ Zato razinu arheološke spoznaje istočnojadranskih lokaliteta starijeg željeznog doba i dalje

⁵⁵ Vidi suprotan i zastarjeli pogled u npr. Novak 1961, 150.

⁵⁶ Vidi komentar u zaključku doktorske disertacije Vedrana Barbarića (2011, 270).

valja okarakterizirati kao poprilično nisku. Istaknimo ovdje da je dodatna spoznajna prepreka nesigurno ili nepoznato mjesto podrijetla velikog broja grčkih predmeta s istočne jadranske obale koji datiraju u brončano, arhajsko ili klasično doba. Takva situacija dodatno ograničava interpretacijske mogućnosti. Kao i u slučaju pisanih izvora, problemi pojedinačnih slučajeva istaknuti su u glavnom tekstu rada.

5. O LITERATURI

Upotrijebljena je literatura širokog spektra, jer sadržaj disertacije obuhvaća interes za dvije duge epohe (arhajsko i rano klasično doba), ali istovremeno i za regionalno i opće (Jadran naspram Sredozemlja), faktografsko i teorijsko te povijesno-arheološko i interdisciplinarno (antropologija, sociologija, ekonomija, klimatologija). Za takvo je istraživanje valjalo uključiti velik broj radova. Oni koji slijede istaknuti su zbog utjecaja na oblikovanje konačne teze, a odlučili smo ih podijeliti u tri grupe. U prvoj je grupi teorijska literatura i radovi interdisciplinarnih područja, druga se odnosi na opća obilježja i spoznaje o grčkom naseljavanju na Sredozemlju i Crnom moru, dok su u trećoj podatci o Grcima i urođeničkom svijetu Jadrana.

U prethodnim smo poglavljima već spomenuli neke od bitnih teorijskih radova. Posebno valja istaknuti Braudelove zemljopisno-društvene opaske o Sredozemlju koje su kasnije nadopunjivali i mijenjali Peregrine Horden i Nicholas Purcell (2000.), zatim David Abulafia i William Harris (2005.) te drugi. Jednaku važnost imaju arheološko-povijesni radovi inspirirani Wallersteinovom teorijom svjetskih sustava (1974.). Na polju teorije društvenog kontakta bitan je rad Irada Malkina (2002.) koji je prvi upozorio na prednosti modela kompromisne sredine u kontekstu grčkog naseljavanja. Tome valja pridružiti i naslove koje potpisuju Michael Dietler, Tamar Hodos i Carla Maria Antonaccio. Bitna paradigma nalazi se u Malkinovoj monografiji *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean* (2013.) gdje autor definira teorijsku pozadinu razvoja sredozemnih mreža komunikacije od arhajskog doba pa nadalje. Za treću i šestu cjelinu disertacije važnu ulogu imaju antropološki radovi Arjuna Appaduraia (1986.), Caroline Humphrey i Stephena Hugh-Jonesa (1992.) te Marshalla Sahlinsa (1963; 1972; 1985.). Osnova pete cjeline su podatci o antičkoj grčkoj ekonomiji, posebno za zemljoradnju i trgovinu koji se mogu promaći u monografijama *Le pain et l'huile dans la Grèce antique: de l'aire au moulin* (1986.), *Ancient Greek agriculture: An introduction* (1995.), *Trade in Classical Antiquity* (2007.), *The Making of the Ancient Greek Economy* (2016.) i *A Companion to Ancient Agriculture* (2021.). Slični uradci iz drugih znanstvenih polja (sociologija, zemljopis, ekonomija) zasebno su istaknuti u bilješkama glavnog dijela teksta.

U drugu grupu ubrajamo temeljne radove o grčkom naseljavanju na Sredozemlju i Crnom moru s težištem na arhajsko doba. Zbog opsežnog popisa naslova, ovdje izdvajamo djela na koja smo se učestalo referirali. Takav je skup radova Alexandra Johna Grahama o okolnostima grčkog naseljavanja, objavljen u monografiji *Collected Papers on Greek Colonization* (2001.). Dva sveska zbornika *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies*

and Other Settlements Overseas (2006; 2008.) čiji je glavni urednik Gocha R. Tsetskhladze još su opširniji kompendij podataka. Pregled društvenih i ekonomskih osobitosti arhajskog doba može se pronaći u nekoliko tematskih cjelina zbornika *A Companion to Archaic Greece* (2009.) te monografijama Robina Osborna *Greece in the Making, 1200 – 479 BC* (2009.) i Jonathana Halla *A History of the Archaic Greek World ca. 1200 – 479 BCE* (2014.). Potonji je autor zaslužan i za monografiju *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture* (2002.) koja donosi osnovne smjernice razvoja grčkog identiteta tijekom prve polovice prvog tisućljeća pr. Kr. Osnovno polazište za okolnosti grčkog naseljavanja tijekom klasičnog razdoblja učinio je Thomas Figueira u članku *Colonisation in the Classical Period* objavljenom 2008. godine. U svrhu usporedbe grčkog i feničkog naseljavanja na Sredozemlju prvenstveno smo crpili podatke iz monografije *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies, and Trade* (2001.) Marije Eugénie Aubet.

U posljednjih se dvadeset godina intenzivno istraživala društvena dinamika između grčkih doseljenika i urođenika. Zapaženijim monografijama pripada *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean* (2006.) autorice Tamar Hodos s naglaskom na društveno isprepletanje na levantskoj obali, Siciliji i sjevernoj Africi. Sličnu istraživačku paradigmu primijenio je Michael Dietler u knjizi *Archaeologies of Colonialism: Consumption, Entanglement, and Violence in Ancient Mediterranean France* (2010.) Autor problematizira razvoj grčko-urođeničkog odnosa u bazenu južnog toka rijeke Rhône. Detaljna analiza i rasprava o općim društvenim zbivanjima arhajskog svijeta između Grka i barbarskog svijeta izašla je 2013. godine iz pera Kostasa Vlassopoulosa pod naslovom *Greeks and Barbarians*. Nove vrijedne sinteze grčkog utjecaja na Siciliju i južnu Italiju nalaze se u dvjema relativno nedavno objavljenim monografijama, a to su *Archaic and Classical Sicily: A Social and Economic History* Franca De Angelisa (2016.) i *Colonization and Subalternity in Classical Greece: Experience of the Nonelite Population* Gabriela Zuchtriegela (2018.). Vrijedan izvor podataka za kolonijalnu dinamiku u Iberiji je zbornik rada *Colonial Encounters in Ancient Iberia: Phoenician, Greek, and Indigenous Relations* (2009.). Spomenuti su naslovi poslužili kao izvrstan komparativan materijal u odnosu na jadranske zemljopisne, ekonomske i društvene okolnosti.

U treću grupu ubrajamo radove o Jadranu. Osnovno polazište o grčkoj prisutnosti i utjecaju na Jadran prije 4. st. pr. Kr. je rad R. L. Beaumonta pod naslovom *Greek Influence in the Adriatic Sea Before the Fourth Century B.C* iz 1936. godine. Ondje se nalazi detaljnija raščlamba grčkih mitoloških i povijesnih vrela zajedno sa sintezom tada poznatih arheoloških nalaza s istočnog Jadrana. Radovi koji su nastajali nakon toga redovito prenose Beaumontove

zaključke, no rijetko se detaljnije osvrćući na problem slabog grčkog interesa za istočni Jadran. Zbog količine novopronađene građe, glavni je istraživački fokus usmjeren na grčko naseljavanje i interakciju s urođeničkim svijetom tijekom i nakon 4. st. pr. Kr. Za ovu su se disertaciju i takvi radovi pokazali vrlo korisnima.

Bogate baze podataka o grčkom utjecaju na Jadran i njegovu istočnu obalu potječu iz pera hrvatskih autora. Od domaće produkcije valja izdvojiti radove Grge Novaka, Mate Suića, Duje Rendića-Miočevića, Marina Zaninovića, Mladena Nikolancija, Petra Lisičara i Radoslava Katičića. Recentnije objavljenim radovima pripada široki popis radova Branka Kirigina o arheologiji i povijesti Grka na srednjodalmatinskim otocima i kopnu. U posljednjih dvadeset godina nastale su dvije važne sinteze: zbornik *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana* (2002.) nakon znanstvenog skupa održanog u Splitu 1998. godine i *Antički Grci na tlu Hrvatske* (2010.) kao ishod izložbe najvažnijih grčkih nalaza na Jadranu u zagrebačkim Klovíčevim dvorima. Bitno je istaknuti i pregled helenističke trgovine na Jadranu u doktorskoj disertaciji Lucijane Šešelj pod naslovom *Promunturium Diomedis: Svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju* (2009.). Dvije stavke iz domaće produkcije valja posebno izdvojiti, a to su sintetski članak Slobodana Čače i Brune Kuntić-Makvić *Pregled povijesti jadranskih Grka* iz zbornika objavljenog 2010. godine kao i rad Marine Milićević-Bradač *Die Griechen in Kroatien*, objelodanjen u monografiji *Kroatien in der Antike* (2007.). Niz interpretacija i sinteza o Grcima na Jadranu dolazi i iz pera stranih pisaca. Ovdje valja posebno istaknuti članke i monografije Lorenza Braccesija, Pierrea Cabanesa, Marija Lunija, Marije Cecilije D'Ercole, Marije Paole Castiglioni, Benedette Rossignoli, Francesca D'Andrije itd. Iako smo ovdje odlučili izbjeći detaljno nabranjanje i opisivanje radova inozemne produkcije, to pri tom ne znači da želimo umanjiti njihovu vrijednost i važnost u proučavanju grčkog utjecaja na Jadran.

Za razumijevanje urođeničkog svijeta istočne jadranske obale posegnuli smo za arheološkim radovima koji su podijeljeni prema regionalnim istraživanjima. Osnovno polazište tražili smo u preglednim člancima serije *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, ponajviše u petom svesku posvećenom kulturnim grupama željeznog doba. Preciznije sinteze tražili smo za Istru i Kvarner u radovima Stane Gabrovca, Kristine Mihovilić, Klare Buršić-Matijašić, Maše Sakara Sučević, Martine Blečić Kavur i drugih. Liburnski je prostor u mnoštvu radova opisao Šime Batović, a istaknimo i nova saznanja koja su donijeli Natalija Čondić, Morana Vuković, Martina Čelhar i Igor Borzić. Za pregled kulturnih odlika zajednica srednje i južne Dalmacije konzultirali smo radove Borivoja Čovića, Vedrana Barbarića, Boška Marijana, Staše Forenbahera, Dinka Radića, Igora Borzića itd. Osnovne smjernice o zajednicama

željeznodobne Crne Gore sastavio je Čedomir Marković u monografiji *Arheologija Crne Gore* (2006.).

Spoj suvremenih spoznaja o teorijskom, lokalnom, regionalnom i nadregionalnom otvorio je prostor novom načinu interpretacije. Proučavanjem izvora, raznovrsnih istraživanja te pridodavanjem vlastitih opaska i kritika, iznjedrili smo nove smjernice u promatranju okolnosti grčkog interesa za istočni Jadran.

6. DOSADAŠNJE TEZE I MOTIVI ZA NASTANAK RADA

Polazište za istraživanje grčkog interesa za Jadran prije 4. st. pr. Kr. bio je Beaumontov članak objavljen u *The Journal of Hellenic Studies* 1936. godine. U uvodnom poglavlju, autor je komentirao dotadašnje teze i izdvojio dvije grupe potencijalnih razloga slabijeg grčkog angažmana u pomorskoj regiji. Prva su prirodna ograničenja, među kojima veća kišovitost i snažni sjeverni vjetrovi, a druga ilirsko i etrušćansko gusarenje.⁵⁷ Zatim slijedi iscrpan pregled pisanih i arheoloških izvora, a autor nerijetko pribježe povijesnim rekonstrukcijama, pokušavajući argumentirati grčki utjecaj na urođenike, kao i privremenu ili trajnu prisutnost na nekim istočnojadranskim pozicijama. Budući da je Beaumontov članak objavljen na engleskom jeziku u uglednom časopisu, brojni su inozemni i domaći autori učestalo preuzimali i citirali njegove zaključke.

Tijekom druge polovice 20. stoljeća nastao je niz radova koji su grčku prisutnost na istočnom Jadranu prije 4. stoljeća pokušali argumentirati na osnovi mitologije ili interpretacije povijesnih izvora koji izvještavaju o arhajskom ili klasičnom periodu. Teze su se dodatno osnaživale pokojim arheološkim nalazima čije je podrijetlo uglavnom nesigurno ili nepoznato. U nemalom broju slučajeva takve su rasprave iznjedrile vrlo pretenciozne zaključke koji nemaju stabilni argumentacijski okvir, opravdano utemeljen na povijesnim i arheološkim vrelima. Neke od primjera citirali smo u II. cjelini te posljednjem poglavlju III. cjeline. Istovremeno, struka je aktivno nastavila isticati slabiji grčki interes za Jadran ponajviše na osnovi očigledne razlike s obzirom na sredozemne regije gdje su se razvile arhajske naseobine. Pregledni se radovi uzgredno dotiču problema odsutnosti arhajskog grčkog utjecaja na Jadran, no komentari su uglavnom ograničeni na nekoliko šturih rečenica s naglaskom na prirodne nepogodnosti ili urođeničku teritorijalnu dominaciju.⁵⁸

Više pažnje grčkom interesu za istočni Jadran prije 4. stoljeća posvetio je Branko Kirigin. Više je puta naglasio grčku nezainteresiranost za istočne obale, citiravši starije radove koji su isticali dva čimbenika – nedostatak plodne zemlje i liburnsku talasokraciju.⁵⁹ U monografiji o Isi autor je izdvojio i manjak rudnih bogatstava, dok je povremenu grčku prisutnost tijekom arhajskog doba ostavio kao otvorenu opciju.⁶⁰ U recentnijim radovima Kirigin je dodatno

⁵⁷ Beaumont 1936, 160 – 162.

⁵⁸ Lisičar 1951, 8; Suić 1953a, 73 – 74; Batović 1976, 31; Zaninović 2015, 88 i sl.

⁵⁹ Npr. Kirigin 1990, 291 sa starijom literaturom domaće produkcije u bilješkama; Idem 2008, 28.

⁶⁰ Idem 1996, 39 – 41.

istaknuo malen broj grčkih nalaza s istočnog Jadrana koji prethode trajnom naseljavanju u početku 4. st. pr. Kr. Pretpostavlja da to može biti odraz manjka iskopavanja, nezainteresiranosti urođeničkih zajednica za razmjenu s Grcima ili slabosti i nekonkurentnosti istočnojadranskog tržišta u odnosu prema „međunarodnoj trgovini“.⁶¹

Marina Milićević Bradač se u preglednom članku o Grcima na Jadranu ukratko nadovezala na kasno grčko naseljavanje srednjodalmatinskih otoka. Istaknula je vremenske i oceanografske nepogode (bura i jugo široko), plovidbene opasnosti (razvoj velike valovitosti na pučini i razvedeno otočje), društvene neprilike (gusarenje) te manjak ključnih sirovina.⁶² Kratak osvrt na izostanak trajnih grčkih naseobina sve do kasnog klasičnog perioda dala je i Lucijana Šešelj, upozorivši na snagu urođenika.⁶³ Valja izdvojiti i uzgredni komentar Slobodana Čače koji je napomenuo da istočni Jadran nema prave pogodnosti za razvoj trgovine pa se grčki interes više usmjerio na razvijene zajednice južne Italije i Etrurije. Međutim, ne isključuje mogućnost postojanja nekog oblika zajedničkog grčko-urođeničkog naselja i prije 4. st. pr. Kr.⁶⁴

Iako su brojni autori ukratko istaknuli osnovne razloge perifernosti istočnog Jadrana u odnosu na grčki interes arhajskog doba, težišna motivacija ovog rada je dublje prodrijeti u međuodnos izdvojenih elemenata. Dosadašnja razmišljanja daju se efektno podrediti metodološkom okviru zemljopisnih, društvenih i ekonomskih okolnosti. Analiza tri pojedinačne stavke pruža detaljniji uvid u zadani problem. Usredotočiti se samo na arheološko i historijsko nije imalo smisla, jer su količina građe i razina spoznaje sami po sebi iznimno ograničeni. Veći manevarski prostor pružili su interdisciplinarni pristup i upotreba teorijskih paradigmi. Iz njih proizlazi niz kontekstualnih objašnjenja kojih u pisanim izvorima nema, a literatura im do sada nije pružila puno prostora. Bio je to jedini način da se specifičnosti istočnog Jadrana pokušaju promotriti podjednako iz „grčkih i urođeničkih očiju“. Time je cjelovitost problema zaokružena, a istovremeno je udaren temelj sistematizaciji međuodnosa zemljopisnog, društvenog i ekonomskog u hijerarhijskom i heterarhijskom smislu spoznaje.

Jedna od dodatnih motivacija ovoga rada bila je razdioba činjeničnog i faktoidnog. U suvremenoj se historiografiji termin *faktoid* koristi za spekulacije i nagađanja koja se toliko često ponavljaju u znanstvenoj literaturi da su vremenom dobile status lažnih činjenica.⁶⁵ Takve se reperkusije mogu pronaći u nemalom broju radova koji pokušavaju rekonstruirati aktivni

⁶¹ Idem 2002, 367; 373; Idem 2010a, 106.

⁶² Milićević Bradač 2007, 37.

⁶³ Šešelj 2009, 434.

⁶⁴ Čače (i Kuntić-Makvić) 2010, 65.

⁶⁵ Termin se prvi puta pojavljuje u Mailer 1973. Za historiografske okolnosti: Yoffee 2005, 7 – 8.

grčki utjecaj i prisutnost na istočnom Jadranu prije 4. stoljeća. Cilj je bila reevaluacija povijesno-arheološke građe, a zatim i isticanje utemeljenih rekonstrukcija.

Ova doktorska disertacija predstavlja prvi pokušaj spajanja teorijskog, povijesnog, arheološkog i interdisciplinarnog s ciljem interpretiranja slabijeg grčkog interesa za istočni Jadran tijekom arhajskog i ranoklasičnog doba. Rad je jedan u nizu povijesno-arheoloških rekonstrukcija čiji cilj nije pružiti konačne zaključke, već dati jedinstveni pogled na problem i potaknuti nova promišljanja o međuodnosu zemljopisnog, društvenog i ekonomskog. Nadamo se da će neki od zaključaka valjano poslužiti budućim komparativnim i dijakronim analizama.

II.

GRCI I JADRAN

-

OD KASNOG BRONČANOG DOBA DO UTEMELJENJA NASEOBINA POČETKOM 4. ST. PR. KR.

1. O GRČKOM INTERESU ZA JADRAN TIJEKOM KASNOG BRONČANOG DOBA

Relativno rijetki tragovi grčkih nalaza iz Jadrana stvorili su historiografsku predodžbu o komunikaciji s egejskim civilizacijama tijekom brončanog doba. Protagonisti razmjene bili bi Mikenjani, jer se egejsko kasno brončano doba (c. 1550. – 1050. g. pr. Kr) preklapa sa srednjim i kasnim brončanim dobom istočne obale Jadrana (cca. 1600. - 1000. g. pr. Kr.)⁶⁶ kad se ondje prvi puta pojavljuju pretpostavljeni egejski nalazi ili tehnologija.

Međutim, učestala atribucija određenih predmeta ili utjecaja grčkom kulturnom krugu u recentnim se analizama promatra s više skepticizma.⁶⁷ Prema mišljenju Helene Tomas, Jadran je bio i ostao svijet izvan margina mikenskih plovidbenih ruta prema zapadu.⁶⁸ U tablici je navedeno nekoliko primjera koje je autorica izdvojila, usporedivši starije interpretacije domaće produkcije s novim analizama ili dosezima znanja u egejskoj arheologiji:

**Tablica I: Egejski nalazi na Jadranu i razlika u interpretacijama
(prema Tomas 2010b, 195 - 202)⁶⁹ – slika 2**

LOKALITET ILI MJESTO PRONALASKA	TIP NALAZA	PREDLOŽENA VEZA S EGEJSKIM KULTURNIM KRUGOM	NOVA INTERPRETACIJA:
gradina Monkodonja (Istra)	Kiklopske zidine	Građevinska inspiracija bi mogla biti mikenska	Nema općih sličnosti s pravom mikenskom kiklopskom građnjom
gradina Monkodonja (Istra)	Brončani nožić	Podsjeća na egejske tipove	Predmet je premalen pa se ne može precizno odrediti
gradina Monkodonja (Istra)	Tronošci	Inspiracija egejskim oblikom	-
gradina Monkodonja (Istra)	Analiza životinjskih kostiju	Neke životinje možda potječu s juga	-
tumul Maklavun (Istra)	Tumul	Struktura podsjeća na mikenski tolos	Nema općih sličnosti s arhitekturom mikenskih tolosa
Marin dol kod Pule (Istra)	Brončani nož	Mikenski uvoz	Mnogo sličniji egejskim oblicima nego primjerak iz Monkodonje
Škrip na Braču (Dalmacija)	Kiklopske zidine	Građevinska inspiracija bi mogla biti mikenska	Nema unutarnje lice zida i ispunu koju inače imaju mikenski zidovi
Vučevica kod Splita (Dalmacija)	Mač	Mikenski uvoz	Nije uvezen, ali je stilski možda inspiriran egejskim oružjem

⁶⁶ Vidi kronološku tablicu jadranskog brončanog doba u: Majnarić-Pandžić 1998, 160. Za Egej: Morris i Powell 2010, xvii. Vidi također u Tomas 2010b, 194.

⁶⁷ Vidi: Tomas 2010a, 36 - 39; Idem 2010b, 195 - 202.

⁶⁸ Vidi također komentar o perifernosti Jadrana s obzirom na središnju ulogu Egeja u Tomas 2010b, 205 – 206.

⁶⁹ Literatura o pretpostavljenim vezama autohtonog i mikenskog svijeta u brončanom dobu, kao i argumentacija za alternativno tumačenje navedena je u bibliografiji članaka Tomas 2010a i Tomas 2010b.

Makarska (Dalmacija)	Bakreni ingot	Ciparski uvoz	Točne okolnosti nalaska ostave nisu poznate
Crvena Stijena (Crna Gora)	Brončani nož	Mikenski uvoz	Mnogo sličniji egejskim oblicima nego primjerak iz Monkodonje
Istočna i zapadna jadranska obala	Jantarne perle tipa Tirint	Egejski uvoz	Centar proizvodnje jantarnih perli treba tražiti u dolini rijeke Po, a ne u Grčkoj kako se prije vjerovalo ⁷⁰

Razvoj složenije interpretacije otežavaju nepouzdanosti pri određivanju podrijetla navedenih primjera, ali i slabo poznavanje srednjeg i kasnog brončanog doba istočne jadranske obale. Osim metalnih predmeta ili građevinskih inspiracija, ni distribucija mikenskih keramičkih ulomaka za sada ne pruža mnogo interpretacijskih mogućnosti. Ako se uzme statistički podatak da većina grčkog uvoza u Italiji koji se datira od 17. i 11. st. pr. Kr. potječe iz naseobinskog konteksta,⁷¹ osnovne spoznajne prepreke u slučaju istočne jadranske obale nedovoljna su istraženost kasnobrončanodobnih naselja i općenito manji broj poznatih predmeta koji bi se mogli podvrgnuti analizi. Ono čime se možemo koristiti daje tek vrlo shematiziranu sliku o grčkom brončanodobnom utjecaju pa je teško polučiti konkretne zaključke.

S druge strane, cirkulacija grčke robe jadranskim bazenom, unatoč limitiranom opsegu, ukazuje na osnovne smjerove robne razmjene. Zapadna jadranska obala tome je dobar primjer. Iako mikenski nalazi u istočnoj Apuliji⁷² i na prostoru današnje Albanije⁷³ nisu rijetkost, manji broj uvezene grčke keramike pronađen je u sjevernoj jadranskoj zoni (karta 3). Na Monte Garganu mikenski fragmenti potječu s lokaliteta Molinella (LH I-II) i iz groba u Manacorreu (LH IIIC – SM).⁷⁴ U regiji Marche nekoliko lokaliteta ima uvezenu egejsku keramiku, od kojih brončanodobno naselje na brdu Montagnolo jugozapadno od Ankone (slika 3), Trezzano di Monsampolo na ušću rijeke Tronto, Jesi i Montelupone. Veći broj italo-mikenskih ulomaka (LH IIIB - IIIC) pronađen je na poziciji Cisterna di Tolentino u dolini markijske rijeke Chienti.⁷⁵

⁷⁰ Rekonstrukcija kolanja jantara iz doline rijeke Pad prema okojadranskim područjima razrađena je u Cwaliński 2015, 192 – 196.

⁷¹ Vagnetti 2006, 276 sa starijom literaturom.

⁷² Jedino je u Coppa Nevigata pronađeno više od 50 ulomaka mikenske keramike, ali tragovi potječu i s drugih 15 lokaliteta na jadranskoj strani Apulije (Vanschoonwinkel 2006, 53 – 54 uz stariju literaturu; Jones et al. 2014, fig. 2.1).

⁷³ Više od 30 lokaliteta u Albaniji povezuje se s mikenskim utjecajem. To se uglavnom očituje u mačevima, sjekirama i oruđu, ali i u nalazima kasnoheladske i submikenske keramike. Vidi Bejko 2002, 11 – 13 i 24, fig. 6; Galaty 2007, 133, bilj. 1 i 135, bilj. 18.

⁷⁴ Bernabò Brea 1983, 17 – 18; Smith 1987, 80 – 1; Vanschoonwinkel 2006, 55; 75.

⁷⁵ Naziv italo-mikenska keramika podjednako se koristi za imitacije egejskih tipova, ali i za uvezene primjerke. Razlog tome je što su najbolje imitacije vrlo slične mikenskim originalima, jer je ukrašavanje gotovo pa podjednako, a posude su izrađene u tehnološki naprednim pećima visoke temperature (v. Jones et al. 2005, 539 – 545). O nalazima iz Ankone vidi u: Lollini 1983, 206 – 207; Braccisi 1988, 135; Silvestrini 1991, 13 – 15; Vagnetti 1993, 151, br. 33, a općenito iz regije Marche u: Vagnetti et al. 2006, 1159 – 1170; Vagnetti 2006, 276; Luni 2013, 926 – 927; Jones et al. 2014, fig. 2.1

Slični tipovi potječu s nalazišta na teritoriju između Adige i Tartara koji gravitira ušću rijeke Pad. To su lokaliteti Fondo Paviani, Fabbrica dei Soci, Castello del Tartaro, Lovara, Bovolone, Terranegra, Frattesina i Montagnana,⁷⁶ dok je podrijetlo nalaza s otoka Torcello u laguni Venecije dvojbeno.⁷⁷ Većina je primjeraka je vjerojatno proizvod apulskih i južnoitalskih radionica, dok se za tri ili četiri primjera (Fondo Paviani, 2 fragmenta iz Fabbrica dei Soci i možda Bovolone) predlaže izravno egejsko podrijetlo.⁷⁸ Izuzev keramike, uvoz bjelokosti, izgradnja monumentalnih zidina, potencijalna proizvodnja grimiza i tehnologija vitrifikacije navode se kao mogući argumenti kontakta doline rijeke Po s Egejom i istočnim Sredozemljem.⁷⁹ Iako je gradnja snažnih fortifikacija tipična za Dauniju i Salento tijekom 2. tisućljeća, promjena slijedi od 13. st. pr. Kr. kad je uz društvene i naseobinske intervencije počela cvjetati i lokalna produkcija italo-mikenske keramike.⁸⁰ Tad se na određenim pozicijama, posebno u Apuliji, zbivao i izravni kontakt Grka sa starosjediocima.

Na istočnoj obali Jadrana za sada su tek dva lokaliteta za koje se pretpostavlja da bi mogla imati egejsku brončanodobnu keramiku. Oba su gradinski položaji - Monkodonja u Istri i Škrip na otoku Braču.

Monkodonjski su fragmenti nađeni u arheološkom kontekstu istarskog srednjeg brončanog doba (slika 4).⁸¹ Načinjeni su od fino pročišćene gline i slikani mat crvenom bojom pa bi u usporedbi s lokalnim repertoarom trebali pripadati uvezenom posuđu. Ipak, egejsko podrijetlo predloženo u preliminarnim analizama smatra se upitnim.⁸²

Potencijalni ulomci mikenske keramike iskopani su u sondi nedaleko od obrambenog zida gradine Škrip na Braču (slika 5 i 6). Pripadali su nekoj zatvorenoj posudi (amfori ili hidriji) rađenoj na kolu, a pojedini ih autori prema paralelnim tamnosmeđim linijama svrstavaju u LHIIIB ili LHIIIC razdoblje.⁸³ Ipak, postoje datacijske sumnje, jer ukras na posudi može biti i protogeometrijski.⁸⁴ Osim uz obalu, potencijalna mikenska keramika potječe s nalazišta Debelo

⁷⁶ Vagneti 2006, 276; Jones et al. 2014, fig. 2.1.

⁷⁷ Iako je zabilježeno da nalazi potječu s Torcella, sudeći prema geomorfološkim ispitivanjima čini se da taj otok nije postojao sve do rimskog doba. Vidi detaljnije s literaturom u Vagneti 2006, 273 – 275.

⁷⁸ O arheometrijskoj analizi i grčkom podrijetlu nekih ulomaka u Jones et al. 2002, 253 – 256. Općenito vidi u Vagneti 2006, 276 – 277.

⁷⁹ Vagneti 2006, 277 – 278; Recchia i Cazzella 2019, 92.

⁸⁰ Recchia i Cazzella 2019, 81 – 85; 91.

⁸¹ Naselje je osnovano u rano (Reinecke Br A2), a napušteno krajem kasnog brončanog doba (Br B-C). Radiokarbonski nalazi datiraju se ugrubo od 2000. – 1200. g. pr. Kr. (Hänsel, Teržan i Mihovilić 2005, 27).

⁸² O pretpostavljenom egejskom podrijetlu ovih ulomaka vidi u: Mihovilić et al. 2002, 50; Mihovilić, Hänsel i Teržan 2005, 403. Kritika atribucije predmeta egejskom kulturnom krugu u: Tomas 2010a, 37; Idem 2010b, 196.

⁸³ Prema analizi Diane i Kena Wardle datiranje u kasno brončano doba predlažu: Gaffney et al. 2001, 143, 148 – 149; Gaffney et al. 2002, 33; Kirigin 2002, 364 – 365 i dr.

⁸⁴ Tomas 2010a, 38.

Brdo kod Sarajeva (slika 7).⁸⁵ Ovi ulomci s ukrasom paralelnih tamno-narančastih linija podsjećaju na primjerke iz Škripa. Njihova je datacija također upitna, a otegotna je okolnost što potječu iz vrlo poremećenoj sloja.⁸⁶

U mikensko doba tipični medij za prijenos dobara bile su stremenaste posude (eng. *stirrup jars*).⁸⁷ Osim na nalazištu Barç u Albaniji, ulomci takvih posuda na istočnom Jadranu za sada nisu poznati. Zato fragmenti iz Monkodonje, Škripa ili Debelog Brda teško mogu biti primjeri redovne razmjene istočnojadranskih i egejskih populacija kasnog brončanog doba.⁸⁸

Za razliku od historiografskih narativa koji pokušavaju mitološkim sadržajem potkrijepiti kasnomikenske plovidbe na Jadranu,⁸⁹ prema arheološkoj slici do sada poznatog uvezenog materijala bilo bi pretenciozno tvrditi da je postojala redovita komunikacija Mikenjana i sjeverne jadranske zone.⁹⁰ Predmeti su mogli doći povremeno do Jadrana kao posljedica grčkih uzobalnih plovidbi prema sjeveru.⁹¹ Sustav razmjene u kasno brončano doba mogao je isto tako biti lokalnog ili regionalnog karaktera⁹² pri čemu bi glavnu ulogu u prijenosu robe imali moreplovci oko jadranskog područja ili južne Italije. U slučaju zapadne jadranske obale na to ukazuju nalazi italo-mikenske keramike čija su središta proizvodnje bila u Apuliji, odakle se roba širila dalje prema jadranskom zaljevu.⁹³ Izvorna mikenska keramika mogla je na isti način dospjeti do sjevernijih obala Jadrana ili dublje u unutrašnjost kao u slučaju Debelog Brda kod Sarajeva.⁹⁴

Za razliku od zapadne obale, prema trenutačnom stanju istraženosti nema valjanih argumenata za mikenski utjecaj na razvoj istočnojadranskih kultura. U usporedbi s lokalitetima Tarantskog zaljeva gdje se na urođeničkom repertoaru primjećuje mikenska inspiracija ili distribucija i prihvaćanje italo-mikenske keramike u regije Marche i dolini rijeke Po, egejski

⁸⁵ Mikenska atribucija ovih ulomaka: Sakellarakis i Marić 1975, 156.

⁸⁶ Tomas 2010a, 38; Idem 2010b, 205.

⁸⁷ Harding 1984, 239; Tomas 2010b, 209.

⁸⁸ Tomas 2010b, 209 – 210.

⁸⁹ Tako Braccisi 1977, 13 – 55. Autor predlaže i mikenski plovidbeni put koji bi slijedio istočnu jadransku obalu, a zatim skretao prema Monte Garganu i nastavljao uz zapadnu obalu zaljeva dalje prema ušću rijeke Pad (Idem 2003, 41; 2014, 13 – 14). Zalaže se i za širenje Diomedova kulta Jadranom već u mikensko vrijeme (Idem 1977, 13 – 15; Idem 136 – 139).

⁹⁰ Vagnetti 2006, 278 – 279; Tomas 2010b, 206 – 211. i dr.

⁹¹ Zbog smjera morske struje u Jadranu tako pretpostavljaju primjerice Teržan, Mihovilić i Hänsel (1998, 156).

⁹² O lokalnom karakteru razmjene u kasno brončano doba vidi Forenbaher 1995, 272 – 274.

⁹³ Vagnetti 2006, 277; Vanschoonwinkel 2006, 75 – 76.

⁹⁴ Lorenzo Braccisi (npr. 2001, 49 – 50; 2003, 65 – 66) promatra otok Torcello i Venecijansku lagunu kao sjecište putova kamo su Mikenjani izravno plovili kako bi razmjenjivali robu. Istu koncept slijedi i primjerice Luca Antonelli (2008, 163). Lucia Vagnetti (2006, 278 – 279) poziva na opreznije razmišljanje zbog promjene geomorfologije lagune i nesigurnosti u podrijetlo fragmenata. U isto vrijeme, ne niječe mogućnost dalekih mikenskih plovidbi prema sjevernom Jadranu. Za lokalitete poput Debelog Brda, Helena Tomas (2010b, 205 – 206) predlaže da su vjerojatno stigli kopnenim lancem razmjene.

impuls na istočni Jadran u duljem vremenskom periodu posve je neprimjetan. Za sada nema tragova kulturnog isprepletanja koje bi ostavilo dublji trag u razvoju autohtonih zajednica.

2. ŽELJEZNODOBNA GRČKA PROSPEKCIJA I NASELJAVANJE JADRANA – HISTORIOGRAFSKA FIKCIJA ILI VALJANA PRETPOSTAVKA?

Arheološka potvrda grčke prospekcijske faze od početka 8. st. pr. Kr. u južnoj Italiji i tijekom prve polovice 8. st. na obalama središnjeg Sredozemlja udarila je temelj raspravama o mogućem istraživanju Jadrana tijekom istog ili nešto kasnijeg vremena. Budući da tako ranih grčkih materijalnih dokaza sjeverno od Otranta za sada nema, autori prvenstveno pribjegnu analizi izvora mitološkog ili povijesnog sadržaja. Većinom je to antička građa nastala poprilično kasnije od vremena radnje o kojem izvorno izvještava.

Dosadašnji radovi iznjedrili su historiografske rekonstrukcije o nekoliko faza grčkog istraživanja Jadrana, a nerijetke su i one pretenciozne koje pokušavaju argumentirati rano naseljavanje. Potonji je pristup najadekvatnije opisati riječima *ex mythologia historia*. Ako okolnosti to omogućuju, za osnaživanje argumentacije koriste se i arheološki nalazi, posebno za faze istraživanja kraja 7. ili početka 6. st. pr. Kr. Eubejska, rodsko-kojska i fokejska faza prospekcije Jadrana ovdje su predstavljene i kritički promotrene. Cilj je prosuditi u kojoj su mjeri elementi historiografskih narativa upotrebljivi u raspravi o grčkom interesu za Jadran prije 4. st. pr. Kr.

2.1. EUBEJSKA PROSPEKCIJA

Eubejci su prvi među Grcima željeznog doba plovili do obala središnjeg Sredozemlja.⁹⁵ Prema trenutačnim spoznajama započeli su ih istraživati tijekom prve polovice 8. st. pr. Kr.⁹⁶ Pisana tradicija pripisuje im osnutak nekoliko naseobina na pragu jadranskog zaljeva.

Historiografska je tendencija pripisati Eubejcima utemeljenje Orika nedaleko od Akrokeraunijskog rta (Ps. Scymn. 442 – 443. Isto vrijedi za epirsku Amantiju koju je prema Stjepanu Bizantincu (s.v. Ἀμαντία) osnovao Eubejac Abant sam ili prema Likofronu (Alex. 1044 - 1045) u zajedničkom pothvatu s vođom eubejskih Abljana Elpenorom (Hom. Il. II, 536 - 540). Ovom nizu naseobina pripada i epirski Tronij koji je prema Pauzaniji (V, 22, 2) eubejsko-lokridsko naselje. Sva tri događaja kronološki su određena mitološkim kontekstom -

⁹⁵ Ovo je uvriježeno historiografsko mišljenje. Vidi npr. Malkin 1998a, 74 – 75; D'Agostino 2006, 201 – 203; Charalambidou 2017, 101 s recentnom literaturom.

⁹⁶ Descoeudres 2006, 8 – 9.

povratkom iz Trojanskog rata što u većini slučajeva donosi sumnju u vremensku i događajnu utemeljenost predaje.

Zbog povoljnih zemljopisnih obilježja⁹⁷ i blizine Otrantskom tjesnacu, neki autori smatraju da Orik treba promatrati kao razumnu poziciju za utemeljenje rane eubejske naseobine.⁹⁸ Međutim, iako su ostatci naselja slabo očuvani,⁹⁹ istraživanja provedena od 1958. do 1960. godine otkrila su sloj koji pripada 6. st. pr. Kr.¹⁰⁰ Za još stariji eubejski horizont trenutačno nema arheoloških ovjera, ali ne treba posve odbaciti postojanje privremenog naselja ili plovidbene postaje. Možda se zato u najranijim izvorima poput Hekateja Milećanina (FGrHist I F 106) ili Herodota (IX, 93) Orik navodi samo kao luka (ὁ λιμήν). Stjepan Bizantinac (s.v. Ὠρικός) poprilično je precizno prenio Hekatejeve riječi, naglasivši da naselje nije bilo polis u pravom smislu riječi:

Ὠρικός, πόλις ἐν τῷ Ἰονίῳ κόλπῳ. Ἐκαταῖος λιμένα καλεῖ τῆς Ἠπείρου τὴν Ὠρικὸν, ἐν τῇ Εὐρώπῃ · „μέτα δέ Βουθρωτὸς πόλις, μέτα δὲ Ὠρικός λιμήν.“.

Orik, grad u Jonskom zaljevu. Hekatej naziva Orik lukom Epira, u *Europi*: poslije (je) polis Butrot, poslije pak luka Orik.

Autorski prijevod

Isto kao u slučaju Orika, nema arheoloških potvrda za dulji eubejski boravak oko mjesta koje će se kasnije nazivati Amantija ili Abantija, a za Tronij se ne zna ni pouzdana lokacija.¹⁰¹ Zbunjenost različitim pisanim tradicijama o njihovom osnutku otežava mogućnost ozbiljnije povijesne interpretacije.¹⁰²

⁹⁷ Orik je bio otočić smješten na rubu današnjeg zaljeva Vlorë. Vapnenačko brdo na kojem se kroz povijest razvilo naselje (danas Pasha Liman) odlično je zaštićeno od južnih i zapadnih vjetrova, jer ga štite Keraunijsko gorje i Akrokeraunijski rt. U rimsko, bizantsko i tursko vrijeme pozicija se koristila kao povoljna luka. Vidi više u Cabanes 2008, 164.

⁹⁸ Tako već Beaumont 1936, 164 – 165. Od novije literature: Malkin 1998a, 79 – 80; Malkin 1998b, 6; Braccisi 2003, 40; Cabanes 2008, 164 – 165; Lane Fox 2008a, 123; Zaninović 2015, 78 i dr.

⁹⁹ Hansen i Nielsen 2004, 347.

¹⁰⁰ Blavatski i Islami 1960, 89 – 61; Budina 1964, 157 – 162; Idem 1976, 260 - 261. O novim perspektivama vidi Bereti et al. 2011, 410 – 430.

¹⁰¹ Amantija se vjerojatno nalazi ispod današnjeg sela Ploça, južno od toka rijeke Vjose (Cabanes 2008, 171). Vijesti o Troniju donio je Pausanija (V, 22, 2 - 4), spomenuvši natpis iz Olimpije s posvetom ilirske Apolonije nakon pobjede nad Tronijcima. Događaj se datira u pedesete ili četrdesete godine 5. st. pr. Kr. Dio tog natpisa pronađen je u Olimpiji (SEG XV, 251). O odnosu mitologije i povijesti Tronija vidi u: Braccisi 2014, 16 -17. Pierre Cabanes (2008, 171) pretpostavlja da je Tronij treba tražiti oko Treporta sjeverozapadno od grada Vlorë. O problemu lociranja naselja vidi u: Hansen i Nielsen 2004, 322.

¹⁰² Vidi raspravu o tome u Malkin 1998a, 79.

Osim spomenuta tri primjera, u Plutarhovim *Grčkim pitanjima* (IX = 293a) piše da su eubejski Eretrijci naselili Korkiru prije Korinćana. To bi značilo da je na otoku već bila postojala naseobina koju bi trebalo kronološki smjestiti prije korinskog iskrcavanja pod vodstvom Hersikrata¹⁰³ (Strab. VI, 2, 4) tradicionalno datiranog u 734./733 g. pr. Kr. Ponekad se korintska akcija na Korkiri pokušava povijesno uklopiti u vojno savezništvo s eubejskom Halkidom koja se tijekom 8. st. pr. Kr. sukobila s Eretrijom u Lelantinskom ratu.¹⁰⁴ Ipak, nejasna datacija i političke nelogičnosti ratnih zbivanja na Eubeji nisu jedine nejasnoće pri definiranju eretrijske naseobine na jonskom otoku. Za sada nema arheoloških dokaza za stariji eubejski sloj iz korkirskog Paleopola, ali nije isključeno da su Eubejci odlučili odabrati alternativnu lokaciju na otoku ili nasuprotnom kopnu.¹⁰⁵ Možda o tome piše sholijast Apolonija Rođanina (IV, 1175), spomenuvši Eubejce na obali s one strane (παραία) Korkire.¹⁰⁶ Kasniji lingvistički i numizmatički tragovi mogli bi potkrijepiti tezu o njihovom utjecaju na otok.¹⁰⁷

Arheološko-povijesna rasprava o eubejskoj naseobini na Korkiri nije jednosmjerna. Različite pisane tradicije o dolasku Korinćana na otok i njihovom susretu s tamošnjim stanovnicima bilo Eretrijcima, Liburnima (Strab. VI, 2, 4) ili mitskim Kolšanima (Apoll. Rhod. IV, 1211 - 1216) sugeriraju da tradicija o ranijoj eubejskoj naseobini može biti povijesno neutemeljena.¹⁰⁸ Podudaran arheološki materijal na Korkiri i epirskoj obali ponukao je Irada Malkina na zaključak da je otočko stanovništvo u ranom željeznom dobu bilo srodno ilirskim zajednicama.¹⁰⁹ Iako možda ne Liburni u pravom smislu riječi kako to piše Strabon (VI, 2, 4),¹¹⁰ čini se da je autohtono stanovništvo bilo u određenoj mjeri prisutno na otoku. To posebno vrijedi za rt gdje je nastao korkirski Paleopol koji prirodno gravitira nasuprotnoj epirskoj obali. Činjenica da su Korinćani istjerali autohtono stanovništvo donekle bi potkrijepila Strabonovu,

¹⁰³ Kod Plutarha (*Quest. Graec.* IX) se spominje kao Harikrat, kod Strabona (VI, 2, 4) kao Hersikrat.

¹⁰⁴ Salmon 1984, 68 – 70.

¹⁰⁵ O opsegu istraživanja u korkirskom Paleopolu i problemu zaštitnih iskopavanja vidi: Morgan i Arafat 1995, 25- 28; Malkin 1998a, 76, bilj. 59 - 60. O alternativnoj lokaciji eubejskog naselja: Malkin 1998a, 76 – 77.

¹⁰⁶ Ovdje se mora naglasiti da je razumijevanje teksta vrlo dvojbeno. Nije jasno misli li sholijast na prostor nasuprot korintske naseobine ili na epirsku obalu, tj. ušće rijeke Tijamid i poluotok Butrot. Više o tome: Cabanes 2008, 164 i bilj. 19.

¹⁰⁷ U Strabonovo vrijeme na Korkiri je postojalo naselje pod imenom Eubeja (X, 1, 15). Možda je i toponim makridski poluotok (Apoll. Rhod. IV, 1175) trag eubejske baštine na otoku (Blakeway 1933, 205; Malkin 1998a, 77; Antonelli 2000a, 10 sa starijom literaturom). Neki smatraju da su Eubejci zaslužni za poistovjećivanje feačke Sherije i Korkire (Bracessi 2014, 23). Među numizmatičkim analizama valja istaknuti mišljenje Alana Blakewaya (1933, 192 – 193; 205) o mogućim eubejskim simbolima kao što su krava i tele na korkirskom novcu.

¹⁰⁸ Osim Plutarhovich Eubejaca, Apolonije Rođanin (IV, 1211 - 1216) u mitološkom kontekstu piše da su na otoku živjeli Kolšani i Feačani. Njegov je sholijast (IV, 1212) zabilježio Timejevu verziju (4./3. st. pr. Kr.) prema kojoj je Hersikrat osnovao Korkiru i odande izbacio Kolšane (Katičić 1995a, 110). Strabon (VI, 2, 4) tvrdi da su korinški došljaci protjerali Liburne i potom utemeljili naseobinu.

¹⁰⁹ Malkin 1998a, 78, bilj. 65.

¹¹⁰ Vidi suvremenu historiografsku kritiku o konceptu liburnske talasokracije i njihova rasprostiranja tijekom ranog željeznog doba u bilješci 1908. Od radova osobito: Džino 2014, 52 – 55; Barnett 2016/2017, 74. Lorenzo Bracessi (2014, 23) smatra da termin Liburni može stajati kao sinegdoha za ilirska plemena u Strabonovu tekstu.

a istovremeno bacila sumnju na Plutarhovu vijest. S druge strane, postoji prijedlog da je Plutarhova verzija povijesno utemeljenija, jer se podudara sa starijom Timejevom verzijom koju je prenio sholijast Apolonija Rođanina.¹¹¹ Neke historiografske rekonstrukcije pokušavaju pomiriti oba stajališta. Otok su zbog veličine mogli naseljavati istovremeno Liburni i Eretrijci sve dok ih jedne i druge nisu izbacili Korinćani u drugoj polovici 8. st. pr. Kr.¹¹² Naposljetku, mora se priznati da je rasprava o eubejskoj naseobini složeno i za sada neriješeno historijsko pitanje.

Na temelju historiografije koja podržava rano eubejsko naseljavanje oko zone Otrantskog tjesnaca, Lorenzo Braccesi dao je iscrpan narativ u kojem pokušava stvoriti predodžbu o Eubejcima kao prvim istraživačima Jadrana. Autor ih promatra kao poznavatelje Homerovih stihova koji su bili zaslužni za poistovjećivanje mitoloških i stvarnih zemljopisnih lokacija na zapadu.¹¹³ U Jadranu je izlučio nekoliko primjera iz Odiseje o kojima su pisali kasniji antički autori. To su primjerice: stado posvećeno suncu koje Herodot (IX, 93) smješta u Apoloniju, ilirski Lotofazi kod Pseudo Skilaka (22), Kalipsin otok između Melite i Keraunijskog gorja u stihovima Apolonija Rođanina (IV, 571 - 575) i dr. (slika 8).¹¹⁴ Braccesi smatra da su Eubejci slijedili istu rutu kao Mikenjani - uzduž istočne jadranske obale do Monte Gargana pa je tako došlo do mitološkog poistovjećivanja raznih zemljopisnih lokacija u Iliriji.¹¹⁵ Osim traganja za motivima iz Odiseje, naziv Jonskog zaljeva (ὁ Ἰόνιος πόντιος μυχός)¹¹⁶ iz Eshilova *Okovanog Prometeja* (839 - 840) za Braccesija je također eubejska baština. Poprilično fleksibilna argumentacija temelji se na mitu o argivskoj svećenici Iji čiji je mitološki ciklus poznao arhaiski pisac Egimije s Eubeje (F 3k). Osim njega, Arhemah Eubejac (FGrHist 424 F 8a) napisao je da ime Jonskog zaljeva potječe od Jonjana koji su ondje raspršeni. Lorenzo Braccesi vjeruje da to ne podrazumijeva Atenjane ili neke druge Jonjane pa stoga zaključuje da se pridjev

¹¹¹ Prema Timeju (schol. ad Apoll. Rhod. IV, 1216 = FGrHist 566 F 88) Kolšani su pobjegli s Korkire prema Keraunijskim planinama i naselili se kod Abanta, Nestejaca i Orika. Slobodan Čače (2002, 85) u tome prepoznaje elemente Plutarhova narativa o eubejskom naselju. To smatra izvornom korkirskom tradicijom.

¹¹² Npr. Hammond 1982, 269; Malkin 1998a, 78.

¹¹³ Općenito o tome vidi Braccesi 1994, 3 – 40. Za Jadran: Idem 2003, 31; 44 – 46; Idem 2014, 13 - 14.

¹¹⁴ Vidi cjelokupnu argumentaciju u: Braccesi 2003, 32 – 40. U nešto kraćem opsegu vidi i Idem 2014, 13 – 14. Tematski sličnu analizu ima i Rossignoli 2004, 348 – 362.

¹¹⁵ Braccesi 2003, 41; Idem 2014, 13 – 14; 17 - 18.

¹¹⁶ U *Okovanom Prometeju*, Eshil (837 - 841) je nazvao Jadran velikim Rejinim zaljevom (ὁ μέγας κόλπος Ῥέας), a zatim Jonskim (ὁ Ἰόνιος πόντιος μυχός) kad je kroz njega proputovala kravolika Ija. Apolonije Rođanin u 3. st. pr. Kr. (IV, 327; 509; 548) spomenuo je Jadran kao Kronovo more (ἡ Κρονίη ἄλς). Na sadržajno-terminološku povezanost velikog Rejina zaljeva i Kronova mora uputio je još Eshilov sholijast (Prom. 837). U literaturi se oba termina interpretiraju se kao uspomena na najranije grčke željeznodobne plovidbe Jadranom. Tako npr. Katičić 1995a, 65; Coppola 2002, 101 - 104; Rossignoli 2004, 374; Braccesi 2014, 20 - 21.

izvorno odnosio na Eubejce (*mare degli Ioni e mare degli Eubei*).¹¹⁷ Isto tumačenje primijenjeno je na Jonski prolaz odnosno Otrantski zaljev (ὁ Ἰόνιος πόρος), za koji navodi da su mu ime nadjenuli eubejski moreplovci.¹¹⁸ Imenovanje Jadrana *velikim Rejinim zaljevom* (Aesch. Prom. 837) ili *Kronovim morem* (IV, 327; 509; 548) uspoređuje se s identičnim eubejskim kulturnim tragovima pa bi tako i prvotno grčko nazivlje za jadranski zaljev pripadalo ovom kulturnom krugu.¹¹⁹ Na temelju heziodske tradicije o rijeci Eridanu i jantaru (Hes. Th. 338; 349), Luca Antonelli tvrdi da su Eubejci plovili sve do ušća rijeke Pad.¹²⁰ Uz ovdje izdvojene primjere, eubejska se baština pokušava izučiti iz brojnih antičkih mitova o junacima čije su se avanture zbivale u Jadranu.¹²¹

Čak i bez upletanja nedostatka arheoloških dokaza, uvjerljivost argumentacije za eubejsku prospekciju Jadrana je poprilično slabašna prvenstveno zbog fleksibilnosti tumačenja mitološkog zemljopisa, ali i nedostataka konkretnijih antičkih predaja, ako ne kod ostalih pisaca, onda barem kod sholijasta Ilijade i Odiseje.

Trajniju eubejsku prisutnost na Korkiri i oko Otrantskog tjesnaca u arheološkoj argumentaciji za sada nije moguće dokazati. Međutim, ako se pomisli na potrebu zaustavljanja radi snabdijevanja ili noćenja na dugoj plovnoj ruti prema Italiji, djeluje posve razumno zamisliti eubejsku postaju na Oriku ili Korkiri. Nedostatak konkretnih arheoloških tragova nije ozbiljna nedoumica, prvenstveno zbog stanja istraženosti,¹²² ali i jednostavnih prostornih intervencija prilikom podizanja takvih pomorskih stajališta.¹²³ Eubejci su ovom rutom sigurno plovili već u prvoj polovici 8. st. pr. što dokazuje srednjogeometrijska (SG II) eubejska keremika iz Otranta, s obala Tirenskog mora i konačno s Pitekuse (karta 4).¹²⁴ To zasigurno ne ide u prilog Braccesijevoj tezi o kasnijem odabiru ove rute, prema kojoj su Eubejci prvenstveno istraživali istočnu obalu Jadrana ploveći od Boke Kotorske do Monte Gargana.¹²⁵ Otrantski je tjesnac bio dominantan komunikacijski koridor još od brončanog doba, a interakcija urođeničkih zajednica na nasuprotnim obalama ovjerena je u arheologiji od početka ranog

¹¹⁷ Braccesi 2003, 41 – 44. Pišući o imenima Jadranskog mora u grčkim izvorima, R. L. Beaumont (1936, 204) zaključio je da tradiciju o Jonskom zaljevu koje bi vuklo ime od Jonjana treba odbaciti, jer je njihova uloga u Jadranu neusporediva s dorskom.

¹¹⁸ Braccesi 2014, 21.

¹¹⁹ Tako npr. Coppola 2002, 102 – 104; Rossignoli 2004, 375 – 377; Antonelli 2008, 164.

¹²⁰ Antonelli 2000a, 136 – 138 s literaturom; Idem 2008, 164.

¹²¹ Vidi Rossignoli 2004, *passim*

¹²² Vidi zaključak u Malkin 1998a, 76 – 77. O općem nedostatku eubejskih arheoloških dokaza u Jadranu v. Castiglioni 2018, 323.

¹²³ O tome više u cjelini III, poglavlje 1.4.

¹²⁴ Jean-Paul Descoeudres (2006, 9) izdvojio je eubejske ulomke iz Otranta (originalno objavljeni u: D'Andria 1982, fig. 8; Orlando 1990, 36 – 38), a navodi i neobjavljene primjerke iz Sveučilišta u Lecceu. Za ostali materijal na zapadu: Ibid. 8 – 9.

¹²⁵ Npr. Braccesi 2014, 15 i 18.

željeznog doba.¹²⁶ Teško je pretpostaviti da Eubejci nisu bili svjesni i prepoznali prednosti ove rute već tijekom najranijih kontakata s južnom Italijom.

2.2. RODSKO-KOJSKO NASELJAVANJE JADRANA

Pomorska aktivnost otoka Roda na kraju predarhaiskog i tijekom arhaiskog perioda utemeljena na izvorima mitološkog i povijesnog karaktera utrla je put stvaranju historiografske rekonstrukcije o rodskoj prospekcijskoj Jadrana.¹²⁷ Za argumentaciju se najčešće citira Strabonova (XIV, 2, 10) vijest o uspješnosti Rođana na moru koja je započela prije prvih Olimpijskih igara, dakle prema suvremenoj kronologiji prije 776. g. pr. Kr.¹²⁸ Strabon zatim piše da su Rođani plovili sve do Iberije, ondje osnovali Rode, Partenopu među Opicima u Italiji, a zajedno s Kojanima Elpie u daunijskoj zemlji. Vijest o Rođanima kao utemeljiteljima Elpije spomenuli su Vitruvije (Arch. I, 4, 12) i Stjepan Bizantinac (s. v. Ἑλπία).

U sekundarnoj se literaturi rodski utjecaj na Jadranu pokušava osnažiti kultom ahejskog vrača Kalhanta na daunijskoj gori Drionu (Timaeus FgrHist 566 F 56a = schol. ad Lyk. Alex. 1050; Lyc. Alex. 1047 – 1055; Strab. VI, 3, 9 i dr.) ili Atene Ilijske i proročice Kasandre u Dauniji općenito (Lyc. Alex. 1126 – 1140; Ael. NA. XI, 5).¹²⁹ Suradnja s Kojanima se prema mišljenju nekih autora zrcali u kultu junaka Podalirija na gori Drionu koji bi potjecao s Kosa gdje se slavio zajedno s ocem Asklepijem.¹³⁰

U literaturi se učestalo ponavlja da je rodska Elpie bila stvarna naseobina podignuta tijekom 9. ili 8. st. pr. Kr. u širem području Giardino-Lupara gdje se nalazi najstarija jezgra naselja, tzv. Salpia Vetus.¹³¹ Za sada ondje nema arheoloških dokaza rane rodske

¹²⁶ Vidi u cjelini VI, poglavlje 2.

¹²⁷ Npr. Beaumont 1936, 168; 172 – 173; Braccesi 1977, 55 – 63; Ibid. 2014, 12; Zaninović 2015, 61 – 63.

¹²⁸ O tome općenito Wright 1961, 621.

¹²⁹ Opći pregled u Beaumont 1936, 172 – 173; 196; Sammartano 2002, 227, bilj. 28 i 30 i 231 - 235. S druge strane, Lorenzo Braccesi (1994, 3) i Benedetta Rossignoli (2004, 128; 133 - 139) smatraju da bi Kalhantov kult trebao biti eubejsko-halkidičkog podrijetla. Za kult Kasandre predložena je i eubejsko-lokridska provenijencija (Rossignoli 2004, 139 – 144).

¹³⁰ Tako npr. Beaumont 1936, 172 – 173; 195- 196; Braccesi 1977, 58; Sammartano 2002, 229 – 231; Rossignoli 2004, 128; s argumentacijom na str. 133 – 134.

¹³¹ Prijedlog utemeljenja rodske naseobine u kasno brončano doba (npr. Miroslav Marin 1966, 17 – 19; Idem 1973, 368 - 370) počiva na fleksibilnoj interpretaciji podudarnosti jantarnih predmeta u Italiji i na Rodu (Sammartano 2002, 226 i bilješka 22). Osim toga, trenutačno nema dokaza za trajne mikenske naseobine u Italiji, već samo za intenzivnije trgovačke veze Grka s urođenicima Apulije i Tarantskog zaljeva (više u poglavlju 1 ove cjeline). Uobičajeno datiranje naseobine u 9. ili rano 8. st. pr. Kr. vidi u primjerice Braccesi 1977, 67; Sammartano 2002, 226; Rossignoli 2004, 133, bilj. 29; Braccesi 2014, 12; Zaninović 2015, 62; itd.

provenijencije, no moguće je pretpostaviti da je postojalo neko ranije naselje koje je u početku željeznog doba bilo premješteno zbog nezdravih životnih uvjeta u laguni.¹³²

Gledajući u cjelini, vjerodostojnost Strabonove predaje je u historiografskom smislu vrlo upitna. Pisac je datirao rodsku plovidbu u legendarno vrijeme, dakle prije prve Olimpijade, a zatim je nanizao naseobine koje kronološki nije precizno definirao, osim one na Gimnezijskim otocima (Balearima) navodno podignute nakon povratka iz Trojanskog rata (XIV, 2, 10). Zato utemeljenje Elpije teoretski ne mora pripadati predarhajskom dobu, već u obzir dolaze i kasnija stoljeća.¹³³

Koncept moćne rodske talasokracije promatra se kritično, jer je legenda o ranom i rasprostranjenom naseljavanju mogla nastati naknadno kao hvalospjev usponu otoka Roda u helenističko doba.¹³⁴ U sadržajnoj konstrukciji odlomka prepoznaju se dvije krajnosti: prva komponenta je autoritet starine (prije prvih Olimpijskih igara), a druga masivnost pothvata (naseljavanje od Gimnezijskih otoka do Daunije).¹³⁵ Na temelju jezične analize zna se da je Strabon vijest preuzeo iz nekog rodskog izvora,¹³⁶ a može biti da je iz sličnog crpio njegov suvremenik Vitruvije. Kontaminacija sadržaja ne bi bila neobična za Stjepana Bizantinca koji je stvarao šest stoljeća kasnije. Štoviše, Strabon (XIV, 2, 10) je spomenuo rodsko-kojski pothvat utemeljenja Elpije u odlomku o povijesti Roda, ali isti podatak nije povezao s rimskom Salapijom te kultovima Kalhanta i Podalirija u Dauniji (VI, 3, 9).¹³⁷

Osim povijesnih vrela, fleksibilnost pri interpretaciji podrijetla kulturnih i mitoloških pojava na Jadranu dovode u pitanje relevantnost korištenja takve građe u konkretnijoj argumentaciji. S obzirom da je pisani i arheološki materijal iznimno ograničen, ne čudi da je u suvremenoj historiografiji princip interpretacije mitološkog sadržaja čest i poprilično omiljen.

Analizirajući kulturnu toponimiju, neki su autori pokušali konstruirati plovidbene linije rane rodske prospekcije Jadrana.¹³⁸ Rođani bi bili su zaslužni za štovanje i širenje imena argivskog junaka Diomeda na važnim pomorskim čvorištima. Tragovi njegova kulta u kasnijim su vremenima posvjedočeni u Peucetiji i Dauniji, zatim među Umbrima, u Ankoni, Spini, Adriji,

¹³² Opći nedostatak arheoloških nalaza na ovom specifičnom mjestu naglasio je Lorenzo Braccisi (1977, 57). Novija razmišljanja donio je Roberto Sammartano (2002, 222 i 226).

¹³³ R. L. Beaumont (1936, 172) zaključio je da su Rođani osnovali Elpiu u Dauniji tijekom 6. st. pr. Kr. na temelju povijesnog konteksta i uvezenih arheoloških predmeta iz maloazijskog kulturnog kruga. Literatura s različitim argumentacijom o vremenu osnivanja Elpije navedena je u Rossignoli 2004, 133, bilj. 29.

¹³⁴ Tako Bérard 1957, 66 – 68.

¹³⁵ Slično Sammartano 2002, 221.

¹³⁶ Ibid., 221 i bilj. 10.

¹³⁷ Ibid. 239.

¹³⁸ Braccisi 1977, 57 sa starijim navodima u bilješci 123. U novije vrijeme ovu tezu ponavlja Marin Zaninović (2015, 62).

Venetu, na Tremitima, Palagruži i današnjem rtu Ploča.¹³⁹ Učestalija pojava Diomedova imena na zapadnoj obali, predmeti maloazijske provenijencije i utjecaj orijentalizirajuće umjetnosti na sipontskim i novilarskim nadgrobnim stelama naveli su na zaključak da su Rođani favorizirali ploviti ovom stranom Jadrana, dakle uzdužno od Apulije prema Venetu.¹⁴⁰ S druge strane, Mladen Nikolanci naknadno je pretpostavio rodsku prisutnost i na istočnom Jadranu. Njegov se zaključak zasniva na arheološkom materijalu potencijalnog roskog podrijetla¹⁴¹ i grčkom nazivlju otoka istočnog Jadrana koji završavaju na *-(o)ussa*. Takvi su toponimi primjerice, Plinijevi (III, 152) Celadussae ili Μελίτουσσα i Ἐλάφουσσα kod Stjepana Bizantinca (s.v. Μελίτουσσα; Βρέττια). Vlastita imena sa spomenutim sufiksom promatraju se morfološki kao rodska ili fokejska jezična baština prenesena na zapad.¹⁴²

Kao u slučaju Elpije, ponovo nailazimo na pregršt interpretacijskih problema. Lorenzo Braccesi je na nekoliko mjesta naglasio da Diomedov kult može biti duhovna ostavština podjednako Korkirana ili Sirakužana,¹⁴³ ali je ipak odabrao tumačenje prema kojem su potonji oživjeli stariju rodsku tradiciju. Fleksibilnost u tumačenju mitoloških pojava ističe se kao temeljna prepreka za suvislije definiranje roskog prospekcijskog horizonta. Osnovni je problem opći kronološki i sadržajni nesklad povijesnih izvora o osnutku Elpije s naknadnim historiografskim intervencijama o roskim plovidbenim rutama. Ta je misao još izraženija, ako se promotri interpretativni model fokejske plovidbe na Jadranu.

¹³⁹ Starija lista izvora u: Beaumont 1936, 194 – 196. Upotpunjeni sažetak i analiza pisanih izvora o kultu Diomeda u Katičić 1995f, 333 – 386. O arheološkim potvrdama Diomedova kulta na Palagruži i rtu Ploča vidi: Kirigin 2010a, 108 - 109; Šešelj 2010, 110 – 111. Osim Diomeda, Benedetta Rossignoli (2004, 384 - 387) predložila je da su Rođani i Kojani proširili po Jadranu kult Toanta kojeg spominje Likofron (Alex. 1011 – 1020). Antenorova plovidba prema rijeci Timavu (Aen. I, 242 - 249) također se povezuje s fokejskim (Rossignoli 2004, 51) ili rodsko-kojskim plovidbama (Luni 2013, 927).

¹⁴⁰ Braccesi 1977, 57 – 60. Za razliku od mikenske rute koja slijedi istočnu obalu Jadrana, Rođani su odabrali ploviti opasnijom zapadnom obalom (Ibid. 5 - 8).

¹⁴¹ Vidi više u idućem poglavlju.

¹⁴² Za fokejsku opciju zalagao se R. L. Beaumont (1936, 171 – 172 i bilj. 95), a njegovo mišljenje preuzeo je npr. Lorenzo Braccesi (1977, 67 - 68 i bilj. 147). Thomas James Dunbabin (1948, 340) smatra da podrijetlo termina može biti fokejsko, ali podjednako i rodsko. Ideju o roskim toponimima istočnog Jadrana preuzeli su Mladen Nikolanci (1976a, 281 – 282) i Marin Zaninović (2015, 60). Toponimi na *-(o)ussa* smatraju se ostavštinom mikenskog jezičnog sloja, a ponekad ih se koristi kao argumente za najranije halkidske ili rodske plovidbe 9. i 8. st. pr. Kr. općenito. Pojavljuju se u većem broju uz plovidbenu rutu prema krajnjem zapadu. Takvi su Ichnoussa (Sardinija), Cromyousa (Minorca), Melousa (Majorca), Pityousa (Ibiza), Ofioussa (Formentera), Kotinoussa (Gadeira) i Kalathoussa (Huelva). Vidi u Νικολόπουλος 2009, 350 – 351).

¹⁴³ Braccesi 1977, 59 – 63.

2.3. FOKEJSKA PROSPEKCIJA

Historiografska rekonstrukcija fokejskog istraživanja Jadrana zasniva se na Herodotovoj vijesti. U prvoj knjizi Povijesti (I, 167) on piše:

„οἱ δὲ Φωκαῖες οὗτοι ναυτιλίῃσι μακρῇσι πρῶτοι Ἑλλήνων ἐχρήσαντο, καὶ τὸν τε Ἀδρίην καὶ τὴν Τυρσηνίην καὶ τὴν Ἰβηρίην καὶ τὸν Ταρτησσὸν οὗτοι εἰσὶ οἱ καταδέξαντες· ἐναυτίλλοντο δὲ οὐ στρογγύλῃσι νηυσὶ ἀλλὰ πεντηκοντέροισι.“

Fokejci su prvi među Grcima krenuli na duge plovidbe i baš su oni otkrili Jadransko more, i Tirseniju, i Iberiju, i Tartes. Nisu plovili na širokim tovarnim lađama nego na brzim lađama s pedeset vesala.

Prijevod: Škiljan 2007, 126.

Učestala je historiografska tendencija da Herodotove riječi (οὗτοι εἰσὶ οἱ καταδέξαντες) ne treba slijediti doslovno. Zato neki autori smatraju da Fokejci nisu prvi otkrili Jadran, nego su ga pomnije istražili i udarili temelje jadranskom plovnom putu.¹⁴⁴ Rasprave u literaturi usmjerene su na preciznije definiranje zemljopisnog značenja termina ὁ Ἀδρίας. Dominira pretpostavka da je naziv podrazumijevao sjeverni dio jadranskog zaljeva, točnije širi akvatorij oko padskog ušća.¹⁴⁵

Toponime sa sufiksom *-(o)ussa* neki smatraju fokejskom baštinom pa ih koriste kao dodatni argument fokejskim istraživačkim plovidbama na istočnoj jadranskoj obali.¹⁴⁶ Arheološki nalazi maloazijskog podrijetla u Numani i poistovjećivanje kulta Jupitra Serena (CIL XI 6312) s fokejskim Zeusom Urijem (Ζεὺς Οὐρίος) u okolici mjesta Gabicce i rta Santa Marina di Focara blizu Pesara naveli su Lorenza Braccesi da zaključi kako su Fokejci i ondje bili prisutni.¹⁴⁷ Autor je prema tome rekonstruirao fokejsku plovnu rutu koja prati istočnojadranske otoke do sjeverne Dalmacije (Zadar), odakle se nastavlja prema Ankoni i uz

¹⁴⁴ Tako Beaumont 1936, 171; Braccesi 1977, 67; Morel 2006, 364 sa starijom literaturom; Antonelli 2008, 187.

¹⁴⁵ Npr. Beaumont 1936, 171; Braccesi 1977, 65 – 66; Antonelli 2008, 161.

¹⁴⁶ Vidi više u bilješci 142.

¹⁴⁷ Braccesi 1977, 68 – 69.

zapadnu obalu sve do padskog ušća i Veneta.¹⁴⁸ Ulomak klazomenske keramike sa zadarskog Forumu za neke je autore dodatni potporanj ovoj ideji (slika 9, 1).¹⁴⁹

Za razliku od Eubejaca, Rođana i Kojana, Fokejcima izvori ne pripisuju osnivanje trajne naseobine u širem jadranskoj području.¹⁵⁰ Zato se njihova uloga opisuje kao istraživačka uz povremene razmjene s autohtonim stanovništvom. Autori većinom navode da je glavni motiv mogla biti potraga za kositrom ili drugim vrijednim sirovinama koje su nudile regije Veneto i Este.¹⁵¹ Ako se promotri razina grčkog poznavanja Jadrana do 4. st. pr. Kr., jasno je da potencijalno fokejsko istraživanje nije ostavilo mnogo traga u pisanoj tradiciji pa se općenito promatra kao vremenski kratkotrajno i periferno.¹⁵²

Diljem jadranskog bazena pronađeno je nešto arheološkog materijala maloazijske provenijencije. Ti su predmeti u literaturi osnovni argument fokejske ili rodske prisutnosti na Jadranu o kojima su izvijestili spomenuti antički pisci. Njihov kontekst valja zasebno promotriti i analizirati.

2.4. RODANI, KOJANI I FOKEJCI U ODNOSU PREMA ISTOČNOGRČKIM NALAZIMA U JADRANU

Predmeti istočnog grčkog podrijetla pronađeni na Jadranu nisu mnogobrojni. To su većinom keramički i metalni nalazi kojima se podrijetlo pripisuje na temelju umjetničke, tehnološke i stilske analize. Suvremeno stanje arheološke istraženosti ukazuje da ih više ima na sjevernim i zapadnim obalama Jadrana, no potencijalni tragovi pojavljuju se i na istoku.

R. L. Beaumont upozorio je na ulomak istočne grčke keramike iz Apolonije datiran oko 600. g. pr. Kr.¹⁵³ Ponukan Braccisijevom interpretacijom o rodskom naseljavanju i fokejskom istraživanju, Mladen Nikolanci izdvojio je grupu predmeta za koje je smatrao da su tijekom arhajskog ili ranoklasičnog perioda stigle iz maloazijskih radionica na istočnu jadransku obalu:

¹⁴⁸ Braccesi 1977, 69. Istu interpretaciju u mitološkom kontekstu preuzima i Benedetta Rossignoli (2004, 390 – 391). Francesco Prontera (1996, 205) smatra ovu rutu dominantnom grčkom trasom prema sjeveru Jadrana. Ipak, zemljopisne, meteorološke i društvene okolnosti tome ne idu u prilog. Više o tome u cjelinama IV i VI. Zastarjelost Braccesijeve rute ističe i Keith Robert Fairbank (2018, 81 – 82).

¹⁴⁹ O ulomku klazomenske keramike: Nikolanci 1973, 108 – 109; Idem 1976, 273 – 274. O fokejskoj ruti na istočnom Jadranu: Zaninović 2015, 60 – 61.

¹⁵⁰ R. L. Beaumont (1936, 172) je svojevremeno predložio postojanje fokejske naseobine u Škripu na Braču, ali suvremena istraživanja sugeriraju da ova teza ne stoji.

¹⁵¹ Beaumont 1936, 171; 190; Antonelli 2008, 162.

¹⁵² Beaumont 1936, 189; Braccesi 1977, 64.

¹⁵³ Beaumont 1936, 168 i bilj. 69; 193.

**Tablica II: Lista tzv. maloazijskih nalaza s istočnog Jadrana prema člancima
Mladena Nikolancija (1973, 95 - 102; 1976a, 273 – 276) – slika 9**

PREDMET	DATACIJA NIKOLANCI 1973 i 1976.	PODRIJETLO PREMA NIKOLANCIJU:	KONTEKST PRONALASKA	KASNIJE INTERPRETACIJE ILI INTERVENCIJE:
CRNOFIGURALNI ULOMAK VAZE S MOTIVOM LJUSAKA	$\frac{3}{4}$ 6. st. pr. Kr.	Ljuskasti motiv je obilježje arhajskih radionica Smirne ili Klazomene.	Iskopavanja na zadarskom Forumu	-
BRONČANI RECIPIJENT S KUGLICAMA	6. st. pr. Kr.	Prema analognom primjeru na kipiću Artemide Efeške, autor zaključuje da recipijent pripada arhajskom periodu. Izrađen je u maloazijskoj Joniji, tj. u okolini Smirne. ¹⁵⁴	Nepoznato nalazište.	Stilske analize novijeg datuma upućuju na potencijalno kasnoantičko koptsko podrijetlo predmeta. ¹⁵⁵
TERAKOTNI KIPIC ŽENE KOJA SJEDI	6. st. pr. Kr.	Prema Mladenu Nikolanciju (1973, 102, bilj. 71; 1976, 274, bilj. 6) kipiće možda potječe s Roda. Autor spominje analogne primjere.	Vis Točno nalazište nije poznato.	Mladen Nikolanci (1976a, 274) piše da je ovaj tip plastike tipičan za cijeli grčki svijet (Korint, Atenu, Veliku Grčku, a osobito Siciliju). Aktualna je teza Gunthera Zuntza (1971, 136 - 139) da ova vrsta kipića prikazuje Demetru ili Koru i potječe sa Sicilije (posebno iz Gele).
TIMIATERIJ ILI RECIPIJENT S GRIFONOM	Kraj arhajskog perioda	Budući da grifon nema uši, Nikolanci (1976a, 275) smatra da rad potječe s istoka. Kako je opći koncept grifona grčki, autor predlaže ciparske ili rodske radionice. Isto prenosi i Kirigin (2008, 36).	Točan kontekst pronalaska je nepoznat. Prema neprovjerenj vijesti negdje iz Salone (Nicolanci 1973, 95).	Povijesni su izvori prvenstveni razlog Nikolancijeve interpretacije (1973, 98) predmeta kao rodske.

¹⁵⁴ Osim citirane literature, opširnija analiza u Nikolanci 1989f 191 – 195.

¹⁵⁵ Npr. Marin 1987, 57 – 70, 60 – 61; sl. 1; T. XV, 2 i T. XVI, 1 – 2; Buljević, Ivčević et al. 1994, 286.

ZLATNA NARUKVICA S LAVLJIM GLAVAMA	Kraj arhajskog perioda ili 6. – 4. st. pr. Kr.	Zbog stilskih obilježja narukvica se smatra proizvodom istočnih grčkih radionica, prema Nikolanciju (1973, 100) vjerojatno s Cipra ili Roda.	Salona Nepoznat točan arheološki kontekst pronalaska.	Mladen Nikolanci (1976a, 275 i bilj. 12) upozorio je na mogućnost široke datacije ovog tipa predmeta. Kirigin (2008, 37) ju smješta između 6. i 4. st. pr. Kr.
DVIJE GEME S PRIKAZOM HEROJA, GRIFONA I KOZOROGA	5. st. pr. Kr. (Nicolanci 1973, 279) 3. st. pr. Kr. (Barbarić 2006, 55)	Zbog oblika, veličine i motiva ruže na gemi s kozorogom, Nicolanci (1976a, 279) zaključuje da su načinjene u jonskim radionicama, vjerojatno na Rodu.	Grob IV u Vičjoj Luci na Braču	Vedran Barbarić (2006, 55) odredio je Tarant kao potencijalno središte proizvodnje zbog analogija sa skaraboidima od staklene paste. Datirao je ove geme u 3. st. pr. Kr.

Materijal istočnogričkog podrijetla sa zapadne obale Jadrana podvrgnut je sličnim reinterpetacijama. R. L. Beaumont pripisao je zlatnim predmetima iz peucetskog Noicattara maloazijsko podrijetlo.¹⁵⁶ Ovi primjerci datiraju se u drugu polovicu 6. ili u 5. stoljeće, a prema ukrasima i tehnici izrade danas se definiraju kao rad etruščanskih radionica u Kampaniji na koje su utjecali jonski majstori.¹⁵⁷

U starijoj je literaturi još nekolicini predmeta koji potječu iz Jadrana pripisano maloazijsko podrijetlo. Takva je enohoja Fikellura tipa iz prve polovice 5. st. pr. Kr koja je pronađena u Ceglie di Bari.¹⁵⁸ Brončani reljef iz Numane s jelenom i biljnim ornamentima obično se definira kao proizvod rodskih radionica, a u literaturi se redovito koristi kao argument prisutnosti Rođana ili Fokejaca na Jadranu.¹⁵⁹ Stilsko-umjetnička reevalucija mogla bi utjecati na takvu tezu.

U raspravu o maloazijskim plovidbama uključene su i tzv. „rodske“ enohoje koje se pojavljuju u Apuliji i Picenu od početka 6. st. pr. Kr. Distribucija istih predmeta primjećuje se u zoni južnog toka rijeke Rhône prije osnivanja fokejske Masalijske oko 600. g. pr. Kr. i u iberškom Tartesu pa Luca Antonelli zaključuje da bi uvezeni primjerci mogli biti izravni dokaz

¹⁵⁶ Beaumont 1936, 192 - 193 i bilj. 238.

¹⁵⁷ D'Andria 1988, 665.

¹⁵⁸ Beaumont 1936, 193.

¹⁵⁹ O definiranju rodskog podrijetla reljefa: Beaumont 1936, 192. Na temelju ovog predmeta rodsku plovību Jadrana podržavaju: Beaumont 1936, 171 i 189; Braccisi 1977, 68; Zaninović 2015, 60.

fokejskog istraživanja Jadrana.¹⁶⁰ Međutim, nove analize ovih enohoja, osobito tipa B koji je čest u Picenu, pripisuju im etrušćansko podrijetlo.¹⁶¹ U tom bi slučaju predmeti stizali preko apeninskim putem, a Picenjani bi ih vjerojatnije nabavljali od Etrušćana, a ne Grka. Ista shema kolanja robe pretpostavlja se i za dvije enohoje sa salentskih lokaliteta Ugento i Noicattaro.¹⁶²

Među najstarije istočnogričke uvoze u Picen ubrajaju se predmeti iz nekropole Numana-Sirola. Takvi su jonski pehar tipa A2 s kraja 7. ili početka 6. st. pr. Kr. i jonski pehar tipa Athens 1104 iz druge četvrtine 6. st. pr. Kr. (slika 10). Slijede dva samska lekita i jedan okrugli lekit istočnogričkih radionica (slika 11), a svi su primjerci kronološki smješteni u tridesete godine 6. st. pr. Kr.¹⁶³ U luksuznoj grobnici princeze iz Sirola nedaleko od Numane koja se datira u posljednja desetljeća 6. st. pr. Kr. ima nekoliko predmeta na kojima se nazire podrijetlo ili inspiracija istočnim grčkim radionicama. To su srebrna fijala obložena zlatnim limom (slika 12), okrugli lekit s prugastim ukrasom, jedna mala amfora¹⁶⁴ te nakit od jantara, kosti i bjelokosti.¹⁶⁵ U grobu 14 s nekropole u Pitino di San Severino pronađen je jedan srebrni jonski pehar s rozetom na dnu (slika 13).¹⁶⁶

Osim konkretnih predmeta, raspravlja se i o utjecaju maloazijske tehnologije na picenske radionice koje su barem od sredine 7. st. pr. Kr. započele obrađivati jantar i bjelokost.¹⁶⁷ Na takvim se predmetima primjećuje autohtona vještina izrade, ali uz snažan utjecaj stranog ukrašavanja. Zato postoji pretpostavka da su u picenskim zajednicama tijekom 6. st. pr. Kr. živjeli grčki ili etrušćanski majstori,¹⁶⁸ no konkretni tragovi za sada nisu arheološki prepoznati u lokalnim nekropolama. Nagađa se i o boravku putujućih jonskih obrtnika, primjerice u slučaju malih kurosa i kora iz Numane i Potenze Picene.¹⁶⁹ Međutim, kao i za tzv. rodske enohoje, nije isključivo da su Picenjani preuzeli vještinu urezivanja posredno preko Etrušćana. To se čini

¹⁶⁰ O rodskim enohojama u dolini rijeke Rhône: Shefton 1979, 22 – 25. Za Jadran vidi Antonelli 2008, 167.

¹⁶¹ Vidi razradu ove teze u Rolley 1987, 336 – 338. Tzv. rodske enohoje dijele se na tipove A, B i C. Za tip A pretpostavlja da bi mogao biti izvorni rodski rad, dok su enohoje B tipa etrušćanske izrade. U Picenu postoji samo jedan primjerak tipa A, pronađen u Fabrianu (Antonelli 2008, 168). Tzv. C tip enohoje naziv je za lokalne picenske imitacije.

¹⁶² Rolley 1990, 204 – 206.

¹⁶³ Valja naglasiti da su jedan samski lekit i jonski pehar A2 tipa slučajni nalazi (Landolfi 2000, 141 - 142).

¹⁶⁴ U prvoj objavi smatralo se da je mala amfora (*amforiskos*) korintske produkcije (Ibid. 134).

¹⁶⁵ O istočnogričkim nalazima iz ove grobnice vidi: Landolfi 1997, 227 – 236; Idem 2000, 141 – 142; Antonelli 2008, 168 – 169.

¹⁶⁶ Landolfi 2000, 141.

¹⁶⁷ Rocco 1999, 117 – 118. Ideja o dolasku sjevernosirijskih obrtnika u Picen tijekom arhajskog perioda u: Veronese 2003, 183 – 191. O rodskom i knidskom utjecaju uz posredovanje Taranta vidi: Landolfi 2000, 134 – 135.

¹⁶⁸ Landolfi 2000, 128 sa starijim navodima.

¹⁶⁹ Luni 2007, 48.

vjerojatnije, jer je za prijenos tehnologije potrebna relativno dulja vremenska interakcija, a u boljem slučaju suživot majstora i šegrt.¹⁷⁰

Luca Antonelli pokušao je potkrijepiti kontakt Picena i Male Azije pomoću privjeska ili ulomka diskoidne fibule s koštanim i jantarnim ukrasom iz efeškog Artemizija koja podsjeća na dio ženske nošnje druge polovice 7. st. pr. Kr. iz vilanovskog Verucchija (slika 14).¹⁷¹ Tome bi se mogle pridodati dvije fibule (diskoidna s koštanim i jantarnim ukrasom te brončana pijavičasta) iz Herina svetišta na Samu s vjerojatnim srednjoitalskim obilježjima.¹⁷² Međutim, iako se Verucchio promatra kao središte distribucije jantara i postoje naznake maloazijskog utjecaja u arheološkom kontekstu, jednako je opravdano razmišljati da su fibule stizale do svegrčkih svetišta posrednim putevima arhajske komunikacije.¹⁷³ Za sada su spomenuti predmeti tek slabašni dokaz aktivne mreže razmjene Fokejaca i Rođana s Picenom. Štoviše, za argumentaciju trajnijeg boravka maloazijskih majstora nedostaju konkretniji arheološki dokazi, u prvom redu zbog relativno male količine grčkih uvezenih predmeta, ali i ostalih kulturnih refleksija.

Predmeti istočnih grčkih radionica nađeni su u Spini i Adriji, a datiraju se u kasno 6. i kroz 5. st. pr. Kr.¹⁷⁴ Ipak, oni pripadaju vremenu razvijene mreže komunikacije sjevera jadranskog zaljeva i ostatka Sredozemlja u kojoj su razni grčki moreplovci i trgovci imali aktivnu ulogu. To prije svega dokazuje trajni boravak Grka u spomenutim trgovištima.

Raznovrsnost maloazijskih arheoloških nalaza ili kulturnih utjecaja koji pripadaju različitim kronološkim horizontima navodi na zaključak da je za sada nemoguće izlučiti cjeloviti vremenski horizont koji bismo definirali i nazvali fazom fokejskog ili roskog istraživanja Jadrana.

Ukalupljivanje arheološke spoznaje u vijesti antičkih pisaca je vrlo problematično. Evidentno je da se mitsko osnivanje rodske Elpije ne podudara s kronološkim horizontom maloazijskih predmeta na Jadranu, jer bi vremenski jaz u slučaju konzervativnog datuma osnutka iznosio između 150 i 200 godina. Jedini način da se narativ uskladi je prilagodba ili reinterpretacija Strabonove vijesti što je nerijetki slučaj u radovima o Grcima na Jadranu.

¹⁷⁰ Vidi više u cjelini VI, poglavlju 4.1.

¹⁷¹ O pronalasku i osnovnim obilježjima fibule vidi u Bammer 1990, 150; T. 20b. O povezanosti Verucchija i Efeza u Naso 2011, 200 – 201. Interpretacija aktivnog maloazijskog prometa u Jadranu: Antonelli 2008, 169 i bilješka 47.

¹⁷² Naso 2015, 201.

¹⁷³ Dobar dokaz tome su fibule tipa Blinkberg XI, 10. Izvorno su pripadale južnoitalskim i sicilskim radionicama tijekom 7. st. pr. Kr. U Picenu se razvijaju od 6. st. pr. Kr., a za razliku od Velike Grčke gdje su izrađivane od željeza, ovdje su od bronce i ukrašene jantarom ili kostima. Fibule tog tipa nađene su na brojnim lokalitetima u Grčkoj i Maloj Aziji, a pretpostavlja se da je jedan od distributera mogla biti siciliska Gela (Landolfi 2000, 128).

¹⁷⁴ Beaumont 1936, 193; Landolfi 2000, 137 – 138; Guggisberg 2017, 1576.

U literaturi nema slaganja oko datacije Herodotove vijesti (I, 163) o fokejskom „otkriću“ Tirsenije, Iberije, Tartesa i u konačnici Jadrana. Zbog osnivanja Masalijske 600. g. pr. Kr. i istovremenog jačanja korkirsko-korinskog utjecaja u Jadranu, uobičajeno je datirati fazu istraživanja u drugu polovicu 7. st. pr. Kr.¹⁷⁵ Ovo mišljenje prihvatio je i Mladen Nikolanci na temelju dvije ranokorinske posude iz zadnje četvrtine 7. st. pr. Kr. koje su vjerojatno nađene u okolini Blata na Korčuli (slika 20, A i B).¹⁷⁶ R. L. Beaumont negirao je monopol Korkire i Korinta nad Jadranom pa zaključio da fokejsku aktivnost treba kronološki smjestiti u 6. st. pr. Kr. zbog maloazijskih nalaza i fokejske talasokracije u zapadnom Sredozemlju. Iz istog je razloga kronološki prilagodio osnutak rodske Elpije u 6. stoljeće.¹⁷⁷

Grčki uvezni materijal na sjevernim i sjeverozapadnim obalama Jadrana sugerira da su Fokejci ondje možda plovili od kraja prve četvrtine 6. st. pr. Kr.¹⁷⁸ Ovo se mišljenje temelji na arheološkom horizontu prve grčke robe koja se pojavljuje oko 580. g. pr. Kr. u Adriji, San Basilio di Ariano Polesine, Padovi, Esteu i Mostu na Soči (Svetoj Luciji).¹⁷⁹ Među uvezenim predmetima najviše je korinske keramike, za koju je John Salmon pretpostavio da je stigla u fokejske ruke, jer su plovili preko Istma.¹⁸⁰

Drugi po zastupljenosti su jonski pehari B2 tipa (slika 15). U starijoj literaturi struka ih je smatrala karakterističnim tragom pomoraca maloazijske Jonije, a u slučaju zapadnog Sredozemlja napose Fokejaca.¹⁸¹ Međutim, prema novim istraživanjima čini se da je sveukupni

¹⁷⁵ Tako npr. Pugliese Caratelli 1966, 158; Braccisi 1977, 63; Bats 1997, 577. O dataciji istraživanja prije osnutka Masalijske vidi: Dietler 2010, 107. Obično se smatra da je *terminus ante quem* fokejskog istraživanja kraj 6. st. pr. Kr., jer je tad došlo do degradacije tarteške kulture (Dietler i López-Ruiz 2009, 306; Dietler 2010, 107).

¹⁷⁶ Nikolanci 1976a, 282. Vidi i tablicu III.

¹⁷⁷ Beaumont 1936, 168; 172; 192.

¹⁷⁸ Antonelli 2000b, 195; Idem 2008, 162 – 163; 170.

¹⁷⁹ Najstariji nalazi iz Adrije su dva ulomka srednjokorinskih kratera (580/570. g.), ulomak atičkog pehara Siana tipa (570/560. g.) i korinski okrugli aribal s ukrasom četverolisne djeteline iz sredine 6. st. pr. Kr. (Bonomi 2000, 122 – 123; Antonelli 2008, 162 s literaturom u bilješci 9). Iz San Basilio di Ariano Polesine potječu fragmenti korinskih kotile od kojih su najstarije (MC – LC I) datirane oko 575. g. pr. Kr. Većina ostalih pripada sredini 6. st. pr. Kr. (Bonomi 2000, 121 – 122). Budući da je ovo željeznodobno središte gravitiralo Felsini, pretpostavlja da je grčka keramika mogla stići i posredno, kopnenim putevima razmjene (Antonelli 2008, 162). Osim brojnih etrušćanskih imitacija grčke robe, u Esteu je pronađena imitacija jonskog B2 pehara, vjerojatno daunijskog ili apulijskog podrijetla (Bonomi 2000, 120 – 121). Privatna zbirka u Padovi također sadrži ulomke jonskog B2 pehara koji se datira u početak 6. st. i jedini je primjer grčkog uvoza ondje prije 5. st. pr. Kr. (Ibid. 123). Slični tipovi poznati su iz grobnih cjelina Mosta na Soči, odnosno u kontekstu svetolucijske kulturne grupe. U grobu 2850 pronađen je jonski pehar A2, a iz groba 1008 potječe primjerak B2 tipa (slika 15) (Gabrovec 1987b, 134). Prvi je pehar Giovanni Colonna (1974, 16, br. 62) prema Vallet-Villardovoj (Vallet i Villard 1965, 29) kronologiji smjestio u razdoblje od 620. do 600. g. pr. Kr., dok bi drugi prema suvremenoj kronologiji trebalo datirati u početak 6. st. pr. Kr. U grobu 3145 pronađena je tzv. rodska enohija B tipa za koju se pretpostavlja da je rad etrušćanskih radionica u Vulciji (Gabrovec 1987b, 134). Očito je da su veze svetolucijske kulture sa sjevernom i središnjom Italijom bile jake što se primjećuje po preuzimanju raznih vrsta italskih fibula od druge polovice 7. st. pr. Kr. nadalje (Ibid. 147). Zato valja pretpostaviti da je etrušćanska i grčka roba u Most na Soči mogla stizati posredno kopnenim putem.

¹⁸⁰ Salmon 1984, 140.

¹⁸¹ Npr. Bats 1997, 577.

dizajn ovog tipa posude načinjen u zapadnim grčkim radionicama, dok je samo osnovni oblik bio maloazijska baština.¹⁸² Grci su ih proizvodili u sicilskim i južnoitalskim gradovima tijekom 6. st. pr. Kr., a pehari su bili poprilično zastupljeni u arhaiskoj pomorskoj trgovini zapada.¹⁸³ Na Jadranu je veća koncentracija jonskih pehara poznata na montegarganskim lokalitetima i u dolinama daunijskih rijeka Candelaro, Carapelle i Ofanto (karta 5).¹⁸⁴ Onamo su vrlo vjerojatno stigli iz grčkih naseobina južne Italije, osobito Metaponta, preko riječnih koridora Bradana i Basenta.¹⁸⁵ Budući da je Daunija bila distribucijsko središte geometrijske slikane keramike, bilo bi logično pretpostaviti da je nešto jonskih pehara B2 tipa moglo dospjeti i na taj način do sjevernih obala Jadrana. Takva je luksuzna roba kolala i kopnenim lancima razmjene. Primjerice, dva ulomka poznata su iz Glasinca.¹⁸⁶

Herodotova vijest o fokejskom istraživanju Jadrana kronološki se manje-više podudara s datacijom predmeta maloazijske provenijencije, iako ni takav zaključak nije jednosmjerni, pogotovo u slučaju siroloških grobova ili adrijskih i spinskih nalaza s kraja 6. st. pr. Kr. Ipak, fokejsko istraživanje znatno ovisi o razumijevanju i interpretaciji izvornog teksta, odnosno dvojbi je li Herodot mislio na otkriće ili uhodavanje prvih trgovačkih ruta. Tvrditi da su Fokejci doista prvi otkrili Jadran bilo bi kontradiktorno s literaturom koja podržava ranije eubejske ili rodske plovidbe sjeverno od Otranta.

Jedan od znatnijih doprinosa arheološke teorije je bijeg od poistovjećivanja podrijetla izrađivača, prijenosnika i prodavača predmeta iz nekog stranog društvenog konteksta.¹⁸⁷ Rasprava o maloazijskom grčkom inventaru na Jadranu može postati još zamršenija, ako se zamisli da su Fokejci bili trgovački posrednici u plovidbama na veliku udaljenost koji nisu

¹⁸² Vidi opširnije o ovome s relevantnom literaturom u Krotscheck 2015, 172, bilj. 15. Autorica upozorava na varljivost termina *jonski pehar*, jer podrazumijeva maloazijsku Joniju kao mjesto podrijetla što prema novim saznanjima više ne bi trebalo biti opravdano. O radionici ovog tipa pehara u Masaliji: Bertucchi, Gantès i Tréziny 1995, 367 – 370.

¹⁸³ Ulomci B2 pehara pronađeni su u pećima keramičke četvrti Metaponta, a pretpostavlja se da su radionice postojale i na gradskoj hori: D'Ercole 2002, 277; Lanza Catti 2014, 181. Jonski pehari B2 tipa proizvodili su se i u Sibarisu (Guzzo 1978, 123), a ulomci iz Mesapije možda sugeriraju da je i Tarant bio središte produkcije (Van Compernelle 1990, 259, br. 77 - 78). O ostalim mogućim radionicama u južnoj Italiji ili na Siciliji: Krotscheck 2015, 178, bilj. 39; 180, bilj. 62. Preko 15 000 ulomaka jonskih B2 pehara pronađeno je u brodolomu Pointe Lequin 1A nedaleko od Masalijske, a procjenjuje se da je u teretu bilo barem 1700 pojedinačnih primjeraka (Ibid. 172). Jonski pehari nisu bili ni elitno, niti obično stolno posuđe. Velika količina sugerira da je postojalo ciljano tržište za prodaju takvih predmeta (Ibid. 174 – 185).

¹⁸⁴ Jonski pehari B2 tipa pronađeni su na Monte Garganu (Monte Tabor i Vieste), u daunijskoj unutrašnjosti (San Severo, Arpi, Ascoli, Ordona i Lavello), u dolini rijeke Ofanto (Canosa i Toppicelli) i u salpijskoj laguni (Cupola i Salapina). Detaljno s literaturom: D'Ercole 2002, 274, bilj. 16 – 24. Pehari B3 tipa poznati su iz Ordona i Ascolija (Ibid. 276, bilj. 25).

¹⁸⁵ Opširnije s literaturom D'Ercole 2002, 277 – 279.

¹⁸⁶ Busuladžić 2020, 189, tab. 134, 1 i 2.

¹⁸⁷ Arheologija pokazuje da roba cirkulira, ali rijetko daje izravan dokaz tko je zadužen za distribuciju i u kakvom se kontekstu ona odvija (Morley 2007, 6).

prvenstveno prenosili vlastitu robu.¹⁸⁸ U tom bi se slučaju sva roba grčkog ili općenito sredozemnog podrijetla mogla okarakterizirati kao posljedica fokejskih plovidbi Jadranom. Takva bi beskompromisna argumentacija stavila konačni pečat na raspravu o ionako krhkom modelu maloazijske prisutnosti u Jadranu.

2.5. RANE PROSPEKCIJE JADRANA – KONAČNA ZAPAŽANJA

Uzevši u obzir historiografske naracije koji predlažu da su Eubejci bili predvodnici istraživanja Jadrana, smatramo da takve rekonstrukcije treba uzeti s velikim oprezom. U kronološkom smislu potencijalne bi plovidbe trebalo smjestiti tijekom 8. st. pr. Kr., jer se već od idućeg stoljeća eubejski utjecaj na zapadu poprilično smanjio (karta 6).¹⁸⁹ Ako i pretpostavimo da su Eubejci prodrli dublje u Jadran, tu bi pojavu trebalo shvatiti kao najosnovniju prospekciju pomorskog i kopnenog prostora. Trenutačno nema dokaza za pokušaj podizanja trajnije naseobine, ni dugotrajnijeg eksploatacijskog interesa, zasigurno ne u mjeri kao u Napuljskom zaljevu ili na jugoistoku Sicilije. Pečati sa sviračem lire (karta 7) koji se smatraju izravnim pokazateljem komunikacijskih mreža Levanta, Grčke i zapada,¹⁹⁰ na Jadranu su prema dosadašnjim arheološkim saznanjima odsutni.

Dvojba oko stilističkih obilježja i datacije, a iznad svega nejasno podrijetlo većine izdvojenih nalaza ukazuju na postojanje ozbiljnog problema prilikom korištenja predmetne građe u svrhu argumentacije rodskih ili fokejskih plovidbi Jadranom. Zato posredništvo razvijenih trgovačkih središta Apulije i Etrurije, plovni pothvati grčkih naseobina ili urođenički lanci razmjene preko Apenina za sada mogu biti valjani argumenti provenijencije maloazijskog materijala na jadranskim obalama. Slično je naglasio Jean-Paul Morel koji je više puta upozorio na poteškoću definiranja fokejske uloge u Jadranu zbog odsutnosti konkretnih materijalnih dokaza.¹⁹¹ Ovdje se dakle priklanjamo mišljenju da predmeti maloazijskog podrijetla ne mogu potvrditi izravnu i trajnu razmjenu jadranskih obala s Fokejom ili Rodom.

¹⁸⁸ Tako npr. Morel 1990, 4 – 13; Sanmartí 2009, 67.

¹⁸⁹ To je tradicionalno historiografsko mišljenje. Uzrok je možda šteta koju je Eretriji i Halkidi nanio Lelantinski rat, a kasnije korintsko preuzimanje Korkire i njihov primat nad prekootrantskim plovidbenim koridorom od početka 7. st. pr. Kr. (npr. Beaumont 1936, 165; Coldstream 1968, 369 – 370; 376; Salmon 1984, 70). Analiza eubejskog keramičkog repertoara na zapadu pokazuje slično. Veća količina primjećuje se tijekom druge polovice 8. st., dok u 7. st. pr. Kr. sveukupni broj i rasprostranjenost poprilično padaju (Descœudres 2006, 10 – 14).

¹⁹⁰ Vidi o tome više u Huber 2003, 91 – 93.

¹⁹¹ Morel 1975a, 143; Idem 1975b, 856; Idem 2001, 53 – 75; Idem 2006, 364. Isto mišljenje dijeli Maria Paola Castiglioni (2018, 323).

Međutim, čini se da postoji valjani razlog zašto je više antičkih pisaca zabilježilo uspomenu na efemernu fokejsku ili rodsku prisutnost u Jadranu. Na osnovi toga, prospekcija ili povremena razmjena u prijelazu 7. na 6. stoljeće i dalje stoje kao radna hipoteza koju na teorijskoj razini ne može umanjiti ni nedostatak konkretnih arheoloških dokaza. Jedan od dodatnih argumenta je poteškoća pri klasifikaciji predmeta koji bi se mogli definirati kao fokejski prospekcijski materijal. Nalazi iz italske Gravisce ili južne Francuske jasno ukazuju na taj problem.¹⁹² U tom slučaju, ni posredni lanci razmjene u širem jadranskom prostoru ne bi bili valjani razlog da se vijesti iz povijesnih izvora o Fokejcima ili Rođanima smatraju posve fiktivnima.

¹⁹² Fokejski je materijal arheološki teško prepoznatljiv. Istraživanja u italskoj Gravisce ukazala su na taj problem. Izvorna fokejska keramika imala je ograničenu distribuciju zbog loše kvalitete, a Fokejci istovremeno nisu ostavljali epigrafske tragove (Torelli 1982, 320 - 325; Morel 2006, 372). S druge strane, prospekcijski materijal je općenito rijedak. Od posljednje četvrtine 7. st. pr. Kr. Etrušćani su počeli trgovati s južnom Francuskom. Pretpostavlja se da su sudjelovali u razmjeni većine grčkih predmeta. Jedino su u nekropoli Peyrou kraj Agde otkrivene četiri protokorintske ili korintske vaze iz $\frac{3}{4}$ 7. st. pr. Kr. koje nisu povezane s etrušćanskim slojem (Nickels 1989, 288 – 289). Ipak, one ne pripadaju jonskom ili fokejskom kulturnog materijalu. Za sada nema materijalnih dokaza koji bi ukazivali na fokejsku prospekcijsku fazu, ni u južnoj Francuskoj (Graham 2001a, 44; Morel 2006, 364), niti prema Tartesu (Dietler 2010, 107 i bilj 128). Siva keramika s juga Španjolske koja se nekad promatrala kao fokejska, u suvremenoj se literaturi smatra da je onamo došla preko Feničana (Morel 1975b, 890 – 891; Idem 2006, 408).

3. KORINT I KORKIRA – NASELJAVANJE NA JUGU ZALJEVA I ŠIRENJE UTJECAJA PREMA SJEVERU

Srednjogeometrijski nalazi (SG II) korintskog tipa s Itake (naselje Aetos i svetište u Nimfskoj pećini zaljeva Polis), iz slojeva pretkorintske Ambrakije, epirskih lokaliteta Dodona i Vitsa Zagoriou te nekoliko naselja na poluotoku Salento sugeriraju da se interes Korinćana za zapad može pratiti barem od 9. ili početka 8. st. pr. Kr., ovisno o višoj ili nižoj kronologiji keramike (slika 16).¹⁹³ Budući da je Korint tijekom 8. i 7. st. pr. Kr. postao glavni dobavljač slikane keramike za navedene lokalitete,¹⁹⁴ razumno je pretpostaviti da su na zapadu samostalno udarili temelje razvoju tržišta od početaka pojave njihova materijala.¹⁹⁵

Utemeljenje korintske naseobine na Korkiri bilo je presudno za utvrđivanje plovne rute prema južnoj Italiji i središnjem Sredozemlju. Sudeći po Eforovim (FgrHist 70 F 137) i Strabonovim (VI, 2, 21) vijestima uobičajeno je datirati ovaj događaj u 734/733. g. pr. Kr.¹⁹⁶ Strateški položaj naseobine (Thuc. I, 36,2; 37, 3; Diod. XII, 54, 2) bio je garancija za njezin prosperitet, ali istovremeno i izazov, jer su brojne sile grčkog svijeta u kasnijim periodima priželjkivale kontrolirati ovu važnu plovidbenu postaju.

Odabir zemljopisne pozicije doveo je Korinćane i smjestio buduće Korkirane na vrata Jadrana. Međutim, ni za jedne niti druge zaljev nikada nije postao prostor intenzivnog interesa za naseljavanje kao središnje Sredozemlje za ostale Grke. Među brojnim razlozima koji se

¹⁹³ Relevantna literatura za klasifikaciju i dataciju nalaza s Itake, iz Ambrakije, Dodone i Vitsa Zagoriou sažeta je u Salmon 1984, 85 – 86; bilj. 23 – 27. Na Korkiri za sada nema prospekcijskog korintskog materijala (D'Andria 1995, 463). Za italske lokalitete vidi cjelinu III, poglavlje 1.2. Ako se uzmu u obzir Nijboerova kronološka revizija geometrijske keramike i 3 fragmenta iz Otranta i Vastea starijih od SG II faze, možda interes Korinćana za jug Apulije treba datirati u kraj 10. ili početak 9. st. pr. Kr.

¹⁹⁴ De Fidio 1995, 60 – 62; Coldstream 2003, 85; 186. To osobito vrijedi za Otrant u 8. st. pr. Kr., a kasnije i za neka druga naselja poluotoka Salento (D'Andria 1995, 504 – 505).

¹⁹⁵ Neki autori pretpostavljaju da je korintska roba mogla je doći do udaljenijih mjesta poput Epira ili južne Italije lokalnim mehanizmima razmjene pa je upitno treba li Korinćane promatrati kao izravne predvodnike trgovačkih pothvata na zapadu. Na to su upozorili: Morgan 1988, 323; Malkin 1998a, 72. Itaka je na početku 8. st. pr. Kr. bila važno sjecište prometnih puteva i središte razmjene (Coldstream 2003, 182 – 184). Moguće je da se ondje roba kupovala i posredno prenosila na ostala mjesta. S druge strane, stav Francesca D'Andrije (1995, 508) je mnogo izravniji. On vjeruje da su Korinćani bili predvodnici istraživanja Epira i Japigije.

¹⁹⁶ Osnivanje Korkire povezano je s utemeljenjem Sirakuze. Češće se koristi Eforova i Strabonova (734/733. g. pr. Kr.), nego Euzebijeva (*Chron.* I, 92) datacija između 708 i 705. g. pr. Kr., odnosno tijekom XVIII. Olimpijade. John Nicholas Coldstream (2003, 168) predložio je da datacijsku dihotomiju treba razumjeti kao dvije generacije – prvu koja je osnovala trgovačku postaju i drugu koja je osnovala naseobinu. Datacija osnivanja Korkire koju predlaže Timej (FgrHist 566 F 80), tj. šesto godina nakon pada Troje ili prema suvremenoj kronologiji oko 594/593. g. pr. Kr. vjerojatno se odnosi na Perijandrovo zauzeće i „ponovno utemeljenje“ grada (Antonelli 2000b, 188). Općenito o ovom problemu: Salmon 1984, 62, bilj. 33; Antonelli 2000b, 187 – 188. O najranijim nalazima s Korkire i njihovoj dataciji: De Fidio 1995, 92; Malkin 1998a, 76.

mogu navesti, jedan su neprestane trzavice i oscilacije političkih odnosa između Korkire i njezine matice tijekom arhajskog i klasičnog perioda.

3.1. POVIJESNI NARATIV – POLITIČKA PREVIRANJA IZMEĐU KORINTA I KORKIRE

Herodot (III, 49, 1) je napisao da su Korint i Korkira od početka bili neprijatelji, iako su jedni drugima srodni.¹⁹⁷ Napetosti možda treba tražiti u konkurentnosti koja se brzo razvila zbog ekonomskog jačanja oba grada. Na to prije svega upućuje prevlast protokorintske keramike u novopodignutim naseobinama Velike Grčke od kraja 8. do sredine 7. st. pr. Kr.¹⁹⁸

Od Tukidida (I, 13, 4) saznajemo da su Korinćani i Korkirani vodili prvu poznatu pomorsku bitku 260 godina prije svršetka Peloponeskog rata, odnosno prema suvremenoj kronologiji oko 664. g. pr. Kr. Iako autor nije spomenuo ishod sukoba, pretpostavlja se da su Korkirani izvojevali pobjedu.¹⁹⁹ Bila bi to prva zabilježena pobuna protiv pokušaja nametanja korintske prevlasti gotovo 70 godina nakon osnutka naseobine na otoku.

Progon Bakijada na Korkiru prilikom Kipselova preuzimanja vlasti oko 657. g. pr. Kr. (Nic. Dam. FGrHist 90 F 57, 7) pokazuje da je otok pristao uz tradicionalnu oligarhijsku korintsku struju. To možda sugerira na poboljšanje odnosa Korkirana i korintskih oligarha poslije pomorske bitke, no moguće su i drugačije kronološke rekonstrukcije ili politički raspleti.²⁰⁰ Čini se da tiranin Kipsel nije uspio podjarmiti Korkiru, a možda je s vremenom došlo do suradnje prilikom osnivanja Anaktorija.²⁰¹ Korkirani su u međuvremenu grad učinili moćnim pomorskim središtem sjeverozapada Grčke.²⁰² Od sredine 7. st. pr. Kr. stvorili su vlastitu seriju keramike s trakom koja se izvozila u Otrant i autohtona ilirska naselja.²⁰³

¹⁹⁷Neki smatraju da je neprijateljstvo Korkire i Korinta započelo tek nakon dolaska Kipsela na vlast sredinom 7. stoljeća. Herodotova bi vijest prema tome bila anakronizam. Vidi: Forrest 1969, 106, bilj. 3 i Salmon 1984, 218.

¹⁹⁸ Salmon 1984, 140; De Fidio 1995, 103 – 104.

¹⁹⁹ Tako: Braccesi 1977, 94; Idem 2014, 31; Antonelli 2000b, 191 itd. Sličan, ali oprezniji zaključak u: Zörner 1971, 63; Salmon 1984, 218.

²⁰⁰ Rasprava o tome u Salmon 1984, 218; Antonelli 2000a, 61 – 63; Idem 2000b, 189.

²⁰¹ Prema Strabonu (X, 2, 8) i Nikolaju iz Damaska (FGrHist 90 F 57, 7) Kipsel je bio utemeljitelj naseobine na Leukadi te Ambrakije i Anaktorija u Ambrakijskom zaljevu. Tukidid (I, 55, 1) je spomenuo da je Anaktorij bio zajednički posjed Korkire i Korinta. Nejasno je odnosi li se taj navod na prvotno naseljavanje ili pak neki kasniji korkirski manevar (De Fidio 1995, 127).

²⁰² Beaumont 1936, 165 – 166; Antonelli 2000b, 190 – 191. Koncept korintske talasokracije se kritizira, jer može biti produkt grčke historiografije 5. st. pr. Kr. Tako Salmon 1984, 223.

²⁰³ De Fidio 1995, 99.

Novo zbližavanje Korinta i Korkire dogodilo se pri utemeljenju Epidamna oko 627. g. pr. Kr., ako se slijedi datacija Euzebija iz Cezareje (*Chron.* II, 88 - 89).²⁰⁴ Tukidid (I, 24, 2) je zabilježio da su grad naselili Korkirani, no ekist je prema starom običaju bio Korinćanin Falijs, sin Eratoklidov i potomak Heraklov koji je stigao iz matice. U tome su mu se pridružili neki Korinćani i drugi Dorani. Postoji i alternativna tradicija osnutka grada koju je opisao Apijan (*Bell. Civ.* II, 39). On piše o mitološkoj pozadini imena Epidamna i Jonskog mora, a zatim tvrdi da su Korkirani osnovali grad zajedno s Taulantima kad su istjerali Liburne. John B. Salmon upozorio je da povijesnost Apijanovog odlomka nije odviše pouzdana pa prednost daje Tukididovim vijestima.²⁰⁵ Zbližavanje Korkire i Korinta tijekom osnivanja Epidamna predmet je historiografskih rasprava i nije posve jasno kakve su političke okolnosti dovele do ponovne suradnje.²⁰⁶

Trag novog sukoba možda je natpis s Krfa (IG I, 868) iz kraja 7. st. pr. Kr. Na njemu stoji da je o Korkiranin Arnijada umro u bitki na obali rijeke Arakt kod Ambrakije. Neki autori teže interpretirati ovaj sadržaj kao korkirsku intervenciju protiv korinskog širenja u Ambrakijskom zaljevu.²⁰⁷

Tijekom vladavine tiranina Perijandra Korkira je potpala u korintsku sferu utjecaja. O tome svjedoče Herodot (III, 52, 6 - 53) i Diogen Laerćanin (I, 94 - 95), pišući o boravku Perijandrova sina Likofrona na Korkiri. Kad je Likofron ubijen, tiranin je postavio nećaka Psametika za upravitelja otoka (Nic. Dam. FGrHist 90 F 59, 4). Od Nikole iz Damaska saznajemo da se Psametik odlučio vratiti u Korint kad je Perijandar umro pa je valjano zaključiti da je Korkira bila u korintskoj vlasti barem do tiraninove smrti.²⁰⁸ S druge strane, kritika smatra vijesti iz Perijandova života naknadnom historiografskom intervencijom zbog interesa antičkog svijeta za tiraninovu osobnost.²⁰⁹ Iako bi neki detalji mogli biti fiktivni ili povijesno neutemeljeni, dominantan element političkog narativa su nesuglasice između Korkire i Korinta koje očito

²⁰⁴ Najraniji arheološki nalazi nisu u kontradikciji s viješću o osnivanju Epidamna u posljednjoj četvrtini 7. st. pr. Kr. (Hammond 1967, 426). Iz nekropole potječe korintska keramika koja se datira u prva desetljeća nakon utemeljenja naseobine. Očuvani su dijelovi terakotnog epistilija i sime korintskih radionica iz 580. ili 570. g. pr. Kr. Korkirskoj produkciji pripada terakotni reljef Parisova suda. Vidi: D'Andria 1990, 285 – 286; Čeka 1995, 455.

²⁰⁵ Salmon 1984, 213 – 214. Apijanova vijest (II, 39) o Liburnima u Epidamnu koristi se kao argument liburnske talasokracije na Jadranu (vidi bilješku 1908). U usporedbi s Tukididovim podacima, povijesnost ovog odlomka je sporna. To je dodatna premisa za sumnju u historiografsku rekonstrukciju liburnske pomorske prevlasti tijekom ranog željeznog doba. U Epidamnu je pronađena keramika stila Devoll ispod slojeva grčkoga grada (D'Adria 1990, 285). To dokazuje da je ondje bilo postojalo naselje autohtonog stanovništva, vjerojatno Taulanta koje spominju antički pisci.

²⁰⁶ Različite interpretacije vidi u: Beaumont 1936, 166; Braccisi 1977, 94 – 95; Salmon 1984, 218 i 224; Antonelli 2000b, 191 i dr.

²⁰⁷ Antonelli 2000a, 85-85; 102; D'Ercole 2012a, 155.

²⁰⁸ Salmon 1984, 222.

²⁰⁹ Osborne 2009, 183 – 184.

imaju uporišta u povijesnim zbivanjima kasnog 7. stoljeća. Iz arheološke perspektive, izgradnja monumentalnog dorskog Artemizija na Krfu interpretira se kao kipselidska propaganda zbog tradicionalnog korinskog simbola Pegaza koji je sastavni dio skulpturne grupe zapadnog zabatnog polja (slika 17).²¹⁰ Uz to, stilsko-arhitektonska analiza ukazuje da su oba hramska zabata vjerojatno rad korinških majstora.²¹¹

Plutarh (Mor. 552e = De sera 7) piše da je ilirska Apolonija osnovana za Perijandrova upravljanja Korintom, a kao provizorni vremenski horizont utemeljenja navodi se kraj 7. ili početak 6. st. pr. Kr.²¹² Izvori nisu suglasni je li grad bio samo korintska (Thuc. I, 26, 2; Plin. NH. III, 145; Dion. Hal. Ant. Rom. XLI, 45, 1; Steph. Byz. s. v. Ἀπολλώνια i Γυλάχεια²¹³) ili korinsko-korkirska (Strab. VII, 5, 8; Ps. Scymn. 439 – 440; Paus. V, 22, 4) naseobina. Ako pretpostavimo da je Korkira sudjelovala u pothvatu naseljavanja, bila bi to dodatna vijest koja podupire kipselidsku kontrolu otoka tijekom posljednje četvrtine 7. st. pr. Kr.

Nakon Perijandrove smrti oko 585/584. g. pr. Kr. korinski je utjecaj na Korkiri vjerojatno jenjavao ili iščeznuo.²¹⁴ Od Herodota (III, 49, 1) se saznaje da Korinćani nisu sklopili prijateljstvo s Korkiranima ni poslije tiraninove smrti, a nema pisanih vijesti o promjeni odnosa tijekom 6. stoljeća.²¹⁵ Korkira je očito djelovala samostalno na političkom i ekonomskom planu te uspostavila bliski odnos s epirskom obalom i južnom Italijom. Na to ukazuje uvođenje vlastitog težinskog sustava²¹⁶ te širenje korkirskih umjetničkih i obrtničkih vještina u južnoj Italiji.²¹⁷ Jedan od boljih primjera je vjerojatna intervencija korkirskih umjetnika pri izradi polikromne sime u salentskom Cavallinu ili izravni uvoz arhitektonskih ukrasa s Korkire u urođeničku zajednicu.²¹⁸

²¹⁰ Antonelli 2000b, 188; 194; Braccesi 2014, 32.

²¹¹ Rodenwald 1938, 7; Boardman 1988, 153; D'Ercole 2012a, 164.

²¹² Strabon (X, 2, 8) i Nikolaj iz Damaska (FGrHist 90 F 57, 7) pišu da su Leukada i Ambrakija osnovane tijekom Kipselove vladavine. Budući da je Plutarh (Mor. 552e = De sera 7) datirao njihovo osnivanje u isti vremenski horizont s Apolonijom, to baca sumnju na vjerodostojnost predaje. U suvremenoj literaturi preferira se datirati osnutak Apolonije u Perijandrovo vrijeme (v. npr. Beaumont 1936, 168; Van Compernelle 1953, 60 – 64; Braccesi 1977, 92 – 93; 95; Salmon 1984, 211; Antonelli 2000b, 211; Čače i Kuntić-Makvić 2010, 64 itd). Jedan od zidova iz Apolonije pripada kraju 7. st. pr. Kr., a keramički materijal ukazuje na snažan utjecaj korinških radionica (Čeka 1995, 455).

²¹³ Stjepan Bizantinac (s. v. Ἀπολλώνια i Γυλάχεια) jedini daje detalje o osnivanju grada. On tvrdi da se Apolonija prvotno zvala Gilakeja prema korinskom ekistu Gilaku koji je predvodio dvjesto naseljenika iz matice.

²¹⁴ Antonelli 2000b, 194 – 195; Braccesi 2014, 31.

²¹⁵ Bücher 1922, 1415.

²¹⁶ De Fidio 1995, 139.

²¹⁷ Lippolis 1995, 526 – 528.

²¹⁸ Ukrasni motivi na polikromnoj simi iz Cavallina vrlo su slični onima s korkirskog Artemizija. Francesco D'Andria (1988, 661) pretpostavlja da su dijelovi arhitekture mogli biti uvezeni, dok Maria Cecilia D'Ercole (2002, 366) misli da su korkirski umjetnici radili u Cavallinu.

Veći dio 6. st. pr. Kr. bio je za Korkirane razdoblje prosperiteta koje se zasnivalo na strateškoj plovnoj ruti prema bogatim tržištima zapada i pomorskoj nadmoći.²¹⁹ Pretpostavlja se da su od druge četvrtine stoljeća stekli punu kontrolu nad jadranskim trgovačkim putevima. Zato se tada datira i potencijalna suradnja s Knidanima (Plut. *Mor.* 860b-c = De Herod. 22) iz koje je prema historiografskoj rekonstrukciji možda naseljena jadranska Korkira Melaina (Ps. Scym. 428; Strab. VII, 5, 5; Plin. III, 152).²²⁰ Učestala je teza da su Knidani u znak zahvalnosti nadjenuli ime novom otoku po Korkiri u Jonskome moru.²²¹

S druge strane, tijekom 6. st. pr. Kr. Korint se okrenuo istočnom tržištu, osobito maloazijskim otocima i obali. Dobar dokaz tome su hijski pehari, rodske posude i istočne grčke amfore iz trgovačkog kompleksa kraj arhajskog Apolonova hrama u Korintu.²²² Međutim, ekonomski interes za zapad nije nestao. Iako je od druge trećine 6. st. pr. Kr. distribucija korintske keramike generalno oslabjela u korist atičkih proizvoda, etruščanska bucchero keramika iz Korinta, MC i LC keramika iz svetišta Demetre Malofore u Selinuntu, korintski metalni predmeti u Epiru i Iliriji ili novac u južnoitalskim grčkim gradovima dokazuju da kontakt sa zapadom nije posve iščeznuo.²²³ Jačanje gradskog identiteta Sirakuze i Korkire te širenje predmeta atičke i maloazijske produkcije u jonsko-jadranskoj regiji sugeriraju da je politička moć Korinta na zapadu bila u padu, osobito u usporedbi s kipselidskim razdobljem.²²⁴

Na početku 5. st. pr. Kr. Korint i Korkira zajedno su pomogli Sirakuzi, isposlovavši predaju sicilske Kamarine Hipokratu iz Gele (Hdt. VII, 154; Diod. X, F 28). Moguće je da se odnos dva polisa ubrzo ponovo pokvario. John B. Salmon ističe da neposredno prije sukoba s Perzijancima među grčkim poslanicima u Korkiri i Sirakuzi (Hdt. VII, 153, 1; 157 – 162; 168) nije bilo Korinćana zbog tradicionalno zategnutih odnosa otočkog polisa s maticom.²²⁵

Plutarh (Them. XXIV, 1) i Teofrast (*P. Oxy* 1012, F IX, 23 - 34) izvijestili su o novom političkom sporu Korinta i Korkire. Konflikt se zbio vjerojatno nakon Grčko-perzijskih ratova oko prevlasti nad Leukadom, a za arbitra je tada bio izabran Atenjanin Temistoklo.²²⁶ Dugotrajne napetosti između Korkire i Korinta kulminirale su 435. godine zbog političkih

²¹⁹ Intrieri 2010, 181 – 182; Braccesi 2014, 37 – 38.

²²⁰ Vidi raspravu u poglavlju 3.3.

²²¹ Tako još Beaumont 1936, 174 i dr.

²²² Williams 1995, 41.

²²³ O bucchero keramici: Williams 1995, 41. O postotcima uvoza MC i LC keramike u Demetrinom svetištu do sredine 6. st. pr. Kr. vidi: Dehl-von Kaenel 1995, 355 – 366. O metalnim predmetima korintskih radionica: De Fidio 1995, 137. O novcu, napose iz Taranta i Metaponta: Lippolis 1995, 525. Prelazak na robno-novčanu razmjenu tumači se kao potencijalni razlog manje količine korinskog materijala na zapadu (De Fidio 1995, 135 s literaturom u bilj. 325).

²²⁴ De Fidio 1995, 134 - 139.

²²⁵ Salmon 1984, 253.

²²⁶ Raspravu o datiranju ovog događaja vidi u Ibid., 258, bilj. 5.

frakcija i nemira u Epidamnu (Thuc. I, 24 -30). Upletanje Atene u korkirsko-korintska ratna zbivanja na zapadu pokrenulo je svegrčki sukob koji je trajao sve do 404. g. pr. Kr. Korint i Korkira su pretrpjeli veliku materijalnu štetu i masakr stanovništva (Thuc. III, 81 - 83), a na kraju stoljeća njihovo je političko i ekonomsko stanje zapalo u ozbiljnu krizu. Takva situacija omogućila je drugim grčkim polisima angažirati se na jadranskom tržištu.

3.2. RAZVOJ PRIMARNIH EKONOMSKIH STRATEGIJA KORINTSKO-KORIKIRSKIH NASEOBINA NA ILIRSKOJ OBALI

Od osnutka Korkire i Sirakuze, Korinćani su sustavno razvijali trgovački odnos s prekomorskim teritorijima. U posljednjoj trećini 8. i tijekom prve polovice 7. st. pr. Kr. interes je bio usmjeren prema Otrantu i daljem zapadu. Tome svjedoči distribucija kasnogeometrijskih korintskih posuda u Apuliji, a kasnije protokorintskih i korintskih u većim naseobinama južne Italije i Sicilije.²²⁷ Izgledno je da su Korinćani ili Korkirani u isto vrijeme započeli istraživati jadranske obale sjeverno od Otrantskog tjesnaca.

Pretkolonizacijski materijal poznat je na području današnje Albanije, ali je uglavnom pronađen na lokalitetima dublje u unutrašnjosti. Primjerice, ulomci protogeometrijskih i kasnogeometrijskih posuda te protokorintski skif tipa Thapsos iz Trena kod Malog Prespanskog jezera vjerojatno su došli onamo kopnenim putem preko sjeverne Grčke.²²⁸ S druge strane, za kasnogeometrijske nalaze iz Belsha pretpostavlja da su mogli stići do unutrašnjosti s jadranske obale.²²⁹ Sudeći po dataciji pronađenih predmeta, kontakt ili lanac razmjene može se pratiti barem od druge polovice 8. st. pr. Kr. Pomorska prospekcijska faza u punom smislu riječi primjećuje se od polovice 7. st. pr. Kr., dakle oko četvrt stoljeća prije osnutka Epidamna. Od tada je veća količina grčkih arhajskih predmeta stizala u gradinske zajednice južne Albanije, osobito dolinama rijeka Vjose (grč. Aoj) i Shkumbin.²³⁰ Jedan od istaknutijih primjera tome je Margëlliç, gradina udaljena oko 25 km od buduće Apolonije.²³¹

²²⁷ D'Andria 1995, 489 – 508; Lippolis 1995, 514 - 524. Prevlast vaza korintskih stilova u sjevernoj Africi, na Siciliji i u južnoj Italiji do Mesinskog tjesnaca pokazuje da su Korinćani ondje imali razvijeno tržište. Pretpostavlja se da je je korintska keramike stizala u sjevernu Afriku preko feničkih gradova na Siciliji (Salmon 1984, 140 – 142).

²²⁸ Harding 1992, 21; Coldstream 2003, 186.

²²⁹ Ćeka 1995, 454.

²³⁰ D'Andria 1985, 365; Ćeka 1995, 454.

²³¹ Ćeka 1995, 454.

Ako je vjerovati povijesnim izvorima, nešto više od sto godina poslije Korkire utemeljen je Epidamno, a još dva desetljeća zatim i ilirska Apolonija. Procese osnivanja novih naseobina na južnom dijelu Jadrana valja promatrati kao posljedicu općeg političko-ekonomskog jačanja korintsko-korkirskog kulturnog kruga.

Tijekom 6. st. pr. Kr. Epidamno i Apolonija brzo su stasali u moćna naselja. Pretpostavlja se da je za Epidamno primarna strategija bila trgovina i razmjena, a za Apoloniju veliko zemljište i aristokratski sustav vlasništva.²³² Važan faktor njihova jačanja bio je porast grčkog stanovništva kao posljedica dolaska izbjeglica iz elidskog naselja Dispontija (Strab. VIII, 3, 32) što se vjerojatno zbilo već na početku 6. stoljeća.²³³ O ugledu gradova svjedoče i antički izvori, navodeći nekoliko znamenitih građana koji su se istaknuli tijekom kasnog arhajskog razdoblja.

Među trinaest prosaca Agariste, kćeri sikionskog tiranina Klistena bio je i Amfimnest, sin Epistrofov iz Epidamna (Hdt. V, 127). Budući da se prosidba zbivala u 70-im godinama 6. st. pr. Kr., Epidamnjanin je pripadao drugoj generaciji naseljenika,²³⁴ a iako nije pobijedio, mogao se ravnopravno nadmetati s odličnicima iz vodećih grčkih gradova. Bogatstvo i politički status Epidamna primjećuju se po gradnji riznice dorskog stila na terasi iznad olimpijskog Metroona vjerojatno u sredini 6. st. pr. Kr. Na Olimpijskim igrama 516. g. pr. Kr. u utrci četveroprega pobijedio je Kleosten, sin Pontidov iz Epidamna. Kako piše Pauzanija (VI, 10, 6 - 7) bio je to prvi od uzgajivača konja među Grcima koji je ondje sebi postavio zavjetni spomenik. Prema opisu skulpturne skupine,²³⁵ daje se zaključiti da je pripadao uglednoj i bogatoj obitelji koja si je mogla priuštiti financiranje takvog zdanja u jednom od najslavnijih grčkih svetišta.²³⁶ Epidamno je tijekom 5. st. pr. Kr. jačao, a Tukidid (I, 24, 3) ga opisuje kao moćan i vrlo napučen grad. Neposredno prije Drugog Peloponeskog rata ondje se zbio građanski rat. Prognanici potpomognuti barbarima započeli su opsjedati Epidamo. Građani su se 435. g. pr. Kr. obratili za pomoć Korkiri koja je odbila reagirati. Podrška koju je pružio Korint postala je jedan od povoda velikog svegrčkog sukoba u 30-im godinama 5. st. pr. Kr (Thuc. I, 24, 1 - 26).

Iako o Apoloniji ima manje vijesti, Pauzanija (VI, 14, 13) spominje dječaka Meneptolema Apolonjanina koji je u Olimpiji pobijedio u trčanju na kraju 6. st. pr. Kr. Prosperitet Apolonije može se prepoznati u vijesti o velikom stadu posvećenom Suncu koje su noću čuvali

²³² Cabanes 2008, 170.

²³³ Dolazak dispontijskih izbjeglica obično se datira do kraja prve četvrtine 6. st. pr. Kr. (Beaumont 1936, 167; Cabanes 2008, 171).

²³⁴ Cabanes 2008, 170.

²³⁵ Pauzanija piše: „Kleosten je pobijedio na 66. Olimpijskom natjecanju i darovao je, zajedno s konjima, svoj kip i kip vozača. Zapisana su i imena konja, Feniks i Koraks, i s jedne i s druge strane jarma, na desnoj strani Knakija i na lijevoj Sam. Na kolima je i natpis u elegijskom stihu: *Nas je na poklon dao Kleosten iz Epidamna/ Kad su mu konji tu izveli uspješan trk.*“ Prijevod: Pasini 2008, 288.

²³⁶ Cabanes 2008, 170 – 171.

najugledniji građani. Prema Herodotu (IX, 93), blago je paslo uz rijeku koja teče s brda Lakmona pa sve do morske obale i luke Orik. To može značiti da su Apolonjani imali ekonomsko-političku snagu kontrolirati poprilično veliki teritorij južno od rijeke Vjose do obalnog dijela Valonskog zaljeva.²³⁷ Znakovito je da se sredinom 5. st. pr. Kr. zbio veći sukob sa stanovnicima Tronija upravo zbog zemljišta. O pobjedi Apolonjana svjedoči Pauzanija (V, 22, 2 – 4) pa opisuje velebni spomenik u Olimpiji s prikazom ahejskih i trojanskih junaka. U arheološkim istraživanjima potvrđen je epigrafski natpis (SEG XV, 251) sa sadržajem koji je spomenuo grčki pisac.²³⁸

Korkira, Epidamno i Apolonija - tri prosperitetne naseobine na pragu Jadranskog mora. djeluju kao središta iz kojih bi se očekivalo širenje grčkog interesa za eksploataciju, komunikaciju i naseljavanje sjevernijih obala Jadrana. Međutim, čini se da je primarna strategija bila usmjerena na južnojadransko područje. Nekoliko je potencijalnih obrazloženja za to.

Politička ovisnost zapadno-grčkih naseobina o Korintu jenjavala je tijekom 6. st. pr. Kr. Iako su ilirske naseobine nastavile održavati dobre veze s Korintom,²³⁹ a vjerojatno i s Korkirom, nema vijesti o pokušaju jednostrane političke dominacije kakva se bila odvijala u kipselidskom razdoblju. Očito je da korintske naseobine nisu djelovale na razini monolitne imperijalističke koiné. Samostalno odlučivanje moglo je potaknuti razvoj vlastitih ekonomskih strategija koje bi u konačnici dovele do ubrzanog bogaćenja grčkih zajednica. Takve odluke trebale su težiti uspostavi trgovačkih odnosa sa što sigurnijim i profitabilnijim tržištima.

Prvenstvena strategija Korkire bila je kontrolirati plovidbeni i trgovački put prema zapadnom tržištu.²⁴⁰ Epidamno i Apolonija su s druge strane bili prvotno usmjereni na trgovačke mogućnosti koje su nudili neposredno zaleđe i balkanska unutrašnjost. Važan resurs južne Ilirije su ležišta srebra, a čini se da je dragocjeni metal imao ulogu u brzom gospodarskom razvoju grčkih naseobina na albanskoj obali.²⁴¹

²³⁷ Beaumont 1936, 169.

²³⁸ Natpis glasi: *Ležimo tu kao spomen što grad Apolonija posla/ Kojom dugokosi Feb jonski ukrasi žal./Žitelji s pomoću božjom osvojiše abantsku zemlju./Ovo je ratni plijen, od njega deseta čest.* Pauzanija (V.,22, 4) pridodaje: „Takozvana Abantska zemlja i u njoj grad Tronij bili su dio tesprotskog kopna prema Keraunijskim gorama.“. Prijevod: Pasini 2008, 264.

²³⁹ Tukidid (I, 38, 1 - 3) spominje govor u kojem Korinćani optužuju Korkirane da ih omalovažavaju i zanemaruju za razliku od drugih naseobina, gdje ih stanovnici časte i odnose se prema njima sa zahvalom. Govor se zbio u Ateni 433. g. pr. Kr. Ipak, opravdano je pretpostaviti da je odnos naseobina s maticom u međuvremenu imao uspone i padove. Primjerice, Luca Antonelli (2000a, 56) je ponukan vijestima Stjepana Bizantinca (s. v. *Απολλώνια* i *Γυλάκεια*) zaključio da je Apolonija nakon pada kipselidskog režima promijenila ime. Prema njegovoj rekonstrukciji naseobina se od početka zvala Gilakeja po korintskom ekistu Gilaku da bi ju stanovici nakon Perijandrove smrti preimenovali u Apoloniju, nazvavši je po bogu Apolonu, predvodniku naseljavanja.

²⁴⁰ De Fidio 1995, 103.

²⁴¹ Beaumont 1936, 181 - 184; Braccesi 1977, 98 – 100; Zaninović 2015, 77 – 78.

Gravitiranje Epidamna i Apolonije prema balkanskoj unutrašnjosti potkrjepljuje se etrušćanskim i južnoitalskim predmetima iz autohtonih nekropola. Oba se grada smatraju glavnim ulaznim lukama odakle se rasprostirala mreža kopnenih trgovačkih putova prema istoku.²⁴² Jedno od glavnih metalurških i distributivnih središta bilo je područje oko Ohridskog jezera, a neki su predmeti posrednim lancima razmijene završili u raznim zajednicama balkanske unutrašnjosti (karta 8).²⁴³ Veći broj luksuznih predmeta iz kneževskih grobova u Trebeništu povezuje se s lakonskim, korintskim i južnoitalskim radionicama, a neki od najreprezentativnijih datirani su od polovice 6. do početka 5. st. pr. Kr.²⁴⁴ Ne može se pouzdano ustanoviti jesu li stigli kopnenim putem kroz Makedoniju i sjevernu Grčku ili preko grčkih naseobina u današnjoj Albaniji.²⁴⁵ Jedna hidrija nekad definirana kao lakonski tip, vjerojatnije je rad južnoitalskih radionica, poglavito Taranta, Sibarisa ili Metaponta.²⁴⁶ Slično podrijetlo predloženo je za tronožac čije su konjske protome podudarne s primjercima iz Metaponta.²⁴⁷ Iako je sirovina izvorno baltička, ogrlice od velikih jantarnih perli u obliku amforiska, cvjetova ili neobrađenih također se smatraju proizvodom južnoitalskih radionica.²⁴⁸ Predmeta južnoitalskog podrijetla ima i u grobnicama Plaošnika na Ohridskom jezeru, Novog Pazara, Atenice te Pilatovića kod Užica, ali i na udaljenim mjestima kao što su kneževski ukopi glasničke kulture u središnjoj Bosni.²⁴⁹ Iz italjskih radionica potječu jantarni reljefi jahača, psa i kurosa pronađeni u Lisijevom polju kraj crnogorskog Ivangrada i datiraju se oko 500. g. pr. Kr. (slika 18)²⁵⁰

Osim metalnih i jantarnih predmeta, ulomci ili cijele posude korintskih stilova pronađeni su na albanskim lokalitetima Klos, Berat, Tren i Mavrovë te u makedonskom Trebeništu i

²⁴² Još tako Beaumont 1936, 166. Novije argumentacije o učestalom komuniciranju obiju obala: Mano 1976, 308 – 316, fig. 3; Potrebica 2004, 160; 212; Bitrakova Grozdanova 2012, 67. Alternativnu interpretaciju prema kojoj su Epidamno i Apolonija tražili metalnu sirovinu putem Neretve dao je Katić 2009, 24 – 25. Međutim, zbog povijesno-arheoloških okolnosti priklanjamo se gore iznesenoj hipotezi.

²⁴³ Potrebica 2004, 160; Idem 2013, 79, karta 6.

²⁴⁴ O podrijetlu ovih predmeta: Βοκοτοπούλου 1975, 107, 170; Rolley 1982, 91. Datacija vidi u Vasić 1987, 725 – 726.

²⁴⁵ Beaumont 1936, 183 – 184; Braccisi 1977, 100.

²⁴⁶ Rolley 1982, 63 – 64.

²⁴⁷ Ibid. 91.

²⁴⁸ Bitrakova Grozdanova 2012, 62.

²⁴⁹ Na lokalitetu Plaošnik gdje se kasnije razvio antički Lihnid otkrivena su dva ulomka arhajskih brončanih posuda koje stilski pokazuju sličnosti s tronošcima iz Trebeništa i Metaponta. U kneževskim grobovima Lihnida pronađene su velike perle od jantara koje podsjećaju na analogne nalaze iz Bazilikate i Apulije (Bitrakova Grozdanova 2012, 62 i 64). Jantarne perle pronađene su i u Novom Pazaru i Atenici. S potonjeg lokaliteta potječe i koštana kutijica, vjerojatno etrušćanske proizvodnje (Vasić 1992, 56, 59). Smatra se da je skarabej iz Pilatovića kod Užica etrušćanska imitacija egipatskog prototipa. Ovaj predmet također upućuje na južnoitalsko podrijetlo (Ibid. 55). Iz glasinačkih kneževskih grobova potječe nekoliko brončanih predmeta koji su vjerojatno južnoitalskog podrijetla (Benac i Čović 1957, 70 ; 73; 75; Čović 1983, 154), a slično je predloženo i za grčku bojnu opremu korintskog tipa (Teržan 1995, 88 – 89).

²⁵⁰ Srejić i Marković 1980/1981, 72; 79, T. V, 1, 2, 5 – 6.

Radolištu kod Ohridskog jezera.²⁵¹ Poznate su i lokalne imitacije korintske keramike na pelagonijskim lokalitetima Makedonski Brod i Bukri kod Bitole.²⁵² To upućuje na hipotezu da su urođenički majstori preuzeli lončarske vještine od Grka. Ove se posude uglavnom datiraju u kraj 6. st. pr. Kr.²⁵³

Južnoitalsko podrijetlo grčke robe upućuje na prekojadransku pomorsku komunikaciju. Razumno je pretpostaviti da je i ostala roba grčkih radionica mogla stići u balkansku unutrašnjost također preko Epidamna i Apolonije. Ako se pretpostavi da su brončani predmeti i keramika došli među urođenike neposredno nakon vremena kad su izrađeni, dakle u drugoj polovici 6. ili početkom 5. st. pr. Kr., to bi kolidiralo s razdobljem ekonomskog prosperiteta grčkih naseobina u Iliriji o kojem izvještavaju povijesni izvori. To posebno vrijedi za Epidamno koji je u tridesetim godinama 5. st. pr. Kr. s razlogom postao metom korinških i korkirskih političkih prepucavanja. Valja samo usputno spomenuti da se prekojadranska komunikacija nastavila i u narednim stoljećima. Tijekom klasičnog i kasnoklasičnog vremena u balkanskoj unutrašnjosti ima raznih južnoitalskih proizvoda, najviše brončanog posuđa, apulskih i italjskih keramičkih vaza te zlatnog nakita.²⁵⁴

U klasično doba intenzivan interes za trgovinu s unutrašnjosti opaža se po razvoju Damastija kojeg Strabon (VII, 7, 8) opisuje u istom odlomku s Epidamnom, Apolonijom i okolnim ilirskim plemenima. Iako točna lokacija ove naseobine nije poznata, bilo je to središte za eksploataciju rudače srebra i dokaz dugotrajne grčke zainteresiranosti za južnu Iliriju.²⁵⁵ Neki smatraju da se interes Korinćana za ovu regiju može pratiti od 7. stoljeća, jer Strabon (VII, 7, 8) piše da je Arabej kralj Linkeščana, naroda koji je živio nedaleko od Damastija, bio pripadnik bakhijadskog roda.²⁵⁶ U istom se kontekstu raspravlja o razvoju arhajskog prometnog koridora od Epidamna i Apolonije do Potideje i ostalih grčkih naseobina na sjeveru Egejskog mora, a možda i dalje prema istoku. Bila bi to preteča trgovačke rute koji je u rimsko vrijeme postala poznata pod imenom Egnacijska cesta (*Via Egnatia*).²⁵⁷

²⁵¹ Batović 1984, 42 - 43 sa starijom literaturom u bilj. 16, 22 i 24.

²⁵² Ibid. 43 - 44, bilj. 25; 55.

²⁵³ Ibid. 56.

²⁵⁴ Bitrakova Grozdanova 2012, 64 - 68.

²⁵⁵ Tako još Beaumont 1936, 181 - 182. Njegovo razmišljanje preuzeto je i u kasnijim narativima, npr. Dunbabin 1948, 248; 301; Braccesi 1977, 99; Treister 1996, 169; Cabanes 2008, 170; Zaninović 2015, 78 itd.

²⁵⁶ O lociranju linkeščanskog teritorija iscrpno Beaumont (1936, 181 - 182). Teza se učesto reproducira. Vidi npr. u Cabanes 2008, 170.

²⁵⁷ Lorenzo Braccesi (1977, 100; 109 - 118) iscrpno je predstavio koncept o razvoju prometnog pravca. On smatra da je korintska ideja o eksploataciji rudnika srebra udarila temelje naseljavanju na ilirskoj obali, ali i na sjeveru Egejskog mora gdje su utemeljene Potideja na Halkidici i Kipsela u Trakiji. Trgovački kopneni put povezivao bi navedene naseobine. S druge strane, R. L. Beaumont (1936, 166) odbacio je ideju o izravnoj povezanosti Epidamna i Potideje. On smatra da su prije rimske intervencije postojale dvije nezavisne kopnene komunikacije koje su

Korint je kao grad na istmu imao tendenciju kontrolirati i dominirati pomorskim rutama.²⁵⁸ Takva se strategija može pripisati i njegovim naseobinama, ali je tipična za većinu grčkih naseobina arhajskog doba. Korkira, Epidamno i Apolonija bili su snažno orijentirani na pomorsku trgovinu sa sigurnim ulaznim lukama na nasuprotnim obalama. Važna uloga komunikacije Otrantskim kanalom primjećuje se po distribuciji podudarnih vrsta korinskog materijala u Epiru i Peucetiji.²⁵⁹ U isto vrijeme jačala su autohtona naselja na italskoj strani Otrantskoj tjesnaca. Već od 8. st. pr. Kr. korinski su nalazi u Otrantu mnogobrojni, a tijekom 7. st. pr. Kr. povećala se koncentracija grčkog materijala u drugim uzobalnim mjestima istočne Apulije, poput Tor Pisane kod Brindizija ili Roca Vecchije na Salentu.²⁶⁰ Na temelju paljevinskih grobnih cjelina s grčkim predmetima pretpostavlja se suživot grčkih trgovaca i urođenika u Otrantu i Tor Pisani.²⁶¹ Prisutnost grčke manjine u Tor Pisani od druge četvrtine 7. st. pr. Kr. možda je bila potaknuta prekomorskim prometom s obalama današnje Albanije, gdje je nešto kasnije utemeljen Epidamno.²⁶²

Spomenuta urođenička naselja bila su strateška trgovačka čvorišta u koja se slijevala roba iz jadranskog bazena.²⁶³ Na taj su način Grci iz naseobina na nasuprotnoj obali Jadrana mogli nabaviti najvrjednija jadranska dobra i istovremeno izbjeći duge i riskantne plovidbe prema sjeveru zaljeva. Trgovačko-komunikacijski sustav djelovao je i povratno. Autohtona su naselja imala priliku akumulirati grčku robu i potom je distribuirati prema ostalim urođeničkim zajednicama u Jadranu. Vjerojatno je takav primjer naselje Santa Sabina nedaleko od današnjeg Brindizija, gdje je pronađena veća količina grčke keramike, ponajviše ulomci atičke, korinške i maloazijske lončarije 6. st. pr. Kr.²⁶⁴

završavale u Trebeništu. Braccisijevo je mišljenje u suvremenoj literaturi učestalije. Vidi npr. Cabanes 2008, 169 – 170; Castiglioni 2018, 326.

²⁵⁸ Musti 2005, 66- 70.

²⁵⁹ Na sličnost korinške keramike iz peucetskih nalazišta Rutigliano i Monte Sanace te epirske Dodone i Sinda upozorila je Julia Vokotopoulou (1985, 154 – 155). Popis nalazišta s korinskom keramikom iz Peucetije u: D'Ercole 2002, 365, bilj. 16.

²⁶⁰ D'Andria 1995, 482, fig. 15.

²⁶¹ O mogućem trajnijem boravku Grka u Otrantu: Whitehouse i Wilkins 1989, 105; D'Andria 1995, 504; Idem 1996, 410; Yntema 2000, 11 – 13, 23; Morgan 2009, 57; Yntema 2016, 212. Za Tor Pisanu: D'Andria 1983, 291; Idem 1988, 659; Idem 1995, 487; Yntema 2000, 23 – 25, Burgers 2004, 276.

²⁶² D'Andria 1995, 507. Puno kasnije Strabon (VI, 3, 8) spominje da prirodni plovidbeni put od Brindizija ide ili prema Keraunijskim gorama ili prema Epidamnu.

²⁶³ D'Andria 1995, 504 – 508; De Fidio 1995, 101.

²⁶⁴ D'Ercole 2002, 366.

3.3. SKROMAN INTERES KORINTSKO-KORKIRSKOG KULTURNOG KRUGA ZA SJEVERNE OBALE JADRANA – ARHEOLOŠKI I PISANI ELEMENTI NARATIVA

Prometno-trgovačka komunikacija južnog Jadrana zasnivala se na umreženosti grčkih i urođeničkih obalnih naselja koja su iskoristila zemljopisne prednosti Otrantskog tjesnaca stvorivši i održavajući aktivnu razmjenu sirovina i ostalih dobara. Taj je komunikacijski sustav imao prioritete u prostornom rasponu gospodarskog djelovanja, a zatim i pri kulturno-političkom širenju.²⁶⁵ Eksploatacijske, trgovačke i kolonizacijske strategije na sjeveru jadranskog zaljeva bile su znatno ograničenije i skromnije. Historiografska je činjenica da su Epidamno i Apolonija ostale jedine dvije grčke naseobine na Jadranu u pravom smislu riječi sve do 4. st. pr. Kr.²⁶⁶ Tomu mora postojati valjani razlog, jer je vjerojatno da su Grci korintsko-korkirskog kulturnog kruga sudjelovali u istraživanju, a možda i povremenoj razmjeni s određenim regijama sjevernog dijela jadranskog zaljeva.

Iako nema povijesnih vrela koji bi tome izravno svjedočili, istraživanje i kontakt sa sjeverom zaljeva argumentiraju se kroz historiografske rekonstrukcije koji nastaju kao produkt interpretacije povijesnih i mitoloških vrela te njihove sinteze s arheološkim nalazima. Predmeti korinskog podrijetla imaju važnu ulogu u razvoju takvih narativa.

Arheološki nalazi

Protokorintska i korintska keramika bila je prvi masovni grčki izvoz koji je Korint proizvodio i intenzivno plasirao na sredozemna tržišta od kraja 8. do druge četvrtine 6. st. pr. Kr. Zbog njezine količine u grčkim naseobinama južne Italije i Sicilije, opravdano se smatra da su Korinćani ondje razvili tržište, održavajući s njime aktivni pomorski kontakt.²⁶⁷ Budući da je korintska keramika sama po sebi poprilično atraktivna, konkurentske radionice započele su je oponašati. Takvih za sada ima na Itaki, Korkiri, u nekim sicilskim i južnoitalskim gradovima, a osobito u Etruriji.²⁶⁸

²⁶⁵ Vibrantnu mrežu širenja kulturnog i mitološkog sadržaja na jugu Jadrana naglasili su Intrieri 2011, 192 - 202; Castiglioni i Lambole 2015, 158.

²⁶⁶ Iako osnovane u kasnom 6. st. pr. Kr., Adrija i Spina nisu grčke naseobine u pravom smislu riječi. Vidi više u poglavlju 5.1. ove cjeline.

²⁶⁷ Salmon 1984, 140.

²⁶⁸ Cook 2003, 62 – 63; 142 – 144.

Tradicionalno se smatra da bi izvorne protokorintske ili korintske posude trebale biti dokaz prisutnosti Korinćana ili njihova utjecaja na nekom području.²⁶⁹ U jadranskom bi se slučaju podrazumijevali i trgovci s jakom kulturno-umjetničkom korintskom osnovnom, poput onih iz Korkire, Epidamna i Apolonije. Za razliku od političkog neslaganja, Korint i njegove naseobine dijelili su kulturno-umjetnički izražaj.²⁷⁰

Iako suvremene teorije povezanosti odbacuju poistovjećivanje proizvođača i prijenosnika,²⁷¹ korintski su nalazi u literaturi osnovni potporanj interakciji Korinćana s istočnom jadranskom obalom. Zato ovdje donosimo pregled poznatih primjeraka ili skupine nalaza iz sjeverne zone. Uz izvorne korintske posude navedene su i imitacije italskih i etrušćanskih radionica:

²⁶⁹ Općenito: Salmon 1984, 139 – 140. Za Jadran je tako razmišljao još R. L. Beaumont (1936, 175). Njegov se stav reproducira i dalje. Primjetan je i u Zaninović 2015, 81 – 86 i ondje citiranoj literaturi koja se koristi korintskom lončarijom kako bi argumentirala grčki utjecaj na istočnu jadransku obalu tijekom arhajskog doba.

²⁷⁰ Castiglioni i Lambole 2015, 153.

²⁷¹ Vidi bilješku 187 ove cjeline.

Tablica III. Primjeri protokorintske, korintske keramike i njihovih imitacija iz sjeverne jadranske zone
(slike 19 i 20 sadrže primjere s istočne jadranske obale)

TIP POSUDA	LOKALITET	SPECIFIČNI NALAZ ILI GRUPA NALAZA	DATACIJA POJEDINAČNIH ILI SKUPINE NALAZA²⁷²	PODRIJETLO	TIPOLOŠKA I DATACIJSKA ODREDBA
PROTOKORINTSKA ILI KORINTSKA CRNOFIGURALNA KERAMIKA	TOPPICELLI NA OFANTU (DAUNIJA)	ENOHJOA	LC I (570. – 550.)	Iz groba 2 u Toppiceliju	D'Ercole 2002, 272.
	GUGLIONESE (MOLISE)	ARIBAL ILI ENOHJOA S TROLISNIM IZLJEVOM	MPC II (670. – 650.) ili LPC (650. – 630.)	7 ulomaka ove vaze sačuvano je u depou muzeja u Campobassu	D'Ercole 2002, 271 – 272, bilj. 3 s detaljnijom literaturom
	PITINO DI SAN SEVERINO (MARCHE)	ARIBAL S GEOMETRIJSKIM UKRASIMA	EPC (720. – 690.) ili MPC I (690. – 670.)	Grob 17 nekropole Pitino di San Severino	Landolfi 2000, 139 s literaturom
		PET KOTILA	LPC (650. – 630.) TR (630. -620/615.)	Grobovi 8, 17 i 31 nekropole Pitino di San Severino	Landolfi 2000, 133 – 134, bilj. 20.

²⁷² Apsolutne datacije protokorintske i korintske keramike preuzete su iz: Schaeffer et al. 1997, 4.

PROTOKORINTSKA ILI KORINTSKA CRNOFIGURALNA KERAMIKA	BELMONTE I NUMANA (?) (MARCHE)	GRUPA POSUDA ²⁷³ (uništene, ostale samo fotografije)	kraj 7. i 6. st. pr. Kr.	Vjerojatno iz Belmonte i Numane	Landolfi 2000, 139-140 s literaturom
	SAN BASILIO DI ARIANO POLESINE (VENETO)	NEKO LIKO KOTILA S FIGURATIVNIM I GEOMETRIJSKIM UKRASOM	MC (595/590. - 570.) LC I (570. – 550.)	Arheološka iskopavanja naselja i nekropole	Bonomi 2000, 122, bilj. 10 - 12.
	ADRIJA (VENETO)	DVA ULOMKA KRATERA S PRIKAZOM SIRENA	MC (595/590. - 570.) Lippolis 2000, 106: 580. – 570.	S pozicije Santa Maria Assunta della Tomba u Adriji	Bonomi 2000, 122, bilj. 13. Lippolis 2000, 106.
		ULOMAK PEHARA S FIGURALNIM UKRASOM	6.st. pr. Kr. MC ? (595/590. - 570.)	S pozicije Santa Maria Assunta della Tomba u Adriji	Lippolis 2000, 106.
	ZADAR (slika 19, A i B)	ULOMCI SKIFA I KOTILE S FIGURALNIM MOTIVIMA	MC (595/590. - 570.)	Iskopavanja na zadarskom poluotoku	Batović 1984, 44 – 53. Čondić i Vuković 2017, 84.
		ULOMCI SKIFA I KOTILE S GEOMETRIJSKIM MOTIVIMA	MC (595/590. - 570.) LC I i II (570. – 500.)	Iskopavanja na zadarskom poluotoku	Batović 1984, 44 – 53. Lisičar 1973, 6.

²⁷³ Neke od ovih posuda možda nisu korintske (Landolfi 2000, 140).

PROTOKORINTSKA ILI KORINTSKA CRNOFIGURALNA KERAMIKA	GRADINA ZEMUNIK (slika 19, C)	ULOMAK SKIFA ILI KOTILE	MC (595/590. - 570.)	Iskopavanje gradine	Čelhar i Borzić 2016, 77 – 78.
	TROGIR (?)	DVA POTENCIJALNA ULOMKA ²⁷⁴	7. ili 7./6. st. pr. Kr.	Arheološka istraživanja	Kirigin i Paraman 2020, 41.
	GRADINA SUTIKVA KOD SOLINA	Nedefinirano	?	Miroslav Katić navodi da nalazi nisu objavljeni	Katić 2009, 19.
	SOLIN (slika 19, D)	PIKSIDA (Split)	MC (595/590. - 570.) Nikolanci: oko 570. g. pr. Kr.	Vjerojatno iz groba u Solinu ²⁷⁵	Nikolanci 1973, 103 – 104. Lisičar 1973, 6; Batović 1984, 54.; Kirigin 2008, 32 -33.
	PODKALAC KOD PODGORE (slika 19, E)	ULOMAK	6. st. pr. Kr. Vjerojatno MC (595/590. - 570.)	Rekognosciranje gradine	Tomasović 2015, 68, fig. 4. Tomasović 2016, 19.

²⁷⁴ Ulomak koji Nikša Petrić (1992, 24 - 25) ističe kao korintski je danas izgubljen, a nedostaje i crtež. Drugi ulomak oboda nalikuje na korintsku produkciju 7. st. pr. Kr., ali prema riječima autora za to nema čvrstih uporišta, jer oblik posude na odgovara tipičnim formama (Kirigin i Paraman 2020, 41).

²⁷⁵ Rasprava o podrijetlu ovog nalaza objavljena je u Nikolanci 1973, 104. Vidi dodatne komentare u Kirigin 2008, 33.

PROTOKORINTSKA ILI KORINTSKA CRNOFIGURALNA KERAMIKA	OŠANJICI KOD STOCA	PET ULOMAKA (?)²⁷⁶	Marić ih datira kao PC i stavlja u kraj 8.st. pr. Kr.	Arheološka istraživanja	Marić 1979, 23.
	GOMILA NA STINAMA KOD OREBIĆA²⁷⁷	ULOMCI	Datacija nije specificirana	Istraživanje gomila	Fisković 1976, 44 – 45; Marijan 2001, 22.
	BLATO NA KORČULI	JEDAN TIPOLOŠKI ODREĐEN ULOMAK	LC I i II (570. – 500.)	Iz sonde u kući obitelji Marinović na gradini zapadno od centra Blata	Radić i Bass 2002, 292.
	KOPILA NA KORČULI (?)²⁷⁸ (slika 20, A - C)	ENOHOJA S DVA ŽIVOTINJSKA FRIZA (Dubrovnik)	EC (620/615. – 595/590.)	Kontekst pronaska nije poznat (možda iz korčulanskog Blata)	Nicolanci 1973, 111. Lisičar 1973, 6.
		KOLUTASTI ASKOS SA ŽIVOTINJAMA (Dubrovnik)	EC (620/615. – 595/590.)	Isto kao gore	Nicolanci 1973, 112. Lisičar 1973, 6.

²⁷⁶ Zdravko Marić nije priložio sliku spomenutih ulomaka. Njihovo je tipološko određenje vrlo problematično, posebno jer drastično iskaču iz datacijskog konteksta ostatka korintske keramike s istočne obale Jadrana.

²⁷⁷ Igor Fisković (1976, 44 – 45) odredio je ulomke kao daunijske, a Boško Marijan (2001, 22) kao korintske.

²⁷⁸ Dugo se smatralo da četiri vaze iz Dubrovačkog muzeja ne potječu iz Dalmacije, već da su iz ciparske ili kampanijske zbirke antičkih posuda (Nicolanci 1973, 111). Međutim, sudeći prema muzejskim bilješkama iz 19. st. čini se da su vaze vjerojatno dospjele u Dubrovnik iz Blata na Korčuli (Radić i Borzić 2017c, 106). Postoji pretpostavka da bi ove predmete trebalo povezati s nekropolom gradine na Kopili (npr. Radić 2003, 74 – 77; Kirigin 2010b, 113; Radić i Borzić 2017b, 22 – 23; Borzić 2017, 61 – 62). Iz jedne sonde na Kopili potječe 24 ulomka koji su ugrubo datirani od kasnoarhajskog do helenističkog perioda (Radić i Bass 2002, 292).

PROTOKORINTSKA ILI KORINTSKA CRNOFIGURALNA KERAMIKA		ARIBAL S GROTESKNIM PLESAČIMA (Dubrovnik)	MC (595/590. - 570.)	Isto kao gore	Nikolanci 1973, 111. Lisičar 1973, 6.
		ARIBAL S RATNICIMA (Dubrovnik)	LC I (570. – 550.)	Isto kao gore	Nikolanci 1973, 111. Lisičar 1973, 6.
	VIS (slika 20, D - H)	ALABASTER (Vis)	MC (595/590. - 570.) LC I (575. – 550.)	Zbirka Gvida Lučića- Rokija (Isa – točna pozicija nepoznata)	Nikolanci 1973, 106 – 107; Jovanović 2021, 49.
		*ARIBAL (Vis) (prema Batoviću 1984, 54 je korintski; prema Nikolanciju 1973, 106 – 107 je italska imitacija)	MC (595/590. - 570.) LC I (575. – 550.)	Isto kao gore	Nikolanci 1973, 106 – 107.
		ARIBAL S PET NAORUŽANIH RATNIKA (Venecija)	6. st. pr. Kr.	U Veneciju prenesen iz Muzeja sv. Donata u Zadru (Isa – točna pozicija nepoznata)	Lisičar 1973, 4.

PROTOKORINTSKA ILI KORINTSKA CRNOFIGURALNA KERAMIKA	STARI GRAD NA HVARU	ULOMAK MINIJATURNE KOTILE ²⁷⁹	6./5. st. pr. Kr.	Iskopavanja u Starom Gradu (sonda III, sloj 1211)	Kirigin 2004, 154, tab. XXXIII, E2
	TIVATSKA SOLILA	KORINTSKI GEOMETRIJSKI SKIF	LC II (550. – 500.)	Ovaj nalaz pronađen je zajedno s drugim grčkima tijekom kopanja kanala i rovova za solanu u mjestu Solila	Parović-Pešikan 1965, 211 - 212; Lisičar 1976, 316; Batović 1984, 42; 54.
	VEĆE POTEŠKOĆE PRI DEFINIRANJU PODRIJETLA	ALABASTER S TRI FRIZA SILUETA PASA U TRKU I ROZETAMA (Dubrovnik)	LPC (650. – 630.) TR (630. -620/615.)	Predmet je vjerojatno došao u Dubrovačku zbirku s ciparskom kolekcijom	Nikolanci 1973, 112.
		VRČ ILI OLPE S CRNOFIGURALNIM VOLUTAMA ILI CVJETOVIMA LOTOSA (Dubrovnik)	6. st. pr. Kr.	Isto kao gore	Nikolanci 1973, 112.
		KOTILE I ARIBALI S UKRASOM LOTUSA (Pula)	Mihovilić 2010, 165: MPC II (670. – 650.) Batović 1984, 42: LC I i II	Iz Porečkog muzeja stigli u Pulu (možda potječu iz italske nekropole Saturnia ili iz Mosta na Soči)	Lisičar 1973, 4. Batović 1984, 42. Mihovilić 2004a, 105. Mihovilić 2010, 165.

²⁷⁹ Branko Kirigin (2004, 154) smatra da je ulomak trag prospekcijskih trgovačkih kontakata ili „suvenir“ koji je neki Paratin donio sa sobom. Miroslav Katić (2009, 18 – 19, bilj. 4) skloniji je opciji ranijeg kontakta Grka s predgrčkim ilirskim naseljem na mjestu Starog Grada.

			(570. – 500.)		
		DVA SKIFA ILI KOTILE (Pula) (slika 21)	Lisičar 1973, 4: EC (620/615. – 595/590.) Batović 1984, 56: LC I (570. – 550.)	Isto kao gore	Lisičar 1973, 4. Batović 1984, 42. Mihovilić 2004a, 105. Mihovilić 2010, 165.
		DVA SKIFA (Ljubljana)	LC II (550. – 500.)	Trgovac koji je prodao grupu vaza napisao je da potječu iz Cerovlja kod Pazina. Podatak se smatra nevjerodostojnim.	Mihovilić 2010, 165.
ETRUŠČANSKE ILI ITALSKE IMITACIJE KORINTSKE KERAMIKE	TOLETINO (MARCHE)	ULOMAK S GEOMETRIJSKIM UKRASOM [vj. etruščanska imitacija]	PC (7. st. pr. Kr.)	Slučajni nalaz	Landolfi 2000, 139.
	FABRIANO (MARCHE)	KOTILE S GEOMETRIJSKIM UKRASOM [vj. etruščanska imitacija]	MPC (690. – 650.)	Grob 4 u Fabrianu (pozicija Santa Maria del Campo)	Landolfi 2000, 139.
	CATTOLICA (EMILIA ROMAGNA)	ULOMCI ALABAISTRA, FIJALE I ENOHOJE [uglavnom etruščanske imitacije]	Kraj 7. i početak 6. St. pr. Kr.	Slučajni nalaz s Via Torconca, dar muzeju	Lippolis 2000, 108 s literaturom

ETRUŠČANSKE ILI ITALSKE IMITACIJE KORINTSKE KERAMIKE	SAN BASILIO DI ARIANO POLESINE (VENETO)	KOTILE I ENOHOJA [<i>etruščanske imitacije</i>]	TR (630. -620/615.) MC (595/590. - 570.)	Arheološka istraživanja naselja i nekropole	Bonomi 2000, 121 – 122.
	ESTE (VENETO)	ARIBAL [<i>etruščanska imitacija; vjerojatno iz Vetulonije²⁸⁰</i>]	MPC II (670. – 650.) ili LPC (650. – 630.)	Grob 100 Rebato u Este	Bonomi 2000, 120 s literaturom u bilj. 4 – 5 Lippolis 2000, 108 s literaturom.
		ULOMAK PEHARA [<i>etruščanska imitacija</i>]	LPC (650. – 630.)	Grob 17 u Morlungo Franchini	Bonomi 2000, 120. Lippolis 2000, 108.
		ARIBAL S GEOMETRIJSKIM UZORKOM (Beč) [<i>vj. etruščanska imitacija</i>]	LPC (650. – 630.)	Točno podrijetlo je nepoznato. U Beču je zajedno s estenskim materijalom.	Lippolis 2000, 108
	NEZAKCIJ (?)	DVA KILIKSA [<i>italske imitacije</i>] (Pula)	LC I (570. – 550.)	Rekonstruirani kiliksi vjerojatno potječu iz istraživanja u Nezakciju ²⁸¹	Lisičar 1973, 4, 6; Batović 1984, 56, bilj. 47.

²⁸⁰ Lippolis 2000,108.

²⁸¹ Više o tom pisao je Petar Lisičar (1975, 4).

ETRUŠČANSKE ILI ITALSKE IMITACIJE KORINTSKE KERAMIKE	ZADAR (slika 19, A)	ULOMAK ENOHJOJE ILI OLPE MOTIVIMA S FIGURALNIM UKRASOM [italiska ili etruščanska imitacija]	LC II (550. – 500.)	Iskopavanja na zadarskom poluotoku	Batović 1984, 46- 48; 56.
		ULOMCI SKIFA, KOTILE [italske imitacije, vj. iz Metaponta ili Kampanije]	6. st. pr. Kr.	Iskopavanja na zadarskom poluotoku	Batović 1984, 44 – 53.
	VIS (slika 20, F - H)	TRI ARIBALA [italo-etruščanske imitacije]	MC – LC I 600. – 550.	Zbirka Gvida Lučića- Rokija (Isa – točna pozicija nepoznata)	Nikolanci 1973, 106 - 107. Lisičar 1973, 3- 4. Sažeta literatura u Jovanović 2021, 52.
	PRENJ KOD STOCA	ULOMAK RUBA I VRATA SKIFA	LC II (550. – 500.)	Dar zemaljskom muzeju	Marijan 2001, 20; 82, bilj.262; Busuladžić 2020, 184.

Budući da je količina protokorintskih i korintskih posuda u sjevernoj jadranskoj skromna u usporedbi s primjerice Otrantom ili Tor Pisanom, za sada je malo vjerojatno da je ondje postojalo čvorište aktivne razmjene s grčkim svijetom. Međutim, treba biti oprezan s takvim zaključkom zbog nekoliko bitnih razloga.

Prije svega, to je kronični manjak istraženih i dokumentiranih autohtonih naselja te pripadajućih nekropola čiji bi arheološki materijal mogao promijeniti ovakvo razmišljanje, posebno u mikroregionalnom smislu. Primjerice, neke pozicije u okolici ušća Neretve i Pada ili na istočnojadranskim otocima djeluju obećavajuće. Jednaki je problem trajna devastacija nemalog broja nalazišta. Osim ljudskih, tu su i prirodni čimbenici poput taloženja (ušća Pada i Neretve) ili potresa i obalne erozije koji su na zapadnoj obali Jadrana teško uništili važna željeznodobna naselja Numanu i Ankonu.²⁸²

Drugo, nepoznat je kontekst pronalaska nekih značajnih nalaza. To se osobito odnosi na četiri korintske posude iz Dubrovačkih muzeja od kojih su dvije ranog datuma (EC - 620/615. – 595/590). Danas se može samo pretpostaviti da predmeti potječu iz Blata na Korčuli. Nema sumnje da bi zatvoreni arheološki kontekst s takvim reprezentativnim materijalom bio vrlo vrijedan za interpretacijske mogućnosti. Isto vrijedi za primjerke iz Istre²⁸³ ili s Visa.

Treće, transportne rute protokorintskih, korintskih posuda i njihovih imitacija su krajnje problematične. Većina pretpostavlja da su predmeti dolazili na zapadnu jadransku obalu prekoapeninskim putem iz Etrurije,²⁸⁴ nego prospekcijskim plovidbama Grka iz korintsko-korkirskog kulturnog kruga. Putanje razmjene jasno se vide u sjevernoj Italiji gdje su središta distribucije bili Felsina (Bologna) i Marzabotto u čijim su nekropolama nađene velike količine ove vrste keramike.²⁸⁵ Samo je za par nalaza iz Adrije predloženo da su onamo mogli stići pomorskim putem, jer u etruščanskim središtima sjeverne Italije manjkaju predmeti srednjokorintskog perioda.²⁸⁶ U slučaju istočne jadranske obale može se predložiti da su importi došli ili izravno preko grčkih mornara ili posredno putem prekojadranskih autohtonih mreža komunikacije. Zbog puteva cirkuliranja daunijske slikane keramike i italskih imitacija korintskih posuda daje se naslutiti da je druga opcija vjerojatnija. Urođeničko naselje na zadarskom poluotoku i Nezakcij za sada se pokazuju kao glavna čvorišta komunikacije s Daunijom i južnom Italijom. Valja primijetiti da su istovremeno djelovale i autohtone mreže

²⁸² Luni 2000, 154; 161.

²⁸³ Zbog nepoznatog ili zamršenog podrijetla, istarski se nalazi u novijim pregledima ne smatraju korisnima (Mihovilić 2004a, 105; Idem 2010, 165).

²⁸⁴ Landolfi 2000, 131 – 133; Lippolis 2000, 101; D'Ercole 2002, 271 – 272.

²⁸⁵ Lippolis 2000, 101; 106 – 108; 109– 110.

²⁸⁶ Ibid. 102.

razmjene prema unutrašnjosti. O tome svjedoči italo-korintska enohoja iz Stične u Sloveniji.²⁸⁷ Korintske keramike i njezinih imitacija ima u srednjobosanskom Glasincu u većoj količini od sredine pa do kraja 6. stoljeća. Isto kao i u slučaju spomenutih brončanih predmeta, čini se da je onamo stizala iz pravca južnog Jadrana pa kroz balkansku unutrašnjost.²⁸⁸

Četvrto, ni cjelokupna statistika kronološke odredbe predmeta ne otkriva previše. Na zapadnoj jadranskoj obali, ima protokorintskih i ranih korintskih posuda što je vjerojatno znak kontakta s etruščanskim svijetom koji je među prvima razvio blizak odnos s grčkim trgovcima. Korintski primjeri s istočne jadranske obale uglavnom se datiraju u 6. st. pr. Kr. što bi se općenito preklapalo s periodom jačanja grčkih naseobina južnog Jadrana. Ipak, autohtone mreže komunikacije nameću se kao vjerojatniji model razmjene, a distribucijsko središte bi trebalo tražiti na zapadnoj jadranskoj obali, u svakom slučaju južnije od Daunije. Naselje poput Santa Sabine kraj Brindizija tome bi bilo dobar primjer.

Iz uobičajenog kronološkog okvira istočnojadranske obale iskaču protokorintski ulomci iz Ošanjića, no njihovo je tipološko određenje problematično. Međutim, količina ulomaka i općeniti arheološki kontekst za sada nisu dostatni za razvoj složenije interpretacije o redovitoj razmjeni s Grcima. Iako za argumentaciju nema čvrstog uporišta, intrigantno je spomenuti da bi enohoja i askos ranokorinskog stila iz Dubrovačkih muzeja pripadali Perijandrovom dobu kad je korintska ekspanzija bila na vrhuncu.

Osim stolnog suđa, na istočnoj obali Jadrana pojavljuju se i veći keramički oblici korintsko-korkirskog kulturnog kruga. Jedan primjer izdvojen je na lokalitetu Rapti kod Trebinja koji je Zdravko Marić datirao u 7. st. pr. Kr., a trag arhajske proizvodnje pretpostavio je i za ulomak pitosa iz Ošanjića na osnovi usporedbe s apolonijskima primjerima iz 6. i 5. st. pr. Kr. (slika 22).²⁸⁹ Sudeći prema recentno objavljenom pregledu, materijal zaslužuje kronološku reviziju.²⁹⁰ Korintske amfore A tipa iz obalnog dijela istočnog Jadrana datiraju u kraj 6. i početak 5. st. pr. Kr., a gotovo svima nedostaje konkretan arheološki kontekst.²⁹¹ Budući da predmeti pripadaju kasnijem kronološkom kontekstu, ovdje hotimično zaobilazimo detaljniju analizu. Bio je to samo dio šireg korintsko-korkirskog materijala koji je postao zastupljeniji na istočnom Jadranu od druge polovice 5. st. pr. Kr., a primjetan je i u idućim

²⁸⁷ Batović 1984, 43 i bilj. 23.

²⁸⁸ Ibid. 56 – 58.

²⁸⁹ Marić 1977, 43 – 44.

²⁹⁰ Adnan Busuladžić (2020, 183-184; 218; 508, Tab. 118, 3) izbjegava precizniju kronološku odredbu. Iz konteksta djeluje da je ulomak iz Ošanjića skloniji svrstati u helenistički period.

²⁹¹ Poznate su iz Starog Grada na Hvaru, brodoloma kod Lastova, rta Stupišće kod Komize i Kopile na Korčuli. Sažetak o korintskim amforama A i A' tipa na istočnoj jadranskoj obali vidi u Šešelj 2009, 430 – 432.

stoljećima.²⁹² Taj je utjecaj istaknuo i Pseudo Aristotel (*De Mir.* 104), spomenuvši korkirske amfore s rijeke Naron. Pretpostavlja se da vijest pripada 4. st. pr. Kr.²⁹³

Jedna enohoja-prohoj (*oinochoe prochous*) pronađena je u nadgrobnom humku kod Vranjeva Sela nedaleko od Neuma, a može joj se pridodati i srodan vrč iz Konštice kod Radimlja (slika 23).²⁹⁴ Prema stilski analognim primjercima iz Novog Pazara i Trebeništa obje se posude datiraju u kraj 6. ili početak 5. st. pr. Kr., a novije ih analize pripisuju radionicama Dirahija ili Apolonije.²⁹⁵ Poznati primjerci korintskog i korkirskog novca potječu iz 5. i 4. st. pr. Kr. Budući da pripadaju klasičnom razdoblju, a kontekst pronalaska im je uglavnom nepoznat, ne pridonose mnogo raspravi o utjecaju korintsko-korkirskog kulturnog kruga tijekom arhajskog perioda i njegova izmaka.²⁹⁶

Različite vrste tzv. grčko-ilirskih kaciga datiraju u kasno 6. i tijekom cijelog 5. st. pr. Kr., a poznate su diljem Balkana i Grčke (slika 24 i karta 9). U starijoj se literaturi pojavila ideja da su grčko-ilirske kacige III A tipa proizvodili Korinćani ili Grci korintskih naseobina na zapadnoj obali Grčke i Albanije, odakle se roba širila prema ilirskih zajednicama.²⁹⁷ Međutim, novija razmatranja ističu da podrijetlo ovih predmeta ne treba tražiti u grčkim gradovima, jer su ondje takvi predmeti izuzetno rijetki, a nedostaju i obrtnički ili radionički tragovi. Iako protuargument tome može biti da se ekskluzivni predmeti gotovo uvijek nalaze u grobovima plemenskih odličnika, a rijetko u arheološkom kontekstu grčkih naseobina, valja uzeti u obzir visoku koncentraciju nalaza u Makedoniji, na Halkidici i oko Ohridskog jezera. Sudeći po tome, čini se da je idejno središte proizvodnje bilo u sjevernim grčkim regijama, a ne unutar korintsko-korkirskog obrtničkog kruga.²⁹⁸ Najveća koncentracija tipa III A2a i A2b iz 5. st. pr. Kr. zabilježena je na dalmatinskoj obali i zaleđu te u Hercegovini (karta 9).²⁹⁹ Zato se u recentnoj literaturi predlaže da im radionice treba ondje tražiti.³⁰⁰ Inspiracija korintskom vještinom više se ne čini kao primarna opcija.

²⁹² Šešelj 2009, 438; 515; 517.

²⁹³ Čini se da je Pseudo Aristotel preuzeo Teopompove vijesti iz 4. st. pr. Kr. (Kozličić 1990, 69 – 71). Ista datacija u Čače i Kuntić-Makvić 2010, 66.

²⁹⁴ Marijan 2000, 97 – 98, sl. 17, T. 13, 1; Blečić Kavur i Miličević-Capek 2011, 67.

²⁹⁵ Boško Marijan (2000, 98) odredio je enohoju iz Radimlja kao etruščanski ili južnoitalski rad i datirao u prvu trećinu 5. st. pr. Kr. Martina Blečić Kavur i Ivanka Miličević-Capek (2011, 69) opredijelile su se za radionice korkirsko-korintskih naseobina na albanskoj obali. Vidi argument protiv etruščanske provenijencije i kasne datacije u Ibid. 69, bilj. 46.

²⁹⁶ Primjerci statera, didrahma i tetrabola istaknuti su u: Kirigin 1990, 318; Bonačić Mandinić 2004, 28 – 30.

²⁹⁷ Za Korint su pledirali: Паровић-Пешикан 1960, 25; Djuknić, Jovanović 196, 18. Za Korkiru ili korintske naseobine: Pflug 1988, 50; Nikolanci 1989d, 84.

²⁹⁸ Blečić Kavur i Pravidur 2012, 52.

²⁹⁹ Dobar pregled i rasprava o kronologiji u Blečić Kavur i Pravidur 2012, 63 – 82. Karta rasprostranjenosti na str. 74, fig. 14. Popis pojedinih primjera s detaljnom literaturom na str. 88 – 89. Nadopuna za Crnu Goru u: Blečić Kavur 2017, 37.

³⁰⁰ Blečić Kavur i Pravidur 2012, 72 – 73; Blečić Kavur 2017, 36.

Složeno djelovanje arhajske mreže grčkih gradova i autohtonih posrednih lanaca razmjene u Jadranu čine raspravu o provenijenciji korintskog materijala vrlo kompleksnom. Na temelju poznatih korintskih predmeta i imitacija iz sjeverne jadranske zone trenutačno se ne može opravdano argumentirati aktivni korintsko-korkirski interes za eksploataciju i naseljavanje. Međutim, arheološka analiza nije jedini pristup ovom problemu.

Historiografske rekonstrukcije

Arhajski korintsko-korkirski kontakt sa sjevernim Jadranom daje se naslutiti posredno preko povijesnih izvora. Spajajući sadržaj povijesnih vrela sa spomenutim arheološkim materijalom, u literaturi se pojavljuje nekoliko takvih historiografskih rekonstrukcija.

R. L. Beaumont prvi je predložio da su Korinćani plovili sve do rijeka Drima i Neretve kako bi nabavili peruniku (*Iris Illyrica*), bitnu za industriju miomirisa.³⁰¹ Njegovo se mišljenje učestalo reproducira u literaturi, a tezu je pomnije razradio Mladen Nikolanci u članku *Iris Illyrica*.³⁰² Korintski interes za ilirsku peruniku i aktivna trgovina s istočnim Jadranom zasniva se na trima pretpostavkama.

Prvo, interpretacija o kvalitetnim svojstvima ove biljke počiva na kombinaciji vijesti koje su donijeli grčki i rimski pisci. Najstariji među njima je Aristotelov učenik Teofrast (4./3. st. pr. Kr.) koji je napisao da je ona iz Iliride i Jadrana izvrsna i bolja nego drugdje (*Hist. Pl.* IV, 5, 2). Njegova se vijest nadopunjuje Nikandrovom (2. st. pr. Kr.) o perunici koja raste uz obale Drilona i Naronu (*Nic. Ther.* 607). Kvalitetu i korisnost ove biljke spomenuli su kasnije i brojni rimski pisci.³⁰³ Vjeruje se da je Teofrast crpio vijesti iz starijih botaničkih ili poljoprivrednih izvora. Najstariji izvor mogao bi biti spis Kleidama koji je živio i stvarao u 5. st. pr. Kr.³⁰⁴

Drugo, Plinije Stariji (*NH* XIII, 2, 5) napisao je da je korintski miris perunike bio vrlo cijenjen. Budući da je Korint u političkom i ekonomskom pogledu proživljavao zlatno doba od 8. do sredine 6. st. pr. Kr., smatra se da je rimski pisac mislio na arhajsku proizvodnju. Osim toga, keramička produkcija malih ambalaža za parfeme jenjavala je od sredine 6. st. pr. Kr. kad je tržište miomirisa preuzela Atena (*Athen.* XII, 553) i/ili Kizik (*Plin. NH* XIII, 2, 5).³⁰⁵ To se razdoblje smatra krajem korintskog interesa za ilirsku peruniku.

³⁰¹ Beaumont 1936, 184, bilj. 174 – 176.

³⁰² Npr. Braccesi 1977, 103; Nikolanci 1989c, 63 – 78; Antonelli 2000b, 190– 191; Zaninović 2015, 78 – 79.

³⁰³ Vidi izdvojene i citirane izvore u Nikolanci 1989c, 64 – 65.

³⁰⁴ Ibid. 65.

³⁰⁵ Ibid. 68; 70– 71.

Treće, korintska keramika i njezine imitacije s istočne obale Jadrana smatraju se dokazom trgovačke zainteresiranosti Korinćana ili njihovih posrednika za dolinu Neretve. Budući da su dimenzije poznatih posuda uglavnom male, Mladen Nikolanci pretpostavio je da su Korinćani ondje pronašli povoljno tržište za miomirise.³⁰⁶ Aktivnu trgovinu s neretvanskim područjem pokušao je argumentirati i konstrukcijom potencijalnog diolka na stonskoj prevlaci.³⁰⁷

To su dakle tri polazišta koja bi ukazivala na korintski interes tijekom arhajskog doba za sjeverni Jadran, poglavito za doline Drima i Neretve. U literaturi se početak plovidbe s ciljem nabavke perunike datira prije osnivanja Epidamna, a prema Luci Antonelliju tijekom bakhijadskog perioda.³⁰⁸

Historiografsku rekonstrukciju o korintskom interesu za peruniku valja podvrgnuti kritičkoj analizi. Poteškoće pri definiranju podrijetla korinskog materijala istočne obale Jadrana prepreka su da se Korinćane i njihove posrednike promatra kao izravne prijenosnike. Ako su autohtoni narodi nabavljali korintske posude ili njihovih imitacije posredno, ambalaža bi očito morala biti vrijednija od sadržaja. Sukladno tome, ta činjenica marginalizira raspravu o punim ili praznim aribalima, alabastrima i piksidama s istočnojadranskih lokaliteta.³⁰⁹ Osim toga, autohtona potražnja za skupocjenim miomirisima djeluje poprilično neuvjerljivo, jer takav običaj nije uobičajen u lokalnim pogrebnim ritualima. Preuzimanje grčkih kozmetičkih običaja još je manje vjerojatno. O tome svjedoči slab odnos s grčkim svijetom, vidljiv po količini uvezene robe.

Iako se u načelu može posumnjati u vjerodostojnost i interpretaciju vijesti antičkih autora,³¹⁰ rekonstrukcija kakva je predložena u literaturi čini se logički opravdanom. Političko-ekonomski vrhunac Korinta pripada arhajskom razdoblju kad bi trebalo očekivati opskrbu egzotičnim i kvalitetnim biljkama za parfemsku industriju.³¹¹ Takva je bila i ilirska perunika. Međutim, treba biti oprezan s interpretacijom intenziteta potencijalne razmjene. Sudeći po trenutačnim nalazima, nema dovoljno materijalnih dokaza koji bi opravdali učestali i aktivan interes Korinćana ili njihovih posrednika za neretvanskom ili drimskom perunikom. U donjim tokovima obiju rijeka nisu se razvili ni arhajski grčki polisi, niti su za sada arheološki potvrđene arhajske trgovačke postaje koje bi sugerirale dinamičan i trajno uspostavljen kontakt Grka i

³⁰⁶ Ibid. 75 - 76.

³⁰⁷ Idem 1989d, 95 – 97.

³⁰⁸ Tako Beaumont 1936, 183; Antonelli 2000b, 190.

³⁰⁹ O tome je općenito raspravljao Humfry Payne (1931, 5, bilj. 3). Za predmete s istočne jadranske obale o tome raspravljaju npr. Nikolanci 1989c, 69; Zaninović 2015, 84.

³¹⁰ Primjerice, Robert Manuel Cook (1959, 114 - 115) sumnja u vjerodostojnost parfemske proizvodnje u Korintu.

³¹¹ To potvrđuje i korintski keramički repertoar 7. i 6. st. pr. Kr. (Brun 2000, 281).

autohtonih zajednica. Povremene i sezonske plovidbe ili pak posredni lanci razmjene s određenim lokacijama ostaju otvorene opcije.

Druga rekonstrukcija odnosi se na prospekciju i interakciju s autohtonim svijetom sjevernog Jadrana na temelju onomastičkih i mitoloških primjera za koje se vjeruje da pripadaju korintsko-korkirskom kulturnom krugu. Najvažniji izvor za takvu argumentaciju je *Spjev o Argonautima* Apolonija Rođanina. Pjesnik se pri opisu Jadrana učestalo koristio vijestima Timeja iz Tauromenija čiji fragmenti (F 53, 79, 87 – 89) otkrivaju da je potonji bio dobro upoznat s poviješću Korkire.³¹² Budući da je Apolonije pisao o mitskom vremenu, a istovremeno radio u Aleksandrijskoj knjižnici, razumno je pretpostaviti da se koristio vrelima iz kojih je mogao crpiti stariju zemljopisnu terminologiju.

U onomastički grupu pripada nekoliko toponima na istočnoj jadranskoj obali. U slučaju Korkire Melaine jasno se vidi povezanost s istoimenim otokom na jugu Jadrana, dok se etimologija otoka Mljeta povezuje s korkirskom verzijom mita o ljubavnoj aferi Herakla i nimfe Melite (Apoll. Rhod. IV, 538; schol. ad Apoll. Rhod. IV, 540; 1149). Sin im je prema predaji bio Hilo koji se nakon sukoba s Nausitojem uputio s Korkire prema Kronovom moru i ondje zavladao (Apoll. Rhod. IV, 543 - 551). Zato bi Hilejska zemlja (Apoll. Rhod. IV, 523 - 524) ili Hilejski poluotok (Plin. NH III, 139) također pripadali korkirskoj toponimiji istočnog Jadrana.³¹³ Možda se slično može pretpostaviti i za termine poput Pitieje, Diskelada (vjerojatno Hvar i Brač) ili Artemidinih otoka (Cres i Lošinj) koji su s obzirom na poznate izvore onomastički jedinstveni, a kasnije dobivaju nova grčka imena.

Određeni kultovi ili mitološki segmenti iz pisanih ili epigrafskih izvora pokušavaju se prikazati kao trag korintsko-korkirskih plovidbi u Jadranu. Božanstva ili heroji uključeni u takvu vrstu rasprava su Apolon, Apsirt, Artemida, Kadmo i Harmonija, Kilar, Diomed, Dioskuri, Erida, Heraklo, Jazon, Medeja, Kron itd. Ovdje ih ne namjeravamo pojedinačno analizirati, već samo upućujemo na relevantnu literaturu.³¹⁴ Neki od njih, poput Apolona ili Diomeda, koriste se kao potporanj korintsko-korkirske razmjene s dolinom rijeke Po i najsjevernijim obalama Jadrana. Navodi se da su ih onamo privukla čvorišta trgovačkih puteva kojima su kolale metalne sirovine, jantar, venetski konji, robovi itd.³¹⁵ Analogno tome razvio se konstrukt o korintsko-korkirskom monopolu nad jadranskim trgovačkim rutama.³¹⁶ Kritički

³¹² Čače 2002a, 94 – 95.

³¹³ Katičić 1995a, 94 – 96; 97; Idem 1995g, 394 – 398; Čače 2002a, 89 – 94.

³¹⁴ Takve primjere izdvojila je Benedetta Rossignoli (2004, *passim*). Monografija je podijeljena po imenima božanstava ili heroja, a ondje je navedena i brojna literatura na ovu temu.

³¹⁵ Braccisi 1977, 153 – 154.

³¹⁶ Ibid. 135.

komentar usmjeren je na opće poteškoće pri pomnijem razlučivanju i kronološkoj odredbi mitološkog sadržaja.

Treći konstrukt je narativ o utemeljenju knidske naseobine na Korkiri Melaini. U literaturi je ustaljeno razmišljanje da su Knidani i Korinćani surađivali u tom projektu.³¹⁷ Herodot (III, 48) je napisao da su Samljani spasili tristo korkirskih dječaka koje je Perijandar namjerio poslati lidijskom kralju Alijatu na škopljenje. Kako bi ih zaštitili, zatvorili su ih u Artemidino svetište pa nakon odlaska Korinćana vratili na Korkiru. Plutarh (Mor. 860b-c = De Herod. 22) je ispravio Herodotovu vijest, tvrdeći da su i Knidani pomogli korkirskim dječacima. Naime, prema Antenor (FGrHist 463 F 2) i Dioniziju Halkiđaninu (FGrHist 396 F 13, 4), Knidani su otplovili na Sam, otjerali Perijandrove stražare iz hrama i brodovima vratili korkirske dječake kući. Korkirani su im zauzvrat darovali počasti, povlastice i dekrete (Κνιδίους εἰς τιμὰι καὶ ἀτέλεια καὶ ψηφίσματα παρ' αὐτοῖς).

Na temelju Plutarhovitih vijesti izrađena je historiografska rekonstrukcija prema kojoj su Korkirani uputili Knidane na Korčulu da ondje osnuju naseobinu. Budući da ime južnojadranskog otoka sugerira pripadnost korkirskom onomastičkom korpusu, pretpostavlja se da je Korkira Melaina pripadala Korkiranima i da se povlastice odnose na ustupanje komada zemlje ili prava za naseljavanje bez davanja tributa. Uobičajeno je datirati ovaj događaj nakon Perijandrove smrti, tj. u kasne 80-te ili 70-te godine 6. st. pr. Kr.³¹⁸ To se kronološki poklapa s knidskim utemeljenjem naseobine na Liparima (Diod. V, 9) tijekom pedesete Olimpijade (580. – 576. g. pr. Kr.). Za razliku od jadranskoj slučaja, knidsko naselje na Lipariju je kronološki i kulturološki potkrijepljeno materijalom iz nekropole.³¹⁹ S obzirom na kronološku i sadržajnu podudarnost, bio bi to upotrebljiv primjer za usporedbu s potencijalnim razvojem knidske naseobine na Korkiri Melaini. Ipak, prepreka za takvu interpretaciju je nedostatak jasnih arheoloških ovjera o postojanju potencijalne naseobine.

Osim manjka materijalnih potvrda, upitna je utemeljenost historiografske rekonstrukcije s obzirom na interpretaciju povijesnih izvora. Prvo, u pisanim vrelima nigdje se eksplicitno ne

³¹⁷ Tako npr. Beaumont 1936, 173 – 174; Wilkes 1969, 8 – 9; Braccisi 1977, 104 – 106; Mastrocinque 1988, 7 – 11; 19 – 24; Castiglioni 2018, 327 – 328. U hrvatskoj literaturi ova je rekonstrukcija također uvriježena uz često referiranje na nedostatak konkretnih arheoloških dokaza. Vidi relevantne interpretacije i bibliografske jedinice spomenute u: Milićević Bradač 2007, 43 – 44; 139 – 140; Čače i Kuntić-Makvić 2010, 65, bilj. 24; Zaninović 2015, 95 – 104 s bilješkama.

³¹⁸ Gitti 1952, 184; Braccisi 1977, 105; Mastrocinque 1988, 9. U hrvatskoj se literaturi preuzima ovo mišljenje. Vidi sažetak u Borzić 2010, 29 – 31; Zaninović 2015, 95 – 104.

³¹⁹ Nekropola se datira u sredinu 6. st. pr. Kr. što bi kronološki odgovaralo prvoj generaciji naseljenika. Od najranijih predmeta ističu se terakotni sarkofazi istočnog grčkog podrijetla (Bernabò Brea i Cavalier 1965, 197 – 204). Poznat je jedan aribal od fajanse s kartušom faraona Aprijesa koji datira od 585. – 570. g. pr. Kr. Ipak, kao i još nekolicina egipatskih predmeta, aribal pripada staroj kolekciji čiji arheološki kontekst nije poznat (Domínguez 1988, 98 – 99).

navodi da su Korkirani odaslali Knidāne na Korčulu. Postoji i alternativno tumačenje o korkirskim povlasticama Knidānima, a odnosi se na trgovačke ustupke i oslobođenje od plaćanja lučkih pristojbi. Neobično je da antički pisci uz počasti, povlastice i dekrete (τιμαὶ καὶ ἀτέλειαι καὶ ψηφίσματα) nisu eksplicitno spomenuli i pravo na vlasništvo zemlje ili domova (ἐγκτησις),³²⁰ odnosno u dorskom kontekstu tzv. ἔμπασις ili ἱμπασις.³²¹

Drugo, ime knidskog naselja na Korkiri Melaini nije poznato. Antički autori spominju ga tek od 2. st. pr. Kr. (Ps. Scym. 428; Strab. VII, 5, 5; Plin. III, 152). Budući da je Pseudo Skilak (23) spomenuo samo otok Korkiru Melainu, a ne i naselje, vjeruje se da je ono propalo do 4. st. pr. Kr. jer je tad nastao njegov spis.³²² U svakom slučaju neobično je da knidsku naseobinu nije spomenuo nitko od autora koji su tijekom 5. st. pr. Kr. ili ranog 4. st. pr. Kr. izvještavali o Jadranu. Prvenstveno se misli na Hekateja ili Teopompa, iako su im djela sačuvana samo fragmentarno. Isto se pitanje može postaviti za cjelovite spise Herodota i Tukidida.

Treće, zbog nedostatka arheoloških nalaza sumnja se u postojanje ove naseobine. U literaturi se naširoko raspravlja gdje bi ju na Korčuli trebalo tražiti.³²³ Za sada nema jedinstvenog mišljenja, niti konkretnih arheoloških dokaza. Nalazi koji bi bili potpora knidskoj naseobini su inače vrlo skromni. Pretpostavlja se da bi kult Venere Pelagije iz 2. st., posvjedočen na natpisu iz korčulanske Potirne, mogao biti trag knidskog naseljavanja na otoku. Naime, rimska se božica promatra kao *interpretatio Romana* knidske Afrodite Euploije.³²⁴ Uz to, šest primjeraka novca (slika 25) s glavom mladića na aversu i klasom žita na reversu ima natpis KOP (ΚΟΡΚΥΠΑΙΩΝ). Potječu s Visa, Hvara, liburnske gradine Budima kod Posedarja, dok se za dva ne zna točna lokacija pronalaska.³²⁵ Za sada nema slaganja o podrijetlu njegove kovnice. Većina smatra da je novac pripadao nekoj od naseobina na Korkiri Melaini, jer takva serija nije poznata na jonskoj Korkiri.³²⁶ Alternativno je mišljenje da je neko drugo grčko ili

³²⁰ Intrieri 2010, 197 – 198.

³²¹ Thür 1997, 1038.

³²² Nikolanci 1989d, 91 – 92. Sličnu tezu iskazalo je nekoliko autora. Marin Zaninović (2004, 19) vjeruje da je naseobina propala kao posljedica dekadencije grčkog svijeta nakon Peloponeskog rata. Duje Rendić-Miočević (1980, 245 - 246) predložio je stradanje nakon učvršćenja Jonijeve države, a Mladen Nikolanci (1989c, 91 - 92) vidi kao razlog nadjačavanje lokalnog stanovništva u naseobini. S druge strane, Igor Borzić (2010, 30) pretpostavlja da je naseobina propala zbog liburnskog utjecaja. Sažetak razvoja historiografske misli o problemu izložen je u Zaninović 2015, 96 – 104.

³²³ Izdvajaju se četiri potencijalne pozicije: poluotok grada Korčule, poluotok Kolodrt ili Koludrt kod Lumbarde, Vela Luka te Blato ili okolica Blatskog polja. Ništa od navedenog za sada nije iznjedrilo konkretan arheološki materijal. Pregled različitih prijedloga u radovima hrvatske i strane literature vidi u Čače i Kuntić-Makvić 2010, 65; Kirigin 2010b, 113 – 114; Zaninović 2015, 96 – 104; .

³²⁴ Kuntić-Makvić 2001, 174 – 175.

³²⁵ Rendić-Miočević 1973, 134 – 135; Idem 1980, 235 – 238; Bonačić Mandinić 2004, 102; Ilkić i Šešelj 2017, 286; Cambi 2017, 69.

³²⁶ Vidi takvu literaturu u: Cambi 2017, 68 – 70.

urođeničko naselje moglo kovati ovaj novac.³²⁷ Iako se novac u literaturi datira poprilično široko - od arhajskog doba do 3. st. pr. Kr.,³²⁸ prema osnovnim tipološkim odrednicama čini se da je helenistička isejska naseobina na Korčuli vjerojatniji kandidat.³²⁹

Slabija teza zasniva se na vijestima o kakvoći isejskog vina koje je donio Atenej (I, 28d), citiravši Agatarhida. Naime, potonji je bio iz Knida, a prvi iz Naukratije koja je djelomično bila knidski emporij.³³⁰ Korintsko-korkirska potražnja za perunikom u dolini rijeke Neretve povezuje se s utemeljenjem naseobine na Korkiri Melaini. Osnovna argumentacija počiva na grčkoj uvezenoj robi u južnodalmatinskoj zoni.³³¹ Nejasnoće oko podrijetla korintskih posuda i italskih imitacija na južnom Jadranu dodatno unose sumnju i u ovu rekonstrukciju.

Valja zaključiti da se okolnosti oko osnutka naselja na Korčuli daju svesti na dvije osnovne opcije. Moguće je zamisliti da je postojanje knidske naseobine izmišljena tradicija antičkih pisaca.³³² U drugom je slučaju postojala, ali najdulje do početka 4. st. pr. Kr. kad je propala ili je u njoj prevladao lokalni etnički utjecaj.³³³ Skloni smo prihvatiti obje varijante tumačenja koje mogu podjednako poslužiti kao korisni argumenti u daljnjoj raspravi.

3.4. KORINT, KORKIRA I NJIHOVE NASEOBINE U SJEVERNOJ JADRANSKOJ ZONI – KONAČNA OPAŽANJA

Ovdje izdvajamo najvažnija opažanja o utjecaju korintsko-korkirskog kulturnog kruga u sjevernoj jadranskoj zoni. Ističemo najrelevantnije za razvoj interpretacije o grčkom interesu za istočnu jadransku obalu:

- 1) Analiza arheološke i historiografske građe o utjecaju korintsko-korkirskog kulturnog kruga na sjeverni Jadranu navodi na dva zaključka. Potpuna dekonstrukcija koncepta je u načelu moguća, osobito ako se sadržaj promatra pozitivistički, minuciozno i skeptički. Međutim, gledajući na temu iz perspektive opširne historiografije, valjano

³²⁷ Radić i Borzić 2017b, 31.

³²⁸ U članku recentnijeg datuma Nenad Cambi (2017, 72 - 74) pledira za njegovo arhajsko podrijetlo. Ondje se nalazi i relevantna literatura u kojoj se donosi drugačija datacija.

³²⁹ Zahvaljujem dr. Ani Pavlović na ukazanim smjernicama o ovom problemu.

³³⁰ Nikolanci 1989g, 197 – 199.

³³¹ Nikolanci 1989c, 72 – 77.

³³² Kirigin 2010b, 114.

³³³ Nikolanci 1989d, 91 – 92. Takav model podržava i Mario Lombardo (2006, 20 - 23), Pierre Cabanes (2008, 174) i drugi.

je tvrditi da je korintsko-korkirski interes za sjeverni Jadran postojao. On se mogao realizirati kao pomorsko istraživanje ili povremena razmjena robe s urođenicima, ali ne kao intenzivni kolonizacijski ili eksploatacijski projekt barem prema onome što se za sada zna. Zbog ograničenosti pisane i arheološke građe, bilo bi pretjerano tvrditi da su Korinćani i Korkirani imali monopol nad jadranskim trgovačkim rutama. Smatramo da se takav pogled temelji na zastarjeloj slici monolitne korintske ili korkirske talasokracije. Sudeći po mrežama komunikacije autohtonih naroda tijekom 7. i 6. st. pr. Kr., teško je tvrditi da je grčka pomorska prevlast bila nametnuta u sjevernoj jadranskoj zoni.

- 2) Političke nesuglasice između matice i korintskih naseobina na jugu Jadrana opravdano se mogu smatrati kočnicom većeg grčkog prodora prema sjeveru jadranskog zaljeva. Nejedinstveno političko djelovanje tipično za svijet arhajskih polisa djeluje kao prepreka za organizacijski pothvat koji bi omogućio Grcima korintsko-korkirske kulturne sfere aktivno osnivanje novih trgovišta ili naseobina.
- 3) Prvenstveni ekonomski interes korintsko-korkirskog kulturnog kruga bio je usmjeren na komunikaciju s Apulijom te naseobinama u južnoj Italiji i na Siciliji. Veliku je ulogu imala razmjena dobara s balkanskim zaleđem koja je istovremeno jamčila prosperitet Epidamnu i Apoloniji. Mehanizam razmjene podrazumijeva aktivnu urođeničku ulogu, osobito na salentinskoj i albanskoj obali. Neke od tamošnjih zajednica bile su sklone razmjenjivati robu s Grcima i u tome su pronalazile korist.

4. NASELJAVANJE NA ZAPADNOJ OBALI JADRANA – TESALCI I EGINJANI

Od Strabona saznajemo za dva grčka pothvata tijekom 6. st. pr. Kr. s ciljem naseljavanja u sjeverozapadnom Jadranu.

Prvi se pripisuje Tesalcima koji su utemeljili Ravenu, ali su ju ubrzo napustili zbog etruščanske prijetnje pa su od tada u gradu ostali živjeti samo Umbri (Strab. V, 1, 7). Ova se zbivanja u novijoj literaturi datiraju oko 530. g. pr. Kr.³³⁴

Budući da je epizoda o tesalskoj naseobini kratkotrajna, nema smisla raspravljati o razvoju i širenju utjecaja u sjevernoj jadranskoj zoni. Smatra se da su Tesalci saznali za potencijale sjeverozapadnih obala Jadrana preko transhumantnih veza s Epirom te zaledem Epidamna i Apolonije. Pretpostavlja se da su isplovili iz neke južnojadranske luke prema sjeveru zaljeva. Pothvat se povezuje s viješću Helanika iz Mitilene (FGrHist 4 F4) koju je kasnije prenio Dionizije Halikarnašanin (I, 28, 3). Oba autora pišu o mitskim vremenima u kojima se zbila pelazgijska plovidba prema Spini. To se izravno dovodi u odnos s tesalskim podrijetlom Pelazga koje je istaknuo Dionizije Halikarnašanin (I, 60, 3). Tesalce su na sjever Jadrana mogle privući trgovačke mogućnosti, a od luksuzne robe kositar i venetski konji.³³⁵ Iako arheološke tragove ovog kratkotrajnog pothvata ne treba ni očekivati, od kraja 6. st. pr. Kr. primjećuje se razvoj urbanih struktura u umbrijskoj Raveni. Te se inovacije smatraju posljedicom strateškog položaja naselja na ušću rijeke i plovidbenoj ruti prema Padu čija je važnost od druge polovice stoljeća neprestano rasla.³³⁶ Razvoj urbanističkog plana tijekom 5. st. pr. Kr. povezan je s prodiranjem etruščanskog utjecaja koji je u idućem stoljeću ondje posve prevladao.³³⁷

Drugi kolonizacijski pothvat pripisuje se Eginjanima (Strab. VIII, 6, 16). Autor ukratko opisuje društvo na Egini pa ističe da su Lakedemonjani istjerali atenske naseljenike i vratili otok autohtonom stanovništvu. Eginjani su nakon toga odaslali naseljenike u Kidoniju na Kreti i u ombričku zemlju. Očito je da autor misli na teritorij italskih Umbra, no teško je definirati gdje točno, jer su se granice njihova utjecaja mijenjale kroz vrijeme. U kontekstu eginskog

³³⁴ R. L. Beaumont (1936, 178) datirao je ovaj pothvat naseljavanja nakon završetka Prvog svetog rata 585. g. pr. Kr. U novijoj literaturi autori su skloniji datirati tesalski pokušaj naseljavanja oko 530. g. pr. Kr. Vidi Cabanes 2008, 174; Castiglioni 2018, 328.

³³⁵ Analizu povijesnih izvora i okolnosti učinio je još Beaumont (1936, 177 - 178). Ona se učestalo reproducira u kasnijoj literaturi.

³³⁶ Luni 2000, 165; 169.

³³⁷ Sassatelli 2004, 25; Michetti 2017, 402.

plovidbenog pothvata, prevladava mišljenje o obalnom pojasu od Picena na jugu do sjevernog ogranka rijeke Po.³³⁸

Iako Strabon isključivo piše da su Eginjani odaslali naseljenike među Ombrike (ἀποίκους δ' ἔστειλαν Αἰγινῆται ... εἰς Ὀμβρικούς), suvremena historiografska kritika sklonija je definirati ovaj pothvat kao trgovački. Cilj bi bio nabavka padskog žita, a s vremenom se možda razvila postaja za razmjenu.³³⁹ Zato neki autori vjeruju da su eginske plovidbe prema padskoj delti i Venecijskoj laguni započele već u drugoj četvrtini 6. st. pr. Kr. što bi potkrijepio početak intenzivnijeg uvoza grčke robe onamo.³⁴⁰ Konzervativnija historiografska struja datira utemeljenje naselja na osnovi Strabonova odlomka. Budući da je spomenuo Eginjane u Kidoniji i Umbriji u istoj rečenici, osnutak potencijalne jadranske naseobine datira se u 519. g. pr. Kr. s obzirom na Herodotovu vijest (III, 59, 3 - 4) o zbivanjima na Kreti. Iako ova dva događaja ne moraju biti nužno povezana i možda ih je Strabon nenamjerno spojio, datum djeluje kao razumna opcija zbog općih povijesnih događanja na kraju 6. i tijekom 5. st. pr. Kr.³⁴¹ U svakom slučaju osnutak potencijalnog naselja valja datirati prije 459. g. pr. Kr. kad je atenska mornarica konačno podjarmila Eginu (Thuc. I, 105).

Aktivna se rasprava vodi i o poziciji eginske naseobine u Umbriji. R. L. Beaumont locirao ju je negdje u dolini rijeke Pad.³⁴² Giovanni Colonna učinio je paleografsku analizu jednog natpisa na keramičkom ulomku iz Adrije (prva polovica 5. st. pr. Kr.) i naglasio da bi neki leksički elementi mogli biti eginski. Na temelju tog zaključka, trgovačku je postaju smjestio u Adriju.³⁴³ Uz razradu povijesnog konteksta njegovo je mišljenje preuzeo i Lorenzo Braccesi.³⁴⁴ S druge strane, Pierre Cabanes promatrao je eginsku trgovinu s Umbrijom kao preteču osnutka Spine na pri kraju 6. st. pr. Kr.³⁴⁵ Ako se slijede Strabonove (V, 4, 2) granice Umbrije od Ariminija do Ankone, Numana također može doći u obzir, jer se nalazi na južnom obronku gore Ankon gdje je iskopana veća količina grčke uvozne robe.³⁴⁶ Unatoč nekolicini različitih prijedloga, jedinstvenog rješenja o lokaciji eginskog naselja za sada nema.

Sudbina potencijalne naseobine je također nepoznanica. Autori koji vjeruju Strabonovoj vijesti slažu se da je mogla propasti ili se dezintegrirati u atenskoj sferi utjecaja tijekom prve

³³⁸ Beaumont 1936, 178; Braccesi 1977, 128.

³³⁹ Vidi npr. Colonna 1974, 10-12; Braccesi 1977, 130; 133 - 134; Cabanes 2008, 174; Castiglioni 2018, 328.

³⁴⁰ Colonna 1974, 1 - 21; Castiglioni 2018, 328.

³⁴¹ Beaumont 1936, 178; Braccesi 1977, 131 - 132.

³⁴² Beaumont 1936, 178.

³⁴³ Colonna 1974, 10 - 12.

³⁴⁴ Braccesi 1977, 129 - 130.

³⁴⁵ Cabanes 2008, 174.

³⁴⁶ Luni 2007, 51 - 52.

polovice 5. st. pr. Kr.³⁴⁷ Budući da joj Strabon nije posvetio više pažnje, vjeruje se da je pothvat bio kratkotrajan. R. L. Beaumont svojevremeno je pretpostavio da je bogati spinski plijen posvećen u Delfima (Strab. V, 1, 7; IX, 3, 8) potjecao iz eginske naseobine.³⁴⁸ Međutim, ni za to nema čvršćeg uporišta.

Eginska prisutnost i plovidba Jadranom pokušava se potkrijepiti materijalnim dokazima. Jedna od argumentacija počiva na eginskom novcu. Stater s kornjačom na aversu iz 6. st. pr. Kr. nađen je u okolini Foggie u Dauniji, a jedan eginski obol iz 5. st. pr. Kr. koji se čuva u Arheološkom muzeju Venecije potječe iz okolice Zadra.³⁴⁹ Nekoliko drugih primjeraka čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu i datira ugrubo od 7. do 5. st. pr. Kr. (slika 26). Ipak, sve su to stare akvizicije kojima mjesto pronalaska nije poznato.³⁵⁰ Unatoč tome, u literaturi se novac upotrebljava kao kompromisna potvrda eginskih plovidbi Jadranom. Takvom je razmišljanju doprinio nalaz sidra iz Gravisce sa Sostratovom posvetom eginskom Apolonu (slika 27)³⁵¹ te eginski natpisi ΣΟ na posudama za skladištenje s etruščanskih lokaliteta.³⁵² Ovi predmeti podupiru Herodotovu vijest (IV, 152, 3) o podvigu trgovca Sostrata Eginjanina na zapadu tijekom kasnog arhajskog perioda.³⁵³

Druga vrsta nalaza je uvjerljivija i daje novi zamah diskusiji o eginskoj prisutnosti u Jadranu. U arheološkim istraživanjima na Palagruži nađene su atičke posude s posvetama pisanim na eginskom alfabetu. Najreprezentativniji je primjer grafit ΣΟΛΕΙΟΣ ΑΝΕΘΕΚΕ koji se prema analognom natpisu iz Adrije datira oko 500. g. pr. Kr. (slika 28).³⁵⁴ Dakako, taj fragment ukazuje na prisutnost pojedinca, ali tek će detaljnija obrada grafita na posudama s Palagruže pokazati ima li sličnih usporednih primjera.

³⁴⁷ Beaumont 1936, 180; Braccisi 1977, 133 – 134.

³⁴⁸ Beaumont 1936, 179.

³⁴⁹ Gorini 2002, 280.

³⁵⁰ Kirigin 1990, 318, tab. 3; Bonačić Mandinić 2004, 18 – 19. Datacije se u njihovim radovima razlikuju. Ovdje smo se opredijelili za noviju dataciju koju je donijela Maja Bonačić Mandinić 2004. godine.

³⁵¹ Gianfrotta 1975, 311 – 318.

³⁵² Cornell 1995, 111.

³⁵³ Gorini 2002, 280.

³⁵⁴ Kirigin et al. 2009, 141 – 142, fig. 3, 8.

5. ADRIJA I SPINA – RAZVOJ TRGOVIŠTA I ŠIRENJE ATENSKOG UTJECAJA U JADRANU

5.1. ADRIJA I SPINA

Od druge polovice 6. st. pr. Kr. jačao je grčki interes za razmjenu sa zajednicama koje su živjele ili gravitirale ušću rijeke Pad. Taj je kontakt u konačnici rezultirao naseljavanjem Grka u Adriji i Spini. Kronološki gledajući, bila je to sljedeća etapa trajne helenske prisutnosti u Jadranu.

Od svih jadranskih obala Grci su s razlogom odabrali padsko ušće za podizanje trgovačkih zajednica. Iako se izravni grčki utjecaj ondje u arheološkom smislu može pratiti tek od sredine 6. st. pr. Kr., razumno je pretpostaviti da je postojalo predznanje o zemljopisnim, društvenim i ekonomskim potencijalima. Na to bi mogli ukazivati stihovi spartanskog pjesnika Alkmana (F I, 50 - 51) iz 7. st. pr. Kr. u kojima se možda spominje venetski konj (ὁ κέλῃς Ἐνητικός).³⁵⁵ Isto tako, u nekim se radovima zagovara arhaisko poistovjećivanje rijeke Po s mitskim Eridanom, kao i ciklus narativa o sjeverojadranskom podrijetlu jantara i kositra.³⁵⁶ Argumenti su za sada poprilično krhki, ali ih valja spomenuti.

Povijesni izvori o razvoju Adrije i Spine su poprilično šturi i nerijetko kontradiktorni. Zato historijsko-kronološke interpretacije prvenstveno počivaju na arheološkom materijalu iz nekoliko ukopnih lokacija antičke Adrije te velikih spinskih nekropola Valle Trebba i Valle Pega koje su intenzivno istraživane u pedesetim i šezdesetim godinama 20. st. pr. Kr.³⁵⁷ Na temelju analize cjelokupne građe može se polučiti nekoliko zaključaka o obilježjima ovih naselja.

Ni Adrija, niti Spina nisu bile grčke naseobine u pravom smislu riječi. U povijesnim vrelima nema vijesti o ekistima ili društveno-političkim okolnostima utemeljenja naseobina.

³⁵⁵ Grčki posvojni pridjev Ἐνητικός može se podjednako prevesti kao enetski ili venetski. U literaturi je uvrježenije mišljenje da je Alkman mislio na konje jadranskih Veneta, a ne paflagonskih Eneta. Argumente za tu tvrdnju, poput vrijednosti jadranskih konja u klasičnom razdoblju i grčkog uvoza u dolini rijeke Po, naveo je još R. L. Beaumont (1936, 191). Njegovo mišljenje slijedi npr. Martin L. West (2011, 25, bilj. 17) i dodaje da Paflagonci nisu bili poznati kao uzgajivači konja. Ipak, u Ilijadi (II, 852) stoji da u Enetskoj zemlji ima divljih mazgi. U rimsko doba Strabon (V, 1, 4) spominje rasnost konja iz Veneta, a u istom odlomku ističe da su Veneti ili Heneti podrijetlom iz Paflagonije. Naglašava da su i Eneti nekad bili posvećeni uzgoju konja, ali da je do njegova vremena taj običaj nestao. Skloniji smo razmišljanju da je Alkman crpio vijesti od Homera i mislio na enetskog konja. Sličan stav vidi u Devereux 1964, 375 – 376.

³⁵⁶ Npr. Antonelli 2000a, 136 – 138 s literaturom; Idem 2008, 164.

³⁵⁷ Lokacije adrijskih nekropola vidi u Robino 2000, 71 – 74. Iscrpna bibliografija o istraživanju i objavi materijala iz spinskih nekropola: Reusser et al. 2011, 105 – 106, bilj. 1.

Štoviše, vijesti o etničkom identitetu naselja su vrlo proturječne. U kasnijim se rimskim izvorima Adrija ili Atrija opisuje kao etrušćanska (Varr. *Ling.* V, 161; Liv. V, 33, 8; Plin. NH III, 120; Plut. *Cam.* XVI, 2; Fest. *Gloss. Lat.* s.v. Atrium; Steph. Byz. s. v. Ἀτρία), grčka (možda Hecat. ap. Steph. Byz. s.v. Ἀδρία = FGrHist 1 F 90³⁵⁸; Iust. XX, 1, 9), a prema kasnijoj rimskoj zemljopisnoj podjeli (Strab. V, 1, 7 – 8; Ptol. III, 1, 26) kao venetska ili picenska.³⁵⁹ Slično vrijedi za Spinu koja je za Helanika (FGrHist 4 F4) i Dionizija Halikarnašanina (I, 18, 2-5) pelaška, Pseudo Skilaka (17) i Strabona (V, 1, 7) grčka, a za Plinija (III, 120) grčka ili možda venetska.³⁶⁰ Raščlamba navedenih vrela je zahtjevna i zasebna tema, no ovdje valja naglasiti da je svaki od autora prenio određenu varijantu starije tradicije koja je očito ovisila o promjeni dominantnog etničkog supstrata u Adriji i Spini kroz vrijeme. Isto tako, pripisivanje specifičnog identiteta moglo bi reflektirati političko opredjeljenje ili etničku preferenciju antičkih pisaca. Primjerice, Lorenzo Braccesi ističe da je Grk Strabon bio skloniji istaknuti grčko podrijetlo Spine, nego Rimljanin Plinije Stariji.³⁶¹

Osim pisanih izvora, etničku heterogenost stanovnika Spine i Adrije potvrđuje i arheologija. Ta činjenica donekle služi kao potporanj različitim tradicijama o utemeljenju ovih naselja.

Urođenička crveno-crna keramika s kraja 7. i početka 6. st. pr. Kr. sugerira da je Adrija prvotno bila venetsko naselje.³⁶² Prema srednjokorintskim i atičkim ulomcima *Siana* tipa pretpostavlja se da je grčki interes za naselje započeo barem od druge četvrtine ili polovice 6. st. pr. Kr. Od tog vremena pa prema kraju stoljeća Grci su se ondje trajno naselili.³⁶³ Istovremeno se primjećuje snažan etrušćanski utjecaj na urbanizaciju naselja i podjelu zemljišta ovjeren u arheologiji.³⁶⁴

Unatoč pokušajima da se pelaško podrijetlo Spine pripiše nekom brončanodobnom središtu u dolini rijeke Po, danas se na to gleda kritičnije, jer je uvezena keramika italo-mikenska, a ne

³⁵⁸ Hekatej (FGrHist 1 F90) spominje da je Adrija πόλις, ali ne i πόλις Ἑλληνίς (Braccesi 1977, 138, bilj. 150).

³⁵⁹ Tako Braccesi 1977, 138.

³⁶⁰ Plinije (III, 120) spominje da je Diomed osnivač Spine. Budući da naselje ne naziva ni *urbs Graeca* niti *oppidum Tuscorum*, pretpostavlja se da bi Spina mogla biti venetska (Braccesi 1977, 138 – 139 s literaturom u bilj. 151).

³⁶¹ Složeniju analizu izvora o utemeljenju Adrije i Spine učinio je Lorenzo Braccesi (1977, 139 - 142).

³⁶² Capuis 1993, 175 – 176.

³⁶³ Simonetta Bonomi (2000, 123) poziva na oprez pri donošenju zaključka o prvim Grcima u Adriji na temelju ova tri ulomka. Zbog datacije nalaza, u literaturi se smatra da da je grčka zajednica u Adriji starija od one u Spini (npr. Braccesi 1977, 137; D'Ercole 2007, 160). Prema većoj zastupljenosti arheološkog materijala iz posljednje četvrtine 6. st. pr. Kr. (Giudice et al. 2004, 178), trajnija se grčka zajednica u Adriji obično datira od tog vremena (vidi Tsetskhladze 2006, lxvii, tab. 6).

³⁶⁴ Melioracija močvarnih tala u zaleđu Adrije istovremena je s urbanizacijom naselja. Oboje se datira u posljednje desetine 6. st. pr. Kr. Michetti 2017, 401; Cerchiai 2017, 638.

izvorna mikenska kako se prije mislilo.³⁶⁵ S obzirom na količinu grčkih importa, za sada nema valjanog uporišta za tezu o postojanju trgovišta u Spini prije sredine 6. st. pr. Kr.³⁶⁶ Budući da je trenutačno najstariji nalaz iz Spine ulomak atičke crnofiguralne posude tzv. *Swing* slikara, računa se da je grčka dijaspora ondje zaživjela nakon 540. g. pr. Kr.³⁶⁷ U literaturi je uvriježen kraj 6. st. pr. Kr. zbog veće količine atičkih nalaza tog kronološkog horizonta.³⁶⁸ Istovremeno se u Spini pojavljuje dosta etruščanskog materijala što sugerira na rani suživot.³⁶⁹ Konkretni građevinski i urbanistički pothvati u naselju datiraju se oko 480 – 470. g. pr. Kr. Organizacija komunikacijskih pravaca te urbanistički elementi poput ortogonalnog plana u kojem kanali ispresijecaju sojeničku gradnju, upućuju na razmišljanje da je Spina izvorno organizirana kao etruščanska, a ne grčka naseobina.³⁷⁰

Luksuzna atička keramika iz adrijskih i spinskih grobova dokaz je prisutnosti i utjecaja Atenjana u sjevernom Jadranu tijekom 5. st. pr. Kr. Jačanje oba naselja usporedno je teklo s usponom atenske pomorske i političke moći u doba Temistokla i Perikla.³⁷¹ U prvoj polovici 5. st. pr. Kr. Spinjani su doživjeli snažan društveno-ekonomski uspon. Tada su dali izgraditi riznicu u Delfima o kojoj pišu Strabon (V, 1, 7; IX, 3, 8), Dionizije Halikarnašanin (Ant. Rom. I, 18, 4) i Plinije (III, 120).³⁷² Iako precizna lokacija građevine nije poznata, nema razloga sumnjati u ovaj povijesni kuriozitet.³⁷³ Uz Ceru (*Caere*), Spina je bila jedini negrčki grad zapada koji je posjedovao riznicu u Apolonovu svetištu. Štoviše, to je jasno svjedočanstvo o integriranosti naselja u helenski svijet.³⁷⁴ Antički pisci istaknuli su pomorsku nadmoć Spine (Strab. V, 1, 7) i veličanstvenu desetinu koju su građani poslali u Delfe od prihoda s mora (Dion. Hal. Ant. Rom. I, 18, 4).³⁷⁵ Uzevši u obzir grčki utjecaj i ugled u naselju te prevlast njihova jezika, daje se naslutiti zašto su Pseudo Skilak (17) i Strabon (V, 1, 7) okarakterizirali

³⁶⁵ Reusser et al. 2011, 106 – 107, bilj. 9. Vidi više u poglavlju 1 ove cjeline.

³⁶⁶ Reusser et al. 2011, 107,

³⁶⁷ D'Ercole 2007, 160, bilj. 5.

³⁶⁸ Tako je tvrdio još R. L. Beaumont (1936, 179 i bilj. 150) koji se tada koristio vrlo ograničenim podacima o nalazima iz nekropole Valle Trebba. Ondje su istraživanja izvršena 1935. godine (Reusser et al. 2011, 105). Recentniji postotci atičke keramike u posljednjoj četvrtini 6. st. pr. Kr. objavljeni su u: Giudice et al. 2004, 178.

³⁶⁹ D'Ercole 2007, 160.

³⁷⁰ Čini se da su Spinjani primijenili slično urbanističko planiranje kao u Marzabottu. Vidi više u: Uggeri i Uggeri Patitucci 1974, 87; Malnati i Manfredi 1991, 188. Osnovna obilježja urbanističke gradnje u Spini: Michetti 2017, 401; Becker 2017, 1026.

³⁷¹ Braccisi 1977, 136; 148.

³⁷² Rasprava o dataciji gradnje riznice vidi u Camporeale 2004, 98.

³⁷³ Ne zna se gdje je mogla biti spinska riznica. U Delfima su pronađena dva brončana kraja stolca na sklapanje s tipičnim završetcima za sjevernu Etruriju. To su za sada jedine potencijalne poveznice (Naso 2017, 1688).

³⁷⁴ Reusser et al. 2011, 107; Naso 2017, 1688.

³⁷⁵ Desetina se uglavnom tumači kao roba zaplijenjena od Eginjana (v. Beaumont 1936, 179) ili ilirskih gusara (Braccisi 1977, 151 – 152; Briquel 1984, 13 – 22).

Spinu kao πόλις Ἑλληνίς, iako ona to vjerojatno nikad nije bilo u punom smislu riječi.³⁷⁶ Težnja za afirmacijom u grčkom svijetu može se primijetiti iz mita o pelaškom podrijetlu Etruščana i osnivanju Spine (Dion. Hal. *Ant. Rom.* I, 18, 1 - 3) ili u alternativnoj verziji o Diomedu kao legendarnom osnivaču naselja (Plin. *NH*, III, 120).

Tijekom 5. st. pr. Kr. Atenjani nisu bili jedini Grci u jadranskim trgovištim. Natpisi na keramici iz Adrije pisani su eginskim, atičkim i dorskim alfabetom, a u Spini je uz atičko, poznato i dorsko pismo te helenizirana južnoitalska imena.³⁷⁷ Korkirani su možda već od druge polovice 6. st. pr. Kr. sudjelovali kao tranzitna stanica za trgovinu s dolinom rijeke Po.³⁷⁸ Od 5. st. pr. Kr. sudjelovali su u robnoj razmjeni s jadranskim emporijima, a tome su dobar primjer korkirske imitacije korintskih B amfora pronađene u Adriji i Spini koje upućuju na trgovinu vinom.³⁷⁹ O korkirskom izvozu amfora u Adriju ili općenito u Jadran pisao je i Pseudo Aristotel (104).³⁸⁰ Iako je Korkira tijekom 5. st. pr. Kr. prosperirala u ekonomskom smislu, nije moguće procijeniti kolika je u tome bila uloga razmjene sa sjevernom jadranskom zonom.³⁸¹ Budući da su se u Korkirani obratili Atenjanima za pomoć prije početka Peloponeskog rata (Thuc. I, 31), može se pretpostaviti da je postojala ekonomska suradnja i politička solidarnost,³⁸² ali i isprepletanje interesa za sjeverozapadne obale Jadrana. Prema uvozu atičke crno i crvenofiguralne keramike, zaključuje se da su Atenjani uspostavili blizak odnos s Epidamnjanima i Apolonjanima.³⁸³

Na osnovi natpisa i urbanističko-građevinskog utjecaja zaključuje se da su veliki dio stanovništva Adrije i Spine činili Etruščani,³⁸⁴ dok neki vjeruju da je Spina bila prvotno etruščansko naselje u koje je naknadno doselila grčka dijaspora.³⁸⁵ Štoviše, postoji mišljenje da je etruščanska, a ne atenska mornarica, bila okosnica spinske pomorske moći zaslužna za

³⁷⁶ Vidi opširniju raspravu u: Braccesi 1977, 149 – 152; Briquel 1984, 3 – 30; Colonna 1993b, 135. Također navedena literatura u Reusser et al. 2011, 108, bilj. 15. Neki autori podupiru tezu o Spini kao isključivo grčkom polisu s lokalnim utjecajima. Vidi npr. Uggeri 2009, 897.

³⁷⁷ D'Ercole 2007, 162 i literatura u bilješkama 22 – 27.

³⁷⁸ Prema nalazu eginskog novca na Korkiri tako je još zaključio Beaumont (1936, 178, bilj. 49). Slično: Bruni 1998, 212; Intrieri 2010, 198.

³⁷⁹ Sassatelli 1993, 197; Intrieri 2010, 195, bilj. 82 i 83; D'Ercole 2012a, 159. Važnost uzgoja vinove loze na Korkiri vidi se u povijesnim izvorima i na novcu. Vidi više u Intrieri 2010, 189 – 190; 195- 196.

³⁸⁰ Riječ τὰ Ἀδριανὰ odnosi se ili na Adriju ili na Jadransko more. Vidi glosu Hezihijeva sholijasta (A 1201).

³⁸¹ O ekonomskom prosperitetu tijekom 5. st. pr. Kr. piše Tukidid (III, 72 - 74). Korkirsko bogatstvo zasnivalo se na otočkim poljoprivrednim resursima (Xen. Hell. VI, 2, 6; Hig. Fab. 276, 3), velikoj robovskoj radnoj snazi, ribarenju (Paus. X, 9, 3 - 4) te strateškom položaju u posredničkoj trgovini (Intrieri 2010, 188 - ; D'Ercole 2012a, 158 - 159).

³⁸² Vallet 1950, 47 – 51; De Ste. Croix 1972, 75; Braccesi 1977, 148. O korkirskoj ulozi osiguranja zapadnojadranske rute od gusara vidi Braccesi 2014, 43 – 44.

³⁸³ D'Ercole 2006, 102.

³⁸⁴ D'Ercole 2007, 162 – 163.

³⁸⁵ Npr. Vlassopoulos 2013, 97.

prihode s mora od kojih je desetina završila u Delfima (Dion. Hal. *Ant. Rom.* I, 18, 4).³⁸⁶ U Spini su vjerojatno živjeli i drugi Italici. Iz korpusa spinskih natpisa potječu imena za koje se misli da bi mogla biti venetska, umbrijska i picenska.³⁸⁷

Od kasnog 6. i tijekom 5. st. pr. Kr. Adrija i Spina bile su organizirane kao emporiji, odnosno trgovačka središta sa stanovništvom heterogenog podrijetla. Najveća koncentracija atičkih vaza u dolini rijeke Po (1400 od oko 1700) potječe iz spinskih nekropola (slika 29).³⁸⁸ Takvo je naselje bilo važna postaja razmjene koja je omogućila lokalnom grčkom ili negrčkom stanovništvu brzo bogaćenje. Uvoz luksuznog suđa iz Atike to i dokazuje.

Vjeruje se da je žitno bogatstvo doline rijeke Po potaknulo Atenjane i druge Grke na uspostavu aktivnih plovidbenih ruta prema sjeveru Jadrana te u konačnici na trajno naseljavanje u ušću rijeke Pad.³⁸⁹ Jantar, kositar, etruščanska i alpska metalna sirovina, sol, venetski konji, robovi, poljoprivredni i životinjski proizvodi te manufakturni predmeti iz padskog zaleđa vjerojatno su bili osnovica grčkog interesa za ovu regiju.³⁹⁰ S druge strane, u jadranskim se emporijima među prepoznatljivim uvoznim predmetima izdvajaju amfore za vino i ulje iz Korinta, Hija i Sama te vrijedna atička keramika s figurativnim prikazima.³⁹¹

Za uspon Adrije i Spine bile su presudne mreže komunikacije prema okolnim područjima i unutrašnjosti. Te su rute prirodno predodređene plovnim tokovima rijeka od kojih je najvažniji bio padski koridor. Osim za zapad, Adrija je bila glavno distribucijsko središte prema regiji Este i Venetu, odakle je grčka roba mogla putovati do nasuprotne jadranske obale pa posredno sve do Panonije i Podunavlja.³⁹² Zbog zemljopisnog položaja, pretpostavlja se da je od druge polovice 6. st. pr. Kr. Spina zamijenila Verucchio i postala ulazna luka grčkog materijala za dominantna etruščanska središta Felsinu i Marzabotto (karta 10).³⁹³ Uvezena atička keramika najbolji je indikator komunikacije Adrije i Spine s neposrednim zaleđem. Preko etruščanskih zajednica sjeverne Italije ta je roba putovala u matičnu Etruriju i putem

³⁸⁶ Braccesi 1977, 150.

³⁸⁷ Colonna 1993b, 137 – 140.

³⁸⁸ Sassatelli 1993, 195; Becker 2017, 1026.

³⁸⁹ Vidi pet argumenata za ovu tezu iz perspektive atenskih trgovaca i naseljenika u emporijama u Braccesi 1977, 155 – 158.

³⁹⁰ Braccesi 1977, 153; 158; Sassatelli 1993, 211 – 213; Raviola 1999, 59 – 60; D'Ercole 2007, 160; Idem 2011, 431. Za manufakturne predmete iz padskog zaleđa vidi: Sassatelli 1990, 69 – 75.

³⁹¹ D'Ercole 2007, 161.

³⁹² Braccesi 1977, 146; Potrebica 2004, 212. Za ovu posrednu rutu razmjene važni su tragovi crnofiguralne keramike iz Altina, Oderza, Concordije Sagittarije, Gradisca, Svete Lucije, Stične i Poštele te crvenofiguralne iz Altina, Oderza, Koritnice, Stične i Novog Mesta (Mihovilić 2004a, 120 – 121).

³⁹³ Sassatelli 2009, 119; Michetti 2017, 401.

Alpa sve do središnje Europe.³⁹⁴ Bila je to visokoorganizirana mreža razmjene i potražnje koja je učinila jadranske emporije u 5. stoljeću moćnim i poželjnim naseljima.

Provala keltskih plemena u dolinu rijeke Po na početku 4. st. pr. Kr dovela je do političko-ekonomskih promjena u etruščanskim naseljima i jadranskim emporijima.³⁹⁵ Budući da je većina padskih naselja nastradala, smatra se da su Adrija i Spina postale utočišta za etruščanske izbjeglice.³⁹⁶ Oba su se naselja nalazila u močvarnom okruženju pa su stoga bila idealna mjesta zbjege. Tijekom 4. st. pr. Kr. primjećuje se porast etruščanskog materijala i smanjenje grčkog izvoza prema unutrašnjosti. Među pisanim tragovima prevladava etruščansko pismo, a sveukupni porast broja natpisa tumači se kao širenje pismenosti među stanovništvom.³⁹⁷ Zbog položaja Spine, vjeruje se da je naselje s vremenom postalo gusarsko uporište s dominantnim etruščanskim stanovništvom, dok su grčki trgovci postali manjina.³⁹⁸

Uvoz atičke keramike u Adriu i Spinu smanjio se s obzirom na prethodno stoljeće u kvaliteti i kvantiteti, ali je i dalje bio konstantan. O održavanju atenskih veza s Jadranom svjedoči Lizija (XXXII, 25). Na početku 4. st. pr. Kr. u govoru protiv Diogeitona spomenuo je pravni prijem oko atenskog trgovačkog pothvata na Jadranu. Isti je pisac dvadesetak godina kasnije usporedio riskantnost pozajmljivanja novca ozloglašenom trgovcu Eshinu s opasnom plovidbom u Jadranu (Lys. ap. Athen. XIII, 612d = Lys. F I, 4).³⁹⁹

Iako ni Adrija niti Spina nisu bile izravno na obali, već su putevima kanala ili tadašnjih tokova rijeka komunicirali s morem, neprestano taloženje na ušćima stvaralo je prometne probleme obama naseljima. Čini se da tijekom 5. i 4. st. pr. Kr. taj proces još nije bio ozbiljna prijetnja kao u doba rimske vlasti.⁴⁰⁰ Naime, Pseudo Skilak (17) je sredinom 4. st. pr. Kr. upozorio da je potrebno 20 stadija ploviti od mora do Spine, dok je u Strabonovo vrijeme udaljenost iznosila 90 stadija (V, 1, 7). Za pisca Perijegeze naselje je bilo još uvijek πόλις Ἑλληνίς.

³⁹⁴ Braccesi 1977, 145.

³⁹⁵ O tome svjedoče antički autori poput Plutarha (Cam. XVI, 1 – 2), ali i arheološka istraživanja. Vidi Sassatelli 2004, 24 – 25.

³⁹⁶ Sassatelli 2004, 21 – 22.

³⁹⁷ Sassatelli 2004, 23; 25. Etruščansko pismo prevladava u Spini od sredine 4. st. do prve polovice 3. st. pr. Kr. (Reusser et al. 2011, 107).

³⁹⁸ Sassatelli 2004, 28; Reusser et al. 2011, 107 – 108.

³⁹⁹ U Lizijinom govoru protiv Eshina stoji: „Toliko ljudi dnevno dolazi zorom pitati za novac koji im [Eshin] duguje da prolaznici misle da je mrtav, jer se takva gomila može skupiti samo prilikom pogreba. A oni ljudi koji žive u Pireju imaju takvo mišljenje o njemu da smatraju kako je manje opasno ploviti u Jadran nego poslovati s njim.“ (autorski prijevod). Iako točno vrijeme nastanka govora nije točno utvrđeno, zbivanja su se vjerojatno odvijala u 80-im godinama 4. st. pr. Kr. (Moore 2019, 31 s literaturom).

⁴⁰⁰ Tako još Beaumont 1936, 180.

5.2. „DOBA ATENSKE POMORSKE PREVLASTI“ - ARHEOLOŠKI TRAGOV GRČKIH TRGOVACA NA JADRANU OD KRAJA 6. I TIJEKOM 5. ST. PR. KR.

Od druge polovice 6. i tijekom 5. st. pr. Kr. atička je keramika najočitiji trag grčkih plovidbi i komunikacije s ostatkom jadranskog svijeta. Grci su u početku izvozili crnofiguralne, a zatim crvenofiguralne posude. Atenjani se čine kao predvodnici u distribuciji, no vrlo je vjerojatno da su najranije serije prenosili i drugi Grci od kojih su prednjačili Eginjani i Korkirani.⁴⁰¹

U posljednjih tridesetak godina broj pronađenih ili objavljenih atičkih posuda iz okojadranskog područja neprestano raste.⁴⁰² Sudeći po više tisuća poznatih primjeraka, u nekim se uzobalnim regijama daje naslutiti razvoj aktivne razmjene grčkih trgovaca s urođenicima.

Budući da su Apulija i naseobine na albanskoj obali tijekom 6. stoljeća bile integralni dio arhajske mreže razmjene, ne čudi rani i intenzivniji uvoz atičke keramike.⁴⁰³ U sjevernoj jadranskoj zoni sveukupna količina ranih serija je manja. Najraniji primjerice crnofiguralne atičke keramike pronađeni su u Adriji i San Basiliju, a datiraju između 560. i 540. g. pr. Kr.⁴⁰⁴ Od sredine 6. st. pr. Kr. izvoz se proširio u Dauniju, Picen i padskom deltom,⁴⁰⁵ a poznati su primjerci iz Istre, sjeverne i srednje Dalmacije te Crne Gore (slika 30).⁴⁰⁶ Iako je atička

⁴⁰¹ Npr. Braccesi 1977, 133.

⁴⁰² Vidi drastičnu promjenu broja poznatih primjeraka iz 2004. s obzirom na podatke iz dotadašnje Beazleyeve baze (Giudice et al. 2004, 171 – 178).

⁴⁰³ Giudice et al. 2004, 190; D'Ercole 2006, 98.

⁴⁰⁴ Giudice et al. 2004, 178; D'Ercole 2006, 98.

⁴⁰⁵ Vidi dataciju u Giudice et al. 2004, 182. Lokaliteti su izdvojeni u D'Ercole 2006, 99, fig. 5.

⁴⁰⁶ Atička crnofiguralna keramika poznata je iz iskopavanja u Nezakciju. Prema analognim nalazima iz Spine i Numane, datira se u kraj 6. i početak 5. st. pr. Kr. (Mihovilić 2004a, 105 – 106; Idem 2010, 165). Jedan rekonstruirani kilik iz Arheološkog muzeja u Puli možda također potječe iz Nezakcija, ali se pretpostavlja da je u Istru stigao posrednim putem iz Etrurije (Lisičar 1973, 10). Iz iskopavanja u Zadru potječu brojni ulomci crnofiguralnih posuda (Čondić i Vuković 2017, 84 -86) koji su ugrubo datirani u drugu polovicu 6. ili početak 5. st. pr. Kr., a jedan je pronađen i na gradini u Zemunik (Čelhar i Borzić 2016, 78). Osim skifa-kotile s apotropejskim očima iz Nina (Nikolanci 1973, 109 - 110), u novijim istraživanjima ondje je pronađeno još crnofiguralnih ulomaka (Šešelj 2009, 421- 422). S Rata na Braču poznat je ulomak crnofiguralne posude s psima u trku koji se obično datira u drugu polovicu 6.st. pr. Kr. (Nikolanci 1973, 104 – 106; Barbarić 2006, 59). Za neke atičke vaze s crnim figurama iz splitskog, zadarskog i sarajevskog muzeja predlaže se viško podrijetlo (Lisičar 1973, 8). Petar Lisičar spominje kilik i enohoju iz Sarajeva koji bi mogli biti s Hvara (Ibid. 8 – 9). Nagađa se da je na Visu pronađen atički crnofiguralni lekit s Dionizom u trku i dva dorifora, datiran u kraj 6. st. pr. Kr., dok iz okolice Starog Grada na Hvaru potječe više ulomaka drugih lekita koji se mogu datirati od 6. do 4. st. pr. Kr. (Migotti 1986, 148 – 151; 169; Kirigin 2008, 35; Jovanović 2021, 49). Najraniji ulomci crnofiguralne keramike s Palagruže također potječu iz spomenutog vremena. (Kirigin 2010a, 109; Kirigin, Miše i Barbarić 2010, 46, sl. 3; 55). U Tivatskom zaljevu pronađeni su ulomci rane grčke keramike koji se ugrubo datiraju u kraj 6. i 5. st. pr. Kr. (Parović-Pešikan 1979, 28). Pojedinačni nalazi crnofiguralne keramike potječu iz iskopavanja ilirskog Ulkinija, odnosno današnjeg Ulcinja te lokaliteta Škrke u blizini Cetinja (Marković 2006, 246; 275 – 276). Ulomci istog stila pronađeni su i u hercegovačkom Kačnju (Busuladžić 2020, 189 i T. 126, 1 - 4).

crnofiguralna keramika na istočnoj jadranskoj obali brojnija od korintske, još se uvijek smatra rijetkim nalazom.⁴⁰⁷

Oko 530. g. pr. Kr. u Ateni je razvijena tehnika pečenja crvenofiguralne keramike. Od tada pa kroz 5. stoljeće ta je roba najistaknutiji simbol atenske prekomorske trgovine.⁴⁰⁸ Ima je dosta na zapadnoj jadranskoj obali, a pojavljuje se u većini uzobalnih područja te u neposrednom zaleđu koje s morem povezuju riječni putevi.⁴⁰⁹ Dosadašnje sinteze pokazuju da se od početka 5. st. pr. Kr. izvoz atičkog materijala snažno povećao u Apuliji, Picenu te u široj zoni ušća Pada. U istom razdoblju prvi crvenofiguralni fragmenti pojavili su se u Dauniji i Abruzzu gdje je uvoz do tada bio slabiji.⁴¹⁰ Do kraja stoljeća izvoz se nastavio uzduž zapadne obale, a dominantno čvorište distribucije bila je Spina.⁴¹¹ Prema količini atičkih posuda s grafitima, zaključuje se da se u Numani možda naselila i grčka manjina.⁴¹² Kraj prevlasti atičkog materijala u Jadranu primjećuje se krajem 5. i tijekom 4. st. pr. Kr. kad ju je počela istiskivati crvenofiguralna keramika južne Italije.

Rasprostranjenost i količina crvenofiguralne keramike na istočnoj obali Jadrana svjedoče o interesu urođeničkih zajednica za grčku robu, ali je ona trenutačno statistički puno manja nego na zapadnoj obali.⁴¹³ Nalazi su ovjereni u obalnom dijelu Primorske, diljem Istre, Kvarnera, Dalmacije, Crne Gore kao i u neposrednom istočnojadranskom zaleđu (slika 31).⁴¹⁴

⁴⁰⁷ Čelhar i Borzić 2016, 78.

⁴⁰⁸ Boardman 1997, 11.

⁴⁰⁹ Luni 2013, 917 – 918.

⁴¹⁰ Usporedi D'Ercole 2006, 99 – 100, fig. 5 i 6.

⁴¹¹ Giudice et al. 2004, 184; D'Ercole 2006, 98; 101, fig. 6.

⁴¹² Landolfi 1987, 187 – 199; Luni 2007, 50 – 51.

⁴¹³ Giudice et al. 2004, 172.

⁴¹⁴ Ulomci crvenofiguralnih posuda pronađeni su u Serminu kod Kopera (Sakara Sučević 2012, 187 sa starijom literaturom) i datiraju se od 6. i 5. st. pr. Kr. U Istri keramika potječe s lokaliteta Sveti Martin kod Tara, Poreč, Rovinj i Nezakcij. Jedino se u Nezakciju primjećuje kontinuitet uvoza kroz 5. i 4. stoljeće, a neki od ranijih ulomaka su atičke proizvodnje (Mihovilić 2010, 166 - 167). Na Kvarneru su ulomci pronađeni u Osoru, Krku te na rapskoj gradini Kaštelina-Lopar (Mihovilić 2004a, 120 s literaturom). Veća količina atičke i južnoitalske keramike s crvenim figurama poznata je iz Zadra (Čondić i Vuković 2017, 86 - 94), a u sjevernoj Dalmaciji je ima u Ninu, Radovinu, Zemuniku, Aseriji (Šešelj 2009, 423 s literaturom; Čelhar i Borzić 2016, 79 – 80, bilj. 100) i Bribirskoj glavici (usmeno priopćenje: Nikolina Uroda). U središnjoj Dalmaciji ulomaka ima iz Trogira, gradine Sutilija kod Gornjeg Segeta, Velog Bijaća kod Kaštel Starog, Sutikve kod Solina, Klisa, Rata na Braču, Starog Grada na Hvaru, Martvila na Visu i Kopile na Korčuli (Šešelj 2009, 423 – 424 s literaturom; Kirigin i Paraman 2020, 30 s literaturom u bilj. 10 i 41 - 42). S bračkog Rata potječe nekoliko ulomaka pehara i skifa koji su određeni kao rad atičkih radionica, a jedan komad s grafitom datira se prema Johnstonovoj tipologiji u rano 5. st. pr. Kr. (Barbarić 2006, 58 – 59). Atički i južnoitalski ulomci pronađeni su i na lastovskom Kaštelu (Della Casa, Bass et al. 2009, 124, fig. 14). Keramika s kraja 6. i ranog 5. st. pr. Kr. poznata je iz gomile u Vranjevu selu kod Neuma, ali i dalje u unutrašnjosti na Grudinama kod Ljubomira, u Kačnju i Novom Pazaru (Blečić Kavur i Miličević-Capek 2011, 66 – 67). U Prenju kod Stoca pronađeni su ulomci, datirani u drugu polovicu 5. st. pr. Kr. (Marijan 2001, 96 – 97). Etrušćanske imitacije atičke keramike druge polovice 5. st. pr. Kr. poznate su iz Podaj i Čitluka na Glasinačkoj visoravni. Ipak, vjerojatnije je da su onamo dospjeli prekobalkanskim vezama (Vasić 1992, 55). Ulomak južnoitalske crvenofiguralne posude pronađen je pri radu na dubrovačkim bedemima (Menalo 2004, 225; 268, fig. 7.) Crvenofiguralne keramike ima iz Tivta i Bara (D'Ercole 2006, 100, fig. 6). Za slučajne nalaze grčke keramike iz Tivatskog zaljeva vidi Parović-Pešikan 1979, 28 - 29, a za Ulcinj: Marković 2006, 275 – 276.

Trenutačno ne postoji temeljita tipološka analiza koja bi dala jasniji uvid u odnos antičkog i južnoitalskog uvoza.⁴¹⁵ Najvažnije južnoitalske primjerke iz druge polovice 4. st. pr. Kr. izdvojila je Maja Miše, a za Nezakcij isto je učinila Kristina Mihovilić.⁴¹⁶ Usprkos tome, za sada nije moguće dati konkretniji odnos cirkulacije grčke robe na istočnoj obali kroz 5. i prvu polovicu 4. stoljeća. Prema zapadnojadranskoj analogiji i povijesnom kontekstu može se pretpostaviti da su u distribuciji crvenofiguralne keramike dominirali Atenjani i njihovi saveznici, dok je od kraja 5. st. pr. Kr. ojačala uloga južnoitalskih Grka.

Osim crnofiguralne i crvenofiguralne produkcije, iz antičkog repertoara potječe i crnopremazana keramika koja je imitirala skupo metalno suđe. Njezina je datacija poprilično široka (od 6. do 2. st. pr. Kr.), a od početaka se osim u Ateni proizvodila i u Korintu.⁴¹⁷ Također, intenzivno su je izrađivale i apulske, italske i sicilske radionice tijekom 4. st. pr. Kr.⁴¹⁸ Neki od primjeraka s istočne jadranske obale i neposredne unutrašnjosti datiraju se rano i mogli bi biti dodatni potporanj atenskom kontaktu s urođeničkim svijetom (slika 32).⁴¹⁹

U sjevernojadranskom području pronađeno je nešto atenskog novca. Nekoliko tetradrahmi, jedna didrahma iz 5. st. pr. Kr. (slika 33) te primjerci kasnijeg novca 4. st. pr. Kr. čuvaju se u Arheološkom muzeju u Splitu.⁴²⁰ Ipak, njihovo mjesto pronalaska nije poznato, a za veći se broj vjeruje da su kasnije akvizicije.⁴²¹ Atenski novac 5. ili 4. stoljeća nađen je u Akvileji, Adriji, Ankoni, možda u Raveni te na još nekim mjestima.⁴²² Iako pojava novca može svjedočiti o rastu atenskog utjecaja u Jadranu, osim u emporijima on tijekom 5. stoljeća nije imao veliko značenje pri robnim transakcijama s autohtonim svijetom sjeverne jadranske zone.⁴²³ Bilo bi to logično objašnjenje relativno male količine atenskih i ostalih grčkih moneta u Jadranu. Osim novca, šest olovnih utega atenske proizvodnje potječe iz Salone. Ozbiljna dvojba je datacija, a predložen je velik vremenski raspon – od 5. do 2. st. pr. Kr.⁴²⁴

S Palagruže također potječu ulomci koji datiraju od 6. do 4. st. pr. Kr., a većina je antičke produkcije (Kirigin 2010a, 108; Miše 2012, 233).

⁴¹⁵ Dosta materijala nije objavljeno i analizirano, a brojni primjerci su vrlo fragmentarni pa je otežano odrediti dataciju i radioničku pripadnost (Šešelj 2009, 423 - 424).

⁴¹⁶ Miše 2012, 232 – 233; Mihovilić 2010, 167, sa starijom literaturom u bilj. 59.

⁴¹⁷ Rotroff, 2006, poglavlje I.

⁴¹⁸ Reynold Scott 2008, poglavlje I.

⁴¹⁹ Takav je materijal izdvojen u Zadru (Čondić i Vuković 2017, 85 - 86), na gradini u Zemunik (Čelhar i Borzić 2016, 81 - 82), Trogiru (Kirigin i Paraman 2020, 44 - 45), Ratu na Braču (Barbarić 2006, 59), u tumulu iz Vranjeva Sela kod Neuma, na Gradini u Ošanjićima kod Stoca i Radimlje te u hercegovačkim grobovima iz Grebenice, Plane, Kačnja, Grudina na Ljubomirskom polju itd. (Marijan 2000, 95; Blečić Kavur i Miličević-Capek 2011, 66 sa starijom literaturom; Marijan 2011b, 31).

⁴²⁰ Kirigin 1990, 317 – 318; Bonačić Mandinić 2004, 20 – 22; Kirigin 2008, 28.

⁴²¹ Vidi Bonačić Mandinić 2004, 20 – 22.

⁴²² Gorini 2002, 281. Mladen Nikolanci (1989d, 84, bilj. 12) čuo je za atenski novac iz Trpnja na Pelješcu, ali tvrdi da nije mogao dobiti više informacija.

⁴²³ Gorini 2002, 282.

⁴²⁴ Kirigin 2008, 41.

Čitavi primjerci ili dijelovi arhajskih kurosa zabilježeni su na picenskim lokalitetima Osimo i Pioraco (slika 34), vjerojatno iz doline rijeke Musone te u Felsini i Marzabottu. Neki autori skloni su im pripisati atičko podrijetlo i datirati ih u drugu polovicu i kraj 6. st. pr. Kr. Smatra se da su ih ondje mogli dospjeti posrednim putem od atenskih trgovaca u Numani ili Spini.⁴²⁵ Međutim, zamršen kontekst pronalaska većine primjeraka stvara ozbiljan problem pri određivanju njihove provenijencije.⁴²⁶ Dodatno k tome, postoje i različite interpretacije o njihovoj stilskoj i datacijskoj pripadnosti.⁴²⁷ Sličan primjer poznat je i na istočnoj jadranskoj obali. Jedna kamena glava kurosa otkrivena je prilikom radova u klaustu samostana svete Klare u Dubrovniku (slika 35). Budući da ne pripada arheološkoj cjelini antičkog naselja, sumnja se u njezinu atribuciju arhajskom dobu.⁴²⁸

Osim izvoznih predmeta, postoje naznake da su Atenjani na Jadranu kupovali robove. Primjerice, ilirski robovi nabrojani su na listi atenske aukcije 415/414. g. pr. Kr. poslije uništavanja herma na agori (IG I, 39; 43).⁴²⁹ Balkansko ime Tribal spominje se u katalogu atičke mornarice (IG I³, 1032) među robovima koji su sudjelovali u bitci kod Egospotama 405. g. pr. Kr. te na još jednom natpisu iz 4. st. pr. Kr. (IG VI, 115).⁴³⁰ Istovremeno, atenski komediografi nerijetko ističu divljaštvo i razuzdanost tribalskih ljudi.⁴³¹ Ako se pretpostavi da vlastito ime na natpisu iz 4. st. pr. Kr. podrazumijeva pripadnost plemenu Tribala koji su živjeli u balkanskoj unutrašnjosti, postoji opcija da su Atenjani kupovali robove negdje na južnom Jadranu.⁴³² Istovremeno, struka pretpostavlja da je ekonomska moć Korkire tijekom 5. st. pr. Kr. počivala na velikoj robovskoj snazi.⁴³³ Ipak, moguće je samo nagađati da su i Korkirani sudjelovali u nabavci i preprodaji robova iz šireg jadranskog područja.

Atenski utjecaj u Jadranu argumentira se na temelju mitoloških i kulturnih tragova. Lorenzo Braccesi smatra Eshilove ekskurse o Ijinim lutanjima na Jadranu (Prom. 828 - 841) i Faetontovoj smrti na Eridanu iz izgubljene tragedije *Helijade* (TrGF Aesch. F 71) odrazom atenskih političkih pretenzija.⁴³⁴ Oba su mitološka primjera vrlo problematična, jer se mogu i

⁴²⁵ Luni 2013, 925 – 926 s literaturom u bilj. 16.

⁴²⁶ Di Filippo Balestrazzi 2007, 79 – 82.

⁴²⁷ Ibid. 78; 82.

⁴²⁸ Rendić-Miočević 1979, 181 – 182. Problemi oko atribucije i definiranja predmeta izloženi su na str. 187 – 188; 190 – 195.

⁴²⁹ Iako su ilirski robovi među jeftinijima (121 ili 161 dragma po pojedincu), čini se da etnički identitet nije bio presudan, već kompetencije ili nešto drugo (Pritchett 1956, 278). Jedan rob Melitenac možda je s jadranske Melite, ali vjerojatnije iz Kapadokije ili s Malte (vidi komentar Ibid. 278, bilj. 10).

⁴³⁰ Avram 2007, 241.

⁴³¹ Pregled u Papazoglu 2007, 64 – 68.

⁴³² Tako D'Ercole 2012a, 157. Budući da su Tribali nastanjivali i balkansku unutrašnjost (Papazoglu 2007, 47 - 51), jednako je vjerojatno da su ih Atenjani nabavljali na tržištima sjeverne Grčke.

⁴³³ Intrieri 2010, 189 – 190.

⁴³⁴ Braccesi 1977, 168 – 183.

drugačije interpretirati.⁴³⁵ Isto tako, postoji tumačenje da su Atenjani oživjeli ili uveli druge grčke kultove na Jadranu (Afrodita, Apolon, Artemida, Atena, Dedal, Kasandra, Laodamant, Tezej i drugi) koje su ostali zabilježeni u redcima kasnijih grčkih i rimskih pisaca.⁴³⁶ Važno je istaknuti štovanje Diomedova kulta na Palagruži, čiji su zavjetni natpisi ovjereni na ulomcima atičke keramike od kraja 6. i kroz 5. st. pr. Kr. (slika 36).⁴³⁷

⁴³⁵ U kasnijem radu Lorenzo Braccisi (2003, 41 – 44) tumači promjenu imena Velikog Rejina zaljeva kao trag eubejskih plovidbi. Eshil (TrGF Aesch. F 71) piše da Adrijine kćeri uče plakati na novi način. To je vrlo snažan argument da se radnja veže uz rijeku Po. Neki u tom sumnjanju, jer Plinije (XXXVII, 32) kasnije piše da je Eshil poistovjetio Eridan s rijekom Rodan u Iberiji (Weir Smyth 1926, 403 - 404). Ipak, moguće je pretpostaviti i odraz stare grčke predodžbe o spojenom toku Pada i Eridana koja se kasnije pojavljuje kod Apolonija Rođanina (IV, 620 - 634). Vidi Sommerstein 2008, 69, bilj. 1.

⁴³⁶ Vidi: Rossignoli 2004, passim; Braccisi 2014, 55 – 56.

⁴³⁷ Kirigin, Katunarić, Miše 2005, sl. 6, 3a i b; Kirigin et al. 2009, 141 – 142, fig. 3, 1, 3a-b.

5.3. GRCI NA JADRANU OD KRAJA 6. I TIJEKOM 5. ST. PR. KR. – KONAČNA OPAŽANJA

Osim Adrije i Spine, Atenjani su ostavili tragove diljem Jadrana. Tome je najbolji dokaz rasprostranjenost lončarije atičkih radionica koje na Jadranu ima u velikom broju - više nego bilo koje grčke keramičke produkcije prethodnih epoha. Zato recentna literatura s pravom uzima kraj 6. st. pr. Kr. kao početak redovne pomorske razmjene između sjevernog Jadrana i Grčke.⁴³⁸ Kao i u jadranskim emporijima, Atenjani nisu bili jedini grčki protagonisti na Jadranu. Branko Kirigin istaknuo je da među grafitima s Palagruže ima različitih jonskih natpisa, a nagađa se da su posvete ostavili neki Eginjani, Samljanin i Hijanin.⁴³⁹ Heterogeno podrijetlo posade na grčkim brodovima bila je uobičajena praksa u kasnoarhaisko i klasično doba.⁴⁴⁰ Osim toga, iza pojma *Atenjani* ili *atenska plovidba* vjerojatno treba zamisliti skup privatnih inicijativa neovisno o njihovom grčkom podrijetlu čija je matična točka nabave, dopremanja robe i zaštite bila Atena.⁴⁴¹ Na takve privatne trgovačke pothvate (ἐμποροι) u Jadranu upozorio je Filippo Giudice na temelju ciljano proizvedene atičke keramike za neka peucetska naselja.⁴⁴² Osim posade, i roba na brodovima redovito je imala različito podrijetlo, nerijetko zbog zaustavljanja u usputnim lukama tijekom plovidbe na veliku udaljenost.⁴⁴³ Logično je pretpostaviti da je šarolika roba iz raznih dijelova Grčke, Etrurije i južne Italije⁴⁴⁴

⁴³⁸ Cf. Šešelj 2009, 438.

⁴³⁹ Kirigin et al. 2009, 141.

⁴⁴⁰ Dietler 2010, 94; 139 – 141.

⁴⁴¹ U novijoj je literaturi istaknuto da se plovni pothvat označava identitetom polisa (npr. atenski, korintski, sirakuški) zbog praktičnosti, a ne kao odraz stvarnog društvenog stanja. Kritika smatra da su nacionalistički merkantilizam i snažna državna kontrola ekonomije 18. i 19. stoljeća znatno utjecali na razumijevanje antičkih podviga kao monolitnih državnih projekata u tradicionalnoj literaturi. To se posebno odnosi na razmišljanje o homogenom identitetu brodske posade ili velikom udjelu državne kontrole nad organizacijom trgovačkih pothvata. Arheološki dokazi sugeriraju da su mornari arhajskih i klasičnih brodova bili heterogenog podrijetla. Primjerice, sadržaj olovne pločice iz Pech-Macha pokazuje složenost međuetničke suradnje u sredini 5. st. pr. Kr. Država je vodila osnovnu brigu o pritoku svakodnevnice robe poput žita, metala, drva, robova itd. Razvidno je da su oporezivali trgovce, investirali u lučku infrastrukturu, stvarali pravne mehanizme za trgovačke sporove itd. Isto tako, u slučaju pomorskih prijetnji, država je morala osigurati vojnu zaštitu kako bi se osigurao normalni prohod robe. Vidi više u De Souza 1998, 287; Dietler 2010, 140 – 141. Identična kritika za monopolistički utjecaj matice na prekomorsko trgovište u Dietler 2010, 148.

⁴⁴² Giudice et al. 2004, 190.

⁴⁴³ Morton 2001, 153; Dietler 2010, 94; Hall 2014, 116.

⁴⁴⁴ Na istočnoj jadranskoj obali ima nekoliko specifičnih predmeta različitih grčkih ili etruščanskih radionica. U plastiku se ubraja kamena glava iz zbirke Dojmi s Visa načinjena od lokalnog kamena koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu. Iako ima obilježja arhajске grčke skulpture, zbog rustičnosti se predlaže kasnija datacija te etruščanska ili provincijalna provenijencija (Nikolanci 1973, 102 – 103; Kirigin 2008, 30). Jedna terakotna glava muškarca, možda Dioniza, pripisuje se tarantskim radionicama druge polovice 6. ili početka 5. st. pr. Kr. Nagađa se da je pronađena u Salonu ili negdje na srednjodalmatinskim otocima, možda na Visu (Nikolanci 1973; 90 – 91; Kirigin 2008, 29). Malena glava iz privatne zagrebačke zbirke pronađena je na južnoj obali Muteru. Ante Rendić-Miočević (2010, 24 - 25) datira ju u kasno 6. st. pr. Kr. i povezuje s Tarantom. Među potencijalne arhajске predmete Branko Kirigin (2008, 31) uvrstio je i figuru žene koja sjedi, vjerojatno iz Starog Grada na Hvaru. Iz repertoara brončane plastike izdvaja se brončani komast, negdje iz srednje Dalmacije. Prema stilskim obilježjima,

mogla stići na jadranske obale u posljednjim desetljećima 6. i tijekom 5. st. pr. Kr. preko grčkih trgovaca koji su prvenstveno djelovali u interesu jadranskih emporija i Atene (slika 37). Prema arheološkoj istraženosti trenutačno je nemoguće procijeniti u kojoj su mjeri i trgovci drugih grčkih ili etrušćanskih gradova⁴⁴⁵ bili prisutni u sjevernoj jadranskoj zoni tijekom 5. st. pr. Kr., no nema uporišta tvrditi da ih nije bilo. Na temelju većeg kolanja grčke robe prema središnjoj i južnoj Hercegovini, neki su autori iznijeli hipotezu da je krajem 6. ili tijekom 5. st. pr. Kr. osnovana grčka naseobina Epidaur na mjestu današnjeg Cavtata.⁴⁴⁶ Međutim, novije interpretacije opravdano opovrgavaju takvu historiografsku rekonstrukciju.⁴⁴⁷

Prema tragovima atičke keramike na zapadnoj obali Jadrana može se iscrtati plovidbeni put od Apulije do padskog ušća s istaknutim stajalištima poput Salapije, Aterna, Ferma, Numane, Pesaura, Ariminija, Ravene itd.⁴⁴⁸ Grčki su pomorci pratili zapadnu obalu i usputno se zaustavljali. Atički nalazi na Palagruži sugeriraju da se plovilo i otvorenim morem po središnjoj jadranskoj osi koja se na sjeveru približavala italском kopnu kod Picena.⁴⁴⁹ Odabir te rute smanjio bi vrijeme boravka na moru, a svakako je isplativiji u slučaju izravne plovidbe od sjevera do juga zaljeva ili obratno (karta 11).⁴⁵⁰ Na temelju atičkih nalaza na priobalnim lokalitetima, može se pretpostaviti i pomorski put uz istočni Jadran (karta 12).⁴⁵¹ Zbog statistički manjeg broja atičkih posuda na istoku, nego na zapadu sumnja se u frekventnost grčke plovidbe ovom rutom tijekom 5. st. pr. Kr. Međutim, veća koncentracija nalaza u Zadru i Nezakciju pokazuje da je ova rasprava i dalje otvorena. Budući da su oba naselja bila ključna čvorišta jadranskog pomorskog prometa, jednako je valjano pretpostaviti da je grčka roba

Mladen Nikolanci (1973, 93 – 95) zaključuje da je kipić arhaiski, možda proizveden u etrušćanskim radionicama. Južnoitalsko ili etrušćansko podrijetlo predloženo je i za jednu bucchero vazu s Visa iz 6. st. pr. Kr. (Ibid. 107 - 108). Komad višebojne pločice od staklene paste sa ženskom glavom u profilu danas je izgubljen, a potječe s Kopile. Pločica je načinjena u grčkim radionicama i datira se u 6. st. pr. Kr. (Rendić-Miočević 2010, 25). Staklene posudice 5. st. pr. Kr. ili 4. st. pr. Kr. otkrivene su u istraživanjima Gradine u Ošanjićima i Martinovića gomile, a pretpostavlja se da su onamo stigle preko grčkih trgovaca (Marijan 2000, 96 - 97). Nabrojanim bi se predmetima mogao priključiti i novac raznih grčkih i južnoitalskih gradova koji se datira u 5. i 4. st. pr. Kr. (vidi listu u Kirigin 1990, 317 – 320). Gotovo sav novac potječe iz starijih kolekcija i podrijetlo mu je nepoznato. Iznimka je jedan srebrni starter iz Krotona, pronađen u istraživanjima Vičje luke na Braču. Datira se u prijelaz 6. na 5. st. pr. Kr. (Bonačić Mandinić 2004, 42 – 43, sl. 52; Barbarić 2006, 59). Temeljne poteškoće pri korištenju spomenutog materijala za argumentaciju grčke plovidbe 6. i 5. st. pr. Kr. stvara uglavnom nejasni arheološki kontekst pronalaska.

⁴⁴⁵ Za etrušćanska središta u dolini Pada pledira Lucijana Šešelj (2009, 435 - 436).

⁴⁴⁶ Npr. Beaumont 1936, 187 – 188; Cabanes 2008, 173 – 174. Takva starija mišljenja citirana su u: Batović 1988, 52.

⁴⁴⁷ Vidi više u cjelini III, poglavlje 4.

⁴⁴⁸ D'Ercole 2006, 98.

⁴⁴⁹ O prirodnim i vremenskim predispozicijama odabira ove rute vidi: Šešelj 2009, 380 – 386; 436; Kirigin et al. 2009, 149, tab. 3.

⁴⁵⁰ Kirigin et al. 2009, 149, fig. 7 i tab. 3.

⁴⁵¹ Ruta uz istočnojadransku obalu završavala bi kod Zadra odakle bi Grci plovili prema rtu Conero, tj. Numani i Ankoni. To je mišljenje uvriježeno u radovima koji citiraju Lorenza Braccesia (1977, 78 - 84). Nešto drugačiju rutu predložili su Filippo Giudice (2004, 193), Branko Kirigin i Zvonimir Lušić (2009, 149, fig. 7). itd.

stizala preko urođeničkih mreža razmjene, odnosno prekojadranskim linijama komunikacije. Uvjerljiviji dokaz za grčku plovību uz istočnu jadransku obalu pojavljuje se tijekom prve polovice 4. st. pr. Kr. Uzobalna postaja mogla bi biti Vilina pećina u Rijeci dubrovačkog gdje je pronađeno puno južnoitalske crvenofiguralne keramike od koje su skifi s ukrasom sove jasan kronološki pokazatelj.⁴⁵² Razlog jačanja uloge istočnojadranske plovne rute treba tražiti u razvitku grčkih naseobina na Isi i Faru tijekom 4. st. pr. Kr.⁴⁵³

Za sjevernojadranske regije Este, Veneto i Istru ključna je bila komunikacija s trgovištima na ušću Pada.⁴⁵⁴ Ona se zasnivala na starim vezama s etruščanskim svijetom koji je u smislu pomorskog prometa dobio novi zamah nakon osnutka Adrije i Spine.⁴⁵⁵ Za razliku od apulskih, abruzijskih, picenskih, emilijskih, a možda i istočnojadranskih lokaliteta gdje se izravna razmjena s Grcima mogla razviti kao posljedica uzobalne plovībe, teže je isto pretpostaviti za sjever jadranskog zaljeva gdje je utjecaj trgovišta bio puno veći.

Istovremeno s grčkim pomorskim vezama, urođenički se promet i dalje održavao. Iako je izvoz daunijske keramike bio u padu, razmjena specifičnih metalnih nalaza ukazuje na kontinuitet kontakta zapadne i istočne jadranske obale.⁴⁵⁶

Slabljenje atenskog utjecaja u Jadranu usko je povezano s općim povijesnim zbivanjima Grčkoj. Na kraju 5. st. pr. Kr. Atena je zapala u nezavidnu političko-ekonomsku situaciju zbog posljedica Peloponeskog rata. Takve okolnosti udarile su temelj promjeni odnosa grčkih sila u Jadranu. Međutim, nastavak izvoza atičkog suđa i povijesni izvori, poput Lizijinih govora, svjedoče o kontinuitetu interesa najvećeg atičkog polisa za jadranski zaljev. Ulomci natpisa iz Pireja (IG II², 1629) dokazuju da je potkraj 4. st. pr. Kr. postojao projekt podizanja naseobine negdje u Jadranu kako bi se osigurala opskrba žitom i zaštita pomoraca. Međutim, ta se ideja nikada nije u potpunosti ostvarila.

⁴⁵² Perkić 2010, 159 – 160.

⁴⁵³ Šešelj 2009, 387 – 392.

⁴⁵⁴ Za Veneto tako D'Ercole 2006, 98.

⁴⁵⁵ Mihovilić 1986, 26.

⁴⁵⁶ Vidi više u cjelini VI, poglavlje 2.2.

6. KRATKI PREGLED GRČKOG NASELJAVANJA NA JADRANU **U POČETKU 4. ST. PR. KR. –UTJECAJ POLITIKE DIONIZIJA** **STARIJEG**

Prateći pregled grčke prisutnosti u Jadranu od 8. do kraja 5. st. pr. Kr., ovo poglavlje stoji kao svojevrsni epilog. Razlog tome je utemeljenje dviju trajnih grčkih naseobina u srednjoj Dalmaciji tijekom 4. st. pr. Kr. Budući da se pri određivanju društvenih i ekonomskih okolnosti na Jadranu koristimo nekim aspektima naseljavanja klasičnog perioda, cilj je ukratko navesti najvažnije povijesne vijesti i historiografske opaske o osnutku naseobina za Dionizija Starijeg.

Uspón političke moći sirakuškog tiranina započeo je na kraju 5. st. pr. Kr. Okončavši rat protiv Kartažana 392. g. pr. Kr., Dionizije je odlučio podjarmiti južnoitalske grčke gradove (Diod. XIV, 100 – 102; 105 – 112). Uslijedili su političko-vojni manevri prema istoku od kojih je Diodor (XV, 13, 1 - 3) izdvojio prodor u Epir i restauraciju prognanog Alkete na mološko prijestolje. Ta je zbivanja datirao u 386. g. pr. Kr. (XV, 13, 1). U istom je odlomku opisao Dionizijevu odluku o osnivanju gradova u Jadranu s ciljem osiguranja plovidbe Jonskim prolazom.

U literaturi se pojavljuje tvrdnja da je sirakuški tiranin utemeljio ili ojačao grčke zajednice u Nimfeju i Lisu na današnjoj obali sjeverne Albanije. Nagada se da su naselja mogla postojati još u 5. st. pr. Kr., ako ne i ranije.⁴⁵⁷ Lis je najkontroverzniji slučaj. Naime, višestoljetne historiografske rasprave nastale su na dvojbi oko čitanja i razumijevanja termina Lis ili Isa u petnaestoj glavi Diodorove *Povijesne knjižnice*.⁴⁵⁸ Ako se tekst rukopisa doslovno prevede, slijedi da je Dionizije u Lis uputio naseljenike (XV, 13, 4) i ondje postavio zapovjednika flote (XV, 14, 2). Nedostatak arheološkog sloja prve polovice 4. st. pr. Kr. u albanskom Lješiu koristi se kao potporan tezī prepisivačke pogreške.⁴⁵⁹ Kompromisni zaključak je kratka grčka dominacija u Lisu i brzo nadjačavanje autohtonog stanovništva u naselju.⁴⁶⁰

Isa na otoku Visu bila je vjerojatno prva trajna grčka naseobina utemeljena na srednjodalmatinskim otocima. Međutim, točan horizont osnivanja nije precizno određen zbog

⁴⁵⁷ Beaumont 1936, 184 – 185; Cabanes 2008, 175.

⁴⁵⁸ Vidi pregled historiografske rasprave u Zaninović 2015, 123 – 133; Budić 2018, 100 - 102, bilj. 3.

⁴⁵⁹ O arheologiji Lješia: Islami 1976, 101-112; Prendi, Zheku 1986, 123.

⁴⁶⁰ Cabanes 2008, 177.

nedoumice oko Diodorova teksta i najranijeg arheološkog horizonta.⁴⁶¹ Tijekom 4. st. pr. Kr. Pseudo Skilak (23) napisao je da je Isa otok s grčkom naseobinom, a dva stoljeća kasnije Pseudo Skimno (214, 412 - 414) citirao je Timejeve i Eratostenove vijesti o otoku Isi s naseobinom Sirakužana. Pripadnost otočkog polisa sirakuškom kulturnom krugu potvrđuje i popis imena naseljenika na Lumbardskoj psefizmi nešto manje od 200 godina nakon osnutka matice.⁴⁶²

Prema Diodorovoj dataciji (XV, 8, 1; 13, 4), parska naseobina Far niknula je 385./384. g. pr. Kr. na otoku Hvaru. U tom pothvatu pomogao im je Dionizije Stariji. Brzo nakon utemeljenja naseobine, Parani su se sukobili s urođenicima. O tim je zbivanjima opširnije pisao Diodor (XV, 14, 1- 3):

Krajem godine u Ateni je arhontom postao Diotref, u Rimu su konzulima postavljeni Lucije Valerije i Aulo Malije, a kod Elejaca je održana 99. olimpijada u kojoj je na stadionu pobijedio Sirakužanin Dikon. Za to su vrijeme Parani koji su napučili otok Far sami utemeljili i bedemima opasali grad uz obalu, a barbare što su prije ovdje stanovali pustili su netaknute stanovati u nekoj utvrdi koja je bila silno nepristupačna. (2) Poslije toga barbari što su prije stanovali na otoku bili su gnjevni na helensku nazočnost i poslali su po Ilire što stanuju preko puta, te su mnoštvom malih brodova prešli na Far – a bilo ih je preko deset tisuća – i navaljujući na Helene mnogo su ih pobili. Zapovjednik pak što ga je Dionizije postavio na Isi (Lissoi) isplovio je s više troveslarki na ilirske brodiće, dio ih je potopio, a dio zarobio, te je pobio više od pet tisuća barbara, a oko dvije tisuće zarobio je žive.

Prijevod: Kuntić-Makvić 1996, 33 – 36, bilj. 2 i 10.

Tijekom 4. st. pr. Kr. negdje na istočnoj obali Jadrana utemeljena je helenska naseobina Herakleja. Spomenuo ju je Pseudo Skilak (22) i locirao uz more u Haoniji, nasuprot Alkinojeva otoka Korkire. Za razliku od Ise i Fara, ne zna se ima li osnivanje ove naseobine ikakve veze sa sirakuškom politikom prve polovice 4. st. pr. Kr. Najpoznatija ostava heraklejskog novca pronađena je kod Škudljivca na otoku Hvaru, a pojedinačnih primjeraka ima i na drugim lokalitetima istočnog Jadrana, osobito u dalmatinskom akvatoriju (Nin, Murter, Solin, Split,

⁴⁶¹ Različiti argumenti spomenuti u: Budić 2018, 100 - 102, bilj. 3.

⁴⁶² Cabanes 2008, 175, bilj. 33; Marohnić 2012, 27 – 28; 137.

Brač, Korčula).⁴⁶³ To je razvilo opširnu raspravu o lokaciji Herakleje koju autori pokušavaju smjestiti od srednje Dalmacije, Hvara, Korčule pa sve do Krfa.⁴⁶⁴ Međutim, nijedan prijedlog trenutačno nije arheološki ovjeren.

Pseudo Skilak (23 - 24) napisao je da su Grci plovili prema rijeci Naronu gdje je bio emporij. Teopomp (ap. Strab. VII, 5, 9) tvrdi da se ondje mogla pronaći hijska i taška keramika. Budući da su oba pisca djelovala u 4. st. pr. Kr., pretpostavlja se da se tada ili ranije u delti rijeke razvilo grčko trgovište.⁴⁶⁵ Međutim, za to trenutačno nema pouzdanih arheoloških tragova, a istovremeno se sumnja u vjerodostojnost pisanih vijesti.⁴⁶⁶

Za Dionizija Starijeg Sirakužani su se naselili i u nekim središtima zapadne obale Jadrana. O tome saznajemo iz povijesnih izvora. Strabon (V, 4, 2,) piše da su tiraninovi politički protivnici pronašli utočište u Ankoni. Budući da postoje arheološki tragovi, ova je povijesna vijest općenito prihvaćena. Snažniji grčki utjecaj na autohtono naselje primjećuje se od kraja 4. i tijekom 3. st. pr. Kr.⁴⁶⁷

Prema Pliniju Starijem (III, 111), Sikuli su osnovali Numanu pa neki autori teže interpretirati navod kao sirakuški podvig naseljavanja.⁴⁶⁸ Međutim, tekst se može razumjeti i kao autorova aluzija na migraciju tijekom brončanog doba.⁴⁶⁹

Na temelju bizantskih izvora (Etym. Mag. s.v. Ἀδρία; Tzetz. ap. Lycophr. 631) i povijesnog konteksta Lorenzo Braccesi je zaključio da su Sirakužani ponovo osnovali Adriju.⁴⁷⁰ Obzirom na trgovački karakter naselja i etruščansku prevlast tijekom 4. st. pr. Kr., ovu ideju treba uzeti s oprezom.

Diodor (XV, 5, 3) je istaknuo da su u doba Dionizija Mlađeg (359./358. g. pr. Kr.) podignute još dvije naseobine u Apuliji kako bi se pomorcima osigurala plovidba Jonskim prolazom. Usprkos različitim prijedlozima, ne zna se gdje su se točno nalazile i kako su se zvale.

Prihvativši sve navode iz pisanih izvora o osnutku grčkih naseobina za Dionizija Sirakuškog kao povijesno valjane, neki su autori zaključili da postojao sirakuški

⁴⁶³ Göricke-Lukić i Bonačić Mandinić 2010, 178 – 179; 181 – 182 s literaturom u bilješkama.

⁴⁶⁴ Pregled različitih mišljenja u: Kozličić 1990, 90 s bilješkama; Göricke-Lukić i Bonačić Mandinić 2010, 179; Zaninović 2015, 99 – 100 s bilješkama. Vidi također cjelinu III i poglavlje 4.

⁴⁶⁵ Npr. Kozličić 1990, 66 sa starijom literaturom u bilj. 159.

⁴⁶⁶ O tome i različitim prijedlozima lokacije grčkog trgovišta u Kirigin 2010e, 148. Vidi također cjelinu III i poglavlje 4.

⁴⁶⁷ Luni 2000, 157.

⁴⁶⁸ Npr. Beaumont 1936, 176; Braccesi 1977, 222 – 226.

⁴⁶⁹ Luni 2000, 164; Idem 2004, 56; Castiglioni 2018, 331.

⁴⁷⁰ Braccesi 1977, 211 – 219. Protiv sirakuškog naseljavanja u Adriji bio je još R. L. Beaumont (1936, 202 - 203). U novijoj se literaturi sumnja u taj podvig.

imperijalistički projekt sustavnog naseljavanja i ovladavanja Jadranom.⁴⁷¹ Jedan od detaljno razrađenih koncepata izložio je Lorenzo Braccesi.⁴⁷² Autor vjeruje da je pothvat započeo postavljanjem Alkete na mološko prijestolje i sklapanjem vojnog saveza s Ilirima. Dionizije je zatim dao utemeljiti naseobine na sjeveru zaljeva kako bi se osigurao monopol nad žitnom trgovinom. Naime, tada je kontrolirao istočnu Siciliju, Kalabriju, Apuliju te dolinu Poa i Neretve. Istovremeno, tiranin je vodio antietrušćansku politiku, sklopivši savez s Keltima (Just. *Epit.* XX, 5, 4, 5). Ovu prostornu dominaciju Braccesi opisuje kao kontrolu pomorskog prostora, monopolizaciju trgovačkih ruta i utaborenje na strateškim točkama.⁴⁷³ Međutim, u literaturi se takvog viđenje povijesne situacije promatra skeptično, ponajviše zbog doslovnog i nekritičnog tumačenja povijesnih izvora te preambiciozne interpretacije o Dionizijevim dostignućima u Jadranu.⁴⁷⁴ Valja se složiti da je u vrijeme Dionizija Starijeg započeo politički i ekonomski interes za određene jadranske lokacije, a najbolji je primjer tome vojna pomoć Paranima protiv Ilira. Naseljavanje sirakuških političkih emigranata u Ankoni i možda Adriji⁴⁷⁵ dokazivalo bi s druge strane da tiranin nije uspio podjarmiti prostor na način kako je to zamislio Braccesi.

Za potrebe ovog rada valja istaknuti da se val aktivnog grčkog interesa za jadranske obale može pratiti od drugog desetljeća 4. st. pr. Kr. To dokazuje utemeljenje Ise i Fara te jačanje sirakuške zajednice u Ankoni. Osim u povijesnim izvorima, argument je istovremeno i arheološki potkrijepljen. Bio je to začetak nove epohe društvenih odnosa na Jadranu. Naseobine su postepeno izrastale u bitne političko-ekonomske faktore, posebno na njegovoj istočnoj obali.

⁴⁷¹ Braccesi 1977, 185 – 246. Vidi i stariju literaturu u njegovim bilješkama.

⁴⁷² Braccesi 1977, 188 – 205.

⁴⁷³ Ibid. 205.

⁴⁷⁴ Skeptičnost prema snažnoj sirakuškoj dominaciji nad Jadranom izrazio je R. L. Beaumont (1936, 203). Slični stavovi u Woodhead 1970, 503 – 512; D'Andria 2002, 119; Cabanes 2008, 176 i starija literatura; Castiglioni 2018, 329.

⁴⁷⁵ Misli se na tiraninova suradnika Filista koji je 386. g. pr. Kr. završio u progonstvu. Prema Plutarhu (Dio. XI, 4.), skrasio se u Adriji gdje je pisao o životu Dionizija Starijeg. Bilo bi neobično da se prognanik sklonio u naselje kojim je upravljao tiranin (Beaumont 1936, 203).

III.

GRČKA **PROSPEKCIJA,** **NASELJAVANJE**

I **UMREŽENOST:**

TEORIJSKA POZADINA

1. PROSPEKCIJA

1.1. JE LI PROSPEKCIJA RANOG ŽELJEZNOG DOBA BAŠTINA MIKENSKIH PLOVIDBI PREMA ZAPADU?

Grčki plovidbeni pothvati prema zapadu mogu se raščlaniti na dvije bitne sastavnice - snažnu orijentiranost na more i pomorsku mobilnost s naumom istraživanja sredozemnih obala. Potraga za pogodnim naseobinskim nišama započela je od sredine 8. stoljeća pr. Kr.

Nadahnuće za istraživanje obala na zapadu u početku prvog tisućljeća pr. Kr. možda počiva na baštini mikenskih plovidbi. Grčki brončanodobni kontakt sa središnjim Sredozemljem posvjedočen je u materijalnoj kulturi (karta 3).⁴⁷⁶ Karakter mikenskih pothvata opisuje se kao zaustavljanje i razmjena u usputnim lukama (tzv. *port of call*) ili kao trajniji boravak na stranom tlu koji je mogao kulminirati organizacijom razmjenskih postaja. Zbog količine nalaza pouzdanije je pretpostaviti da je do izravne razmjene došlo na lokacijama Eboli u Kampaniji, Coppa Nevigata u Dauniji, Scoglio del Tonno, Porto Perone, Porto Saturo, Broglio di Trebisacce i Torre Mordillo na obali i u zaleđu Tarantskog zaljeva, Thapsos na Siciliji, Termitito u Bazilikati, Antigori na Sardiniji i drugdje.⁴⁷⁷

Prema dosadašnjim spoznajama daje se zaključiti da tijekom kasnog brončanog doba u središnjem Sredozemlju nema položaja za koji bi se moglo tvrditi da je nalikovao na trajnu i etnički definiranu grčku naseobinu.⁴⁷⁸ Ipak, postoje pretpostavke o privremenom suživotu u urođeničkim zajednicama.⁴⁷⁹ Takve se interpretacije zasnivaju na imitacijama mikenske keramike s lokaliteta Eboli ili Termitito koje su postale dio lokalnog repertoara tijekom LH

⁴⁷⁶ Tragovi kontakta sa zapadom mogu se pratiti od kasnog brončanog doba, dakle prema egejskoj brončanodobnoj kronologiji ugrubo od 17/16. do 12/11. st. pr. Kr. Nalazi za sada nisu brojni i pojavljuju se rijetko u količini većoj od 50 fragmenata (Vanschoonwinkel 2006, 53 – 54). Zamjetna gustoća mikenskih predmeta zabilježena je na poluotoku Salento, u Apuliji i Tarantskom zaljevu (npr. lokaliteti Coppa Nevigata, Porto Perone, Scoglio del Tonno, Porto Saturo) te u Bazilikati i Kalabriji (Termitito, Broglio di Trebisacce, Torre del Mordillo). Manji broj materijala koji je vjerojatno mikenski potječe iz grobova s jugoistoka Sicilije, a znatnija količina datira se u početnu (LH I – II) i srednju (LH IIIA – B) fazu kasnog brončanog doba i pronađena je na Eolskom otočju (Filicudi i Lipari). Malo tragova mikenske keramike pojavljuje se u Kampaniji (Paestum, Montedoro di Eboli), na Ishiji i u Laciju (Luni sul Mignone, San Giovenale, Monte Rovelto). Lokaliteta s kasnobrončanodobnim egejskim materijalom ima na Malti (Tas Silg i Borg en Nadur) i na Sardiniji od kojih najviše s nalazišta Antigori. Pregled poznatog mikenskog materijala u središnjem dijelu Sredozemlja vidi u Vanschoonwinkel 2006, 53 – 76; Stefani 2015, 157 - 159. Iz doline Guadalquivira također potječe nešto mikenskih fragmenata (Martin de la Cruz 1998, 26-45; Celestino-Pérez 2009, 229).

⁴⁷⁷ Peroni 1994, 853; Boardman 1999, 164; Vanschoonwinkel 2006, 101; Yasur-Landau 2010, 52 – 54; Yntema 2016, 210; Lentjes 2016, 114.

⁴⁷⁸ Vanschoonwinkel 2006, 94.

⁴⁷⁹ Peroni 1994, 846–847.

IIIB i IIIC razdoblja.⁴⁸⁰ Slično je predloženo i za još neke južnoitalske, sicilske i sardinijske lokalitete.⁴⁸¹ Primjerice, na sicilskoj keramici tipa Thapsos primjećuje se sličnost s egejskim oblicima i ukrasima,⁴⁸² a društveno isprepletanje moglo je dovesti do razvoja autohtone mat slikane ili enotrijske geometrijske keramike ranog željeznog doba u Apuliji i Tarantskom zaljevu.⁴⁸³

Plovidbe iz Grčke prema zapadu zamrle su krajem 12. i tijekom 11. st. pr. Kr., a sve do 9. ili 8. st. pr. Kr. pretpostavke o kontinuiranom funkcioniranju plovnog puta od istoka na zapad vrlo su manjkave i teško ih je potkrijepiti konkretnim argumentima.⁴⁸⁴ Neki autori uzimaju mitološke predaje o lutanju junaka nakon Trojanskog rata i osnivanju naseobina kao argumente za tradiciju mikenskih plovidbi i kontinuitet komunikacije istoka i zapada. Ipak, kritički pristup prema takvoj građi poziva na oprez, osobito zbog propagandne uloge etioloških mitova koji su podupirali legitimitet kasnijih grčkih naseobina na posjed ili su mogli poslužiti kao jamstvo održavanja dobrog odnosa s autohtonim populacijama.⁴⁸⁵

Sudeći prema lokalitetima koji imaju tragove brončanodobne i ranoželjeznodobne grčke keramike, čini se da je svijest o prednostima određenih područja opstala i nakon sloma mikenske civilizacije.⁴⁸⁶ U prijelazu brončanog na željezno doba pomorske vještine nisu zaboravljene. Grci se u prelasku 9. na 8. stoljeće ponovno pojavljuju u Tarantskom i Napuljskom zaljevu, Kampaniji, na Siciliji i drugdje.

⁴⁸⁰ Tartaron 2013, 22; Yntema 2016, 210.

⁴⁸¹ Vidi sažetak sa starijom literaturom u Yasur-Landau 2010, 52 – 54.

⁴⁸² Stefani 2015, 158.

⁴⁸³ Douwe Yntema (1990, 24 – 26, 38; 2016, 210) naziva ovaj tip keramike mat slikanom (*matt-painted*) prema crnoj mat dekoraciji na svijetloj pozadini. Radila se uglavnom ručno ili na sporom kolu. Neki autori preferiraju istaknuti mjesto proizvodnje i stil pa se zato koristi i naziv enotrijska geometrijska keramika (*Oinotrian Geometric*). Vidi npr. Crudo 2018, 33. O povezanosti s mikenskim tehnološkim utjecajem vidi: Yntema 1990, 24 – 26; Betelli 2009, 29.

⁴⁸⁴ Od 11. do 9. stoljeća malo je dokaza za kontakt zapada s Grčkom i istočnim Mediteranom, posebno u usporedbi s količinom koja je stizala tijekom recentnog brončanog doba Italije (cca. 1350 – 1200. g. pr. Kr.) i ranog željeznog doba (Bietti Sestieri 1985, 104 – 113). Ipak, nekoliko protogeometrijskih grčkih ulomaka pronađeno je u južnoj Italiji (Taylour 1958, 118, br. 165; Snodgrass 1971, 58 – 86). Osim toga, nagađa se o potencijalnom utjecaju grčke protogeometrijske keramike (PG) na tradiciju izrade u južnoj Italiji i Siciliji (Palermo 1996, 147 – 154; Herring 1998). U novijoj studiji Francesco De Angelis (2016, 38) smatra ove pretpostavke ispraznima, a s kontinuitetom veza zapada i istoka se ne slaže ni primjerice Maria Cecilia D'Ercole (2012a, 25; Idem 2012b, 24). Irad Malkin (1998, 83) koristi se terminom oživljavanje kontakta, ne podržavajući ideju kontinuiteta. S druge strane, Jonathan M. Hall (2014, 102) piše da je lokalitet Scoglio del Tonno imao naizmjenične kontakte s egejskim prostorom i kroz predarhajsko ili tzv. mračno doba. Rasprava o razmjeni istoka i zapada od 11. do 9. stoljeća još je uvijek aktivna, a samo novi arheološki nalazi mogu produbiti razumijevanje ovog intrigantnog problema. Istovremeno o kontaktima Cipra i Sardinije tijekom 12. st. pr. Kr. vidi u Wallace 2018, 393 – 395.

⁴⁸⁵ Vidi zbir takvih mitova u: Vanschoonwinkel 2006, 78 – 90. Kritika za povijesnosti takve građe: Ridgway 1990, 69; Leighton 1999, 184 – 186; Vanschoonwinkel 2006, 91 – 93; Lane Fox 2008a, 180; De Angelis 2016, 32.

⁴⁸⁶ O kontinuitetu vidi u: Moscati 1983, 1 – 7; Morel 1984, 123 – 124; Bartoloni 1990, 157 – 165; Bernardini 1991, *passim*; Ridgway 1992a, 15 – 17; Coldstream 1994, 47; Tsetschladze 2006, xxiv; Antonaccio 2009, 320; D'Ercole 2012a, 25; Hall 2014, 102; Stefani 2015, 159 – 160. Slična ideja pojavljuje se u slučaju kontinuiteta kasnobrončanodobnih i ranoželjeznodobnih feničkih interesa u jugozapadnoj Iberiji (Blázquez 2002, 37 – 38; 53; Celestino-Pérez 2009, 230).

Nema sumnje da brojne tradicije brončanog imaju svoj odraz u željeznom dobu.⁴⁸⁷ Dobar primjer tome je podudarnost mikenskih i prvih grčkih željeznodobnih kontakta sa svijetom središnjeg Sredozemlja. To podrazumijeva gotovo identične pomorske pravce, potragu za metalom, zaustavljanje u usputnim lukama te odmak od uspostave trajnih naseobina na prekomorskim teritorijima.

1.2. PISANA I ARHEOLOŠKA UTEMELJENOST PROSPEKCIJE RANOG ŽELJEZNOG DOBA

Grčki „povratak na zapad“ započeo je plovidbenim istraživanjima čiji je cilj s vremenom postala potraga za naseljivim prostorom. U počecima grčke pismenosti željeznog doba pojavljuju se opisi pomorskih lutanja po Sredozemlju. Najslavnija je *Odiseja*, a mogu joj se pridružiti kasniji izvori o povratnicima ili prognanicima iz Trojanskog rata.⁴⁸⁸ U takvim je vijestima opis novih obala važan zbog simbolike spasa ili utočišta, a između redaka mogu se prepoznati i grčke kolonijalne težnje. Dobar primjer nalazi se u devetoj knjizi *Odiseje* (116 – 124; 130 – 141) gdje stoji opis kiklopske zemlje kroz oči putnika istraživača. Otok se promatra kao potencijalno mjesto za utemeljenje naseobine:

⁴⁸⁷ Broodbank 2013, 348.

⁴⁸⁸ O tome više: Malkin 1998a, poglavlja II – VIII. Vidi i Osborne 2009, 119

Hom. Od. IX, 116 - 124

νήσος ἔπειτα λάχεια παρέκ λιμένος τετάνυσται,
γαίης Κυκλώπων οὔτε σχεδὸν οὔτ' ἀποτηλοῦ,
ύληεσσ': ἐν δ' αἶγες ἀπειρέσιαι γεγάασιν
ἄγριαι: οὐ μὲν γὰρ πάτος ἀνθρώπων ἀπερύκει,
οὐδέ μιν εἰσοιχνεῦσι κυνηγέται, οἳ τε καθ' ὕλην
ἄλγεα πάσχουσιν κορυφὰς ὀρέων ἐφέποντες.
οὔτ' ἄρα ποιμνησιν καταΐσχεται οὔτ' ἀρότοισιν,
ἀλλ' ἢ γ' ἄσπαρτος καὶ ἀνήροτος ἥματα πάντα
ἀνδρῶν χηρέει, βόσκει δέ τε μηκάδας αἶγας.

....

*Dalje od luke otok imade ravan, šumovit,
Otok kiklopskoj zemlji ni blizu, a ni daleko:
Divljih je koza množina na otoku bezbrojna tome,
Kojih ne plaši nikad koračanje nikakvih ljudi,
Tamo ne zalazi četa lovaca, koji se muče
Po šumama i veru po vrhovima po gorskim.
Stoke onamo nitko ne pase, ne teži zemlje,
Tu se ne sije ništa i ne ore; nikada ljudi
Na tom otoku nema, što hrani vekave koze.*

...

IX, 130 - 141

οἳ κέ σφιν καὶ νῆσον ἐυκτιμένην ἐκάμοντο.
οὐ μὲν γάρ τι κακὴ γε, φέροι δέ κεν ὥρια πάντα:
ἐν μὲν γὰρ λειμῶνες ἀλὸς πολιοῖο παρ' ὄχθας
ύδρηλοι μαλακοί: μάλα κ' ἄφθιτοι ἄμπελοι εἶεν.
ἐν δ' ἄροσις λείη: μάλα κεν βαθὺ λήιον αἰεὶ
εἰς ὥρας ἀμῶεν, ἐπεὶ μάλα πῖαρ ὑπ' οὔδας.
ἐν δὲ λιμὴν εὐορμος, ἔν' οὐ χρεὼ πείσματος ἔστιν,
οὔτ' εὐνὰς βαλέειν οὔτε πρυμνήσι' ἀνάψαι,
ἀλλ' ἐπικέλσαντας μεῖναι χρόνον εἰς ὃ κε ναυτέων
θυμὸς ἐποτρύνῃ καὶ ἐπιπνεύσωσιν αἴηται.
αὐτὰρ ἐπὶ κρατὸς λιμένος ῥέει ἀγλαὸν ὕδωρ,
κρήνη ὑπὸ σπείους: περὶ δ' αἶγειροι πεφύασιν.

*Taj bi drvodjelje otok obraditi prekrasno mogle.
Zemljište rđavo nije, i sve bi u vr'jeme izraslo;
Livade tu se šire uz bregove pjenastog mora,
Vlažne, mekotravne k tome, a mogla b' zasaditi se loza,
Koje nedostajalo ne bi; oranica tamo je ravna,
Niski bi dospio usjev na pretilom zemljištu tome;
Luka je sigurna tamo, gdje ne treba konopa nikad
Niti spuštati kamen ni o brijeg uže privezati;
Tamo se pristane samo i pričeka, dokle brodare
Srce ne nagna dalje il dokle ne duhnu vjetri,
Gdje se svršuje luka, ispod spilje izvire ondje
Vrelo bistrice vode, oko nje rastu jagnjedi.*

Prijevod: Maretić 2003, 165 -166.

Karakteristike određene regije koji su Grci odlučili naseliti trebale su u zemljopisnom, društvenom i ekonomskom smislu biti u određenoj mjeri poznate. To posebno vrijedi za prednosti specifičnih lokacija na kojima će kasnije nastati grčko naselje. Proces istraživanja

takvih niša spominje se u literaturi pod imenom prospekcijska⁴⁸⁹ ili predkolonizacijska faza.⁴⁹⁰ Prepoznaje se po grčkoj materijalnoj kulturi u urođeničkom arheološkom kontekstu (u naseljima ili češće u grobovima) koja se može datirati prije osnutka prekomorske naseobine.⁴⁹¹

Ovjera najranije prospekcijske faze potječe iz središnjeg Sredozemlja, a određena je pomoću tipologije i kronologije grčke geometrijske keramike. Nijboerova apsolutna kronologija podigla je dataciju za generaciju ili više (slika 16) što je važno za kontekst ranogeometrijske, a osobito srednjogeometrijske keramike koja se prva pojavljuje u većem broju na tlu Italije.

Za razliku od tradicionalnog datiranja (od 900. do 850. g. pr. Kr.), ranogeometrijska keramika (RG) prema novom kronološkom okviru pripada periodu sredine ili posljednje četvrtine 10. pa do ranog 9. st. pr. Kr. Zatim slijedi srednjogeometrijski stil (SG), prethodno datiran od 850. do 760. g. pr. Kr. Prema Nijboeru on bi otpočeo oko 900. g. pr. Kr. i završavao otprilike 825./800. g. pr. Kr.⁴⁹² Sudeći prema tome grčki željeznodobni kontakt s Apulijom možda je započeo na kraju 10. ili početkom 9. st. pr. Kr. U tom bi se slučaju intenzivniji pritok

⁴⁸⁹ U ovom radu preferiramo termin prospekcijska faza, jer pojam predkolonizacija u terminološkom smislu počiva na teleologiji, tj. nužno vodi prema naseljavanju što se ponekad nije zbilo. O tom problemu vidi više u Hodos 2009, 229.

⁴⁹⁰ U terminološkom kontekstu, ova se pojava može shvatiti na dva načina. U općem mediteranskom smislu to je najranije istraživanje sredozemnih obala u početku ranog željeznog doba. U tom se slučaju pojam prospekcijska koristi za pojavu najranijih feničkih i grčkih predmeta izvan matičnih područja prije uspostave bilokakve trajne naseobine, a u grčkom kontekstu pripadala bi razdoblju od 10. do 8. st. pr. Kr. U užem regionalnom smislu, prospekcijska faza je period grčkih kontakata i razmjena s lokalnim populacijama prije osnivanja trgovišta ili naseobina u pojedinim regijama bez obzira na već postojeću mrežu grčkih gradova u Sredozemlju. To je uobičajena pojava za brojne lokacije gdje će nastati buduće grčke naseobine pa tako i za Jadran. Više o predkolonizaciji i prospekcijskoj fazi vidi u: Blakeway 1933, 180 - 202; Coldstream 1994, 47 - 55; D'Agostino 1990, 75 - 85; Ridgway 1990, 70 - 72; Graham 2001a, 25 - 27; Hodos 2006, 16 - 17; Idem 2009, 225; Osborne 2009, 110; Celestino-Pérez 2009, 221 i dr.

⁴⁹¹ Relativna rijetkost arheološkog materijala, kronološka nesigurnost i zbunjenost podrijetlom predmeta glavni su problemi u definiranju prospekcijskog horizonta. Primjerice, nekoliko ulomaka keramike iz 8. st. pr. Kr. koji se čuvaju u Muzeju klasične arheologije u Cambridgeu, a navodno su iz Histrije, uzimali su se kao argument prospekcijske ili rane faze kolonizacije Crnog mora. Ipak, danas se zna da ta keramika potječe iz Al Mine (Tsetschladze 1994, 111 - 113). To znači da pretpostavljeni kontakt nema uporište u materijalnoj građi. Neki drugi predmeti možda ipak pripadaju prospekcijskom horizontu Crnoga mora, ali i to je dvojbeno zbog nesigurnosti u kronologiju osnivanja prvih naseobina u pisanim izvorima. O nekim starijim prijedlozima za najraniji grčki materijal na Crnom moru vidi: Graham 2001a, 35 - 36. Sumnja u ranu prospekcijsku fazu u: Tsetschladze 1998a, 10 - 15; Milićević Bradač 2004, 85; Tsetschladze 2006, xxxiii. Ipak, u regionalnom kontekstu sjevernih obala Crnog i Azovskog mora, Sergey Solovyov (2019, 162) zaključuje: „Na temelju arheološkog materijala iz Berezana i drugih mjesta u sjevernopontskom području gdje su Grci bili aktivni, može se reći da razvoj obalnog područja crnomorsko-azovskog bazena nije mogao biti ostvaren bez grčkog poznavanja zemljopisnih uvjeta, prirodnih resursa i demografije koloniziranih regija. Taj su razvoj postigle male skupine pomoraca - avanturista i trgovaca, uglavnom Jonjana. Zanimali su ih novi izvori sirovina, prvenstveno bakar i željezo, i vjerojatno mogućnost opskrbe gradova matica hranom, koji su bili opterećeni unutarnjim društvenim i ekonomskim problemima te borbama protiv vanjskih neprijatelja.“. O potencijalnim dokazima za grčku prospekcijsku istočnog Ponta vidi Milićević Bradač 2004, 400 sa starijom literaturom.

⁴⁹² Nova kronologija: Nijboer 2005a, 541; Nijboer 2005b, 259 - 61; 268 - 269. Vidi detaljniju analizu značenja nove kronologije u: Tsetschladze 2006, xxxiv - xxxviii.

SG keramike na zapad odvijao tijekom 9., a ne 8. stoljeća kako se to uobičajeno misli. Najvažniji primjeri koji o tome svjedoče su sljedeći.

Dva ulomka iz Otranta pripadaju korintskom ranogeometrijskom stilu (RG), a prema tradicionalnoj kronologiji pretpostavlja se da su ove posude onamo stigle tijekom 9. st. pr. Kr. (slika 38).⁴⁹³ Istom kronološkom horizontu pripada ulomak zapadne grčke protogeometrijske produkcije pronađen u apulskom Vasteu.⁴⁹⁴ Srednjogeometrijska keramika (SG II) pronađena je u južnoj Italiji na lokalitetima L'Incoronata, Scoglio del Tonno, Porto Cesareo, Fani, Vaste i Otrant, a svi primjerci potječu iz autohtonih naselja (karta 13).⁴⁹⁵ Preko 600 ulomaka ovog tipa keramike pronađeno je samo u Otrantu pa se nagađa da su ondje grčki mornari trgovci bili fizički prisutni (karta 14).⁴⁹⁶ Slično tome, prema nalazima enotrijsko-eubejske⁴⁹⁷ keramike (slika 39) možda je na kalabrijskom lokalitetu Timpone della Motta postojala grčka enklava pola stoljeća prije utemeljenja Sibarisa oko 720. g. pr. Kr.⁴⁹⁸ Vjeruje se da su ostala priobalna naselja Grci povremeno posjećivali ili je materijal je dolazio putem razmjenskih mreža urođenika istočne Apulije i Epira.⁴⁹⁹ Kontakt nasuprotnih urođeničkih zajednica mogao je stimulirati grčki „povratak“ na zapad u osvit željeznog doba.⁵⁰⁰

Osim potencijalnih utjecaja protogeometrijske na urođeničku lončariju,⁵⁰¹ na Siciliji postoji mnogo nalaza koji potvrđuju kontakt Grka i starosjedilaca prije osnutka prve naseobine Naksa, datirane prema Tukididovoj vijesti (VI, 3) u 734/3. ili prema Euzebiju (*Chron.* I, 11, 1) u 741./736. g. pr. Kr. Najviše je takvih iz nekropole Villasmundo koja se nalazi oko 8 km zapadno od Megare Hiblejske. Ondje se pojavljuje skif s visećim polukrugovima datiran u prvu

⁴⁹³ D'Andria 1995, 470 – 471.

⁴⁹⁴ Ibid. 471.

⁴⁹⁵ Za nalazište L'Incoronata: Orlandini 1976, 177 – 186; Denti, 2010, 313, fig. 99; za Scoglio del Tonno: Taylour 1958, T. 14 – 19; Hall 2014, 111; za 6 fragmenata iz Vaste (Caggia 1990, 53-54) i 5 iz Porto Cesareo (Lo Porto 1990, 228 – 229); za Fani: Descoeudres i Robinson 1993, 107 – 109. Također: D'Andria 1995, 464 – 477; Yntema 2016, 212. Sav materijal potječe iz naseobinskog konteksta, jer nema zabilježenih nekropola autohtonih naroda na Salentu prije početka 6. st. pr. Kr. (D'Andria 1995, 467 – 468).

⁴⁹⁶ Statistička analiza na uzorku od 3000 ulomaka iz Otranta pokazala je 1,5 % prisutnosti SG II fragmenata iz prve polovice 8. st. pr. Kr. i 7,5 % kasnogeometrijskog ili protokorintskog materijala iz druge polovice stoljeća (D'Andria 1995, 467). Općenito o SG II nalazima iz Otranta: D'Andria 1979, 15 – 28; Idem 1985, 321 – 388; Idem 1990, 283; Idem 1995, 464 – 477. O mogućem grčkom trajnijem boravku u Otrantu: Whitehouse i Wilkins 1989, 105; D'Andria 1995, 504; Idem 1996, 410; Yntema 2000, 11 – 13, 23; Morgan 2009, 57; Yntema 2016, 212.

⁴⁹⁷ Termin eubejsko-enotrijska keramika odnosi se na lokalno proizvedene južnoitalske primjerke čija je dekoracija inspirirana eubejskim geometrijskim modelima. Grčki se utjecaj vidi i po oblicima, jer dominiraju skifi i protokotile (Jacobsen 2007, 39; Crudo 2018, 31).

⁴⁹⁸ Attema 2008, 80; Kindberg Jacobsen i Handberg 2012, 687- 688; Sofia 2018, 86 – 87.

⁴⁹⁹ O autohtonim mrežama razmjene od kasnog brončanog doba s kontinuitetom u željezo (Yntema 2016, 212, bilj. 12). Francesco D'Andria (1995, 501) da je Otrant bio glavno središte komunikacije s Grcima, odakle se srednjogeometrijska (SG II) keramika slala u ostala naselja južne Italije.

⁵⁰⁰ D'Andria 1995, 505.

⁵⁰¹ Rasprava o tome s literaturom u De Angelis 2016, 38.

trećinu ili sredinu 8. stoljeća, kotila tipa *Aetos* 666 i skifi sa *chevron* ukrasom iz sredine 8. stoljeća te skif tipa *Thapsos* iz treće četvrtine 8. stoljeća.⁵⁰² Posljednji tip pronađen je i na poziciji Modica, a iz Cozzo della Tignus potječe imitacija skifa sa *chevron* ukrasom.⁵⁰³ Za nekoliko fragmenata iz nekropole Fusco u Sirakuzi i urođeničkog naselja koje prethodi Megari Hiblejskoj, predlaže se pripadnost SG horizontu, no prema detaljnijoj stilskoj analizi čini se da bi mogli biti i kasniji pa nije jasno pripadaju li prospekcijskom ili kolonijalnom razdoblju.⁵⁰⁴ Neki autori smatraju da je predkolonijalna razmjena na Siciliji bila raširenija nego što se inače misli. Nalazi iz Castello San Filippo kraj Katane ili Castelluccio kraj Sirakuze mogli bi tome biti primjer.⁵⁰⁵ Kasnogeometrijski eubejski materijal koji se ugrubo datira od 750. do 700. godine pojavljuje se u većini naselja koja su prema pisanim izvorima nicala tijekom ili nakon 30-ih godina 8. st. pr. Kr.⁵⁰⁶ Vjeruje se i da je sirakuški kult ortigijske Aretuze halkidička jezična ostavština. To bi podrazumijevalo da su Eubejci posjetili otočić ili ondje boravili prije dolaska Korinćana.⁵⁰⁷ Tome se mogu pridodati i jonske intervencije na sirakuški alfabet i težinski sustav.⁵⁰⁸ Ipak, teorija nije jednostrano prihvaćena.

SG II materijal dali su lokaliteti u Kampaniji, Laciju i Etruriji od kojih Pontecagnano, Kapua, dolina Sarna, Ficana i Veji (karta 15).⁵⁰⁹ Postavlja se pitanje je li naseobina na Ishiji (najraniji kolonizacijski sloj oko 770. ili 760. g. pr. Kr.⁵¹⁰) osnovana prije ili poslije no što se ovi predmeti pojavljuju u starosjedilačkom kontekstu.⁵¹¹ Isto tako, postoje prijedlozi o urođeničkim mrežama kontakata preko kojih je SG keramika mogla doći preko južne do srednje Italije.⁵¹² Nalazi KG I pojavljuju se na brojnim lokalitetima središnje Italije i svjedoče o živom kontaktu Grka s urođenicima.⁵¹³

⁵⁰² O dataciji pojedinih predmeta: Ridgway i Dickinson 1973, 191; Descoeudres i Kearsely 1983, 33 – 4; Kearsley 1989, 127; Snodgrass 1994, 4. Za definiranje predmeta kao predkolonijalnih vidi: Hodos 2006, 94 – 96; Domínguez 2006, 268 – 269.

⁵⁰³ Hodos 2006, 94 – 95, bilj. 4.

⁵⁰⁴ Za SG II fazu odlučuje se Leighton 1999, 224 – 5. Alternativna datacija u Hodos 2006, 96, bilj. 5.

⁵⁰⁵ Wilson 1995/1996, 75; Domínguez 2006, 269; Braccisi 2014, 23.

⁵⁰⁶ To su Mile, Zankle, Lokri Epizefiri, Taormina, Naks, Villasmundo, Leontini, Sirakuza i Castelluccio. Vidi o količini i rasprostranjenosti materijala detaljno u Descoeudres 2006, 10 – 12.

⁵⁰⁷ Teza se zasniva na podudarnosti imena ortigijske Aretuze u Sirakuzi i eubejske Aretuze abantskog roda. Vidi u Parke i Wormell 1956, 68. Isto reproducira npr. Salmon 1984, 66.

⁵⁰⁸ Braccisi 2014, 23.

⁵⁰⁹ Datacija srednjogeometrijske keramike ovdje je navedena prema tradicionalnoj kronologiji. Za nalaze vidi u De Fidio 1995, 66; Descoeudres 2006, 8 – 9 sa starijom literaturom; Morris 2016, 137 s literaturom u bilj. 3.

⁵¹⁰ O datumu osnutka naseobine na Pitekusi: Buchner 1975, 66 – 67; Buchner i Gialanella 1994, 10, 16, 45. Alternativni datum osnivanja naseobine (oko 730. g. pr. Kr.) prema analizi rane korinjske keramike daje De Vries 2003, 154.

⁵¹¹ Npr. Ridgway 2004, 17 – 18.

⁵¹² Yntema 2016, 212.

⁵¹³ Primjerice, brojna kasnogeometrijska eubejska keramika potječe s lokaliteta Pontecagnano, Kapua, Kuma, Pitekusa, Ficana, Rim, Cures Sabina, Cerveteri, Veji, Vulci i Tarkvinija. Vidi u Descoeudres 2006, 10 – 12 s

Fragmenti SG posuda nađeni su Sant'Imbeniji na Sardiniji i u sjevernoj Africi.⁵¹⁴ Kao i u prethodnom slučaju, teško je definirati jesu li predmeti stigli putovima feničke ili autohtone mreže kontakta. U slučaju Sardinije, David Ridgway ne isključuje malu grupu grčkih putnika koja je utemeljila sezonsku ili privremenu postaju.⁵¹⁵

Pisani izvori i arheologija upućuju da su prvi istraživači krajnjeg zapada bili Feničani. Prije Grka prepoznali su mogućnosti eksploatacije rudnih bogatstava i poljoprivrednih resursa južne Iberije.⁵¹⁶ Ondje se pojavljuje i rani grčki materijal, poput ulomka KG eubejske keramike iz Huelve i više primjeraka rane protokorintske keramike iz Almuñécar, Toskanosa i Huelve.⁵¹⁷ Budući da je fenička prisutnost u Iberiji ovjerena u arheologiji barem od 9. st. pr. Kr., grčka je keramika ondje vrlo vjerojatno stigla posredno, putem feničkih komunikacija s iberskim svijetom.⁵¹⁸

detaljno navedenom literaturom. O ostalim kasnogeometrijskim nalazima: D'Agostino 1990, 75 – 85; Coldstream 1994, 49 sa starijom literaturom; D'Agostino 2006, 203; Hodos 2006, 94; Hodos 2009, 94 i dr.

⁵¹⁴ Ridgway 1994b, 81, fig. 5 – 6; Idem 2000, 187; Idem 2006a, 244 – 250, fig. 3.

⁵¹⁵ Ridgway 2006a, 250.

⁵¹⁶ U antičkim povijesnim vrelima rimskoga vremena stoji da su Feničani na samom kraju 2. tisućljeća pr. Kr. osnovali Gadir (Vell. Pat I, 2, 1 - 3), Utiku (Plin. NH, XVI, 216) i Liksus (Plin. NH, XIX, 63). Međutim, diskrepancija datuma koje donose povijesni izvori i trenutačnih arheoloških nalaza u spomenutim naseobinama još je uvijek veća od 200 godina pa suvremena kritika odbacuje svjedočanstva antičkih autora kao relevantna (Moscatti 1989, 49 – 51; Aubet 2001, 200; Niemeyer 2006, 151 -152, bilj. 30; Dietler 2009, 7). U kalabrijskom Torre Galli i Thapsosu na Siciliji pronađeni su egipatski predmeti koji pripadaju razdoblju od 12. do 10. st. pr. Kr. pa se nagađalo da su taj materijal možda prenosili Levantinci. Međutim, zbog količine nalaza o tome je za sada moguće raspravljati samo na teorijskoj razini (Bernardini 2000, 28 – 29; Bietti Sestieri, Cazzella i Schnapp 2002, 424; Niemeyer 2006, 146 – 152; De Angelis 2016, 37, bilj. 52). Uz spomenuto, postoji dosta orijentalnih predmeta pronađenih na Siciliji, Sardiniji i u Iberiji koji datiraju u kasno brončano i početak željeznog doba. Taj je skup nalaza kritički obradila María Eugenia Aubet (2001, 201 - 210), zaključivši da malo toga ima argumentacijsku vrijednost. Time je demantirala koncept protoorijentalizacije dalekog zapada Sredozemlja tijekom kasnog brončanog doba (Ibid. 210). Bogato pomorsko iskustvo Biblosa, Tira i Sidona dobilo je polet nakon sloma brončanodobnih imperijalnih sila kad su se fenički gradovi nakratko oslobodili stranoga jarma. Zato neki autori (npr. Niemeyer 2006, 152; Hodos 2009, 226) izjednačavaju vijesti o osnivanju naseobina s prospekcijskom fazom, jer je svojevremeno predloženo da Feničani nisu ostavljali nikakav materijal tijekom najranijih kretanja prema zapadu, jer su putovali u malim grupama istražujući (Moscatti 1966, 127 – 136). Nasuprot toj tezi, pojavljuje se ideja da kolonijalna strategija istraživanja nije ni postojala, već da je feničko putovanje prema središnjem i zapadnom Sredozemlju teklo sinkrono s uspostavom novih naselja (Wagner 2000, 90 - 91; Van Dommelen 2005, 120). Ipak, fenički prospekcijski materijal postoji, ali je rijedak. To su primjerice nalazi iz tumula na poziciji Doña Blanca, gdje su Feničani osnovali Gadir na kraju 8. stoljeća (Fernández Jurado 2000, 99 - 105). Štoviše, od Strabona (III, 5, 5) saznajemo da su Tirijci tri puta putovali u Iberiju kako bi pronašli povoljno mjesto za utemeljenje spomenute naseobine (s komentarom u Aubet 2001, 260 - 261). Faza istraživanja primjetna je i u današnjem Portugalu. Ondje se na gradinskim lokalitetima uz ušća rijeka Tago, Sado i Mondego te na istoku regije Algarve pojavljuje fenička keramika datirana od kraja 9. do druge polovice 8. stoljeća (Arruda 2009, 115 – 120). Vjerujemo da je faktor istraživanja morao postojati u određenoj mjeri. Pitanje je samo koliko ga daleko treba tražiti u prošlosti s obzirom na osnivanje najranijih feničkih naseobina na zapadu. Izotopske analize srebrnih predmeta iz feničkih ostava (Dor, Akko, En Hofez i Eshtemoa) pokazuju da se sardinijsko srebro počelo koristiti za izradu od druge polovice 10., a ibersko tijekom 9. i 8. st. pr. Kr. Bili bi to neizravni dokazi da je fenička prospekcija i eksploatacija metala na zapadu počela već od sredine 10. st. pr. Kr. (Eshel et al. 2019, 6011).

⁵¹⁷ Eubejski ulomak: Fernández Jurado 1984, 34 – 35; fig. 12. Protokorintska keramika: Rouillard 1991, 25. Općenito: Celestino-Pérez 2009, 230.

⁵¹⁸ Pouzdani tragovi feničkih plovidbi i prvotnog naseljavanja u središnjem i zapadnom Sredozemlju pojavljuju se trenutačno na kraju 9. st. pr. Kr. To dokazuju nalazi iz Kartage (Docter et al. 2008, 379 – 422) i Huelve (Nijboer i van der Plicht 2006, 35; Deamos 2009, 196). Recentni komentari o najranijim datumima: Fletcher 2012, 214;

Osim konkretnih arheoloških nalaza treba imati na umu da je prospekcija vrlo vjerojatno bila i šira pojava. Zbog avanturističkog-istraživačkog i plovidbenog karaktera, u nekim slučajevima nije moralo doći do aktivne razmjene s urođenicima pa se arheološki nalazi ne trebaju ni očekivati.⁵¹⁹ Kad materijalni dokazi nedostaju, faza prospekcije ostaje na spekulativnoj bazi, ali ju snažno podupire književna tradicija poput Odiseje, mitske građe o lutanjima Trojanskih junaka i kasnijih izvora o grčkoj kolonizaciji.⁵²⁰

1.3. TEMELJNI PROSPEKCIJSKI ISHODI - STVARANJE DOJMA O KRAJOLIKU I DRUŠTVU

Pojam prospekcija podrazumijeva prikupljanje znanja o prostoru i društvu koje su moreplovci istraživači (κατάσκοποι ἄνδρες) prenosili u maticu nakon uspješnog okončanja putovanja.⁵²¹ Ta je pojava ovjerena u pisanim izvorima. Eforove vijesti (FGrHist 70 F137) citirao je Strabon (VI, 2, 2) i spomenuo Teokla koji je istraživao Siciliju i primijetio slabu naseljenost (οὐδένειαν τῶν ἀνθρώπων) te izvrsnost zemlje (τὴν ἀρετὴν τῆς γῆς). Potom se vratio u Grčku i podijelio stečena iskustva s Atenjanima i Halkidanima. Bez obzira na povijesnu preciznost predaje, Strabonov citat pokazuje važnost društvenih i prirodnih obilježja pri prospekcijskom pothvatu. Dokaz vizualnog pomorskog istraživanja ogleda se i u nekim grčkim toponimima, poput homerskog opisa sherijske hridi (Od. XIII, 155 - 158), Korkire Melaine nazvane po crnim šumama (Apoll. Rhod. IV, 571), bijelih stijena na Leukadi ili topografskih oblika luke kao što je δρέπανον i ζάγκλον koji podrazumijevaju oblik u obliku srpa.⁵²²

De Angelis 2016, 37. Ulomci rane korintske keramike iz Kartage (Niemeyer i Docter 1993, 226) upućuju na mogućnost da je grčka keramika odande distribuirana prema Iberiji (De Fidio 1995, 68). Općenito o Feničanima kao distributerima najranije grčke keramike na krajnjem zapadu Sredozemlja u Treister 1996, 148 s relevantnom literaturom; Osborne 2009, 99.

⁵¹⁹ Tako primjerice Sabatino Moscati navodi da Feničani nisu ostavljali nikakav materijal u najranijim plovdbama, jer su putovali istražujući u malim grupama (Moscati 1966, 127 – 136). Arheološki dokazi za feničku prisutnost u središnjem i zapadnom Mediteranu od 12. do 10. st. su i dalje slabi. Raspravu o ovom problemu vidi u Aubet 2001, 194 – 211 i De Angelis 2016, 37, bilj. 52. Od tzv. druge faze koja počinje krajem 9. stoljeća, počinju se primjećivati prvi fenički materijalni ostatci (Aubet 2001, 223).

⁵²⁰ Malkin 1998a, 86 - 92; Idem 2003, 169 – 172; Osborne 2009, 119.

⁵²¹ Lepore 2000, 38; D'Ercole 2012a, 25.

⁵²² D'Ercole 2012a, 25.

Nemoguće je znati koliko je istraživačkih plovidbi namjerno upućeno, a koliko je bila tek puka slučajnost i posljedica nepredvidljive čuđi morskih sila.⁵²³ Valja imati na umu da je plovidba s namjerom planskog zemljopisnog istraživanja i povratka u matičnu luku vremenski i prostorno vrlo ograničena. Primjerice, istraživanje Tirenskog mora u kasnom 9. ili prvoj polovici 8. st. nije bilo moguće bez zaustavljanja na italiskim obalama. Još je dugotrajniji i složeniji pothvat bila prospekcija udaljenijih regija, poput južne Galije ili Iberije. Analogno tome, plovidba prema sjeveru jadranskog zaljeva tražila je usputna zaustavljanja.

Iako je prospekciju u načelu moguće zamisliti kao puku oplovbu uz izbjegavanje društvenog kontakta,⁵²⁴ istraživanje pretežno podrazumijeva susret s urođenicima prekomorskih svjetova. Zato se uspostava prekomorske razmjene smatra jednim od pokretača ranoželjeznodobnog sustava komunikacije u Sredozemlju.⁵²⁵ Vjeruje se da su poslovne mogućnosti koje proizlaze iz razmjene s autohtonim stanovništvom bile među važnijim motivacijama za plovidbu prema zapadu.⁵²⁶ Ipak, ne valja zanemariti da je rana pomorska mobilnost tijekom 8. st. pr. Kr. nedvojbeno povezana i s problematičnim zbivanjima u matičnoj zemlji, poput pretjerane naseljenosti, iscrpljivanja resursa, radikalnih društvenih promjena, političke nesloge i sukoba, klimatskih promjena i sličnog.⁵²⁷

Nema sumnje da je usložavanje pomorske mobilnosti dovodilo do prepoznavanja produktivnih trgovačkih čvorišta i u konačnici do trajnog grčkog naseljavanja na prekomorskom teritoriju. Ista se motivacija može primijeniti i na kasnije kolonizacijske valove,⁵²⁸ a analogno tome i na prospekcijske susrete.

⁵²³ Tome u prilog ide Herodotova vijest (IV, 152) o Koleju sa Sama koji je zbog jakog istočnog vjetrova izašao iz Heraklovih stupova i doplovio do obala Tartesa. Također, Efor (FGrHist 70 F137) i Strabon (VI, 2, 2) pišu da je Teoklo Atenjanin nošen vjetrovima slučajno došao do Sicilije. Poslije izviđanja situacije potaknuo je Halkidane na osnivanje Naksa, a Dorane na utemeljenje Megare Hiblejske.

⁵²⁴ Tako je svojevremeno za najraniju feničku prospekciju predlagao Sabatino Moscati (1966, 127 – 136).

⁵²⁵ Fletcher 2012, 211 – 212.

⁵²⁶ Općenito Boardman 1999, 161 – 162; Hodos 2009, 229. Posebno o tom problemu Van Dommelen 2005, 122; Niemeyer 2006, 150 sa starijom literaturom; Hodos 2009, 229. Dijakroni komentar o oportunizmu i mobilnosti pri osnivanju trgovačkih postaja vidi u Horden i Purcell 2000, 396. Dobar usporedni primjer je Epsteinov komentar (1994, 475 - 477) o osnivanju sajmišta tijekom 14. i 15. stoljeća za koje autor tvrdi da nisu znak staromodnog ekonomskog ponašanja uzrokovanog očajem, već oportunističko iskorištavanje korisnih prilika u poletnom ekonomskom trenutku (parafraza: Horden i Purcell 2000, 396).

⁵²⁷ O povećanju ili pretjeranoj populaciji u Grčkoj tijekom 8. st. pr. Kr. (Starr 1977, 62; Snodgrass 1980, 19 – 23; Graham 1982, 157 – 158; Coldstream 2003, 311; Morris 2009, 67). Kritika teorije pretjerane populacije istaknuta je u Tsetsekladze 2006, xxviii – xxx. O ekonomskim problemima vidi Morel 2007, 489. O klimatskim problemima: Camp II 1979, 397 – 411; Cawkwell 1992, 302; Morris 2009, 66 - 67. Općenito: Tsetsekladze 2006, xxviii; Descoeudres 2008, 360 – 364; Morakis 2011, 460 – 461, bilj. 5 i 6.

⁵²⁸ Osnivanje Gele je primjer poslovne suradnje Grka s Roda, Krete, Tela i Peloponeza (Dominiguez 2006, 280). Još takvih primjera iz klasičnog perioda vidi u Vlassopoulos 2007, 98 – 99.

1.4. TEORIJSKA REKONSTRUKCIJA PROSPEKCIJSKIH SUSRETA

1.4.1. OSNOVNE DRUŠTVENO-EKONOMSKE OKOLNOSTI

Prvi kontakt Grka s okosredozemnim zajednicama počiva na snažnoj motivaciji za plovidbu na veliku udaljenost. Svijest grčkih prospektora o ciljanim tržištima zapada usko je povezana s raspravom o kontinuitetu ili diskontinuitetu brončanodobnih i željeznodobnih plovidbenih ruta.⁵²⁹ Iako u izvorima pronalazimo vijest o pribjegavanju sigurnom i provjerenom tržištu (npr. Diod. Hal. *Ant. Rom.* III, 46, 3), razumno je pretpostaviti da su brojne pogodne niše za razmjenu otkrivene tijekom lutanja Sredozemljem, namjerno ili slučajno.⁵³⁰ To se moglo zbiti kao posljedica vremenskih neprilika ili grešaka pri navigaciji.

O takvim pustolovinama svjedoče rani grčki tekstovi (Od. III, 71 – 74; IX, 252 – 255; HH III, 452 - 455), a među protagonistima valja izdvojiti Odiseja ili olimpijskog pobjednika Filipa iz Krotona (Hdt. 5, 47). Putovali su sa sudruzima (ἑταῖροι), a motivacija im je bila eklektična - od pljačke i gusarenja, sve do usputne razmjene darova ili trgovine. Pretpostavlja se da je od 8. stoljeća ojačala uloga grčkih moreplovaca-trgovaca⁵³¹ koji su se svjesno upuštali u prekomorsku razmjenu iz nužde (Hes. *Op.* 43 – 46; 236 – 237; 633 - 640) ili želje za zaradom (641 - 643).⁵³² I jednima i drugima komunikacija s autohtonim narodima na prekomorskim teritorijima bila je gotovo pa neizbježna.

U teorijskoj pozadini kontakt došljaka i starosjedilaca može biti raznovrstan: izravan ili neizravan, slučajan ili namjeran, privoljen ili prisiljen, aktivan ili pasivan itd.⁵³³ Susret Grka i urođenika zbivao se tijekom plovidbe, dnevnog i noćnog zaustavljanja, obnove zaliha pri plovidbi na veliku udaljenost i slično, a njegove su okolnosti mogle biti miroljubive ili agresivne.⁵³⁴ Isto tako, grčki su pomorci mogli stupiti u kontakt s urođenicima kako bi saznali

⁵²⁹ Vidi ovu raspravu u poglavlju 1.1. ove cjeline.

⁵³⁰ Tako je za arhajsku trgovinu predložila Lise Hannestad (1989, 130). Ipak, Robin Osborne (1996, 42 - 43) pokazao je da su se u arhajskom periodu već razvila ciljana tržišta. Hannestadino razmišljanje korisno je primijeniti za prospekcijske plovidbe, ponajviše zbog potrage za pogodnim razmjenskim čvorištima.

⁵³¹ Kratka rasprava o kronologiji prvih grčkih trgovačkih podviga nakon predarhajskog doba u Dietler 2010, 142 – 143. Postoji mišljenje da je aristokratska razmjena darova odraz mitske predodžbe o zlatnom dobu, a ne stvarne situacije. Pisani i arheološki tragovi sugeriraju da je emporička trgovina prevladala od sredine 7. st. pr. Kr. (Ibid. 142 sa starijom literaturom).

⁵³² Van Wees 2009, 458 sa starijom literaturom; Hall 2014, 274.

⁵³³ Leighton 2000, 40.

⁵³⁴ Vjeruje se da su se grčki trgovci zbog prirode posla često zaustavljali. U nemalom broju slučajeva plovilo se na više destinacija gdje bi se usputno obavljale robne transakcije (Morton 2001, 153). Često zaustavljanje imalo je dodatnu važnost u arhajskim vremenima dok još nije postojala razvijena mreža sredozemnih luka. Kasniji izvori ukazuju da se trgovačke rute nisu ograničavale samo na izlaznu i ulaznu luku (Dem. XXXIV i XXXV). O brojnim razlozima za zaustavljanje tijekom plovidbe vidi: Morrison i Williams 1968, 49; 52; Casson 1971, 44; Morrison 1995, 58 – 59; Morton 2001, 277 sa starijom literaturom. U hrvatskoj literaturi kratki osvrt u Brusić 2010, 102.

potankosti o lokalnim topografskim ili meteorološkim uvjetima.⁵³⁵ Takvi bi detalji bili prijeko potrebni za plovidbu u vrlo razvedenom arhipelagu kao što je istočna jadranska obala. Iako odlomak pripada mitološkom diskursu, Apolonije Rodanin (IV, 522 - 528) opisao je hilejsku pomoć Argonautima pri pilotiranju kroz zahtjevno dalmatinsko otočje, istaknuvši da su Hileji za to primili plaću. Takav bi primjer mogao biti odraz stvarnih okolnosti u kojima su Grci običavali tražiti savjet za sigurnu navigaciju.

Ploviti na veliku udaljenost tijekom arhajskog perioda, ali i kasnije značilo je nositi sa sobom nešto tereta koji se mogao mijenjati bilo za obnovu zaliha ili drugu poželjnu robu.⁵³⁶ Zato se s razlogom smatra da je velik broj prvog kontakta Grka i prekomorskih naroda ostvaren kroz robnu razmjenu.⁵³⁷

1.4.2. PUT PREMA SOCIJALIZACIJI: RAZMJENA GOSTINJSKIH DAROVA I TRAMPA

Prvi kontakt dva različita svijeta podrazumijeva međusobno nerazumijevanje jezika, standarda ponašanja, ukusa i običaja.⁵³⁸ Pri tom se mogu očekivati miješani osjećaji sumnje i znatiželje, ali i pojava pragmatičnog interesa za potencijalnom suradnjom.⁵³⁹ Razmjena robe obično se promatra kao jedan od temeljnih putova prema socijalizaciji dvaju različitih svjetova.⁵⁴⁰

Za prvih željeznodobnih plovidbi Sredozemljem razmjena gostinjskih darova među elitama smatra se najranijim oblikom transakcijskog odnosa Grka i autohtonih naroda. Ta se ideja zasniva na Homerovim (osobito *Od.* I, 179 - 184) vijestima o istaknutim protagonistima

⁵³⁵ Opasnosti tijekom plovidbe u nepoznatim vodama ističe se u grčkoj književnosti. Primjerice, Herodot (VII, 183) je spomenuo naletavanje perzijskih lađa na otočić Mirmek između Skijata i Magnezije. U daljnjem pilotiranju pomogao im je Pamon sa Skira i pokazao put kroz grebene do magnezijske Sepijade. Vrlo je vjerojatno da su strane posade uobičavale prihvatiti i uposliti poznavatelje lokalne topografije. O tome više: Morton 2001, 105; Beresford 2013, 185 – 187 s još nekoliko kasnijih primjera iz antike. Branko Kirigin (2010a, 109) također vjeruje da su autohtoni narodi podučili Grke kako ploviti Jadranom zbog zahtjevnog oblića obale i meteoroloških uvjeta.

⁵³⁶ Nakon uvođenja novčane privrede, novac je imao ograničen transakcijski raspon, posebno pri kontaktu s udaljenim autohtonim zajednicama. Nerijetko je bio riskantno sredstvo razmjene jer je mijenjao sastav i vrijednost (Hasebroek 1933, 13; 84 – 85; 157; također Dietler 2010, 131).

⁵³⁷ Tsetskhaldze 2006, liii s tamo navedenom literaturom.

⁵³⁸ Osborne 1998, 258; Idem 2009, 110. i 119. Slično razmišljanje vidi i u Snodgrass 1994, 2. O ranoj pomorskoj mobilnosti: Ridgway 2004, 29.

⁵³⁹ Dietler 2010, 75.

⁵⁴⁰ Roba se ovdje u općem smislu shvaća kao dobro koje ima upotrebljivu vrijednost i može se mijenjati u transakciji za nešto drugo. U istom razmjenskom kontekstu to drugo dobro mora imati određenu vrijednost kako bi također bilo poželjno (Kopytoff 1986, 64).

sredozemnih plovidbi, poput Odiseja ili drugih trojanskih junaka.⁵⁴¹ Predvodnici bi bili grčki aristokrati, uglavnom veliki ili srednji zemljoposjednici, koji su posjedovali dovoljno sredstava za gradnju, održavanje i opremanje brodova.⁵⁴² Ploveći na veliku udaljenost, stupili su u kontakt s urođeničkim prvacima. Ustaljeni tip razmjenskog odnosa među grčkom i urođeničkom elitom naziva se u literaturi preksis (πρῆξις) trgovina – poslovanje ili transakcija.⁵⁴³ Zasniva se na paritetu društvenog statusa sudionika - gosta i domaćina te na mehanizmu reciprociteta.⁵⁴⁴ Taj pojam podrazumijeva obvezu vraćanja usluge i generira povratnu spregu razmjene. Ako se dogovor ne ispoštuje, kompromisni se odnos slama, a paritet prelazi u superiornost prvoga koji je izvršio obavezu i inferiornost drugoga koji nije.⁵⁴⁵ Razmjena gostinjskih darova pripada tzv. kratkotrajnom transakcijskom redu, jer obostrano ispunjavanje obaveze može značiti kraj razmjenskog procesa.⁵⁴⁶

U preksis trgovini središnju su ulogu imali prestižni darovi ili dobra. To su mogle biti vrijedne sirovine ili luksuzni radionički predmeti, ali vjerojatno i bračni partneri ili potrošna egzotična roba.⁵⁴⁷ Nema sumnje da bi luksuzni ili egzotični predmeti grčkim aristokratima povećali vjerojatnost uspješnosti razmjene i potencijalne zarade. Pri skupim i zahtjevnim navigacijama na dugu udaljenost,⁵⁴⁸ bio je to način dodatnog osiguravanja od lošeg ishoda. Isto tako, prestižna dobra mogu se promatrati kao prvorazredni simboli prijateljstva, solidarnosti i mira.⁵⁴⁹ Distribucija feničkih srebrnih posuda tome je najbolji primjer (Hom. *Il.* VI, 288 – 295; XXIII, 740 – 749; Hom. *Od.* IV, 614 – 619). Takvim se predmetima gradio i održavao kompromisni odnos s urođeničkim elitama. Razmjena darova među elitama je s vremenom slabila, a od početka 6. st. pr. Kr. zamijenila ju je prava trgovačka aktivnost širokog raspona.⁵⁵⁰

Od 8. pa do sredine 7. stoljeća istovremeno se razvijao složeniji sustav razmjene - tzv. emporička trgovina.⁵⁵¹ Privatni su poduzetnici (ἐμποροί) kupovali robu od proizvođača i potom

⁵⁴¹ Humphreys 1978, 214; Mele 1979, 108; Coldstream 1983, 201 – 206; Foxhall 1998, 300 sa starijom literaturom; Hodos 2006, 4 – 5 sa starijom literaturom.

⁵⁴² Wallinga 1995, 42; Hall 2014, 274. Slično se pretpostavlja i za Feničane: Niemeyer 2006, 159.

⁵⁴³ Tako ju naziva Alfonso Mele (1979, 58 – 86). Termin potječe od jonskog oblika riječi πρᾶξις koja znači transakcija ili poslovanje (Liddell i Scott 1996, s. v. πρᾶξις = 1459).

⁵⁴⁴ U nekapitalističkoj ekonomiji trgovina je također bila duboko ukorijenjena u društvo i lokalnu politiku (Humphreys 1978, 31 – 75). Prema klasifikaciji ekonomskih odnosa Karla Polanyija (1977, 38 - 43) reciprocitet podrazumijeva razmjenu između društveno jednakih slojeva. U literaturi se pojavljuje i pojam uravnoteženi reciprocitet (*balanced reciprocity*). Vidi npr. Hall 2014, 274.

⁵⁴⁵ Vidi sociološko-antropološku analizu u Sahlins 1972, 80 – 84.

⁵⁴⁶ O transakcijskim redovima: Von Reden 2003, 35 – 36; Hall 2014, 274.

⁵⁴⁷ Više u Coldstream 1979, 268; Gjerstad 1979, 93; Coldstream 1983, 201 – 206; Cornell 1995, 89 – 92 i dr.

⁵⁴⁸ O tome više Hodos 2006, 5 – 6.

⁵⁴⁹ Ibid. 4 - 5.

⁵⁵⁰ D'Ercole 2017, 149.

⁵⁵¹ Mele 1979, 40 – 47; Reed 2003, 74.

je preprodavali.⁵⁵² Pri prekomorskim podvizima surađivali su s brodovlasnicima (ναύκληροι) koji bi im osigurali brod i posadu. Na brodu je moglo istovremeno biti nekoliko privatnih poduzetnika. Ponekad su brodovlasnici otkupili teret pa su i sami mogli biti odgovorni za prodaju.⁵⁵³ Od sredine 6. st. pr. Kr. može se pratiti razvoj arhajske trgovačke mreže koja podrazumijeva međuzavisnost ciljanih tržišta, visoku pomorsku mobilnost, regularnu razmjenu specifične robe itd.⁵⁵⁴ Istovremeno, potraga za novim razmjenskim nišama morala je i dalje biti podjednako izazovna i privlačna. Tome je najbolji primjer Kolej Samljanin koji je slučajno doplovivši do nedovoljno iskorištenog trgovišta u Tartesu zaradio na robu toliki iznos da ga je Herodot (IV, 152) odlučio posebno istaknuti. Većina je arhajskih trgovaca vjerojatno kružila obalnim vodama i tražila pogodna mjesta za robnu razmjenu, a možda i pljačku.⁵⁵⁵ U nekim slučajevima kontakt se mogao ostvariti i neizravno kroz tzv. tihu trampu ili trgovinu. To podrazumijeva ostavljanje robe na obali i signalizaciju s brodova bez susreta licem u lice.⁵⁵⁶ Takav primjer opisuje Herodot (IV, 196) za razmjenski odnos Kartažana i Libijaca zapadno od Heraklovih stupova. Ipak, logika nalaže da je izravna komunikacija bila puno efektivnija, a vjerojatno i učestalija trgovačka strategija.

U novom okruženju strani su pojedinci prvenstveno djelovali kao međukulturalni posrednici čiji je namjera bila prepoznati povoljne aspekte određenog tržišta i u slučaju pozitivnog ishoda povezati se s njim, prepoznati što klijenti smatraju poželjnim i sukladno tome dobavljati specifičnu vrstu robe.⁵⁵⁷ Budući da su bili odgovorni za komunikaciju s autohtonim narodima, njihova je uloga u razvoju kompromisnog odnosa bila golema. Za razliku od modela preksis trgovine, privatni poduzetnici nisu morali biti bogatog ili aristokratskog podrijetla.⁵⁵⁸ Zato takve došljake ne treba promatrati kao „civilizacijski ili društveno nadmoćnije“ od urođenika. Komentar Michaela Dietlera to upečatljivo ističe:

Moramo ozbiljno razmotriti što bi stanovnici mjesta poput Lattare, luke na obali Languedoca, iskusili kad bi promatrali raznoliku posadu stranih mornara koji

⁵⁵² Od 6. st. pr. Kr. poznati su i trgovci zavisni o bogatim zemljoposjednicima iz Atene (Bravo 1977, 29 - 30).

⁵⁵³ Zaključak se temelji na arhajskim izvorima i analogijama s atenskom trgovinom klasičnog razdoblja. Model je primjenjiv i na ostale grčke gradove, dakako uz mogućnost lokalnih otklona ili varijacija. Opširnije s literaturom vidi u Ibid. 138 – 140 s bilješkama.

⁵⁵⁴ Osborne 1996, 42 – 43; Hall 2014, 274.

⁵⁵⁵ Na međupovezanost kabotažne plovidbe, trgovine i pljačke upozorili su Horden i Purcell (2000, 140; 365). Slično u Dietler 2010, 62. O gusarsko-trgovačkom karakteru Kolejeva plovnog podviga (Velissaropoulos 1980, 27).

⁵⁵⁶ Za antički svijet vidi Smith 1999, 182.

⁵⁵⁷ Dietler 2010, 140.

⁵⁵⁸ Ibid. 103; 140.

veslajući dolaze u luku s malim brodom punim egzotične robe. Sigurno nisu iskusili neodoljivu „auru civilizacije“ ili očiglednu uzvišenost „grčke kulture“. Umjesto toga, vidjeli su nekoliko umornih i prljavih muškaraca koje nisu razumjeli i koji su se ponašali na neobično neprimjerene načine. Isti su ih pokušavali natjerati da daju svoja dobra u zamjenu za nekoliko čudnih posuda i drugih neobičnih stvari.

Dietler 2010, 76.⁵⁵⁹

Povoljne plaže i luke bile su mjesto prvog susreta i pregovaranja.⁵⁶⁰ Budući da je odnos broja grčkih došljaka i urođenika bio asimetričan, logično je pretpostaviti da su Grci pokušali razviti miroljubivu komunikaciju. Isto nalaže i priroda trgovačkog posla. Dakle, početna se društvena dinamika najučestalije odvijala kroz robnu razmjenu, odnosno trampu. Na temelju etnoloških istraživanja smatra se da je taj tip transakcije bilo temeljni katalizator povezivanja došljaka i naroda iz perifernih područja.⁵⁶¹ Antropolozi vjeruju da je trampa prethodila razmjeni gostinjskih darova, jer isključuje reciprocitet te izbjegava osjećaj duga i razvoj odnosa inferiornosti i superiornosti.⁵⁶² Zato je ovdje promatramo kao dominantan oblik robne transakcije.

Razvojem arhajske trgovačke mreže teret grčkih brodova bio je brojniji i raznovrsniji pa se pri usputnom ili slučajnom zaustavljanju na prekomorskim prostorima može očekivati mogućnost šire ponude.⁵⁶³ Roba koju su privatni poduzetnici nudili urođenicima nije morala biti doslovno skupocjena i luksuzna u današnjem smislu, već je dojam egzotičnosti i ograničene dostupnosti djelovao kao privlačni faktor za starosjedilačke elite.⁵⁶⁴

⁵⁵⁹ Prijevod teksta je autorski.

⁵⁶⁰ Vidi više u uvodu, poglavlje 3.3. i bilješku 45.

⁵⁶¹ Humphrey i Hugh-Jones 1992, 16.

⁵⁶² Prednost trampe s obzirom na razmjenu darova među melanezijskim zajednicama istaknuli su Humphrey i Hugh-Jones 1992, 16; Gell 1992, 167. U grčkom prospekcijskom kontekstu za središnju Italiju tako zaključuje i Christopher John Smith (1999, 181).

⁵⁶³ Morley 2007, 31; Dietler 2010, 62; 132.

⁵⁶⁴ Nekoliko je kategorija koje se mogu izdvojiti pri definiranju dojma o prestižnosti stranih dobara. Jedna od takvih su estetska i tehnološka obilježja neobične strane ambalaže. Primjerice, pravilni oblici izrađeni na kolu i detaljno ukrašavanje razlikovali su uvozne predmete od lokalnih ručno izrađenih posuda jednostavne dekoracije. Paralele tehnološke prednosti mogu se primijeniti i na drugu vrstu predmeta kojima su Grci trgovali. Kod starosjedilaca bi se tada pojavio osjećaj poželjnosti (Greenblatt 1991, 55 - 56) koji je generirao daljnju potražnju. Ipak, jednako je moguće predložiti da urođenici nisu bili zadivljeni grčkim proizvodima, već je tehnološko-umjetnička ideja nadmoći odraz suvremene subjektivne percepcije (npr. Dietler 2010, 68). Zato se predlaže alternativna rekonstrukcija prema kojoj je kvaliteta potrošne robe pridonosila dojmu egzotičnosti i poželjnosti. Primjerice, amfore su prvi arheološki vidljiv trag intenzivnih lanaca razmjene Grka i autohtonih zajednica na Siciliji. Sadržaj poput vina ili ulja ondje je prethodio razmjeni luksuznih predmeta (Pratt 2016, 197). U konačnici, zajednički nazivnik obje kategorije je ograničena dostupnost strane robe. Antropolog Arjun Appadurai (1986, 38) definira luksuzna dobra kao ona kojima je pristup ograničen i do kojih nije lako doći. Budući da ne postoji lokalno znanje o proizvodnji ili tehnikama imitacije, takva roba stiže samo putem razmjene ili trgovine. Nerijetko se s

Bez obzira na raspravu o samodostatnosti,⁵⁶⁵ s razlogom se može tvrditi da urođenici u načelu nisu ostajali ravnodušni prema neobičnoj uvoznoj robi. Na temelju poznatog arheološkog materijala, poput daunijske ili grčke keramike, isti se zaključak može primijeniti i na zajednice istočne jadranske obale. Egzotičnost stranih predmeta očito je bila jak privlačni čimbenik. Možda tome najbolje svjedoče riječi Irada Malkina o snobizmu kao najplodnijoj, ali najmanje uračunatoj sili društvene povijesti.⁵⁶⁶ Isto tako, ljudska znatiželja i poigravanje s nepoznatim podjednako vrijede kao pretpostavke, posebno zbog neobičnih estetskih, tehnoloških ili uporabnih obilježja nove robe.

Čin robne razmjene može imati opširne društvene posljedice. U očima Grka kroza nj se stvara percepcija o sudionicima razmjene te prednostima ili nedostacima određene prekomorske lokacije. Prvo, to se odnosi na dostupnu i raspoloživu robu, a drugo na kvalitetu, ishod i iskustvo odnosa s autohtonim stanovništvom.⁵⁶⁷ U prvotnu razmjenu treba uračunati i urođeničku selektivnost pri odabiru i prihvatanju predmeta koje su Grci nudili.⁵⁶⁸

Iz perspektive ekonomske antropologije, idealni je ishod trampe postizanje obostranog zadovoljstva bez osjećaja inferiornosti na ijednoj od uključenih strana.⁵⁶⁹ To podrazumijeva početnu socijalizaciju, tj. pregovaranje iz kojeg proizlaze međusobno razumijevanje, uzajamni interes za robu koja se nudi, slaganje oko njezine relativne vrijednosti, a možda i razvoj prvog „paketa“ razmjenskih pravila.⁵⁷⁰ Bio bi to istovremeno način da se spriječi potencijalni agresivni izged, stvori kakvo-takvo povjerenje u poslovnog partnera⁵⁷¹ i sukladno tome uspostavi kompromisni odnos. Gotovo je jednaka vjerojatnost i za drugačiji ishod. Povreda miroljubivih pravila ponašanja ili neobične i neprihvatljive društvene norme mogle su prouzročiti konflikt i stvoriti percepciju antagonizma prema drugoj strani. U vremenima vibrantne trgovačke mreže arhajskog perioda, pozitivne ili negativne vijesti brzo bi se širile među grčkim moreplovcima i trgovcima.

njom prenosi posebno znanje o specifičnoj konzumaciji ili upotrebi. Urođeničko poimanje o upotrebljivosti i korisnosti određene robe pridonosi percepciji poželjnosti za egzotičnim (Smith 1999, 190).

⁵⁶⁵ U novijoj literaturi ističe se da su kućanstva predmoderne ekonomije težila proizvoditi viškove kako bi se osigurala, jer je bilo teško predvidjeti ishod godišnje produkcije. Sukladno tome, samodostatnost bi vodila samouništenju. Vidi navedenu literaturu u Manning 2018, 173. Za arhajsko grčko društvo tako Hall 2014, 85. Pojedinačna analiza načinjena je za južnoitalsko naselje L'Amastuola. Iako postoji tvrdnja da je gospodarstvo naselja moglo biti autarkično, uvozni predmeti ne nedostaju (Lentjes 2016, 99; 203). Dakle, potencijalnu samodostatnost ne bi trebalo promatrati kao prepreku uvozu stranih predmeta. Isto tako, kriva je pretpostavka da se uvozila samo ona vrsta robe koja je nekom društvu nedostajala. Na primjeru levantskih mreža razmjene vidi se da su estetika i kvaliteta bile važne kategorije. Više u Foxhall 1998, 300; Hall 2014, 273 i dr.

⁵⁶⁶ Malkin 2002, 172.

⁵⁶⁷ Slično: Humphrey i Hugh-Jones 1992, 13.

⁵⁶⁸ Vidi i u cjelini VI, poglavlje 4.1.

⁵⁶⁹ Humphrey i Hugh-Jones 1992, 13; Smith 1999, 195.

⁵⁷⁰ Dietler 2010, 132.

⁵⁷¹ Humphrey i Hugh-Jones 1992, 11.

Uspješni ishod trampe stvorio bi potrebu za novim susretom. Pozitivni dojam u očima došljaka bio je dovoljan da se vrate na perspektivno mjesto za nove poslove. Takav idealan rasplet društveno-ekonomske suradnje vodio bi do procesa koji se može definirati kao faza prilagodbe.⁵⁷²

1.4.3. FAZA PRILAGODBE I RAZVOJ TRGOVAČKOG PARTNERSTVA

Iako svaka pojedinačna trampa može biti periferni čin,⁵⁷³ valjano je pretpostaviti da su grčki trgovci priželjkivali ponoviti transakciju ako se prvotna razmjena pokazala perspektivnom. Budući da se pomorska trgovina od ranog arhaiskog doba smatrala riskantnom (Hes. *Op.* 236 – 237; 665 - 694), Grcima je dugoročna i sigurna strategija bila razviti stalno tržište, zasnovati dobre odnose s potrošačima i specijalizirati se za određeno dobro koje je ondje nalazilo kupca.⁵⁷⁴ U idealnom ishodu, to je podrazumijevalo umnažanje razmjenskih kontakata, u početku vjerojatno kroz povremeno, periodičko ili sezonsko posjećivanje.⁵⁷⁵

Ako su grčki dolasci postali redoviti i predvidljivi, autohtono bi stanovništvo s vremenom prepoznalo mjesta na kojima su mogli očekivati došljake. Za populacije koje nisu uobičavale živjeti uz more, razmjena ih je mogla potaknuti na primicanje obalama.⁵⁷⁶ Tijekom faze prilagodbe, može se razmišljati i o sezonskim naseljima koje su podizali došljaci, no u velikom broju slučajeva zbog efemerne prirode boravka tu je tezu teško ovjeriti u arheologiji.⁵⁷⁷

⁵⁷² Sličan pojam (*accommodation*) navodi Michael Dietler (2010, 338) pri rekonstrukciji odnosa između urođenika južne Francuske, Etruščana i Grka. Prvu fazu naziva „Plutajuća trgovina, angažman i prilagodba“ (*Floater trade, engagement and accommodation*). Datira ju četvrt stoljeća prije utemeljenja Masalijske.

⁵⁷³ Humphrey i Hugh-Jones 1992, 13.

⁵⁷⁴ Prema Dion. Hal. III, 46 tako Morley 2007, 31. Za razliku od suvremene kapitalističke logike konstantnog povećavanja i širenja tržišta te nagle akumulacije kapitala, vjeruje se da je antička trgovina djelovala na puno umjerenijoj skali (Dietler 2010, 62).

⁵⁷⁵ Vidi sličnu rekonstrukciju za susrete nomadskih skitskih zajednica s jonskim mornarima oko crnomorskog Berezana i azovskog Taganroga (Solovyov 2019, 162).

⁵⁷⁶ Sličan obrazac pokazuje povijesno-etnološki primjer susreta baskijskih kitolovaca s urođenicima poluotoka Labradora. Na mjestima gdje su Baski učestalo dolazili razvila su se autohtona trgovišta (Kaplan 1985, 65 - 69). U antičkom kontekstu, slično pretpostavlja Sergey Solovyov (2019, 162) za rane susrete Skita i Grka na sjeveru Crnoga mora.

⁵⁷⁷ Za neke južnoitalske pozicije tako predlaže Edward Herring (2008, 117 – 122). Za Libiju vidi Gill 2006, 14. Feničanima se također često pripisuje osnivanje sezonskih naselja (Hodos 2009, 229).

Urođenički stavovi i odluke imali su ključnu ulogu pri uspostavi trajnih lanaca razmjene s došljacima. Središnja uloga u tome je razvoj početnog interesa i potražnje za određenim dobrom.⁵⁷⁸ Isto tako, urođenici su odlučivali jesu li spremni dijeliti i prodavati vlastite resurse.

Uvezena je roba u početku mogla poslužiti kao statusni simbol za istaknute pojedince pa bi elita težila ograničiti uvoz kako bi kontrolirala količinu i sadržaj. Time bi osigurali robu za sebe, ogradili njezin opseg cirkulacije unutar zajednice i spriječili gubitak statusa luksuznosti i egzotičnosti.⁵⁷⁹ Učestalija i konstantna razmjena podrazumijeva postupno povećanje količine takvih predmeta. Tada se mogu očekivati složeniji društveni procesi bilo unutar elite ili cijele zajednice.

Prvo, to je propitivanje i odluka o korisnosti dobivene robe.⁵⁸⁰ Struka se slaže da potražnja za nekim tipom robe nije prirodno uvjetovana, već je rezultat društveno-povijesnih okolnosti i naknadno pridodanog značenja.⁵⁸¹ Ako je neka vrsta predmeta ili potrošnih dobara pridonosila društvenoj grupi, veća je vjerojatnost potrebe i poželjnosti za redovitijom akvizicijom. Vrlo je vjerojatno da su starosjedioci u početku promatrali uvozne predmete iz perspektive svakodnevne koristi. Primjerice, unatoč tehnološko-estetskim obilježjima vrijednih metalnih predmeta, otapajući ih dobivala se sirovina.⁵⁸² Urođenici su tako primjerice mogli doći do plemenitih metala ili kvalitetnije vrste sirovine.

S druge strane, uvozni se predmet mogao prihvatiti u izvornom obliku. Određene vrste ekskluzivne robe (npr. miomirisi, specifični predmeti, vino, ulje itd.) zahtijevale su poznavanje uputa za upotrebu i konzumaciju.⁵⁸³ Učenje i preuzimanje konzumacijskih obrazaca održavalo bi osjećaj poželjnosti i potražnje, dok je povećani uvoz pretvarao luksuznu robu u repertoar svakodnevice. Suvremene etnološko-sociološke analize pokazuju da se u tom procesu učestalo

⁵⁷⁸ Potražnja za nekim dobrom je složena društvena pojava. Neki od važnijih čimbenika koji ju uvjetuju su uvriježene kategorije i ukusi, strateške odluke o raspoređivanju dobara među društvenim ulogama ili slojevima, kreativna interpretacija korištenja itd. Potražnja je društveno određena i konstruirana što znači da se mijenja s obzirom na klase i kategorije ljudi kao posljedica međudjelovanja gore navedenih čimbenika (Dietler 2010, 66). Neki smatraju da potražnja nije prirodni, već umjetni produkt društveno povijesnih okolnosti te interpretacije dobara i njihove upotrebe u društvenim odnosima. Na primjeru potražnje šećera u ranonovovjekovnoj Engleskoj tako Mintz 1986. O interesu urođenika za strane predmete u prospekcijsko vrijeme vidi Hodos 2006, 8.

⁵⁷⁹ Slične paralele o gubitku statusa luksuznosti ili egzotičnosti u složenim društvima vidi: Kopytoff 1986, 80 – 83. Etnološke paralele ističu primjer havajske elite koja je monopolizirala trgovinu s Britancima i Amerikancima kako bi se razlikovala prema drugim elitama i članovima zajednice. Sakupljanje i gomilanje strane robe tipično je bilo i za elitu sjevernoameričkog plemena Kwakiutl (Sahlins 1999, xii).

⁵⁸⁰ Dietler 2005a, 63; Archibald 2013, 33.

⁵⁸¹ Tako još Whittaker 1974, 76; Morel 1984, 133. U novijoj literaturi: Dietler 2005a, 181; Idem 2010, 68.

⁵⁸² Ovaj se zaključak zasniva na etnološkoj paraleli. Neki narodi Sjeverne Amerike su tijekom 16. i 17. st. uvozili bakrene kotlove koje su ponekad rastavljali, pretapali i izrađivali predmete vlastitog repertoara (Turgeon 1997, 10 sa starijom literaturom).

⁵⁸³ Vidi više u cjelini VI, poglavlje 4.1.

zbivala reinterpretacija značenja i upotrebe stečenih predmeta.⁵⁸⁴ Strana je roba tako dobivala novu kulturno relevantnu definiciju na lokalnoj razini (tzv. *indigenizacija* ili *preobražajno prisvajanje*) i postala uključena u urođenički sustav transakcija.⁵⁸⁵ Ako starosjedilačke zajednice nisu znale ili mogle proizvesti identičnu vrstu dobara, preobražajno je prisvajanje postala snažna društvena sila za održavanje trajnog razmjenskog odnosa s Grcima.

Druga je selektivni odabir ponuđene robe. Trgovački kontakti civilizacija istočnog Sredozemlja tijekom arhajskog doba ukazuju da se razmjena nije odvijala samo zbog nedostatka određenih proizvoda među kupcima, već zbog preferencija i ukusa. To je istovremeno indikacija visoko specifične potražnje za određenim dobrima iz kojih se kasnije razvijaju modni trendovi i robne marke.⁵⁸⁶ Međutim, takvi uvjeti ne vrijede samo unutar trgovačkog sustava civilizacijskih krugova. Selektivni odabir i potražnja uvozne robe može se prepoznati i kod autohtonih zajednica Sicilije i južne Francuske gdje je arheološki kontekst autohtonih naselja i nekropola poprilično dobro poznat.⁵⁸⁷ Na isto ukazuju i antropološki primjeri ranonovovjekovnih razmjena u Sjevernoj Americi ili Polineziji. Primjerice, starosjedilački narodi Nove Engleske nisu dugo bili zainteresirani prodavati krzno Englezima, jer potonji nisu prepoznali robu koju im mogu ponuditi u zamjenu. Trgovački lanci počeli su djelovati tek kad su Englezi otkrili autohtonu potražnju za *wampum* perlama.⁵⁸⁸ Slična situacija

⁵⁸⁴ Budući da neki predmeti dolaze u urođenički kontekst bez znanja o njihovoj točnoj upotrebi, s vremenom mogu dobiti paket novih značenja. Često se ističe etnološki primjer o konzumaciji Coca-Cole. Sadržaj i ambalaža nemaju isto značenje u Sjedinjenim Američkim Državama i Keniji. U prvom slučaju to je svakodnevno i učestalo piće, dok je u drugom Coca-Cola luksuz. U Keniji se zato razvio drugačiji paket pravila za korištenje. Služi se tijekom posebnih prilika ili kao prestižna ponuda za goste. Predmet je u tom slučaju „indigeniziran“, odnosno došlo je do tzv. „afrikanizacije“ Coca-Cole. Dakle, u različitom kontekstu specifični je predmet dobio drugačije značenje i praksu konzumacije. O tome opširnije: Pendergrast 1993, 245 – 247; Howes 1996, 6. Analogni primjer je razlika etruščanskog i grčkog simpozija o čemu više u Malkin 2002, 165 i Dietler 2010, 64 - 65; 132. Za autohtono preuzimanje simpozijastičkog suđa i običaja ispijanja vina u južnoj Francuskoj vidi Idem 2005a, 155 – 164.

⁵⁸⁵ Van Dommelen 2005, 135; Dietler 2010, 62.

⁵⁸⁶ U arhajskom svijetu trgovina se nije temeljila isključivo na mehanizmu nedostatka i potražnje za određenom vrstom robe. Primjerice, izvoz grčkog vina ili miomirisa na Levant ne može se tumačiti kao nužda u lokalnom kontekstu. Tada se razvijaju i prvi modni trendovi i robne marke. Heziod (*Op.* 589) i Arhiloh (*F* 2) cijenili su tračko, a potonji i nakšansko vino. Od levantskih pisaca valja spomenuti Ezekijela (XXVII, 19) koji spominje željezo, kasiju i mirisnu trsku iz Javana, tj. vjerojatno Jonije. Vidi slične u Foxhall 1998, 300 – 303; Hall 2014, 273 i dr.

⁵⁸⁷ Sikulske zajednice uvozile su grčke posude, osobito one koje su služile za ispijanje vina. Na temelju usporedbe ranih grčkih i autohtonih arheoloških konteksta na Siciliji, vidi se da su Sikuli izbjegavali uvoziti aribale. S druge strane, susjedne sikanske i južnoitalske zajednice nisu dijelile osjećaj ravnodušnosti prema aribalima (Hodos 2000, 45 – 46; Idem 2010, 97 - 98). Selektivnost se primjećuje i u usporedbi uvoznog repertoara južne Francuske i halštatskih zajednica srednje Europe. U prvom slučaju, tipična je svakodnevna grčka roba poput transportne i stolne keramike za vino, dok su elitni nalazi vrlo rijetki. Drugačiji obrazac imaju halštatske zajednice gdje prevladavaju visokoluksuzni predmeti (Dietler 2005a, 156 – 157; Idem 2010, 210).

⁵⁸⁸ Shlasko 1992, 56 – 63.

poznata je s polinezijskog otočja Marquesas. Ondje su starosjedioci u zamjenu za svinje potraživali ovce ili ptičje perje, dok im europske sjekire nisu bile poželjne.⁵⁸⁹

Logika razmjene nalaže da selektivne odluke autohtonih naroda imaju dodatnu težinu u nehegemonskom kompromisnom odnosu. Antropološko-etnološki primjeri pokazuju popriličnu jasne i definirane stavove o robi koja se potražuje. Istovremeno, to podrazumijeva da ni grčka prilagodba tržištu nije bila jednostavan zadatak. Sukladno tome, sličan obrazac može se u načelu pretpostaviti i za autohtoni svijet istočnog Jadrana tijekom ranog željeznog doba.

S druge strane, nezainteresiranost za određenu vrstu robe mogla bi biti posljedica nekorisnosti ili neuklapanja u kulturno strukturirane kategorije ukusa i preferencija.⁵⁹⁰ Svjesno i namjerno odbijanje određenog tipa robe bilo bi radikalna opcija selektivnih odluka. Ipak, za takvu je rekonstrukciju potrebno detaljno poznavati arheološke okolnosti pojedinih zajednica. Slabo stanje istraženosti na istočnojadransko obali glavna je prepreka upuštanju u takvu vrstu analize. Izostanak stranog uvoza ili kulturno-tehnološkog utjecaja u duljem vremenskom periodu često se definira kao osjećaj odbojnosti ili ravnodušnosti te je nerijetko posljedica kolonijalno-političkih odnosa u regiji.⁵⁹¹

U konačnici, povoljni razvoj faze prilagodbe podrazumijeva aktivni interes starosjedilaca za određenu vrstu robe i učestalo grčko posjećivanje prekomorskog tržišta. Profitabilnost u smislu ekonomske i društvene nadogradnje polučila bi obostrano zadovoljstvo i želju za novim susretima. Došljaci su s vremenom imali priliku prepoznati lokalni ukus i logiku konzumacije. Tako je nastala trgovačka strategija koja se temeljila na pomnom odabiru vrste i količine dopremljenih dobara.⁵⁹² Štoviše, ako je potražnja za specifičnim dobrom bila vrlo visoka, autohtona je zajednica mogla stvoriti ovisnost o uvozu pa je kontakt s došljačkim trgovcima postao nužan.⁵⁹³

Niz ulančanih transakcija podrazumijeva uspostavu trgovačkog partnerstva. Budući da se partnerski odnos cijeni sam po sebi, predmeti razmjene imali bi simboličan naboj. U jednakoj su mjeri bili vrlo vrijedni za trgovca i kupca, jer su generirali i jamčili privilegiranu društvenu interakciju.⁵⁹⁴ Očekivane posljedice takvih susreta su složene i raznovrsne. Za razliku od

⁵⁸⁹ Thomas 1991, 95 – 97.

⁵⁹⁰ Dietler 2010, 70.

⁵⁹¹ Vidi više u cjelini VI, poglavlje 4.1.

⁵⁹² Dietler 2010, 193 - 194.

⁵⁹³ Bilo bi to način kontrole tržišta koji se može objasniti antropološkim principom ovisnosti o predmetima koji podčinjavaju kupca (*making subjects by means of objects*). Vidi u Comaroff i Comaroff 1997, 218; Dietler 2010, 63. Ako su strani trgovci živjeli među starosjediocima, ovaj je impuls mogao biti i puno jači. Vidi više u idućem poglavlju.

⁵⁹⁴ Gell 1992, 159.

pojedinačnih trampih, faza prilagodbe uključuje jasnije definiranje obostranih ukusa i potražnje, detaljnije pregovaranje sustava vrijednosti te termina i procedure razmjene.⁵⁹⁵ Time je udaren temelj formiranju međukulturnog koda interakcije. Popratna pojava bila bi razvoj tzv. pidžinskog jezika razmjene,⁵⁹⁶ ako ne i uključivanje pojedinaca koji su se izravno prilagođivali drugoj strani, učeći jezik, pismo i druge kulturološke obrasce.⁵⁹⁷ Među ostalim, s vremenom su mogli postati članovi etnički heterogenih posada grčkih trgovačkih brodova.

Istovremeno, dezintegracija moralnih barijera prema došljacima podrazumijeva otvaranje novih horizonta suradnje i društvenog isprepletanja. Faza prilagodbe udarila bi temelje postupnom putu k namjernim ili nenamjernim društvenim i ekonomskim promjenama unutar autohtonih zajednica.⁵⁹⁸

⁵⁹⁵ Slično Dietler 2010, 338.

⁵⁹⁶ Michael Dietler (2010, 82) predlaže takvu rekonstrukciju za ibersko pismo. Tezu osnažuje etnološkim primjerima nekih afričkih jezika.

⁵⁹⁷ Ibid. 145.

⁵⁹⁸ Ibid. 133. Vidi više u cjelini VI, poglavlje 4.1.

2. GRČKO NASELJAVANJE NA PREKOMORSKIM PODRUČJIMA – TRI MODELA

Interakcija Grka i urođenika mogla se odraziti kroz različite društvene scenarije. To podrazumijeva širok spektar društveno-ekonomskih reperkusija - od odbijanja, nezainteresiranosti i konflikta do suradnje i suživota. Nema sumnje da je za razvoj prisnijeg kontakta bilo nužno dobro poznavati zemljopisna i društvena obilježja prekomorskog prostora.⁵⁹⁹ Kroz sistematičko istraživanje i upoznavanje bilo je lakše odabrati pogodne niše za trajno naseljavanje.⁶⁰⁰

Ovdje donosimo tri modela razvojnih faza interakcije koji pobliže objašnjavaju porast grčkog interesa za prekomorski teritorij. To su snažan trgovački impuls, naseljavanje veće trgovačke dijaspe i nastanak prekomorskog trgovišta te osnutak trajne prekomorske naseobine.

2.1. SNAŽAN TRGOVAČKI IMPULS

Snažan trgovački impuls podrazumijeva održavanje aktivnog razmjenskog odnosa Grka i autohtonih zajednica bez intenzivnog pritjecanja došljaka. Ovaj se model zasniva na konceptu *kolonijalizma bez kolonizacije* (*colonialism without colonization*) koji je Adolfo Domínguez razvio na primjeru interakcije Grka i iberskih naroda.⁶⁰¹ Izuzev Iberije, vjerujemo da se slična vrsta odnosa može pratiti i u Etruriji, posebno u značajnim središtima keramičke proizvodnje. Na takvu vrstu kontakta aludiraju vijesti o dolasku Demarata, Euheira, Diopa i Eugrama među Etrušćane (Dion. Hal. *Ant. Rom.* III. 46, 3 – 5; Plin. NH XXXV, 43 = 152).⁶⁰² Slično se zbivalo i u salentinskim zajednicama Otrantu, Tor Pisani i Roca Vecchiji gdje su manje skupine Grka arheološki potvrđene tijekom 8. i 7. st. pr. Kr.⁶⁰³ Osim grčkog slučaja, model trgovačkog

⁵⁹⁹ Slično Espelosi 2009, 283.

⁶⁰⁰ Sistematički modus kontakta opisan je na primjeru feničkog istraživanja i naseljavanja u Iberiji (Alvar 2000, 28).

⁶⁰¹ Domínguez 1999, 324. Detaljna razrada koncepta u Domínguez 2002, 86 - 87. Autorovi članci koji spominju sličnu tezu pobrojani su u Rouillard 2009, 145. Vidi i Antonelli 1997.

⁶⁰² Roth-Murray 2012, online izvor.

⁶⁰³ Vidi cjelinu II, poglavlje 3.2., osobito bilješke 261i 262.

impulsa tipičan je i za etruščanski kontakt s autohtonim stanovništvom Provanse tijekom 7. st. pr. Kr.⁶⁰⁴

Temeljna predispozicija razvoju ovog tipa odnosa bili su bogati i raznovrsni resursi regije te snažna i samosvjesna društvena pozadina.⁶⁰⁵ Interakcija se zasnivala na ustaljenom procesu razmjene, a ne na razvoju kolonijalnog središta poput trgovišta ili naseobine.⁶⁰⁶ Protagonisti takve razmjene bili bi pojedinci poput Koleja Samljanina čiji je trgovački pothvat u Iberiji opisao Herodot (IV, 152).⁶⁰⁷ S vremenom se može očekivati i doseljavanje manje grupe trgovaca u urođeničku sredinu. U tom bi slučaju došljaci bili pod upravom organizirane i stabilne autohtone zajednice koja im je davala dozvolu za naseljavanje i trajniji boravak u ograničenom broju.⁶⁰⁸ Moguće je zamisliti da su starosjedioci namjerno sprječavali doseljavanje kako bi manipulirali cijenom i nabavkom uvozne robe.⁶⁰⁹ Iako bi položaj stranih trgovaca bio marginalan s obzirom na autohtone narode, njihova bi društvena uloga bila izuzetno bitna zbog osiguravanja protoka uvozne robe i održavanja razmjenskog odnosa.⁶¹⁰

Neki su se strani pojedinci možda i trajno integrirali u lokalnu zajednicu. Usporedni primjer tomu bio bi korintski trgovac Demarat koji se priženio u etruščansku aristokratsku obitelj (Dion. Hal. Ant. Rom. III. 46, 3 – 5; Cic. Tusc. V, 109). Osim povijesnih izvora, epigrafski tragovi grčko-etruščanskih imena (*Ἰπποκράτης* i *Hipukrates* ili *Τηλεκλῆς* i *Telikles*) na enohojama 7. st. pr. Kr. potvrđuju sličnu praksu.⁶¹¹

Pravi odraz trgovačkog impulsa vidi se kroz duži vremenski period. Unatoč relativno malom broju prijenosnika kulturnog utjecaja, društveno isprepletanje se odvijalo i ostavljalo trajne posljedice na autohtone zajednice. Iako trgovina na veliku udaljenost i uhodani kontakt mogu biti glavni medij stranog utjecaja, trajna prisutnost pojedinaca ili grupe, poput lončara, obrtnika ili trgovaca, više bi utjecala na svakodnevicu i običaje autohtonih naroda.⁶¹² U Iberiji se to jasno primjećuje po oponašanju uvozne keramike i kamenih skulptura, razvoju pisma, urbanih elemenata i drugog.⁶¹³ Posebno je važna hibridnost kroz prihvaćanje i oponašanje

⁶⁰⁴ Dietler 2009, 9.

⁶⁰⁵ Domínguez 2002, 65.

⁶⁰⁶ Ibid. 68.

⁶⁰⁷ Rouillard 2009, 134.

⁶⁰⁸ Domínguez 2002, 73; Rouillard 2009, 142.

⁶⁰⁹ Dobar je usporedni primjer trgovina krznom kod naroda Tsimshian na pacifičkim obalama Sjeverne Amerike. Ti su narodi ograničili naseljavanje stranim trgovcima te su uobičavali oduljivati i odgađati transakciju. Vrijeme je radilo protiv došljaka jer su s vremenom trošili zalihe hrane i pića što ih je dovodilo u nepovoljnu situaciju pri pregovaranju. Dodatni faktor koji je odmagao stranim trgovcima bio je dolazak konkurencije (Grumet 1984, 28 – 29). U teoriji, slično se može pretpostaviti i za antički kontekst. Vidi Dietler 2005a, 179.

⁶¹⁰ Rouillard 2009, 142.

⁶¹¹ Morel 1984, 147; De Simone 1983, 778.

⁶¹² Više u cjelini VI, poglavlje 4.1.

⁶¹³ Domínguez 2002, 68; 71 – 85.

prestiznih dobara tijekom 5. i 4. st. pr. Kr. S druge strane, utjecaj na Grke opaža se po prilagođavanju mitoloških motiva autohtonoj topografiji, reinterpretaciji genealogija naroda i naselja, povlašćivanju domaćih identiteta itd.⁶¹⁴

Iako razmjena podrazumijeva obostrano zadovoljstvo zbog kojeg se trgovački proces održavao, posvajanje strane robe i njezino uključivanje u svakodnevicu može rezultirati posljedičnom ovisnošću o uvoznim dobrima. Bio bi to svojevrsni odraz grčke trgovačke hegemonije.⁶¹⁵ Taj je utjecaj mogao varirati s obzirom na razinu i mogućnosti oponašanja predmeta, promjene ukusa, društveno-političke okolnosti i ostalo.

Za održavanje ustaljenog trgovačkog impulsa, kontakt Grka i autohtonih naroda morao je ostati miroljubiv i izbjegavati hegemonске krajnosti. Zbog pomorskih veza, najpovoljnija mjesta razvoja interakcije bile su uzobalne pozicije. Sukladno antropološko-povijesnim analogijama, bile su to luke u kojima su zajednice očekivale pojavu strane robe i gdje je opskrba s vremenom postala predvidljiva.⁶¹⁶ Identična se rekonstrukcija može primijeniti i na razvoj grčkih trgovišta, ali uz puno veći broj trajno naseljenih stranaca.

2.2. NASELJAVANJE TRGOVAČKE DIJASPORE I RAZVOJ PRIOBALNOG TRGOVIŠTA

Naseljavanje trgovačke dijaspeore i razvoj priobalnog trgovišta podrazumijevaju veći broja došljaka čiji je interes težio ostvarenju poslovnih mogućnosti. Podjednako kao i u prethodnom modelu, proces bi počivao na grčkom poznavanju i posjećivanju prekomorske pozicije koja se pokazala kao perspektivna točka razmjene.

Michael Dietler razlikuje tri opcije razvoja trgovišta.⁶¹⁷ U prvom slučaju došljaci su se naselili na slobodnom prostoru koji su uobičavali posjećivati radi razmjene. Uslijedili su valovi doseljavanja autohtonih naroda, većinom zbog ekonomskog interesa i koristi.⁶¹⁸ U drugom slučaju, već postojeće urođeničko naselje otvorilo je vrata stranim trgovcima. Rastom znanja o tržištu, broj stranaca se umnožavao pa se kroz vrijeme stvorila veća trgovačka dijaspora.

⁶¹⁴ Ibid. 69 - 70.

⁶¹⁵ Ibid. 70 – 71.

⁶¹⁶ Vidi bilj. 576. O benefitu konstantnog pritoka strane robe vidi: Dietler 2010, 146 – 147.

⁶¹⁷ Ibid. 147 – 148.

⁶¹⁸ Idealan primjer takvog razvoja je feničko naseljavanje u Iberiji od 8. do 6. st. pr. Kr. Literaturu vidi u Ibid. 147, bilj. 88.

Treći slučaj je doseljavanje u autohtono naselje koje je već imalo status „regionalnog trgovišta“.⁶¹⁹ Zbog otvorenosti zajednice koja je počivala na društveno-ekonomskim prednostima, takva su mjesta bila osobito primamljiva za trgovce na veliku udaljenost, poput Grka, Feničana ili kasnije Etruščana.⁶²⁰ Dietlerova se podjela temelji na logici društvenog razvoja i antropološkim paralelama, jer su arheološke i povijesne ovjere uglavnom ograničene. U jednakoj mjeri nije moguće pouzdano razjasniti je li početak suživota bio popraćen službenom ceremonijom potvrde ugovora ili kakvom sličnom društvenom praksom.⁶²¹

Pobliže definirati trgovište je složen zadatak. Zbog konteksta grčkog naseljavanja na stranom prekomorskom teritoriju, ovdje detaljnije raščlanjujemo razvitak obalnih trgovišta koje bismo mogli nazvati stalnim trgovačkim postajama (eng. *trading stations*) ili trgovačkim lukama (engl. *port of trade*).⁶²² Ti pojmovi u velikoj mjeri sadrže slično značenje kao termin emporij (ἐμπόριον), ali ih ne opterećuje rasprava o političkom uređenju, odnosu prema okolnom zemljištu i pomorskom položaju.⁶²³ S obzirom na bliskost sadržaja i obilježja trgovišta i emporija, analiza razvitka potonjeg poslužila je kao usporedni primjer.

⁶¹⁹ Dobar primjer je pitekuški Monte Vico. Podrijetlo nalaza pokazuje da je u početku naselje bilo urođeničko, ali uključeno u lokalnu i regionalnu tirensku mrežu razmjene (Donnellan 2016, 162). Sličan obrazac integriranosti u postojeće mreže razmjene imala su južnoitalska naselja poput L'Incoronate, Amendolare i L'Amastuole s kojima su Grci komunicirali od 8. st. pr. Kr. pa nadalje (Ibid. 163).

⁶²⁰ Osim grčke, fenička i etruščanska prisutnost ovjerena je u nekim sredozemnim trgovištima. Trgovišta s feničkom dijasporom prevladavaju u Iberiji, osobito u Tartesu (pregled u Dietler i López-Ruiz 2009, 301 – 302; 305). Na temelju arheološkog materijala pretpostavlja se da su etruščanske dijaspore živjele u provansalskim naseljima Lattesu i Saint Blaiseu (Dietler 2010, 66 – 97).

⁶²¹ O tome vidi Möller 2001, 150.

⁶²² Važno je naglasiti da termin trgovište ili emporij ne označava uvijek priobalnu poziciju ili trgovačku luku (Möller 2001, 148). Astrid Möller (2001, 146 - 147) ističe devet kategorija idealne trgovačke luke. To su zemljopisne okolnosti, odvojenost od hegemonskog zaleđa, političke i ekonomske strukture trgovačkih partnera, oblik osnivanja, administracija, infrastruktura, populacijska struktura, vrsta robe u razmjeni i neekonomske funkcije. Analizu je utemeljila na egipatskoj Naukratiji koja je ipak drugačiji primjer trgovišta od onih u periferiji. Zbog šturijeg raspona pisanih svjedočanstava i slabije arheološke istraženosti, više je nepoznanica za trgovišta u periferiji. Zato je sve autoričine odrednice teško uključiti u analizu.

⁶²³ Kritiku i probleme definicije emporija u literaturi druge polovice 20. stoljeća vidi u Demetriou 2012, 15 - 18. Osobito je varava rasprava o dihotomiji zemljoposjedničkog i trgovačkog tipa grčkog naselja, prema kojoj bi emporij nužno trebalo biti maleno naselje s ograničenim zemljištem. Vidi pregled u De Polignac 1995, 90 – 91; Hansen 2006a, 5; Demetriou 2012, 21 – 22. U suvremenoj se literaturi emporij definira kao bilokakva administrativna institucija gdje se odvijala trgovina. To može biti dio grčke naseobine ili polisa, zasebno naselje gdje postoji suživot s različitim etničkim grupama, specifična lokacija razmjene itd. (Bresson 1993, 213 – 217; 223 – 224; Idem 2002, 475 - 505). Neki su autori učinili kronološku distinkciju prema povijesnim izvorima. John-Paul Wilson (1997, 199 - 207) vjeruje da je tijekom arhajskog perioda termin označivao zajednicu uključenu u trgovinu, dok je od 4. st. pr. Kr. emporij postao definirani zemljopisni pojam sa specifičnom društveno-političkom konotacijom. Detaljniju analizu uz kronološki pregled i promjenu značenja načinio je i Mogens Herman Hansen (2006, 5 - 33). U recentnim radovima pojam emporij povezuje se s dominantnom trgovačkom strategijom, relativnom političkom neovisnosti, suradnjom s urođenicima, multietničnosti itd. (npr. Tsatskhladze 2006, xli; Vlassopoulos 2007, 97; Demetriou 2012, 22; Hall 2014, 85 i dr.). Sva navedena obilježja mogu se primijeniti na obalno trgovište. Valja biti na oprezu jer u literaturi nerijetko postoji tendencija da se i negrčki lokaliteti nazivaju emporijima zbog dominantnih trgovačkih obilježja, iako Grci ondje nikada nisu bili trajno naseljeni. Unatoč tome valja imati na umu da su i grčki pisci uobičavali nazivati neka kartažanska, fenička, egipatska, ilirska, a možda i arapska i perzijska naselja trgovištima, jer su ih očito podsjećali na vlastito razumijevanje tog termina (Demetriou 2012, 20 s primjerima u bilj. 73).

Pregled društvene dinamike u obalnim trgovištima zasnivamo na proučavanju lokacija koja su prvenstveno arheološki definirana kao emporiji, dok sekundarno mjesto pripada svjedočanstvima iz povijesnih izvora. Osnovni razlog tome je što su se antički autori različito koristili pojmom pa njegovo značenje varira. U skupinu naselja koja definiramo kao trgovišta pripadaju sirijska Al-Mina, pitekuški Monte Vico, etrušćanska Gravisca, iberski Emporij, egipatska Naukratija, crnomorski Berezan, a od druge polovice 6. st. pr. Kr. sjevernojadranske Adrija i Spina. Slijede najvažnije odrednice koje mogu pomoći pri shvaćanju glavnih društvenih obilježja ovog tipa naselja.

U zemljopisnom smislu snažna su se trgovišta razvijala na pomorskim lokacijama koje su imale istaknutu prostornu ulogu. To uključuje povoljan zemljopisni položaj s obzirom na uhodane pomorske rute pomorske regije ili Sredozemlja općenito.⁶²⁴ Budući da je more bilo neophodno za povezanost trgovišta s matičnim područjem ili sredozemnim tržištem,⁶²⁵ priobalna su naselja bila idealan odabir u očima doseljenika. Njihov se društveno-ekonomski razvoj djelomično može objasniti u okviru Polanyijeve definicije trgovačke luke (*port of trade*) koja podrazumijeva povoljan priobalni položaj, ali i prirodne predispozicije komuniciranja sa zaleđem.⁶²⁶ Zato ne čudi da su se trgovišta razvijala na ušćima rijeka ili blizu laguna gdje je zemljopis uvjetovao društveni susret, bilo u slučaju već uhodanih mreža kontakata ili spajanja trgovaca na veliku udaljenost sa specifičnim naseljem. Različitost izvora opskrbe i komunikacijskih ruta stvarala bi komparativnu prednost s obzirom na ostale pozicije u regiji.

Važno zemljopisno obilježje bilo je i raspoloživo zemljište. Iako se o tome intenzivno raspravlja, priklanjamo se mišljenju da je moguće pratiti obrazac ekonomskih strategija naselja. Prema tom konceptu, novo je stanovništvo imalo priliku definirati primarnu aktivnost, birajući između trgovine ili poljoprivrede na temelju prirodnih predispozicija ili ograničenja.⁶²⁷ Pri tom su ključne okolnosti razmatranja dostupnost obradive zemlje i zemljopisni preduvjeti za umrežavanje s unutrašnjosti.

Običaj primitivne organizacije priobalnog trgovišta može se pratiti od ranog željeznog doba. O tome svjedoče stihovi *Ilijade* (VII, 472 - 475) opisujući razmjenu pod trojanskim obalama gdje se vino davalo za metal, kože ili stoku. Važnost pomorskih ili pograničnih

⁶²⁴ Vidi više u cjelini IV, poglavlje 2.2. O važnosti zemljopisnog položaja emporija vidi na primjerima s Krete ili Korzike u Horden i Purcell 2000, 395.

⁶²⁵ Vidi teorijski u Horden i Purcell 2000, 396.

⁶²⁶ Polanyi 1963, 31. Usporedno s tim, u grčkom je svijetu pojam emporij učestalo povezan s lukom grada-države (Hansen 2006a, 6).

⁶²⁷ Na tom tragu slično zaključuje Hansen 2006a, 34. Kritiku oprečnosti zemljoposjedničke i trgovačke naseobine spominju i Malkin 1997, 27; Tsetskhladze 2006, xxiv; Greco 2006, 172; Demetriou 2012, 22 itd.

trgovišta ističe se i u Heziodovim *Poslovima i danima*.⁶²⁸ Imajući na umu ekonomsku korist, grčki su prospektori i trgovci tražili slične mogućnosti diljem Sredozemlja. Povoljno mjesto podrazumijevalo bi slične interese autohtonih trgovačkih partnera. Dominantno obilježje prekomorskog trgovišta je širok spektar lokalne ponude, visoki razmjenski potencijal i mogućnost skladištenja robe na sigurnom mjestu.⁶²⁹ Bili su to snažni privlačni čimbenici koji bi postupno doveli do suživota dviju ili više različitih etničkih grupa.⁶³⁰ Etničko mješovito naselje bio je krucijalan element djelovanja trgovišta. U ekonomskom smislu urođenici i došljaci morali su osigurati predvidljiv, redovit i konstantan protok robe. Prednost suživota s trgovcima na veliku udaljenost poput Grka ili Feničana bio je izravan i trajni pristup širokom spektru dobara koja su dolazila iz goleme sredozemne mreže trgovine.

Suživot u trgovištu podrazumijeva bietničnost ili multietničnost. U rudimentarnom obliku bili bi to starosjedioci zajedno sa stranim trgovcima iz specifičnog područja. Ipak, brojni primjeri diljem Sredozemlja ukazuju na kompleksniju etničku sliku suživota više autohtonih, grčkih ili sredozemnih entiteta.⁶³¹ O duže vremenskoj i trajnoj prisutnosti stranih trgovaca svjedoči arheološki tragovi, ponajviše različiti ukopni običaji, keramika te velik broj transportnog ili ekskluzivnog posuđa. U kasnijim periodima pojavljuju se i multilingvalni pisani tragovi, raznolik novac i sličan društveno-politički odraz stranih kulturnih obilježja.⁶³²

Nadalje, dokazi suživota potiču raspravu o početnom društveno-političkom odnosu multikulturne zajednice. Ako je naselje već bilo autohtono središte, domaćini su morali pokazati otvorenost prema suradnji i dati privolu za naseljavanje stranaca. U slučaju da su stranci utemeljili trgovište, autohtono je stanovništvo i tada odlučivalo o sudbini naselja s obzirom na brojčanu nadmoć i mogućnost kontrole protoka robe iz okoline. Očito je da su u oba slučaja autohtoni narodi imali određeni vid političko-ekonomskog monopola.⁶³³

Međutim, razvojem trgovišta društveni je odnos morao prijeći iz asimetrije u ravnotežu. Za razliku od modela snažnog trgovačkog impulsa, u trgovištu bi stranci imali svojevrsnu

⁶²⁸ Hall 2014, 85. U arhajskom svijetu kopnena se trgovina odvijala u pograničnim zonama gdje su postojala organizirana trgovišta (Hansen 2006a, 6 prema IG I³ 104, 27 – 28 i Dem. XXIII, 37; 39 – 40).

⁶²⁹ Važnost skladištenja robe na udaljenom teritoriju posebno za trgovce koji su plovili na velike udaljenosti istaknuta je u Dietler 2010., 146 – 147. Osim predvidljive i redovite opskrbe, skladištenje bi smanjilo pritisak na strane trgovce i spriječilo mogućnost manipuliranja cijenama.

⁶³⁰ Slično iznesenome, Michael Gras (1993, 106) ističe da je emporij društveno uspješan projekt jer služi ekonomskoj svrsi. Također Demetriou 2012, 14 – 15.

⁶³¹ Vidi primjerice za Adriju i Spinu u u cjelini II, poglavlje 5.1. Vidi također pregled za Ishiju u D'Ercole 2012a, 96 – 98 s ondje navedenom literaturom. Za Emporij, južnu Galiju i Iberiju vidi u Demetriou 2012, 45 – 63. Za Naukratiju: Möller 2001, 152.

⁶³² Demetriou 2012, 20; 22.

⁶³³ Slično Dietler 2010, 147. Usporedni primjer može biti grčka prilagodba urođeničkim metalurškim potrebama u Pitekusi ili Brezanu. Za Pitekusu tako Coldstream 1994, 53. Za Berezan: Tsetskhaldze 2006, li.

autonomiju i bili jednaki u društveno-političkom smislu s obzirom na ostale stanovnike, posebno u periferijama bez snažne centralističke uprave.⁶³⁴ Nehegemonski kontakt jamčio bi održavanje povoljnih transakcijskih uvjeta i pravila, obostrani prosperitet i trajnu suradnju. U doba razvijenih grčkih naseobina na Sredozemlju, usporedni primjeri su autohtona svetišta koja su zbog religijskog okrilja osiguravala mirnu razmjenu Grka i lokalnih naroda te nerijetko vodila k razvoju suživota.⁶³⁵

Etnički isprepletena trgovišta pružaju široku mogućnost proučavanja konstrukcije ili utvrđivanja identiteta, kako novog koji odražava zajednicu, tako i distinktivnog grčkog ili starosjedilačkog.⁶³⁶ Istovremeno, visoka dinamičnost kompromisne sredine polučila je lako usvajanje i oponašanje stranih kulturnih obrazaca. Zato je trgovište bilo plodno tlo kroskulturne razmjene, društvenog isprepletanja i nastanka hibridnih identiteta. Na razini pojedinaca to se odvijalo kroz mješovite brakove ili aktivnu razmjenu.⁶³⁷

Promatrajući iz društveno-zemljopisnog pogleda, perifernost s obzirom na autohtonu okolinu i udaljenu maticu jamčila je razvoj trgovačkom čvorištu čijim su se blagodatima mogli podjednako okoristiti strani, ali i autohtoni trgovci i obrtnici. Zemljopisna marginalnost bila je važna za uspostavu stabilne distance od monopolističkog utjecaja okolnih autohtonih zajednica.⁶³⁸ Podržavanje trgovine na veliku udaljenost trgovištu je pružalo mogućnost postati dijelom „globalne“ trgovačke mreže Sredozemlja. Unutarnja i vanjska trgovačka isprepletenost te horizontalna mobilnost garantirale su redistribuciju robe.⁶³⁹ Skladištenje i gomilanje uvoznih

⁶³⁴ Prema Domínguez 2002, 73. Ovaj se zaključak ne može univerzalno primijeniti na sva trgovišta. Pisani izvori učestalo ističu ovisnost o centralističkoj vlasti (Hansen 2006a, 24 s primjerima). Ipak, to ne implicira jednostranu političku podložnost došljaka. Ovdje izbjegavamo detaljniju raspravu, jer je u središtu pažnje osnutak trgovišta u periferiji, a ne u okrilju visokoorganizirane države, poput Egipta ili Perzijskog kraljevstva.

⁶³⁵ U Grčkoj su od ranog arhajskog perioda svetišta služila kao mjesta sigurne razmjene. Aktivnosti ljevača bronce u Olimpiji i svetištu Atene Aleje u Tegeji sugeriraju da se ondje gomilala i mijenjala razna roba (Hall 2014, 85). Susret Grka ili Feničana s urođenicima također se odvijao u lokalnim svetištima. Arheološki ovjereni primjeri su sicilski Polizello (Leighton 2000, 28), južnoitalski Timpone della Motta (Whitehouse i Wilkins 1989, 110), libijsko svetište Demetre u Tokri (Boardman 1994, 144 - 145), frigijski Atakum kod crnomorskog Amisa (Summerer 2014, 203), možda iberski Turó del Calvari (Belarte 2009, 109) te razni južnoitalski i sardinski lokaliteti (Van Dommelen 2005, 130). Slično vrijedi i za Feničane. Herodot (II, 112) piše da su bili nastanjeni u Memfisu oko hrama Afrodite Tuđinke. Svetišta se inače smatraju mjestima prvih feničkih transakcija u stranoj zemlji (Aubert 2001, 277 - 278).

⁶³⁶ Demetriou 2012, 22. O stvaranju grupnog identiteta u emporiju vidi Polanyi 1963, 36; Möller 2001, 152.

⁶³⁷ Arheološki nalazi pitekuške nekropole najviše je doprinijelo proučavanju etničkog isprepletanja i raspravi o mješovitim brakovima. Vidi Saltini Semerari 2016, 79 - 81 sa starijom literaturom. Kritika izjednačavanja arheološkog materijala s etničkim podrijetlom u Kelley 2012, 256. Arheološke ovjere o mješovitim brakovima iz jadranske Spine u D'Ercole 2011, 441. Općenito o braku grčkih muškaraca i urođenica vidi u poglavlju 2.3.2., posebno str. 152.

⁶³⁸ Moller 2001, 148.

⁶³⁹ Vidi dijakronu analizu u Horden i Purcell 2000, 395.

dobara bilo je prvenstveno namijenjeno prodaji bližem ili daljem zaleđu, ovisno o uhodanim trgovačkim pravcima.⁶⁴⁰

Trgovačkim je mrežama uz robu kolalo i znanje koje su donijeli stranci ili se samostalno razvilo u novom središtu. Zato se trgovišta s razlogom smatraju dominantnim središtima širenja kulturno-tehnoloških inovacija prema autohtonim sredinama.⁶⁴¹ Trenutačno nema univerzalnog modela koji bi razjasnio zašto su neke urođeničke sredine bile sklonije prihvatiti novi impuls, a druge nisu.⁶⁴² Razlog tome može biti i strategija samog trgovišta koje nije bilo voljno dijeliti znanje kako ne bi ugrozilo ekonomsku dominaciju, ali isto tako i nespремnost ili nevoljkost urođenika na dublju društvenu promjenu.

S obzirom na razinu umreženosti, trgovište se u literaturi dijeli na tri tipa: lokalno koje je sabiralo robu iz neposrednog zaleđa, regionalno s koncentracijom na međuregionalne veze i međunarodno gdje se slijevala roba iz cijelog Sredozemlja ili europske unutrašnjosti.⁶⁴³ Dakako, najveći potencijal fluktuacije robe i kulturnog sadržaja imao je posljednji tip trgovišta pa ga se u literaturi nerijetko naziva jednim od najvažnijih fenomena sredozemne povijesti.⁶⁴⁴ Budući da je međunarodno trgovište počivalo na visokoj umreženosti, periferna sredozemna tržišta imala su nisku potencijal za razvoj takve zajednice.⁶⁴⁵ Među takvima je očito i istočna jadranska obala.

Na koncu, osim opcije prosperitetnog razvoja trgovišta spomenimo i mogućnost dezintegracije ili propadanja zajednice. S obzirom na početnu asimetričnost odnosa između došljaka i urođenika, potonji su morali pokazati visoki prag tolerancije kako bi zaživio suživot sa stranim trgovcima.⁶⁴⁶ Ako pretpostavimo da je srž održavanja trgovišta bila ekonomske prirode, bilokakav pomak u ravnoteži odnosa tijekom početnih stadija razvoja mogao je biti koban, osobito po došljake koji nisu imali prednost brojčane nadmoći. Prijetnja je mogla doći i iz neposredne okoline. Veći prtok stanovništva tipičan za prosperitetna naselja zahtijevao bi porast eksploatacije najnužnijih sirovina. U slučaju zemljišnih restrikcija kontaktne zone, kod susjednih bi se zajednica takve reperkusije lako razvile u nezadovoljstvo, a moguće i konflikt.

⁶⁴⁰ Moller 2001, 151.

⁶⁴¹ Archibald 2013, 30 - 31.

⁶⁴² Dobar primjer tome je analiza dihotomije grčkog utjecaja na salentinska i bazilikatska naselja koje je učinio Douwe Yntema (2016, 219 - 221). Za razliku od Bazilikate gdje su autohtone zajednice bile spremnije prihvatiti kulturno-tehnološke inovacije iz uzobalnih trgovišta ili naseobina, na Salentu je društveno isprepletanje bilo puno slabije.

⁶⁴³ Bresson 1993, 199; Demetriou 2012, 23.

⁶⁴⁴ Npr. Vlassopoulos 2007, 105.

⁶⁴⁵ Idem 2013, 100.

⁶⁴⁶ Curtin 1984, 5 - 6; Dielter 2010, 146.

Slične bi posljedice isprovocirao i snažan ekonomski rast trgovišta.⁶⁴⁷ Za neposredno udaljene zajednice uključene u razmjensku mrežu, novo je naselje istovremeno moglo biti šansa za ekonomski polet, ali i snažna konkurencija u lokalnim ili međuregionalnim razmjenama.

2.3. RAZVOJ I UTEMELJENJE TRAJNE GRČKE NASEOBINE

Posljednji model trajne interakcije Grka i urođenika je utemeljenje trajne naseobine na prekomorskom prostoru. Kao i u prethodna dva slučaja osnutak novog naselja uključuje prethodnu prospekciju, odnosno predodžbu o zemljopisnim i društvenim okolnostima naseljivog teritorija. Za razliku od trgovačkih dijaspora, trajnu naseobinu pobliže određuju sljedeća obilježja.⁶⁴⁸

- 1) Naselje je utemeljilo stanovništvo koje se etnički razlikovalo od autohtonog, a moglo je nastati na nenaseljenoj ili zauzetoj poziciji. Tijekom jedne ili više migracijskih faza došljaci su postali etnička većina.
- 2) Smisao doseljavanja je stvaranje dugotrajnog boravišta daleko od domovine zbog privlačnih potencijala u novom okrilju, problematičnih društveno-ekonomskih kretanja u matici ili kombinacije spomenutih čimbenika.
- 3) Čin utemeljenja mogao je biti događaj, no razvoj i nastanak u širem smislu riječi trebaju se promatrati kao postupan proces. To prije svega pokazuju iskopavanja u naseobinama arhajskog i klasičnog perioda diljem Sredozemlja.⁶⁴⁹
- 4) Arheološka istraživanja i komparativne usporedbe s grčkim naseljima pokazali su da naseobine nije adekvatno nazivati polisima sve dok za to nema pouzdane ovjere u arhitekturi, epigrafiji ili društvenim reperkusijama.⁶⁵⁰ Naseobinama arhajskog i klasičnog perioda trebalo je vremena da razviju osnovna obilježja polisa, tj. grada-države.

⁶⁴⁷ Primjerice, regionalna analiza u Provansi pokazuje da su Saint Blaise i Lattes s obzirom na okolne zajednice snažno prosperirali. Rivalitet se nameće kao logična opcija (Dietler 2010, 143; 146). Konkurentnost i animozitet pripisuju se odnosu nekih grčkih i feničkih trgovišta (Hodos 2009, 232). O unutrašnjim konfliktima feničkih emporija u Iberiji ili s konkurentskim naseljima vidi Vlassopoulos 2007, 97.

⁶⁴⁸ Opća obilježja grčke naseobine prema Stein 2005, 10-11. Ostalo uz autorske dopune.

⁶⁴⁹ Taj je zaključak usko povezan s modelom razvitka naseobine iz trgovišta ili trgovačke zajednice. Za arhajske slučajeve isti zaključak ističu: Malkin 2009, 374 – 375; Idem 2016, 34; Burgers i Crielaard 2016, 226 itd. Na primjeru Herakleje Lukanske koja su Grci podignuli tijekom klasičnog perioda isto zaključuje Gabriel Zuchtriegel (2018, 51).

⁶⁵⁰ Rasprava i relevantna literatura u Tsetskhladze 2006, xxxviii-xxxix; Hodos 2006, 18.

- 5) Važan rad o prostornom, društvenom i kulturnom razvoju polisa učinio je Mogens Herman Hansen. Promatrao je status grada-države u odnosu na veličinu zajednice, okolni teritorij, populaciju, etnički i politički identitet, ime, uzorak naselja, urbanizaciju, ekonomiju, obranu, upravljanje i nedostatak samodostatnosti.⁶⁵¹ Polis je definirao kao institucionaliziranu i visoku centraliziranu mikro-državu koja uključuje naseobinski teritorij ograničen zidinama, okolno zemljište⁶⁵² i stratificiranu populaciju. Budući da je okolno područje maleno, granice se uglavnom mogu doseći unutar jednog dana hodanja. Politički privilegiranog stanovništva ima malo pa se društvena interakcija svodi na susrete licem u lice (tzv. *face-to-face society*). Populacija može biti etnički povezana s drugim gradovima-državama, ali je politički identitet usredotočen na vlastitu zajednicu i zasniva se na usporedbi s drugima. Velik dio stanovništva živi u gradu, dok preostali obitavaju na okolnom zemljištu u disperziranim ili nuklearnim selima.⁶⁵³ Gradska ekonomija podrazumijeva specijalizaciju i podjelu rada, a građani se u najvećoj mjeri opskrbljuju na lokalnom tržištu. Gradska zajednica ima moć samouprave, ali u isto vrijeme ne mora nužno biti nezavisna politička jedinica.⁶⁵⁴
- 6) Naseobina je kroz vrijeme postala prepoznatljiva kao zasebni identitet te je uredila društveno-ekonomski odnos prema autohtonoj okolini i matici. Oba su bila kronološki elastična i podložna iznenadnim promjenama.
- 7) Osnovne ekonomske strategije bile su usmjerene na poljoprivredu i trgovinu. Iako se u starijoj literaturi pokušavala stvoriti distinkcija između poljoprivrednih naseobina i trgovačkih emporija,⁶⁵⁵ priklanjamo se argumentiranoj tezi o podjednakoj važnosti obje grane za prosperitetnu privredu.⁶⁵⁶ Međutim, svaka je naseobina imala priliku iznjedrati strategiju prednosti s obzirom na zemljišne potencijale ili kapacitete umrežavanja. Iako bi veliko zemljište bila garancija za stjecanje većeg profita, ne smije se podcjenjivati ni trgovina vrijednim sirovinama, poluproizvodima i proizvodima.

Osim osnovnih smjernica koje definiraju grčku naseobinu, cilj je pobliže objasniti razvoj odnosa doseljenika i starosjedilaca. Teorijski pregled pruža osnovne smjernice koje mogu

⁶⁵¹ Hansen 2000, 17 – 19.

⁶⁵² Postoji polis poput kretske Tarrhe koji je okružen klifovima koji dosežu visinu od 2400 m. Obradive zemlje ima tek nešto malo na strmim terasama, no posve nedovoljno za aktivnu zemljoradnju (Hansen 2006a, 33 i bilj. 149). Dakle, dostupno zemljište nije prijeko potreban uvjet za razvoj polisa. Ipak, vjerujemo da veliko zemljište bilo snažna olakotna okolnost koja je garantirala ekonomski prosperitet. Vidi stavku 7.

⁶⁵³ Ibid. 23 – 24.

⁶⁵⁴ Hansen 2000, 19.

⁶⁵⁵ Vidi bilješke 623 i 623.

⁶⁵⁶ Tako već Graham 1982, 159. Novija argumentacija u: De Angelis 2002, 305 - 310; Demetriou 2012, 22.

pomoći pri argumentaciji potencijalnog razvoja naseobine na istočnoj obali Jadrana. Razvoj se promatra kroz tri etape: čin doseljavanja, fazu prilagodbe i preživljavanja naseobine te širenje društveno-političke dominacije.

2.3.1. PRVA ETAPA NASEOBINE: DOSELJAVANJE

U prvu etapu ubrajamo okolnosti doseljavanja i načina ophođenja prema urođenicima. Prema listi koju je 2006. godine sastavio Gocha Revazi Tsetschladze, od 149 sredozemnih i crnomorskih naseobina, njih 36 nastalo je na položajima gdje su prethodno živjeli starosjedioci, 7 je vjerojatnih, ali bez pouzdanog dokaza, 11 je nenaseljenih, dok za većinu (95) izostaju arheološki ili povijesni podatci.⁶⁵⁷ Sudeći po statističkom omjeru,⁶⁵⁸ Grci su preferirali utemeljiti naseobinu na već prethodno naseljenom položaju. S obzirom na arheološke i pisane izvore, u literaturi se ističu dva načina utaborenja na stranom teritoriju. U prvom slučaju Grci bi nasilno osvojili ili preuzeli teritorij od urođenika i potom podizali naseobinu. Drugi je miroljubiv pristup koji podrazumijeva dogovor, suživot i privolu urođeničke strane.

Nasilna okupacija

Opcija protjerivanja autohtonih naroda i nasilnog osvajanja naseobinskog zemljišta temelji se na svjedočanstvima antičkih autora. Tome je najbolji primjer Tukididov opis (VI, 3 - 5) postupnog zauzimanja sicilske zemlje i nasilnog utemeljenja Sirakuze, Leontinija i Katane. Drugi antički izvori slično svjedoče za razne naseobine diljem Sredozemlja i Crnog mora.⁶⁵⁹ Primjerice, Flegont iz Trala (FGrHist 2, 257 F 36x, 53 - 55) piše o nasilnom utemeljenju Kume, a Strabon (XII, 3, 4) o podjarmljivanju Marijandina nakon osnivanja Herakleje Pontske. Osim u arhaisko vrijeme, autori opisuju agresivno posezanje za naseobinskim zemljištem i tijekom klasičnog perioda. Za razliku od prethodne epohe, tada je bilo uobičajeno preoteti teritorij koji je već bio pripadao grčkim naseljenicima, političkim protivnicima ili urođenicima.⁶⁶⁰

⁶⁵⁷ Tsetschladze 2006, lxxvii - lxxiii.

⁶⁵⁸ Ako zanemarimo položaje bez arheoloških ili pisanih potvrda, od 54 naseobina, 36 ili 43 primjera (ovisno o 7 upitnih) ima tragove prethodnog urođeničkog naselja. Dakle statistički uzorak varira između visokih 66 i 79 %.

Rezultat je dakako podložan variranju, ovisno o budućim arheološkim istraživanjima.

⁶⁵⁹ Vidi pojedinačne slučajeve u Boardmanovim poglavljima (1999). Neki primjeri spomenuti su i u Tsetschladze 2006, liii; Osborne 2009, 186.

⁶⁶⁰ Pregled u Zuchtriegel 2018, 34 – 45; 164.

Recentni arheološki nalazi najranijih slojeva grčkih naseobina potaknuli su kritičnost prema pisanim svjedočanstvima. Jednako se kritički promatra i starija literatura koja je isticala nuždu konflikta prilikom osnivanja naseobine.⁶⁶¹ Primjerice, arheološka istraživanja u Sirakuzi, Leontiniju, Katani i Kumi stvorila su opravdanu sumnju u Tukididove i Flegontove vijesti,⁶⁶² a slično se upozorava i za podizanje naseobina u južnoj Italiji.⁶⁶³ Na temelju starijih pisanih izvora (Apoll. Rhod. II, 752 - 8144) pokušava se opovrgnuti i Strabonov iskaz o nasilju prema Marijandinima.⁶⁶⁴ Takve intervencije opravdano dovode u pitanje vjerodostojnost svjedočanstava i kod ostalih sredozemnih ili crnomorskih primjera. Dodajmo k tome i fenički slučaj. Budući da za većinu feničkih naseobina nema pisanih svjedočanstava o osnivanju, na temelju arheoloških nalaza općenito se smatra da su Feničani imali puno uži i prisniji kontakt s autohtonim narodima nego Grci.⁶⁶⁵ Takav crno-bijeli pogled svakako zaslužuje novu kritičku evaluaciju.

Iako postoje utemeljeni razlozi za sumnju u nasilno osvajanje teritorija, takvo odvijanje događaja ipak ne valja posve odbaciti, posebno zbog različitih društveno-prostornih okolnosti naseljavanja, ali i općeg nepoznavanja arheološke situacije najranijih slojeva brojnih naseobina u Sredozemlju i na Crnom moru. Jednako je moguće da pisani izvori neprecizno reflektiraju konflikt koji se zbio neposredno nakon osnivanja. Zbog eksploatacijske naravi nove zajednice, takav je scenarij vjerojatniji, posebno ako je naseobina bila okružena urođeničkim naseljima.⁶⁶⁶ Važno je istaknuti i kronološku razliku. Opći pregled pokazuje da su naseobine arhajskog perioda vjerojatno nastajale spontanije i kroz miroljubivu suradnju, dok su društveno-povijesne okolnosti klasičnog razdoblja potaknule drugačije strategije poput nasilne eksproprijacije, porobljavanja ili otvorenog konflikta.⁶⁶⁷ Jednako je moguće da su autori klasičnog razdoblja

⁶⁶¹ Primjerice, takvi su stavovi izraženi u Bérardovoj monografiji iz 1957. godine *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité*. Kritika takvog pogleda još u Morel 1984, 124. U novijoj literaturi vidi osvrt za južnu Italiju u Yntema 2016, 209.

⁶⁶² O slabom poznavanju prvih slojeva Leontinija i potencijalnom suživotu u ranim fazama vidi Frasca 1996, 142 – 143; Domínguez 2006, 262 s literaturom u bilj. 22). Na temelju nalaza iz Sirakuze ne može se pouzdano tvrditi kakav je bio najraniji odnos Grka i starosjedilaca. Nagađa se o autohtonom sezonskom naselju na Ortigiji, a možda i o eubejskoj prisutnosti prije dolaska Korinćana. Vidi sažetak s relevantnom literaturom u Domínguez 2006, 272, bilj. 44 i 45; De Angelis 2016, 71 i bilj. 30; 163. Prema recentnim arheološkim saznanjima o Katani čini se da su Grci došli na nenaseljeno područje (Frasca 2010, 106 – 107). Za Kumu vidi Greco 2010/2011, 110; Morris 2016, 141.

⁶⁶³ Yntema 2016, 209 s ostalom starijom literaturom.

⁶⁶⁴ Starija mišljenja o odnosu Grka i Marijandina s izvorima sažeta su u: Ruge 1930, 1747 – 1749. Nov pogled u Saprykin 1997, 24 – 39.

⁶⁶⁵ Markoe 2000, 170 – 189; Aubet 2001, 354 – 355; Neville 2007, 119 – 122 itd.

⁶⁶⁶ Vidi više u poglavlju 1.4. ove cjeline.

⁶⁶⁷ Tako Zuchtriegel 2018, 13 koristeći se zaključcima za arhajske naseobine iz Osborne 1998. i Malkin 2013.

poput Tukidida prenijeli iskustva svoga vremena i anakrono ih primijenili na arhajsku situaciju.⁶⁶⁸

Miroljubiv nastanak kroz razmjenu i suživot

Suvremena literatura preferira zaključak da je arhajska grčka kolonizacija imala puno miroljubiviji i spontaniji karakter nego što se nekoć pretpostavljalo.⁶⁶⁹ Takvo je mišljenje argumentirano na temelju pisanih izvora i arheoloških ovjera. Nekolicina antičkih autora svjedoči o suradnji Grka i autohtonog stanovništva prije ili tijekom naseljavanja na novom teritoriju. Tukidid (VI, 4, 1) piše da je sikelski kralj Hiblon pozvao Grke da se nasele i potom im prepustio zemlju, Polibije (XII, 6, 1) o zakletvi Lokrana da će miroljubivo dijeliti zemlju s italiskim Sikelima, dok Diodor (V, 9, 4) ističe da su se Knidani naselili na Liparima nakon što su ih starosjedioci ugodno primili (φιλόφρωνος ἀποδοχῆς). Slično tome, Aristotel (ap. Athen. XIII, 576) i Pomopej Trog (ap. Iust. XLIII, 3) svjedoče da je segobriški vrhovnik darovao Grcima zemlju za buduću Masaliju kad je istaknuti Fokejac sklopio brak s njegovom kćeri.⁶⁷⁰ Arheološka potvrda o nenaseljenosti Megare Hiblejske i Masalije prije dolaska Grka sugerira da darivanje zemlje ima stabilno povijesno uporište, a početni suživot ovjeren je na rtu Bruzzano oko kojeg je kasnije nastao Lokri Epizefiri.⁶⁷¹ Osim dragovoljnog ustupanja, moguće je zamisliti da su Grci kupili ili otkupili zemljište za buduću naseobinu.⁶⁷²

Ima i neizravnih vijesti o suradnji Grka s autohtonim narodima. Herodot spominje helenizirane Skite Kalipide (IV, 17, 1) i skitizirane Grke Gelone (IV, 108, 1 - 2), dok Tukidid (IV, 109, 3 - 4) ističe barbarske elemente grčkih naseobina na halkidičkom Atosu. Iz Strabonove vijesti (III, 4, 8) o stapanju grčko-barbarskih zakona u iberskom Emporiju daje se naslutiti da je ta pojava bila poprilično česta. Svi navedeni primjeri dobri su dokazi društvenog isprepletanja koje je očito bilo rezultat duljeg suživota i suradnje.

U posljednje je vrijeme aktualna teza da su razmjena i trgovina spontano dovele do razvoja trajne naseobine.⁶⁷³ Taj se zaključak zasniva na arheološkim istraživanjima najranijih slojeva

⁶⁶⁸ O tome Dougherty 1993, passim, posebno 158.

⁶⁶⁹ Tako npr. Whitehouse i Wilkins 1989, 105; Ridgway 1992a, 108; Osborne 1998, 258 – 259; Malkin 2002, 154; Herring 2008, 113 – 114; Morgan 2009, 60; Hall 2014, 122 – 124; Yntema 2016, 219 itd.

⁶⁷⁰ Kritički osvrt na ovaj tekst u Dietler 2010, 1; 347, bilj. 3.

⁶⁷¹ Za Megaru Hiblejsku vidi: De Angelis 2016, 71; Bérard 2018, 54. Za Masaliju: Villard 1960, 76; Dietler 2005a, 142; Idem 2010, 117; 310 i dr. Za Lokri vidi: Osanna 1992, 201 – 206.

⁶⁷² Tsetschladze 2006, liii.

⁶⁷³ Prvu detaljnu analizu ovog problema dao je Alan Blakeway (1933, 202) ustvrdivši da trgovina prethodi kolonizaciji (*The flag followed trade.*). Taj zaključak slijede i suvremeni autori. Vidi većinu bibliografskih jedinica u bilješki 490.

grčkih naseobina središnjeg i zapadnog Sredozemlja. Iako tragovi ranog suživota u nekropolama ili naseljima nisu izravan dokaz za nenasilno naseljavanje, uobičajeno je tumačiti da takva situacija podrazumijeva baštinjenje miroljubive razmjene i koegzistencije. Tome pridonose arheološka istraživanja najranijih slojeva Taranta, Metaponta, Sirisa i Sibarisa. Sve navedene naseobine nastajale su iz nekoliko malih sela čija je primarna strategija bila suradnja s neposrednom okolinom.⁶⁷⁴ Integracija autohtonog stanovništva u Milama, Zankli, Metauru, Naksu, Leontiniju, Katani, Megari Hiblejskoj, Sirakuzi, Kamarini, Geli, Akragantu, Himeri, možda i Selinuntu također se može shvatiti kao posljedica aktivne razmjene i miroljubive suradnje.⁶⁷⁵ U zapadnom Sredozemlju još je takvih primjera, među njima Kuma, Masalija i Emporij.⁶⁷⁶ Na temelju pisanih i nešto arheoloških vijesti isto se pretpostavlja za naseobine južnog Ponta: Tij, Sinopu, Amis i Trapezunt.⁶⁷⁷

U miroljubivim okolnostima nastanak trajnih naseobina nalikovao bi na razvoj trgovišta, ali uz masivnije doseljavanje dijaspore. To podrazumijeva nekoliko migracijskih valova koji bi s vremenom doveli do stvaranja grčke populacijske prevlasti (slika 40).⁶⁷⁸ Osim antropoloških usporedba, o takvom scenariju svjedoče i neki antički pisci (Hdt. IV, 159, 2;

⁶⁷⁴ Urođeničko naselje s kontinuitetom iz srednjeg brončanog doba postojalo je u Tarantskoj laguni. U četvrtima San Domenico i Borgo Nuovo pronađeni su tragovi života, a nekoliko kremacijskih ukopa s kraja 8. i početka 7. st. pr. Kr. smatra se najranijim tragom grčkih doseljenika. To se ugrubo poklapa s Euzebijevom datacijom (Chron. 91b) spartanskog utemeljenja Taranta u 706. g. pr. Kr. Naseobinski tragovi su identični ranoželjeznodobnima pa se pretpostavlja da su doseljenici živjeli u skupinama malih koliba (vidi Yntema 2000, 19 – 22; Lentjes 2016, 190). Slično se može pratiti u Metapontu. Iskopavanja su iznjedrila tragove disperziranih koliba na Andrisani poziciji. U okolnim naseljima San Teodoro i L'Incoronata živjelo je autohtono stanovništvo koje se aktivno uključilo u razmjenu s došljacima (Carter 2006, 51 – 90; 199). Siris je također imao nekoliko naseobinskih jezgara prije razvitka u urbanističku cjelinu sredinom 7. st. pr. Kr. (Kindberg Jacobsen i Handberg 2012, 710). Vjerojatno su to bile trgovačke postaje u kojima se mijenjala grčka roba za dobra iz neposredne unutrašnjosti (Yntema 2000, 9; 11). O najranijim slojevima Sibarisa se malo zna zbog fluvijalnih nanosa (Idem 2013, 104). Međutim, društveno isprepletanje grčkih i urođeničkih elemenata vidi se iz ukopa i arhitekture lokalnog svetišta Timpone della Motta i nekropole Macchiabate (Attema et al. 2010, 99).

⁶⁷⁵ Vidi pregled arheoloških ovjera s relevantnom literaturom u Leighton 2000, 25 i De Angelis 2003a, 29 – 31; Idem 2016, 162 – 167. Slično kao u južnoitalskim slučajevima, predlaže se postupan razvitak iz obalnih trgovišta u trajne naseobine. Za Naks vidi Consolo Langher 1993/94, 169; za Gelu, Kamarinu, Sirakuzu i ostale u Domínguez 2006, 272: 280 – 281; 289 itd.

⁶⁷⁶ Iako Flegont (FGrHist 2, 257 F 36x, 53 – 55) piše o nasilnom osvajanju, nalazi urođeničke keramike u grčkim kućama sugeriraju suživot u Kumi (Morris 2016, 141 – 142). Moguće je da su ondje istaknuti starosjedioci bili integrirani u novu elitu (Crielaard 2000, 500). Autohtona posuda od lokalne gline iz grčke kuće smatra se dokazom ranog suživota u Masaliji i koristi se kao argument narativu o miroljubivom osnutku grada (Shefton 1994, 64). Dobri odnosi u Emporiju primjećuju se od grčkog dolaska na poziciju San Martí d'Empúries koju su već bili naselili urođenici (Dietler 2010, 108). Unatoč ranom odvajanju autohtonog i grčkog naselja zidom, miroljubiva koegzistencija prerasla je u hibridnu zajednicu s mješovitim zakonima (Strab. III, 4, 8; Liv. XXXIV, 9). U konačnici, naselje je postalo polis. Opširnije o ranom razvoju Emporija vidi u Sanmartí-Grego 1992, 29 – 35; Domínguez 2013, 27.

⁶⁷⁷ Manoledakis 2015, 61 – 65.

⁶⁷⁸ Takvu rekonstrukciju osnivanja naseobina vidi u Osborne 1998, 267; Idem 2009, 122; Yntema 2016, 219. Model postupne migracije i oformljivanja prekomorskih naseobina predložen je i u Yasur-Landau 2010, 317 – 318 osobito fig. 8,12.

Thuc. VI, 4, 1; 5). Dulji proces naseljavanja često je doveo do isprepletanja različitih grčkih i/ili autohtonih etničkih identiteta.⁶⁷⁹

Model spontane i postupne migracije potaknuo je i raspravu o državnoj upletenosti prilikom utemeljenja arhajskih naseobina.⁶⁸⁰ Budući da je za ovaj rad to pitanje marginalno, valja uzgredno spomenuti da bi postupno doseljavanje bilo efektivnija strategija za prilagodbu u novu sredinu, podjednako na društvenom i ekonomskom planu. S druge strane, dolazak Grka u većem broju ukazivao bi na veliku zainteresiranost lokalnih zajednica za robnu razmjenu. Spomenimo u tom kontekstu mišljenje Franca De Angelisa koji ističe da su obostrani ekonomski uspjesi te održavanje privredne sigurnosti bitni razlozi da se trgovina smatra jednom od temeljnih motiva grčkog naseljavanja na prekomorskom teritoriju.⁶⁸¹

Važan argument za model suživota je udaljenost naseobine od matice. Blizina bi omogućavala brzu evakuaciju naseljenika u slučaju lošeg ishoda,⁶⁸² no nova su naselja bila osnovana poprilično daleko od Grčke bez obzira na rizičnost pothvata. Stvaranje grozdova naseobina kao na Siciliji tijekom druge polovice 8. st. pr. Kr. možda se može razumjeti kao obrambena strategija u udaljenoj okolini. Ipak, zbog učestale nesloge među Grcima različitog podrijetla taj slučaj nije univerzalno primjenjiv, posebno tijekom arhajskog perioda kad je svijest o helenskom identitetu bila niska i stvarala se postupno kroz susret s autohtonim narodima.⁶⁸³

Za razliku od arhajskog, većina naseobina klasičnog perioda nastajala je u drugačijim okolnostima. Budući da se od 5. st. pr. Kr. polis afirmirao kao tipična zajednica grčkoga svijeta, uloga matičnih gradova-država u kolonizaciji bila je puno veća. Plan naseljavanja nerijetko je uključivao vojno podjarmljivanje s težnjom ostvarenja širih političkih interesa i ciljeva. Komparativna usporedba pokazuje da su naseobine klasičnog perioda redovito podizane s predumišljajem ispunjenja državnih projekata ili s ciljem političkog manipuliranja.⁶⁸⁴ Ipak,

⁶⁷⁹ Vidi primjere u Hall 2008, 392, tab. 2.

⁶⁸⁰ Najveći zastupnik kritike je Robin Osborne (1998, 267; 2009, 122). Autor smatra da arhajsku kolonizaciju treba promatrati kao niz individualnih inicijativa pod vodstvom aristokrata koji su mogli financirati brodove i osnovne resurse. U tom slučaju matice ne bi bile koordinirale takve pothvate. Slično preuzimaju Tsetskhladze 2006, xli – xlii; Herring 2008, 113 – 114 i dr. S druge strane, vjerodostojnost čina utemeljenja kolonije tijekom arhajskog razdoblja i državne upletenosti u projekt podržava Irad Malkin (2009, 375 – 375; 2016, 34). Brojni su radovi koji analiziraju ovaj povijesni problem. Npr., uspoređujući arheološke nalaze i okolnosti Tukididova narativa (VI, 3 – 5), Andreas Morakis (2011, 491 – 492) zaključuje da su prve naseobine na Siciliji rezultat privatnih pothvata, dok su kasniji arhajski valovi naseljavanja bili planirani projekti grčkih gradova država.

⁶⁸¹ De Angelis 1994, 104.

⁶⁸² Vidi Snodgass 1994, 7; Coldstream 1994, 49.

⁶⁸³ Postupno oblikovanje svijesti o grčkom identitetu detaljno je izloženo u Hall 2002, 90 – 171; Idem 2004, 38 sa starijim istomišljenicima u bilj. 12 i 13. Vidi također Malkin 2013, 5.

⁶⁸⁴ Figueira 2008, 506 – 507; Zuchtriegel 2018, 202 – 203.

ekonomska pozadina i mogućnosti eksploatacije bili su i u ovom slučaju iznimno važni, jer su naseobine inicijatorima pružale pristup novim resursima, ljudstvu i novčanim davanjima.⁶⁸⁵

2.3.2. DRUGA ETAPA NASEOBINE: FAZA PRILAGODBE I PREŽIVLJAVANJA U NOVOJ OKOLINI

Rani arheološki slojevi istraženih naseobina u Sredozemlju i Crnom moru ukazuju na stupnjevitost njihova razvitka. Od skromnih zdanja i rascjepkanih stambenih cjelina, naseobine su se kroz vrijeme razvijale u definirane gradove-države. Procjenjuje se da je faza prilagodbe arhajskog perioda mogla trajati između jedne do četiri generacija, dakle ugrubo od 30 do 100 godina.⁶⁸⁶

Prilagodba i razvoj mogu se primijetiti u prvotnoj arhitekturi. U slučaju doseljavanja među urođenike, Grci su se nerijetko koristili lokalnim zdanjima, poput koliba, drvenih nastamba, zemunica, sojenica i sličnoga.⁶⁸⁷ S obzirom na skromnost grčke arhitekture predarhajskog perioda, ne bi čudilo da su se lokalni stambeni oblici oponašali, posebice tijekom druge polovice 8. st. pr. Kr. ili u specifičnim okolišnim uvjetima. Ako su Grci dolazili na nenaseljeno područje, prve stambene strukture vjerojatno su nalikovale na šatore ili privremene drvene kolibe. Arheološka potvrda toj tezi zasniva se na rijetkim dokazima, poput drvenih ostataka iz italске Eleje,⁶⁸⁸ no dodatno ju podržava izostanak kamene kućne arhitekture u prvim nekoliko desetljeća od vremena doseljavanja. Takva je situacija tipična za istražene naseobine arhajskog i klasičnog perioda.⁶⁸⁹ O postavljanju šatora na poželjnoj lokaciji doznajemo iz pisanih izvora,

⁶⁸⁵ Figueira 2008, 507; Zuchtriegel 2018, 211.

⁶⁸⁶ Daphne Lentjes (2016, 195) predlaže 2 do 3 generacije razvoja urbanizacije za južnoitalske naseobine. Isto spominje i Douwe Yntema (2016, 220). Francesco De Angelis (2016, 98) pretpostavlja 3 generacije za prilagodbu većine naseobina na Siciliji, iako je kasnije utemeljenima poput Gele (oko 688. g. pr. Kr.), Selinunta (oko 628. g. pr. Kr.) ili Akraganta (oko 580. g. pr. Kr.) za to trebalo puno manje, vjerojatno samo generaciju (vidi Ibid. 96, tab. 1). Oko 100 godina prilagodbe spominje se za Kumu (Morris 2016, 142). Tri generacije ovisnosti o matici ističe i Gabriel Zuchtriegel (2018, 210) za naseobine klasičnog doba. Fazu prilagodbe novoj okolini potvrđuje i izostanak kamene arhitekture oko 50 godina nakon formalnog utemeljenja (Ibid. 61).

⁶⁸⁷ Za Tarant i Metapont tako u Yntema 2000, 22; Carter 2006, 58 – 73. Za sojenice u istočnopontskom Fazidu i Gijenu vidi Tsatskheladze 1998b, 12 – 15; Idem 2006, liv – lv. Za potencijalne zemunice i poluzemunice na sjevernim obalama Ponta vidi Kuznetsov 1999, 531 – 561, posebno 540 – 543 uz autorovu tendenciju pobijanja teze o izjednačavanju takvih struktura s kućama na 560.

⁶⁸⁸ Vidi Krinzing 1994, 24 i fig. 11.

⁶⁸⁹ Za silose kao prve trajne kamene građevine u Megari Hiblejskoj, Selinuntu i Himeri vidi Henning 2003, 413 – 418. O jednostavnim zdanjima u najranijim slojevima Sirakuze i Megare Hiblejske vidi De Angelis 2003a, 21. Za lakunu u gradnji kamenih kuća tijekom rane faze Amfipola, Olinta, Hersoneza, Herakleje Lukanske i Kamarine pa između redaka i u Isi i Prijeni vidi Zuchtriegel 2018, 61.

posebno Ksenofontove *Anabaze* (VI, 4, 7). Razvojni proces primjećuje se i u urbanizacijskoj shemi. Nerijetko su u početku postojali manji grozdovi koliba koji su dobivali urbana obilježja kroz kasnije sjedinjavanje. Takav je obrazac arheološki ovjeren u naseobinama južne Italije, Sicilije, Provanse i drugdje.⁶⁹⁰

Analogno elementima stambene arhitekture i urbanizma, postupno se razvijalo i društvo. Nakon trajnog naseljavanja, raspon društvene dinamike između Grka i autohtonih naroda odvijao se različito – od suživota, postupnog kulturnog isprepletanja i asimilacije do nasilnih opcija poput istjerivanja ili porobljavanja.⁶⁹¹

Iako su Grci postali etnička većina u naseobini, arheološki nalazi iz nekropola ili stambenih zona ukazuju na rani suživot s autohtonim stanovnicima ili drugim stranim trgovcima.⁶⁹² Bili bi to pojedinci koji su ostali živjeti ili su se doselili u novonastalo središte. Analiza ukopnog materijala na Siciliji sugerira da su bili statusno jednaki doseljenicima. To istovremeno pobija stav starije literature o podjarmljenosti ili robovskom položaju s obzirom na Grke.⁶⁹³ Postkolonijalna kritika vjeruje da je početni grčko-autohtoni odnos u naseobini nadilazio puko nametanje ili jednostrano prihvatanje grčkog jezika, religije, arhitekture i ostalih vidova materijalne kulture. Posebno se protivi naglom uvođenju tzv. „grčkog kulturnog paketa“.⁶⁹⁴ Dodatno k tome, tradicija autohtonih obilježja vidi se po kasnijim utjecajima na arhitekturu, onomastiku naselja, mjere, stolno posuđe, prehrambene navike, jezik itd.⁶⁹⁵ Zato struka opravdano izdvaja tzv. fazu grčke prilagodbe i preživljavanja u novoj sredini.⁶⁹⁶

Osim društvenog isprepletanja unutar zajednice važna komponenta faze prilagodbe bio je odnos naseobine i autohtonih naselja u neposrednoj okolini. Teorijski gledano nova je zajednica morala nekako preživjeti i izboriti legitimnost u urođeničkoj sredini. Inicijalno uređenje društvenih odnosa moglo se odvijati kroz obranu i vojno osiguravanje pozicije ili miroljubivo pregovaranje.

⁶⁹⁰ Za južnoitalski Tarant, Metapont i Siris vidi bilješku 674. Za sicilske naseobine, posebno na temelju istraživanja u Naksu, Sirakuzi, Megari Hiblejskoj i Geli vidi De Angelis 2003a, 35; Domínguez 2006, 272; 277; 319; Hall 2014, 111. Za Masaliju: Dietler 2010, 310.

⁶⁹¹ Leighton 2000, 220; Stein 2005, 14; De Angelis 2003a, 29; Idem 2016, 60; 89.

⁶⁹² Na Siciliji su takvi primjeri ovjereni u Milama, Zankleu, Metauru, Naksu, Leontiniju, Katani, Megari Hiblejskoj, Sirakuzi, Kamarini, Geli, Akragantu, Himeri, možda i Selinuntu (De Angelis 2003a, 29 - 30; Idem 2016, 162 – 167 s relevantnom literaturom). Rani suživot ovjeren je u nekropolama Metaponta i Policora, tj. Sirisa (Yntema 2016, 217). Slični dokaz potječe iz sonde kod crkve sv. Lovre u Marseillesu gdje je otkrivena urođenička posuda od lokalne gline u grčkoj kući najranijeg grčkog sloja (Shefton 1994, 64).

⁶⁹³ Za sirakušku nekropolu tako ističe Leighton 1999, 236. Za Siciliju općenito vidi De Angelis 2003a, 29. Za zapadni grčki svijet vidi i Lomas 2000, 176 – 177

⁶⁹⁴ Npr. Donnellan 2016, 150; 152.

⁶⁹⁵ Vidi na primjeru Sicilije u De Angelis 2003a, 36 s relevantnom literaturom za pojedine stavke u bilj. 121.

⁶⁹⁶ Robin Osborne (2009, 229) to naziva zajednicom s prioritetom preživljavanja (*a community with a priority on survival*). Douwe Yntema (2016, 212) definira drugu fazu razvoja naseobine u južnoj Italiji kao institucionaliziranu ili reguliranu trgovinu s okolinom.

U prvom slučaju može se zamisliti da je naseobina održavala svoj status na temelju vojne nadmoći i autoriteta koji bi proizašli kroz sukob s autohtonom okolinom. Neki autori preferiraju tumačiti da je relativno brza izgradnja bedema tome najbolji dokaz.⁶⁹⁷ Međutim, arheološka iskopavanja u sicilskim naseobinama pokazuju da su se zidine postupno razvijale, a u najranijoj fazi, monumentalnost strukture i stroga defanzivnost nisu bile primarne odlike. Prve granice naselja bile su zemljani nasipi, drvene palisade ili zidovi od ćerpiča.⁶⁹⁸ Isto tako, antropološko-arheološka analiza upućuje na razmišljanje da zidine ne moraju zrcaliti samo obrambeni karakter od neprijatelja, već mogu biti simbol društvenih intervencija poput političke stratifikacije, teritorijalnog ujedinjavanja, demarkacije stambenog i poljoprivrednog teritorija ili upućivati na promjenu taktika ratovanja, zaštitu od divljih životinja itd.⁶⁹⁹ Dakle, obrambeni sustav izgrađen u ranoj fazi naseobine, bilo u obliku drvenih palisada, zemljanog nasipa ili kamenih zidina, nije izravan dokaz rivaliteta naseobine s neposrednom okolinom. S druge strane, širenje utjecaja novog naselja postupno je moglo dovesti do konflikta.⁷⁰⁰ Ako se priklonimo tezi da su se došljaci tijekom prve dvije generacije većinom trudili prilagoditi novoj okolini, vjerojatnost nasilnog izgređa bila je niska.⁷⁰¹

Za razliku od arhajskog, u klasičnom je periodu stanovništva bilo više, raspoložive zemlje manje⁷⁰² pa su i političke okolnosti bile kompleksnije. Izvori učestalo ističu da su doseljenici bili primorani braniti naseobine u relativno kratkom vremenu nakon osnivanja. To se zbilo u slučaju Amfipola (Thuc. IV, 102 - 103), Turija (Diod. XII, 10, 6; 23) pa i jadranskog Fara (Diod. XV, 13, 2).⁷⁰³ Sva tri primjera pokazuju nužnost relativno brzog podizanja bedema (Thuc. IV, 102, 3; Diod. XII, 10, 6; XV, 13, 2). Ipak, društveno-političke okolnosti klasičnog perioda potaknule bi koloniste da od početka budu spremni vojno reagirati u slučaju prijetnje. Otvoreno je pitanje treba li se isti obrazac primijeniti na arhajske ili brojne druge naseobine neovisno o kronološkom okviru. Ako ih zamislimo kao zajednice s prvenstveno trgovačkim namjerama, tada bi okolnosti prilagodbe morale biti drugačije.

⁶⁹⁷ Npr. Gill 2006, 13 – 14.

⁶⁹⁸ Zaključak se temelji na istraživanjima u Megari Hiblejskoj i Leontiniju (De Angelis 2016, 76 i 92 sa starijom literaturom). Kameni bedemi u Naksu, Katani, Geli, Selinuntu i Akragantu nastali su tek u drugoj polovici 6. st. pr. Kr. (Ibid. 93 s pozamašnom literaturom u bilj. 107). Masalija je prvotno možda imala zidine od ćerpiča, a prve kamene fortifikacije dobila je gotovo 100 godina nakon naseljavanja (Dietler 2010, 310). Općenito o kasnoj izgradnji monumentalnih kamenih zidina u grčkom svijetu vidi Frederiksen 2011, 105.

⁶⁹⁹ O tome opširnije Dietler 2005a, 130 i Idem 2010, 172 – 173. Vidi također Rowlands 1972, 447 - 462.

⁷⁰⁰ Vidi poglavlje 2.3.3. ove cjeline.

⁷⁰¹ Općenito o postupnom razvoju konflikta između starosjedilaca i došljaka u Cusick 1998, 4.

⁷⁰² Za demografska kretanja u kasno klasično doba vidi Hansen 2006b, 77 – 91.

⁷⁰³ Zuchtriegel 2018, 117.

Promatrajući općenito za arhaisko i klasično razdoblje, suživot djeluje kao oportunijska društveno-ekonomska strategija zbog održavanja političke stabilnosti. Nekoliko je poprilično snažnih argumenata koji tu ideju podržavaju.

Prvo, Grci su s obzirom na autohtonu okolinu bili populacijska manjina. Procjene sugeriraju da je broj došljaka mogao biti između 200 i 300 pa do 1000 u ranim arhajskim naseobinama, dok je tijekom klasičnog perioda bilo uobičajeno odaslati oko 1000 kolonista.⁷⁰⁴ Grci su mogli ojačati u etničkom smislu jedino kroz periodična doseljavanja (slika 40),⁷⁰⁵ no za to je trebalo vremena. Broj kolonista u prve dvije generacije teško bi nadmašivao populacijske kapacitete u regiji pa bi vojna reakcija protiv starosjedilačkih zajednica ozbiljno ugrozila opstanak. Štoviše, na temelju pisanih izvora predlaže se da Grci nisu imali dovoljno ljudstva za formiranje naseobine pa su populacijski nedostatak uglavnom popunjavali iz autohtone sredine.⁷⁰⁶ Jedan od ovjerenih aspekata takvog isprepletanja je brak grčkih došljaka s lokalnim ženama. Tome idu u prilog pisani i arheološki izvori. Prema Herodotovim vijestima o osnutku Mileta (I, 146, 2 - 3), jonski su doseljenici pobili karijske muškarce i preuzeli im žene. Čini se da je takvo odvijanje situacije bilo više iznimka nego pravilo, jer Herodotov narativ prvenstveno stremi objasniti etiološku pozadinu neobičnih običaja u miletskih žena.⁷⁰⁷ Miroljubivo stupanje u mješoviti brak sugeriraju preostali izvori, poput vijesti o osnutku Fokeje (Nic. Dam. = FGrHist 90 F 51)⁷⁰⁸ i Masalije (Iust. XLIII, 3), a vjerojatno i Herodotovo svjedočanstvo (IV, 186) o podudarnim prehrambenim navikama Kirenjanki, Barkanki i lokalnih libijskih nomada.⁷⁰⁹ Arheološki nalazi iz naseobinskih nekropola također sugeriraju na lokalno podrijetlo ukopanih žena.⁷¹⁰ Iako izvori spominju i Grkinje među pristiglim

⁷⁰⁴ Za Teru Herodot (IV, 148, 3) navodi tri triakontora, a za Kirenu dva pentekontora (IV, 156, 2). Čini se da je minimalan broj doseljenika morao biti oko 200 ljudi (Graham 1982, 146 - 147). Procjene za ilirsku Apoloniju ili libijske Euesperide je oko 200 ili 300, dok je za Leukadu 1000 (Graham 1982, 146; Tsetschladze 2006, xxx; Gill 2006, 13). Za klasično doba vidi Figueira 2008, 440 - 448, Opaska za crnomorsko područje također u: Avram 2012, 197.

⁷⁰⁵ Graham 1982, 146 - 147.

⁷⁰⁶ Snodgrass 1994, 2; De Angelis 2003a, 34.

⁷⁰⁷ Graham 1984, 295. Zbog prevlasti ženskih i dječjih grobova u Francavilli Marittimi, nasilno preotimanje žena predlaže Jonathan Hall (2002, 98) u kontekstu razvoja Sibarisa.

⁷⁰⁸ Nikolino svjedočanstvo smatra se kvazipovijesnom tradicijom o osnutku Fokeje (Sakellariou 1990, 146).

⁷⁰⁹ Tako tumači Herodotove vijesti Graham 1984, 297.

⁷¹⁰ Općenito Morel 1984, 134 - 135. Za Siciliju, posebno Naks, sirakušku nekropolu Fusco, Megaru Hiblejsku, Gelu i Mile vidi u Graham 1982, 148; De Angelis 2016, 162 - 167; Saltini Semerari 2016, 77 - 78. Za Metapont i Policoro vidi Yntema 2016, 218. Etruščanka koja je živjela u Kumi možda se može prepoznati po natpisu Tataie (tako Coldstream 1993, 90 - 94). Za primjere iz Masalije vidi: Boissinot 2005, 131; Dietler 2010, 113 - 114; 253. Osim grčkih naseobina, mješoviti se brakovi predlažu i za ranu Kartagu (Whittaker 1974, 70). Valja spomenuti i kritiku s naglaskom na metodu poistovjećivanja autohtonog materijala s etničkim identitetom. Tako Herring 2008, 116; Kelley 2012, 256; Saltini Semerari 2016, 80 i dr.

kolonistima,⁷¹¹ to su redom istaknute žene čija je misija bila održati religijsku ili statusnu tradiciju grčke kulture. Osim arhajskih primjera, pisani izvori ne spominju žene među kolonistima ni tijekom klasičnog perioda, dok arheološki i epigrafski nalazi također ukazuju na mješovite brakove.⁷¹² Valja upozoriti da se slab spomen žena u izvorima može objasniti kao pristranost antičkih autora, dok argumenti *ex silentio* imaju ograničenu vrijednost. Međutim, čimbenici poput nesigurnog ishoda pri dolasku u novu zemlju ili prostornih ograničenja na brodovima sugeriraju da omjer muškaraca i žena među kolonistima nije bio jednak.⁷¹³ Zato zaključujemo da je prva generacija doseljenika morala u određenoj mjeri posegnuti za lokalnim ženama.

Otmica i nasilje mogle su biti jedna od opcija, no takav bi scenarij pokvario kompromisni odnos.⁷¹⁴ Miroljubive varijante su razmjena ili etničko isprepletanje u okrilju već postojećeg autohtonog naselja. Naime, društveno marginaliziranje u arhajskom i klasičnom periodu aludira da su žene bile roba koju se moglo trampiti uz privolu druge strane.⁷¹⁵ Brak je istovremeno mogao biti i društveno-ekonomski dogovor, nerijetko između došljčkih i starosjedilačkih odličnika.⁷¹⁶ Reperkusije mješovitih brakova ostavile su dubok utjecaj na stvaranje hibridnog društva grčkih naseobina.⁷¹⁷ Osim utjecaja na materijalnu kulturu i društvene prakse, jedna od reperkusija bila je, kako se čini, slobodnija uloga žena u naseobinama nego u matičnoj Grčkoj.⁷¹⁸

Drugo, snažan argument za održavanje miroljubiva suživota zasniva se na ekonomskom međuodnosu doseljenika i autohtone okoline. Sukladno stupnjevitom urbanističkom razvoju, na isti se način usložnjavala i ekonomska moć nove naseobine. Primjerice, analiza grobova prvih sirakuških doseljenika pokazuje da su ukopna dobra bili skromna.⁷¹⁹ Slično se može

⁷¹¹ Četiri je takvih primjera iz pisanih izvora. Prvi je Tas na koji je stigla Kleobeja kako bi utemeljila Demetrin kult (Paus. X, 28, 3). Slično je učinila i Aristarha, udarivši temelje Artemidinu kultu u Masaliji (Strab. IV, 1, 4). U italском Lokriju aristokratska je loza potjecala od prve ugledne Lokranke (Plb. XII, 5, 6 – 11). Kako bi ispunio delfijsko proročanstvo, ekist Falant stigao je u Tarant sa ženom (Paus. X, 10, 6 – 8). Ponekad se navodi i primjer masovne fokejske emigracije 545. g. pr. Kr. (Hdt. I, 164 – 167), no tad su Grci bili prisiljeni iseliti žene i djecu pa se slučaj ne može navesti kao tipičan za naseljavanje na stranoj zemlji. Vidi pregled u Saltini Semerari 2016, 78. Osim grčkih, spomenimo i fenički slučaj u kojem je tirske koloniste predvodila Elisa (Iust. XVIII, 4 – 6).

⁷¹² Zuchtriegel 2018, 69 – 70.

⁷¹³ Yasur-Landau 2010, 27.

⁷¹⁴ Usporedna situacija bila bi slavna epizoda o otmici Sabinjanki neposredno nakon osnutka Rima (Liv. I, 9 – 13). U kolonizacijskim narativima, otmica žena se spominje, ali nikad u kontekstu nove naseobine, već neposredno prije. Nikola iz Damaska (FGrHist 90 F51) piše da su očevi fokejskih kolonista oteli žene iz beotskog Orhomena. Justin (XVIII, 4 – 6) opisuje utemeljenje Kartage i naglašava da je većina mladića bila neoženjena. Zato su pristali na Cipru i ondje ugrabili 80 mladih djevojaka.

⁷¹⁵ O marginalizaciji žena u grčkom društvu vidi Foxhall 2009, 486 – 488; 505 – 506. Slično D'Ercole 2011, 443.

⁷¹⁶ Hall 2009, 613.

⁷¹⁷ Saltini Semerari 2016, 81 – 82.

⁷¹⁸ Shepherd 2012, 215 – 228; Zuchtriegel 2018, 70.

⁷¹⁹ Frederiksen 1999, 251.

tvrditi za još neke arhajske naseobine na Siciliji i u južnoj Italiji.⁷²⁰ Ako pretpostavimo da je većina doseljenika krenula prema novim tržištima kako bi ostvarila bolji život i iskoristila poslovne mogućnosti, većina nije imala početni kapital ili snažnu ekonomsku pozadinu. U tom bi slučaju uhođavanje razmjene s autohtonim stanovništvom bilo krucijalno za preživljavanje i prosperitet nove naseobine. Jedna od osnovnih stvari potražnje bile su prehrambene namirnice.⁷²¹ U slučaju da im je okolina dopustila koristiti se zemljom, trebalo je proći vremena za zasijavanje i prvu žetvu.⁷²² Zato se nerijetko predlaže da je prva generacija konzumirala morsku hranu.⁷²³ Međutim, sumnja u dostatnost eksploatacije morskih resursa tijekom cijele godine ili u još duljem vremenskom periodu čini se posve opravdanom.⁷²⁴ Na osnovi osteoloških nalaza Jane Sanford argumentira da su grčki doseljenici sa sobom vodili domaće životinje,⁷²⁵ no valja imati na umu da meso također nije moglo upotpuniti svakodnevnu prehranu za cijelu zajednicu.⁷²⁶ Isto vrijedi i za lov na divljač koja je ovisila o društvenim odnosima sa širom okolinom. Dakle, nabavka žitarica i ostalih biljnih proizvoda od susjednih zajednica čini se kao najefektivnija prehrambena strategija. Dopremanje namirnica iz udaljenih kraljeva bilo bi za novu naseobinu zahtjevno i vrlo vjerojatno skupo. Osim toga, uvoz žita iz matične Grčke kontradiktoran je povijesnim zbivanjima 8. i 7. st. pr. Kr. kad je potreba za zemljom i poljoprivrednim resursima bila na vrhuncu.⁷²⁷ Iz matičnih gradova stizala je vjerojatno samo roba poput vina ili ulja za čije je kulture bilo potrebno nekoliko godina da uspiju na novom području.⁷²⁸ Isto vrijedi i za područja gdje masline ili vinova loza nisu uspijevale. Ti su proizvodi Grcima istovremeno mogli poslužiti za transakcije u novoj okolini.⁷²⁹

Usložavanje razmjenskih odnosa naseobine i okoline ovisilo je o dosezima međusobne prilagodbe. Ako su autohtone zajednice pokazale interes za dijeljenje vlastitih resursa i kupovinu strane robe, bilo je nužno prepoznati društveno-ekonomske prednosti i doseći

⁷²⁰ Domínguez 2006, 319; Osborne 2009, 228 – 229.

⁷²¹ Dalby 1996, 90 – 91.

⁷²² O ideji da su prvi došljaci morali uvoziti osnovne poljoprivredne namirnice vidi u Frederiksen 1999, 251.

⁷²³ Za Masaliju: Shefton 1994, 66; Dietler 2010, 117. Ostaci riba i školjaka nađeni su u slojevima 8. i 7. st. pr. Kr. oko jonskog hrama u Sirakuzi. Istih nalaza ima i u Megari Hiblejskoj (De Angelis 2016, 239 s literaturom u bilj. 86 i 88).

⁷²⁴ Morel 2006, 365.

⁷²⁵ Željeznodobna naselja koja je autorica uzela u obzir su L'Incoronata, Monte Irsi, Pantanello, Herakleja Lukanska, Kaulonija, Lokri Epizefiri i Leontini (Sanford 2012, 94). Analizu prijenosa grčke stoke prema zapadu vidi detaljnije u Ibid. 151 – 172; posebno 154, 185.

⁷²⁶ Dalby 1995, 22 – 23. Dodatno u cjelini V, poglavlje 3.4.6.

⁷²⁷ Vidi cjelinu V, poglavlje 3.3.

⁷²⁸ Gras 2010, 112.

⁷²⁹ O razmjerima pomoći matice novoj zajednici se raspravlja. Nije jasno je li stizao samo tzv. početni opskrbeni paket kako tvrdi Michael Gras (2010, 112) ili se dopremljeno moglo i prodavati u većim količinama (Pratt 2016, 207).

obostrano zadovoljstvo kako bi se uspostavilo trgovačko partnerstvo.⁷³⁰ Osim prehrambenih namirnica, takve transakcije podrazumijevaju uvoz različitih vrsta sirovina iz autohtone sredine. Aktivno uključivanje Grka u lokalne razmjenske mreže prvotno je ovisilo o oskudijevanju nekog dobra nužnog za preživljavanje i napredak zajednice. U tu kategoriju možemo ubrojiti metal, drvenu građu, kvalitetan građevinski kamen, životinje i životinjske prerađevine itd.

Dodatno k tome, rani tragovi obrtništva u naseobinama podupiru tezu o robnim transakcijama s neposrednom okolinom.⁷³¹ Distribucija obrtničkog materijala pokazuje da su naseobine tijekom faze prilagodbe bile usmjerene na novu okolinu, nego na matične zajednice. To prvenstveno pokazuje rano društveno isprepletanje kako u naseobinama tako i u neposrednoj autohtonoj okolini.⁷³² U zaleđu južnoitalskih i sicilskih naseobina ili Masalije gdje su autohtoni lokaliteti arheološki dobro poznati, grčki se utjecaj može pratiti u lokalnim naseljima i nekropolama tijekom prve dvije generacije od doseljavanja, a neki slučajevi jasno odražavaju suživot.⁷³³ Štoviše, ponekad je moguće raspoznati i urođeničke migracije prema zonama utjecaja novih naseobina kroz organizaciju novih „satelitskih“ naselja.⁷³⁴ Gravitacijska moć novih središta dodatni je argument koegzistenciji.

Grčka preprodaja stranih dobara na matičnom ili širem sredozemnom tržištu, osobito metala ili vrijednih prerađevina, bila bi dodatna motivacija prvih doseljenika za očuvanjem miroljubive razmjene s okolinom. Isto je bilo u interesu autohtonih zajednica, ako su pokazale interes uključiti se u redovite transakcije. Jednako kao i trgovišta, naseobine su postale čvorišta

⁷³⁰ Slično vidi Coldstream 1994, 55; De Angelis 2003a, 29; Idem 2016, 39. Malo toga može se prepoznati u izvorima. Tome je najbliža Diodorova vijest o knidsko-rodskom naseljavanju na Liparima. Autor (V, 9, 4) svjedoči da su ondje bili prijateljski primljeni, a Thomas Figuera (1984, 190) pretpostavlja da se to odnosi na snabdijevanje Grka lokalnom robom.

⁷³¹ U arhajskom se razdoblju jačanje trgovine s okolinom vidi po povećanju potrebe za ekskluzivnim obrtničkim dobrima i profesionalizaciji u društvu (Van Wees 2009, 458 - 459). O ulozi obrtništva i razmjene na Siciliji vidi: Lang 2002, 15 - 16; De Angelis 2016, 323. O ranim keramičkim serijama u Masaliji vidi Dietler 2010, 220. O ranim lokalnim obrtničkim produkcijama na zapadu također Osborne 2009, 228 - 229. Za primjere iz klasičnog perioda: Zuchtriegel 2018, 203 - 205.

⁷³² Za južnu Italiju tako: Yntema 2016, 213 - 219; za Siciliju vidi Leighton 2000, 21; Shepherd 2000, 69; Hodos 2006, 152 - 157; za Provansu i okolicu Masalije: Dietler 2010, 220 - 221; za Iberiju: Dietler i López-Ruiz 2009, 302 - 305 itd.

⁷³³ Suživot se predlaže za južnoitalske Francavillu Marittimu i Amendolaru u sibiritskoj hori, L'Incoronatu kod Metaponta. L'Amastuolu kod Taranta (Greco 2006, 171; Yntema 2016, 215; Lentjes 2016, 11 - 13; 114 - 115) te zajednice Timpone della Motta i Macchiabate kod Sirisa (Attema et al. 2010, 99). Slično se primjećuje u Buteri koja se nalazi desetak kilometara od Gele (Leighton 2000, 26). U masalijskom zaleđu jak grčkih utjecaj zabilježen je na gradini Baou de Saint Marcel (Dietler 2005a, 142 - 143). Za siciliske primjere miroljubivog odnosa koji su se ubrzo promijenili u protjerivanje vidi bilješku 752.

⁷³⁴ Na Siciliji je dosta takvih primjera oko grčkih i feničkih naseobina. To su Monte Castellazzo, Monte Saraceno, Monte Maranfusa itd. (Leighton 2000, 26; De Angelis 2016, 50). Možda se slično može predložiti i za naselja na južnoitalskoj visoravni Murge (Burgers i Criellaard 2016, 226). Nakon utemeljenja Masalije u neposrednoj se okolici razvilo urođeničko naselje, danas lokalitet Saint-Jean de Garguier (Dietler 2005a, 143). Tijekom 6.st. pr. Kr. brojna urođenička središta privučena feničkim utjecajem nastajala su uz ibersku obalu (Arruda 2009, 123).

pomorskih mreža koje su osiguravale dopremanje egzotičnih sredozemnih dobara.⁷³⁵ Iako su se Grci u početku morali usredotočiti na uređivanje lokalnih odnosa, prisna komunikacija s gradom maticom ili Grčkom nije nestajala, jer je iznad svega garantirala opstanak helenskog identiteta u tuđini i konstantan pritok grčke robe.⁷³⁶

U konačnici valja zaključiti da se postizanje ekonomskog zadovoljstva i prosperiteta može shvatiti kao dominantan razlog izbjegavanja početnog sukoba. Kroz kompromisni odnos stvarala se i kompromisna sredina čiji bi ishod bio obostrano društveno-ekonomsko zadovoljstvo, kako za Grke tako i za okolne autohtone zajednice. Održavanje situacije ovisilo je o ravnoteži njihova odnosa, a iznenadni su ga pomaci mogli ozbiljno ugroziti. Zato je za novu naseobinu tijekom faze prilagodbe bilo nužno izbjegavati velika teritorijalna posezanja.⁷³⁷ To nije bio jednostavan zadatak, jer je među prioritetima došljaka bila akvizicija kvalitetnog i prostranog poljoprivrednog zemljišta. Na to ukazuju zemljopisne okolnosti grčkih naseobina,⁷³⁸ ali i pisani izvori. To su početne migracije s Pitekuse u Kumu (Strab. V, 9, 1; Liv. VIII, 22, 5 - 6), s otoka Plateje u libijski Aziris pa u Kirenu (Hdt. IV, 157, 3; 158), iz Megare Hiblejske u Selinunt⁷³⁹ ili u feničkom slučaju s Motije na sicilsko kopno.⁷⁴⁰ Potreba za poljoprivrednim zemljištem rasla je sukladno s povećanjem stanovništva. Budući da su starosjedioci polagali pravo prvenstva na zemlju,⁷⁴¹ dogovor je morao biti nužan kako bi se održao kompromisni odnos. Osim zemljišta, pomak u ravnoteži mogao se zbiti kao posljedica monopolizacije ostalih esencijalnih elemenata u prostoru, poput izvora vode, pašnjaka, šuma itd.

Društvena ravnoteža ovisila je i o pridržavanju razmjenskih dogovora. Nagla promjena u potraživanjima za određeno dobro mogla se shvatiti kao iskorištavanje i vodila bi prema slamanju trgovačkog partnerstva. Snažan ekonomski uspon grčkih naseobina također je mogao dovesti do otvorene eksploatacije autohtonih zajednica. Ipak, takav je preokret tipičan za iduću etapu u kojoj preživljavanje i prilagodba više nisu bili primarni zahtjevi.

⁷³⁵ Hodos 2009, 221; Morris 2016, 143.

⁷³⁶ Vidi više u Malkin 2002, 154; 156; Idem 2013, 34 - 35. Iako se taj odnos ponekad slabije vidi u arheološkom kontekstu, Irad Malkin (2013, 34) ga argumentira pomoću Boissevainovog (1974) sociološkog modela prisnosti veza. Iako mljekara susreće svaki dan, pojedinac u većini slučajeva ima puno prisniji odnos s bratom bez obzira na slabiji svakodnevni kontakt i daljinu. Isti se obrazac može primijeniti i na grčki odnos s urođeničkom okolinom i maticom.

⁷³⁷ Slično Morel 1984, 128 – 129; Malkin 2002, 154; Dietler 2010, 140.

⁷³⁸ Vidi više u cjelini IV, poglavlje 5.

⁷³⁹ Osim političkih čimbenika, važna je činjenica da je zemljište Selinunta četiri puta prostranije od Hiblejskog. Više o tome u De Angelis 2003b, 124.

⁷⁴⁰ Za Motiju vidi Bondi 2002, 89 – 90.

⁷⁴¹ Thomas i Conant 1999, 134

2.3.3. TREĆA ETAPA NASEOBINE: ASIMETRIČNOSTI U DRUŠTVENIM ODNOSIMA I GRČKA POLITIČKA DOMINACIJA

Treću etapu obilježava povećanje asimetričnosti u odnosima grčke naseobine i urođeničke okoline. Tome su prvenstveni razlozi snažan ekonomski polet zasnovan na regionalnoj i sredozemnoj trgovini te želja za teritorijalnim posezanjem. Jednako kao i u suvremenoj teoriji, ekonomski rast predmodernog svijeta može se definirati kao kontinuirano povećanje proizvedenih dobara i usluga. Porast se mogao dogoditi kao posljedica povećanja proizvodnih faktora (zemlja, radna snaga, kapital) ili zbog učinkovitijeg korištenja određenog dobra ili usluge.⁷⁴² Ekonomski razvoj podrazumijeva bitne strukturalne i organizacijske promjene, poput prelaska sa samodostatne i lokalno orijentirane na tržišnu ekonomiju.⁷⁴³

Unatoč složenosti antičkih ekonomskih varijabli, opravdano je predložiti da su naseobine imale veliku predispoziciju za bogaćenje. To im je prije svega omogućavala prodaja lokalnih sirovina na svesredozemnom tržištu. Uspješno poslovanje i mogućnost akumulacije sredstava bili su put prema većem periodičkim valovima doseljavanja, bilo iz Grčke ili neposredne okolice.⁷⁴⁴ Tako bi rastao i broj radne snage koja je olakšavala proizvodnju viškova u obrtništvu ili poljoprivredi. Ekonomski se rast možda najjasnije odražava u arhitektonskim, urbanističkim i zemljišnim projektima. Treću etapu obilježava sjedinjavanje naseobinskih jezgara, uređenje uličnih rastera, izgradnja kamenih zidina i monumentalnih građevina za privatno, javno i sakralno. Ovisno o društvenim, ekonomskim i kronološkim okolnostima razvoja, procjenjuje se da su prvi značajni radovi u brojnim istraženim naseobinama arhajskog perioda započeli oko 30 do 100 godina nakon prvotnog doseljavanja.⁷⁴⁵

Urbanističko sjedinjavanje naseobine potaknulo je učvršćivanje novog hibridnog identiteta. U skladu s razvojem antičkih gradova-država, svaka kolonijalna zajednica oblikovala je vlastiti identitet s dominantnim grčkim predznakom i znakovitom autohtonom podlogom. Iako su „zapadni“ Grci govorili grčkim jezikom, sudjelovali u svegrčkim svečanostima te baštinili tradiciju i ideju o zajedničkom podrijetlu, posljedice etničkog

⁷⁴² Cameron i Neal 2003, 8; De Angelis 2016, 222; bilj. 3.

⁷⁴³ Cameron i Neal 2003, 8 - 9.

⁷⁴⁴ Model umnažanja stanovništva predložen je na osnovni proučavanja naseobine južne Italije. U kratkom periodu između 650. i 550. g. pr. Kr. populacija se umnogostučila i popela do najmanje 3000 ili 4000 ljudi. Osim Ahejaca i Kolofonjana, doseljenici su vjerojatno dolazili iz urođeničke sredine (Yntema 2016, 220). U prvih 100 godina brzo se ubrzo se širila i Masalija. Od početnih 10, 12 ili 25 ha, u drugoj četvrtini 6. st. pr. Kr. naseobina se proširila na 30 ha, a do kraja stoljeća na 40 ha (Tréziny 2001, 50; Dietler 2010, 312 sa starijom literaturom). Sukladno tome rastao je i broj stanovnika.

⁷⁴⁵ Vidi bilješke 686 i 687.

isprepletanja rezultirale su specifičnim regionalnim ili lokalnim obilježjima koje grčki izvori nerijetko ističu.⁷⁴⁶ Razlikovnost je postojala prema Grcima u matičnoj zemlji, no očuvanje helenskog identiteta bilo je presudno kako bi se održala koherentnost i tradicija zajednice te kulturno-trgovačke veze s Grčkom i ostalim sredozemnim enklavama. To među ostalim potvrđuje i trajni grčki strah od postupne barbarizacije.⁷⁴⁷

Ekonomski rast u spoju s društvenom segregacijom bio je dobra podloga za razvoj konflikta s okolnim zajednicama. O zavisti autohtonih naroda na grčku naseobinu svjedoči Justin (XLIII, 3, 13; 4, 3 - 10), pišući o napadima Ligura i Segobriga na Masaliju nedugo nakon doseljavanja Fokejaca oko 600. g. pr. Kr.

Usporedno s gospodarskim jačanjem i umnažanjem stanovništva, rasla je potreba naseobine za zemljištem. Prema tom scenariju, teritorijalno se širenje moralo kad-tad dogoditi.⁷⁴⁸ Budući da je poljoprivredno zemljište jedan od temeljnih proizvodnih faktora antičke ekonomije, posezanje za većim kapacitetima bilo je glavna prijetnja kompromisnom odnosu, jer se proces uglavnom zbivao nauštrb autohtonih zajednica.⁷⁴⁹ Arheološke analize ruralnih područja u južnoj Italiji i Siciliji pokazuju da su se uređenje i parcelizacija poljoprivrednog zemljišta razvijali paralelno s urbanizacijom naselja.⁷⁵⁰ To može značiti da su Grci osigurali zemljište neposredno prije, no jednako je moguće da se širenje odvijalo istovremeno s organizacijom i porastom zemljišnih potreba. Budući da širenje i parcelizacija zemljišta podrazumijevaju monopolizaciju najvažnijeg proizvodnog faktora,⁷⁵¹ autohtoni narodi koji su se bili koristili zemljom namijenjenoj za grčku horu imali bi dovoljan razlog za negodovanje i agresiju. Takva je situacija ovjerena u nekoliko primjera. Rani se suživot Grka i urođenika na Siciliji pretvorio u sukob krajem 8. ili tijekom 7. st. pr. Kr., a arheološki nalazi

⁷⁴⁶ O diferencijaciji stanovništva gradova-država općenito Hansen 2000, 19. O regionalnim posebnostima „zapadnih“ Grka: Hall 2002, 104; - 105 123; Lane Fox 2008a, 91 - 95. Za sicilske naseobine tako Domínguez 2006, 319.

⁷⁴⁷ Općenito vidi Asheri 1997, 26. Za masalijski slučaj tako: Dietler 2010, 109 – 110. Manjak migracijskih valova iz matice ili prekid kontakta s matičnim područjem mogli su brzo dovesti do prevlasti urođeničkih elemenata u naseobinama. To se zbivalo s feničkim gradovima u Iberiji tijekom 6. st. pr. Kr. (Dietler 2009, 8). Dobra je paradigma i crnomorska Olbija koja je nakon getske invazije intenzivno poprimila barbarske običaje. O tome detaljno svjedoči Dion Hrizostom (XXXVI) u Boristenskom govoru.

⁷⁴⁸ Starr 1982, 432; Fisher-Hansen 1996, 319. Za naseobine klasičnog perioda tako Zuchtriegel 2018, 63.

⁷⁴⁹ Vidi za Siciliju tijekom 7. st. pr. Kr. u Domínguez 2006, 284; 317 - 319. Za južnoitalske naseobine: Attema, 93 – 94.

⁷⁵⁰ Za južnu Italiju vidi Lentjes 2016, 196. Za Siciliju: De Angelis 2016, 96, tab. 1. Valja imati na umu da parcelizacija zemljišta nije ekskluzivni dokaz eksploatacije zemlje. Za mnogobrojne primjere gdje nema tragova podjele zemljišta, pretpostavlja se da su Grci uobičavali pratiti geometriju grada (Boyd i Jameson 1981, 327).

⁷⁵¹ U raspravi o podrijetlu države i civilizacije, Elman Service (1975, 285) pretpostavlja da se strukture moći u početku zasnivaju na egalitarnim i komplementarnim principima razmjene. Međutim, kad jedna od strana monopolizira određena dobra, sustav se ruši. Uzrok problema može se ukratko pojasniti principom *Amor pecuniae radix malorum est*. Iako ovaj model nije univerzalno primjenjiv (Yoffee 2005, 14 - 15), u ovom slučaju djeluje kao valjano objasnidbeno oruđe.

sugeriraju napuštanje brojnih autohtonih naselja koja su gravitirala Naksu, Kataniji, Leontiniju, Megari Hiblejskoj, Sirakuzi, a možda i drugdje.⁷⁵² Slično je potvrđeno i u okolici italiskog Lokrija Epizefirija, Taranta i Sibarisa.⁷⁵³ Osim akvizicije zemlje pogranični su sukobi bili važan izvor pribavljanja nove radne snage zbog porobljavanja poraženih. Primjer tome su vrlo vjerojatno sirakuški Kiliri (Hdt. VII, 155, 2), prijenjski Pedieji (I.Priene I, 10 - 13) ili miletski Gergiti (Souda s.v. Γέργητες). Iako arheološki dokazi jasno upućuju na nasilno odvijanje situacije, valja imati na umu da se zemlja mogla i kupiti ili integrirati na miroljubiv način.

Bitna posljedica uspješnog preotimanja zemlje je razvoj samosvijesti o društveno-političkoj dominaciji. Demonstracija vojnog autoriteta garantirala je sigurnost stanovnicima koji su živjeli izvan gradskih zidina,⁷⁵⁴ a istovremeno je bila efikasna strategija zastrašivanja koja je jamčila zaštitu od iznenadnih napada, uništavanja usjeva i drugog. Kroz nekoliko daljnjih generacija, vojno-politički autoritet naseobine mogao je prerasti u zonu pravog političkog utjecaja. To potvrđuju slučajevi u južnoj Italiji i Siciliji, gdje su tijekom 6. i 5. st. pr. Kr. izbijali sukobi između Grka i autohtonih stanovnika, a još češće i intenzivnije između utjecajnih sfera grčkih gradova.⁷⁵⁵

Ako uzmemo u obzir potrebu za daljnjim provođenjem gospodarskih aktivnosti, konfliktni se odnos ubrzo morao normalizirati i razviti u novi oblik suživota.⁷⁵⁶ Tijekom treće etape to se nerijetko zbivalo pod političkom dominacijom naseobine. Tome u prilog idu nastavak i produbljivanje poljoprivrednih strategija,⁷⁵⁷ društvenog isprepletanja te utemeljenje

⁷⁵² Tako se interpretira odnos Naksa s Cocolonazzom (Leighton 2000, 24), Katanije s Valverdeom (Procelli 1989, 683 – 684) Leontinija s Ossinijem i Monte Casale (Procelli 1989, 682; De Angelis 2016, 162), Megare Hiblejske s Villasmundom (Ibid. 24 sa starijom literaturom) itd. Slično tome, iako se u široj okolici Sirakuze primjećuje društveno i ekonomsko jačanje Pantalice i Finocchita na prelasku 8. u 7. st. pr. Kr., situacija se promijenila u drugoj polovici 7. st. pr. Kr. (Leighton 2000, 21 - 22).

⁷⁵³ Miroljubiv odnos Grka i urođenika ovjeren je na poziciji rt Bruzzano, no nekoliko desetljeća kasnije Grci su rastjerali autohtono stanovništvo s pozicija Canale, Janchina i Patariti te uspostavili novo naselje uz obalu sjevernije od Bruzzana (Osanna 1992, 201 – 206). Za slojeve uništenja Francaville Marittime i Amendolare kod Sibarisa te Torre Castellucia kod Taranta vidi Osanna 1992, 2; 118 – 129.

⁷⁵⁴ O stanovnicima grčkih gradova koji su živjeli na hori u De Angelis 1994, 98; Manning 2018, 113. Za klasični period u Zuchtriegel 2018, 217. Usporedno s grčkom situacijom, na hori su mogli postojati aglomerati sela i predstraža koji su istovremeno bili i pogranična trgovišta (Hall 2014, 84).

⁷⁵⁵ Pregled vidi u Lane Fox 2008a, 92 – 98; Pallottino 2008, 164 – 170; 195 - 198.

⁷⁵⁶ Hall 2002, 99.

⁷⁵⁷ Za proizvodnju i prodaju poljoprivrednih dobara na sredozemnom tržištu naseobine su morale osigurati sigurnu proizvodnu okolinu. To prvotno vrijedi za žitarice, ali u većoj mjeri za masline i vinovu lozu. Razlog tome je što za njihovu kultivaciju treba barem 10 godina (Pratt 2016, 203 – 204). Osim toga, zemljište je bila svojevrsna tampon zona u kojoj je trajno živjelo ruralno grčko stanovništvo (Hansen 2006b, 23 – 24; Dietler 2010, 114). Naseobina je morala brinuti i o njihovoj sigurnosti. Velik udio gradskog stanovništva također je bio uključen u poljoprivredne radove. Budući da su takvi pojedinci na svakodnevnoj bazi hodali do vlastitih parcela (tzv. *Ackerbürger koncept*), sigurnost im je bila prijeko potrebna za nesmetani rad. Detaljnije o spomenutom konceptu u Zuchtriegel 2018, 117 – 119.

novih naseobina među autohtonim zajednicama.⁷⁵⁸ Sudeći prema povijesnim izvorima, odnosi u budućnosti bili podložni variranju, a zavisili su o kompleksnim političkim, društvenim i ekonomskim okolnostima pojedinačnih naseobina.⁷⁵⁹ Budući da je jedna od temeljnih odlika grčkih naseobina bila usmjerenost na more,⁷⁶⁰ raspon političkog utjecaja na autohtoni teritorij rijetko je zalazio u dublje zaleđe, izuzev Sicilije. Međutim, isto ne vrijedi za dalekosežno rasprostiranje razmjenskih mreža koje ponekad podrazumijeva naseljavanje grčkih pojedinaca ili manjih trgovačkih dijaspora u udaljenim autohtonim sredinama.⁷⁶¹

Period političke dominacije za kasnije je naseobine nastupao vrlo vjerojatno brže, posebno u klasičnom periodu. Neki od razloga su veće iskustvo, viša razina društvene organizacije, političke motivacije itd. Posljedica vibrantnijeg sredozemnog umrežavanja bila je snažnija potpora matičnih gradova pa element preživljavanja nije bio presudan kao u arhaisko vrijeme. Budući da su neki kolonizacijski pothvati, među njima Isa i Far (Diod. XV, 13, 1 – 4), bili politički projekti, opravdano je razmišljati da su doseljenici imali jasnije smjernice o mjestu koje naseljavaju, kao i upute za razvoj naseobine. Društveno-urbanističko iskustvo iz matice bilo je dodatni poticaj da se naseobina što brže osigura, uredi i prilagodi grčkim standardima. Takav se razvoj događaja možda zbio u slučaju Fara. Od Diodora (XV, 14, 1 - 3) saznajemo da su Parani nedugo nakon napućivanja odlučili naseobinu opasati bedemom. Esencijalni građevinski projekti, poput izgradnje bedema, mogli su nastati kao posljedica predznanja o društvenim rizicima teritorija koji se naseljava. Iako izvori često spominju sukob u kratkom vremenu od utemeljenja klasičnih naseobina,⁷⁶² normalizacija odnosa bila je prijeko potrebna za uspješno odvijanje daljnjeg poslovanja, jednako kao i u arhaiskom okruženju. Daljnji politički odnosi Grka i urođenika također su bili podložni variranju.

⁷⁵⁸ Za Siciliju Domínguez 2006, 287; 334 – 336. Za Provansu i bazen južnog toka Rhône vidi Dietler 2010, 117 – 119; 164. Za južnu Italiju: Whitehouse i Wilkins 1989, 116 - 121

⁷⁵⁹ Dobar je primjer Duketijev ustanak na Siciliji koji se može razumjeti kao kulturni otpor grčkom utjecaju (Hodos 2000, 53). O promjeni odnosa Masalije i urođenika pisao je Justin (XLIII, 43, 5, 1). Dakako, svaka naseobina bila je slučaj za sebe. Iako su u prvom planu bili međugrčki odnosi, izvori ponekad uzgredno svjedoče o ulozi starosjedioca u općim političkim zbivanjima. Više se može izdvojiti samo kroz temeljit mikropovijesni pregled pojedinih grčkih naseobina.

⁷⁶⁰ Malkin 2013, 48. Također, vidi više u cjelini IV, poglavlje 5.

⁷⁶¹ Eklatantan primjer je arheološka potvrda grčkih pojedinaca u skitskom naselju koje je smješteno 500 km u unutrašnjosti od sjevernih obala Crnoga mora (Tsetskhladze 2003, 149 – 152).

⁷⁶² Vidi u početku poglavlja 2.3.1.

3. GRČKE NASEOBINE I MODEL UMREŽENOSTI

Postupnim umnažanjem prekomorskih naseobina nastajala je sredozemna pomorska mreža povezanosti. Prvi se tragovi mogu pratiti već u arhaisko doba. Bio je to razmjenski sustav koji se sastoji od mora u središtu (pozornica zbivanja), plovidba na veliku udaljenost (temeljni medij povezivanja) i prekomorskih naseobina (mrežna čvorišta).⁷⁶³ Protagonisti stvaranja takvih mreža bili su vješti moreplovci– prvotno Feničani i Grci, a zatim i Kartažani ili Etruščani.

Važno svojstvo arhajske umreženosti bila je visoka decentraliziranost (karta 16). Raspršena su čvorišta bila središta regionalnih mikro-sustava, a kroz pomorsku povezanost održavala su dinamičnost i fleksibilnost društveno-ekonomskih razmjena.⁷⁶⁴ Takav se način povezivanja može shvatiti kao svojevrсни antički pandan suvremenoj globalizaciji, a u literaturi se naziva i mediteranizacijom.⁷⁶⁵ Podrazumijeva dijeljenje i preferiranje slične materijalne kulture te značenja i simbolike predmeta unutar određene sfere cirkuliranja. Istovremeno, lokalna podloga snažno pridonosi vlastitim specifičnostima, stvorivši nove sadržaje u vidu hibridne ili glokalizirane kulture.⁷⁶⁶

Granovetterov koncept slabih veza djeluje kao koristan alat za razumijevanje sustava umreženosti sredozemnih naseobina u arhaisko i klasično doba.⁷⁶⁷ To podrazumijeva dihotomiju dvije vrste kontakta. Prvi je slabiji koji se odvijao s udaljenim naseobinama, a prema učestalosti bio je nesvakodnevan. Pružao je prtok inovacija preko egzotičnog kulturnog i društvenog sadržaja, a istovremeno održavao i snažio osjećaj svegrčkog identiteta. Drugi je jak kontakt s visokom učestalošću komunikacije na svakodnevnoj bazi. Činile su ga veze naseobina i neposredne okoline, a bili su to razgranati mrežni sustavi unutar kojih je roba uhodano kolala prema čvorištu.⁷⁶⁸ Inovacije su tekle i takvim komunikacijskim kanalima, ali sporije i u skromnijem obujmu.

⁷⁶³ Slično u Horden i Purcell 2000, 396. Elaboracija koncepta tzv. malog grčkog svijeta (*A Small Greek World*) u Malkin 2013, 8 – 62.

⁷⁶⁴ Za helenistički period: Ma 2003, 15; 23. Za arhaisko doba: Malkin 2013, 63 – 64.

⁷⁶⁵ Hodos 2010, 81 – 83; De Angelis 2013, 4 – 5. Definiciju pojma mediteranizacije vidi u Morris 2003, 32 – 33; 51.

⁷⁶⁶ Glokalizacija je mehanizam u kojem se isprepleće globalni i lokalni impuls. Primjerice, konteksti određenog predmeta ili prakse koji se percipiraju kao globalni variraju ovisno o društvenim i kulturnim okolnostima u kojima se razvijaju. Sukladno tome i učinci na razvoj kulture su nerijetko različiti. Učinci na razvoj kulture su nerijetko različiti (Hodos 2010, 81 - 83).

⁷⁶⁷ Granovetter 1983, 201 – 203; Malkin 2013, 26; Morris 2016, 143.

⁷⁶⁸ Dietler 1989, 132. Isti obrazac pojavljuje se u novovjekovnom kolonijalnom kontekstu istočne Afrike (Austen 1978, 13).

Promatranje grčkih naseobina kroz umreženost omogućuje izdvojiti nekoliko važnih društvenih i ekonomskih reperkusija u odnosu prema okolini. Uspostava jakih veza sa zaleđem bila bi jamstvo za održavanje i put k stvaranju novih slabih veza. Takav povoljni razvoj ovisio je o pogodnostima naseljenog prostora, a u ranim fazama arhajskih naseobina ponajviše o tržišnim potencijalima i održavanju kompromisnog odnosa. Grčki oportunizam u trgovačkim odnosima prepoznaje se po pomnom odabiru povoljnog razmjenskog prostora koji je već tijekom arhajskog perioda prerastao u sustav međuovisnih tržišta.⁷⁶⁹ Dodatni argument oportunističkoj trgovačkoj strategiji je i pomno biranje pogodnih ništa tijekom najranijih valova naseljavanja bez uniformnog plana teritorijalnog širenja.⁷⁷⁰

Stabilnost jakih veza podrazumijeva održavanje kompromisne sredine. To uključuje miroljubivo ophođenje prema zajednicama u tzv. tamponskoj zoni (*buffer zone*).⁷⁷¹ Unutar tamponske zone sabirala se raznolika roba iz udaljenih kontinentalnih krajeva, a kompromisni je odnos jamčio sigurnu i uspješnu transakciju kako za Grke tako i za autohtone narode. Izuzev arheološki vidljivih dobara, kompromisna se sredina može prepoznati po postupnoj implementaciji novih tehnologija i ideja. Naime, dugotrajnija društveno-ekonomska razmjena omogućila je graničnim zajednicama postupno prožimanje stranog utjecaja. Budući da su tehnologija proizvodnje ili specifična umjetnička znanja bili jamstvo uspješne razmjene s okolinom, može se pretpostaviti da su ih grčke naseobine težile zadržati za sebe i ograničiti njihovo širenje.⁷⁷² Ipak, suživot Grka i starosjedilaca svjedoči da se proces prijenosa nije mogao uspješno ograničiti. Prihvaćanje ili odbijanje inovacija ovisilo je u najvećoj mjeri o stavu urođenika.⁷⁷³

Model umreženosti, jednako kao i okolnosti razvoja grčke naseobine, posebno u arhajsko doba, pokazuju važnost suživota i miroljubiva odnosa s autohtonim stanovnicima kako bi se osigurala egzistencija grčke zajednice na prekomorskom teritoriju. Sljedeća tablica to upečatljivo pokazuje:

⁷⁶⁹ Osborne 1996, 34; 38 – 39; 43.

⁷⁷⁰ Malkin 2013, 5; 8.

⁷⁷¹ Vidi uvod, poglavlje 3.3.

⁷⁷² Sličan zaključak donose Michael Dietler i Carolina López-Ruiz (2009, 302) istaknuvši da su u Iberiji male trgovačke dijasporne ili trgovišta bili puno snažnija središta širenja znanja nego trajne naseobine.

⁷⁷³ Vidi cjelinu VI, poglavlje 4.1.

Tablica IV: Etape razvoja arhajske naseobine i društveno-ekonomski ishodi

ETAPE NOVE NASEOBINE U ARHAJSKOM RAZDOBLJU	REAKCIJA DOŠLJAKA I STAROSJEDILACA	VJEROJATNOST ESKALIRANJA NASILNE REAKCIJE	VJEROJATNOST OČUVANJA KOMPROMISNE SREDINE I USPJEŠNOG POSLOVANJA S AUTOHTONOM OKOLINOM	DRUŠTVENO-EKONOMSKI ISHOD ZA NASEOBINU
PRVA ETAPA <i>DOSELJAVANJE</i>	NASILNI PRISTUP	U slučaju izostanka prethodnog ili početnog kompromisnog odnosa nasilje je moguće, posebno ako su urođenici shvatili doseljavanje kao pokušaj otimačine zemljišta.	NISKA	Nasilje bi negiralo uspostavu kompromisne sredine. Visoka rizičnost za preživljavanje doseljenika.
	MIROLJUBIVO DOSELJAVANJE / SUŽIVOT		VISOKA	Oportuno održavanje povezanosti naseobine i neposredne okoline. Mogućnost umnažanja slabih i jakih veza.
DRUGA ETAPA <i>PREŽIVLJAVANJE I PRILAGODBA</i>	NASILNI PRISTUP	Održavanje miroljubiva suživota bilo bi oportuno za obje strane. Eskalacija je moguća u slučaju nagle promjene društveno- ekonomske ravnoteže, ponajviše pri teritorijalnom posezanju ili pretjeranoj eksploataciji.	NISKA	Visoka rizičnost za preživljavanje zajednice, posebno ako je Grka malo. Slamanje kompromisnog odnosa.
	MIROLJUBIV SUŽIVOT		VISOKA	Oportuno održavanje povezanosti naseobine i neposredne okoline. Ekonomsko i društveno jačanje. Mogućnost umnažanja slabih i jakih veza.
TREĆA ETAPA <i>ASIMETRIČNOST I POLITIČKA DOMINACIJA NASEOBINE</i>	NASILNI PRISTUP	Relativno visoka zbog porasta stanovništva u naseobini i veće potrebe za poljoprivrednim zemljištem. Motiv može biti i zavist starosjedilaca zbog ekonomskog poleta naseobine.	RELATIVNO VISOKA	Namjerna eksploatacija i mogućnost vojno-političkog prisiljavanja na održavanje razmjenskog odnosa.
	MIROLJUBIV SUŽIVOT		VISOKA	Oportuno održavanje povezanosti naseobine i neposredne okoline. Mogućnost umnažanja slabih i jakih veza.

Bitno obilježje sustava umreženosti je i vremenska elastičnost. Od arhajskog do helenističkog perioda broj čvorišta je rastao pa je sustav postajao kompleksniji, a sukladno se usložnjavao i intenzitet povezanosti. Od početka 5. st. pr. Kr. mreža sredozemnih čvorišta prerastala je iz sustava ravnopravnosti (*peer polity interaction*) u zone političkog utjecaja i interesa.⁷⁷⁴ Velik je doprinos tome dao napredak tehnologije, ali i isprepletenost brojnih društvenih, političkih i ekonomskih čimbenika. Bio je to jedan od razloga različitih okolnosti i predispozicija klasične s obzirom na arhajsku kolonizaciju.

⁷⁷⁴ Malkin 2013, 40. Vidi tradicionalni historiografski narativ u Pallottino 2008, 164 – 170; 195 - 198.

4. GRČI I ISTOČNA OBALA JADRANA –SLUČAJ SLABOG INTERESA ZA NASELJAVANJE U ARHAJSKO I RANOKLASIČNO DOBA

Promatrajući sjevernojadransku zonu u vremenskom rasponu od 8. do početka 4. st. pr. Kr. daje se zaključiti da je grčki interes za trgovinu i naseljavanje bio znatno slabiji nego u drugim sredozemnim regijama. Izuzev Adrije i Spine na krajnjem sjeverozapadu zaljeva, Grci nisu pronalazili plodno okruženje za naseljavanje u ostatku Jadrana tijekom arhajskog i ranoklasičnog perioda. Ta se činjenica može ovjeriti i pomoću spomenutih modela.

Zbog relativno veće količine arhajskog, a posebno klasičnog uvoza,⁷⁷⁵ model snažnijeg trgovačkog impulsa može se djelomično razmatrati za neka područja zapadne jadranske obale. Međutim, na istočnoj obali Jadrana situacija je drugačija. Snažniji trgovački impuls ne djeluje kao primjenjiv model za spomenuto razdoblje, prvenstveno zbog stanja arheološke istraženosti, relativno malog broja grčkih nalaza te slabih društvenih reperkusija na autohtono stanovništvo.

S druge strane, organizacija malih dijaspora, trgovišta ili podizanje pravih naseobina do početka 4. st. pr. Kr. može se predložiti jedino na temelju spajanja pisanih i šturih arheoloških tragova. U spoznajnom kontekstu takve su rekonstrukcije u velikoj mjeri slabo pouzdane. Najreprezentativniji primjer je knidska Korkira Melaina čije se utemeljenje na temelju pisanih izvora pokušava smjestiti u 6. st. pr. Kr.⁷⁷⁶ U literaturi se pojavljuje nekoliko sličnih historiografskih rekonstrukcija:

- 1) *Nimfej i Lis* - R. L. Beaumont vjerovao je da su se Grci naselili na lijevoj obali rijeke Drima tijekom 6. ili 5. st. pr. Kr. Tezu je zasnovao na korintskom i atičkom materijalu koji je pronađen u bližem ili daljem zaleđu te na građevinskom utjecaju prepoznatljivom po poligonalnom kamenju u bedemima lokalnih gradina.⁷⁷⁷ Danas se najraniji materijal iz Lisa datira u helenističko vrijeme.⁷⁷⁸ Na temelju arheoloških spoznaja, vjerojatnija je opcija da

⁷⁷⁵ Vidi cjelinu II, poglavlja 3.3. i 5.2.

⁷⁷⁶ Opširnije u cjelini II, poglavlju 3.3.

⁷⁷⁷ Beaumont 1936, 184 – 185.

⁷⁷⁸ Islami 1976, 101 – 112; Prendi i Zheku 1986, 123.

je raniji materijal stizao uzobalnom trgovinom. Tome u prilog ide i povoljan pomorski položaj antičkog Lisa i luke Nimfeja.

- 2) *Ulkinij/Ulcinj* – Na temelju paleografske analize natpisa na ari koja je posvećena Artemidi, nastali su prijedlozi da su Grci utemeljili Ulkinij tijekom 5. st. pr. Kr.⁷⁷⁹ Međutim, obilje helenističkog materijala sugerira da snažniji grčki utjecaj ipak treba tražiti tijekom ili krajem 4. st. pr. Kr. Nešto keramičkog materijala koji možda pripada 5. st. pr. Kr. vjerojatno je odraz povremene razmjene grčkih moreplovaca i autohtonog ilirskog naselja.⁷⁸⁰
- 3) *Butoja/Budva* – U literaturi se nerijetko predlaže da je prvi grčki utjecaj na Butoju započeo tijekom 6. ili 5. st. pr. Kr.⁷⁸¹ Ta je pretpostavka utemeljena na vijesti iz Pravog Etimologa (s. v. Βούθoια) sastavljenog u 9. st., jer je autor citirao Sofoklova *Onomakla*.⁷⁸² Ipak, nejasnoće oko izvornosti ove tragedije kao i preneseni tekst u daktilskom heksametru opravdano reinterpreтираju pripisivanje vijesti atenskom tragičaru.⁷⁸³ Prema analizi Pseudo Skilakova teksta (25), Mate Suić zaključuje da je Butoja tijekom 4. st. pr. Kr. bila plovidbena postaja autohtonog stanovništva, a ne grčka naseobina.⁷⁸⁴ Među grčke naseobine ne ubraja ju ni Duje Rendić-Miočević.⁷⁸⁵ Recentna arheološka istraživanja pokazuju da je dominantan sloj helenistički, a vjerojatno mu je prethodio autohtoni ilirski.⁷⁸⁶ Čedo Marković datira početak grada u kraj 5. ili početak 4. st. pr. Kr., no njegova tvrdnja nije potkrijepljena konkretnim arheološkim nalazima pa je valja uzeti s oprezom.⁷⁸⁷ Butoja je mogla biti urođeničko trgovište na obali, no za sada nema uporišta da je ondje obitavala veća grčka dijaspora prije helenističkog perioda.⁷⁸⁸ Dodatno k tome, pisani izvori koji navode identičan etimološki obrazac o Butoji kao i Pravi Etimolog⁷⁸⁹ potječu iz helenističkog i rimskog vremena.

⁷⁷⁹ Vidi Parović-Pešikan 2001, 352 – 353; Marković 2006, 275.

⁷⁸⁰ Marković 2006, 276.

⁷⁸¹ Tako Kozličić 1990, 43 sa starijim prijedlozima u bilj. 41. U novijoj literaturi: Papović i Popović 2012, online izdanje bez paginacije.

⁷⁸² Raščlamba izvora u Katičić 1995d, 240 – 241.

⁷⁸³ Ibid. 241 s literaturom 19. st. koja je upozorila na isti problem.

⁷⁸⁴ Suić 1955, 150.

⁷⁸⁵ Rendić-Miočević 1989c, 193 – 194.

⁷⁸⁶ Marković 2006, 273 – 275; Krstić 2008, 101 – 104; Papović i Popović 2012, online izdanje bez paginacije.

⁷⁸⁷ Tako Marković 2006, 274 – 275. Na oprez o kronološkom određenju poziva Šešelj 2021, 130, bilj 4.

⁷⁸⁸ Rendić-Miočević 1989c, 193.

⁷⁸⁹ Katičić 1995d, 238 – 241.

- 4) *Grčko-ilirsko naselje u Tivatskom zaljevu* – Ideju je iznijela Maja Parović-Pešikan na temelju nalaza rane grčke keramike s kraja 6. i 5. st. pr. Kr. iz Solina u Tivatskom zaljevu i okolnih mjesta.⁷⁹⁰ Drugih arheoloških ovjera za sada nema.
- 5) *Epidaur/ Cavtat* – Zbog imena naselja, neki su autori skloni tumačiti da je Epidaur bio grčko naselje ili zajednica grčkih trgovaca, utemeljena tijekom 6. ili 5. st. pr. Kr.⁷⁹¹ Ipak, u recentnijem radu Slobodan Čače ističe da je izvorni naziv vjerojatno bio Epitaur. Grci bi u tom slučaju naknadno prilagodili autohtoni termin zvučnom parnjaku Epidauru.⁷⁹² Skromno arheološko znanje pokazuje da je autohtono naselje vjerojatno postojalo od kasnog brončanog doba.⁷⁹³ Trenutačno nema tragova trajnijeg boravka grčkih trgovaca. Epidaur je vjerojatno bio gradina i luka autohtonog stanovništva gdje se prikupljala raznovrsna roba. Zbog povoljnog prometnog položaja uloga mu je ojačala tijekom 5. st. pr. Kr.⁷⁹⁴ Valjano je pretpostaviti da su se grčki mornari ondje povremeno zaustavljali kako bi razmijenili dobra ili se opskrbili. Iako je dinamika razmjene još poprilično neistražena, Epidaur je vrlo vjerojatno bio pomorsko čvorište koje je distribuiralo grčke i sredozemne predmete prema području južnodalmatinske kulturne grupe.⁷⁹⁵
- 6) *Anonimno trgovište na Neretvi* – Trgovište na Naronu spominje Pseudo Skilak (23 - 24), a o kolanju grčke keramike tom riječnom rutom piše i Teopomp (ap. Strab. VII, 5, 9). U starijoj se literaturi opširno raspravljalo o lokaciji naselja, a prema istraživanjima iz druge polovice 20. st. najučestalija je opcija Vid kod Metkovića.⁷⁹⁶ Iako najraniji nalazi ondje nisu stariji od helenističkog razdoblja,⁷⁹⁷ pojavljuje se interpretacija da je trgovište moglo biti i starije. Na temelju kombinacije raznovrsnih povijesnih izvora, Mladen Nikolanci predložio je osnutak tijekom korintske talasokracije arhajskog doba.⁷⁹⁸ Ta se činjenica pokušava ovjeriti pomoću nešto tragova grčkog i etruščanskog materijala u okolici donjeg

⁷⁹⁰ Parović-Pešikan 1979, 28 – 29.

⁷⁹¹ Npr. Beaumont 1936, 187 – 188; Cabanes 2008, 173 – 174. Takva starija mišljenja citirana su u: Batović 1988, 52.

⁷⁹² Čače 2002b, 69- 70.

⁷⁹³ O zaštitnim istraživanjima ispod gradine Obod i kod uvale Tiha vidi: Faber 1966, 26. Općenito: Batović 1988, 52.

⁷⁹⁴ Ibid. 66.

⁷⁹⁵ Marijan 2000, 16; 75; 118.

⁷⁹⁶ Vidi brojne prijedloge u Suić 1953b, 112 – 114. Za Vid kod Metkovića vidi Gabričević 1980, 164; Cambi 1980, 128 – 131; Katić 2009, 27 – 28; Šešelj 2009, 498 itd.

⁷⁹⁷ Marin 2002, 420 – 421; Topić 2003, 187 – 188; 198. Malo grube urođeničke lončarije nije dovoljno uvjerljiv dokaz za postojanje značajnijeg prapovijesnog naselja (Cambi 1989, 39 – 41).

⁷⁹⁸ Nikolanci 1989d, 94 – 95.

toka rijeke Neretve iz 6. i 5. st. pr. Kr.⁷⁹⁹ Budući da u Vidu kod Metkovića trenutačno nema arheološke potvrde,⁸⁰⁰ Miroslav Katić predlaže da lokaciju arhajskog ili klasičnog trgovišta treba tražiti na alternativnim lokacijama.⁸⁰¹ Jedino se na temelju Pseudo Skilakovog opisa plovidbe daje zaključiti da su do sredine 4. st. pr. Kr., Grci dobro poznavali pomorski put prema ušću Neretve. To je vrlo vjerojatno povezano, kao i Teopompova vijest, s utemeljenjem Ise i Fara na početku stoljeća. Zbog izostanka arheološke potvrde konkretnog naselja i zapaženijeg grčkog utjecaja na autohtonu materijalnu kulturu, za sada ne možemo argumentirano tvrditi da je negdje u dolini Neretve živjela grčka dijaspora ili veća zajednica trgovaca prije 4. st. pr. Kr. Kao u slučaju Butoje ili Epidaura, trgovište je možda isključivo pripadalo urođenicima, a Grci su ga u početku povremeno posjećivali, nudeći robu s brodova.

- 7) *Suživot, trgovište ili predsirakuška naseobina na Visu* – Na temelju korintskih posuda iz 6. st. pr. Kr. i starije Ljubićeve interpretacije poligonalnih zidina, Mladen Nikolanci predlaže starije naselje na otoku koje bi prethodilo sirakuškoj Isi.⁸⁰² Suživot ili manja skupina grčkih trgovaca pokušava se argumentirati i pomoću četiri terakotna kipića iz isejskih grobova, datiranih od 450. do 350. g. pr. Kr.⁸⁰³ Zbog skromne količine nalaza i nedovoljnog poznavanja naseobinskog konteksta, prethodni suživot u autohtonom naselju ili manja grčka trgovačka skupina ostaju kao otvorena pretpostavka. Prema sadašnjem stanju istraženosti bilo bi preambiciozno tvrditi da je na otoku postojala starija naseobina ili trgovište, prvenstveno zbog izostanka snažnijeg trgovačkog impulsa na otočke zajednice (Talež, Gradac, Sv. Andrija⁸⁰⁴).
- 8) *Anhijale i potencijalna arhajska naseobina na Hvaru* – Spomen parske naseobine Anhijale nalazi se jedino kod Stjepana Bizantinca (s. v. Ἀγγιάλη). Autori koji uzimaju Bizantinčevu

⁷⁹⁹ Tako Katić 2009, 31. Oprezniji je Branko Kirigin (2010c, 148) koji samo navodi materijal, ali bez pokušaja definiranja kronološkog okvira organizacije trgovišta.

⁸⁰⁰ Primjerice, Nenad Cambi (1980, 128 – 131) datira prvu fazu utvrđivanja naselja u 4. ili 3. st. pr. Kr., iako za to ne postoji prava arheološka osnova. Vidi kritiku u Šešelj 2009, 498, bilj. 493. O prvim tragovima razvoja trgovišta tijekom kasnog helenističkog perioda vidi Ibid. 497 – 501 sa starijom literaturom.

⁸⁰¹ Katić 2009, 31.

⁸⁰² Nikolanci 1970, 382, bilj. 19; Idem 1989c, 75, bilj. 68.

⁸⁰³ Sanader 2002, 312 – 314.

⁸⁰⁴ O nalazima s gradine Sveti Andrija iznad današnjeg Visa pisao je Branimir Gabričević (1968, 6, bilj. 3). Budući da je pozicija minirana tijekom Drugog svjetskog rata, potencijalni su arheološki slojevi izgubljeni (Katić 2009, 56, bilj. 9).

vijest kao vjerodostojnu, datiraju naseobinu u arhaisko vrijeme.⁸⁰⁵ Međutim, njezine zemljopisne odrednice (zaljev Enestedon i Sherija) stvaraju pomutnju pri pokušaju određivanja precizne lokacije. U literaturi se pojavljuju različiti pokušaji - od okolice Krfa do ušća Neretve.⁸⁰⁶ Prema Nikolancijevoj rekonstrukciji, Enestedonski se zaljev čita kao zaljev Nesta pa na temelju Eratostenove vijesti o Nestima (ap. Apoll. Rhod. IV, 1215) autor zaključuje da Anhijske treba tražiti na otoku Faru.⁸⁰⁷ Ulomci crnofiguralne i crvenofiguralne keramike koja se datira od kraja 6. st. pr. Kr. do početka 4. st. pr. Kr. nagnali su na hipotezu o arheološkoj ovjeri arhajske grčke naseobine koja je prethodila parskom Faru.⁸⁰⁸ Zbog količine grčkih predmeta, skloniji smo tumačenju da materijal svjedoči razmjenskim vezama autohtonog stanovništva s prekojadranskim svijetom ili grčkim trgovcima prospektorima. Isto kao u isejskom slučaju, suživot u autohtonom naselju⁸⁰⁹ ili manja skupina trgovaca mogu se predložiti trenutačno samo teoretski.

- 9) *Dimos ili Dimale - potencijalna starija naseobina na Hvaru* – Na osnovi numizmatičkih nalaza s kraticom ΔI , u starijoj hrvatskoj literaturi razvilo se mišljenje da je na Hvaru postojala autonomna naseobina koja se kasnije ujedinila s parskim Farom.⁸¹⁰ Grga Novak smatrao je da je novac pripadao grčkoj naseobini Dimos, a locirao ju je u današnji grad Hvar.⁸¹¹ Kasnije analize pokazale su da novac pripada kasnijim vremenima pa su se sukladno tome razvili novi pokušaji ubikacije.⁸¹² Prema recentnijoj interpretaciji Paola Visone, prekivanje kraticom ΔI označavalo je novu vrijednost novca, a ne identitet grčke naseobine.⁸¹³

- 10) *Herakleja* - U starijoj literaturi stoji pretpostavka da su Korinćani možda utemeljili Herakleju tijekom 6. ili 5. st. pr. Kr.⁸¹⁴ Prema numizmatičkim nalazima i Pseudo

⁸⁰⁵ Beaumont 1936, 188; Braccisi 1977, 76, bilj. 17; Lanzillotta 1987, 132 – 134; Nikolanci 1989b, 50 – 52; Čače 1993/1994, 43; Kirigin 2004, 39 i dr.

⁸⁰⁶ Za ušće Neretve pledira Beaumont (1936, 188). Za Krf vidi Braccisi 1977, 75 – 76, bilj. 17; Čače 1993/1994, 43 i bilj. 37.

⁸⁰⁷ Nikolanci 1989b, 50 – 56.

⁸⁰⁸ O crnofiguralnim ulomcima i potencijalnoj naseobini vidi Migotti 1986, 169. O nadopuni za nalaske crvenofiguralnih ulomaka u paljevinskom sloju kod crkve sv. Ivana vidi Kirigin 2004, 40. Problem razmatraju Gaffney et al 2002, 28; 39.

⁸⁰⁹ Rasprava o urođeničkom naselju koje je prethodilo parskom Faru je i dalje aktivna. Vidi sažetak u Budić 2018, 127 – 128.

⁸¹⁰ Brunšmid 1898, 52 – 53.

⁸¹¹ Novak 1961, 197.

⁸¹² Sažeto vidi u Migotti 1986, 168; Kirigin 2004, 142 – 143 sa starijom literaturom.

⁸¹³ Visonà 1981, 9.

⁸¹⁴ Beaumont 1936, 188.

Skilakovoj vijesti (22) danas se naseobina uvriježeno kronološki smješta u 4. st. pr. Kr. Unatoč brojnim prijedlozima, lokacija naseobine je i dalje nepoznata.⁸¹⁵

Neznatna količina arheološke građe i visoka varijacija pri interpretaciji povijesnih izvora ograničavaju historiografsku upotrebljivost izdvojenih rekonstrukcija. Ipak, dvije osnovne rasprave pomažu pri shvaćanju prirode grčkog interesa za naseljavanje istočnojadranske obale i kopna.

Prvo, u Jadranu se učestalo ponavlja obrazac prema kojem grčka trgovišta ili naseobine iz povijesnih izvora nisu u arheološkom smislu ubicirani ili ovjereni. Zato ih Mario Lombardo s razlogom naziva naseobinama duhovima (*colonie phantasmī*).⁸¹⁶ Osim Korkire Melaine, Anhijske, Herakleje ili drugih, ovoj se skupini mogu pridružiti rodska Elpie i tesalska Ravena na zapadnoj obali.⁸¹⁷ Sporadični spomen u povijesnim izvorima i slaba arheološka ovjerenost navode na dva razmišljanja. U prvom se slučaju može sumnjati u vjerodostojnost pisane tradicije. Ako u potpunosti ignoriramo valjanost vijesti, trajna prisutnost Grka na istočnom Jadranu tijekom arhajskog ili ranoklasičnog perioda postaje samo ambicija suvremene historiografije. U drugom slučaju, može se zamisliti da je kolonijalno iskustvo bilo efemerno, o čemu svjedoči Strabon (V, 1, 7) opisujući tesalsko utemeljenje Ravene.⁸¹⁸ Prema toj rekonstrukciji, arhajske bi grčke zajednice s vremenom propale, bile uništene ili se u potpunosti indigenizirale. Dodatno k tome, valja naglasiti da povijesni izvori nisu jamstvo za precizno određivanje tipa naselja. Ono što u izvorima stoji kao grad država (πόλις), naseobina (κτίσμα) ili trgovište (ἐμπόριον) ne mora biti stvarni odraz uređenja zajednice. To se može zaključiti na temelju Hekatejeve i Pseudo Skilakove terminologije, naknadnog prepisivanja i anakronizama kod kasnijih autora te suvremene spoznaje o različitom razumijevanju naseobinskih termina.⁸¹⁹

⁸¹⁵ Vidi cjelinu II, poglavlje 6.

⁸¹⁶ Lombardo 2006, 20 – 23.

⁸¹⁷ Vidi cjelinu II, poglavlja 2.2. i 4.

⁸¹⁸ Slično vidi u Castiglioni 2018, 328.

⁸¹⁹ U Hekatejevom *Vodiču po svijetu* s početka 5. st. pr. Kr. nema naselja koje je okarakterizirano kao trgovište (Hansen 2006a, 29 - 30). Grčka ili urođenička naselja opisana su terminom πόλις. U Jadranu su takvi jedan neimenovani u Japigiji (F 86), Handane u Peucetiji (F 88), Adrija (F 90), ilirska Japigija (F 97) te ilirski Idanij (F 98) i Sesaret (F 99). Većina spomenutih je neubicirana. Isto tako, valja biti svjestan da Hekatejeve vijesti potječu iz pera Stjepana Bizantinca koji je mogao različite termine svesti na isti nazivnik. U Pseudo Skilakovoj *Oplovbi* termin ἐμπόριον je rijedak (Hansen 2006a, 29). Od ukupno sedam, šest potječe iz 67. i 68. glave (Ibid. 29), dok je jedini preostali na jadranskoj rijeci Naron (Ps. Scyl. 24). Autor je Isu i Herakleju (22 - 23) spomenuo kao πόλις Ἑλληνίς, dok je Far naveden kao νῆσος Ἑλληνίς. Suvremene analize pokazale su da se termin πόλις učestalo koristi s konotacijom neovisnosti, dok je ἐμπόριον povezan s društveno-političkom kontrolom lokalne sile (Hansen 2006a, 24).

Drugo, na istočnom Jadranu za sada nema izravne arheološke potvrde o kontinuiranom prerastanju urođeničkog naselja u trgovište ili grčku naseobinu tijekom arhajskog ili ranoklasičnog razdoblja. Ta činjenica dodatno umanjuje vjerojatnost postojanja trajnog arhajskog naselja na otocima ili kopnu. Relativno malo grčkih nalaza koji se pojavljuju u grupama oko autohtonih lokaliteta na otocima i kopnu djeluju kao prospekcijski materijal ili dokaz prekojadranskih razmjenske aktivnosti. S druge strane, Isa i Far pripadaju eklatantnim primjerima naseobina klasičnog perioda. Utemeljenje im je povezano s političkim ciljevima Dionizija Starijeg. Početne faze njihova razvoja djeluju posve podudarne sinkronim primjerima klasičnog razdoblja.

Iako ima primjera naknadnog naseljavanja (npr. Epetij, Sikuli i Tragurij te u određenoj mjeri Naron, Epidaur, Rizan, Butoja, Ulkinij, Lis i slično),⁸²⁰ obrazac efemernosti trgovišta ili naseobina primjećuje se i tijekom kasnoklasičnog i helenističkog perioda. Takvi su primjeri Herakleja, isejska naseobina na Korčuli te atenski propali projekt naseljavanja s kraja 4. st. pr. Kr. Za klasične ili helenističke primjere koji su arheološki potkrijepljeni novcem, natpisima, keramikom ili društveno-ekonomskim utjecajem na neposrednu okolinu, efemernost se može argumentirati i dinamikom „dekolonizacije“. Prema tom modelu, klasične grčke naseobine prestajale bi postojati kad su se raspali politički ciljevi kolonijalnih projekata.⁸²¹ Kriza grčkoga svijeta tijekom kasnoklasičnog i helenističkog perioda imala bi ozbiljne posljedice za udaljena trgovišta ili nesamostalne naseobine, posebno u periferijama kao što je sjevernojadranska zona.

U konačnici, rasprava o naseljavanju na istočnom Jadranu tijekom arhajskog ili ranoklasičnog perioda može se svesti na tri osnovna zaključka. Prva opcija je svjesna nevoljnost za trajno nastanjivanje, druga je propast ili brza dezintegracija kolonizacijskih pokušaja do početka 4. st. pr. Kr., a treća progresivna asimilacija u autohtonoj okolini. Imajući to u vidu, sljedeći je cilj provjeriti okolnosti koje su mogle prouzročiti takav razvoj zbivanja. U prvom su planu zemljopisni, ekonomski i društveni čimbenici.

Možda u tom svjetlu treba promatrati Korkiru Melainu koju Strabon (VII, 5, 5) naziva terminima πόλις i κτίσμα te trgovište na Neretvi koje je za Pseudo Skilaka (24) ἐμπόριον.

⁸²⁰ Vidi u Šešelj 2009, 492 – 504.

⁸²¹ Asheri 1996, 73 – 115. Tako za jadranske primjere zaključuje Castiglioni 2018, 328.

IV.

ZEMLJOPISNE OKOLNOSTI

1. VAŽNOST ZEMLJOPISNIH ČIMBENIKA PRI GRČKOJ PROSPEKCIJI I NASELJAVANJU

Grčka prospekcija primarno podrazumijeva promatranje i istraživanje fizičkog krajolika. Tome je izravan dokaz grčko nazivlje nekih pomorskih lokacija. Izvrstan su primjer mjesta na kojima dominiraju bijele stijene (λευκαί πέτραι) koje se u grčkom jeziku manifestiraju kao *Leukada*, *Leukata*, *Leukopetrai* kod Taranta ili Regija. U odnosu prema naseljavanju prospekcija se usredotočuje na pogodnosti ili mane krajolika. Među pisanom ostavštinom, o tome svjedoče Arhilohovi fragmenti iz arhajskog perioda, u kojima autor opisuje surovost otoka Tasa (F 21; 228) pa ga uspoređuje s lijepom, atraktivnom i poželjnom zemljom oko južnoitalske rijeke Siris (F 22). Tome valja pridodati i kasniju Strabonovu vijest (VI, 2, 2) o prospekcijskom pothvatu Teokla koji je uočio izvrsnost sicilske zemlje. Osim pisanih vrela, isto potvrđuje i zemljopisni raspored ranih naseobina. Naime, ni Pitekusa niti Naks nisu bile najbliže postaje od gradova-matica. Odluka o naseljavanju takvih položaja bila je posljedica pomnog odabira grčkih moreplovaca.⁸²² Isto vrijedi za naseobine koje su nicalle kasnije.

Dakako, zemljopisne okolnosti nisu same po sebi jedini način razumijevanja grčkih preferencija pri odabiru povoljne pozicije za naseljavanje. Pokušavajući odrediti ključne parametre, u recentnoj se literaturi pojavio koncept *krajolika grčke kolonizacije*. Budući da u antičkoj terminologiji ne postoji pojam koji bi bio ekvivalent današnjem značenju riječi, koristi se suvremena definicija krajolika kao sinteze kompleksnog međudjelovanja prirode i društva.⁸²³ Primjerice, Maria Cecilia D'Ercole razmatra krajolik kolonizacije kao posvajanje prostora nakon opažanja kroz odabir između brojnih prirodnih elemenata u skladu s ekonomskim, društvenim i kulturnim grčkim potrebama.⁸²⁴ S obzirom da je zemljopisna pozornica pri tom jedna od ključnih točaka, uzimamo ju prvu u razmatranje.

⁸²² Sličan zaključak za feničko istraživanje donosi Ana Margarida Arruda (2009, 115). Eksploatacija dobara i naseljavanje ne prate uzorak od juga prema sjeveru, već postoji ciljani interes za pojedine zone središnjeg Portugala.

⁸²³ D'Ercole 2012a, 24.

⁸²⁴ Ibid. 24.

Prema suvremenoj zemljopisnoj terminologiji, krajolik se može podijeliti na kopneni (*landscape*) i pomorski (*seascape*).⁸²⁵ Dok je kopneni (reljef, prirodne granice i ljudske intervencije u prirodi) jednostavnije percipirati i ograničiti, morski je kompleksniji jer su granice fluidnije.⁸²⁶ Pri opažanju kopna ili mora spektar je širok i podrazumijeva specifična fizičkozemljopisna, klimatska i meteorološka obilježja. Grcima je more bilo osnovni medij komunikacije s matičnom zemljom pa je sigurnost pri plovidbi bila neophodna za ostvarivanje vitalnih društveno-ekonomskih interesa.

Termin koji bismo mogli nazvati *krajolikom grčke prospekcije i kolonizacije* počivao je na odabiru povoljnog pomorskog okruženja koje obuhvaća uzobalni i morski prostor.⁸²⁷ U ovom je poglavlju cilj promotriti zemljopisni položaj Jadrana kao cjelinu s obzirom na osnovne komunikacijske koridore Sredozemlja. Zatim smo izdvojili opće zemljopisne, topografske i meteorološke odlike koje su mogle utjecati na oblikovanje rane grčke percepcije o Jadranu kao specifičnom pomorskom krajoliku. Posebna je pažnja posvećena akvatoriju istočne jadranske obale.

⁸²⁵ U engleskoj terminologiji pojavljuje se pojam *seascape* (pomorski krajolik) koji je pandan pojmu *landscape* (kopneni krajolik). Vidi npr. McNiven 2008, 150.

⁸²⁶ Ibid. 150.

⁸²⁷ D'Ercole 2012a, 25.

2. U OČIMA GRČKIH PROSPEKTORA: O ΚΟΛΠΟΣ – JADRAN KAO ZASEBNA ZEMLJOPISNA CJELINA

2.1. O ΚΟΛΠΟΣ – POIMANJE JADRANA U DJELIMA GRČKIH PISACA ARHAJSKOG I KLASIČNOG RAZDOBLJA

Interes Grka za Jadran ovjeren je u izvorima arhajskog doba, no malo je pisaca koji su tada djelovali, a ono što je sačuvano, uglavnom je fragmentarno i potječe iz kasnijih prepiski. To znatno ograničava interpretacijske mogućnosti. Unatoč šturosti i ograničenosti građe, moguće je razlučiti rano grčko poimanje svijeta sjeverno od Otranta kao i okvirni dojam o pomorskom i obalnom prostoru. Vijesti grčkih pisaca koje slijede navedene su u kronološkom redu.

Spartanski lirski pjesnik Alkman (F I, 50 - 51) iz 7. st. pr. Kr. ne piše izravno o Jadranu, ali možda spominje venetskog konja. Ako se slijedi relativno uvriježeno mišljenje da je riječ o konju jadranskih Veneta, a ne paflagonskih Eneta,⁸²⁸ pjesnik je trebao imati kakvu-takvu predodžbu o Jadranu. Štoviše, spomen Veneta sugerirao bi da je postojalo znanje o jadranskim najsjevernijim obalama. Ako se slijedi takva rekonstrukcija, grčki bi pomorci 7. stoljeća vrlo vjerojatno znali da morski prostor ima oblik izduženog zaljeva u čijim je sjevernim krajevima smještena zemlja Veneta. Ipak, ovu tvrdnju treba uzeti s velikim oprezom, prvenstveno zbog dvojbe oko Alkmanova posvojnog pridjeva.

Tijekom 6. st. pr. Kr. Mimnermo iz Kolofona pisao je o Diomedovom odlasku u Dauniju (schol. ad Lyc. Alex. 610), a Ibik iz Regija (schol. ad Pind. *Nem.* X, 12) znao je ponešto o jadranskim pothvatima argivskog junaka.⁸²⁹ Detalje o jadranskoj etnografiji možda je znao i Skilak iz Karijande, pisac kasnog 6. i ranog 5. st. pr. Kr. Naime, sholijast Apolonija Rođanina (IV, 1215)

⁸²⁸ Vidi bilješku 355.

⁸²⁹ Općenito: Beaumont 1936, 159. Sholijast prepričava Mimnermovu verziju Diomedova života nakon Trojanskog rata. On piše (schol. ad Lyc. Alex. 610): „Afrodita je, kako kaže Mimnermo, jer ju je Diomed ranio, učinila da Egijalija spava s mnogim preljubnicima.... Kad je Diomed došao u Arg, ona da mu je radila o glavi, a on da je pribjegao Herinu žrtveniku i po noći pobjegao sa svojim drugovima i došao u Italiju kralju Daunu, koji ga je ubio.“ (prijevod prema: Katičić 1995f, 335). Ibikovi su stihovi nažalost ispušteni u prepisivanju, ali iz sholijastove vijesti (ap. Pind. *Nem.* X, 12) daje se naslutiti da je prenio nešto slično: „Diomeda: On je Argejac, koji je zbog svoje vrline učinjen besmrtnim. I ima na Jadranu Diomedov otok, koji je svet. Na njem se poštuje kao bog. I Ibik pjeva ovako: (stihovi su izostavljeni). Pošto je oženio Hermionu, Diomed je učinjen besmrtnim s Dioskurima. I provodi s njima život.“ (prijevod: Ibid., 336). Radoslav Katičić (1995f, 335 - 337) smatra da je visoko pjesništvo arhajskog doba znalo za priče o Diomedu na zapadu, tj. na Jadranu.

komentirao je podrijetlo ilirskih Nesta i naveo da se od njih plovi do zaljeva (ἀπὸ τούτων παράπλους ἐστὶν εἰς τὸν κόλπον).⁸³⁰ Ističe da je vijest preuzeo od Skilaka. Iza tog imena možda stoji Skilak iz Karijande ili pak Pseudo Skilak koji je sastavio *Oplovbu* u drugoj polovici 4. st. pr. Kr.⁸³¹ Budući da djelo iz 6./5. st. nije sačuvano, može se samo nagađati je li Pseudo Skilak, poput Apolonijeva sholijasta, preuzeo podatak od pisca iz Karijande.

Sadržajno ograničeni, ali vrijedni podatci o Jadranu dolaze iz pera Hekateja Milećana (FHG I F 58 – 71 = FGrHist 1 F 90 - 103). Fragmenti Hekatejeva *Vodiča po svijetu: Europa, Azija* s početka 5. st. pr. Kr. sačuvali su se ponajviše zahvaljujući *Narodnim znamenitostima* Stjepana Bizantinca iz 6. stoljeća. Djelo je zemljopisnog karaktera i prati logiku plovidbe, nerijetko navodeći etnografske pojedinosti. Ako je vjerovati Stjepanu Bizantincu,⁸³² Jadransko se more u Hekatejevom djelu nazivalo četirima različitim imenima. To su: ὁ κόλπος Ἀδρίας (FGrHist 1 F 90), ὁ Ἀδριατικὸς κόλπος (F 93), ὁ Ἰόνιος κόλπος (F 91 i 92) ili naprosto ὁ Ἀδρίας (F 101; 102b). Eklektičnost u definiranju Jadrana može biti odraz šarolike građe iz koje je crpio Stjepan Bizantinac, ali i Hekatejevih izvora, poput raznovrsnih logografskih spisa koji su bili sastavljani od 7. st. pr. Kr.⁸³³ Bitno je istaknuti da je riječ ὁ κόλπος, odnosno zaljev, zajednički pojam kojim se opisuje Jadran. To je istovremeno zemljopisna odrednica prema kojoj se određuje položaj autohtonih naroda, njihovih naselja ili drugih orijentacijskih obilježja.⁸³⁴ Očito je da Hekatejevo

⁸³⁰ U literaturi je uvriježeno da se rijeka Nest poistovjećuje s današnjom Cetinom (Mayer 1957, s.v. Νέστος, 242; Kozlić, 1990, 86; Katić 1995a, 68 – 69; 112 i starija literatura). Narod koji je obitavao na širem području oko ove rijeke poznat je pod imenom Nesti (Νέστοι) kao u Ps. Scyl. 23 - 24 ili Nestejci (Νεσταῖοι) u schol. ad Apoll. Rhod. IV, 1215).

⁸³¹ R. L. Beaumont (1936, 159, bilj. 5) tvrdi da ovo nisu Pseudo-Skilakove riječi i da je Apolonijev sholijast (I, 1117) bio dobro upoznat s radom Skilaka iz Karijande pa je zato naveo njegov citat. Tako smatra i Radoslav Katić (1995a, 112). Ipak, sadržaj sholijastova teksta je poprilično sličan onome što piše Pseudo Skilak. Sholijast (IV, 1215) piše: „za Nestejce kaže Skilak da su ilirski narod; od njih se plovi do zaljeva... i Eratosten u trećoj knjizi svoje Geografije: iza Ilira su Nestejci. Kod njih je otok Far, kolonija Parana.“ (prijevod Katić 1995a, 111). Kod Pseudo-Skilaka (22 - 23) stoji: „Nakon Liburna, nalazi se narod Ilira... (navode se razna ilirska plemena, a slijedeći kaput započinje imenicom ΝΕΣΤΟΙ, o. a.)... NESTI: Nakon Nesta plovi se zaljevom. Čitav ovaj zaljev se naziva Manijski. Plovidba traje jedan dan. U tom su zaljevu otoci Protera, Krateija i Olinta. Oni su jedan od drugoga udaljeni 2 stadija ili manje, nalazeći se spram Fara i Ise. Tu je naime novi Far, grčki otok, i otok Isa, i na njima grčki gradovi.“ (prijevod: Čače 1997, 218). Detaljnu razradu ovog problema donio je Mate Suić (1955, 134 - 135) koji smatra da se sholijast koristio Pseudo Skilakovim izvornikom, jer se u njemu nalaze svi podatci koji su kasnije parafrazirani u sholijama Apolonijeva epa. Suićeva (1955, 135) varijanta čitanja ovog dijela teksta je: „Poslije Bulina su Nesti i rijeka Nestos. Od njih (dalje) plovi se po zaljevu.“

⁸³² Vidi diskusiju oko toga u Braun 2004, 290 – 294.

⁸³³ Kozlić 1990, 48 – 50.

⁸³⁴ Hekatej (F 58) piše: Ἀδρία, πόλις, καὶ παρ' αὐτὴν κόλπος Ἀδρίας, καὶ ποταμὸς ὁμοίως (Adria: grad kod kojeg su istoimeni zaljev i rijeka), a sličan način relacija prema zemljopisnoj odrednici pojavljuje se u F 61: Λιβυρνοί, ἔθνος προσεχὲς τῷ ἐνδοτέρῳ μέρει τοῦ Ἀδριατικοῦ κόλπου (Liburni: narod u unutrašnjosti Jadranskog zaljeva), u F 59: Ἰστριοί, ἔθνος ἐν τῷ Ἰονίῳ κόλπῳ (Istri: narod u Jonskom zaljevu) ili u F 60: Καυλικοί, ἔθνος κατὰ τὸν Ἰόνιον κόλπον (Kaulici: narod uz Jonski zaljev). O prostornim relacijama kod Hekateja vidi Kozlić 1990, 48.

djelo zrcali iskustva grčkih pomoraca istraživača⁸³⁵ koji su bili svjesni fizičkozemljopisne uvučenosti jadranske pomorske cjeline s obzirom na Sredozemlje kao i osnovnih zemljopisno-etnografskih obilježja.

Sličan termin pojavljuje se i u Eshilovom *Okovanom Prometeju* (837) koji je napisan tijekom 5. st. pr. Kr. Sudeći po sholijama Hezihija (*Lex.* III, 424 - 425), Focija (*Lex.* II, 130), Eshilova (schol. ad Aesch. *Prom.* 837) i Likofronova sholijasta (Lyk. *Alex.* 630), ali i prostornom kontekstu Ijina lutanja, iza termina veliki Rejin zaljev (ὁ μέγας κόλπος Ῥέας) stoji Jadransko more.⁸³⁶ Jadran je opisan kao zaljev posvećen božanstvu starije generacije. U literaturi se razlog tome traži u grčkoj percepciji Jadrana kao udaljenog i stranog prostora, a vjeruje se da je veliki Rejin zaljev, odnosno Kronovo more (Apoll. Rhod. IV, 326; 509; 548) njegovo najstarije sačuvano ime.⁸³⁷ Nadalje, Eshil (*Prom.* 837 – 841) opisuje Ijino lutanje koje je dovelo do promjene imena zaljeva u Jonski. Pri tom se autor koristio sintagmom ὁ πόντιος μυχός, što se ponovo može prevesti kao morski zaton ili zaljev.⁸³⁸ Sama riječ ὁ μυχός istovremeno znači i najunutarnjije mjesto, nutrinu, dno ili općenito sakriveno mjesto.⁸³⁹ Može biti da je na Eshilov izbor termina utjecala pjesnička estetika, no u plovidbeno-zemljopisnom smislu sintagma jasno upućuje na percepciju o zemljopisnoj uvučenosti Jadrana.

Jadransko se more kod Herodota (I, 163; IV, 33; V, 9) pojavljuje pod imenom ὁ Ἀδρίας. Iako nema precizne terminološke odrednice, neizravno se primjećuje i u ovom slučaju da pisac smatra Jadran zaljevom.⁸⁴⁰ Herodotov pojam ὁ Ἀδρίας može se odnositi na omeđeno more koje se protezalo od sjevernih obala gdje su živjeli Veneti ili Eneti (Hdt. V, 9) pa do Apolonije i Epidamna na jugu⁸⁴¹ ili samo na sjeverni dio zaljeva oko ušća rijeke Pad i venetske zemlje.⁸⁴² Herodot (VI, 127; IX, 93) je upotrijebio i sintagmu ὁ Ἰόνιος κόλπος uglavnom kako bi odredio zemljopisni položaj dviju spomenutih grčkih naseobina ili kako bi ga razlikovao od Jonskog mora (ἡ θάλασσα

⁸³⁵ Mithad Kozličić (1990, 47) smatra da je Hekatej crpio zemljopisno znanje od pomoraca koji su plovili prema tržištu jantara u tršćansko-akvilejskog regiji.

⁸³⁶ Vidi studiju i argumentaciju o tome u: Katičić 1995a; 64 – 65; Idem 1995b, 162; Coppola 2002, 101 – 102.

⁸³⁷ Više o tome u bilješci 116. U talijanskoj literaturi povezanost Jadrana i Sjevernog mora koje je također nosilo ime po Kronu tumači se logikom grananja jantarnih trgovačkih ruta, a pripisivanje imena božanstvima starije generacije Eubejcima - najranijim moreplovcima prema zapadu (vidi: Coppola 2002, 102 – 104; Rossignoli 2004, 375 – 377).

⁸³⁸ Vidi npr. Dukat i Rac 2005, 63.

⁸³⁹ Gorski, Majnarić, Sironić 1976, 277.

⁸⁴⁰ Kozličić 1990, 52 – 53.

⁸⁴¹ Novak 1939, 340 – 341; Kozličić 1990, 52.

⁸⁴² Lorenzo Braccisi (1977, 65 – 66) smatra da se za Herodota pojam ὁ Ἀδρίας proteže od ušća rijeke Pad na sjeveru pa do liburnske zemlje na jugu. Luca Antonelli (2008, 161) podrazumijeva samo širi akvatorij oko padskog ušća.

τῶν Ἰόνων ili ὁ Ἰόνιος πόντος) kojim naziva dio Egeja ispred obala Tesalije (V, 50; VII, 20). Isti princip primjećuje se i kod Tukidida (I, 24) koji piše da je Epidamno grad s desne strane onome tko plovi u Jonski zaljev (ἐς τὸν Ἰόνιον κόλπον).

Za Herodotova i Tukididova suvremenika Helanika iz Mitilene (FGrHist 4 F4) Jonski je zaljev termin koji podrazumijeva morski prostor sve do ušća rijeke Pad. Sudeći po riječima Dionizija Halikarnašanina (I, 28), u Helanikovoj je *Foronidi* pisalo da su Grci protjerali Pelazge, a potomji su se zatim naselili na rijeci Spinet u Jonskom zaljevu (ἐπὶ Σπινῆτι ποταμῷ ἐν τῷ Ἰονίῳ κόλῳ).

U govoru *Protiv Diogitona* koji je sastavljen na početku 4. st. pr. Kr. atenski je govornik Lizija (XXX, 25) spomenuo je Jadran (Ἀδρία). Termin je identičan kao kod Herodota, a vjerojatno pripada atenskoj pomorskoj i zemljopisnoj terminologiji.

Fragmenti Teopompa Hijanina koji je stvarao tijekom sredine 4. st. pr. Kr. dokazuju da je spektar znanja o Jadraniu narastao. To je nedvojbeno povezano s utemeljenjem trajnih naseobina na srednjodalmatinskim otocima. Osim poznavanja zemljopisnih pojedinosti istočne jadranske obale, iz analize sačuvanog daje se naslutiti da je Teopomp Jadransko more promatrao kao zaljev.⁸⁴³ Možda najbolji argument za tu tvrdnju je Strabonov (VII, 5, 9) odlomak s citiranim Teopompovim riječima. Ondje se jasno vidi razlika jonskog i jadranskog dijela zaljeva, no bez jasnog graničnog određenja:

„Ušće je, dakle, i Jonskom i Jadranskomu moru zajedničko. Razlika je među njima u tome što je *Jonsko more* naziv za prvi dio toga mora, a *Jadran* za unutrašnji, sve do gornjeg mu kraja; a sada se tako zove čitavo to more. Veli pak Teopomp da jedno od tih imena potječe od čovjeka koji je nekoć vladao tim krajem, a rodom je bio s Ise, i da je Jadran nazvan po rijeci.“

Prijevod prema Križman 1997, 100 – 102.

Osim Teopompovih fragmenata, vrijedan spis koji sadrži najkompleksniji zemljopisni pregled Jadrana do tada je Pseudo Skilakova *Oplovba*, sastavljena tijekom druge polovice 4. st. pr. Kr. Na sličan način kao i prethodni pisci, Pseudo Skilak (14) definira Jadran kao zaljev, određivši Hidrunt

⁸⁴³ Sholijast Apolonija Rođanina (IV, 308) koji navodi Teopompove riječi spominje naziv Jonsko more (τὸ Ἰόνιον πέλαγος). Mithad Kozličić (1990, 61) s pravom upozorava na različitu terminologiju kojom su se koristili rimski sholijasti komentirajući Apolonijev *Spjev o Argonautima*. Iz analize većeg broja Teopompovih fragmenata može se zaključiti da je Jadran za njega zaljev. Detaljnu studiju o tome vidi u Kozličić 1990, 61 – 65.

(Otranto) kao luku na ušću u Jadranski ili Jonski zaljev (καὶ λιμὴν Ὑδροῦς ἐπὶ τῷ τοῦ Ἀδρίου ἢ τῷ τοῦ Ἰονίου κόλπου στόματι), a zatim opisuje njegove zapadne, sjeverne i istočne obale (Ps. Scyl. 14 – 27). Jadran se podrazumijeva ili spominje kao zaljev i u narednim glavama (v. Ps. Scyl. 15 - 18; 27).⁸⁴⁴

U konačnici, možemo zaključiti da su grčki pisci promatrali Jadran kao zasebnu pomorsku cjelinu. Valjano je pretpostaviti da su autori crpili vijesti od prospektora, jer pojam zaljev (ὁ κόλπος) pripada pomorskoj terminologiji. S obzirom na takvo omeđivanje pomorskog prostora, grčki su moreplovci morali poznavati tri obale koje ga zatvaraju. Najraniji pisani dokaz o takvim spoznajnim refleksijama je Hekatejevo djelo u kojem su sažeta osnovna prospekcijska znanja koja su o Jadranu prikupljena do kraja 6. st. pr. Kr.⁸⁴⁵ Grčki pisci, a sukladno tome i moreplovci promatrali su Jadran primarno kao pomorski krajolik (*seascape*) - zaljev ili općenito morsku cjelinu koji su s razlogom pojmovno odijelili od ostatka Sredozemlja. Raznovrsnost termina za Jadransko more⁸⁴⁶ potvrđuje tezu o fluidnosti granica pomorskog krajolika i poteškoća pri preciznom omeđivanju takvog prostora, ali u isto vrijeme i poznavanje osnovnih kopnenih i pomorskih obilježja.

2.2. JADRANSKI ZALJEV NA PERIFERIJI SREDOZEMNOG LONGITUDINALNOG PRAVCA

Aktivna pomorska povezanost istoka i zapada Sredozemlja može se pratiti od brončanog doba. Od ranog željeznog doba komunikacija je postala učestalija pa je potaknula usložavanje društveno-ekonomskih kretanja između određenih regija.⁸⁴⁷ Ključnu su ulogu u procesu spajanja

⁸⁴⁴ Pseudo Skilak (14) naglasio je da su Jadran i Jonski zaljev ustvari isto, možda tako pokušavši uskladiti podatke što su ih donijeli stariji pisci, poput Hekateja ili Herodota (Kozličić 1990, 121). Detaljna analiza o shvaćanju Jadrana kao zaljeva u Pseudo Skilakovoj *Oplovbi* vidi u Ibid. 121 – 122 i bilješka 224 sa starijom literaturom.

⁸⁴⁵ Sličan zaključak u Kozličić 1990, 43, 48. Autor navodi literaturu o vjerodostojnosti Hekatejeve tradicije u bilj. 42. Budući da Hekatej spominje prvenstveno pomorske narode, Mithad Kozličić (1990, 47) vjeruje da je grčki pisac mogao dobiti zemljopisne vijesti isključivo od pomoraca prospektora.

⁸⁴⁶ O tome još Beaumont 1936, 203 – 204; Lisičar 1951, 7. Od novije literature vidi: Kozličić 1990, poglavlje I i II, a osobito potpoglavlja o shvaćanju Jadranskog mora kod pojedinih pisaca. Također vidi i Coppola 2002, 101 – 106.

⁸⁴⁷ Morris 2003, 33; Hodos 2006, 200 – 204; Idem 2009, 223; Antonaccio 2009, 317.

imale feničke i grčke plovidbe na veliku udaljenost.⁸⁴⁸ Nekoliko ruta povezivalo je Levant i Egej sa središnjim i zapadnim Sredozemljem, a uobičajeno je izdvojiti tri dominantne: sjevernu, pučinsku i južnu.⁸⁴⁹ Ove su longitudinalne pomorske linije postale okosnica plovidbenog koridora⁸⁵⁰ koji se razvio u svojevrsnu komunikacijsku žilu kucavicu tijekom antike. Za grčki su svijet dobile na dodatnoj važnosti nakon izgradnje korintskog sustava δίολκος na kraju 7. st. pr. Kr. koji je skratio vrijeme plovidbe iz sjevernog Egeja prema zapadu, izbjegavajući oplovbu oko opasnog rta Maleje.⁸⁵¹

Na dugoj ruti stajale su otočke postaje, poput Cipra, Krete i Roda na istoku te Sicilije, Malte i Sardinije na zapadu. Joseph Manning ih s razlogom naziva kulturnim i ekonomskim raskrižjima istoka, zapada, sjevera i juga, jer su poslužile kao čvorišta međukulturne razmjene.⁸⁵² Zbog velike površine i istaknutog zemljopisnog položaja, Sicilija je tome možda i najbolji primjer. Iako u plovidbenom smislu nije morala biti konačno odredište, zaustavljanje na njezinim obalama pogodno je za onog tko plovi sjevernom rutom od istoka prema zapadu.⁸⁵³ Upečatljiv i sadržajan komentar o položaju Sicilije napisao je povjesničar Edward A. Freeman:

⁸⁴⁸ Budući da su u praskozorju željeznog doba i Feničani i Grci pratili slične pomorske pravce prema središnjem Sredozemlju, postavlja se pitanje tko je prvi udario temelje prospekciji i ranoj navigaciji morima na zapadu. Suvremeni pogled na rane grčko-feničke odnose, nastoji se odmaknuti od helenocentrične perspektive pa Feničanima daje prvenstvo u pomorskoj mobilnosti na duge udaljenosti tijekom kasnog 9. i ranog 8. st. pr. Kr. (Coldstream 1994, 49; Vlassopoulos 2007, 99; Guzzo 2011, 71; Donnellan 2016, 162 – 163). Otvoreno je pitanje jesu li Grci samoinicijativno odlučili ploviti prema zapadu slijedeći starije pomorske rute ili su ih u smjeru kretanja instruirali Feničani.

⁸⁴⁹ Grčka plovidbena ruta prema zapadu rekonstruirana se na temelju prospekcijskog arheološkog materijala (vidi cjelinu III, poglavlje 1.2.). Iz Tukididova (VI, 30; VI, 43 - 44) svjedočanstva saznajemo da je plovidba od Korkire do Japiškog rta u 5. st. pr. Kr. bila uhodani grčki pomorski put prema zapadu. To ne isključuje mogućnost plovidbe pučinom ili južnim Sredozemljem. S druge strane, za feničke plovidbe izdvajaju se tri osnovne pomorske rute prema središnjem Sredozemlju: sjeverna, pučinska i južna. Ako se uzme da je ishodišna točka bila levantska obala, južni je pravac vodio prema Egiptu, Kireniaki, Sidranskom zaljevu te zaljevima Hammamet i Tunis. Pretpostavlja se da su Feničani radije birali ovu rutu tijekom povratka na istok zbog povoljne morske struje čiji glavni ogranak teče od zapada prema istoku (Aubet 2001, 186). Osim toga, od Egipta do Kartage za sada nema mnogo feničkih nalaza pa se vjeruje da su mornari bili skloniji ploviti pučinom nego uzobalno (Boardman 1994, 142; Aubet 2001, 186). Sjeverna ruta rekonstruirana je na temelju vijesti iz *Odiseje* (XV, 455 - 458), feničkih toponima te lokacija trgovišta ili trajnih naseobina (Markoe 1992, 65; Aubet 2001, 187). Od levantskih obala pomorski je put vodio prema Cipru, zatim uz Malu Aziju do Roda i Krete. Od tamo se plovilo prema Kiteri i Jonskom moru, zatim do Malte, Sicilije i Tuniskog zaljeva. Trajnije nastanjivanje na području oko Sicilskih vrata omogućilo je feničkim mornarima detaljnije istraživanje Tirenskog mora. Postaje poput Kartage ili Utike bile su bitne za plovidbu prema Sardiniji, sjeverozapadnim obalama Afrike i južnoj Iberiji. Na tom je putu važan pomorski orijentir bilo Balearsko otočje, a povoljne morske struje i vjetrovi nezaobilazni faktor u odabiru najbolje moguće plovidbene opcije (Aubet 2001, 166 - 178).

⁸⁵⁰ Ovaj koridor Ettore Lepore (1983, 134 - 135) naziva milenijskom osi zapada i istoka.

⁸⁵¹ O izgradnji i važnosti sustava δίολκος vidi Salmon 1984, 136 – 139. O opasnostima rta Maleje: Morton 2001, 83 – 84.

⁸⁵² Manning 2018, 86.

⁸⁵³ O prednostima zemljopisnog položaja Sicilije u antici vidi: Markoe 2000, 175; Smith 2000, 1; Albanese Procelli 2005, 520; De Angelis 2016, 41 i dr.

Iz perspektive univerzalne povijesti, otok Sicilija, najveći od sredozemnih otoka, imao je poseban položaj s obzirom na svoju geografsku poziciju. Smješten u središtu velikog unutarnjeg mora, uistinu je svojevrsni dodatak središnjem poluotoku južne Europe, ali je ujedno i nešto više. Ima nešto više u njegovom zemljopisu, nešto više u njegovoj povijesti. On je lukobran između istočnog i zapadnog dijela Sredozemlja; on dijeli vode koje oplakuju obale Španjolske i Galije od voda koje oplakuju obale Grčke i Azije... On dijeli, ali u isto vrijeme spaja, Europu i Afriku, istočnu i zapadnu Europu.

Freeman 1891, I, 3.⁸⁵⁴

Promatrajući plovidbenu mrežu iz mikro perspektive, primjećuje se da su vitalna čvorišta bila pomorske postaje koje pružaju pogodno sklonište i mogućnost opskrbe na dugom putu. Njima pripadaju primjerice Korkira, Metapont i Tarant kao sidrišta u kojima tijekom plovidbe prema zapadu kad-tad treba pristati,⁸⁵⁵ zatim Zankle i Regij koji prvenstveno kontroliraju plovidbu kroz Mesinski prolaz.⁸⁵⁶ Tu je i Naks, najranija grčka kolonija na Siciliji, čiji je rt Schisò imao od ranije prapovijesti važnu pomorsku ulogu u plovidbi kroz tjesnac i dalje prema italском kopnu.⁸⁵⁷ Analogni zaključci primjećuju se i u slučaju feničkih pomorskih pravaca. Kartaga, Utika, Motija, Sulkis, Tar (sardinski rt San Marco na sjeveru sardinskog zaljeva Oristano) primjeri su odličnih luka na rutama prema krajnjem zapadu Sredozemlja, a istovremeno svjedoče o strateškom naseljavanju na pomorskim čvorištima.⁸⁵⁸

Povoljan zemljopisni položaj uzduž sredozemnog longitudinalnog pravca sam je po sebi argument za razvitak trgovišta, trajnih plovidbenih postaja ili naseobina u doba kad su komunikacijske mreže sa središnjim i daljim zapadom bile u povojima. Povećanje mobilnosti i prometa prouzročilo je usložavanje sustava i potrebu za podizanjem novih naseobina. Zato nije neobično da su u idućima valovima naseljavanja prednost dobila usputna mjesta koja su grčki ili fenički mornari imali prilike promatrati i istraživati dok su uzobalno plovili uhodanim pomorskim pravcem prema zapadu.

U tom je kontekstu Jadran zakinut jer je zbog specifičnog oblička koje definiraju tri obalne linije zatvoren i odvojen s obzirom na pučinski dio središnjeg Sredozemlja. Zbog zemljopisnog

⁸⁵⁴ Prijevod teksta je autorski.

⁸⁵⁵ Osborne 2009, 230; Braccesi 2014, 24 – 25.

⁸⁵⁶ Vallet 1988; 161 – 164; Ampolo 1986, 55 – 59; Greco 2006, 172. i dr.

⁸⁵⁷ Procelli 1983, 79 – 80; Boardman 1999, 169.

⁸⁵⁸ Van Dommelen 2005, 120, 127; Hodos 2009, 229.

izgleda i položaja, samo je Otrantskim vratima prolazila sredozemna longitudinala.⁸⁵⁹ Pretpostavljamo da je svojevrsna izoliranost većine zaljeva također utjecala na oblikovanje rane grčke percepcije o jedinstvenosti jadranske pomorske ekosfere,⁸⁶⁰ možda već tijekom kasnog brončanog doba.⁸⁶¹ Za rano željezno doba to se može pouzdanije argumentirati pomoću arheoloških spoznaja i kroz pisane izvore.

⁸⁵⁹ Za razliku od ostalih stanovnika jadranskih obala, ne čudi da su Japigi i Mesapljani rano integrirani u grčke genealoške okvire (npr. Hdt. VII, 170, 2) zbog aktivne uloge urođenika u razmjeni s Grcima od 8. st. pr. Kr.

⁸⁶⁰ Slično razmišljanje vidi u: Lepore 1983, 134 – 135; D'Ercole 2002, 368.

⁸⁶¹ Više u cjelini II, poglavlje 1.

3. OPAŽANJE POMORSKOG KRAJOLIKA – TOPOGRAFSKE, METEOROLOŠKE I OCEANOGRAFSKE SPECIFIČNOSTI ISTOČNE OBALE JADRANA

3.1. O GRČKIM BRODOVIMA – OD PREDARHAJSKOG DO KLASIČNOG PERIODA

Glavno sredstvo za plovidbu na veliku udaljenost bili su brodovi na vesla i jedra.⁸⁶² Tijekom predarhajskog doba pa do sredine 8. st. pr. Kr. Grci su uobičavali ploviti jednoveslarkama.⁸⁶³ Izgled i kapacitet najranijih primjeraka zasnivaju se na spekulacijama iznađenima uz pomoć pisanih izvora, figurativnih prikaza s kasnogeometrijskih i arhajskih posuda, keramičkih modela i kamenih reljefa.

Najmanje jednoveslarke pokretalo je do 20 veslača (*Od.* II, 212; IV, 669). U *Odiseji* (IX, 322 - 324) se brod s dvadeset veslala ili ikosor (εικόσορος) spominje kao teretni i trgovački, ali se nedvojbeno koristio i u druge svrhe (*Il.* I, 308 – 311; *Od.* II, 386 – 387; IV, 634 – 637; 778 - 779).⁸⁶⁴ Herman T. Wallinga vjeruje da je kolonizacija južne Italije i Sicilije utjecala na izradu i popularizaciju ovog tipa broda. Trgovina žitom, vinom i uljem potaknula je konstrukciju palube kako bi se osiguralo da teret ostane suh i neoštećen. Potencijalna veličina ikosora je od 15 do 20 m u duljini te nešto više od 3 metra u širini. Ako se uzme da je dubina trupa bila 1 ili 1,5 m ispod palube, kapacitet za teret iznosio bi između 30 i 50 m³.⁸⁶⁵

Triakontor je naziv za sličan tip broda koji je pokretalo 30 veslača. Iako se ne spominje u počecima grčke književnosti, Herodot (IV, 148, 3) piše da su ga Grci koristili tijekom kolonizacije otoka Tere u početku ranog željeznog doba. Lionel Scott pretpostavlja da je mogao prenijeti sveukupno od 40 do 45 ljudi ili 48 m³ tereta.⁸⁶⁶

Brodovi koje je pokretalo barem 50 veslača (Hom. *Il.* II, 719 – 720; XVI, 169; *Od.* IX, 60 – 61; 289 – 344; X, 116) nazivaju se pentekontorima. U suvremenoj literaturi postoji dvojba jesu li bili samo jednoveslarke ili su mogli nalikovati i dvoveslarkama (najviše prema Eur. *IT.* 407 –

⁸⁶² Beresford 2013, 156- 157.

⁸⁶³ Wallinga 1993, 63 – 64.

⁸⁶⁴ Wallinga 1993, 63; Idem 1995, 38.

⁸⁶⁵ Wallinga 1993, 38.

⁸⁶⁶ Scott 2005, 471, bilj. 10.

408).⁸⁶⁷ Tijekom arhajskog perioda pentekontor je bio standardni tip ratnog broda,⁸⁶⁸ no Herodot (I, 163, 2) svjedoči da su ga Fokejci upotrebljavali i za daleke trgovačke pothvate, razlikujući se od ostalih Grka koji su za to preferirali široke tovarne lađe. Prema suvremenim procjenama utemeljenim na Tukididovim vijestima (VI, 31), svakodnevno korištenje pentekontora za trgovinu bilo bi vrlo skupo i slabo isplativo.⁸⁶⁹ Važno je istaknuti da Herodot u istom odlomku spominje fokejske penekontere i „otkriće Jadrana“. To je rijedak pisani primjer da se neki tip grčkog broda izravno povezuje s najranijim grčkim plovidbama Jadranskim zaljevom.

Pentekontori su bili vitki, izduženi i plitkoga gaza. Pokriveni su bili samo pramac i krma, dok su veslačke klupe bile na otvorenome. Na središnjem dijelu stajao je jarbol koji je nosio kvadratno jedro. Jedno ili dva velika vesla stajala su na krmi i njima se održavao smjer kretanja. Vjeruje se da je pentekontor morao biti barem 26 metara dug kako bi 25 veslača stalo na svaku stranu.⁸⁷⁰ U tom slučaju brod bi mogao prevesti do 60 ljudi ili 66 m³ tereta.⁸⁷¹ Veće dimenzije donio je Lionel Casson – dužinu od 38 m i širinu od 3,95 m.⁸⁷² Unatoč raznim prijedlozima, točni omjeri i dalje su predmet spekuliranja. Iz pisanih izvora saznajemo da su pentekontori bili sastavni dio grčkih flota arhajskog doba. Tijekom 7. st. pr. Kr. posjedovali su ih Korint, Par i Milet (Thuc. I, 13, 2-3; Archiloch. F LI, 10; CXVII), a u drugoj polovici 6. st. pr. Kr. samski tiranin Polikrat imao ih je stotinu (Hdt. III, 39). Popularnost pentekontora jenjava tijekom klasičnog doba, a posljednji ga je spomenuo Ksenofont u *Anabazi* (V, 1; VI, 6), dakle na samom kraju 5. st. pr. Kr.

Dvoveslarke su se počele razvijati od sredine 8. st. pr. Kr. zahvaljujući konstrukciji izbočnika za vesla (παρεξηρεσία) i veslačke klupe (θρᾶνος ili θρανίον).⁸⁷³ Tako se skratila duljina, učvrstio trup te povećala sigurnost, plovnost i brzina.⁸⁷⁴ Razvoj fiksne palube omogućio je borbu i u središnjem dijelu broda.⁸⁷⁵ Dvoveslarke su imale različit broj veslača, uglavnom između 30 i 50,

⁸⁶⁷ O tom problemu vidi više u Casson 1971, 58 – 59; Wallinga 1995, 39- 40.

⁸⁶⁸ Casson 1971, 59, 81; Wallinga 1995, 41.

⁸⁶⁹ Labaree 1957, 31.

⁸⁷⁰ Morrison i Williams 1968, 53.

⁸⁷¹ Scott 2005, 471, bilj. 10.

⁸⁷² Casson 1971, 54 – 55.

⁸⁷³ Wallinga 1995, 36. Hrvatska terminologija preuzeta je iz Salopek 1995, 24; 37. Damir Salopek (1995, 37) pojašnjuje izbočnik za vesla na sljedeći način: „Zatvoren prostor duž boka lađe poput dugačkog sanduka kroz koji su prolazila vesla veslača u najgornjem redu. Izbacujući ležište vesla s ruba lađe na rub izbočnika, omogućilo se veslačima da sjede bliže boku, čime se povećao slobodni prostor broda.

⁸⁷⁴ Casson 1971, 56.

⁸⁷⁵ Ibid. 65.

ali možda i više.⁸⁷⁶ Uloga im je bila raznolika, od prijevoza ljudi i tereta do državičkih poslova.⁸⁷⁷ Samo se na jednom mjestu u *Ilijadi* (II, 509 - 510) spominju beotski brodovi koji su prevozili 120 ljudi. Zbog usporedbe s ostalim homerskim lađama, struka se većinom slaže da je vijest prije odraz pjesnikove mašte, no stvarnog brodskog kapaciteta.⁸⁷⁸

Tijekom 6. st. pr. Kr. iz pentekontora se razvila i Samljanka, odnosno Σάμαινα. Njezina se konstrukcija povezuje s političko-ekonomskim djelovanjem samskog tiranina Polikrata (oko 540. – 522. g. pr. Kr.) i učestalim vezama otoka Sama s Egiptom. Bila je to dvoveslarka s palubom koju je vjerojatno pokretalo 50 veslača.⁸⁷⁹ Za razliku od pentekontora, Samljanka je bila šira i dublja čime se povećao kapacitet prijenosa tereta i plovnost po otvorenom moru (Plut. *Per.* XXVI, 3, 4). Bila je opremljena bojnim ovnom u obliku vepra (Plut. *Per.* XXVI, 3, 4) pa se čini da je brod konstruiran kako bi mogao istovremeno služiti vojnim i trgovačkim potrebama.⁸⁸⁰

Iako su od 8. do kraja 6. st. pr. Kr. pentekontori bili najzastupljeniji tip ratnog broda, istovremeno su nastajala nova brodograditeljska rješenja. Revolucionaran izum bila je troveslarka (trijera ili trirema). Podrijetlo ovog broda veže se za Korint (Thuc. I, 13, 2; Diod. XIV, 42, 3) i Bliski istok (Clem. Alex. *Strom.* I, 16, 36). U oba slučaja čini se da su prve troveslarke nastale tijekom druge polovice 8. ili sredine 7. st. pr. Kr.⁸⁸¹ Bili su to lagani i brzi ratni brodovi koje je u pravilu pogonilo oko 170 veslača.⁸⁸² Mjesta za skladištenje robe bilo je manje nego na ostalim brodovima, jer su troveslarke zahtijevale dodatan red za veslače.⁸⁸³ Iskopavanja brodskih spremišta u pirejskoj Zei pokazala su da je prosječna troveslarka morala stati u prostor koji je bio 37 metara dug i 6 m širok s prosječnim gazom od 0,8 do 0,9 m.⁸⁸⁴ Prednost brzih troveslarki bila je taktika probijanja (tzv. διέκπλους). Posada bi vješt看 manevriranjem pokušavala probiti neprijateljsku liniju, slomiti vesla, pramčanim ovnom udariti u trupac protivničkih brodova ili napasti straga.⁸⁸⁵ Vjeruje se da je popularnost ovih brodova porasla na kraju 6. st. pr. Kr., da bi pravu afirmaciju postigla tijekom Grčko-perzijskih ratova.⁸⁸⁶ Troveslarke su bile svojevrsni

⁸⁷⁶ Ibid., 58, osobito bilj. 81.

⁸⁷⁷ Wallinga 1993, 64.

⁸⁷⁸ Npr. Casson 1971, 59; Wallinga 1995, 41.

⁸⁷⁹ Wallinga 1995, 46; Casson 1971, 63.

⁸⁸⁰ Wallinga 1995, 46.

⁸⁸¹ Morrison 1995, 54. Druga učestala datacija je sredina 7. st. pr. Kr. (Casson 1971, 80 – 81; Salmon 1983, 223).

⁸⁸² Casson 1971, 83 – 84.

⁸⁸³ Morrison 1995, 63.

⁸⁸⁴ Ibid. 62.

⁸⁸⁵ Vidi više u Morris 1995, 60 - 62.

⁸⁸⁶ Casson 1971, 81; Wallinga 1995, 40.

zaštitni znak atenske pomorske prevlasti tijekom 5. st. pr. Kr., a popularnost se nastavila i u narednim periodima.⁸⁸⁷

Za jadranski je kontekst važno istaknuti da je Korkira imala jaku flotu troveslarki koja je u drugom desetljeću 5. stoljeća brojala 60 brodova (Hdt. VII, 168, 2). U praskozorje Peloponeskog rata, atenski je poslanik tvrdio da su jedino njihova, korkirska i korintska flota vrijedne spomena među Helenima (Thuc. I, 36, 3). Broj korkirskih troveslarki tada se kretao oko 110 i 120 (I, 29, 4; I, 47, 1). Kod Diodora (XV, 14, 2) se spominje da je Dionizijev zapovjednik isplovio s troveslarkama na Ilire kako bi pomogao Faranima. To je prva poznata vijest o korištenju ovog tipa ratnog broda u okrilju otočkog arhipelaga istočne jadranske obale.

U arhaisko doba postojali su i širi brodovi, dubljeg gaza i općenito sporiji. Prvenstvena im je namjena bila prekomorska razmjena, a u tu se kategoriju ubrajaju ikosori, triakontori, a od početka 5. st. pr. Kr. i veći jedrenjaci koje su Grci nazivali okruglim brodovima (στρογγύλα πλοία, ὀλκάδες ili u feničkom slučaju γαυλοί).⁸⁸⁸ Prvi manji trgovački brodovi vjerojatno su bili na vesla, ali su s vremenom su zbog veličine primarnu ulogu dobila jedra.⁸⁸⁹ Likovni prikazi 6. st. pr. Kr. ukazuju na izgled tipične grčke trgovačke galijske. Takav je brod imao duboki trup, s okruglom krmom i ravnim pramcem. Bili su to veliki jedrenjaci, dok su vesla služila kao sporedna brodska oprema. Prikaz prvog pravog jedrenjaka bez vesala datira se oko 515. g. pr. Kr.⁸⁹⁰ Nagađa se da su dimenzije takvih brodova varirale između 20 do 40 m u duljini te 7 i 10 m u širini. Cilj je bio ostaviti što više prostora za skladištenje tereta.⁸⁹¹ Prema novijim procjenama čini se da su prosječni trgovački brodovi arhaiskog i klasičnog perioda mogli prenositi između 30 i 100 t tereta.⁸⁹² Iako je veličina pravih teretnjaka rasla ponajviše tijekom klasičnog perioda, valja istaknuti raniji Heziodov savjet (*Op.* 641 - 645) da treba cijeliti male brodove, ali teret skladištiti u velike ako se želi poslovati s dobitkom.

U konačnici, valja istaknuti i potencijalne reperkusije grčkog brodarstva na plovību Jadranskim zaljevom. Tijekom arhaiskog doba prevladavale su jednoveslarke i dvoveslarke. Broj

⁸⁸⁷ Morrison i Williams 1968, passim; Casson 1971, 323 – 324.

⁸⁸⁸ Casson 1971, 65 – 70.

⁸⁸⁹ Ibid. 65.

⁸⁹⁰ Morrison i Williams 1968, 85; Wallinga 1995, 42.

⁸⁹¹ Casson 1971, 65 – 66. Nosivost takvih brodova je predmet rasprave. Nagađa se da je tijekom 5. st. pr. Kr. nosivost broda varirala između 100 do 500 t (Casson 1971, 183 - 184). Novije su procjene skromnije. Nagađa se da su brodovi sredine 7. st. pr. Kr. mogli prenositi do 12 t tereta, na kraju 6. st. pr. Kr. između 27 i 30 t, a do kraja 4. st. pr. Kr. preko 100 t. Vidi s literaturom u Bresson 2016, 87 i tablica 3.1.

⁸⁹² Bresson 2016, 87.

veslača i tip broda te kapacitet tereta ovisili su o ekonomskoj moći grčkih nauklara.⁸⁹³ Tijekom 8. st. pr. Kr. nije postojala jasna razlika između ratnih i trgovačkih brodova.⁸⁹⁴ Ona se prema kraju arhajskog doba postepeno povećavala što pokazuju inovacije u brodogradnji.

Prema svemu sudeći, od 8. do početka 5. st. pr. Kr. osnovni tip grčkog broda za razmjenu bile su sporije i glomaznije lađe s dubljim gazom i većim kapacitetom skladištenja. Iako fokejski slučaj pokazuje da su i pentekontori mogli efektno poslužiti za razmjenu na veliku udaljenost (Hdt. I, 163, 2), takvo je ulaganje vrlo vjerojatno bilo prilično skupo. Zaštita pri prospekcijskim i ranim trgovačkim pothvatima zahtijevala bi dodatno ulaganje. Brodovlasnicima i trgovcima bilo je važno osigurati prijevoz tereta i posade, ali s razumnim davanjima s obzirom na očekivani prihod. Bio bi to jedan od osnovnih argumenata za grčko preferiranje sigurnih i manje riskantnih ruta. Aktivnije korištenje troveslarki u svakodnevici valja tražiti tek u klasičnom periodu.

Unatoč broju veslača, najefektivniji pogon za većinu brodova bio je povoljan vjetar. To je podjednako vrijedilo za veće trgovačke jedrenjake, ali i za manje brodove na vesla.⁸⁹⁵ Konstantan vjetar smatrao se pogodnim i za troveslarke (Thuc. III, 81, 1; Xen. *Hell.* VI, II, 29), iako su izvorno zamišljene kao brzi veslački strojevi.⁸⁹⁶ Konstantan i umjeren vjetar omogućio bi posadi odmor na dugim rutama, osobito ako nije postojala utrka s vremenom. Za razliku od lakih ratnih brodova, trgovački s dubljim trupom i širim poprečnim gredama lakše su podnosili jake udare ili nevrijeme.⁸⁹⁷ Takvi bi ih uvjeti prisilili da plove blizu obale i zaustavljaju se u slučaju nužde, čekajući povoljne vremenske okolnosti.⁸⁹⁸

3.2. O UZOBALNOJ PLOVIDBI I JADRANSKIM PLOVIDBENIM RUTAMA

Uzobalna navigacija ili kabotaža bila je osnovni tip plovidbe po Sredozemlju u prapovijesti i tijekom starog vijeka.⁸⁹⁹ Za grčke moreplovce ranog željeznog doba ne izgubiti obalu iz vida bilo

⁸⁹³ Wallinga 1995, 42.

⁸⁹⁴ Idem 1993, 63 – 64.

⁸⁹⁵ Casson 1971, 66; Wallinga 1995, 43;

⁸⁹⁶ Morris 1995, 58 - 59.

⁸⁹⁷ Beresford 2013, 16.

⁸⁹⁸ Morton 2001, 152.

⁸⁹⁹ Specifični zemljopisni izgled Sredozemlja bio je predispozicija za razvoj i prevlast uzobalne navigacije. Budući da je morska pučina zatvoren bazen, jedna od olakotnih okolnosti je mogućnost plovidbe bez gubljenja kopna iz vida

je važno i praktično zbog orijentacije, opskrbe i opasnosti od lošeg vremena.⁹⁰⁰ Iako se plovilo i otvorenim morem,⁹⁰¹ uzobalna navigacija bila je neophodna za istraživanje pomorskog krajolika. Nužno je bilo ploviti danju, a dodatno ograničenje predstavljali su nepogodni vremenski uvjeti tijekom hladnih godišnjih doba. Sudeći po Heziodovim *Poslovima i danima* (663 - 684), najpovoljnije je bilo otisnuti se na more tijekom kasnog proljeća ili ljeta. Slično je potvrdio i Vegecije (*Mil.* IV, 39) gotovo tisuću godina kasnije.⁹⁰² Ploviti na veliku udaljenost, osobito za trgovačke brodove, bilo je sigurnije tijekom toplog polugodišta ponajviše zbog povoljnih i predvidljivih vjetrova, duljeg dana, čistog dnevnog i noćnog neba, bolje vidljivosti itd.⁹⁰³ Iako se tijekom antičkog perioda plovilo i tijekom jeseni ili čak zime (npr. Pind. *Isth.* II, 39 – 42; Dem. XXXV, 10; LVI, 30; Plin. *NH* II, 122 – 125), taj se podvig smatrao opasnim i smionim za duge rute na sjeveru Sredozemlja.⁹⁰⁴ Zato bi i najranije grčke navigacije Jadranskim zaljevom trebalo tražiti u pogodnim godišnjim dobima.

Istraživanje pomorskog krajolika podrazumijeva sporiji tempo plovidbe, ponajviše zbog potrage za povoljnim sidrištima, učestalijeg zastajanja, nepredvidljivih meteorološko-oceanografskih ograničenja i sličnog. Dodatno k tome, u razvedenom arhipelagu istočnog Jadrana grčki bi se mornari morali ograničiti na dnevnu plovidbu zbog manjka iskustva s podmorskim ili nadmorskim opasnostima. O tome vjerojatno svjedoči i Pseudo Skilak (15 – 17; 20; 25), u čijoj se *Oplovbi* plovidba noću povezuje samo uz slabo razvedene jadranske obale. Ako se isplovljavalo

tijekom povoljnih vremenskih uvjeta (Horden i Purcell 2000, 126; Morton 2001, 143). U istočnom i središnjem dijelu iznimke su Libijsko, južno Jonsko more i veći dio Sidranskog zaljeva, a na zapadu pučina između Baleara i Sardinije te manji dio između Italije, Sardinije i Sicilije (karta 2). Ako se i plovilo otvorenim morem, Sredozemlje nije bilo nepregledna „morska pustinja“ kao Oceani. Velika je bila vjerojatnost da će mornari naići na obalu. Dijakroniji pregled u Horden i Purcell 2000, 143 – 145; Morris 2003, 38. Za nužnost kabotažne plovidbe u Jadranu vidi Kozličić i Bratanić 2006, 107, bilj. 3.

⁹⁰⁰ Morton 2001, 144 – 145; 231 - 232.

⁹⁰¹ Plovidba pučinom ovisila je o iskustvu mornara, godišnjem dobu i vremenskim uvjetima. Prednosti takve plovidbe bile su skraćivanje rute, pravilniji režim vjetrova i valovitosti te izbjegavanje naleta na podvodne prepreke. S druge strane, najveće su mane bile teškoće s pronalaskom skloništa u slučaju nevere, dulje tišine ili nagla promjena vjetrova (Morton 2001, 146 – 152; 157 - 158). Veliki trgovački brodovi bili su prilagođeniji plovidbi otvorenim morem, nego ratni (Ibid. 152).

⁹⁰² Heziod (*Op.* 679 - 681) piše da je sezona plovidbe počinjala kad su listovi smokve bili veliki poput otiska vranine noge (kasni ožujak), ali je idealno vrijeme bilo 50 dana nakon ljetnog solsticija (663 - 669), dakle tijekom srpnja i kolovoza. Vegecije (IV, 39) tvrdi da je najsigurnije ploviti od 6 dana prije junskih kalendi (27. svibanj) pa do 18 dana prije oktobarskih kalendi (14. rujna). Ipak, rimski autor pridodaje i dane rizične plovidbe od ožujka do studenog. Smatra se da je od arhajskog perioda sezona plovidbe bila je omeđena vršidbom žita u kasnom lipnju i berbom grožđa u ranom rujnu (Van Wees 2009, 457). Vidi opširnije u Casson 1971, 270; Beresford 2013, 10 – 16; 261. U hrvatskoj literaturi za Jadran: Šešelj 2009, 375 – 378; Kirigin et al. 2009, 145 – 146.

⁹⁰³ Casson 1971, 270 - 273; Morton 2001, 255, 261; Šešelj 2009, 376; Kirigin et al. 2009, 145; Beresford 2013, 97 – 100.

⁹⁰⁴ Morton 2001, 259 – 260; Beresford 2013, 4 – 7 s novijom literaturom na tu temu.

iz sidrišta na jugu Jadrana (npr. grčke naseobine na ilirskim obalama ili iz Apulije), put do južne ili srednje Dalmacije i natrag zahtijevao bi barem sedam dana na putu. Tek se nakon uhodavanja i dobrog upoznavanja plovidbenih ruta može raspravljati o vremenskim relacijama plovidbe koje donosi Pseudo Skilak (14 - 28) ili suvremena razmatranja o antičkoj grčkoj navigaciji (tablica 1).⁹⁰⁵

Unatoč nekolicini prijedloga, nemoguće je precizno rekonstruirati grčke prospekcijske rute po Jadranu.⁹⁰⁶ Prvi uhodani pravci mogu se naslutiti tek od početka 5. st. pr. Kr. na temelju lokaliteta s crnofiguralnom i crvenofiguralnom antičkom keramikom.⁹⁰⁷ Od tog je vremena opravdano pretpostaviti utvrđeni sustav kabotaže koji je podrazumijevao poznavanje sidrišta, opskrbenih postaja, ali i upuštanje navigacijske rizike kao što je primjerice plovidba noću.⁹⁰⁸ Struka je predložila tri dominantne obalne i pučinske rute kojima su Grci mogli ploviti od Korkire do Spine i obratno tijekom 5. st. pr. Kr. (karta 11).⁹⁰⁹ Detaljniju rekonstrukciju potencijalnih plovniha segmenata uz istočnojadranske otoke i kopno napravio je i Mithad Kozličić, koristeći se Pseudo Skilakovom *Oplovdbom* 4. st. pr. Kr.⁹¹⁰ Sudeći po pisanim izvorima i povijesnom kontekstu, grčki su moreplovci vrlo vjerojatno upoznali osnovna zemljopisna obilježja istočne jadranske obale i ranije. To se moglo zbiti tijekom 7. ili prema konzervativnijem kronološkom okviru barem od sredine 6. st. pr. Kr.⁹¹¹

⁹⁰⁵ Procjena je učinjena na osnovi analize Pseudo Skilakova teksta (u Kozličić 1990, 123 - 125) i suvremenih procjena (Kirigin et al. 2009, 149 – 150; Šešelj 2009, 378 - 380).

⁹⁰⁶ Vidi prijedloge takvih ruta u cjelini II, poglavlja 2.1 do 2.4 te 3.3 i 5.2. Analogni zaključak za prospekciju južne Galijske istaknuo je Brian Benjamin Shefton (1994, 61).

⁹⁰⁷ Vidi više u cjelini II, poglavlju 5.2.

⁹⁰⁸ Iako se smatralo opasnim (Hom. *Od.* XII, 286 – 290; Apoll. Rhod. VI, 1696 - 1720), u antici se plovilo i noću uz pomoć laganih povjetaraca te prateći zvijezde. Kod Tukidida (III, 80, 2; 81, 1) je takva praksa uobičajena i to ne samo na pučini, već i uz obalu (VIII, 102, 1). Pri uhodanim rutama noćna je plovidba mogla biti povoljna, jer bi posada prošla neopaženo (Rougé 1981, 14; 23). O plovidbi tijekom noći u antici vidi: Morton 2001, 215 – 217; 262 – 263; Rossi 2010, 92 s literaturom, Kirigin et al. 2009, 143 sa starijom literaturom; Beresford 2013, 96 - 100. Za Jadran vidi: Kirigin et al. 2009, 143 – 144.

⁹⁰⁹ Kirigin et al. 2009, 149 – 150, fig. 7.

⁹¹⁰ Kozličić 1990, poglavlje 2.1.

⁹¹¹ Primjerice, Mithad Kozličić (1990, 48) vjeruje da su se znanja počela prikupljati tijekom 7. st. pr. Kr., jer ne sumnja u dvojbu oko podrijetla Alkmanovih enetskih konja. On piše: „Iz datog pregleda prvo jasno proizlazi da se u Hekatejevo doba Jadran počelo shvaćati nastavkom Jonskog mora odnosno, kao morsko prostranstvo koje se nalazi u produžetku mora što je oplakivalo Grcima poznate obale Jonije. Bio je to tek prvi korak prema prevladavanju starijeg, mitskog shvaćanja. Jasno, riječ je o prvim ozbiljnim i relativno češćim dodirima grčkih i mediteranskih mornara s Jadranom. Također, radi se o vremenu oko 7. st. pr. n. e. i spomenu Alkmanovih Eneta, što ne znači da se i prije tog doba nisu poznavali neki konkretni podaci o Jadranu u cjelini, te njegovoj istočnoj obali, ali u pismenoj formi do nas nisu dospjeli. To sedmo, a zatim i sljedeće šesto stoljeće, bit će vrijeme u kojem će se broj plovidbi grčkih pomoraca našim vodama povećati, što će inicirati i proširenje znanja o njima, koje će u šestom stoljeću, dakle u Hekatejevo doba, dostići već relativno visok stupanj. Visina tog stupnja je relativna i uvjetovana je u biti samo prethodnim, stoljećima dugim vremenom, skoro nikakvim poznavanjem tih morskih prostranstava.“

Vijesti grčkih pisaca o Jadranu su šture i većinom se svode na nabranje nesonima, hidronima i ponekih kopnenih toponima. Bili su to osnovni orijentiri kojima su se mornari služili za snalaženje u relativno nepoznatim vodama, a valjalo ih je upamtiti i zabilježiti, a zatim, ovisno o okolnostima i prenijeti drugima.⁹¹² Tek se u kasnoklasično i helenističko vrijeme gdje god pojavljuju relativno opširnije opaske o obliću obale ili meteorološkim specifičnostima (npr. Pseudo Skilak, Apolonije Rođanin i Pseudo Skimno).

Ipak, razumno je pretpostaviti da su grčki mornari baratali osnovnim znanjem o krajoliku i vremenskim uvjetima na Jadranu i ranije. Trenutačno nema jedinstvenog odgovora zašto takvi detalji nisu pronašli mjesto u redcima prvih peljara.⁹¹³ Povijesne i sociološke analize pokazuju da su se topografsko-meteorološki detalji vjerojatno prenosili usmenom predajom zbog ograničene pismenosti moreplovaca, skupoće izrade peljara i drugih sličnih razloga.⁹¹⁴ Jednako je moguće da se preciznije upute nisu sačuvale, jer su izgubljene ili su se uzgredno bilježile na trošnim materijalima. Izgledno je da su se profesionalni moreplovci morali oslanjati na osobne vještine te mentalne i čulne mape koje su nastajale akumulacijom iskustava i razmjenom navigacijskih saznanja.⁹¹⁵ Isto je vrijedilo za razne kutke Sredozemlja pa tako i za Jadran.

U grčkim pisanim izvorima ponekad iz konteksta saznajemo o određenim jadranskim topografsko-meteorološkim pojavama. Primjerice, Eshil (*Prom.* 837 - 838) piše da je bura otjerala Iju iz Rejina zaljeva (κέλευθον ἦξας πρὸς μέγαν κόλπον 'Ρέας/ ἄφ' οὗ παλιμπλάγκτοισι χειμάζει δρόμοις), dok Lizija tvrdi (XXXII, 25; F I, 4) da se plovdba Jadranom smatrala opasnom. Možda im treba priključiti i Jamblihovo svjedočanstvo (XXXV, 257). Autor piše da je za pitagorovce bitna šutnja, dok život valja skončati u tišini tražeći povoljne znakove kao kad se prelazi Jadransko more. Iako Jamblih citira Pitagoru koji je djelovao tijekom 6. st. pr. Kr., točnu je dataciju teško procijeniti zbog razine kontaminiranosti sadržaja do 3. st. kad je nastala *Zbirka pitagorovskih učenja*.⁹¹⁶

⁹¹² Vidi o tome Morton 2001, 187 – 190.

⁹¹³ O razvoju narativnog zemljopisa, pretečama grčkih peljara i težnjama za opsežnim i sadržajno ciljanim opisima poznatog svijeta vidi Fornara 1983, 13; Morton 2001, 180, bilj. 48; Raaflaub 2009, 579 – 580; Beresford 2013, 192 – 194.

⁹¹⁴ Beresford 2013, 193.

⁹¹⁵ Tzv. mentalne i čulne mape (*mental charts* i *sensory maps*) podrazumijevaju grubu predodžbu o lokalnom i specifičnom okolišu. Nakon prepoznavanja lokacije ili pojave slijedi snalaženje prema već viđenom i naučenom (Fenton 1993, 45 - 46).

⁹¹⁶ Vidi Kahn 2001, 5 i 135 – 138.

Publika kojoj je pisana riječ bila namijenjena trebala je razumjeti Eshilov kontekst, Lizijinu usporedbu i Jamblihovu metaforu pa su takve vijesti o topografskim i meteorološkim obilježjima pridonijele stvaranju estetske slike o Jadranu. Kako se akumuliralo znanje, tako se i nadograđivala slika. Sudeći po sačuvanim grčkim peljarima, sve do kasnohelenističkog vremena to nije doseglo zavidnu razinu.

Pratiti obalnu topografiju i meteorološko-oceanografska zbivanja osnova je ljudskih aktivnosti na moru.⁹¹⁷ Ako prihvatimo da je estetsko vrednovanje krajolika pretkorak budućih eksploatacijskih i kolonizacijskih strategija,⁹¹⁸ ključno je promotriti koji su to topografski i vremenski čimbenici mogli utjecati na stvaranje rane grčke predodžbe o istočnojadranskom pomorskom krajoliku.

3.3. TOPOGRAFSKE SPECIFIČNOSTI

Iako se grčko znanje o zemljopisu istočne jadranske obale na prvi pogled doima površno, spomen otočja i kopna podrazumijeva poznavanje osnovnih topografskih obilježja.

Otočki i kopneni krški reljef većinom je mezozojskog i paleogenskog postanka, uz iznimku pleistocenskih riječnih dolina i ušća ili aluvijalnih naslaga koje su se postepeno razvijale kroz holocen.⁹¹⁹ Iako se vapnenac kemijski troši pa krški reljef nije posve stabilan, geološki su procesi u kronološkom smislu vrlo dugotrajni. Ovdje uzimamo u obzir obilježja za koja se vjeruje da se nisu drastično promijenila od početka holocena.⁹²⁰ Zato pretpostavljamo da su ih prospektori prije 3000 godina mogli percipirati na sličan način kao i današnji moreplovci. Pretpostavljamo da su imali priliku uočiti sljedeća obilježja.

⁹¹⁷ Murray 1987, 139; Morton 2001, 4.

⁹¹⁸ Tako Lacoste 1990, 45 i 69; D'Ercole 2012a, 24.

⁹¹⁹ GKRH, pristupljeno 22.10.2020. O oblikovanju planinskog i nizinskog reljefa krških Dinarida u Glamuzina i Fuerst-Bjeliš 2015, 28 – 30.

⁹²⁰ Današnja obalna linija počela se formirati na prijelazu pleistocena u holocen. Istovremeno je nastajala suvremena hidrografska mreža i uzobalni reljef. Vidi Šegota 1982, 101 – 106; Pikelj et al. 2009, 95 – 103; Arnaud-Fassetta et al. 2003, 231; Surić i Juračić 2010, 165; Glamuzina i Fuerst-Bjeliš 2015, 30. Veće varijacije zbivale su zbog promjene morske razine, no u posljednjih 3000 godina ne toliko drastično da bi utjecale na izgled istočnojadranskog arhipelaga. Vidi bilješku 936.

Upečatljiva odlika velikog dijela istočnog Jadrana je visoka razvedenost obale. Prema suvremenim analizama hrvatska se obala ubraja među najrazvedenije na svijetu s oko 1240 otoka, otočića i hridi te brojnim rtovima i poluotocima.⁹²¹ Najveći udio u tome zauzima akvatorij od Dubrovnika do Kvarnerskog zaljeva.⁹²² Ovo obilježje posljedica je potapanja planinskih reljefnih oblika nakon ledenog doba, a smjer pružanja otoka prati ulančanost gorskih masiva na kopnu.⁹²³

Gusti arhipelag ispred krškog kopna tvori jedinstvenu ekosferu koju su strani promatrači imali priliku izdvojiti kao zemljopisno distinktivan svijet. U prilično rudimentarnom obliku to se može uočiti u ranim pisanim izvorima. Iako u Hekatejevim redcima nema vijesti o jadranskim otocima (FGrHist 1 F 90 - 103), neki nagađaju da je Herodotov spomen (III, 115) Kositrenih otoka inspiriran istočnojadranskim arhipelagom.⁹²⁴ Efor (FGrHist 70 F 89 = Steph. Byz. s.v. Φάρος) i Timej (ap. Ps. Scymn. 405) poznavali su velike srednjodalmatinske otoke Far i Isu, a Teopomp je pisao o Ladesti (ap. Steph. Byz. s.v. Λάδεστα), Isi i općenito o Liburnskim otocima izdvojivši među njima anonimni otok veličine 500 stadija (Theopomp. ap. Strab. VII, 5, 9). Hijanin je možda pisao i o Apsirtidima i Elektridima (Ps. Scymn. 369 - 374).⁹²⁵

Grčki dojam o razvedenosti istočne jadranske obale primjećuje se u peljarima kasnoklasičnog i helenističkog vremena. Pseudo Skilak (21) spominje brojne otoke Liburnije, među kojima izdvaja veće - Istru,⁹²⁶ Elektride i Mentoride, uz napomenu da ima i mnogo drugih koji su bezimeni.⁹²⁷ To

⁹²¹ U peljarima objavljenim 2002. i 2003. godine (Gržetić 2002, 21; Gržetić 2003, 21) spominje se podatak o 1242 otoka, od kojih je 78 veće od 1 km², 524 je veličine od 0,01 – 1 km² i 640 hridi manjih od 0.01 1 km². S druge strane, Josip Riđanović (2002, 195) citira IHO i broji 1246 otoka.

⁹²² Promatrajući iz perspektive političkog zemljopisa, hrvatski dio Jadrana daleko prednjači u razvedenosti od susjednih obalnih područja. Prema izračunu Josipa Riđanovića (2002, 191 s tablicama) koeficijent razvedenosti hrvatske obale je 11, 1, a razlika se najbolje može opaziti u usporedbi s crnogorskim (2,83), slovenskim (2,62), albanskim (1,53) ili talijanskim (1,37) koeficijentima. Autor objašnjava taj izračun kao brojčani odnos između stvarne zemljopisne dužine i najkraće zračne udaljenosti od početne do završne točke obale, dakle od ušća Dragonje do rta Oštro (Ibid. 192). Kritiku takve metodologije uputio je Josip Faričić (2004, online, pristup 27.05.2020.) prema čijem je izračunu koeficijent razvedenosti hrvatske obale manji.

⁹²³ To je tzv. dalmatinski tip obale. Vidi više u Krstulović et. al. 2012, 8 – 9.

⁹²⁴ Ta se teza temelji na vijesti koju kasnije spominje Pseudo Skimno (391 - 393): „Do Veneta su Tračani zvani Istri. Prema njima su položena dva otoka, koja daju prekrasan kositar.“. Vidi: Suić 1955, 161 – 162; Kozličić 1990, 53.

⁹²⁵ Katičić 1995c, 184.

⁹²⁶ Iako se Istra spominje kao νῆσος (otok), u grčkom jeziku to može označivati i poluotok (Counillon 2006, 21, bilj. 16).

⁹²⁷ Imena otoka mogu se i drugačije rekonstruirati. Najopsežnija rasprava i komentar potječu iz pera Mate Suića (1955, 161).

je prvo pisano svjedočanstvo o visokoj razvedenosti istočnojadranske obale. U narednim poglavljima (22 - 23) Pseudo Skilak navodi poluotok na kojem žive Bulini i Hileji te veće otoke srednje i južne Dalmacije: Proteru, Krateje, Olintu,⁹²⁸ Isu, Far, Korkiru Melainu i možda Melitu⁹²⁹, a vjerojatno opisuje i Pelješac.⁹³⁰ U Pseudo Skimnovo *Perijegezi* (369 - 433) nalaze se otočki toponimi poput Ise, Fara i Korkire Melaine, a znakovita je usporedba otočkog oblička sjevernog Jadrana (Apsirtidi, Elektridi i Liburnski otoci) s Kikladima (372 - 374). Osim u peljarima, razvedenost istočnojadranske obale naglasio je i Apolonije Rođanin u *Doživljajima Argonauta*. Ovaj spjev po sadržaju nalikuje na prospekcijski izvještaj u kojem su nanizani najvažniji navigacijski orijentiri istočne jadranske obale. Iako su stihovi napisani tijekom 3. st. pr. Kr., vjeruje se da bi neki sadržajni elementi mogli biti i stariji.⁹³¹ Autor ukratko opisuje plovidbu kroz zbijeno otočje sjeverne Dalmacije te prepreke i zahtjevnost pri takvom pothvatu:

Apoll. Rhod. IV, 524 – 528.

νῆσοι γὰρ ἐπιπρούχοντο θαμειαί	... Otoci naime pred njome ležahu brojni
ἀργαλέην πλώουσιν ὁδὸν μεσσηγῦς ἔχουσαι	Koji su činili put brodarima med sobom mučnim.
οὐδέ σφιν, ὥς καὶ πρίν, ἀνάρσια μητιάσκειν	Ali im nisu k'o prije Hilejci neprilike više
Ἵλληες: πρὸς δ' αὐτοὶ ἐμηχανόωντο κέλευθον,	Smišljali, nego im put olakšavahu i sami
μισθὸν ἀειρόμενοι τρίποδα μέγαν Ἀπόλλωνος.	Primiv k'o plaću za to Apolonov veliki tronog.

Prijevod: Glavičić 2008, 432 - 433.

Slijedi opis plovidbe kraj većih orijentacijskih točaka srednje i južne Dalmacije:

⁹²⁸ Ova tri toponima Anton Mayer (1939, 87) i Mate Suić (1955, 173) razrješavaju kao Bratiju i Olintu, odnosno Brač i Šoltu.

⁹²⁹ Suvremenu identifikaciju nesonima vidi u Kozličić 1990, 92 – 93. Sumnjiv je oblik Πρότερας. Kod njemačkih priređivača (GGM 1855, 29) taj se termin izjednačavao s Drvenikom Velikim i Malim. Mate Suić (1955, 129 - 130) vjeruje da Πρότερας nije imenica, već atribut uz nesonime Κρατειαί (odnosno Βρατειαί) i Ὀλύοντα.

⁹³⁰ O tome više u Suić 1955, 127; Counillon 2006, 24.

⁹³¹ Npr. Kozličić 1990, 129; Čače 2002a, 89 – 97.

... τὰς δ' ἀπέλειπον, ὅσαι Κόλχοισι πάροιθεν
ἐξείης πλήθοντο Λιβυρνίδες εἰν ἀλὶ νῆσοι,
Ἴσσα τε Δυσκέλαδός τε καὶ ἱμερτὴ Πιτύεια.
αὐτὰρ ἔπειτ' ἐπὶ τῇσι παρὰ Κέρκυραν ἵκοντο,
ἔνθα Ποσειδάων Ἀσωπίδα νάσσατο κούρην,
ἠύκομον Κέρκυραν, ἐκὰς Φλιουντίδος αἴης,
ἀρπάζας ὑπ' ἔρωτι: μελαινομένην δέ μιν ἄνδρες
ναυτίλοι ἐκ πόντοιο κελαινῇ πάντοθεν ὕλῃ
δερκόμενοι Κέρκυραν ἐπικλείουσι Μέλαιναν.
τῇ δ' ἐπὶ καὶ Μελίτην, λιαρῶ περιγηθῆες οὐρῶ,
αἰπεινὴν τε Κερωσσόν, ὕπερθε δὲ πολλὸν ἑοῦσαν
Νυμφαίην παράμειβον, ἵνα κρείουσα Καλυψὼ
Ἀτλαντὶς ναίεσκε

Brzahu ostavljajuć u moru za sobom redom
Liburnske otoke sve što bjehu Kolšana puni
Otprije – Isa, Diskelad i ljupka k tom Pitieja.
Za tima pak iza tog kraj Kerkire bijahu prošli
Gdje je Posidon djevu nastanio, kćerku Asopa,
Kerkiru lijepu kose, daleko od flijuntske zemlje,
Ugrabiv je od žudnje. A ljudi, pomorci koji
S pučine gledaju nju od tamne kako se šume
Sa svijeh strana crni, nazivaju Kerkirom Crnom.
Za njom kraj Melite prođu, zbog blaga vjetra,
I kraj strmog Kerosa, a prođu i pokraj Nimfeje
Koja je mnogo dalje, gdje prebivaše Kalipsa
Kraljica Atlanta kći.

Prijevod: Glavičić 2008, 433 - 435.

Peljari suvremenog doba upozoravaju na prednosti i mane plovidbe razvedenom obalom.⁹³² Primjerice, *Sredozemni peljar Admiraliteta* karakterizira navigaciju arhipelagom od Dubrovnika do Sušaka kao zamršenu i često nesigurnu.⁹³³ Najizazovniji čimbenik takve plovidbe je opasnost od naletanja na hridi ili pličine. Osnovno je pravilo da dubine uz obalu uglavnom odgovaraju orografskim obilježjima kopna - uz strme obale su veće dubine, a duž nizinskih obala su pličine koje postepeno tonu prema pučini. Promatrajući iz suvremene perspektive, većina kanala između otoka ili otoka i kopna dovoljno je duboka i omogućava sigurnu plovidbu. Prosječna je dubina uglavnom između 60 do 80 metara, a preko 100 m tipično je samo za Kvarnerić i Velebitski kanal.⁹³⁴ Utjecaj morskih mijena uglavnom ima sporednu važnost, osim eventualno u sjevernom

⁹³² MP III 1946, 3; Botrić 1952, 72; Gržetić 2002, 21.

⁹³³ MP III 1946, 3: „From Dubrovnik to Sušak, it is entirely bordered by islands, rocks and shoals, which render navigation intricate and often unsafe.“

⁹³⁴ Botrić 1952, 3.

Jadranu.⁹³⁵ Ne smije se zanemariti da je tijekom ranog željeznog doba morska dubina, ovisno o mjestu, bila između 0,5 i 2,4 metara veća nego danas (karta 17).⁹³⁶

U slučaju uzobalne plovidbe uvijek postoji konstantna prijetnja od naleta na potopljene hridi ili grebene istočnojadranskog arhipelaga, osobito ako moreplovci ne poznaju lokalne okolnosti ili ih uhvati loše vrijeme.⁹³⁷ Očito je da su se antički mornari suočavali s istim problemom.⁹³⁸ Pri jakom vjetru i valovitosti, razvedena obala pruža brojna skloništa, ali u topografskom smislu sigurnost ovisi o dobrom poznavanju lokalnih obalnih i podmorskih obilježja.⁹³⁹ U suprotnom, ishod može biti koban.

Visoki planinski lanac u zaleđu istočnojadranskog kopna - krajolik vertikalnih struktura

Na neposrednoj udaljenosti od istočnojadranske obale rasprostire se visoki planinski lanac Dinarida. Tzv. krški ili vanjski Dinaridi koji se rasprostiru u zaobalju jadranske obale posljedica su tektonskih gibanja koja su se zbivala krajem krede i trajala do početka pliocena.⁹⁴⁰ Visina planinskog lanca može se uočiti pri lijepom i vedrom vremenu s mora na udaljenosti od 60 do 80 milja od obale.⁹⁴¹ Neke poprilično visoke kote (iznad 1500 metara nadmorske visine) nalaze se neposredno uz obalu. Takvih ima u crnogorskom zaleđu (Rumija, Lovćen, Orjen), oko Bokokotorskog zaljeva, na Biokovu, Velebitu i Učki.⁹⁴² Na sjeverozapadnom rubu istočnojadranske zone Kras se strmo uzdiže iznad Tršćanskog zaljeva s više od 600 metara nadmorske visine (karta I).⁹⁴³

⁹³⁵ Za plovnost kroz kanale v. Botrić 1952, 72. Za utjecaj morskih mijena vidi poglavlje 3.5. ove cjeline (podnaslov: *Morske mijene*).

⁹³⁶ Dubinu smo izračunali prema statistici koju je navela Irena Radić Rossi (2017, 569). Za 3000 godina prije Krista dubina bi varirala od 0,6 do 2,4 metra, a za 2400 od 0,48 do 1,92 metra, ovisno o zemljopisnom položaju. Prosječno srednju vrijednost donose Maša Surić i Mladen Juračić (2010, 166), a iznosi 1,5 m za oko 1400. g. pr. Kr., odnosno 3,4 ka cal BP.

⁹³⁷ O takvim primjerima u istočnojadranskom akvatoriju vidi: Botrić 1952, 74 – 440.

⁹³⁸ Morton 2001, 128; 149 – 150; Beresford 2013, 175.

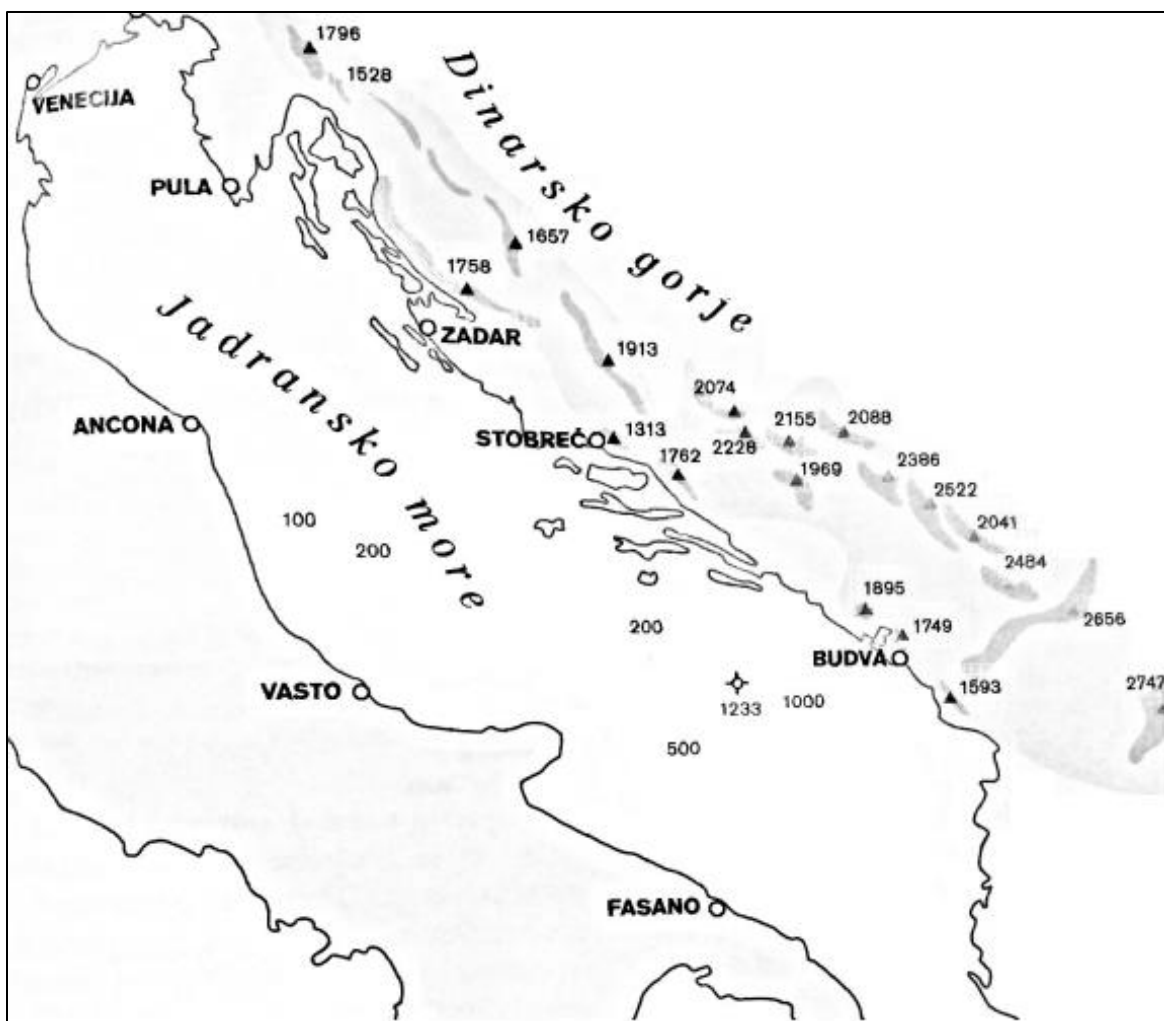
⁹³⁹ Morton 2001, 116.

⁹⁴⁰ Matičec 2009, 105.

⁹⁴¹ MP III 1946, 3; Morton 2001, 138.

⁹⁴² Za Crnu Goru: Đokić et al. 2011, 20; Za Hrvatsku: Riđanović 2002, 189.

⁹⁴³ Gabrovec 1987c, 151.

Karta I. Visinske kote primorskih planina istočnog Jadrana

Preuzeto iz: Riđanović 2002, 189.

Uzak obalni pojas koji zatvaraju Dinaridi razlikuju istočni Jadran od drugih sredozemnih obala. U literaturi se takvo obalno obličje naziva *krajolikom vertikalnih struktura*.⁹⁴⁴ Osim istočnog Jadrana, slične su obale nekih dijelova sredozemne Iberije, istočne Provanse, Ligurije, južne Kalabrije te sjeverne i južne Anatolije. S druge strane, blaži i otvoreniji priobalni teren ima atlantski dio jugozapadne Iberije, Okcitanija s ušćem Rhône, većina italskih obala, Sicilija, Sardinija, velik dio sjeveroistočne Afrike, zapad i sjever Crnoga mora i drugi. (karta 18).

Od grčkih pisaca ovo su obilježje između redaka opisali Teopomp (ap. Strab. VII, 5, 9) i Pseudo Aristotel (*De Mir.* 104). Prvi piše o anonimnoj planini s koje se može vidjeti Jadransko i

⁹⁴⁴ Sereni 1997, 13.

Crno more, dok se u redcima drugog spominje gora Delfij⁹⁴⁵ između mentorske i histarske zemlje čiji je vrh visok (ἔχον λόφον ὑψηλόν), a s njega se pruža pogled prema Pontu.

Visoki planinski lanci uz ili u neposrednoj blizini obale razvijaju snažne katabatske vjetrove koji pomorcima mogu biti ozbiljna opasnost.⁹⁴⁶ Nastaju spuštanjem ili prodiranjem hladnog i suhog kontinentalnog zraka prema obali gdje prevladavaju topliji i vlažniji sredozemni uvjeti.⁹⁴⁷ Silinu vjetra takve vrste opisao je već pjesnik *Odiseje* (XVI, 364 - 369). Od sredozemnih katabatskih vjetrova jadranska bura pripada među najozloglašenije.⁹⁴⁸ Osim vjetra, uz visoke planinske lance češća je mogućnost miješanja depresije s hladnim zrakom što rezultira većom količinom padalina i razvojem olujnog vremena. Zato istočni Jadran pripada među najkišovitije predjele Sredozemlja.⁹⁴⁹

Visok planinski lanac uz istočnu obalu Jadranskog mora prirodna je granica sredozemnog i kontinentalnog svijeta. Radoslav Katičić smatra da je ta razlika istaknuta kod Herodota (IV, 33) i u redcima Apolonijeva *Spjeva o Argonautima* (IV, 286 - 287). Budući da se Hiperborejci se mogu doslovno prevesti kao ljudi od preko ili iznad bure,⁹⁵⁰ njihovi predjeli koji su sezali istočno od Jadrana bili bi tzv. svijet iznad daha bure (ὕπερ πνοιῆς βορέας) - stran i neobičan za sredozemne mornare koji su plovili na veliku udaljenost.⁹⁵¹

Grci pripadaju prvorazrednom primjeru pomorskog stanovništva, a pri naseljavanju slikovito rečeno žabama oko bare (Plat. *Phaed.* 109b).⁹⁵² Proučavanje krajolika grčke kolonizacije pokazuje da su se preferirale obalne nizine s obiljem ravnih plodnih površina.⁹⁵³ Blizinu strmih i visokih Dinarida Grci su mogli percipirati kao ograničenja u raspoloživosti povoljne ekosfere koja se odražavala u smanjenoj razini potencijala za intenzivnu eksploataciju i trajno naseljavanje.

⁹⁴⁵ O učestaloj identifikaciji ove gore s Velikom i Malom Kapelom vidi Mayer 1957, 37 = s. v. Albion oros; sic. Kozličić 1990, 69.

⁹⁴⁶ Morton 2001, 54- 55; 83; 102; Beresford 2013, 64.

⁹⁴⁷ Botrić 1952, 22.

⁹⁴⁸ O uraganskoj snazi bure u sjevernom Jadranu vidi: Botrić 1952, 22 – 23; Heikell 1990, 62. Općenito: Morton 2001, 55; Beresford 2013, 64.

⁹⁴⁹ Vidi više u poglavlju 3.4. ove cjeline (podnaslov: *Oborine i oblačnost*).

⁹⁵⁰ Ibid. 41.

⁹⁵¹ Katičić 1995a, 40 – 41.

⁹⁵² Vidi više u cjelini VI, poglavlje 2.3.4.

⁹⁵³ D'Ercole 2012a, 27 – 29.

Treće dominantno obilježje obale istočnog Jadrana je mjestimično strmo obrušavanje visinskih lanaca u more (karte 19 i 20). U zemljopisnim opaskama Botrićeva *Peljara* iz 1952. godine piše: „Cijela istočna obala Jadrana općenito je brdovita, vrlo često krševita i na mnogim mjestima strma, osim rijetkih brežuljkastih predjela. Takav karakter imaju i svi otoci i otočići, koji leže uz tu obalu.“.⁹⁵⁴

Strmost obale se rijetko izravno ističe u redcima antičkih pisaca. Ipak, Pseudo Skilak (24) spominje litice Kadma i Harmonije između rijeke Naron a i Drilona [Ariona] koje u suvremenoj literaturi struka teži poistovjetiti sa strmim obalama Boke kotorske.⁹⁵⁵ Kod Apolonija Rođanina (IV, 573), otok Ker (*Keros*), smješten između Melite na sjeveru te Nimfeje i Keraunijskog gorja na jugu okarakteriziran je kao visok i strm (αἰπεινός). Zbog slabog konteksta malo je pokušaja za lokalizaciju tog toponima, ali bi inspiraciju trebalo tražiti sjevernije od obalnih nizina današnje Albanije.

Promatrajući makroregionalnu topografiju obale, od Akrokeraunijskog rta pa do suvremenog ušća rijeke Soče tek su *četiri veće nizinske zone* (karta II).⁹⁵⁶ Prvu čine albanske obale od Valonskog zaljeva do dinarskih obronaka sjeverozapadno od Skadarskog jezera. Druga je močvarno ušće Neretve i nizinsko područje u hercegovačkom zaleđu. Treća zona su Ravni Kotari, omeđeni Bukovicom na istoku, Krkom na jugu te morem na sjeveru i zapadu. Četvrtu zonu čini zapadni i južni uzobalni dio Istre s Učkom kao granicom na istoku.

Preostalim obalnim pojasom prevladavaju relativno visoki obronci Dinarida koji se strmo spuštaju u more, a visina im je i preko 500 metara.⁹⁵⁷ Strmost obale je nerijetko obilježje i većih otoka, osobito Hvara, Brača, Dugog otoka, Raba, Cresa, Krka i nekih manjih. Mjestimično ima i klifovitih predjela, među kojima obale sjeverozapadne Istre, sjeveroistoka Krka, zapadne strane Cresa, Dugog otoka i kornatskog otočja, na dijelovima Hvara, Visa, Korčule i Mljeta, uzduž suvremene južnodalmatinske i crnogorske obalne linije itd.⁹⁵⁸

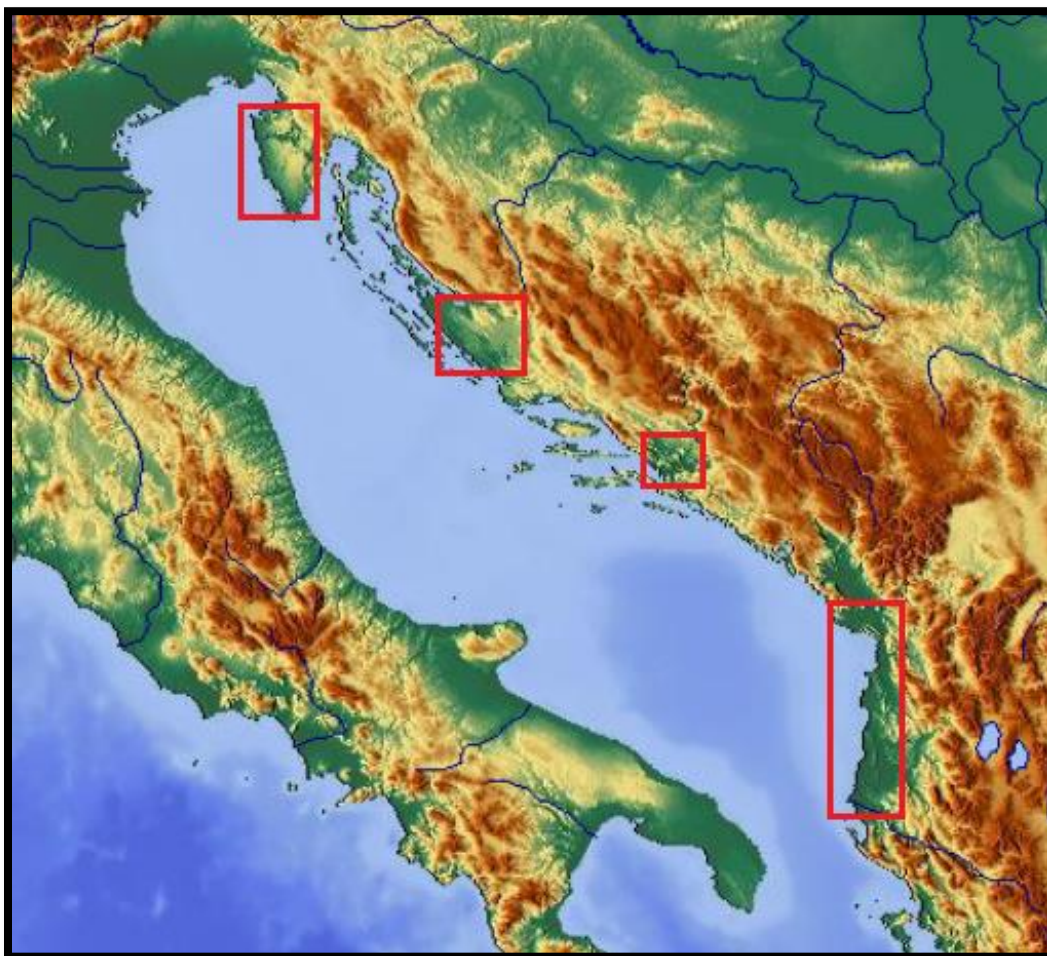
⁹⁵⁴ Botrić 1952, 71. Usporedi s opaskom iz MP III 1946, 3: „The coast is generally high and picturesque, with almost perpendicular cliffs and very deep water close inshore... The coast is backed by a high mountainous interior.“.

⁹⁵⁵ Vidi Kozličić 1990, 102 – 104 sa starijom literaturom. Također u Counillon 2006, 26.

⁹⁵⁶ „Nizinska zona“ ovdje se smatra kao uzobalni krajolik čije su padine blago položene prema moru i neposredni reljef u zaleđu ne prelazi 50 do 100 metara nadmorske visine.

⁹⁵⁷ Krstulović et. al. 2012, 9.

⁹⁵⁸ Opširnije opise obalnog oblića pojedinih mjesta vidi u MP III 1946, passim; Botrić 1952, 138 - 440.

Karta II. Četiri veće „nizinske zone“ istočnog Jadrana

Uredio F. Budić pomoću reljefne karte s web stranice <https://maps-for-free.com/>

Za grčke je moreplovce strma obala podrazumijevala nautičke otegotnosti. Primjerice, dubine ispred visokih klifova i strmaca nepogodne su za sidrenje.⁹⁵⁹ Taj se rizik ističe već u *Odiseji* (V, 400 – 405; 410 - 416), dok se istovremeno naglašavaju prednosti niske obale (V, 416 - 417). Kod Herodota (VII, 49) stoji perzijska uzrečica: „...kad nema prostranih luka, slučaj vlada ljudima, a ne ljudi slučajem.“

Istraživanje pogodnih nizinskih zona u sjeveroistočnom akvatoriju Jadrana nije bio nimalo jednostavan pothvat. Za razliku od albanskih obalnih ravnica koje se mogu promatrati uzobalnom plovidbom, razvedenost istočnojadranskog arhipelaga čini prospekcijski zadatak zahtjevnijim.

⁹⁵⁹ MP III 1946, 3.

Nizinska zona uz Neretvu zakrivena je izduženim i strmim Pelješcem pa traži dobro poznavanje regionalnih topografskih i društvenih okolnosti te navigacijskih uvjeta, posebno ako se plovi s JI prema SZ. Isto vrijedi za Ravne kotare ispred kojih je lanac gusto rasprostranjenih otoka.⁹⁶⁰ Drugačije okolnosti vrijede za Istru, ali navigacija ni ondje nije bezopasna za neiskusne mornare. Naime, zapadna obala Istre nalikuje na valovit i brežuljkasti teren s blagim usponom prema unutrašnjosti. Obala je mjestimično niska, ali i stjenovita s dosta malih otočića, pličina i grebena na udaljenosti do 2 Nm.⁹⁶¹ Obala istočne Istre na južnom je dijelu razvedena. Prema sjeveru to se obilježje smanjuje, ali se povećavaju visine i strmost.⁹⁶²

Krševitost

Od ušća Bojane do Soče kopno i otoci su dominantno krševiti, jer se većinski sastoje od vapnenaca iz gornje jure koji su oblikovali tzv. vanjske ili krške Dinaride.⁹⁶³ S druge strane, južna i zapadna obala Jadrana imaju drugačija obilježja. Albansku obalu većinom čine široki pješčani ili močvarni zaljevi, gdje god isprekidani visokim i strmim stjenovitim obroncima.⁹⁶⁴ Apulske su obale iznad salentinskih brda uglavnom pješčane, a kontinuitet im prekida krševiti Monte Gargano. Moliška i abruzijska obala su neravne sa šljunkovitim žalima koje presijecaju strmi kukovi. Sjeverno od današnje luke Ortona nastavlja se jednolična pješčanost sve do brda Conero. U Emiliji je obala pješčana, a oko ušća Pada močvarna. Na samom sjeveru zaljeva ima mnogo laguna.⁹⁶⁵ Dominantnu krševitost istočnog Jadrana prekidaju pokoje pješčane vale i močvarna područja oko ušća rijeke Neretve i okolice Vranskog jezera kod Biograda.⁹⁶⁶

Stjenovitost istočne jadranske obale rijetko se spominje kod ranih grčkih pisaca. Jedan od primjera je spomen Elektride kao krševitog (κρᾰνᾰός) otoka negdje na sjeveru Jadranskog zaljeva (Apoll. Rhod. IV, 580).

⁹⁶⁰ Iz pogleda suvremenog političkog zemljopisa, Zadarska i Šibensko-kninska županija imaju najveću okupljenost otoka i razvedenost u hrvatskom dijelu Jadrana (Riđanović 2002, 196 – 198; 202 – 203).

⁹⁶¹ Botrić 1952, 99.

⁹⁶² Ibid. 131-137; 150 – 154.

⁹⁶³ Tišljarić et al. 2002, 139 – 140.

⁹⁶⁴ MP III 1946, 156; Botrić 1952; 71.

⁹⁶⁵ Botrić 1953, 61.

⁹⁶⁶ Ibid. 17; 73.

Krševit izgled obale mogao bi biti dodatna navigacijska otegotnost za grčke prospektore. U slučaju lošeg vremena sigurnije je imati na horizontu pješćane plaže s muljevitim dnom ili riječnim sedimentom, jer se ondje brod mogao u kratkom vremenu izvući na kopno.⁹⁶⁷ Bila je to uobičajena praksa za ranu grčku plovidbu na veliku udaljenost (Hom. *Od.* IX, 564; HHAp. 487 – 488; Hes. *Op.* 624 – 626; Apoll. Rhod. II, 750) kakva je bila prospekcijska i rana trgovačka.⁹⁶⁸ Razvedenost istočnojadranske obale mogla je biti prednost za sidrenje pri lošem vremenu. Međutim, ako je bilo potrebno izvući ili nasukati brod, strme, klifovite i krševite uvale mogle su stvoriti niz logističkih problema. Istovremeno, jadranske morske mijene pri tom nisu znatno pomagale.⁹⁶⁹ Nema sumnje da je za nisko rizično noćenje i zaustavljanje bilo potrebno dobro poznavati uzobalno obličje istočnojadranskog kopna i otoka.

Gusta sredozemna vegetacija

Osim stjenovitosti, dominantno obilježje krškog krajolika je gusta sredozemna vegetacija - nekada šuma, a danas većinom garig i makija.⁹⁷⁰ Kratku opasku o tamnim šumama na Korkiri Melaini donio je Apolonije Rođanin (IV, 570 - 571), a vijest o Artemidinim otocima na sjeveru Jadrana (IV, 330) također može aludirati na divlji pejzaž kvarnerskog otočja.

Rekonstrukcija vegetacijskih uvjeta istočnog Jadrana u željezno doba je vrlo zahtjevan i izazovan zadatak. Za razliku od geoloških formacija, vegetacijska su obilježja podložna drastičnim promjenama kroz vrijeme zbog klimatskih, prirodnih ili ljudskih čimbenika. Usporedba

⁹⁶⁷ Morton 2001, 229.

⁹⁶⁸ Zbog odmaranja posade, objedovanja i obnove zaliha antičkim je mornarima bilo razumnije zaustaviti se nakon zalaska sunca (Hom. *Il.* I, 476; *Od.* IX, 148 – 151; 168 - 169). Kod arhajskih grčkih brodova manjih dimenzija praksa izvlačenja bila je uobičajena pri noćenju ili bijegu od lošeg vremena. To dodatno vrijedi za brodove koji nisu imali palubu, jer posada nije imala mjesta za odmor (Casson 1971, 44). Smatra se da je bilo bolje nasukati ili izvući brod na plažu nego ostati na sidru, kod trgovačkih pothvata ponajviše zbog smanjenja rizika od stradavanja tereta (Morrison i Williams 1968, 62 – 65; 204, 310 -311; Morton 2001, 108; Beresford 2013, 97). Ratni brodovi, a osobito troveslarke, izvlačile su se na kopno (Hdt. VII, 59, 3; Thuc. VII, 12, 3; Xen. *Hell.* I, 5, 10) zbog odmora, natapanja drva, plitkog gaza i opasnosti od stradavanja flote ako bi popustila sidra (Morrison 1995, 58; Morton 2001, 278). Trgovački brodovi zrelog klasičnog doba i kasnije više se nisu mogli izvlačiti na obalu zbog težine, no tada je mreža sredozemnih luka već bila visoko razvijena (Morrison i Williams 1968, 244; Morton 2001, 280).

⁹⁶⁹ Vidi poglavlje 3.5. ove cjeline (podnaslov: *Morske mijene*).

⁹⁷⁰ Glamuzina i Fuerst-Bjeliš 2015, 35 – 36. O definicijama i razlici gariga s obzirom na makiju vidi Ibid. 36, bilj. 16.

suvremenih bioarheoloških podataka i zemljopisnih okolnosti daje tek grubu sliku koja donekle može poslužiti u pregledu topografskih specifičnosti.

Paleovegetacijska istraživanja močvare Palud pokazala su da je u Istri tijekom željeznog doba dominirala listopadna hrastova šuma, uz zimzelene vrste koje su bile rasprostranjene na 20 do 30 metara uz obalu.⁹⁷¹ Nalazi iz Prapoća sugeriraju da je na Ćićariji istovremeno rasla rijetka šuma lipe.⁹⁷²

Nešto je drugačija vegetacijska slika južnije od Istre (tablica 2). Polenske analize s Cresa ukazuju na prevlast šume hrasta crnike (*Quercus ilex*).⁹⁷³ Dodatno k tome, nalazi iz Bokanjačkog blata kraj Zadra, s otoka Mljeta i doline Neretve pokazuju da je u krajoliku od 1300. do 200. g. pr. Kr. dominirala šuma hrasta crnike, a prirodno i antropogeno su se širili bor (*Pinus*), orah (*Juglans*), maslina (*Olea*) i rogač (*Ceratonia*).⁹⁷⁴ Renata Šoštarić vjeruje da su vrste poput alepskog bora (*Pinus halepensis*), oraha, rogača, kestena (*Castanea*) i šipka (*Punica*) mogle stići na istok kroz kontakt urođenika sa zapadnom obalom tijekom starijeg željeznog doba.⁹⁷⁵ U dalmatinskom zaleđu od kraja 6. tisućljeća do rimskog perioda najzastupljenija je bila šuma hrasta, a potvrđen je i crni grab (*Ostrya carpinifolia*) te crni jasen (*Fraxinus ornus*). Prema trenutačnom stanju istraženosti, čini se da ljudske aktivnosti sve do rimskog vremena nisu rezultirale drastičnim uništenjem šumskog pokrivača.⁹⁷⁶

Paleoklimatska istraživanja također pridonose razumijevanju vegetacijskih okolnosti pomorskog krajolika. Zbog vlažnije i hladnije klime tijekom ranog željeznog doba,⁹⁷⁷ pretpostavlja se da se sredozemna vegetacija oporavljala od sušnijeg 13./12. st. pr. Kr.⁹⁷⁸ Istraživanja u Bokanjačkom blatu kod Zadra ukazuju na prevlast vlažnijih vremenskih uvjeta od oko 950. g. pr. Kr. do 350. godine (2,9 – 1,6 ka cal BP), a slični rezultati potječu iz Skadarskog jezera (od oko 550. do 50. g. pr. Kr.) i albanskog jezera Maliq (od oko 822. i 671. do 50. g. pr. Kr.).⁹⁷⁹ Vlažniji uvjeti pogodovali bi širenju šume i makije, ali do određene mjere. Naime, u većini Sredozemlja

⁹⁷¹ Ibid. 387.

⁹⁷² Andrić 2006, 58.

⁹⁷³ Schmidt et al. 2000, 126 – 127.

⁹⁷⁴ Šoštarić 2005, 385; 389.

⁹⁷⁵ Ibid. 385 – 386.

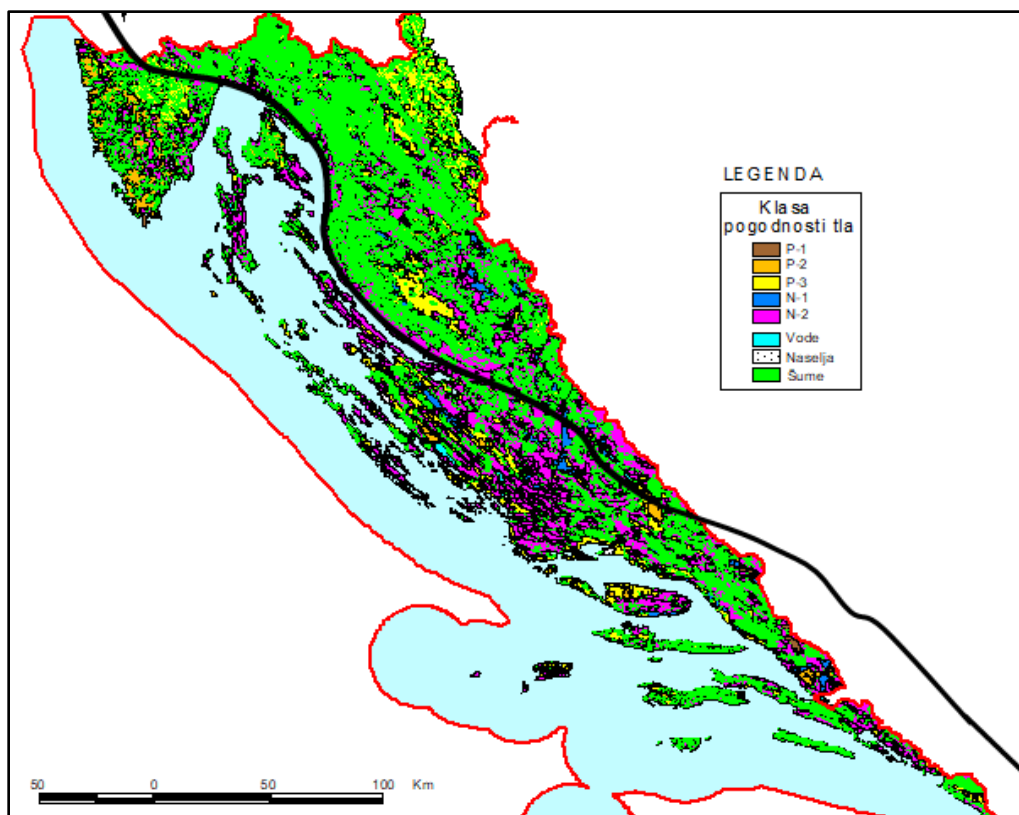
⁹⁷⁶ Šoštarić 2005, 389.

⁹⁷⁷ Vidi početak poglavlja 3.4. ove cjeline.

⁹⁷⁸ Za sredozemni kontekst vidi: Langgut et al. 2013, 155 - 160. O sušnom razdoblju na Jadranu tijekom 11. i početka 10. st. pr. Kr. na temelju spuštanja razine jezera i širenja hrasta crnike vidi u: Drake 2012, 1866.

⁹⁷⁹ Vidi za Bokanjačko blato: Ilijanić et al. 2018, 76 – 78 i za Skadarsko jezero: Zanchetta et al. 2012, 780 – 789. O podizanju razine jezera Maliq i potapanju ranoželjeznodobnih telova u: Fouache et al. 2010, 525 – 535.

razvoj prave kontinentalne šume nije moguć, jer su vremenske prilike u nizinskim predjelima presušne, a u visinskim prehladne za njezin rast i razvoj.⁹⁸⁰ U isto vrijeme hladnija bi klima prouzročila opadanje linije rasta drveća.⁹⁸¹ Može se pretpostaviti da bi se tako još više isticale visinske goleti istočnojadranskog kopna u kontrastu s uzobalnom gustom vegetacijom.

Karta III: Rasprostranjenost sredozemne šume (zelena boja) i trajno nepogodnih tala (ljubičasta boja) u Republici Hrvatskoj

Napomena: crna linija dijeli obalni dio od dinarske zone u zaleđu
Uredio F. Budić na karti preuzetoj iz Bogunović i Bensa 2005, 48.

Suvremeni zemljopisni pregledi (karta III) pokazuju visoku zastupljenost sredozemne šume i trajno nepogodnih tala koja su također prepuštena zarastanju u garig ili makiju zbog reljefnih obilježja ili negativnog ljudskog utjecaja. Prema izračunu Matka Bogunovića i Aleksandre Bense,

⁹⁸⁰ Surić i Juračić 2010, 166.

⁹⁸¹ Na podizanje linije drveća utječu vrlo topla ljeta. Niža linija drveća aludira na prosječno niže temperature tijekom ljetnih mjeseci (Lamb 1995, 125). Prema dosadašnjim analizama takvi su uvjeti dominirali od oko 850. do 300. ili 200. g. pr. Kr. Vidi više u početku poglavlja 3.4. ove cjeline.

postotak šumovitosti krškog krajolika je 47,9 %, a trajno nepogodnih tala 31,8 %.⁹⁸² Dakle, suvremena istraživanja ukazuju na relativno visok postotak obraslosti krškog krajolika u toplijim uvjetima od željeznodobnih. Budući da hrvatska obala zbog površine i duljine obalne linije zauzima velik udio istočnog Jadrana, parametre uzimamo kao statistički relevantan uzorak.⁹⁸³

U konačnici, valja zaključiti da polenske i paleoklimatske analize daju vrijedne rezultate o razumijevanju vegetacijskih promjena istočnog Jadrana. Na temelju sadašnjih saznanja može se valjano pretpostaviti da su grčki prospektori imali priliku primijetiti prošaranost krškog krajolika vegetacijom, osobito tijekom hladnijeg ranog željeznog doba. Tada je po svemu sudeći u zoni istraživanja dominirala zimzelena šuma hrasta crnike i sličnih crnogoričnih biljnih vrsta.

Malo riječnih ušća i koridora prema unutrašnjosti

Malo riječnih ušća i koridora prema unutrašnjosti bitno je obilježje istočne jadranske obale. Za razliku od zapadnih i sjevernih obala Jadrana koja im obiluju, istočna je u tom pogledu poprilično skromna (karta 21).⁹⁸⁴ Od dominantnijih valja istaknuti Vloru, Vjosu, Semeni, Shkumbin i Drim na jugu, dok su Bojana, Neretva, Cetina, Krka i Zrmanja jedine veće rijeke sjevernog dijela istočnog Jadrana. Ostale rijeke i rječice na Kvarneru i *Caput Adriae* (Rječina, Raša, Mirna, Dragonja, Rižana, Osapska rijeka) nemaju veliku važnost zbog pličine ušća ili

⁹⁸² Bogunović i Bensa 2005, 41 – 50; osobito 47 – 48. Osim obalnog prostora koji je bitan za ovaj rad, statistička analiza obuhvaća i gorsku Hrvatsku. Postotak šumovitosti ukupnog krškog krajolika je 47,9 %, a rasprostranjenost trajno nepogodnih tala je 31,8 %. Ako se u obzir uzme samo širi uzobalni pojas, postotak varira, ali i dalje prevladavaju spomenute dvije kategorije. Isto pokazuje karta III na kojoj smo obalni dio odijelili linijom od tzv. Dinaridske zone u zaleđu.

⁹⁸³ Ukupna duljina otočke i kopnene obalne crte Hrvatske je 5835,5 km, Albanije 406 km, Crne Gore 260 km, Slovenije 44,5 km te Bosne i Hercegovine 21 km. Dakle, udio hrvatske obale u uzobalnom krškom krajoliku istočne jadranske obale je gotovo 89 %. Zbog podudarnih klimatsko-reljefnih obilježja, vegetacijske okolnosti jednako vrijede i za preostala uzobalna područja.

⁹⁸⁴ U Manfredonijskom zaljevu su rijeke Ofanto, Carapelle i Candelaro, a sjeverno od Monte Gargana rijeka Fortore. U regiji Abruzzo- Molise nalaze se Biferno, Trigno, Sangro, Pescara i Tronto. Na obalama Picena su ušća rijeka Tenna, Chienti, Potenza, Esino, Metauro i Foglia. U Emiliji valja istaknuti Marecchiju, Savio, Montone, Reno i Po di Volano. Sjeverno od padskog ušća su Adige i Brenta, a na obali između Venecijanske lagune i ušća Soče su Piave, Livenza i Tagliamento (Botrić 1953, 61 –62). Sveukupno gledajući, u Jadran se sa zapada ulijeva pedesetak rijeka, a s istoka tek desetak (Kojić 1967, 3 – 4).

neposredne blizine brdovitih predjela.⁹⁸⁵ Na međi krševitog istoka i sjeveroitalskih nizina nalaze se kratki tok Timava i veći koridor rijeke Soče .

Neke od spomenutih rijeka istaknuli su već grčki pisci. Hekatej (FGrHist 1 F 90 i 102a-b) je poznao epirske rijeke Inah, Eas, Eant (današnji Aoj ili Vjosa) i jadransku Adriju. Eshil (TrGF Aesch. F 71) je prvi za kojeg znamo poistovjetio mitsku rijeku Eridan s jadranskim Padom. Herodot (III, 115; IV, 33) je raspravljao o tokovima Eridana i Istra, a neki pretpostavljaju da im je ušća tražio u Jadranu.⁹⁸⁶ Postoji mišljenje da je Sofoklo (ap. Etym. Mag. s. v. Βούθωια) spomenuo rijeku Drilon,⁹⁸⁷ no tradicija i autentičnost sekundarnog izvora vrlo su problematični.⁹⁸⁸

Strabon (VII, 5, 9) prenosi Teopompov podatak o Naronu i Istru, a kod Pseudo Skilaka (17 - 26) istaknute su Aoj, Drilon, Rizunt, Naron, Nest, Katarbat, Istar, Eridan i Spina.⁹⁸⁹ Ako pokušamo identificirati grčke sa suvremenim hidronimima, na temelju opširne literature može se valjano zaključiti da su grčki istraživači do sredine 4. st. pr. Kr. poznavali Drim (Drilon), Bokokotorski zaljev (Rizunt), Neretvu (Naron), Cetinu (Nest), Krku (Katarbat)⁹⁹⁰ i neku od rijeka *Caput Adriae*, vjerojatno Rašu, Timav ili Soču (Istar).⁹⁹¹

Opažanje ušća Drima i Bojane moglo se zbiti kroz uzobalnu plovidbu.⁹⁹² Suvremeni peljar upozorava na variranje dubine rukavaca Bojane zbog konstantnog taloženja pijeska i promjene plovniha trasa.⁹⁹³ Ako pretpostavimo da su Grci uplovljavali u Bojanu i dolazili do Skadarskog jezera,⁹⁹⁴ dodatna poteškoća za prospekciju bilo bi prodiranje u dublju unutrašnjost, jer je bijeg odviše izazovan u slučaju lošeg ishoda. Donji tok Drima postaje kanjonski nedaleko od ušća pa je

⁹⁸⁵ Botrić 1952, 72 – 73.

⁹⁸⁶ Iako ih Herodot ne dovodi u izravnu vezu s Jadranom, za neke kasnije antičke autore Eridan i Istar imaju ondje ušća. Vidi pregled u Katičić 1995a, 40 – 62; 77 – 78.

⁹⁸⁷ Npr. Kozličić 1990, 86.

⁹⁸⁸ Radoslav Katičić (1995d, 240 - 241) sumnja u autentičnost citata iz *Velikog Etimologika*, jer tragedija *Onomaklo* vjerojatno nije Sofoklova. Stih je napisan u daktilskom heksametru koji nije tipičan za dramsko pjesništvo. Katičić predlaže da je tekst izvorno Kalimahov. U tom bi slučaju bio dva stoljeća mlađi.

⁹⁸⁹ U rukopisima ima različitih verzija imena Pseudo Skilakovih rijeka. Ovdje se koristimo čitanjem i interpretacijom Mate Suića (1955, 121 - 185) koja je ustaljena u hrvatskoj historiografiji.

⁹⁹⁰ Rijeka Katarbat identificira se sa Zrmanjom ili Krkom. Opredjeljujemo se za uvrježenije mišljenje da je treba tražiti na jugu liburnskog teritorija. Krka bi stoga bila logičnija opcija. Vidi o tome Rendić-Miočević 1950, 223; Suić 1955, 162.

⁹⁹¹ Identifikaciju grčkih termina sa suvremenim hidronimima vidi u Kozličić 1990, 83 – 128; Katičić 1995a, 85; Idem 1995d, 251 – 254. U Kozličićevu su djelu navedene i drugačije historiografske interpretacije za koje se ovdje nismo opredijelili.

⁹⁹² Suvremena usporedba u Botrić 1952, 436 – 437; 439.

⁹⁹³ Ibid. 437.

⁹⁹⁴ Iako postoji tvrdnja da je Pseudo Skilak (24) poznao Skadarsko jezero, taj zaključak nije jedinstveno prihvaćen (Suić 1953b, 122 – 128). Vidi drugačije prijedloge u Kozličić 1990, 108)

plovnost otežana. Roba koja je stizala riječnim i kopnenim lancima razmjene preko strmih Dinarida mogla bi biti razlog jačanja grčkog utjecaja u Lisu tijekom 4. st. pr. Kr.

Bokokotorski zaljev i neke uvale južne Dalmacije (Rijeka dubrovačka, uvala Slano i Zaton) imaju izduženi izgled pa su prospektorima mogle nalikovati na rijeke.⁹⁹⁵ Njihovi su najunutrašnjiji dijelovi okruženi poprilično visokim i strmim obroncima Dinaridskog gorja.⁹⁹⁶ Osim društvenih rizika koji se mogu zbiti zbog uplovljavanja u duboko zatvorene zaljeve (posebno u Rizanski i Kotorski zaljev), takva su mjesta opasna, jer kanaliziraju snažne katabatske vjetrove. Pri nepovoljnim meteorološkim okolnostima ne pružaju sigurna sidrišta.⁹⁹⁷

Donji tok Neretve često je mijenjao tok u povijesti, a aluvijalne naslage utjecale su na obličje ušća.⁹⁹⁸ Rijeka je danas plovna za manje brodove ograničenog gaza, no nekada se moglo ploviti do Vida kod Metkovića.⁹⁹⁹ U grčkim je peljarima jedino neretvanskom plovnom koridoru pruženo više pažnje. Pseudo Skilak (24) tvrdi da ulaz nije previše uzak pa onamo mogu uploviti troveslarke i teretne lađe. Ondje je smješten emporij udaljen od mora 80 stadija, a iznad njega jezero i vrlo plodan otok veličine 120 stadija.¹⁰⁰⁰ Budući da je delta rijeke Neretve dobro zakrivena strmim i visokim poluotokom Pelješcem, poznavanje neretvanskog plovnog puta podrazumijeva sustavno istraživanje i poznavanje oblića južnodalmatinske obale do sredine 4. st. pr. Kr. Nema sumnje da je to posljedica trajnog grčkog naseljavanja na srednjodalmatinskim otocima.

Iako donji tok Cetine ima blagi pad, rijeka je plovna samo do Radmanovih mlinica (oko 6 km uzvodno od današnjeg ušća), dok su poviše slapovi. Donji tok omeđen je visokim klancem, a suvremeni *Peljar* ističe opasnost od pješćanih nanosa koji stvaraju plicine na ušću.¹⁰⁰¹

Od kanala sv. Ante do Prokljanskog jezera i rijeke Krke može se ploviti većim brodovima do slapova koji se nalaze duboko u unutrašnjosti.¹⁰⁰² Slično kao u slučaju istraživanja Skadarskog

⁹⁹⁵ Boka kotorska je kod Pseudo Skilaka (24) vjerojatno spomenuta kao rijeka Rizunt. Tako Kozličić 1990, 117; Katičić 1995a, 85 sa starijom literaturom.

⁹⁹⁶ Botrić 1952, 402 – 405; 414; 423 – 425.

⁹⁹⁷ Vidi više u poglavljima 3.4. i 3.5 ove cjeline.

⁹⁹⁸ Manenica 2012, 280 – 281.

⁹⁹⁹ O plovidbi Neretvom prije 70-ak godina vidi u Botrić 1952, 72. Spekulacije o problemima plovidbe u antici vidi u Kozličić 1990, 115. On tvrdi: „Naronom se moglo ploviti najdalje vjerojatno negdje do Vida, jer jezero koje se dalje protezalo nije bilo dovoljno duboko, a sasvim je sigurno da je po njemu bilo više sprudova – riječnih nanosa, koji su plovidbu uslijed nasukavanja činili neizvjesnom i opasnom. Plovidba će se Neretvom, uostalom ustaliti do Metkovića tek poslije niza zahvata nad njezinim koritom u zadnjih stotinjak godina.“

¹⁰⁰⁰ Nekoliko verzija čitanja ovog odlomka prikazano je u Kozličić 1990, 99 – 117. Autor se poziva i na stariju literaturu.

¹⁰⁰¹ Botrić 1952, 340 – 341.

¹⁰⁰² Botrić 1952, 292 – 299. Mane komunikacijskih koridora Cetinom i Krkom prema unutrašnjosti istaknuli su Kozličić i Bratanić (2006, 111).

jezera, prospekcija bi bila izazovna zbog dubokog prodiranja u autohtono područje. Sukladno tome, čini se da je izostanak grčkog termina za rijeku Zrmanju¹⁰⁰³ povezan sa zakrivenim zemljopisnim položajem ušća duboko u razvedenom arhipelagu sjeverne Dalmacije.

Na sjeveroistoku zaljeva grčki su autori izdvojili samo rijeku Istar koja se prema Pseudo Skilaku (20) nalazi negdje u zemlji Istra. Budući da istarske rijeke ili izduženi zaljevi (npr. Plominski, Raški zaljev ili Limski kanal) nisu značajni komunikacijski koridori prema daljoj unutrašnjosti, ne čudi da ih nema među grčkim orijentacijskim točkama. Kratki površinski tok ponornice Timava popularan je kod pisaca rimskog vremena.¹⁰⁰⁴ Vergilije (*Aen.* I, 242 – 244; *Eclog.* VIII, 6 – 8) ga spominje u mitološkom kontekstu kao kopnenu i pomorsku granicu Italije i krških Dinarida. Međutim, teško je precizirati radi li se isključivo o odrazu rimskih zemljopisnih iskustava ili u njima treba tražiti stariju grčku tradiciju. Izuzev Vergilija, Strabon (V, 1, 8) je također pisao o Diomedovom svetištu na ušću Timava, a pisci na koje se poziva, Polibije i Posejdonije, djelovali su tijekom 2. st. pr. Kr. Ova znanja mogu u teoriji potjecati iz vremena ranijih grčkih plovidbi Jadranom kako za to plediraju neki talijanski autori.¹⁰⁰⁵ Dodatna sumnja za takvu rekonstrukciju je izostanak vijesti o rijeci ili svetištu u starijim grčkim peljarima. Unatoč prijedlogu o njegovoj lokaciji u Fons Timavi,¹⁰⁰⁶ trenutačno nema pokretnog materijala koji bi pomogao pri preciznijem kronološkom određivanju potencijalnog sakralnog kompleksa.

Zapadnije od Timava je ušće Soče. U prvom tisućljeću prije Krista rijeka je pripadala velikom riječnom koridoru Soča-Torre-Natisone koji je zalazio duboko u predalpsko i alpsko područje.¹⁰⁰⁷ Paleozemljopisna istraživanja pokazuju da je između 4000 i 2000 godina prije sadašnjosti tok imao dva ušća: jedno u Maranskoj laguni i drugo nešto istočnije od današnjeg Grada (karta IV).¹⁰⁰⁸ Bio je to važan komunikacijski koridor prema unutrašnjosti. Budući da ne postoji točno određeni grčki termin ovih tokova, postavlja se pitanje koliko su bili važni grčkim prospektorima i trgovcima.

¹⁰⁰³ Osim ako se ne uvaži historiografska intervencija da iza Pseudo Skilakove rijeke Katarbat stoji Zrmanja (npr. Counillon 2006, 21, bilj. 15). Za tu se opciju ne opredjeljujemo.

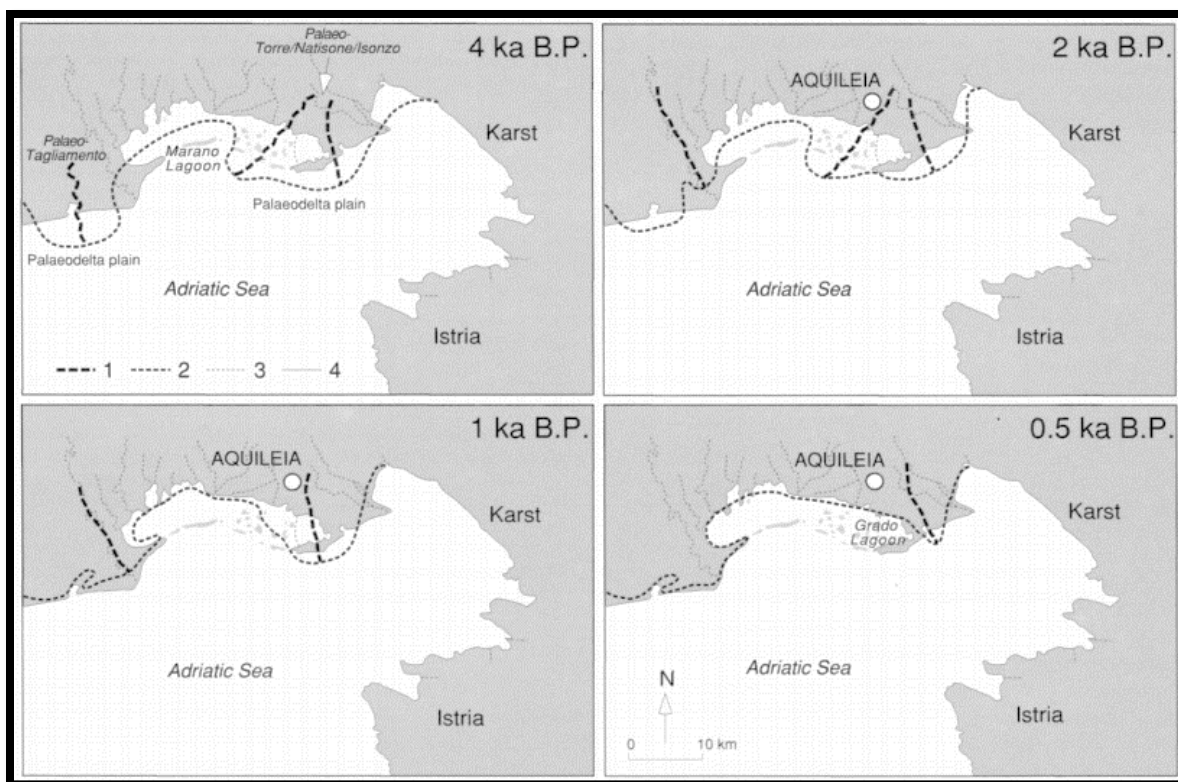
¹⁰⁰⁴ Sažeto u Katičić 1995e, 305 – 328.

¹⁰⁰⁵ Rossignoli 2004, 51; Braccesi 2017, 489 – 491 i sl.

¹⁰⁰⁶ Braccesi 2017, 490 – 491.

¹⁰⁰⁷ Arnaud-Fassetta et al. 2003, 231.

¹⁰⁰⁸ Ibid. 231 – 232.

Karta IV: Paleogeografija akvilejske ravnice u različitim vremenskim periodima
1 – paleokanali rijeke; 2- paleoobalna linija; 3 – današnje rijeke; 4 – današnja obala

Preuzeto iz: Arnaud-Fassetta et al. 2003, 231, fig. 2.

Kako u ostatku Sredozemlja tako i u Jadranu, grčkim su moreplovcima ušća rijeka bila važna za orijentaciju, zaštitu od lošeg vremena ili obnovu zaliha pitke vode. U najranijim danima grčke pismenosti spominju se kao mjesto spasa za brodolomca Odiseja (Hom. *Od.* V, 436 – 451) ili kao sklonište od oluje i jakog vjetera (XIX, 186 - 189). Meki i muljeviti sediment riječnih korita bio je prednost s obzirom na hridi ili tvrdo kameno dno. Osim toga, riječni tok mogao je ublažiti udaranje valova, ako je more postalo nemirno.¹⁰⁰⁹ Takvih je mjesta uz istočnu jadransku obalu bilo malo, a nerijetko su zemljopisno zakrivljena poluotocima ili razvedenim arhipelagom. Zbog rasprostiranja reljefa u smjeru SZ-JI, ušća i dugi zaljevi kanaliziraju zapuhe. Ovisno o vremenskim uvjetima vjetar ondje može postići veliku silinu.¹⁰¹⁰ Bio bi to dodatni zemljopisno-meteorološki čimbenik lokalnih opasnosti koje su vrebale pri plovidbi istočnom jadranskom obalom.

¹⁰⁰⁹ Morton 2001, 115.

¹⁰¹⁰ Ibid. 55.

Budući da je Jadran poput klina umetnut u europsku kopnenu masu, pozicija ga određuje kao komunikacijski koridor koji spaja jug Sredozemlja i središnju Europu. Grčki su pisci toga bili svjesni, a rasprava o kontinentalnim i riječnim rutama prema unutrašnjosti može se pratiti od 5. st. pr. Kr. Na to je možda aludirao Eshil (*Prom.* 837),¹⁰¹¹ a zasigurno Herodot (IV, 33) za koga je Jadran prometni pravac preko kojeg je kolala vrijedna roba iz zemlje Hiperborejaca prema Grčkoj i otoku Delu. Isti je raspravljao i o ušću Eridana na sjeveru te putovima prijenosa jantara i kositra do Sredozemlja (III, 115).

Nakon trajnog grčkog naseljavanja na istočnojadranskim otocima, interes za riječne komunikacijske koridore postao je veći. Konkretno zemljopisno znanje ostalo je na razini nagađanja. Pisci su najčešće predlagali neobične i maštovite poveznice Jadrana s Crnim morem. Primjerice, Teopompova predodžba o neretvanskom koridoru sačuvana je kod Strabona (VII, 5, 9), dok se slične vijesti spominju i kod Pseudo Aristotela (*De. Mir.* 104):

[Teopomp] „On (Teopomp – o.a.) priča i o drugim nevjerojatnim stvarima: kako su oba mora (misli na Jadransko i Crno more – o.a.) spojena zato što se u rijeci Naron mogu naći lončarske izrađevine s otoka Hija i Tasa; o tome da su oba mora vidljiva s nekog brda ... i da se rijeka Istar jednim ušćem ulijeva u Jadran.“.

Prijevod prilagođen prema Kozličić 1990, 65.

[Pseudo Aristotel] „A priča se da je između mentorske i histarske (zemlje) planina zvana Delfij s visokom glavicom. Kad se Mentori koji obitavaju na Jadranu, uspnu na tu glavicu, gledaju lađe što uplovljavaju u Crno more; da postoji i neko mjesto na pola razdaljine, gdje se razvilo zajedničko tržište pa trgovci s Ponta dolaze i prodaju lezbljansku, hijsku i tašku robu, a oni s Jadrana korkirske amfore.“.

Prijevod prilagođen prema Katičić 1995a, 69.

¹⁰¹¹ Ideja se temelji na poistovjećivanju Rejina velikog zaljeva i Apolonijeva Kronova mora sa Sjevernim morem te mitskoj ruti iz Sredozemlja prema središnjoj i sjevernoj Europi. Vidi više u Katičić 1995a, 64 – 65.

Istovremeno, Teopomp (ap. Strab. VII, 5, 9), Pseudo Skilak (21) i helenistički pjesnik Apolonije Rođanin (IV, 303 - 337) upotrijebili su staru grčku ideju o povezanosti europskog istoka i zapada dunavskim riječnim koridorom,¹⁰¹² smjestivši ušće Istra u Jadran.

Prije 4. st. pr. Kr. vijesti o umreženosti Jadrana s kontinentalnom Europom i Crnim morem svode se na razinu kurioziteta. Kad su se Grci trajno naselili na istoku Jadrana, ojačao je interes za robu koja je stizala kopnenim i riječnim pravcima iz balkanske unutrašnjosti pa ne čude nove maštovite predodžbe o blizini Jadrana i Ponta. Možda je tome razlog sličnost robe koja se mogla kupiti na obalama obaju mora. Međutim, zemljopisna ispraznost istovremeno aludira na slabu predodžbu o stvarnim razmjerima kopnenih lanaca razmjene. Budući da su Grci bili prvenstveno pomorski orijentirani, takav odraz zemljopisnog interesa ne odudara od uobičajenog.

Ograničenost prirodnih izvora pitke vode na otocima

Uhodavanje plovidbe u nekoj pomorskoj regiji podrazumijeva potragu i postupno usložavanje znanja o dostupnim izvorima pitke vode. Za antičke moreplovce bila je to jedna od ključnih nužnosti (npr. Hom. *Od.* IX, 85; Xen. *Hell.* VI, 2, 28 i sl.). Potreba za češćim obnovama zaliha rasla je ovisno o prevaljenim udaljenostima, dnevnoj temperaturi, intenzitetu veslanja, nepredvidljivim pristajanjima, potencijalnim sukobima itd.¹⁰¹³ Valja se složiti da je poznavanje pogodnih mjesta za snabdijevanje pitkom vodom bila bitna strateška prednost prilikom plovidbe na veliku udaljenosti. Znanje o takvim lokacijama imalo je dodatnu korist pri planovima za trajno naseljavanje.

Osim riječnih ušća kojim istočna jadranska obala oskudijeva, ograničen je i broj prirodnih izvora pitke vode.¹⁰¹⁴ Za razliku od zapadne obale, istočna strana ne obiluje vodnim resursima zbog propusnog krškog reljefa (karta 22). Voda učestalo ponire ispod površine, a tijekom toplih sezona isparavanje je pojačano pa izvori i bunari mogu presahnuti.¹⁰¹⁵

¹⁰¹² O Apolonijevim izvorima vidi Ibid. 44 – 46; 49 - 50.

¹⁰¹³ Morton 2001, 278, bilj. 37 sa starijom literaturom. Primjerice, eksperiment na triremi Olimpijadi pokazao je da svaki veslač zahtjeva barem litru vode svakih sat vremena (Coates and Morrison 1993, 138).

¹⁰¹⁴ MP III 1946, 6; SUV 2008.

¹⁰¹⁵ Glamuzina i Fuerst-Bjeliš 2015, 35.

Suvremena analiza hrvatskog dijela istočne jadranske obale ukazuje na probleme s vodom opskrbljivanjem. Izraženiji su u otočkoj zoni, nego na kopnu. Od 718 većih otoka tek 10 ima prirodne vodne resurse (Krk, Cres, Rab, Pag, Dugi otok, Vis, Hvar, Brač, Korčula i Lastovo). Vrlo je malo stalnih izvora, a još manje površinskih tokova. Voda iz dubinskih bunara relativno se nedavno započela crpiti (Rab, Dugi otok, Brač), a nerijetko je bočata.¹⁰¹⁶ Zbog navedenih razloga, vodno samostalnim smatraju se samo Krk, Cres i Vis. Ostali otoci ovise o skupljanju kišnice ili suvremenim cjevovodima.¹⁰¹⁷

U prapovijesti je život u takvom okruženju bio zahtjevan, a kišnica ili prirodni izvor morali su predstavljati vrijedan resurs. Zato je nabavku pitke vode za mornare koji su plovili na veliku udaljenost opravdano smatrati ekskluzivnom i skupom. Zbog škrtosti u otočkoj zoni, prospektori bi bili primorani tražiti vodu na kopnu istočnog Jadrana. S tim je dolazio i izazov rizičnog prodiranja u unutrašnji morski teritorij koji su nadzirale urođeničke zajednice.¹⁰¹⁸

Na kopnu se područja s većim zalihama pitke vode nalaze oko riječnih tokova ili neposredno uz obalu.¹⁰¹⁹ Veću koncentraciju podzemnih i površinskih zahvata vode imaju priobalna područja oko Pule, Rijeke, Zadra, Biograda, Šibenika, Kaštelanskog zaljeva, Omiša, doline Neretve i Dubrovnika (karta 23). Bila su to područja koja su od starijeg željeznog doba nadzirale urođeničke zajednice.¹⁰²⁰ Osim današnjih vrela, zbog promjene razine mora¹⁰²¹ može se pretpostaviti da su neke od uzobalnih vrulja također tijekom 1. tisućljeća pr. Kr. bile izvori pitke vode. Međutim, za takav pregled bila bi potrebna puno opširnija paleohidrološka analiza.

¹⁰¹⁶ Opširnije o visokoj razini saliniteta u suvremenim bunarima otoka Brača u Stančić et al. 1999, 4 – 5.

¹⁰¹⁷ SUV 2008; Runko Luttenberger 2017, 45 - 46.

¹⁰¹⁸ Vidi više u cjelini VI, poglavlju 2.3.

¹⁰¹⁹ SUV 2008.

¹⁰²⁰ Više u cjelini VI, poglavlja 2.3.3. i 3.

¹⁰²¹ Vidi bilješku 936.

3.4. KLIMATSKE I METEOROLOŠKE SPECIFIČNOSTI

Jedrenje prati vremenske uvjete. Možemo raditi samo ono što nam vrijeme dopusti, a ono nas može u potpunosti spriječiti u plovidbi. Diktira koliko ćemo brzo ići, koliko će putovanje biti ugodno i gdje ćemo završiti.

Cheedle 1994, 121.¹⁰²²

Vrijeme na Sredozemlju uvjetovano je preraspodjelom polja visokih i niskih tlakova zraka iznad Atlantika, Europe, Afrike i Azije. Na zapadu tijekom ljetnih mjeseci prevladava azorska anticiklona, dok se polje niskog tlaka zraka proteže od Pakistana do Sudana (tzv. Karachi depresija ili arabijska ciklona). Rezultat toga je pojava etezijskog tipa vremena u Sredozemlju koja podrazumijeva ravnomjernu cirkulaciju zraka od sjevera prema jugu. Tako nastaje sredozemni tip klime sa sunčanim, vrućim i suhim ljetnim danima. Azorska se anticiklona počinje raspadati krajem rujna, dok u Aziji istovremeno slijedi vrijeme monsuna. To potiče prodor atlantske ciklone u Sredozemlje pa se tijekom jeseni može očekivati nestalno vrijeme. Zimi su za sjever Sredozemlja važne stacionarne anticiklone (osobito sibirski i istočnoeuropski) koje stvaraju snažne katabatske vjetrove, ali istovremeno donose vedro i suho vrijeme. U hladnim mjesecima Sredozemlje stvara vlastite depresije, poput onih u Lionskom i Genovskom zaljevu te Jonskom moru koje mogu donijeti pogoršanje vremena.¹⁰²³ Slične uvjete stvara i utjecaj islandskog minimuma sa zapada.¹⁰²⁴ Prijelaz na proljetni i ljetni režim obično donosi promjenjive vremenske uvjete.¹⁰²⁵

Suvremena društveno-zemljopisna istraživanja ukazala su da Sredozemlje nije jedinstvena cjelina. Sukladno tome, svaka regija ima jedinstvene meteorološke varijacije.¹⁰²⁶ Pojedine klimatsko-meteorološke specifičnosti Jadrana zasnivaju se na zemljopisnom izgledu izduženog zaljeva omeđenog Dinaridima, Apeninima i Alpama. Prevladavaju opća obilježja sredozemne

¹⁰²² Autorski prijevod.

¹⁰²³ Ciklone Genovskog zaljeva i Jonskog mora najčešće su zimi i pojavljuju se u prosjeku 19 do 20 puta (AM 1962, 31 – 32).

¹⁰²⁴ Simović et al. 1986, 12 – 13.

¹⁰²⁵ Botrić 1952, 20 – 21; AM 1962, 31 – 32; Šegota i Filipčić 1996, 397 – 401; Morton 2001, 47.

¹⁰²⁶ Tako još Horden i Purcell 2000, 13; 80. Vidi npr. usporedbu režima vjetrova u zapadnom i istočnom Sredozemlju u Beresford 2013, 66; 68.

klime na koju snažno utječu vremenske okolnosti susjednih makroregija, poput srednjoeuropske i balkanske unutrašnjosti te široke doline rijeke Po.¹⁰²⁷ Primjerice, zbog međudjelovanja kontinentalne klime brdovitog zaleđa i srednjosredozemnog toplog zraka, hladno polugodište sjevernog Jadrana je u prosjeku nestabilnije, kišovitiije i vjetrovitiije.¹⁰²⁸ Isto tako, reljef okolnih regija diktira kretanje sekundarnih depresija koje posljedično utječu na jadranske vremenske prilike.¹⁰²⁹ Iako pogled na mikroregionalnu topografiju može dati najprecizniju sliku, ovdje je cilj usredotočiti se na meteorološka svojstva, tipična za krajolik istočnog Jadrana općenito.

Za razliku od topografskih obilježja koja su manje-više ostala nepromijenjena, klima i meteorologija kronološki su puno elastičnije.¹⁰³⁰ Istraživanja druge polovice 20. stoljeća pokazala su da je sredozemna klima od 850. do 300. g. pr. Kr. bila hladnija i vlažnija nego u prethodnim i nadolazećim periodima. U literaturi je to razdoblje poznato pod imenom željeznodobna hladna epoha ili željeznodobni klimatski pessimium.¹⁰³¹ Novija istraživanja teže zaključku da su se klimatske promjene počele zbivati već tijekom kasnog brončanog doba. Primjerice, temperatura mora u Jadranu na kraju drugog tisućljeća pala je za 1 ili 2 °C, a u Jonskom moru za oko 4 °C od 11. do 8. st. pr. Kr.¹⁰³² Drastično smanjenje toplomorskih dinocista od 25 % sugerira da je promjena u Jadranu bila nagla i brza.¹⁰³³ Hladnija temperatura morske površine zadržala se sve do sredine 4. st. pr. Kr. kad je nastupilo zatopljenje, u literaturi poznato kao rimski topli period ili klimatski optimum koji je trajao sve do početka 5. stoljeća.¹⁰³⁴

¹⁰²⁷ MP III 1946, 10 – 11; Botrić 1952, 17; Camuffo et al. 2000, 210.

¹⁰²⁸ Botrić 1952, 18.

¹⁰²⁹ Ibid. 20.

¹⁰³⁰ U starijoj se literaturi utjecaj klimatskih promjena zanemarivao. Dominantna je teza bila da se uvjeti nisu drastično promijenili u posljednjih 9000 godina. Taj se model primjenjivao i na antičke plovidbene okolnosti. Kritički sažetak s navedenom starijom literaturom koja je takvog mišljenja dao je James Beresford (2013, 58 - 60). U hrvatskoj literaturi isti stav imaju npr. Kirigin et al. 2009, 147; Šešelj 2009, 368 – 378 i sl. Paleoklimatologija je relativno novo znanstveno područje, a zasniva se na kompleksnim matematičkim modelima i skupovima podataka. Nesigurnost u rezultate i dvojba oko međudjelovanja s paleookolišnim utjecajima glavni su oslonac kritici njihove izravne primjene (Manning 2018, 136). Usprkos tome, vjerujemo da paleoklimatska obilježja mogu pridonijeti raspravi i ne bi smjela biti posve zanemarena.

¹⁰³¹ Zaključak se temelji na istraživanjima ledenjačkih slojeva iz visinskih područja u okolini Sredozemlja. Alpski (Bintliff 1982, 148; Goudie 1992, 162) i anatolijski ledenjaci (Brice 1978, 63 - 64) dali su većinu rezultata za period od 1000. do 300. g. pr. Kr. Slično je potvrđeno za libanonsko gorje gdje je u istom vremenu razina snijega bila veća (Lamb 1977, 420). Dokazi za hladnije klimatsko razdoblje pronađeni su na lokalitetima diljem zapadne, srednje i sjeverne Europe. Vidi pregled u Van Geel et al. 1996, 455 – 456. Smatra se da je na opće zahladnjenje znatno utjecao tzv. veliki solarni minimum, odnosno smanjenje zračenja sunčeve topline između 1500. i 500. G. pr. Kr. Vidi Mayewski et al. 2004, 251.

¹⁰³² Drake 2012, 1865.

¹⁰³³ Ibid. 1867, fig. 3.

¹⁰³⁴ Ibid. 1868.

U kasnom brončanom dobu mijenjala se i razina vlažnosti, ali ne posvuda u istoj mjeri.¹⁰³⁵ U različitim dijelovima Sredozemlja to je ovisilo o regionalnim ili mikroregionalnim klimatskim okolnostima.¹⁰³⁶ Istraživanja u Bokanjačkom blatu te jezerima Skadar i Maliq pokazuju da je istočni Jadran bio generalno vlažniji u željezno nego u brončano doba.¹⁰³⁷ U sjevernoj Dalmaciji porast vlažnosti može se pratiti barem od 950. g. pr. Kr.¹⁰³⁸

Nema sumnje da bi hladnije i vlažnije klimatske okolnosti pogodovale drugačijim meteorološkim uvjetima, osobito u Jadranu koji ima jedinstvena topografsko-meteorološka obilježja. Ta se činjenica ne smije zanemariti u raspravi o plovidbi u željezno doba, osobito za moreplovce koji su plovili na veliku udaljenost. Isto vrijedi i za grčko oblikovanje dojma o klimatskim odlikama jadranskog krajolika.

Etnografske studije pokazuju da su moreplovci oduvijek promatrali jednostavne meteorološke indikatore, poput gibanja vjetrova, oblaka i mora kako bi predviđeli vrijeme.¹⁰³⁹ Na isti su način i grčki moreplovci mogli steći dojam o istočnojadranskim vremenskim specifičnostima. Koristeći se uputama suvremenih peljara, ovdje donosimo pregled najvažnijih.

Bura

Najupečatljiviji vremenski čimbenik istočne jadranske obale je *bura*. Taj većinom suh i hladan katabatski vjetar puše na mahove iz smjera SSI i ISI. Zbog visokog reljefa u zaleđu najveću snagu postiže u Tršćanskom zaljevu, na Kvarneru i Kvarneriću, u Velebitskom kanalu (osobito Senj), na sjevernim stranama otoka Krka, Raba i Paga, u Novigradskom zaljevu, Šibeniku, na rtu Ploča, u Kaštelanskom zaljevu, uvali Vrulja između Omiša i Makarske, uvali Žuljana na Pelješcu, na ušću

¹⁰³⁵ Ako se temperatura površine mora snizila za 2 stupnja, posljedično bi se smanjilo opće isparavanje i godišnja količina padalina (Drake 2012, 1867, fig. 3). Međutim, Bernard Knapp i Sturt Manning (2016, 109-111) spominju nekoliko drugačijih primjeraka, poput uzoraka iz turske pećine Sofular koji upućuju na povratak vlažnih uvjeta u 9. st. pr. Kr.

¹⁰³⁶ Općenita paleoklimatska slika ranoželjeznodobnog Sredozemlja može se djelomično primijeniti na jadranske okolnosti. U ostalim slučajevima valja biti na oprezu. Sredozemlje je i danas klimatski poprilično različito, a unutarne se podjele nerijetko zasnivaju na lokalnim meteorološkim i okolišnim varijacijama (Horden i Purcell 2000, 13; 80). Zato ne čudi da paleoklimatske analize različitih sredozemnih zona daju drugačije rezultate za istu epohu. Takva su primjerice varijacije u temperaturnim promjenama Španjolske i Rumunjske i Egeja tijekom kasnog brončanog doba (Knapp i Manning 2016, 111).

¹⁰³⁷ Vidi bilješku 979.

¹⁰³⁸ Ilijanić et al. 2018, 78.

¹⁰³⁹ McGrail 1991, 87.

Neretve i Omble, u Župi dubrovačkoj te u Barskom i Drimskom zaljevu.¹⁰⁴⁰ Naleti bure poprilično su opasni u blizini planinskih prijevoja i usjeka ili riječnih kanjona i dolina koji kanaliziraju zrak pa vjetar žestoko udara o tlo ili more. Mjesta relativno slabog utjecaja su zapadna obala Istre, Zadarski kanal, zavjetrine većih otoka (Dugi otok, Kornatsko otočje, Brač, Hvar, Šolta, Vis, Mljet) te dio kopna od Cavtata do rta Oštro.¹⁰⁴¹ Jasan prirodni pokazatelj opasnosti od bure su gole strane otoka prema obali ili uvale gdje drveće raste nagnuto prema jugu.¹⁰⁴² Utjecaj bure na zapadnoj jadranskoj obali je manji, a najbolje sklonište je Manfredonijski zaljev.¹⁰⁴³

Bura prevladava tijekom zime kad može puhati i nekoliko tjedana bez prekida. Tipična je i za ostala godišnja doba, a osobito za kasni listopad i tijekom ožujka. Ljeti uglavnom traje jedan dan ili nekoliko sati kao posljedica širenja visokog atmosferskog tlaka prema JI.¹⁰⁴⁴ U pravilu puše ujutro i kasno navečer, a najslabija je u poslijepodnevnim satima.¹⁰⁴⁵ Ako zapuše nakon južnog vjetra, može donijeti iznenadnu i naglu promjenu temperature.¹⁰⁴⁶ Osim tipične anticiklonske bure, postoji i ciklonska, mutna ili škura bura koja u pravilu traje kratko i prate je loši vremenski uvjeti.¹⁰⁴⁷

Istočnojadranska bura općenito se smatra nepovoljnim vjetrom za plovidbu na jedra, jer se javlja iznenadno, puše silno i na mahove.¹⁰⁴⁸ Zbog snažnih udara, moguće je pucanje jedara ili jarbola, a vjetar zatim odvlači brod u neželjenom smjeru.¹⁰⁴⁹ Jaka bura može otpuhati brod s istočne obale Jadrana prema Italiji.¹⁰⁵⁰ Preporuka suvremenih peljara za male brodove je držati se što bliže obali da bi privjetrište bilo kraće.¹⁰⁵¹ Kad se javljaju bijele krijeste na valovima od bure, raspršivanje morske pjene i prašine (tzv. fumarea) smanjuje vidljivost na moru.¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁰ Botrić 1952, 22; Simović et al. 1986, 13. Općenito o vjetrovima sjevernog smjera u Jadranu vidi i Rubić 1956, 541 – 542; 544- 546.

¹⁰⁴¹ Botrić 1952, 22.

¹⁰⁴² Simović et al. 1986, 13.

¹⁰⁴³ Botrić 1953, 49.

¹⁰⁴⁴ Simović et al. 1986, 14.

¹⁰⁴⁵ Botrić 1952, 23.

¹⁰⁴⁶ Ibid. 17.

¹⁰⁴⁷ Botrić 1952, 26 - 28; Šegota i Filipčić 1996, 420 – 423.

¹⁰⁴⁸ U suvremeno doba: Makarović 1982, 8. Grci zbog toga izbjegavaju ploviti Jadranom: Morton 2001, 121; 128.

¹⁰⁴⁹ Morton 2001, 83, bilj. 18. Budući da rane slikarije na grčkim vazama prikazuju jedra u stilu šahovnice, vjeruje se da su bila načinjena od međusobno zašivenih blokova lanene tkanine (Casson 1971, 60; 233 – 234). Iako su se rubovi ojačavali kožom, jaki udari bure mogli bi lako rasparati takva jedra.

¹⁰⁵⁰ Morton 2001, 242.

¹⁰⁵¹ Simović et al. 1986, 14.

¹⁰⁵² Ibid. 13.

Uzevši u obzir klimatske okolnosti ranog željeznog doba, niža temperatura i veća vlažnost zraka u Europi uzrokovala bi češće prodiranje hladnih vjetrova u Sredozemlje tijekom proljeća i jeseni. Zato bi opći meteorološki uvjeti bili vjetrovitiji nego danas, što dodatno vrijedi za sjeverne predjele gdje planine kanaliziraju hladan kontinentalni zrak.¹⁰⁵³ U Jadranu se to prvenstveno odnosi na tramontanu i buru čija bi veća učestalost i silina dodatno pridonijele rizičnosti pri plovidbi, osobito tijekom rubnih sezona i zime.

Spajajući današnja meteorološka obilježja s rekonstrukcijom ranoželjeznodobnih uvjeta, logično je pretpostaviti da je bura grčkim moreplovcima bila ozbiljna prijetnja, ako bi plovili uz istočnu jadransku obalu. O tome svjedoči Eshil (*Prom.* 837 – 838) pišući kako je bura ili hladnoća (παλιμπλάγκτοισι χειμάζῃ δρόμοις) otjerala Iju iz Rejina zaljeva.¹⁰⁵⁴ Ploveći iz Krotona prema zapadu, perzijska je flota bačena natrag u Japigiju, vrlo vjerojatno silinom sjeveroistočnog vjetra (*Hdt.* III, 138).¹⁰⁵⁵ Zemlju sjevernog vjetra iznad Jadrana spominju Herodot (IV, 33)¹⁰⁵⁶ i Apolonije Rođanin (IV, 286). Oštrinu dalmatinske bure kasnije je istaknuo i Plinije Stariji (II, 115), no najbolji književni opis opasnosti potječe iz ranog srednjeg vijeka. Bizantski pisac Prokopije iz Cezareje (*De Bel. Goth.* I, 15) piše da dalmatinski vjetar tjera ljude u kuću, a može biti toliko silan da podigne konjanika zajedno s konjem i usmrti ih.

Od početaka književnosti Grci su sjeverne vjetrove okarakterizirali kao hladne i zloglasne (*Hes. Op.* 504 – 505; 547 - 549), a posebno one koji pušu tijekom zime (*Op.* 620). Nekoliko je kasnijih vijesti o velikoj šteti koju su perzijskim ili grčkim flotama nanijeli snažni naleti vjetrova sa sjevera (npr. *Hdt.* VI, 44; *Thuc.* VI, 104 i sl.). Svijest o opasnosti i određena doza opreza za Jadran morali su postojati.

¹⁰⁵³ Cf. Beresford 2013, 61.

¹⁰⁵⁴ Marko Vučetić (2011, 64) ističe da je Eshilovo svjedočanstvo najstariji spomen nekog vremenskog stanja na Jadranu. Vidi također Budić 2021, 98.

¹⁰⁵⁵ Vidi komentar o smjeru vjetra u Morton 2001, 80.

¹⁰⁵⁶ Za Herodota tako: Katičić 1995a, 40 – 41; Vučetić 2011, 56.

Jugo je vlažan i topao vjetar koji puše od IJI do JJI. Zbog zemljopisnog oblića Jadranskog zaljeva najčešće puše s JI prema SZ. Veliko privjetrište koje počinje u sjevernoj Africi omogućava mu da razvije visoke valove.¹⁰⁵⁷

Jugo može biti ciklonsko i anticiklonsko. U prvom slučaju topao i vlažan vjetar donosi kišu, dok u drugom dolazi do porasta temperature, ali padaline uglavnom izostaju. Ciklonsko jugo nastaje tijekom svih godišnjih doba, dok je anticiklonsko tipično za proljeće, rano ljeto i jesen.¹⁰⁵⁸ U sjevernom Jadranu češće se pojavljuje od ožujka do lipnja, a u južnom od jeseni do kraja zime. Ljeti jugo traje do tri dana, dok tijekom zime može puhati i nekoliko tjedana bez prestanka.¹⁰⁵⁹

Povoljnost ovog vjetra za plovidbu ovisi o njegovoj snazi. Jugo je uglavnom konstantan i predvidljiviji od bure.¹⁰⁶⁰ Uobičajeno je da najveću snagu postiže nakon 24 ili 36 sati. Opasnost na moru može doći od lošeg vremena koje ga prati ili zbog razvoja veće valovitosti. Jugo postiže najveću snagu uzduž istočnojadranskog kopna između albanskog rta Gjuhëzës i Dubrovnika. Sjevernije od toga, visoki se valovi mogu razviti kod Palagruže te u kanalima dalmatinskih otoka. Slično je moguće u Kvarneru, Kvarneriću i Venecijanskom zaljevu. Za razliku od zapada zaljeva, arhipelag istočne jadranske obale pruža brojna utočišta od juga.¹⁰⁶¹

Naglo skretanje juga prema garbinu (JJZ) i lebiću (JZ) stvara dodatne opasnosti.¹⁰⁶² Takva vremenska situacija nastaje kad južno od Jadrana prolazi anticiklona, a istodobno na sjeveru ciklona. Kretanjem ciklone uzduž Jadrana vjetar jača i postiže najveću snagu u polju najnižeg tlaka zraka. Ta je pojava poznata kao garbinada ili lebićada, a može se dogoditi tijekom svih godišnjih doba.¹⁰⁶³ Zbog miješanja zračnih strujanja iz JI i JZ, valovi se križaju, more se zamuti i zapjeni pa je rizik za plovidbu velik. Udari ovih vjetrova mogu biti pogubni za brodove koji plove uz istočnojadransko kopno bez arihipelaga (npr. od Elafita do rta Gjuhëzës, kod rta Ploča, u

¹⁰⁵⁷ Šegota i Filipčić 1996, 416 – 417. Općenito o vjetrovima južnog smjera u Jadranu vidi i Rubić 1956, 542; 544 – 545.

¹⁰⁵⁸ Botrić 1952, 29 – 33.

¹⁰⁵⁹ Ibid. 28 – 29.

¹⁰⁶⁰ O predznacima i pučkom predviđanju juga vidi nekoliko primjera u: Botrić 1952, 29 – 32; Kirigin et al. 2009, 151 – 152.

¹⁰⁶¹ Makarović 1982, 10.

¹⁰⁶² Botrić 1952, 29.

¹⁰⁶³ Simović et al. 1986, 17.

jugozapadnoj Istri itd.) te na obalama otoka koje su orijentirane prema zapadu ili jugozapadu. Dodatna prijetnja je sabijanje mora u uvale i kanale prilikom čega dolazi do nagle plime.¹⁰⁶⁴

Već je Homeru (*Il.* II, 395 - 397) bila poznata silina južnog vjetra. Izravno svjedočanstvo o nevolji s jugom u Jadranu potječe iz pera Apolonija Rođanina (*IV*, 576 - 580). Spomenuo je Herinu odmazdu nad Argonautima koji su plovili prema jugoistoku sve dok ih olujni vjetrovi nisu vratili na sjever zaljeva. Silina juga podrazumijeva se i u Kleonimovoj plovidbi Jadranom (*Liv.* X, 2) i u mitu o pelaškom dolasku u Spinu (*Dion. Hal. Ant. Rom.* I, 18). Kasniji rimski pisci također ističu moć jadranskog juga (*Ovid. Trist.* I, 4, 3–16; *Hor. Carm.* I, 16, 1 – 4, I, 33, 13 – 16; *Luc. Phars.* V, 379; *Iamb. Vit. Pyth.* XXXIII, 257 i drugi).¹⁰⁶⁵

Nema sumnje da su neugodna iskustva sa snažnim jugom u Jadranu češće nalazila mjesta u redcima antičkih pisaca. Ipak, valja također imati na umu da je umjeren južni vjetar bio velika pomoć u plovidbi prema sjeverozapadu Jadranskog zaljeva. Idealan je tijekom svibnja i lipnja kad u prosjeku postiže snagu od 3 Bf, a može trajati i do 8 dana. Bio je to period kad se Grci vjerojatno uobičavali „uplovljavati“ u Jadran.¹⁰⁶⁶

Sjeverozapadni vjetrovi

Vjetrovi SZ smjera nastaju kad nad Balkanskim poluotokom leži depresija, a maksimum se premješta sa SZ prema JI dijelu zapadne Europe. Dominantni među njima je maestral koji se pojavljuje kao posljedica ljetnih etezijskih strujanja. Općenito promatrajući, etezije pušu iz raznih sjevernih pravaca prema jugu kao rezultat djelovanja zapadnoeuropske anticiklone i termičke depresije nad Malom Azijom. Zbog oblića obale, u Jadranu poprimaju SZ smjer.¹⁰⁶⁷

Maestral (SZ) smatra se pogodnim vjetrom za plovidbu. Uglavnom nastupa nakon bure ili juga, a karakterizira ga lijepo i vedro vrijeme te ugodna niža temperatura koju donosi ljeti.¹⁰⁶⁸ Jačina maestrala raste od sjevera prema jugu pa tako na sjevernom Jadranu rijetko razvija veću

¹⁰⁶⁴ Makarović 1982, 11; Vučetić i Vučetić 2002, 53 – 55.

¹⁰⁶⁵ O tome opširnije vidi u Milićević Bradač 2009, 284 – 286.

¹⁰⁶⁶ Kirigin et al. 2009, 147.

¹⁰⁶⁷ Morton 2001, 48; Vučetić i Vučetić 2002, 42, 48-49, 96.

¹⁰⁶⁸ Botrić 1952, 35.

snagu, dok u Otrantskom prolaz može podizati visoke valove. U prosjeku je učestaliji uz zapadnu jadransku obalu, nego istočnu.¹⁰⁶⁹ Snažniji se maestral može razviti u otočkim kanalima (Zadarski, Hvarski, Viški, Korčulanski, Lastovski) kad se poklopi smjer etezije i zmorca. Puše jednolično od jutarnjih sati do zalaska sunca.¹⁰⁷⁰

Sjeverozapadnim vjetrovi (SZ, ZSZ) zimi traju nekoliko dana za redom, donose vedro i pro hladno vrijeme te relativno suhi zrak. U pravilu slijedi okretanje na jugo koje postepeno donosi loše vrijeme. Poznavanje ovog sustava pomaže jedrenjacima isploviti po maestralu i vratiti se nakon nekoliko dana u matičnu luku, prateći južni vjetar.¹⁰⁷¹

Prava etezijska strujanja u Jadranu su poprilično slaba pa se osjećaju uglavnom na otvorenom moru. Najviše su im izloženi otoci Palagruža, Vis i Lastovo, a pušu od svibnja do listopada, vrlo rijetko olujnom silinom.¹⁰⁷²

Nema mnogo grčkih izvještaja o sjeverozapadnim vjetrovima u Jadranu. Ipak, čini se da je Apolonije Rođanin (IV, 573) mislio na maestral, spomenuvši blagi vjetar (λαρός οὔρος) koji je obradovao Argonaute kad su plovili kraj Melite. Njegov se smjer može se potkrijepiti kasnijom viješću (IV, 576 - 580) o olujnim vjetrovima koji su udarili sa suprotne strane i vratili Jazonovu družinu na sjever Jadranskog zaljeva. Spomenimo uzgredno da i Lukan (*Phars.* IV, 404) u 1. st. naše ere povezuje Iader s ugodnim zefirom.

Grčkim je moreplovcima ugodni ljetni maestral bio pomoć pri plovidbi. Primjerice, ako se plovilo od SZ prema JI, vjetar u krmu omogućio bi Grcima da doplove od Spine do Palagruže u samo dva dana.¹⁰⁷³ Valja imati na umu da je hladnija klima ranog željeznog doba mogla dodatno pojačati snagu sezonskih etezijskih vjetrova.¹⁰⁷⁴ Ipak, to vjerojatno ne bi drastično ograničavalo Grke u plovidbi, osobito zbog iskustva iz Egeja te središnjeg i zapadnog Sredozemlja gdje su etezijski vjetrovi (npr. meltemi) puno snažniji i nerijetko stvaraju olujno vrijeme.¹⁰⁷⁵ Opasnost od silovitih udara u Jadranu može eventualno nastati u kanalima istočnojadranskog arhipelaga, gdje postoji dodatni strah od pličina ili potopljenih hridi.

¹⁰⁶⁹ Ibid. 35.

¹⁰⁷⁰ Vučetić i Vučetić 2002, 48.

¹⁰⁷¹ Ibid. 65.

¹⁰⁷² Lončar et al. 1996, 244.

¹⁰⁷³ Procjena se temelji na Kirigin et al. 2009, 150 i podrazumijeva brzinu od 1 – 1.5 čvorova na udaljenosti od otprilike 220 Nm.

¹⁰⁷⁴ Cf. Neumann i Metaxas 1979, 185 – 186.

¹⁰⁷⁵ O tome više: Morton 2001, 48; Beresford 2013, 72 – 74.

Vjetrovi ostalih smjerova rjeđe nastupaju nego bura, jugo (lebić, široko i oštro) ili sjeverozapadnjak. Sjevernjak (tramontana) je tip katabatskog vjetra koji uglavnom puše sa sjevera. Slabiji je od bure i puše manje mahovito. Češći je u južnom, nego u sjevernom Jadranu.¹⁰⁷⁶ Istočnjak (levanat) je katabatski vjetar koji puše prilično jednoliko. Obično nastupa nakon ciklonalne bure i prati ga kišovito vrijeme. Učestaliji je na sjevernom Jadranu.¹⁰⁷⁷ Zapadnjak (pulenat) nije čest i traje kratko. Najveću jakost može postići zimi kad donosi kratkotrajnu i obilnu kišu te podiže valove.¹⁰⁷⁸

Za toplije polugodište (od polovice travnja do sredine listopada) tipični su zmorac i kopnenjak. Nastaju kao posljedica cirkulacije hladnog i toplog zraka pri zagrijavanju kopna i mora tijekom dana i hlađenja tijekom noći. Hladni zrak koji struji od kopna prema moru naziva se kopnenjak, bibrirac ili burin, a topli koji ima obrnuti smjer zmorac.

Na istočnoj jadranskoj obali kopnenjak puše noću uglavnom iz ISI i I u rasponu 20 Nm od obale. Zavisno o obliću obale, zmorac nastupa danju iz Z, SZ i JZ. Rijedak je samo u Velebitskom kanalu. Uz zapadnu jadransku obalu kopnenjak puše iz JZ, a zmorac s JI ili I. Potonji vjetar počinje puhati ujutro, a najjači je poslije podne kad se obala ugrije od sunca. Redovit je za lijepih i vedrih dana. Obično nastupa nakon kišovitog vremena, a najslabiji je dan ili dva prije prelaska na jugo. Zmorac je među omiljenim vjetrovima u Jadranu, jer puše jednolično, bez mahova i ne dolazi iznenada. Donosi svjež zrak i razblažuje popodnevnu žegu.¹⁰⁷⁹ Za razliku od istočnog i južnog Sredozemlja gdje može razviti snagu od 3 do 5 Bf,¹⁰⁸⁰ u Jadranu je puno pitomiji i pogodniji za plovidbu.

Češća grčka plovidba uzduž jadranske obale morala je usložiti znanje o režimu vjetrova. Budući da spomenuti tipovi pripadaju umjerenim anemološkim pojavama, nije neobično da ih grčki pisci rijetko spominju. Iako ne izravno za Jadran, sustav kopnenjaka i zmorca istaknuo je

¹⁰⁷⁶ Simović et al. 1986, 15.

¹⁰⁷⁷ Ibid. 15.

¹⁰⁷⁸ Ibid. 16.

¹⁰⁷⁹ Botrić 1952, 35 – 36; Makarović 1982, 12; Vučetić i Vučetić 2002, 46 – 47.

¹⁰⁸⁰ Morton 2001, 52 – 53; Beresford 2013, 85.

Apolonije Rođanin (I, 1273 – 1275; IV, 1223), opisavši isplovljavanje Argonauta rano ujutro dok je povjetarac bio pogodan.

Oborine i oblačnost

Zbog reljefnog oblička koje pogoduje kretanju depresija uz obalu, istočni je Jadran jedno od najkišovitijih područja Sredozemlja.¹⁰⁸¹ Jadranska orografska kiša spušta se sa sjeverozapada zaljeva prema Epiru i zapadnoj Grčkoj.¹⁰⁸² Za razliku od južnog i zapadnog Sredozemlja gdje se sezona oborina ograničava uglavnom na jesen i zimu, padaline se mogu očekivati u Jadranu tijekom svih godišnjih doba.¹⁰⁸³ Suvremena mjerenja pokazala su da prosječna količina oborina na hrvatskoj obali Jadrana raste od juga prema sjeveru i od otoka prema kopnu. Ipak, ima i regionalnih specifičnosti koje ovise o orografskoj raznolikosti. Primjerice, visinski predio Boke kotorske pripada među najkišovitija područja u Europi.¹⁰⁸⁴

U sredozemnim predjelima istočne jadranske obale snijeg nije uobičajena pojava. Ako padne, kratko se održi na zemlji. Na istočnoj obali Jadrana najčešće sniježi pri olujnim vjetrovima SI i I smjera, ali svega nekoliko dana u godini.¹⁰⁸⁵

Suvremena su mjerenja pokazala da naoblaka u Jadranu tijekom zime prevladava 70 – 75 % vremena što je više od prosjeka istočnog i zapadnog Sredozemlja.¹⁰⁸⁶ Moguće je pretpostaviti da su hladniji i vlažniji uvjeti ranog željeznog doba stvarali deblji i dugotrajniji oblačni pokrivač pa bi godina u prosjeku imala više oblačnih dana.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸¹ Dobru usporedbu prikazao je James Beresford (2013, 92). Prema mjerenjima s kraja 20. st., uzobalni prostor od Trsta do Krfa ima godišnje između 1300 do 1600 mm oborine (MP III 1988, 35) za razliku od Egipta koji ima oko 50 mm (MP V 1999, 32). Vidi također jadranske podatke za sredinu 20. st. u: Botrić 1952, 36 – 38.

¹⁰⁸² O većim količinama oborine u Epiru vidi Hammond 1967, 17. Općenito: Morton 2001, 64 - 66.

¹⁰⁸³ Beresford 2013, 93.

¹⁰⁸⁴ Botrić 1952, 37.

¹⁰⁸⁵ Sjeverni Jadran ima u prosjeku najviše snježnih dana u Sredozemlju (MP 1988, 35; Beresford 2013, 94). U usporedbi s tim, na obalama sjevernog Crnog mora gdje su Grci podigli brojne naseobine, u suvremeno doba snijeg ili kiša mogu se očekivati zimi svakih 7 do 10 dana (Beresford 2013, 94).

¹⁰⁸⁶ Za usporedbu, naoblaka uz obalu Levanta zadržava se od 45 do 60 % vremena, a uz Azurnu obalu 35 % (Martyn 1992, 85; 123; 183).

¹⁰⁸⁷ Beresford 2013, 60 – 61.

Orografski oblaci, kakvi se gomilaju oko dinaridskih visova Grcima bi bili pokazatelj nadolazeće kiše ili nevere (cf. Theophr. *De. Vent.* V; Arist. *Pr.* XXVI, 7).¹⁰⁸⁸ Povećanje oblačnosti i kišovitosti bila bi dodatna prepreka navigaciji, osobito tijekom noći i van plovidbene sezone jer je tada otežano orijentirati se po zvijezdama.¹⁰⁸⁹ Tijekom starijeg željeznog doba zime su vjerojatno bile hladnije i vlažnije s više snijega i kiša. Čak i u toplijim klimatskim okolnostima (tzv. rimski klimatski optimum), Publije Vatinije naglasio je da su ga snjegovi, studen i kiše prisilili napustiti osvojeni grad u Dalmaciji (Cic. *Fam.* V, 9 - 11). Doduše, to se vrlo vjerojatno zbivalo negdje u unutrašnjosti,¹⁰⁹⁰ ali zorno svjedoči o potencijalnoj oštrini lokalnih vremenskih prilika. Veća količina oborina, oblačnost i hladniji uvjeti mogle su u određenoj mjeri negativno utjecati na grčki stav o jadranskom pomorskom krajoliku. Promatrajući isključivo meteorološke okolnosti, ne djeluje neobično da je grčki interes od 4. st. pr. Kr. bio usmjeren na središnju Dalmaciju i u isto vrijeme ograničen sjevernije. Primjerice, otoci Vis i Hvar po količini padalina najbliži su klimatskim uvjetima južnog i istočnog Sredozemlja.¹⁰⁹¹

Nevere

Zbog rasprostiranja reljefa istočne i zapadne obale, Jadran je jedan od osnovnih koridora kojim prolaze sredozemne depresije. U sudaru s hladnom kontinentalnom frontom na njihovim rubovima postoji velika sklonost nastanku nevera.¹⁰⁹² Depresije teže pratiti toplu površinu mora čije ih isparavanje istovremeno osnažuje.¹⁰⁹³

¹⁰⁸⁸ Morton 2001, 289.

¹⁰⁸⁹ Beresford 2013, 90 – 91.

¹⁰⁹⁰ Na osnovi klimatskih uvjeta Danijel Džino (2010, 94) predlaže da je Vatinije ratovao u unutrašnjosti, vjerojatno negdje u današnjoj Hercegovini.

¹⁰⁹¹ Prema podacima iz 1952. godine Hvar je imao 761 mm, a Vis 557 mm godišnje oborine, što je dvostruko manje od kvarnerskih gradova (Botrić 1952, 38). U 2019. godini Hvar je imao 850 mm, a Komiza 713 mm. Razlika se vidi i u uspoređi s naseljima jadranskog kopna. Vidi tablicu Državnog hidrometeorološkog zavoda (https://meteo.hr/klima.php?section=klima_podaci¶m=k2_1&Godina=2019. Pristup: 18. 6. 2020.).

¹⁰⁹² Botrić 1952, 39.

¹⁰⁹³ Morton 2001, 49.

Jaki pljuskovi praćeni grmljavinom česti su u sjevernom i središnjem Jadranu, a uglavnom dolaze iz padске doline.¹⁰⁹⁴ Sjeverni Jadran ima snažnije nevere, nego južni.¹⁰⁹⁵ Najučestalije su ljeti, ali se pojavljuju i tijekom proljeća i jeseni. Njihov prosječni broj po godinama varira u jačoj mjeri.¹⁰⁹⁶ Ljeti obično traju kratko - oko sat ili dva. Najopasnije nastaju na hladnoj fronti, jer dolaze iznenada pa ne ostavljaju vremena moreplovcima skloniti se. U usporedbi s ostatkom Sredozemlja, jadranske nevere slabije su od onih koje se mogu razviti u Lionskom zaljevu ili Egeju.¹⁰⁹⁷

Olujama i jakoj kiši mogu prethoditi pijavice. Nastaju za oblačna i mirna vremena s mnogo grmljavinskih oblaka. Brzina njihova kretanja penje se do 60 čvorova, ali ima i nepokretnih. Na Jadranu se najčešće pojavljuju uz zapadnu obalu Istre, otočku zonu od Lošinja do Kornata, oko Palagruže i u kanalima srednjodalmatinskih otoka. Pijavice su najveća opasnost za male brodove na jedra, ako se nađu u sredini vrtložnog strujanja.¹⁰⁹⁸

U kontekstu rane grčke plovidbe Jadranom česta pojava nevera zasigurno pripada u otegotne okolnosti. Ranoželjeznodobni klimatski uvjeti pripomogli bi razvoju većeg broja depresija koje posljedično stvaraju nevere i jake vjetrove.¹⁰⁹⁹ Usporedba pisanih izvora i klimatskih uvjeta iz vremena malog ledenog doba (od 16. do 19. st.) pokazala je da su nevere u Jadranu bile češće tijekom jeseni, zime i proljeća. Ljeti su bile rjeđe, osim na početku hladne epohe.¹¹⁰⁰ Ako primijenimo identičan model na rano željezno doba, u akvatoriju istočnog Jadrana gdje je za komunikaciju kopna s otocima bilo nužno ploviti i u vansezonskim uvjetima ovo se obilježje ne bi percipiralo kao olakotno, posebno u očima stranih promatrača.

Eksperimentalna plovidba na Kireniji II (14, 7 m duljine i 4, 4 m širine) pokazala je da je manji antički brod mogao preživjeti teške uvjete na moru.¹¹⁰¹ Čini se da bi veći tipovi bili još otporniji i izdržljiviji.¹¹⁰² Ipak, Grci su istovremeno bili svjesni drastičnih posljedica koje je

¹⁰⁹⁴ Botrić 1952, 39; MP III 1988, 35.

¹⁰⁹⁵ Kirigin et al. 2009, 147.

¹⁰⁹⁶ Antun Botrić (1952, 39) piše: „Broj nevera promatranih u pojedinim mjesecima raznih godina varira u jačoj mjeri. Tako se u sjevernom Jadranu, naročito na istočnoj obali, zabilježilo u srpnju i kolovožu katkada i 10 do 12 dana sa neverama, u listopadu 7 do 8 dana, a u siječnju i do 3 dana. U sjevernom Jadranu zabilježilo se ljeti i do 4 nevere jednog dana.“. Vidi također statističku procjenu za ljetne mjesece u Makarović 1982, 13- 15.

¹⁰⁹⁷ U Egeju i Lionskom zaljevu oluja može podići vjetar iznad 9 Bf. Detaljnije Beresford 2013, 74.

¹⁰⁹⁸ Botrić 1952, 39.

¹⁰⁹⁹ Beresford 2013, 61.

¹¹⁰⁰ Camuffo et al. 2000, 217 – 218, fig. 3; 220 – 221.

¹¹⁰¹ Beresford 2013, 121.

¹¹⁰² Parker 1992, 27.

nevrijeme moglo prouzročiti brodu i teretu (cf. Hom. *Od.* X, 260 – 293; XI, 405 – 419; Theoc. *Id.* XXII, 4 – 6 i sl.).

Promatrajući iz perspektive sjeverozapadne Grčke, Jadran je regija odakle se spuštaju kiše i nevere. Osim autora koji općenito naglašavaju opasnosti, olujni se uvjeti u zaljevu izravno spominju kod Apolonija više puta (IV, 507 – 510; 518 – 521; 576 - 580). Štoviše, iz posljednje navedenog odlomka može se zaključiti da je oluja nastupila vrlo nenadano, jer su do tada Argonauti bili veoma radosni zbog blagog i povoljnog vjetera (IV, 572). Kasnija Pseudo Skimnova vijest iz 2. st. pr. Kr. izravno ističe zloglasnost Jadrana zbog olujnog vremena. Nema sumnje da su takve okolnosti utjecale na grčku predodžbu o opasnostima i nužnosti većeg opreza. Naime, autor piše (384 - 387):

„ [U Jadranu] je žestok (zrak) i prevrtljivo se mijenja ponajviše ljeti, kad njime šibaju munje, udaraju gromovi i bjesne vihuri.“.

Prijevod prema Kozličić 1990, 160.

Magla

Jadranska se magla učestalo pojavljuje kao ogranak šire mase rasprostranjene nad južnim dijelom srednje Europe. Gušća je, dugotrajnija i rasprostranjenija u sjevernom, nego u južnom dijelu zaljeva. Najpovoljniji tereni za njezin nastanak su nizinska područja sjeverozapadnog Jadrana s lagunama i jezerima te albanske obale na jugu.¹¹⁰³

U Jadranu se magla uglavnom pojavljuje u zimskim mjesecima (od prosinca do veljače), ali je ima i tijekom prijelaznih sezona te ponekad ljeti. Niske zimske magle nastaju ujutro u blizini obalnih nizina i zaljeva. Nastupaju nakon kišnog vremena, pri tišini ili laganim vjetrovima. Uobičajeno je da ih zapadni vjetrovi donesu sa zapadnojadranskih laguna prema Tršćanskom zaljevu i Istri ili lagani istočnjak s albanskih obala prema pučini južnog Jadrana. Rijetko traju više

¹¹⁰³ Botrić 1952, 38.

od 3 dana. Jako jugo može stvoriti maglu uz rt Gjuhëzës, na brdima Boke kotorske te uz Mljet i Lastovo.¹¹⁰⁴

Magla može stvoriti ozbiljne probleme pri navigaciji, jer smanjuje vidljivost te izobličuje zvukove i slike što vodi do dezorijentacije u prostoru.¹¹⁰⁵ Različita sredozemna područja imaju drugačije režime pojave magle.¹¹⁰⁶ To povećava rizik, posebno ako mornari plove u nepoznato i nedovoljno poznaju lokalne uvjete.

Suvremeni podatci pokazuju da magleni pokrivač na Jadranu ne razvija veliku gustoću.¹¹⁰⁷ Međutim, hladniji klimatski uvjeti starijeg željeznog doba mogli su utjecati i na taj čimbenik. Ako bi brod naletio u maglu, primarna opasnost istočnog Jadrana leži u konfiguraciji obalne linije i podmorja, posebno zbog potencijalnog naletanja na pličine ili potopljene hridi.

3.5. OCEANOGRFSKE SPECIFIČNOSTI

Spomen jadranskih oceanografskih obilježja u antičkim je izvorima poprilično rijedak. Ipak, riječ je o neodvojivom dijelu jadranskog pomorskog krajolika. Uloga im je istaknuta, jer određuju raspon navigacijskih mogućnosti. Zato ovdje ističemo najvažnije, a to su morske mijene, struje i valovitost.

Morske mijene

Suvremena proučavanja oceanografije Jadrana pokazuju da se morske mijene pojavljuju kao posljedica periodičke cirkulacije vodene mase iz Sredozemnog mora, uz minimalan utjecaj gravitacijskih sila.¹¹⁰⁸ Posljedice morskih mijena u Sredozemlju pa tako i u Jadranu su puno manje

¹¹⁰⁴ Botrić 1952, 39; Makarović 1982, 13 – 15.

¹¹⁰⁵ Makarović 1982, 15; Beresford 2013, 95.

¹¹⁰⁶ Beresford 2013, 95 – 96.

¹¹⁰⁷ Magla je na Jadranu malokad deblja od 200 do 300 metara (Makarović 1982, 13 - 15). Vrlo slaba vidljivost nastaje kad pokrivač sprječava pogled na više od 3 km. Vidi Beresford 2013, 95 - 96.

¹¹⁰⁸ Botrić 1952, 3.

nego primjerice u Atlantiku gdje dnevne oscilacije mogu biti od 1,5 do 14 m.¹¹⁰⁹ Mjesta najvećih promjena morske razine u Sredozemlju su Gabeški, Sidanski, Korintski i Solunski zaljev te sjeverni Jadran.¹¹¹⁰

Više razine mora u Jadranu prevladavaju tijekom jeseni, a niže u proljeće i ljeto. Statistika pokazuje da je ljeti uobičajena oscilacija u većini južnog Jadrana oko 0,4 do 0,5 m.¹¹¹¹ Takva razlika ne predstavlja opasnost za plovidbu, osim eventualno uz albansku obalu ili u plitkim i uskim uvalama i kanalima. U specifičnim meteorološkim uvjetima s naglom promjenom tlaka i jakim udarima vjetra može se pojaviti tzv. „meteorološki tsunami“. Ta pojava uzrokuje naglo dizanje razine mora u uskim zaljevima kao što su Velolučki, Starogradoski ili Malostonski. Iznenadna visoka plima najopasnija je za uzobalna naselja.¹¹¹² Dobri poznavatelji lokalne topografije izbjegavaju sidriti i noćiti u takvim uvalama.¹¹¹³

Drastičnija promjena u dnevnoj plimi i oseci može se zbiti u sjevernom Jadranu tijekom jeseni i proljeća, ali samo kad ju osnaže meteorološki utjecaji poput jakog juga ili bure u sprezi s naglom promjenom atmosferskog tlaka. Tada se morska razina može podići i do metra što može biti riskantno u pličinama i lagunama sjevernog dijela zaljeva.¹¹¹⁴

Grčke vijesti o opasnosti od plime i oseke u Jadranu nisu poznate. Logično je pretpostaviti da je zbog malih oscilacija utjecaj morskih mijena bio sekundaran, čak i u uvjetima starijeg željeznog doba kad je razina mora u Jadranu bila niža.¹¹¹⁵ Opasnost je mogla doći od kombinacije različitih meteoroloških nepogodnosti koje je pratila nagla plima ili oseka. Poznato je da su Grci uobičavali mjeriti dubinu, ako bi naletjeli na sumnjivu pličinu (cf. u prenesenom značenju: Hom. *Od.* XII, 229 – 231; izravno: Hdt. II, 5, 2). U rimsko doba kad se više znalo o jadranskim zemljopisno-oceanografskim obilježjima, Strabon (V, 1, 5) piše da se more kod Veneta ponaša kao ocean pa je zato veliki dio ravnice pun laguna.

¹¹⁰⁹ Beresford 2013, 100 - 101

¹¹¹⁰ Morton 2001, 45, bilj. 109.

¹¹¹¹ Botrić 1952, 6; Krstulović et al. 2012, 30.

¹¹¹² Znatna materijalna šteta zbila se u Veloj Luci 1979. godine kad se razina mora naglo podigla za 3 metra kao posljedica „meteorološkog tsunamija“ (Krstulović et al. 2012, 3).

¹¹¹³ Vučetić i Vučetić 2002, 17.

¹¹¹⁴ Općenito: Botrić 1952; 6 – 12. Zimi niski atmosferski tlak dubokih ciklonalnih poremećaja uz jake južne vjetrove nagurava vodenu masu prema sjeveru. Tada može doći do znatnog porasta razine mora i plavljenja obala u sjevernom i istočnom dijelu jadranske obale. U Veneciji je ta pojava poznata kao *aqua alta*. (Krstulović et al. 2012, 30).

¹¹¹⁵ Vidi bilješku 936.

Stalno gibanje vodenih masa u Jadranu uvjetovano je zemljopisnim položajem i oblikom zaljeva, dubinskim osobinama te prodorom slaniye levantske vode iz Sredozemlja. Struja se kreće obrnuto od kazaljke na satu - ulazi kroz Otrantski tjesnac uz istočnu obalu, a zatim mijenja smjer na sjeveru zaljeva i izlazi niz zapadnu obalu. Široki pojas duž istočne obale razvija ogranke koji slabe i skreću prema Z, JZ i J. To se u većoj mjeri zbiva kod Lastova, Kornatskog otočja te istarskog rta Kamenjak. Tako se istovremeno pojačava smjer izlazne jadranske struje.¹¹¹⁶ Postoji nekoliko strujnih vrtloga, poput onih u Južnojadranskoj kotlini ili Tršćanskom zaljevu.¹¹¹⁷

Dinamičnost vodenih masa u Jadranu ovisi o sezonskim promjenama hidrografskih osobina, poput temperature, slanosti i gustoće. Za navigaciju je presudno gibanje površinskih struja. Uz istočnu jadransku obalu one su jače zimi, a uz zapadnu ljeti. Isto tako, u ljetnom i zimskom razdoblju na otvorenom dijelu srednjeg i južnog Jadrana prevladavaju uzdužne, a u proljeće i jesen poprečne struje.¹¹¹⁸

Suvremena mjerenja pokazuju da su istočnojadranska površinska strujanja poprilično slaba. Ona prosječno iznose od 55 do 80 cm/s (od 1 do 1,5 čvora), a najveća izmjerena vrijednost bila je 102 cm/s (1,98 čvora) kod rta Kamenjaka. Uz poneke iznimke, struje su jače tijekom hladnih godišnjih doba, a slabije u toplima.¹¹¹⁹ One stalnog smjera su kao i većina sredozemnih poprilično predvidljive.¹¹²⁰

Struje morskih mijena izmjenjuju se jedan ili dva puta dnevno, a rastu od juga prema sjeveru zbog veće visine plime. Njihova je brzina jedva primjetna.¹¹²¹ Na plovidbu mogu znatnije utjecati samo u sprezi s lokalnim meteorološkim ili topografskim okolnostima.

Jaka potisna sila vjetra može pojačati ili promijeniti kretanje morskih struja. U sjevernom Jadranu snažna bura uzrokuje ciklonalna strujanja, a istovremeno djeluje na izdizanje vodenih masa blizu istočne obale u središnjem i južnom dijelu Jadrana.¹¹²² Tijekom ljeta i općenito na otvorenom moru jugo poprilično pojačava glavni tok struje prema SZ.¹¹²³ Utjecaj imaju i dotoci

¹¹¹⁶ Botrić 1952, 13- 15; Makarović 1982, 5 – 6; Morton 2001, 39.

¹¹¹⁷ Krstulović et al. 2012, 12.

¹¹¹⁸ Krstulović et al. 2012, 12; 14.

¹¹¹⁹ Ibid. 19.

¹¹²⁰ Beresford 2013, 63; 101.

¹¹²¹ Botrić 1952, 12.

¹¹²² Makarović 1982, 5 – 6; Krstulović et al. 2012, 17.

¹¹²³ Krstulović et al. 2012, 17.

slatke vode jadranskog riječnog sliva što se najjače osjeti oko ušća većih rijeka. Zajedno s udarima bure, riječno strujanje iz Pada može stvoriti ciklonalno i anticiklonalno strujanje istočno od delte.¹¹²⁴ Najjača se struja inače razvija u uskim kanalima gdje potpomognuta vjetrom i morskim mijenama doseže brzinu od 3 do 4 čvora.¹¹²⁵ U toplijem polugodištu i pogodnim vremenskim uvjetima jadranske morske struje ne mogu se smatrati vrlo izazovnim.

Opasnost od jače morske struje veća je pri lošem vremenu u razvedenom dijelu istočne jadranske obale zbog kanala, tjesnaca i rtova. Tada prijete nagla promjena smjera dubokomorskih tokova, uz razvoj jačeg vjetera i valovitosti.¹¹²⁶ Valja imati na umu da su takve okolnosti nisu bile potpuno strane grčkim moreplovcima, posebno onima koji su stekli iskustvo plovidbe razvedenim arhipelagom Egejskog mora.¹¹²⁷

Valovitost

Prema uzroku nastanka valovi se danas dijele na vjetrovne, kapilarne, plimne, infratežinske, olujne uspore, mrtvo more i tsunamije. Za plovidbu na dnevnoj bazi najznačajniji su težinski valovi koji nastaju dinamičkim djelovanjem vjetera.¹¹²⁸ Opis takvog mehanizma spominje se već u Homerovoj *Ilijadi* (XV, 381 - 384).

Budući da je Jadran relativno malo i zatvoreno more, privjetrišta nisu dovoljna za razvoj vrlo velikih valova. Zbog jakih olujnih vjetrova, osobito iz JI, Z, JZ i SI, veća valovitost može nastati na otvorenom moru, dok je u priobalnom akvatoriju to vrlo rijetko.

Iako su valovi od juga općenito viši, puhanje bure stvara strmije i nepravilnije oblike koji dodatno naprežu brodski trupac.¹¹²⁹ Križanje valova na otvorenom moru ili posebice oko rtova može biti dodatna opasnost.¹¹³⁰

¹¹²⁴ Ibid. 17.

¹¹²⁵ Botrić 1952, 12; Makarović 1982, 6.

¹¹²⁶ Morton 2001, 39 – 42.

¹¹²⁷ Ibid. 90; 98.

¹¹²⁸ Krstulović et al. 2012, 23 – 24.

¹¹²⁹ Vučetić i Vučetić 2002, 15- 17; Beresford 2013, 86.

¹¹³⁰ Morton 2001, 40.

Zbog većeg privjetrišta (oko 700 km) valovi juga su viši u sjevernom, nego u južnom Jadranu. Primjerice, na sjeveru je u siječnju 1996. godine izmjeren val maksimalne visine 10,8 m. Primjenom teorije ekstrema računa se da su se ondje mogli pojaviti valovi i do 14 m u stogodišnjem povratnom periodu.¹¹³¹ Maksimalna visina vala na jugu zabilježena je kod Palagruže i iznosi 8,4 m,¹¹³² dok usmeno priopćenje Božidara Omrčana koje u članku navodi Marina Milićević Bradač, spominje visinu vala od 11,3 m na platformi Panon kod Dugog otoka.¹¹³³ U otočkom okružju, prosječne najveće vrijednosti su puno manje. Primjerice, u Bračkom kanalu iznose 2,84 m.¹¹³⁴

Navedene ekstremne vrijednosti su vrlo rijetke. Nastaju kao posljedica olujnih vjetrova, većinom tijekom jeseni i zime.¹¹³⁵ Statistički podatci s istočne obale Jadrana pokazuju da su u toplim sezonama najučestaliji valovi do 1 m, a tijekom hladnog polugodišta prosjek je od 1 do 2 m.¹¹³⁶ Takva valovitost mogla je biti izazovna za brodove na vesla, ali su je jedrenjaci dubljeg gaza lako podnosili.¹¹³⁷ Kod ranih grčkih brodova nevolja je mogla doći zbog ispunjavanja brodskog trupa morem koji je trebalo brzo i neprestano prazniti. O tome među ostalim svjedoči i Alkej (VI, 1 - 8).¹¹³⁸ Za razliku od sredozemnih pučina, u gustom arhipelagu istočne jadranske obale utočište od velikih valova bilo je moguće pronaći u zaštićenim uvalama kopna ili većih otoka.

¹¹³¹ Krstulović et al. 2012, 25. Općenito promatrajući, u većini Sredozemlja valovi viši od 3,6 m su rijetki, osim uz Kirenaiku gdje mogu biti visoki i do 4,25 m. U olujnim okolnostima, visina doseže vrijednosti od 14 do 24 m (Heikell 1990, 34 - 35).

¹¹³² Krstulović et al. 2012, 25.

¹¹³³ Milićević-Bradač 2009, 287, bilj. 26.

¹¹³⁴ Krstulović et al. 2012, 28.

¹¹³⁵ Jadranski režim valovitosti poklapa se sa sredozemnim. Zbog prolaska depresija visoki su valovi tipični od prosinca do ožujka. Stabilni S i SZ vjetrovi stvaraju srednje visoke valove od lipnja do rujna. Mali valovi prevladavaju tijekom svibnja te ponekad u listopadu i studenom (Goldsmith i Sofer 1983, 42 - 43).

¹¹³⁶ Krstulović et al. 2012, 29.

¹¹³⁷ Beresford 2013, 138 – 139; 143 – 144 prema Polyaen. III, 11, 13. Također, komentar za jedrenjake u Ibid. 176.

¹¹³⁸ Od predrarhajskog doba do izuma brodskih pumpi tijekom 4. st. pr. Kr., ispunjavanje brodskog trupa morem bio je ozbiljan problem (Morton 2001, 275, bilj. 27).

4. KOLIKO JE JADRAN ZA GRČKE MORNARE BIO OPASAN?

ULOGA TOPOGRAFSKIH, METEOROLOŠKIH I OCEANOGRAFSKIH

OBILJEŽJA

Iz ponešto sačuvanih pisanih izvora o Jadranu može se zaključiti da su ga grčki pisci smatrali nepogodnim i relativno opasnim pomorskim krajolikom. O tome izravno na dva mjesta svjedoči Lizija (XXXII, 25; ap. Athen. *Deipn.* XIII, 95 = 612D), Pseudo Skimno (384 - 387), Jamblih (XXXV, 257), a vjerujemo i zemljopisni termini poput velikog Rejina zaljeva (Prom. 837) ili Kronova mora (Apoll. Rhod. IV, 326; 509; 548). Na temelju izdvajanja topografskih, meteoroloških i oceanografskih obilježja Jadrana valjano je pretpostaviti da su prirodne okolnosti mogle doprinijeti oblikovanju opće negativne predodžbe o pomorskom i kopnenom krajoliku.

Budući da su protagonisti ranih plovidbi bili iz različitih dijelova grčkog svijeta, logično je pretpostaviti više zasebnih prospekcijskih pothvata u Jadranu. Tome svjedoče i vijesti nekih grčkih pisaca.¹¹³⁹ Zato se nadogradnja prostornog znanja o Jadranu ne može univerzalno primijeniti na cijeli grčki svijet. Ona je prije svega ovisila o kolanju informacija u arhaisko doba i spremnosti na dijeljenje iskustva s drugima. Prvo poznato kodificirano znanje o Jadranu potječe iz Hekatejeva pera, a datira se u kraj 6. ili početak 5. st. pr. Kr. Detaljniji topografski opis djelo je Pseudo Skilaka koji je stvarao sredinom 4. st. pr. Kr. Bez obzira na izostanak ili šture opaske o topografskim, meteorološkim i oceanografskim okolnostima grčkih peljara, priklanjamo se mišljenju o funkcioniranju mentalnih i čulnih mapa. Takva su iskustva mogla iskočiti u pisanim izvorima raznih žanrova, ocrtavajući svakodnevne vijesti grčkih moreplovaca, istraživača i trgovaca.

Na percepciju o „opasnom“ Jadranu prvenstveno bi utjecali *faktori iznenađenja*. Njih u nešto manjoj mjeri stvaraju topografske okolnosti. Takvo je iskustvo moglo nastati ako su grčki moreplovci nenadano naletjeli na pličinu, klifove, strmce, uzobalne hridi, nepovoljna sidrišta, snažna privjetrišta i slično. Budući da se prospekcija u arhaisko doba odvijala u manjim brodovima (ikosori, triakontori, manji jedrenjaci te iznimno pentekontori), neugodna se iskustva mogu pripisati i potrebi za izvlačenjem brodova i noćenjem na krševitim obalama koje su u određenim zonama neprekidno strme, a vjerojatno nekoć i obrasle u gustu sredozemnu vegetaciju. Međutim,

¹¹³⁹ Vidi poglavlje 2 ove cjeline.

nema sumnje da razvedeni akvatorij istočnog Jadrana nudi i brojne pogodne pozicije, osobito za sidrenje i sklanjanje od naglih vremenskih pogoršanja. Na takvim je mjestima vrlo vjerojatno postojao drugi tip prijetnje koji se može tražiti u regionalnim i lokalnim društvenim okolnostima.¹¹⁴⁰ Manjak većih riječnih ušća i izvora pitke vode na otocima istočnojadranskog arhipelaga mogu se s pravom smatrati konkretnom zemljopisnom otegotnošću.

Faktori iznenađenja prvenstveno su nastajali iz meteoroloških i oceanografskih ekstrema. Na istočnoj jadranskog obali to su moćni zapusi bure, jako jugo, brza meteorološka promjena i nastupanje olujnog vremena ili druge anemološke komplikacije koje razvijaju veliku valovitost u okrilju razvedene obale. U sprezi s ekstremnim meteorološkim uvjetima tu mogu se pridodati i izrazite oscilacije u morskim mijenama (tzv. meteorološki tsunami) ili nagla promjena morskih strujanja.

Razumno je upitati se koja bi bila vjerojatnost da grčki moreplovci prožive takve nevolje ili opasnosti u Jadranu. Prospektori su vrlo vjerojatno plovili tijekom idealne sezone, prema Heziodu (*Op.* 663 – 669) pedeset dana nakon ljetnog solsticija.¹¹⁴¹ Suvremeni podatci pokazuju da je vjerojatnost za nastanak meteoroloških ekstrema u Jadranu tada relativno niska, osim iznenadnih pojava tipičnih za sva godišnja doba, poput jake kiše, nagle pojave olujnog vremena ili silovite bure. Međutim, u prijelaznim razdobljima šansa za to bila je puno veća, posebno ako uračunamo hladnije i vlažnije uvjete starijeg željeznog doba. Znatizelja u spoju s neiskustvom lako je mogla dovesti grčke prospektore i trgovce u nezavidnu vremensku situaciju. Vjerujemo da je Eshilova vijest (*Prom.* 837 - 838) o hladnim vjetrovima Rejina zaljeva tome najbolji argument.

Razvojem grčkog interesa za Jadran u 6. st. pr. Kr., a posebno nakon trajnog naseljavanja u Adriji i Spini, vjerojatnost loših iskustava plovidbe uz istočnu obalu se umnogostručila. U istoj mjeri, grčki su mornari dobili priliku bolje proučiti zemljopisne okolnosti. Promet duž trgovačkih ruta prema sjeveru zaljeva posljedično je umnažao grčko znanje o jadranskim meteorološkim i oceanografskim specifičnostima.¹¹⁴²

¹¹⁴⁰ Vidi više u cjelini VI, poglavlje 5.

¹¹⁴¹ Beresford (2013, 62) smatra da su na ograničenja Heziodova plovidbenog kalendara utjecali hladniji uvjeti starijeg željeznog doba. Tomislav Bilić (2012, 92) vjeruje da se grčki istraživači nisu bili odvažili ploviti u nepoznate krajeve tijekom nepovoljne sezone.

¹¹⁴² Kad veći broj brodova počne posjećivati neku regiju, pomorska se ekspertiza neproporcionalno povećava (Mattingly 1988, 54).

Srž navigacijskog sustava bila je pratiti režim vjetrova. Jedno od tipičnih obilježja Jadrana je nagla promjena smjera i jačine vjetra.¹¹⁴³ Takvi su uvjeti u grčkoj literaturi okarakterizirani kao opasni (Eur. *IT.* 1350 - 1413), a istovremeno su morali biti izazovni i naporni za posadu jedrenjaka.¹¹⁴⁴ Od Hezioda se saznaje da su Grci preferirali jedro od vesala.¹¹⁴⁵ Aristotelovo pisano svjedočanstvo (*Mech.* 851b) i recentni eksperimenti rukovanja kvadratnim jedrom pokazuju da su Grci znali i mogli ploviti u vjetar.¹¹⁴⁶ Spekulira se da su od kraja 8. st. pr. Kr. brodovi imali razvijen sustav jedrenja koji im je omogućavao takav manevar.¹¹⁴⁷ Međutim, razumno je pretpostaviti da je posada uobičavala i preferirala čekati povoljni potisak u krmu, osobito ako se razvio jači vjetar u pramac.¹¹⁴⁸ Zato bi snažan jadranski jugo ili maestral primorali moreplovce zatražiti zaklon u slučaju nepovoljnih uvjeta. Ishod je mogao biti koban, ako se plovilo dijelovima istočnog Jadrana koji oskudijevaju prirodnim skloništima od dominantnih vjetrova. Takvi su vremenski uvjeti mogli prirodno nagnati grčke moreplovce da upamte i pridržavaju se ograničenja povoljne plovidbene sezone.

Na temelju suvremenog jadranskog režima JI i SZ vjetrova, vjeruje se da je idealno vrijeme za uplovljavanje u Jadran bilo tijekom svibnja i lipnja.¹¹⁴⁹ Isto je moguće i tijekom ljeta, ali uglavnom uz zapadnu obalu.¹¹⁵⁰ Sezona isplovljavanja odgovarala bi srpnju i kolovozu, a u povoljnim okolnostima i ranoj jeseni pa sve do listopada kad jugo postaje učestalije.¹¹⁵¹ Valja imati na umu da bi paleoklimatski režim starijeg željeznog doba mogao stvoriti dodatna ograničenja, a ako se plovilo u rubnim sezonama vjerojatnost lošeg ishoda bila je veća.

Za razliku od općih opažanja pomorskog krajolika Jadrana poput režima vjetrova, poznavanje lokalnih topografskih, meteoroloških i oceanografskih specifičnosti zahtijevalo je puno više iskustva. Za moreplovce na velike udaljenosti takve su okolnosti uvijek mogle pružiti neugodno iznenađenje. Usložavanje pomorskih komunikacija tijekom 5. st. pr. Kr. podrazumijeva plovidbu

¹¹⁴³ Morton 2001, 121. Za zapadno Sredozemlje općenito: Beresford 2013, 80.

¹¹⁴⁴ Beresford 2013, 80.

¹¹⁴⁵ Mele 1979, 44 – 45; 53.

¹¹⁴⁶ Za grčku plovidbu u vjetar vidi: Roberts 1995, 312 – 314. Sažetak o problemu i eksperimentalni primjeri u Beresford 2013, 158 – 163; 171. Stariji stav o nemogućnosti plovidbe u vjetar (Casson 1950, 145) preuzeo je u domaćoj literaturi Tomislav Bilić (2012, 84).

¹¹⁴⁷ Roberts 1990, 290.

¹¹⁴⁸ Za rutinu čekanja u slučaju nepovoljne anemološke situacije vidi: Beresford 2013, 166 s literaturom u bilj. 206.

¹¹⁴⁹ Kirigin et al. 2009, 147.

¹¹⁵⁰ Bilić 2012, 92.

¹¹⁵¹ Kirigin et al. 2009, 150.

i izvan sezone ili tijekom noći.¹¹⁵² Nema sumnje da su takva iskustva mogla dodatno pridonijeti negativnoj reputaciji Jadrana.

Prilagodba specifičnim klimatsko-meteorološkim uvjetima urođena je ljudskom rodu.¹¹⁵³ Unatoč neprilikama, Grci su se ipak naselili na sjeveru jadranskog zaljeva i ovladali regionalnim pomorskim rutama. Ne smije se zanemariti da ušće rijeke Pad nije meteorološki povoljno područje. Čest prolaz depresija koje nose kišu ili nevere, potencijalni udari jakog juga, veće oscilacije u razini mora i ciklonska strujanja u kombinaciji s burom samo su neki od lokalnih opasnosti sjeverojadranskog akvatorija. Nadvladavanje lokalnih meteorološko-oceanografskih otegotnosti primjećuje se i u slučaju grčkog naseljavanja na srednjodalmatinskim otocima početkom 4. st. pr. Kr.¹¹⁵⁴

Dakle, promjenjivi i neugodni klimatsko-meteorološki uvjeti očito nisu bili presudan čimbenik slabog trgovačkog interesa i želje za trajnim naseljavanjem. Osim Jadrana, usporedni primjer može biti Crno more. Prema Pindaru (*Pyth.* IV, 204) to je more negostoljubivo, a suvremeni meteorološki i oceanografski podatci mogu poslužiti kao dodatni argument za takvu tezu.¹¹⁵⁵ Unatoč zahtjevnim klimatsko-meteorološkim okolnostima grčko je naseljavanje na Crnom moru progresivno napredovalo. Na mikrolokalnoj razini mnogo je podudarnih obrazaca. Primjerice, fokejska Masalija nalazi se u Lionskom zaljevu gdje se zimi razvija rekordan broj depresija, a mogući su naleti silnog sjeverozapadnog mistrala, gotovo podjednako tijekom hladnog i toplog polugodišta.¹¹⁵⁶ Fenički Hippo Acra u sjevernom Tunisu ima prema suvremenim mjerenjima prosječno najveću učestalost jakih i olujnih vjetrova u Sredozemlju.¹¹⁵⁷ Dakle, ako je postojala snažna motivacija za pomorsku komunikaciju, razmjenu ili naseljavanje, meteorološka ograničenja i nedostaci očito su bili sekundarni. S druge strane, opće klimatske promjene valja promatrati kao katalizator društvenih kretanja. Primjerice, klimatske promjene tijekom 4. st. pr.

¹¹⁵² O noćnoj plovidbi Jadranom svjedoči već Pseudo Skilak (15 – 17; 20; 25), navodeći da je uz zapadnu jadransku obalu, Istru te od Butoje do Epidamna uobičajena plovidba noću.

¹¹⁵³ Knapp i Manning 2016, 136 – 137.

¹¹⁵⁴ Slično je zaključio još R L. Beaumont (1936, 160).

¹¹⁵⁵ Za Crno more isto je istaknuo James Beresford (2013, 47). Spominje snažne jesenje vjetrove koji mogu postići snagu od 9 do 12 Bf (BSP 2000, 32, 38). U hladnijem polugodištu ondje je veća oblačnost, češća kiša i učestala magla (BSP 2000, 38 - 39). Na zapadnim i sjevernim obalama Crnog mora tijekom zime more se zaleđuje (BSP 2000, 25, 30 - 31). Ipak, Grci su s vremenom ondje razvili aktivnu pomorsku mrežu komunikacije (Milićević Bradač 2004, 85 - 106).

¹¹⁵⁶ Beresford 2013, 57 – 58; 65- 66; 72. Mistral iznad 9 Bf pojavljuje se ondje prosječno 11 dana u godini. U vrlo olujnim uvjetima razvija snagu iznad 10 Bf, no to se zbiva rijetko (MP II 1978, 13).

¹¹⁵⁷ AM 1964, 134 – 135; Beresford 2013, 69.

Kr. mogle su potaknuti Grke na potragu za novim izvorima hrane zbog populacijskog pritiska i porasta sušnih godina u Grčkoj i južnim predjelima Sredozemlja.¹¹⁵⁸ Grčki opstanak u srednjoj Dalmaciji tijekom 4. i 3. st. pr. Kr. možda ima dodirnih točaka i s tim čimbenikom, no teško je odrediti u kojoj mjeri zbog nedovoljne kronološke preciznosti klimatskih varijacija.

Promatrajući iz šire perspektive, čini se da su pri grčkoj odluci o trajnom naseljavanju lokalna topografska obilježja bila nadređena meteorološkim okolnostima. Sredozemni fizički krajolik nije mogao iznenaditi u tolikoj mjeri kao meteorološki ili oceanografski ekstremi. Međutim, uloga im nije bila posve sporedna, osobito ako su u sprezi s lokalnom topografijom stvarali dojam stranog, opasnog i riskantnog.

¹¹⁵⁸ Cf. Bresson 2016, 64.

5. ISTOČNI JADRAN I KLJUČNI TOPOGRAFSKI ELEMENTI ZA TRAJNO GRČKO NASELJAVANJE

Uzobalna topografija imala je ključnu ulogu prilikom naseljavanja. Valja ju promatrati kao pozornicu za trgovačku eksploataciju i podizanje potencijalnog trgovišta ili naseobine. Brojnost raznovrsnih sredozemnih niša pružala je Grcima mogućnost selektivnog odabira uz kvalitativnu procjenu zemljopisnih okolnosti. Na temelju suvremenog proučavanja grčke i feničke kolonizacije¹¹⁵⁹ izdvajamo tri topografska obilježja koja djeluju kao presudna za odluku o trajnom naseljavanju:

- 1) *Pogodna pomorska pozicija na rubu urođeničkog teritorija* - Ovaj termin podrazumijeva zemljopisni položaj na kojem podizanje naselja djeluje povoljno. Brojni sredozemni i crnomorski primjeri pokazuju da su Grci preferirali otoke i otočiće blizu kopna te rtove ili isturene sprudove okružene močvarom.¹¹⁶⁰ Prvenstveni razlog tome bilo je veće jamstvo sigurnosti - krucijalno tijekom prve dvije etape života naseobina. Otoci ili otočići su odvojeni od kopna,¹¹⁶¹ rtovi su se mogli lakše braniti i utvrditi na prevlakama,¹¹⁶² dok je močvarno tlo prirodna zaštita tipična za lagune ili riječna ušća.¹¹⁶³ Spomenuti su položaji nerijetko bili prethodno naseljeni urođenicima,¹¹⁶⁴ ali je rubna pozicija s obzirom na starosjedilačko zaleđe pridonosila početnoj političkoj neutralnosti. Zato su takva mjesta pružala veću uspješnost razmjene i jačanje trgovačkog partnerstva.¹¹⁶⁵ Kako je grčka trgovačka mreža počivala na pomorskim kontaktima, lokacija je trebala gravitirati pogodnom sidrištu i prirodnoj luci.

¹¹⁵⁹ Osim za grčki slučaj, iste tri kategorije vrijede i za fenički obrazac naseljavanja. Vidi više u Van Dommelen 2005, 120; 125; Niemeyer 2006, 156; Hodos 2009, 229 – 230 itd.

¹¹⁶⁰ D'Ercole 2012a, 27 – 28.

¹¹⁶¹ Takav uzorak naseljavanja vidi se u slučaju italske Pitekuse, siciliske Sirakuze i Motije, crnomorskog Berezana, libijske Plateje itd. Vidi više u cjelini III, poglavlje 2.3.1.

¹¹⁶² Takvi su primjerice Epidamno, Potideja, nakon pripojenja Ortigije kopnu i Sirakuza, Tarant, Kizik, Sinopa itd. Zbog učestalosti ovog obrasca naseljavanja, u suvremenoj se literaturi krajolik grčke kolonizacije često promatra kroz „umrežavanje sredozemnih i crnomorskih prevlaka“ (npr. Prontera 1986, 300; D'Ercole 2012a, 27).

¹¹⁶³ Vidi izdvojene primjere u D'Ercole 2012a, 28. Iako su močvare pružale nezdravo okruženje, crnomorski Fazid ili jadranska Adrija i Spina primjeri su nadilaženja zemljopisnih ograničenja. Vidi u Tsatskheladze 2006, liv.

¹¹⁶⁴ Vidi više u cjelini III, poglavlje 2.3.1.

¹¹⁶⁵ Vidi više u cjelini III, poglavlje 2.2.

Budući da je složenija lučka infrastruktura kod Grka ovjerena tek na koncu 6. st. pr. Kr., prirodni položaji koji su omogućavali sigurno sidrenje, izvlačenje brodova te utovar i pretovar robe imali su veliku važnost za naseljavanje tijekom ranijeg arhajskog doba.¹¹⁶⁶ Dodatna pogodnost bilo je i prirodno uzvišenje, jer se tako moglo lakše nadzirati pomorski promet i efikasnije braniti. Tijekom treće etape, uzvišenja su poslužila za izgradnju sakralnih građevina te ostalih urbanističkih elemenata tipičnih za grčku akropolu. Velika prednost na otocima, otočićima ili rtovima bio je izvor pitke vode ili blizina riječnog toka.¹¹⁶⁷ Taj je čimbenik pridonosio samostalnosti, pružao sigurnost i olakšavao svakodnevnu logistiku opskrbe novoj zajednici.

- 2) *Obalne ravnice i plodno zemljište* – Puno plodne zemlje oko naseobinskog položaja garantiralo je ekonomsku samostalnost i prosperitet grčke enklave.¹¹⁶⁸ Zato su kvantitativna i kvalitativna svojstva zemljišta bila vrlo važan čimbenik prilikom odluke o naseljavanju. To dokazuju zemljopisni položaji većine grčkih naseobina diljem Sredozemlja i Crnog mora, ali i povijesni izvori koji donose opis migracija s početnog položaja kako bi Grci stekli plodnije ili veće zemljište.¹¹⁶⁹ Idealni prostor bile bi prostrane uzobalne ravnice, široke aluvijalne nizine ili visoravni.
- 3) *Komunikacijski koridori prema unutrašnjosti* –Plovne rijeke i prohodne doline blagih padina oduvijek su bile pogodni komunikacijski koridori koji su spajali obalu s unutrašnjosti. Takvi su prirodni sustavi od prapovijesti povezivali lokalne zajednice.¹¹⁷⁰ Zato ne čudi da su se Grci kao pomorski narod naklonjen trgovini preferirali naseliti nedaleko ili izravno u obalnim čvorištima. Složene komunikacijske sustave pružale su rijeke rasprostranjenih ušća i dubokog poniranja u unutrašnjost. Takve su primjerice Rhône, Pad, Nil, Dunav, Dnjepar itd. Nedaleko

¹¹⁶⁶ O takvim prirodnim položajima pisali su Homer (*Od.* I, 485 – 486; IX, 135 – 151; X, 87 - 97) i Heziod (*Op.* 624 - 626). Opis luke na Sheriji (*Od.* VI, 262 - 265) smatra se kasnijom interpolacijom (Morton 2001, 107, bilj. 61). Prva vijest o izgradnji umjetne luke pripisuje se Polikratu sa Sama i datira između 530. i 525. g. pr. Kr. (Hdt. III, 60, 3). O starijim građevinskim intervencijama poput gradnje dokova ili lukobrana vidi u Morton 2001, 106 – 107 i bilj. 61 i 62.

¹¹⁶⁷ Obrazac naseljavanja uz izvor pitke vode tipičan je za brojne grčke naseobine. Korelacija se jasno vidi na sicilskim primjercima. Među istraženim primjerima su npr. Zankle, Sirakuza, Gela, Megara Hiblejska te fenička Motija i Solunt itd. (De Angelis 2016, 47 – 48; 68 – 71). U nekim bolje poznatim arheološkim slučajevima to je obilježje dominantno. Primjerice, Robin Osborne (1998, 262) okarakterizirao je najraniju Sirakuzu kao grozd kuća oko izvora pitke vode. Dostupnost vode mogla je izravno utjecati na strategiju naseljavanja. Prilikom prvotnog naseljavanja na Balearima, Feničani su odabrali Ibizu, a ne Formenteru jer ondje nema prirodnih izvora pitke vode (Van Dommelen 2005, 131).

¹¹⁶⁸ D'Ercole 2012a, 28.

¹¹⁶⁹ Vidi primjere u cjelini III, poglavlje 2.3.2 i cjelini V, poglavlje 3.3.4.

¹¹⁷⁰ Harris 2005, 4; Manning 2018, 76 – 77.

od njihovih ušća nastale su Masalija, Adrija, Spina, Naukratis, Istar, Tiras, Boristen, Olbija i druge. Pregled sredozemnih i crnomorskih regija pokazuje da se obrazac gravitiranja obližnjem riječnom sustavu može primijeniti na većinu grčkih ili feničkih naseobina i trgovišta.¹¹⁷¹ Ta činjenica istovremeno pokazuje veliku važnost održavanja trgovačkih veza sa zaleđem, kroz neizravni ili izravni kontakt s autohtonim svijetom. Riječni komunikacijski koridori bili su ključni za krajolik vertikalnih struktura, jer su za razliku od strmog i teško prohodnog zaleđa bili jedini prirodni putevi prema bližoj ili daljoj unutrašnjosti (karta 21).¹¹⁷²

Promatrajući tri navedene kategorije u kontekstu prospekcije istočne obale Jadrana, može se zaključiti da su Grci bili kadri prepoznati pomorske položaje s dobrim lukama, kao i mnoštvo naseljivih otočića i rtova. Brojnost luka u Jadranu naglasio je već Pseudo Skilak (27), a slično je spomenuo i Strabon (VII, 5, 10) tri stoljeća kasnije, pišući o njihovoj povoljnosti na ilirskoj obali i otocima. Valjano je pretpostaviti da je kroz povremena zaustavljanja raslo znanje o rijetkoj dostupnosti izvora pitke vode, posebno na krškim otocima istočnog Jadrana. Zato ne čudi da su na početku 4. st. pr. Kr. Grci odabrali naseliti se u Viškoj i Starigradskoj uvali, jer posjeduju prirodne izvore, a istovremeno su i jedne od najboljih prirodnih luka otočkog dijela Dalmacije.¹¹⁷³ Štoviše, vodni resurs spominje se izravno i u povijesnom izvoru. Opisujući Far, Efor (FGrHist 70 F 89 = ap. Steph. Byz. s. v. Φάρος) ističe da grad ima obližnju rijeku.¹¹⁷⁴ Ključni zemljopisni čimbenici koje su Grci mogli zamijetiti su drastični nedostatak velikih plodnih površina uz obalu kopna i otoka te manjak laguna i komunikacijskih riječnih koridora prema unutrašnjosti.

¹¹⁷¹ U Kampaniji su važni komunikacijski koridori rijeke Volturno, Sarno i Sele čijim su sustavima povezanosti gravitirale grčke naseobine Kuma, Neapol, Posejdonija i druge. (D'Agostino 2006, 203; Morris 2016, 144 - 146). Za naseobine južne Italije takve su bile rijeke Bradano, Basento te nekoliko manjih riječnih tokova u neposrednoj blizini Taranta, Metaponta, Sirisa, Sibarisa, Herakleje, Krotona itd (Yntema 2016, 216; 219; Lentjes 2016, 190 - 191; 198; Crudo 2018, 7). Na Siciliji su brojni tokovi regionalnih rijeka povezivale grčke naseobine s unutrašnjosti. Takvi su npr. Selinunt i Belice, Herakleja Minoa i Platani, Akragant i San Leone, Gela i Salso i Dirillo, Sirakuza i Anapo, Leontini i San Leonardo, Katane i Simeto, Himera i Fiume Grande te brojni drugi (Leighton 2000, 21 - 23; Domínguez 2006, 263 - 311; De Angelis 2016, 294). Donji bazen rijeke Rhône bila je regionalna komunikacijska osovina za Masaliju te ostale grčke naseobine i trgovišta u Provansi (Dietler 2005a, 13; Idem 2010, 7). Za Feničane u Iberiji isto su predstavljale rijeke Guadalquivir, Rio Tinto, Tajo, Mondegoitd. (Idem 2009, 7). Na mjestima koja nisu naseljena, trgovina s urođenicima ponovo je vezana uz riječne koridore Dobar primjer tome je fenički kontakt s portugalskim obalama gdje je razmjena ovjerena na ušćima Taga, Sada i Mondega (Arruda 2009, 115).

¹¹⁷² Više u poglavlju 3.3. ove cjeline.

¹¹⁷³ Dostupnost vode u viškoj uvali naglasio je i Branko Kirigin (2010c, 119 - 120), a za Far Jasna Jeličić-Radonić (2010, 125).

¹¹⁷⁴ Danas ta rijeka ne postoji. Prema geološkoj karti Hvara, nekadašnji tok vjerojatno je tekao iz pravca današnjeg Dola prema Starom Gradu (vidi Kirigin 2004, 17).

Iako se razvedena obala općenito smatra poželjnim krajolikom za grčko naseljavanje,¹¹⁷⁵ istočni se Jadran ne uklapa u taj okvir. Colin McEvedy definirao je model ekosfere obalnog tipa (*ecospheres of special „littoral“ type*) kojim je pokušao objasniti univerzalnost grčkih obalnih preferencija. Temelj njegove teze zasniva se na položaju naselja kojem razvedenost omogućava razvoj pomorske komunikacijske mreže. Na Sredozemlju i Crnom moru izdvojio je nekoliko takvih zona od kojih se istočnojadranska (McEvedy je naziva dalmatinskom) nalazi na trećem mjestu, odmah iza egejske i krimske (tablica 3).¹¹⁷⁶ Iako se McEvedijeva karta Sredozemlja preklapa s većinom područja gdje je grčko naseljavanje uzelo maha (karta 24), istočnojadranska zona je ipak iznimka, posebno u arhajsko, ali nastavno i na klasično doba. Očito je da isključivo zemljopisni pogled ne pruža univerzalno objašnjive smjernice za grčki odabir povoljnog naseobinskog položaja.

Iako na prvi pogled zemljopisna obilježja djeluju kao dovoljan razlog za slabiji interes grčkih trgovaca i kolonizatora, vjerujemo da su interpretativne mogućnosti puno šire. Topografiju valja promatrati kao pozornicu na kojoj su se razvijala specifična ekonomska i društvena kretanja. Kroz spomenute kategorije manjak grčkih preferencija za istočni Jadran prije 4. st. postaje još jasniji.

¹¹⁷⁵ McEvedy 2002, 10.

¹¹⁷⁶ Ibid. 10.

V.

EKONOMSKE OKOLNOSTI

1. VAŽNOST EKONOMSKIH ČIMBENIKA PRI GRČKOJ PROSPEKCIJSKOJ TRGOVINI I NASELJAVANJU

Ekonomski čimbenici pripadaju dominantnim silama interakcije Grka s urođenicima. Zbog velikog ulaganja i rizika pri trgovačkim ili kolonizacijskim aktivnostima, planovi koje su Grci imali na udaljenim obalama morali su se isplatiti. Povoljan ekonomski ishod ostvario bi se kroz oportunu miroljubivu razmjenu i uhodavanje trgovačke suradnje. Oba se procesa mogu istovremeno promatrati kao snažni temelji kompromisnog odnosa koji bi jamčio razvoj trgovišta ili trajne naseobine.

Želja za novom razmjenom i uhodavanje trgovačkih veza počivali su na ekonomskim predispozicijama prekomorskog teritorija. Iz perspektive grčkih prospektora i trgovaca, jasni pokazatelji ekonomskih kapaciteta bili bi veliko plodno zemljište uz obalu ili prirodna čvorišta u kojima se sabirala roba iz bliže ili dalje unutrašnjosti. Specifični krajolik pružao je različite gospodarske uvjete pa je sukladno tome varirala i ekonomska moć raznih zajednica. Nema sumnje da su autohtone zajednice pristajale mijenjati određenu robu na temelju njezine dostupnosti, količine koje su posjedovale te svijesti koliko su mogle proizvesti, otkupiti i preprodati. Grčko prepoznavanje perspektivnih razmjenskih niša i ekonomski pogodnih područja pripadalo je među ključne čimbenike pri odluci o uspostavi aktivnog trgovačkog odnosa ili za trajno naseljavanje.

Iako bi ekonomsku moć bilo najučinkovitije promatrati na mikroregionalnoj razini, za potrebe ovog rada ograničili smo se na opća obilježja krajolika. Uz pomoć povijesnih, arheoloških, pedoloških, antropoloških i etnoloških podataka, cilj je rekonstruirati ekonomske kapacitete istočnojadranskog kopna i otoka. Slijedi primjena potencijalnih reperkusija na dinamiku susreta Grka i urođenika.

2. UPORIŠTA ZA PERIFERNU TRAMPU GRKA S UROĐENICIMA

ISTOČNOG JADRANA PRIJE 4. ST. PR. KR.

Sporadični grčki predmeti u urođeničkom arheološkom kontekstu učestalo se promatraju kao tragovi prospekcijskih susreta kroz trampu ili razmjenu gostinjskih darova.¹¹⁷⁷ Osim što je broj poznatih grčkih nalaza s istočne jadranske obale prije 4. st. pr. Kr. relativno skroman, dodatna je otegotna okolnost njihov neprecizan arheološki kontekst. Izuzev razmjene, urođenici su grčke predmete mogli pribaviti kao mito za nenapadanje, plaću za pruženu pomoć, obavljeni rad i slično.¹¹⁷⁸ Za narode sklone plovidbi¹¹⁷⁹ u obzir dolaze pljačka i gusarenje,¹¹⁸⁰ danak za plovidbu ili pristajanje i slično. Od svih navedenih mogućnosti čiji je ishod mogao završiti sukobom, logično je pretpostaviti da se djelomično odvijala i miroljubiva razmjena. Takva je društvena dinamika usko povezana s načinom djelovanja prospekcijskih plovidbi, posebno zbog nenametljivosti i obostrane učinkovitosti.¹¹⁸¹ To je temeljni razlog zašto je valja promatrati kao paradigmu, posebice pri dugoročnim grčkim planovima za postizanjem ustaljenih trgovačkih veza ili trajnog naseljavanja.

Dodatna prepreka definiranju podrijetla predmeta je činjenica da grčka roba nije pokazatelj prisutnosti grčkih trgovaca. Zato je jednako vjerojatno da su predmeti grčke provenijencije kolali autohtonim jadranskim mrežama razmjene, vrlo vjerojatno posredništvom apulskih ili južnojadranskih čvorišta razmjene s Grcima.¹¹⁸² Tragovi popravljanja korintskih posuda sa zadarskog Forumu koje datiraju u početak i sredinu 6. st. pr. Kr. sugeriraju da su za jednu od važnijih istočnojadranskih zajednica takvi predmeti bili relativno rijetki i skupocjeni.¹¹⁸³ Tome dodatno u prilog ide mjesto pronalaska koje se može povezati s religijskim obredima.¹¹⁸⁴ Na temelju općih antropoloških analiza, popravljani se predmeti smatraju odrazom rijetkih

¹¹⁷⁷ Vidi cjelinu III, poglavlje 1.4.

¹¹⁷⁸ Dietler 2005a, 180. Hileji su za pomoć Argonautima pri navigaciji u Jadranu dobili Apolonov zlatni tronožac (Apoll. Rhod. IV, 522 - 528). Iako je primjer mitološki, praksa se može opravdano tražiti u povijesnoj zbilji.

¹¹⁷⁹ Vidi cjelinu VI, poglavlje 2.3.4.

¹¹⁸⁰ Učestala interpretacija o gusarskom plijenu nije podudarna s obrascem uvoza sličnih tipova posuda tijekom više stoljeća. Očito je da su i prije 4. st. pr. Kr. urođenici razvili preferencije prema određenoj vrsti materijala, a to upućuje na razmjenski tip kontakta, više nego na gusarenje. Šešelj 2009, 433.

¹¹⁸¹ Vidi cjelinu III, poglavlje 1.4.

¹¹⁸² Vidi cjelinu VI, poglavlja 2.1. i 2.3.

¹¹⁸³ O tragovima popravljanja na ulomcima iz Zadra vidi Batović 1984, 44 – 50.

¹¹⁸⁴ Šešelj 2009, 435.

distribucijskih lanaca.¹¹⁸⁵ Zato se opravdano može sumnjati u izravnu i uhodanu interakciju s Grcima prije navedenog vremena. Sličan transakcijski obrazac primjećuje se na primjeru ranih grčkih nalaza iz istarskog Nezakcija.¹¹⁸⁶

Porast količine grčkog materijala od kraja 6. i tijekom 5. st. pr. Kr., a zatim i trajno naseljavanje u Adriji i Spini aludiraju na veću vjerojatnost izravnog susreta i potencijalne robne razmjene s narodima istočne obale Jadrana. Vjerujemo da se kontakt može argumentirati i na temelju pisanih izvora. To prvenstveno potvrđuje relativno dobro poznavanje istočnojadranskih etnonima već od kraja 6. ili početka 5. st. pr. Kr.

Prvi opširni pregled etničke slike istočnog Jadrana dao je Hekatej Milećanin. On je poznao Peucete (FGrHist I F 89), Istre (F 91), Kaulike (F 92), Liburne (F 93), Mentore (F 94), Siope (F 95), Hitmite (F 96), Idante (F 98), Taulante (F 99), Helidone (F 100) i Abre (F 101).¹¹⁸⁷ U usporedbi sa zapadnom obalom Jadrana, Hekatejevo je poznavanje naroda istočnog Jadrana detaljnije i opsežnije. Iako se sačuvani ulomci većinom svode na nabrojanje etnonima i njihovo smještanje u prostor, postoje i iznimke poput opisa Liburna. U Bizantinčevoj bilješki (s.v. Λιβυρνοί = FGrHist I F 93) stoji:

Λιβυρνοί· ἔθνος προσεχὲς τῷ ἐνδοτέρμῳ μέρει τοῦ Ἀδριατικοῦ κόλπου. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ. τὸ θηλυκὸν Λιβυρνίς. καὶ Λιβυρναῖοι. ὀνομάσθησαν δὲ ἀπὸ τινος Λιβυρνοῦ + Ἀττικοῦ. εὐρῆται τὰ Λιβυρνικὰ σκάφη. καὶ Λιβυρνικὴ μανδύη εἶδος ἐσθῆτος.

„Liburni, narod u blizini dublje unutrašnjosti Jadranskog zaljeva. Hekatej u *Europi*. Ženski rod: Liburnka (*Libyrnís*). I Liburneji (*Libyrnaíoi*). Nazvani su pak po nekom Liburnu (Atičaninu).¹¹⁸⁸ A iznađene su i liburnske brodice. I liburnska mandija, vrsta odjeće.“

Autorski prijevod¹¹⁸⁹

¹¹⁸⁵ Tako Appadurai 1986, 41. Među urođencima takva je roba prvenstveno služila za isticanje društvenog statusa elite. Opširnije: Dietler 1989, 130; Idem 2005a, 25 – 26.

¹¹⁸⁶ Čače 1985, 479 – 481; Šešelj 2009, 435.

¹¹⁸⁷ U literaturi se pojavljuje hipoteza da je Hekatej (FGrHist I F 175) spomenuo i Daorse. Zasniva se na lingvističkoj poveznici s Bizantinčevim oblikom Δάρσοι. Međutim, skloniji smo opciji da je pisac mislio na tračke Darse, a ne jadranske Daorse. Vidi raspravu sa starijom literaturom u Dragičević 2016, 114 – 115.

¹¹⁸⁸ Koruptela u tekstu. Vidi Müller 1841, 4; Billerbeck 2014, 217, bilj. 112.

¹¹⁸⁹ Prijevod je učinjen prema FGrHist I F 93. Zahvaljujem prof. Bruni Kuntić-Makvić na pomoći i sugestijama. Usporedi Križmanov (1997, 32) prijevod prema FHG I F 61: „Liburni, narod pored dublje unutrašnjosti Jadranskog

Ipak, postoji utemeljena sumnja je li dio odlomka nakon citata Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ izvorno Hekatejev.¹¹⁹⁰ Jedini detalj koji kronološki više-manje pripada Milećaninovu vremenu je liburnska mandija, jer je istovremeno ovjerena u Eshilovom ulomku (TGFr Aesch. F 364). Tragičarov navod vjerojatno potječe iz izgubljenih djela *Edonjani* ili *Edip*.¹¹⁹¹ Ako pretpostavimo da ulomak dolazi iz *Edonjana* kako to argumentira Alan Sommerstein, tada bi podatak o liburnskoj mandiji potjecao iz djela koje je napisano u 60-im godinama 5. st. pr. Kr., preciznije rečeno nakon 467. g. pr. Kr.¹¹⁹²

Budući da se Mentori, Siopi i Hitmiti kod Hekateja navode u odnosu prema Liburnima, potonji se s pravom mogu smatrati dominantnom etničkom grupom.¹¹⁹³ Pisac je poznavao i tri grada u Iliridi: Japigiju, Idantij i Sesaret (FGrHist 1 F 97 i 98, 99). Za Japigiju stoji: „Dva grada: jedan u Italiji i drugi u Iliridi.“ (F 86 i 97). Neki zato pretpostavljaju da je Hekatej poznavao i Japode. Ideja se zasniva na potencijalnoj Bizantinčevoj pogrešci zbog homofonog poistovjećivanja italске Japigije i jadranskih Japoda. Ipak, hipoteza nije u literaturi opće prihvaćena.¹¹⁹⁴

Imena nekih istočnojadranskih naroda saznaju se iz ulomaka ostalih pisaca 5. st. pr. Kr. Skilak iz Karijande ili tzv. „pravi“ Skilak poznavao je ilirske Neste.¹¹⁹⁵ Taj zaključak potječe od Apolonijeva sholijasta (IV, 1215) koji piše: „za Neste kaže Skilak da su ilirski narod; od njih se plovi do zaljeva.“¹¹⁹⁶ Međutim, jednako je moguće zaključiti da je sholijast mislio na Pseudo-Skilakovu *Oplovbu* 4. st. pr. Kr. iz čije se 22. i 23. glave daju polučiti sve navedene vijesti sholijastove bilješke.

Herodot je spomenuo južne Ilire (npr. IV, 49; VIII, 137; IX, 43), a poznati su mu i sjevernojadranski Eneti (I, 196; V, 9). Opisavši zemljopisni položaj Epidamna, Tukidid (I, 24, 1) ističe da su okolicu grada naseljavali Taulanti, dok iz Teopompovih fragmenata (ap. Strab. VII, 5, 9) između redaka također saznajemo za Liburne.

zaljeva. Hekatej *Europa*. Nazvani su pak po nekom Liburnu, koji je izumio liburnske brodice i liburnsku mandiju, vrstu odjeće.“

¹¹⁹⁰ Križman 1997, 32, bilj. 7

¹¹⁹¹ Weir Smyth 1926, 495; Sommerstein 2008, 319, bilj.1.

¹¹⁹² Sommerstein 2008, 319. Zbog napredne scenografije čini se da su *Edonjani* kasna Eshilova tragedija (West 1990, 48 – 50; Sommerstein 2008, 61). Smatra se da je autor slijedio temu Polifrazmonove *Likurgeje* koja je nastala 467. g. pr. Kr. (Sommerstein 2008, 61).

¹¹⁹³ Vidi: FGrHist I F 94: Μέντορες ἔθνος πρὸς Λιβυρνοῖς. FGrHist I F 95: Σώποιν ἔθνος προσεχὲς τοῖς Λιβυρνοῖς. FGrHist I F 96: Ὑθμίται ἔθνος πρὸς Λιβυρνοῖς καὶ Σωπίοις).

¹¹⁹⁴ Čače 1979, 44. Opširno s pregledom literature u Kozličić 1990, 44 i bilj. 50 i 52.

¹¹⁹⁵ Npr. Katičić 1995a, 112.

¹¹⁹⁶ Prijevod prema Ibid. 111.

Pseudo Skilakova *Oplovba* datira u vrijeme kad su grčke naseobine već postojale u srednjoj Dalmaciji, no nije na odmet navesti i njegov opširni pregled lokalnih etnonima. Od sjevera prema jugu slijede Veneti, Istri (20) pa Liburni (21). Pisac zatim navodi niz liburnskih gradova uz more: Lijas, Idasu, Atijenit, Diirtu, Alupsi, Olsi, Pedete i Hemione. U hrvatskoj se literaturi često primjenjuje Suićeva interpretacija Pseudo Skilakova teksta prema kojoj bi imenske oblike trebalo podrazumijevati kao liburnska plemena. Bili bi to naime Jaderatini, Absirteji, Alupsi, Olsi, Nedeti i Enoni.¹¹⁹⁷ Interpretacija nije univerzalno prihvaćena, a novija ju kritika teži reinterpretirati kao spoj nazivlja naroda i gradova.¹¹⁹⁸ Dalje prema jugu živjeli su ilirskih narodi (Ps. Scyl. 22). Njima su pripadali Hijerastamni, Lotofazi, Bulini i Hileji, a zatim Nesti, Manijci (24), Enheleji (25) i Taulanti (26).¹¹⁹⁹

Budući da se pretpostavlja kako *Spjev o Argonautima* iz 3. st. pr. Kr. sadrži starije etnografske vijesti, odlučili smo izdvojiti i etnonime koje je spomenuio Apolonije Rođanin. To su Brigi na Apsirtidima (IV, 330), Hileji (IV, 526), Mentori (IV, 551) te neizravno spomenuti Kaulici (IV, 324), Liburni (IV, 564) i Nesti (IV, 337). U Pseudo Skimnovoj *Perijegezi* (394) iz 2. st. pr. Kr. spominju se i Ismeni. To je još jedan etnonim koji grčki autor dovodi u vezu s Mentorima i valjalo bi ga smjestiti negdje u sjeveroistočni dio jadranskog zaljeva. Važno je istaknuti i vijest Plinija Starijeg (*NH* III, 139) koji kasnije ističe da su Mentori, Himani, Enheleji, Bulini i Peuceti nekoć bili dio liburnskog roda.

Iako se uglavnom poimence nabrajaju, razni su etnonimi za grčke moreplovce vjerojatno značili više od pukih imena. Vijesti pisanih izvora do sredine 4. st. pr. Kr. ukazuju na razinu grčkog prisvajanja istočnojadranskih identiteta kroz opisivanje i pridodavanje zemljopisnih imena, jednako kao i na tendenciju uključivanja toponima i etnonima u grčke mitološko-genealoške okvire. Osnove se mogu primijetiti kod Hekateja, dok su ovjere konkretnije u redcima Pseudo Skilaka, Teopompa i kasnijih pisaca koji su vjerojatno crpili iz starijih vrela. Prema Adolfo Domínguezu bili bi to ključni pokazatelji obostranog poznavanja temeljnih društvenih obilježja.¹²⁰⁰ Za trgovce koji su običavali ploviti Jadranom, pojedinačni su nazivi mogli podrazumijevati niz društvenih detalja koji se zbog uobičajene forme peljara nisu zapisivali.

¹¹⁹⁷ Suić 1955, 161. O pokušaju njihova lokaliziranja vidi: Ibid. 155 – 159.

¹¹⁹⁸ Vidi kritiku u Counillon 2006, 21- 22, bilj. 14 i 18.

¹¹⁹⁹ O raznim varijantama interpretiranja i shvaćanja etnonima u ovim Pseudo Skilakovim poglavljima (22 - 24) vidi Suić 1955, 126 – 149; Kozličić 1990, 89 – 91; 97 – 99. Dodatne opaske o zemljopisnom rasprostranju: Counillon 2006, 23 – 25.

¹²⁰⁰ Domínguez 2002, 69.

Potporanj toj hipotezi su pisani tragovi društveno-ekonomskih pojedinosti poput liburnske mandije (FGrHist I F 93; TGFr Aesch. F 364 = Pollux VII, 60), možda liburnskih brodica i žena (FGrHist I F 93) te jantara (Hdt. IV, 33) i kositra (III, 115) koji su stizali iz Jadrana.¹²⁰¹ Razumno je pretpostaviti da su prenositelji takvih vijesti znali gdje valja tražiti i razmijeniti određenu robu i što mogu očekivati pri susretu s pripadnicima pojedinih zajednica. Potencijalna ovjera za robnu razmjenu tijekom klasičnog razdoblja potječe iz Salone. Naime, pojavljuje se interpretacije prema kojoj bi šest olovnih utega atenske proizvodnje, potencijalno iz 5. st. pr. Kr. mogli biti trag grčkih trgovaca prospektora.¹²⁰²

U literaturi stoji da su grčki predmeti mogli stići među urođenike kao gusarski plijen ili danak za plovidbu i pristajanje.¹²⁰³ Te mogućnosti u načelu stoje, jer se na temelju trenutačnog arheološkog poznavanja urođeničkih naselja i nekropola može samo nagađati o sporadičnosti priljeva grčkog materijala u lokalni kontekst. Ipak, recentna iskopavanja nekoliko sonde u središtu Zadra pokazuju da su grčki predmeti ondje zastupljeni u nemalom broju od druge polovice 6. i kroz naredno stoljeće.¹²⁰⁴ Isto vrijedi i za Nezakciju, a potencijalnih lokacija ima još.¹²⁰⁵ Ako uzmemo spomenuta dva naselja kao paradigmu i pridodamo im povijesne okolnosti grčkog naseljavanja na ušću Pada, vjerujemo da povremene razmjene koje su se mogle odviti uzduž istočne jadranske obale tijekom plovidbe prema sjeveru treba ozbiljno uzeti u obzir. Periferna trampa u teoriji stoji i za starija razdoblja, ali ju je na temelju poznatog materijala za sada nemoguće argumentirati jasnim dokazima.

¹²⁰¹ Slično mišljenje dijeli Mithad Kozličić 1990, 57.

¹²⁰² Kirigin 2008, 41. Zbog fleksibilnosti datacije (od 5. do 2. st. pr. Kr.), autor navodi i alternativnu opciju prema kojoj bi utezi pripadali grčkim trgovcima 2. st. pr. Kr. iz Salone.

¹²⁰³ Npr. Zaninović 2015, 86.

¹²⁰⁴ Čondić i Vuković 2017, 84 – 94.

¹²⁰⁵ Vidi više u cjelini II, poglavlje 5.2.

3. EKONOMSKI KAPACITETI ISTOČNE JADRANSKE OBALE

3.1. ŠTO GRČI POTRAŽUJU, A UROĐENICI NUDE?

Izuzev luksuznih predmeta za razmjenu gostinjskih darova, u proteklim se poglavljima roba samo uzgredno spominjala. Međutim, ključno je definirati što su Grci arhajskog i ranoklasičnog doba najviše potraživali ploveći Sredozemljem. Na temelju Wallersteinove teorije svjetskih sustava (*The World Systems Theory*) zaključuje se da su Grci plovili prema tzv. periferiji ili poluperiferiji kako bi nabavili različite vrste sirovina, dok bi lokalnoj eliti zauzvrat davali predmete načinjene u grčkim radionicama (slika 1).¹²⁰⁶

Potruga za vrijednim sirovinama pojedinih sredozemnih regija bila je nit vodilja grčkog prekomorskog istraživanja i usputnih razmjena. Zaustavljanje tijekom plovidbe rezultiralo je stjecanjem znanja o poželjnim dobrima koje je lokalno stanovništvo neke regije moglo ponuditi i prodati. Pretpostavlja se da su Grci inicijalno bili privučeni dvama osnovnim resursima: metalnim sirovinama i žitom.¹²⁰⁷ Neki autori vjeruju da u početnu motivaciju grčkih dalekosežnih plovidbi valja ubrojiti i akviziciju robovske snage,¹²⁰⁸ no ta je ideja za sada slabije prihvaćena.

Usložavanjem komunikacije arhajskog svijeta Grci su dobili priliku saznati i zainteresirati se za različitu vrstu robe koju su nudila raznolika sredozemna tržišta. To se zbivalo bilo kroz perifernu trampu, fazu prilagodbe ili posredno i neposredno kanalima regionalnih i nadregionalnih komunikacijskih mreža. U ovu kategoriju možemo ubrajati dobra poput poljoprivrednih proizvoda (voće, povrće, orašasti plodovi), robovske snage, životinja (riba, konji, stoka), životinjskih prerađevina i prehrambenih namirnica (suho meso, sir, mast, koža, krzno, vuna, tkanine, med, vosak, sol, začini), građevinskog materijala (kamen, drvo, smola, bitumen), luksuzne robe (jantar, ljekovite i miomirisne biljke) itd.

¹²⁰⁶ Vidi u uvodu, poglavlje 3.2.

¹²⁰⁷ Relevantne rasprave o metalu i plodnoj zemlji za prospekcijsku i kolonizacijsku fazu vidi u: Markoe 1992, 80; Coldstream 1994, 49; Treister 1996, 175 – 181; Hall 2002, 109 – 10; Coldstream 2003, 395; D'Agostino 2006, 208 – 217; Ridgway 2006b, 302 – 304; Dickinson 2006, 201 – 2; Osborne 2009, 106 – 107; Hodos 2009, 229; Hall 2014, 103, 273; De Angelis 2016, 40; Morris 2016, 137; Manning 2018, 87 i brojni drugi.

¹²⁰⁸ Npr. Rihll 1993, 95 – 97.

Ako prihvatimo pretpostavku da su metal i žito bili Grcima primarna privlačna sila, valja promotriti u kojoj je mjeri istočna jadranska obala pružala mogućnost nabavke spomenutih vrsta sirovina.

3.2. METALNE SIROVINE

3.2.1. PROSPEKCIJA I NASELJAVANJE – ULOGA METALNIH SIROVINA

Iako je metal inače slabo zastupljen u arheološkom kontekstu, struka se slaže da je imao istaknutu ulogu u antičkoj ekonomiji Sredozemlja.¹²⁰⁹ U suvremenoj je literaturi uvriježeno mišljenje da se grčka potraga za izvorima metala na zapadu može pratiti barem od mikenskih vremena.¹²¹⁰ Tijekom brončanog doba najpoželjnije su sirovine bile bakar i kositar. Mikenjani su se nastojali povezati s novim tržištima gdje je sirovina intenzivno cirkulirala ili ju je bilo moguće izravno dobiti.¹²¹¹ Postoji interpretacija da je uspomena na zapadna tržišta metala oživjela grčku plovidbenu rutu prema središnjem Sredozemlju u izmacima predarhaiskog perioda.¹²¹² Tada je prioritarna sirovina postala željezo, a u stopu su ga pratili srebro, kositar, bakar i zlato.¹²¹³ S druge strane, neki autori¹²¹⁴ vjeruju da su grčko traganje za metalom u osvitu željeznog doba inicirali fenički prospektori koji su prvi prepoznali potencijale zapadnog tržišta, poput sardinskog i iberskog srebra.¹²¹⁵

¹²⁰⁹ Metal je bio važan, ali nikako jedini i primarni motiv za naseljavanje. Vidi: Treister 1996, 181; Descoeudres 2008, 361; Sherratt 2011, 20.

¹²¹⁰ Potraga za potrebnim resursima i rješavanje unutarnjih društvenih rizika smatraju se glavnim pokretačima mobilnosti i povezanosti istoka sa zapadom Sredozemlja još od rane prapovijesti (Horden i Purcell 2000, 263). Kako bi se rizik smanjio, vrijednost robe koja se prenosi na veliku udaljenost morala je biti visoka da bi se pothvat višestruko isplatio. Tim kriterijima odgovaraju rijetki i plemeniti metali – bakar, kositar, zlato i srebro. Pomorska povezanost se vjerojatno počela usložnjavati tijekom trećeg tisućljeća kad su civilizacije s istoka krenule u potragu za bakrom i kositrom (Warburton 2003, 59 – 62; Broodbank 2013, 599; Manning 2018, 54). O mikenskom interesu za rudama na zapadu vidi u: Harding 1984, 43 – 65; Smith 1987, 164; Dickinson 2006, 201 – 2; Vanschoonwinkel 2006, 97; Tartaron 2013, 22 itd.

¹²¹¹ Stefani 2015, 158.

¹²¹² O kontinuitetu grčkog interesa za metalima na zapadu vidi cjelinu III, poglavlja 1.1. i 1.2.

¹²¹³ Treister 1996, 120.

¹²¹⁴ Npr. Snodgrass 1994, 2; Coldstream 1994, 47; Boardman 1994, 142 itd.

¹²¹⁵ Feničani su uz Grke također tragali za vrijednim metalnim sirovinama. U najranijoj grčkoj književnosti srebrni predmeti su čest fenički motiv (npr. Hom. *Il.* VI, 288 – 295; XXIII, 740 – 749; Hom. *Od.* IV, 614 – 619). Iako je složeno razlučiti izvornu motivaciju plovidbi na veliku udaljenost (Aubet 2001, 70 – 96; Fletcher 2012, 214 – 218), Feničane je na krajnji zapad mogla navesti potraga za srebrom kojim su opskrbljivali Neoasirsko kraljevstvo, u početku kao danak za očuvanje neovisnosti, a zatim kao tribut vladarima (Frankenstein 1979, 272- 273; 1994, 41 –

Glavni arheološki argumenti grčkom traganju za metalnim izvorima je naseljavanje Eubejaca na Pitekusi gdje je nastalo prvo trajno grčko trgovište na zapadu. Taj se otok promatra kao sjecište putova u koje su se slijevale metalne sirovine s Elbe, Korzike, Sardinije i etruščanskih Metalnih brda (*Colline Metallifere*).¹²¹⁶ Bez obzira na složenost okolnosti grčkog odabira ovog vrlo udaljenog odredišta u odnosu na matični teritorij, u suvremenoj se literaturi nabavka željezne sirovine ističe kao dominantan čimbenik.¹²¹⁷ Sličan se obrazac primjećuje u slučaju najranijeg grčkog trgovišta na sjevernim obalama Crnog mora. Istraživanja u Berezanu pokazala su da su prvi doseljenici u 7. st. pr. Kr. obrađivali željezo i broncu koja je vjerojatno stizala putovima lokalnih mreža komunikacije.¹²¹⁸ Osim arheoloških ovjera, rana grčka prospekcija za povoljnim mjestima gdje se mogao nabaviti ili mijenjati metal može se argumentirati i pomoću pisanih izvora. U *Odiseji* (I, 180 – 184) primjerice, prerusena se Atena predstavlja kao Mento koji plovi morem kako bi mijenjao bakar za željezo.

Kroz arhajski period Grci su nastavili tragati za plodnim tlom gdje je bilo moguće doći do metalnih sirovina. Dobar je primjer pothvat Koleja Samljanina koji je dopremio u Grčku goleme količine srebra iz Tartesa (Hdt. IV, 152). Slično se može pretpostaviti i za fokejski posjet Iberiji (I, 163). Tarteški kralj Argantonije Fokejcima je dao novac (χρήμα), najvjerojatnije metalnu sirovinu pomoću koje su podigli zidine oko grada.

Osim izoliranih trgovačkih pothvata, lokacije raznih grčkih naseobina na rubovima rudonosnih regija pokazuju da su opskrbeni lanci metalnih sirovina bili snažan motiv za naseljavanje na prekomorskom teritoriju. Neke crnomorske i sredozemne predjele treba posebno istaknuti. Snažan metalurški potencijal imao je istočni Pont, odnosno antička Kolhida. Kavkaski

44; Markoe 1992, 70 – 72, 79; Aubet 2001, 80 – 84; Van Dommelen 2005, 121; Niemeyer 2006, 148 i dr.). Detaljnije o asirskom pritisku na feničke gradove u Culican 1970, 32. O naseljavanju zapada prije asirskog pritiska vidi: Lane Fox 2008b, 24 – 27 i Fletcher 2012, 214 – 218. Fenička želja za dragocjenim metalom potaknula je detaljnije istraživanje obala sjeverozapadne Afrike te središnjeg i zapadnog Sredozemlja. Mjesta za razmjenu metala Feničani su pronašli na Cipru, Pitekusi, Sardiniji, Korzici i u srebrom bogatoj Iberiji (Rathje 1979, 179 – 180; Aubet 2001, 159). Feničko korištenje sardinskih i iberskih srebrnih rudača od sredine 10. st. pr. Kr. nedavno je ovjereno i izotopskim analizama (Eshel et al. 2019, 6011). O velikom poslovnom uspjehu na Iberskom poluotoku svjedoči i Diodor (V, 35, 4). On piše da su starosjedioci bili neuki u korištenju srebra. Kad su Feničani to saznali, kupovali su srebro u zamjenu za malo vrijedne proizvode. Prevozeći sirovinu u Grčku i Aziju, stekli su veliko bogatstvo. Ako su brodovi bili pretrpani, fenički su trgovci išli toliko daleko u svojoj pohlepi da su skidali olovo sa sidara i zamijenili ga srebrom. Diodor tvrdi da je trgovina srebrom udarila temelje feničkoj kolonizaciji Sicilije, Libije, Sardinije i Iberije.

¹²¹⁶ Markoe 1992, 72 – 73 s navedenom starijom relevantnom literaturom. O pritoku željeza s Elbe tijekom ranog arhajskog doba u Treister 1996, 36 – 37.

¹²¹⁷ U starijoj literaturi smatralo se da je metal morao biti glavni razlog grčkog dolaska u Napuljski zaljev. Pregled takve literature u Treister 1996, 165, bilj. 803. Kritički osvrt na to dao je Graham 1971, 43 – 45. U novijoj literaturi metal se prihvaća kao važan čimbenik, ali ne i jedini. Vidi npr. Osborne 2009, 107; Hall 2014, 103 itd.

¹²¹⁸ Solovyov 2019, 162.

rudnici i rijeke bili su ležišta bakra, željeza i zlata, a sirovina se odande slijevala dalje prema obalnom području.¹²¹⁹ Metalurški potencijali Kolhide spominju se u književnosti te neizravno aludiraju na grčku prospekciju. Primjerice, Strabon (I, 2, 39) naglašava da su zlato, srebro, željezo i bakar bili snažan motiv ekspedicija mitskih vremena.

Rane grčke naseobine na sjevernim obalama Egejskog mora oslanjale su se na halkidičke, tračke i peonske metalne sirovine. Bile su to regije bogate srebrom i zlatom sa značajnim rudnicima oko Ohridskog jezera te na Pangeju, Rodopima, Strandži i Srednoj Gori. Dodatno k tome, trački riječni tokovi poput Strume, Meste, Marice, Ogoste, Erme i Arde bogati su aluvijalnim zlatom.¹²²⁰ Drugi smjer pritjecanja balkanskih ruda dolazio je do obala današnje Albanije gdje su utemeljene prosperitetne grčke naseobine Epidamno i Apolonija.¹²²¹ Smatra se da je okosnica trgovačke mreže bilo ilirskog srebro, ali po svemu sudeći zajedno uz bakar i željezo.¹²²²

U središnjem Sredozemlju gdje su s vremenom nicali brojne grčke naseobine, različiti su se metali mogli dobiti iz rudonosnih područja Sardinije, Korzike i Etrurije preko urođeničkih, feničkih i etruščanskih mreža razmjene.¹²²³ Na obalama južne Francuske isprepleтали su se krajevi tzv. kositrenih ruta koje su stizale uzobalno iz Iberije ili kontinentalno iz sjeverozapadne Europe (putovima rijeka Seine, Saône i Rhône).¹²²⁴ Osim prvotnog etruščanskog interesa za to područje, pretpostavlja se da je utemeljenje Masalijske i kasnijih grčkih naseobina u južnoj Francuskoj te Iberiji povezano s mogućnošću nabavke kositra i drugih metalnih sirovina.¹²²⁵

Jedan krak kontinentalne „kositrene“ rute spuštao se prema dolini i ušću rijeke Pad ili Picenu, gdje se istovremeno slijevala metalna sirovina iz alpskih regija - ponajviše željezo i plemeniti

¹²¹⁹ Treister 1996, 171; Miličević Bradač 2004, 397 – 399.

¹²²⁰ Zheleva-Martins i Farkov 2005, 132; Archibald 2009, 311 – 312.

¹²²¹ Vidi cjelinu II, poglavlje 3.2.

¹²²² U usporedbi s dokazima iz rimskog vremena, eksploatacija rudnika tijekom arhajskog i klasičnog doba još je uvijek predmet nagađanja (Domergue 2008, 18 – 19; karta 2). Uz srebro koje se spominje u pisanim izvorima, na temelju arheoloških nalaza nagađa se da su bronca i željezo također dolazili iz balkanske unutrašnjosti (D'Ercole 2012a, 157).

¹²²³ Markoe 1992, 72 – 73; Treister 1996, 29.

¹²²⁴ Velika „kositrena“ ruta rekonstruirala se kao niz lanaca razmjene od britanskog Cornwalla do sjeverozapadne Francuske pa Seinom, Saônom i Rhôneom do obala Provanse. Alternativni put mogao je ići dolinom rijeke Loire, a na osnovnu rutu nadovezivali bi se brojni drugi pravci iz središnje Europe. Opširnu stariju literaturu koja podupire ovaj sustav razmjene sažeo je Mikhail Treister (1996, 151 – 154). Ipak, autori nerijetko dvoje o kronološkom okviru uspostave te složene komunikacijske mreže. Zbog manjka dokaza za prospekcijsko i ranokolonijalno vrijeme Michael Dietler (1989, 131 – 132; 2005, 180; 2010, 104) sumnja da je kositar iz francuske unutrašnjosti bio glavna motivacija za utemeljenje Masalijske. Prioritet daje iberskoj opskrbenj ruti. Prva materijalna svjedočanstva na ruti Seinom Saônom i Rhôneom vidljiva su u urođeničkim zajednicama zapadne i središnje Europe tek dvije generacije nakon osnutka Masalijske. Vidi Dietler 1989, 131 uz stariju literaturu.

¹²²⁵ Ostali metali, ponajviše bakar i željezo, te potencijalni rudnici u južnoj Francuskoj navedeni su u Dietler 2005a, 148 – 149.

metali.¹²²⁶ Ta su dva čimbenika morala imati važnu ulogu pri trajnom grčkom naseljavanju u Adriji i Spini tijekom druge polovice 6. st. pr. Kr.¹²²⁷

Ključno rudonosno područje Sredozemlja i Atlantika bila je Iberija. Mogućnost nabavke srebra, zlata, bakra, kositra i željeza smatra se jednim od glavnih razloga feničke eksploatacije i kolonizacije jugozapadnog dijela poluotoka.¹²²⁸ Najvažnije rute kolanja metalne sirovine bile su andaluzijske rijeke Tinto i Guadalquivir te ušća Taga i Mondega u današnjem Portugalu.¹²²⁹ Trajne feničke naseobine u Huelvi i južnoj Iberiji potvrđuju aktivni interes za nabavku metala.¹²³⁰ Isto tako, arheološki materijal iz autohtonih naselja dokaz je razmjene sa središnjim portugalskim obalama, ponajviše s ušćima rijeka koje prolaze kroz regiju Beira gdje su se od početka prvog tisućljeća pr. Kr. vadili željezo, kositar i zlato.¹²³¹

Osim krajeva u kojima je bogatstvo metalnim sirovinama očito, neki su autori pokušali povezati nastanak i razvoj grčkih prekomorskih naseobina isključivo s mogućnosti eksploatacije metala u neposrednoj okolini.¹²³² Ozbiljna prepreka takvom razmišljanju je nedovoljno poznavanje kronologije početka iskorištavanja ležišta, ali i brojni primjeri koji odudaraju od pretpostavljenog obrasca.¹²³³ Naime, različite društveno-ekonomske pozadine velikog broja grčkih prekomorskih naseobina, osobito onih u južnoj Italiji, na Siciliji ili sjevernim obalama Crnog mora pokazuju da redukcionistički pristup povezivanja osnutka naseobine s izvorom metala ne može

¹²²⁶ Kracht 1991, 139 – 143. Vidi o cirkuliranju sirovina prema Picenu u D'Ercole 2002, 368 – 369.

¹²²⁷ Posljedica bitke kod Alalijske (između 540. i 535. g. pr. Kr.) mogla je biti grčka potraga za novim tržištem i jačanje uloge padskog kraka „kositrene rute“. Naseljavanje Grka u Adriji i Spini može imati korijene u političkim posljedicama sukoba s Feničanima i Etrušćanima u Tirenskom moru (npr. Schwab i Kahil 1983, 405 – 407). Općenito o motivima grčkog naseljavanja na ušću rijeke Pad vidi u cjelini II, poglavljima 4. i 5.1.

¹²²⁸ Osim metala, danas se spominju i drugi motivi feničke kolonizacije Iberije. To su poljoprivredna dobra, robovi, eksploatacija morskih resursa, drvo itd. Vidi više u Arruda 2009, 123 – 124; Dietler i López-Ruiz 2009, 302 – 303.

¹²²⁹ Dietler i López-Ruiz 2009, 302.

¹²³⁰ Jači pritisak Asiraca od sredine 8. stoljeća mogao je potaknuti feničke gradove na čelu s Tirom na snažniju eksploataciju metala sa zapadnog tržišta (Fletcher 2004, 59 – 66). U isto vrijeme veća potražnja uvjetovana trajnom feničkom prisutnošću dovela bi do veće eksploatacije iberske rudače (Chamorro 1987, 199 – 200). Tako se intenzivirao plovidbeni put od istoka prema zapadu koji je postao okosnica feničke trgovačke mreže barem do 6. st. pr. Kr. (Dietler 2009, 7). Dobar primjer kontinuiranog interesa za metal u Iberiji je autohtono naselje Aldovesta koje se nalazi 25 km od antičkog ušća rijeke Ebro. Vidljivi ostatci topljenja bronce i veliki uvoz feničkih amfora (57 % od svih keramičkih oblika) ukazuju na učestalu razmjenu vina za metalnu sirovinu (Sanmartí 2009, 61).

¹²³¹ O eksploataciji rudnika u regiji Beira i feničkom istraživanju ušća rijeka Tago, Sado i Mondega vidi u Arruda 2009, 118; 125.

¹²³² Primjer takvih rasprava za Tas te zapadne, sjeverne i južne obale Crnog mora navedene su u Treister 1996, 169 – 171; 173). Kritika potrage za metalom na sjevernim obalama Crnog mora također u Miličević Bradač 2004, 108 – 109 s navedenom literaturom; Tsetschladze 2006, xxix.

¹²³³ Najbolja artikulacija tog problema vidi se na analizi metalnih ležišta južne Francuske (Dietler 2005a, 148 – 149). Vidi komentare za Siciliju i ograničenost tamošnjih ležišta željeza, bakra i olova u De Angelis 2016, 249 – 250.

biti univerzalno primjenjiv. Interes za metalom varirao je ovisno o potencijalnim prostorima, ali i kronološki.

Kratki pregled značajnih sredozemnih i crnomorskih tržišta metala u odnosu prema grčkoj prospekcijskoj i kolonizacijskoj navodi na nekoliko bitnih zaključaka.

S obzirom na zahtjevne plovidbe na veliku udaljenost i rizik kojem su se mornari trgovci izlagali, metal je morao biti jedna od važnijih sastavnica grčke i feničke prekomorske razmjene.¹²³⁴ Međutim, metalna sirovina nije bila jedini razlog koji je privlačio trgovce ili koloniste na prekomorska tržišta, osobito u razdoblju uhodanih mreža razmjene arhajskog perioda. Uz sve ostale privlačne čimbenike, akviziciju metalne sirovine treba promatrati kao olakotnu okolnost i teritorijalnu prednost, bilo u slučaju periferne trampe, faze prilagodbe ili odluke o trajnom naseljavanju.

Grčki su trgovci redovito stupali u kontakt s pomorskim čvorištima udaljenih teritorija. U idealnom slučaju, cilj je bio pronaći tržište gdje se mogla dobiti prerađena metalna sirovina. Ona se prenosila u obliku ingota ili poluproizvoda što potvrđuju arheološki nalazi arhajskih i klasičnih brodoloma.¹²³⁵ Dakle, dostupnost sirovine počivala je na mogućnostima ponude u priobalnom čvorištu, ali i na aktivnim i složenim autohtonim mrežama rudarenja, prerade i prijenosa metala do priobalnog odredišta. S druge strane, feničkim ili grčkim trgovcima bilo je poželjno pronaći što pogodnije mjesto za akviziciju.

3.2.2. ZONA IZRAVNE I NEIZRAVNE OPSKRBE METALNOM SIROVINOM

Ako izdvojimo pojam *pogodna akvizicija*, pod tim podrazumijevamo dvije vrste perspektivnih tržišta. Ona se mogu pobliže odrediti uz pomoć zemljopisnih, društvenih i

¹²³⁴ Vidi opći komentar za antičku ekonomiju u Manning 2018, 87.

¹²³⁵ Iako su ingoti geometrijskog oblika vrlo rijetki, tijekom arhajskog perioda postoji više jasnih dokaza. To je primjerice teret iz brodoloma Giglio u Tirenskom moru s kraja 7. st. pr. Kr. koji je objelodanio olovne i bakrene ingote. Oko 800 kg bakrenih ingota i 1700 brončanih predmeta pronađeno je i u brodolomu Rochelongue koji se zbio između 600. i 550. g. pr. Kr. zapadno od rta d'Agde u južnoj Francuskoj. Ingoti različitih oblika od slitine olova, kositra i bakra pronađeni su u brodolomu Domu de S'Orku kraj sardinijskog Arbusa koji se široko datira (od 700. do 400. g. pr. Kr.). Vidi pregled s navedenom literaturom u Treister 1996, 98 – 101. Isto tako valja naglasiti da bi prijevoz neprerađene rudače bio nepraktičan i skup zbog glomaznosti. Općenito o prijevozu metalne sirovine u antici vidi Ibid. 101 – 103.

ekonomskih okolnosti u kojima su trgovci na veliku udaljenost ili naseljenici imali priliku lakše doći do metalne sirovine.

U prvom slučaju bila bi to *zona izravne opskrbe*.¹²³⁶ Iz zemljopisne perspektive, to podrazumijeva blizinu ležišta metala i uzobalnog čvorišta razmjene. Iako prostorna udaljenost može biti i relativno veća, zona izravne opskrbe prije svega se odnosi na vibrantnu povezanost urođeničkih zajednica neke rudonosne regije. To uključuje složenu aktivnost vađenja, prerade i distribucije metalne sirovine koja je uhodano dolazila do zajednica s kojima su trgovci na veliku udaljenost stupali u kontakt.

Primjeri takvih mreža mogu se prepoznati u arheologiji. Istraživanja na Pangeju pokazuju da su lokalne tračke zajednice iskorištavale rudnike i međusobno surađivale prije dolaska Grka.¹²³⁷ Slično tome, kolhidska su naselja bila povezana u gustu mrežu kontakata prije trajnog grčkog naseljavanja. Vjeruje se da je metalurški obrt bio jedan od glavnih motiva. To dokazuju kolhidske talioničke radionice koje datiraju od 9. do 6. st. pr. Kr.¹²³⁸ Isto se može tvrditi i za urođeničke zajednice iberijske Huelve. Eksploatacija rudnika oko rijeke Tinto započela je od bakrenog i trajala u kontinuitetu do ranog željeznog doba.¹²³⁹ Vađenje i obrada rudače srebra ondje zasigurno datira prije dolaska Feničana u 8. st. pr. Kr.¹²⁴⁰ Sardinija također ima dugu povijest eksploatacije bakrenih, olovnih i srebrenih rudača,¹²⁴¹ a osim internih otočkih mreža komunikacije, od 9. st. pr. Kr. otočani su stupili u prekomorski kontakt s etruščanskim zajednicama kako bi razmjenjivali metal.¹²⁴²

U očima došljaka, zone izravne opskrbe bile bi vrlo pogodna mjesta za razmjenu metala. Jednostavnija dostupnost sirovine podrazumijevala bi veće cirkuliranje na lokalnom tržištu pa bi Grci ili Feničani mogli očekivati povoljnije razmjenske uvjete. O tome među ostalim svjedoče i pisani izvori (npr. Diod. V, 35, 4 - 5). Nema sumnje da su takva mjesta bila privlačna za trajno

¹²³⁶ Dihotomija dvije različite opcije, tj. mjesta nabavke metalne sirovine temelji se na raspravi Andrewa Sherratta (1976, 558) o neizravnoj opskrbenj zoni (*indirect supply zone*) za prapovijesne zajednice. Vidi također uvod i poglavlje 3.2.

¹²³⁷ Tračani su obavljali većinu rudarskog posla i nakon uključivanja grčkih naseobina u mrežu razmjene metala sjevernog Egeja. Opširnije s arheološkim ovjerama u Archibald 1998, 112 – 113.

¹²³⁸ Treister 1996, 171 s literaturom u bilj. 835 i 836. O snažnom razvoju kasnobrončanodobnih i ranoželjeznodobnih zajednica u Kolhidi vidi i Milićević Bradač 2004, 397; 399 - 400 s navedenom literaturom. Pretpostavke o grčkoj prospekcijskoj Kolhidi tijekom 8. i 7. st. pr. Kr. vidi u Ibid. 400.

¹²³⁹ Niemeyer 2006, 152 s citatima.

¹²⁴⁰ Markoe 1992, 73.

¹²⁴¹ Melis 214, 487 – 488.

¹²⁴² Campus, Leonelli i Lo Schiavo 2010, 71.

naseljavanje. Prvorazredan je primjer odnos feničkih naseobina i ležišta vrijednih metala na Sardiniji (karta 25).

Druga bi opcija bila *zona neizravne opskrbe*. Prema tom obrascu, čvorište razmjene dobivalo je zalihi metalne sirovine preko složenih i posredničkih lanaca, a ne izravnih regionalnih kontakata s mjestom eksploatacije i/ili prerade metalne rudače.¹²⁴³ Gledajući pojednostavljeno, taj se model može primijeniti na sve zajednice koje su se bavile metalurgijom, a nisu imale izravan pristup sirovini. Ipak, za zonu neizravne opskrbe bitno je da zaliha metala koja pristiže ne zadovoljava samo potrebe priobalnog čvorišta i okolne regije, već da je količinski dovoljna za prodaju i razvoj poslovanja te da postane privlačna sila za došljake. To implicira uhodanu i kontinuiranu distribuciju metalne sirovine u većim količinama koja u konačnici garantira pogodne razmjenske uvjete. Zato bi adekvatan prostorni termin za ovu opciju pribavljanja metalne sirovine bio *perspektivna zona neizravne opskrbe*.

Jedan od predloženih primjera je područje oko ušća rijeke Rhône gdje se slijevala metalna sirovina iz Iberije i zapadne Europe.¹²⁴⁴ Pritok metala bio je vjerojatno jedan od važnijih razloga koji je od posljednje četvrtine 7. st. pr. Kr. onamo privukao Etrušćane, a zatim i Grke koji su oko 600. g. pr. Kr. na južnom ogranku razmjene utemeljili Masaliju.¹²⁴⁵

U Jadranskom moru mogu se izdvojiti dvije perspektivne zone neizravne opskrbe. Prva se razvila na obalama današnje Albanije, a posljedica je slijevanja ilirskog srebra i ostalih balkanskih metala iz unutrašnjosti prema obali. Prospekcijska spoznaja o sirovinskim potencijalima možda je potaknula utemeljenje Epidamna i Apolonije tijekom 7. i 6. st. pr. Kr.¹²⁴⁶ Druga su obale sjevernog Jadrana, posebno ušće rijeke Pad. Onamo su se spuštali razgranati pravci rudonosnih alpskih krajeva te jedan od krakova velike „kositrene“ rute iz zapadne Europe.

Lanci opskrbe metalnom sirovinom počivali su na zemljopisnim predispozicijama kopnene povezanosti s tržištima ili ležištima dublje u unutrašnjosti. Jednaku važnost imali su društveno-ekonomski odnosi i interesi zajednica koje su bile povezane u složene razmjenske mreže.

¹²⁴³ Slično u Sherratt 1976, 558. Općenito o djelovanju lanaca razmjene (*down-the-line-trade*) u: Renfrew 1995, 41 - 44.

¹²⁴⁴ Dietler 2005a, 148.

¹²⁴⁵ Idem 2010, 95 - 104.

¹²⁴⁶ Više o tome u cjelini II, poglavlja 3.1. i 3.2.

3.2.3. METALNE SIROVINE I ISTOČNA OBALA JADRANA

Sljedeći je korak pobliže promotriti okolnosti eksploatacije metalne sirovine na obali i u neposrednom zaleđu istočne obale Jadrane. Težišno je pitanje usmjereno na potencijal spomenutog prostora - odnosno je li obalna zona mogla pružiti perspektivnu zonu izravne ili neizravne opskrbe tijekom starijeg željeznog doba.

Već na početku valja izdvojiti nekoliko nepremostivih ograničenja. To su spoznajne nesigurnosti o početku eksploatacije pojedinih rudnika, opći manjak arheoloških istraživanja na takvim lokalitetima te problem iscrpljivanja pojedinih ležišta kroz vrijeme. Ovdje težimo ponuditi preliminarnu rekonstrukciju koja se zasniva na usporedbi s raspoloživom građom - geološkim podacima i arheološkim tragovima eksploatacije tijekom prapovijesti i antike na rudonosnim područjima Balkana.

Ključan geološki faktor istočnojadranske obale i neposrednog zaleđa je Jadranska karbonatna platforma, oblikovana tijekom mezozoika (karta 26.). Na njoj su nastali vapnenci - temeljni čimbenik krškog krajolika.¹²⁴⁷ Bogati su rudokopi u takvim su geološkim okolnostima rijetkost. Mali udio imaju sedimentna ležišta boksita, limonita, barita i pirita koji su mogli poslužiti za dobivanje željeza. Međutim, eksploatacijski je potencijal nizak i ne može se smatrati isplativim za dugotrajno pridobivanje.¹²⁴⁸ Drugačiju geološku pozadinu ima unutrašnjost Dinarida (npr. središnja Bosna), sjeverni dio Crne Gore ili Albanije. Ondje su krupna ležišta zastupljenija pa je i vjerojatnost obilnije eksploatacije puno veća.¹²⁴⁹

Promatrajući bogata ležišta metala koju je izradila *Europska infrastruktura geoloških podataka (EGDI)*,¹²⁵⁰ primjećuje se da je istočna obala u rasponu od 70 do 100 km od obale prema unutrašnjosti škrta metalnim rudnim bogatstvima. Pod tim podrazumijevamo bakar, kositar,

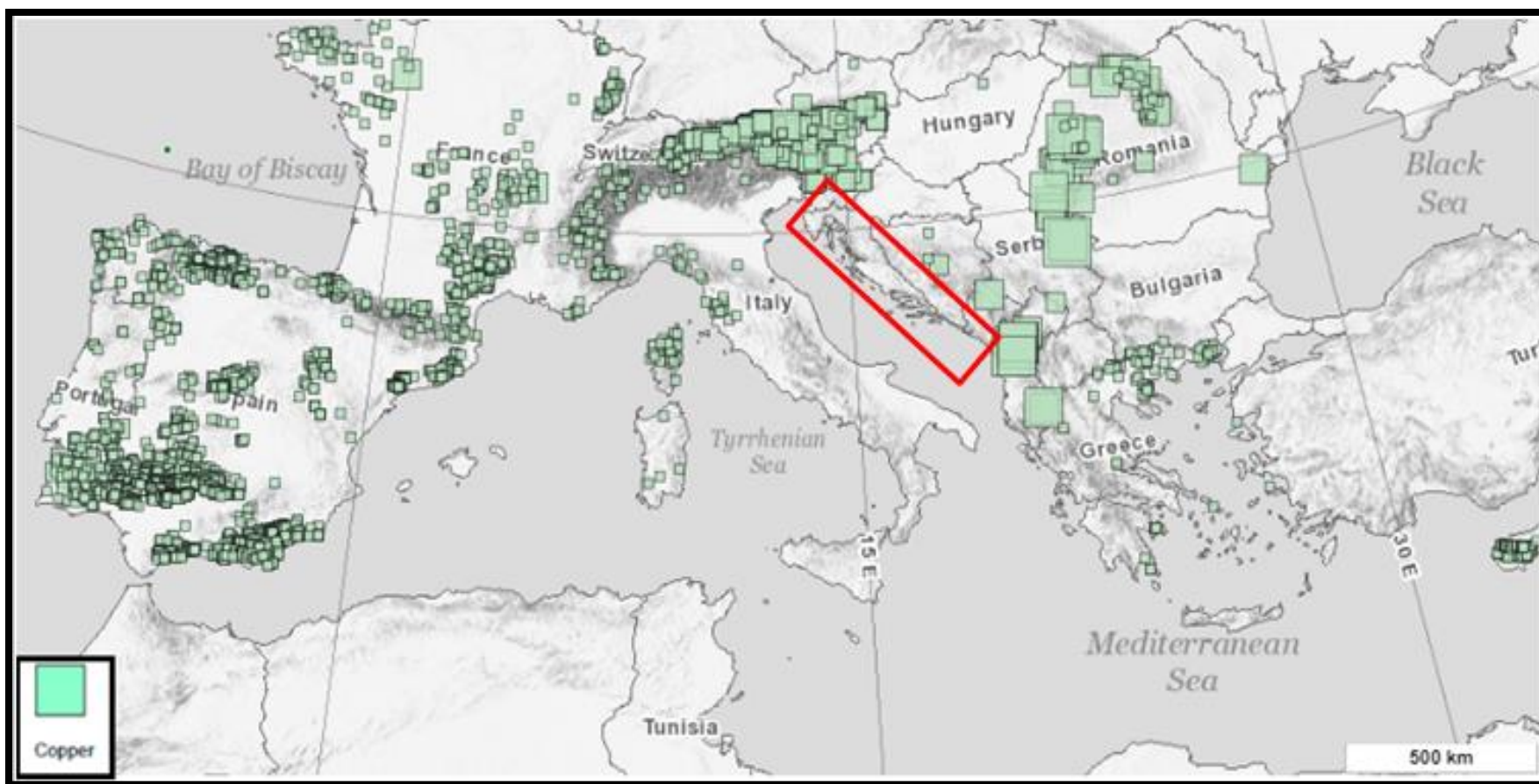
¹²⁴⁷ Vidi Vlahović et al. 2005, 334 - 356; Matičec 2009, 105 -106.

¹²⁴⁸ Tipična krška ruda je i boksit koji nastaje trošenjem površinskog pokrivača crvenice. To je glavna sirovina za dobivanje aluminija. Najveća su ležišta u Dalmaciji, Lici i Istri (HE LZMK s. v. boksit). Zahvala prof. Zdravki Hincak za podatak o sedimentnim ležištima limonita, barita i pirita među karbonatima kao i na komentaru o niskoj razini eksploatacijskog potencijala.

¹²⁴⁹ Primjerice, o metalogenezi na sjevernom i istočnom rubu jadranske karbonatske ploče vidi u Palinkaš 2016, 77 – 78. Rudna bogatstva Albanije istaknuta su u NANR 2019, 14, fig. 3 i 4. Sjever zemlje obiluje ležištima bakra, dok izvora željezne rude ime oko gornjeg toka rijeke Drin, Ohridskog i Prespanskog jezera.

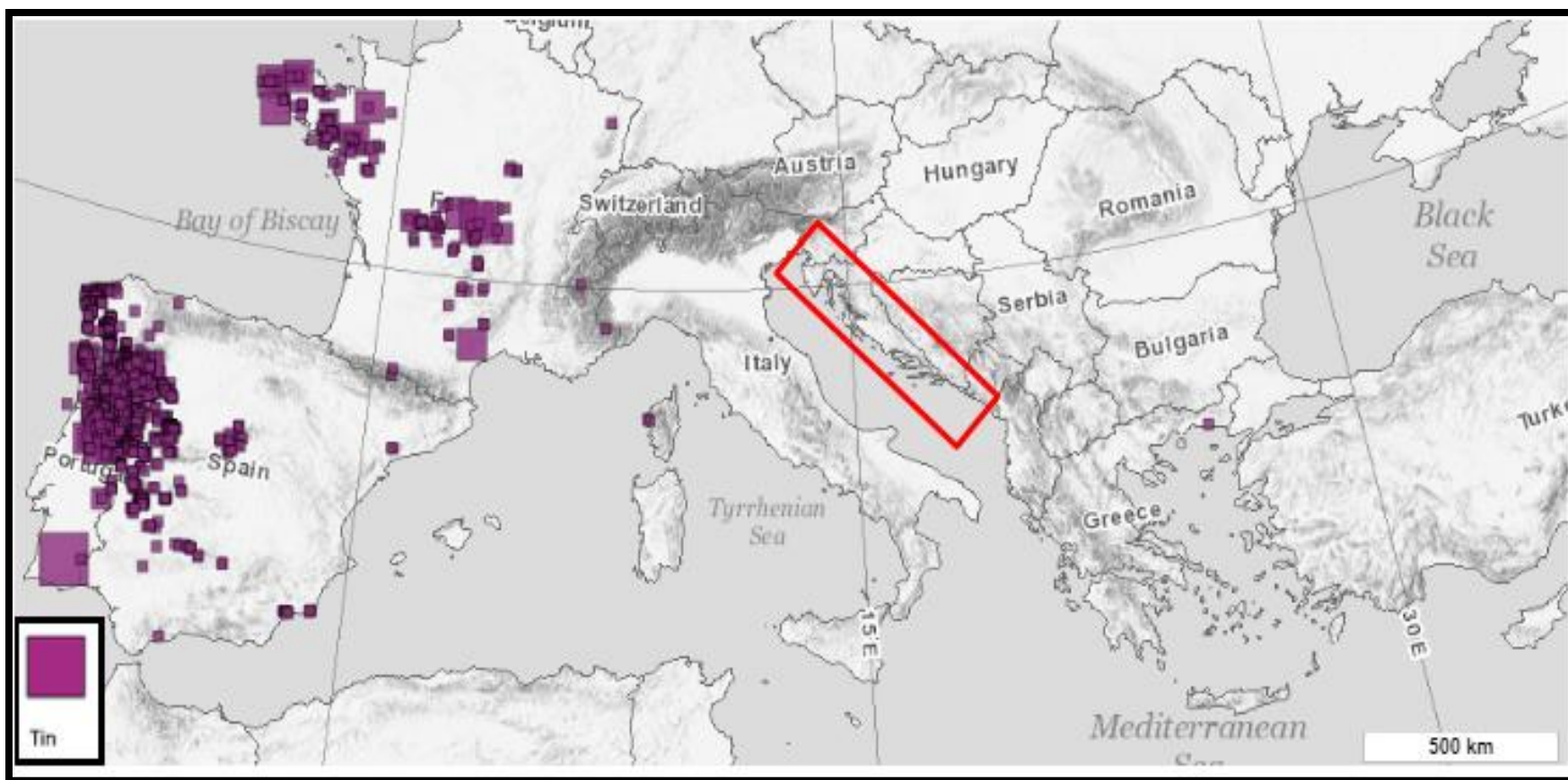
¹²⁵⁰ EGDI je digitalna platforma koja omogućuje pristup europskim geološkim podacima i uslugama organizacija za geološki nadzor. Projekt je pokrenut u lipnju 2016. godine i konstantno se proširuje. Na njemu radi niz članova Europskih nacionalnih geoloških ispitivanja. Više na <http://www.europe-geology.eu/about-egdi/> (pristup 08. listopada 2020.).

željezo, srebro, zlato i olovo koji su ponajviše zanimali grčke i feničke trgovce. Uz pomoć računalne baze podataka *EGDI*, donosimo pregled najvažnijih ležišta spomenutih metala s posebnom pažnjom na obalu i unutrašnjost istočne jadranske obale. Istovremeno, letimičan pogled na karte geološke baze podataka (karte V - X) pruža jasan uvid u sredozemne regije koje su zbog guste rasprostranjenosti mineralnih ležišta imale predispoziciju postati zone izravne opskrbe.

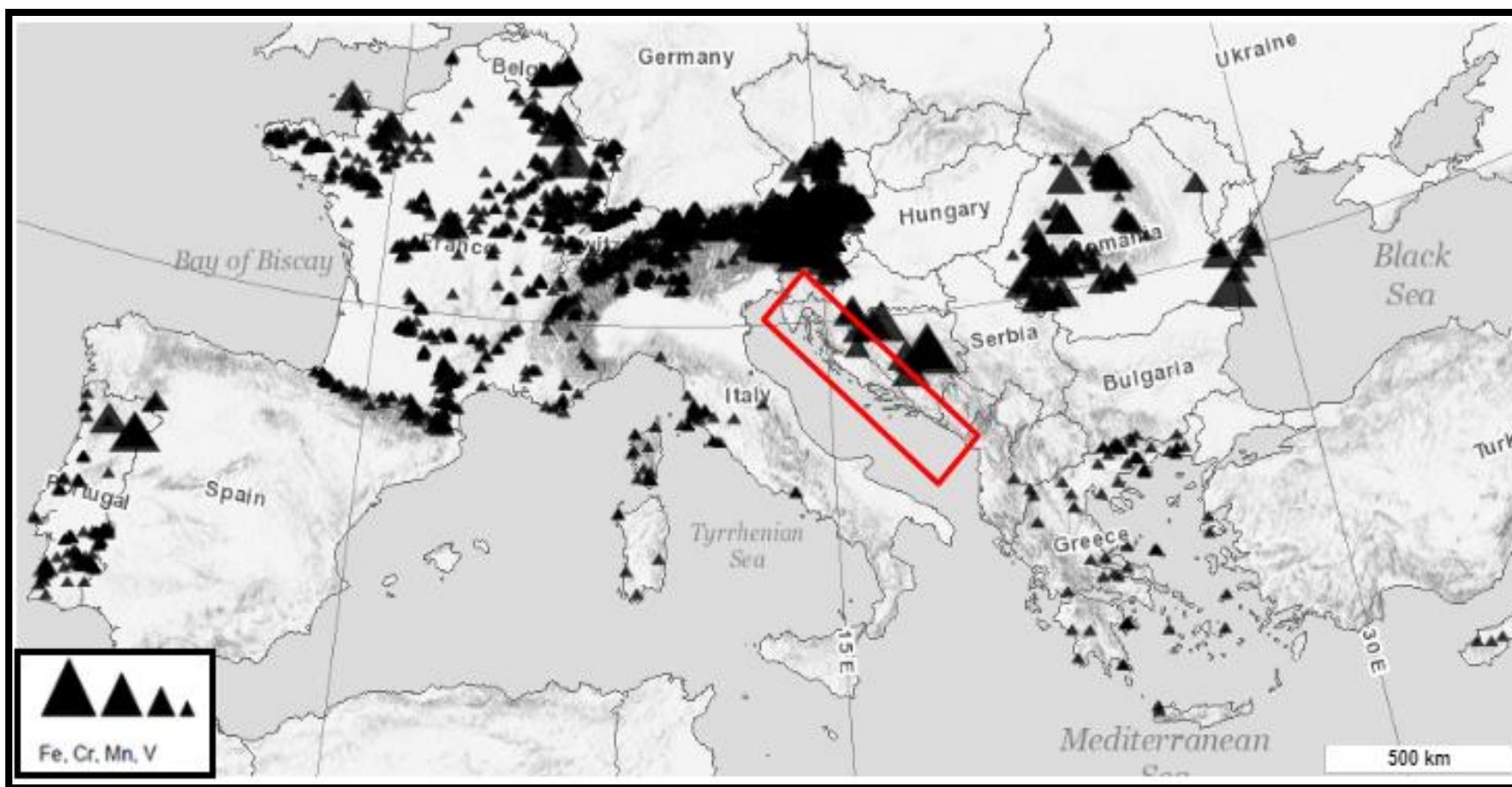
Karta V: Rasprostranjenost ležišta bakra u južnoj i središnjoj Europi s obzirom na obalu i unutrašnjost istočne jadranske obale

Izradio F. Budić pomoću baze podataka EGDI (08.listopad 2020.).

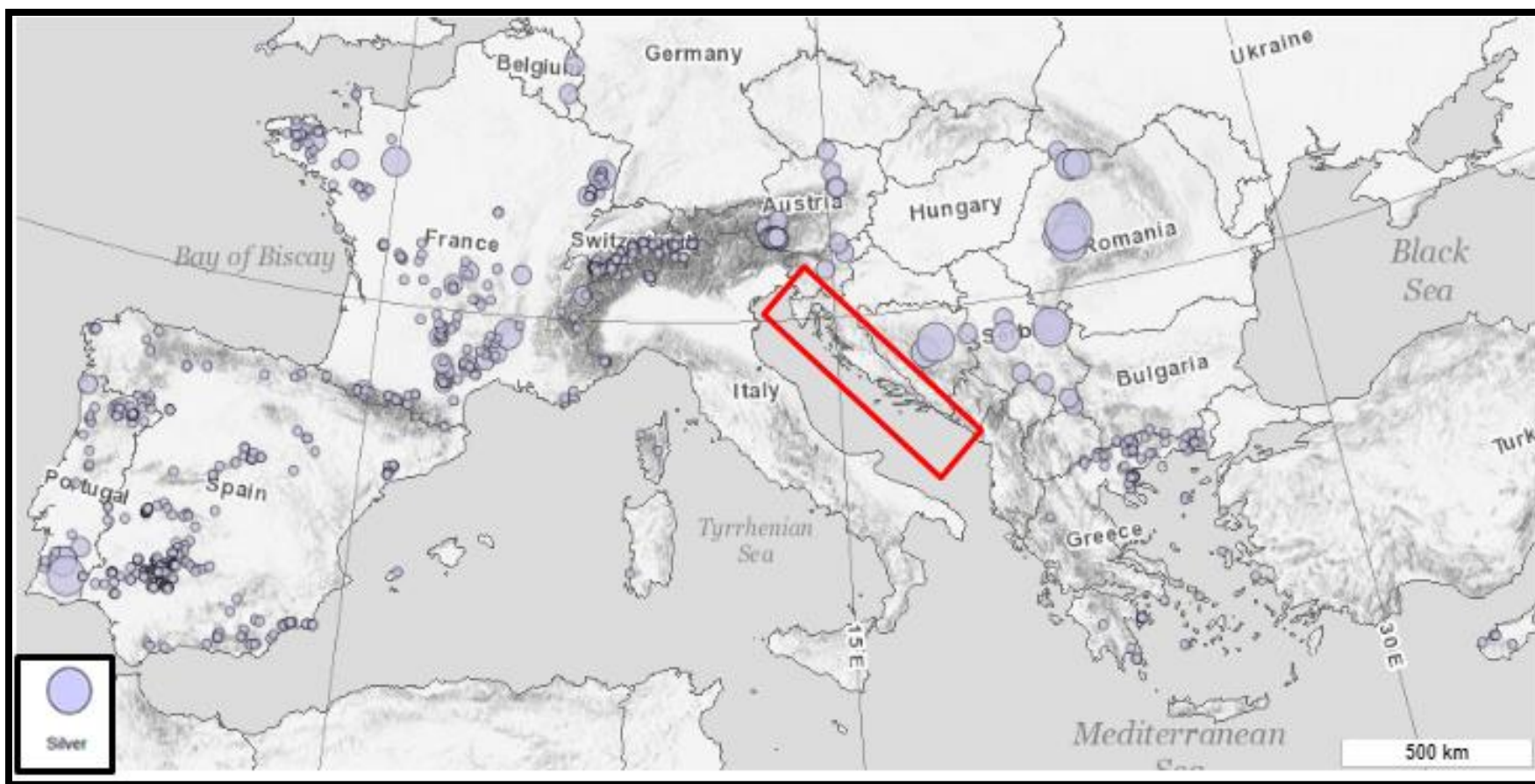
Karta VI: Rasprostranjenost ležišta kositra u južnoj i središnjoj Europi s obzirom na obalu i unutrašnjost istočne jadranske obale

Izradio F. Budić pomoću baze podataka EGDI (08.listopad 2020.).

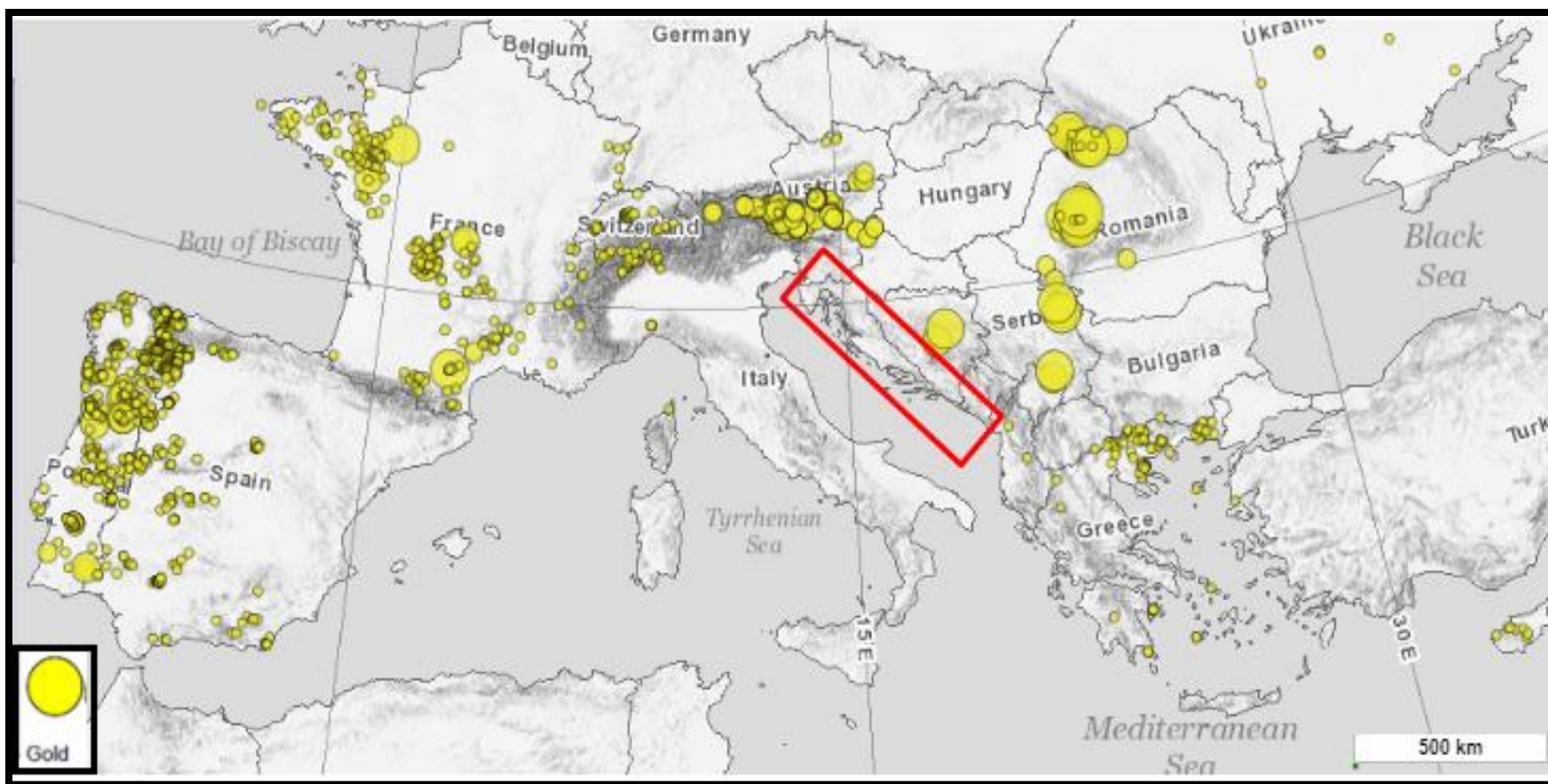
Karta VII: Rasprostranjenost ležišta željeznih ruda u južnoj i središnjoj Europi s obzirom na obalu i unutrašnjost istočne jadranske obale

Izradio F. Budić pomoću baze podataka EGDI (08.listopad 2020.).

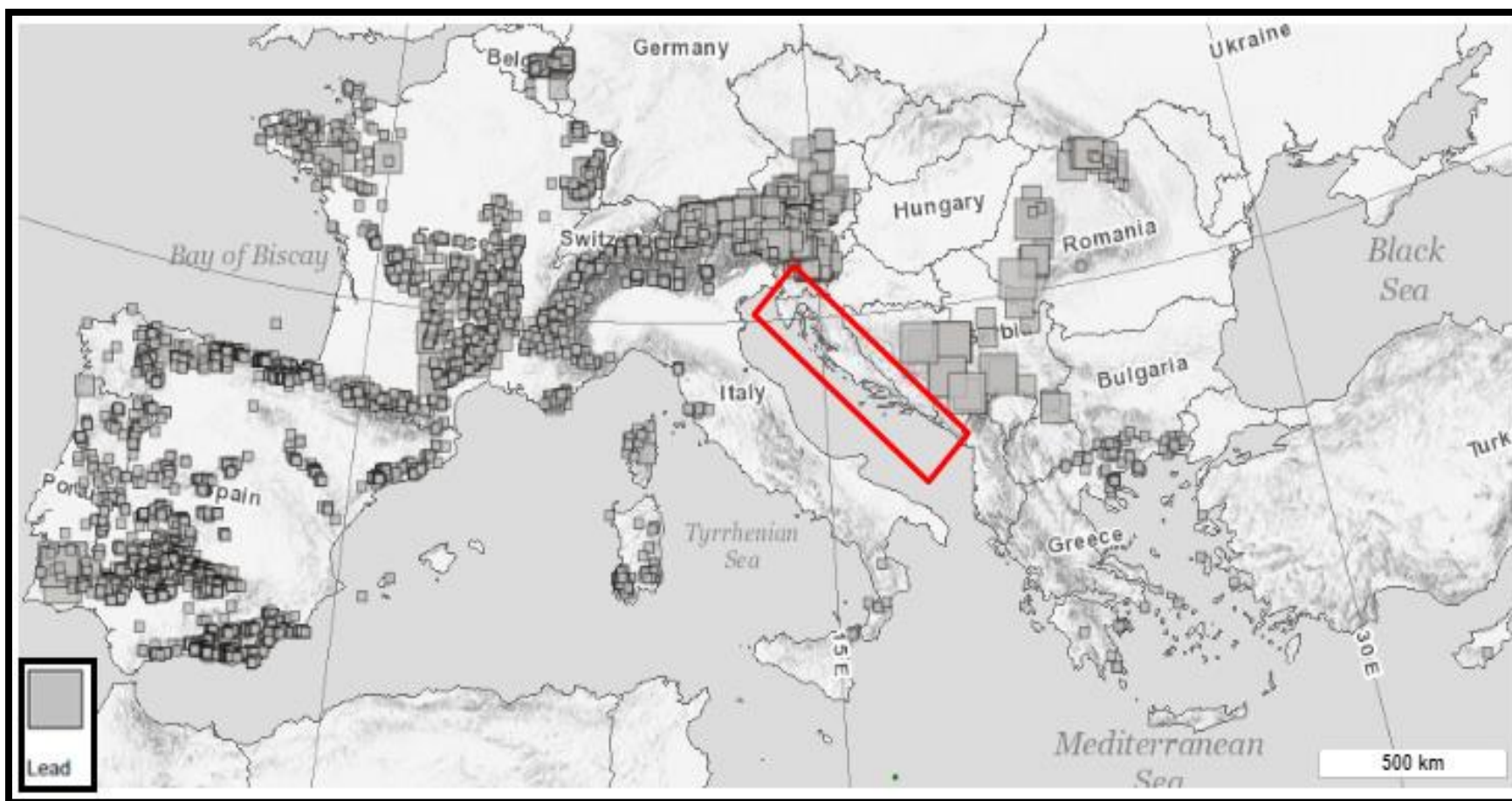
Karta VIII: Rasprostranjenost ležišta srebra u južnoj i središnjoj Europi s obzirom na obalu i unutrašnjost istočne jadranske obale

Izradio F. Budić pomoću baze podataka EGDI (08.listopad 2020.).

Karta IX: Rasprostranjenost ležišta zlata u južnoj i središnjoj Europi s obzirom na obalu i unutrašnjost istočne jadranske obale

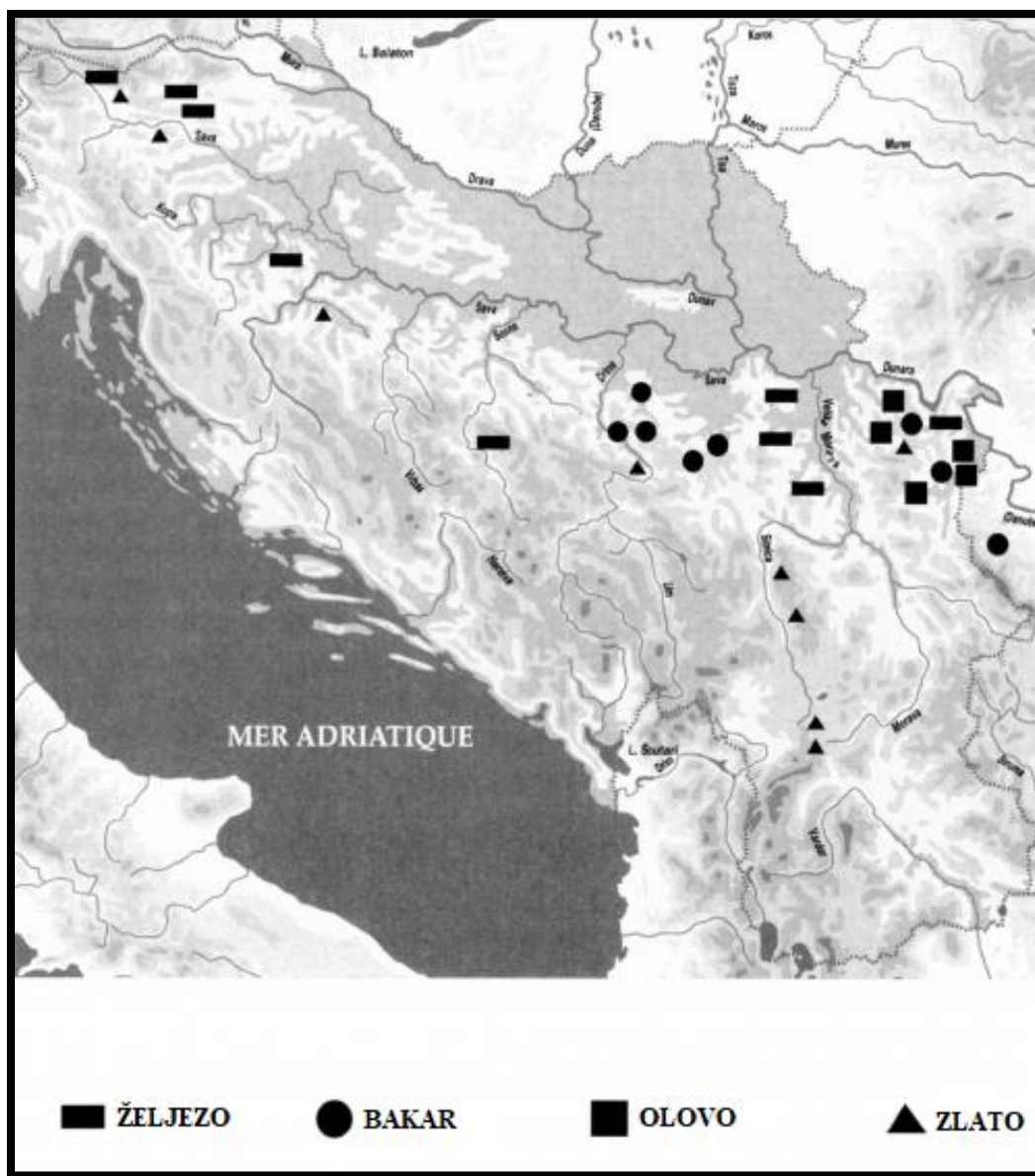
Izradio F. Budić pomoću baze podataka EGDI (08.listopad 2020.).

Karta X: Rasprostranjenost ležišta olova u južnoj i središnjoj Europi s obzirom na obalu i unutrašnjost istočne jadranske obale

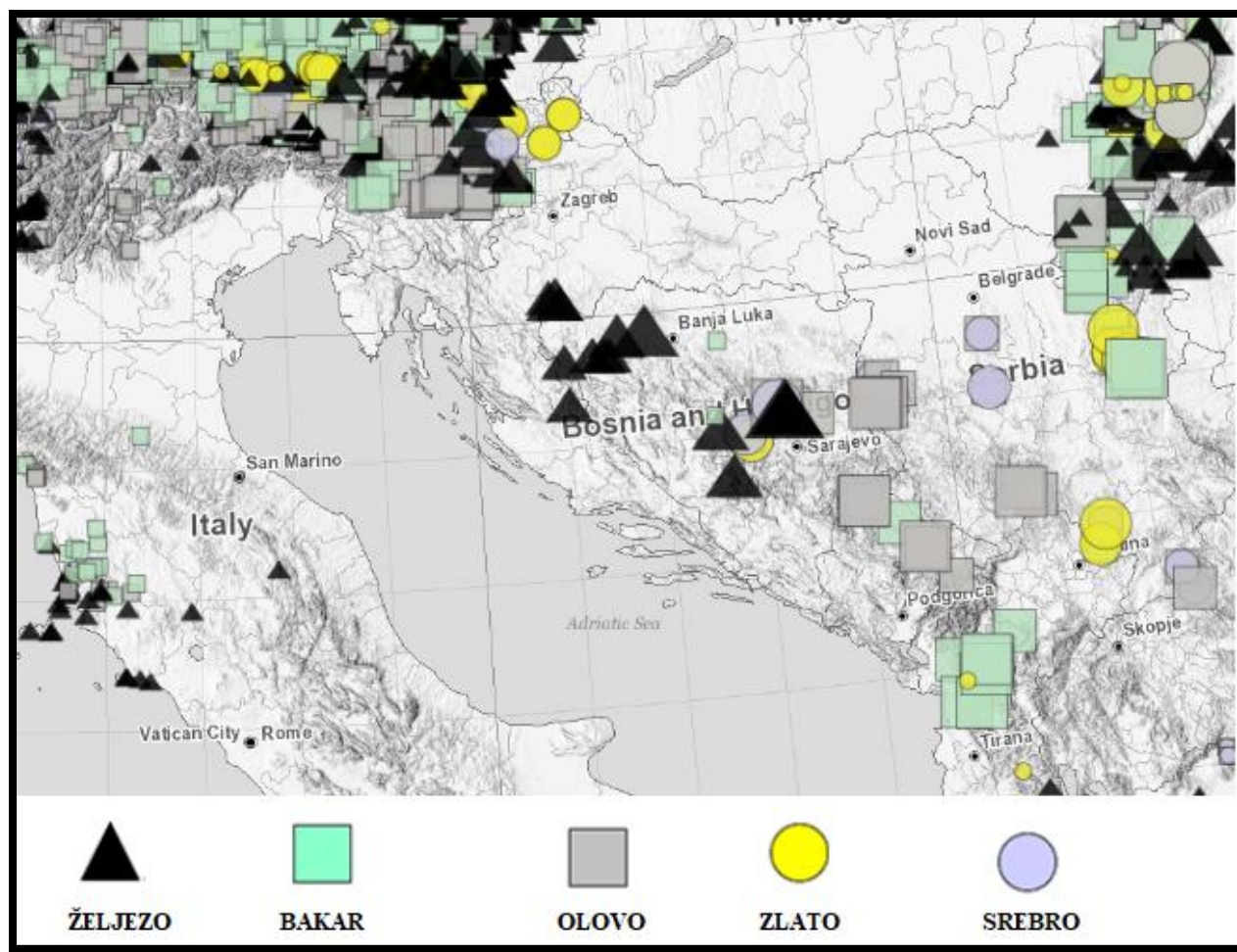
Izradio F. Budić pomoću baze podataka EGDI (08.listopad 2020.).

EGDI je kompendij rudnih potencijala koji su sakupljani do 2019. godine. Na primjeru balkanske unutrašnjosti primjećujemo da se broj zabilježenih rudonosnih točaka drastično umnožio tijekom posljednjih 90 godina. To pokazuje usporedba suvremenih podataka s onima koje je donio Relja Aranitović 1930. godine za prostor Kraljevine Jugoslavije (karte XI i XII).

Karta XI: Rasprostranjenost rudnih ležišta na području bivše Kraljevine Jugoslavije

Uredio F. Budić na karti preuzetoj iz Aranitović 1930, karta X.

Karta XII: Rasprostranjenost rudnih ležišta u zaleđu istočne jadranske obale prema bazi podataka EGDI

Izradio F. Budić pomoću baze podataka EGDI (08.listopad 2020.).

Budući da su rudni potencijali istočne jadranske obale u usporedbi s prethodno navedenim sredozemnim regijama skromniji, urođeničkim je zajednicama bilo neophodno pribjeći posrednim lancima opskrbe. Kontaktna mreža s mjestima opskrbe može se pretpostaviti na osnovi geološkog znanja i podacima o urođeničkoj i rimskoj eksploataciji u neposrednom balkanskom zaleđu.

Arheološka istraživanja u gornjem Vrbasu pokazuju da su urođenici eksploatirali ležišta bakrenih ruda na Mračaju i Mačkari barem od kasnog brončanog doba, a isto je ovjereno u

Jarnovcu kod Priboja na Limu.¹²⁵¹ Intenzivna obrada brončanih i željeznih predmeta u okrilju nekih kulturnih skupina, može se smatrati dodatnim svjedokom veće dostupnosti sirovine i povezati s prirodnim ležištima u okolici.¹²⁵²

Rimsko rudarenje bakara, željeza, zlata i srebra ovjereno je na širem prostoru središnje Bosne (karta XIII).¹²⁵³ Autohtone su zajednice iskorištavale i bogata ležišta željezne rude između Une i Sane što potvrđuje više od 30 naselja s tragovima metalurških aktivnosti.¹²⁵⁴ U spomenutoj regiji odvijala se i rimska metalurško-rudarska aktivnost, najviše uz Japru i Sanu.¹²⁵⁵ Rimljani su vadili rudaču olova i bakra oko Domavije (današnje Srebrenice), a pretpostavlja se da su rudarski posao preuzeli od urođenika.¹²⁵⁶ Esad Pašalić je prema tome zaključio da se u današnjoj Bosni i Hercegovini mogu izdvojiti tri osnovne zone eksploatacije u antici: zapadna između Une i Sane, središnja između Vrbasa i Bosne te istočna uz rijeku Drinu.¹²⁵⁷ Istu shemu preuzima i Kristina Glicksman s trima specijaliziranim zonama rimske eksploatacije: željeza na zapadu, zlata u središtu i srebra na istoku (karta XIV).¹²⁵⁸

Osim unutrašnjosti zapadnog Balkana, valja uzgredno istaknuti da je druga veća zona rimske eksploatacije rudača bakra, željeza, olova, zlata i srebra bila na istoku i jugu današnje Srbije te na sjeveru Kosova. Rudarenje se ondje odvijalo na lokalitetuna u dolinama Mlave, Peke, Timoka, Toplice itd (karta XV).¹²⁵⁹ Manja ležišta željezne rude spominju se u Crnoj Gori u okolici Nikšića, Pljevalja i Polimlja. Budući da nema izravne arheološke potvrde, eksploatacija se ondje pokušava argumentirati na temelju aktivnosti lokalnih metalurga.¹²⁶⁰

¹²⁵¹ Čović 1984, 133; Idem 1987c, 515; Škegro 1999, 24.

¹²⁵² Vidi u Škegro 1999, 23 – 26 i dalje u ovom poglavlju.

¹²⁵³ Pašalić 1954, 49 -55. Nešto suženiji pregled lokacija u Hirt 2010, 72 – 74. Također vidi: Škegro 1999, 39 – 138; Glicksman 2018, 262.

¹²⁵⁴ Čović 1984, 137; Idem 1987a, 274. Pregled i u Škegro 1999, 24 – 25 sa starijom literaturom.

¹²⁵⁵ Pašalić 1954, 55 – 60; Hirt 2010, 56.

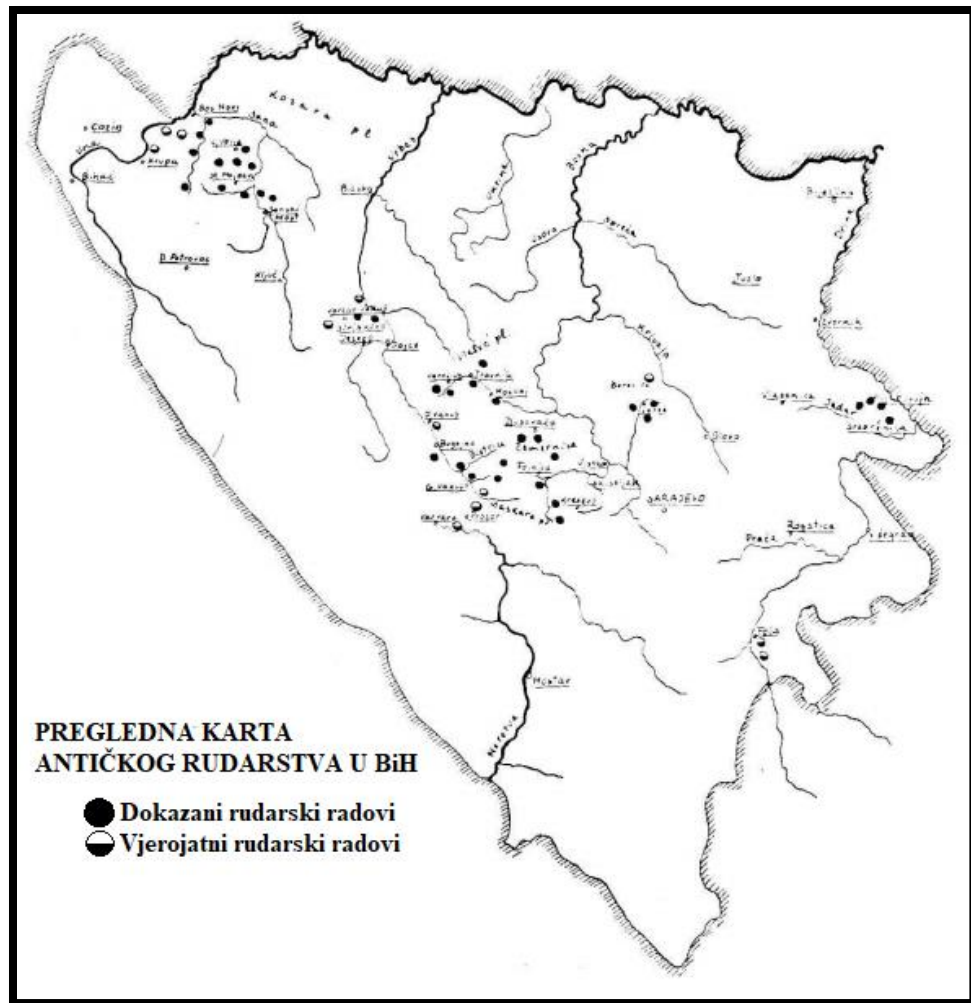
¹²⁵⁶ Pašalić 1954, 60 – 63, osobito 61.

¹²⁵⁷ Pašalić 1954, 49.

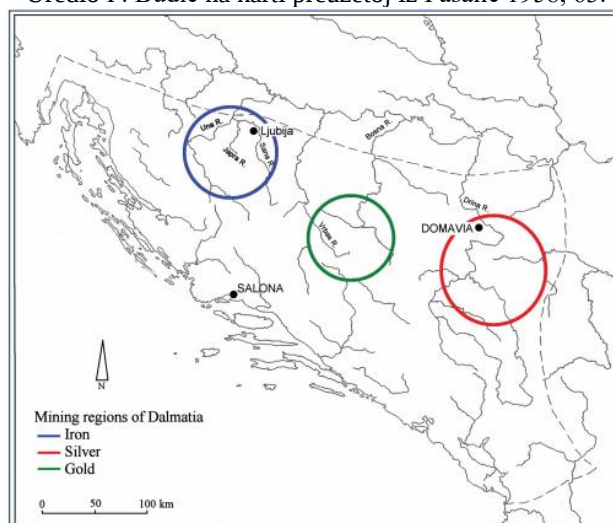
¹²⁵⁸ Glicksman 2018, 263, fig. 1.

¹²⁵⁹ Ibid. 57 – 68.

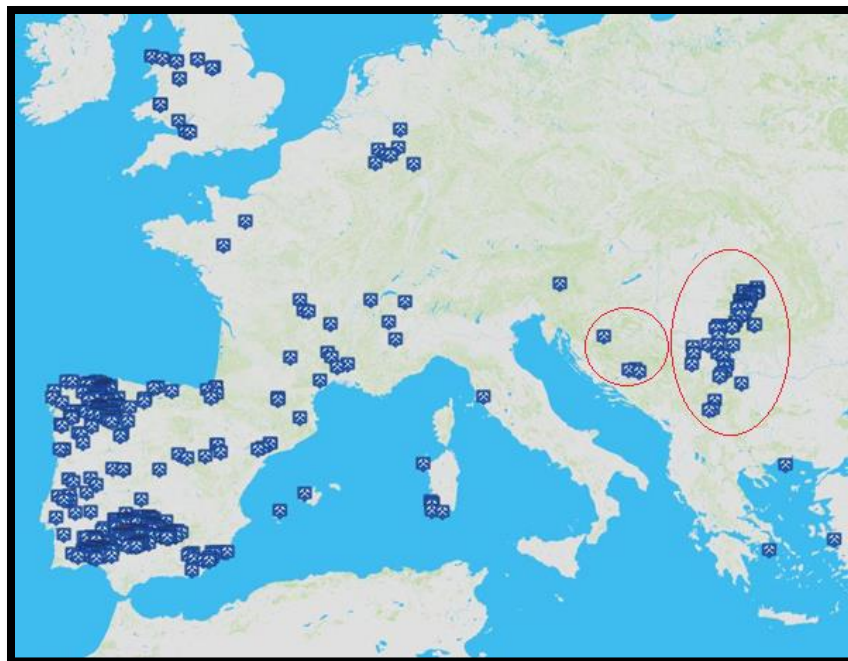
¹²⁶⁰ Marković 2006, 244; 261.

Karta XIII: Dokazana i pretpostavljena rimska rudarska eksploatacija prema E. Pašaliću
Uredio F. Budić na karti preuzetoj iz Pašalić 1958, 63.

Karta XIV: Najvažnije eksploatacijske regije u provinciji Dalmaciji
Preuzeto iz Glicksman 2018, 263, fig. 1.

Karta XV: Potvrđene lokacije rimske eksploatacije ležišta rude na Balkanu

Uredio F. Budić prema <http://www.romaneconomy.ox.ac.uk/> (autor karte M. Hadley)

Iako se može pretpostaviti da su neka od prapovijesnih ili antičkih ležišta metala iscrpljena ili neubicirana, priobalno je krško područje općenito gledajući lišeno krupnih ležišta bakra, željeza i plemenitih metala.¹²⁶¹ Iako je željeznu rudu bilo moguće preraditi iz krških ilovača ili sedimentnih ležišta limonita ili pirita, takva eksploatacija nije mogla nadilaziti razinu lokalne potrebe.¹²⁶² Uzevši to u obzir zajedno s usporedbom tri različite vrste podataka o rasprostranjenosti rudokopa, može se utemeljeno tvrditi da istočnojadranska obala i neposredno zaleđe nisu imali geološku predispoziciju razviti zonu izravne opskrbe. Napomenimo da zaleđe definiramo najviše do 70 km od obalne linije, ne računajući zemljopisne prepreke koje su dodatna otegotnost razvoju zone izravne opskrbe.

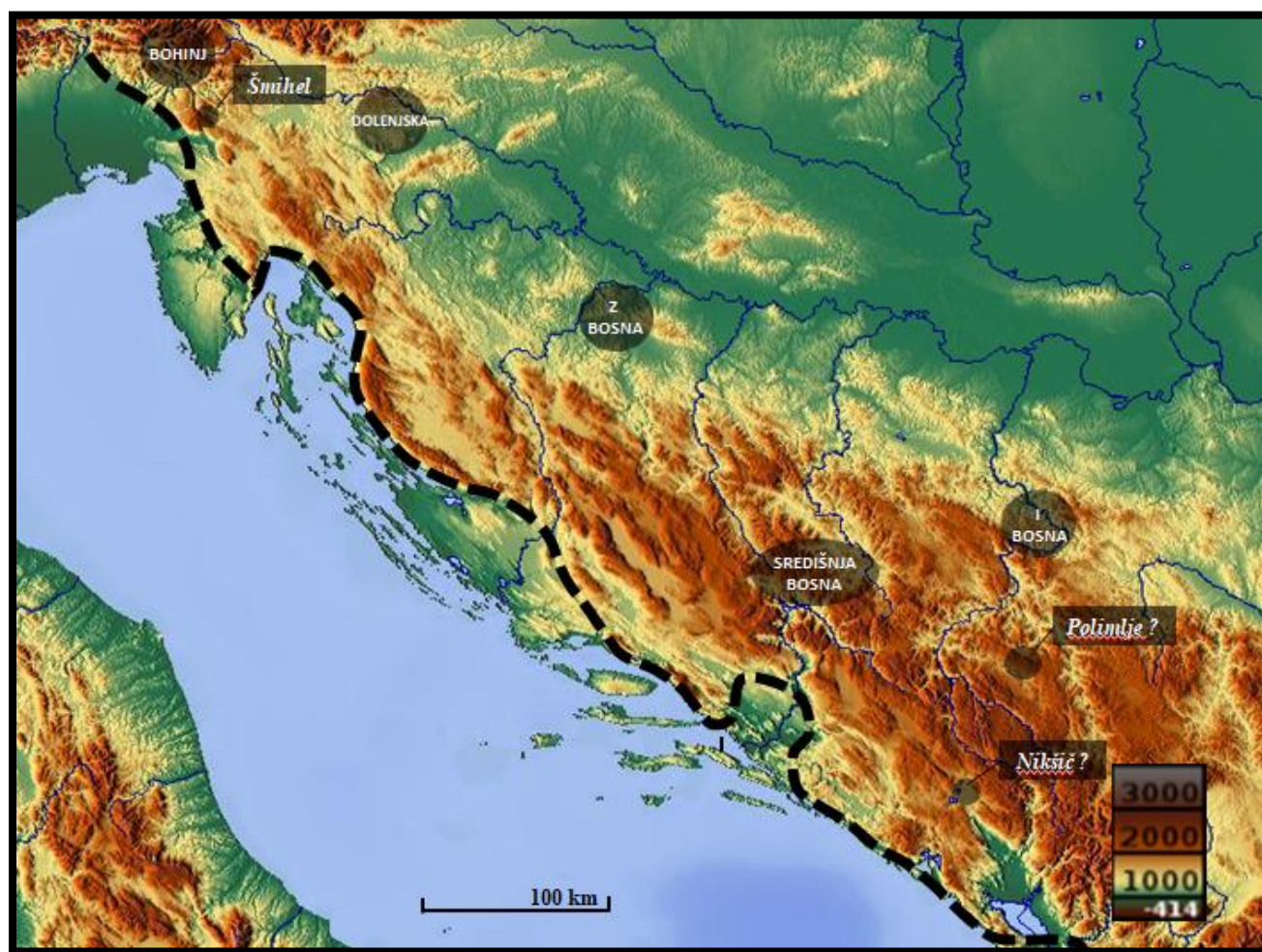
Dodatno k tome, vjerujemo da jadranska obala od Soče do Drima nije imala dovoljno pogodnosti razviti se ni u perspektivnu zonu neizravne opskrbe. Budući da uzak obalni i otočki

¹²⁶¹ Vidi početak ovog poglavlja. Siromaštvo istočnog Jadrana ležištima bakra, kositra i željeza učestalo se ističe u povijesnim i arheološkim radovima. Npr. Stipčević 1958, 178; Čović 1987b, 471; Marijan 2001, 116 i dr.

¹²⁶² Vidi i komentar Stane Gabrovca (1987c, 167) za Notranjsko-krašku skupinu. Vidi i bilješku 1248.

prostor nije imao značajnih ležišta, autohtone su zajednice bile primorane opskrbljivati se metalnom sirovinom kopnenim ili prekomorskim putem.

U slučaju kopnenih lanaca razmjene metalna bi sirovina stizala iz alpskih regija ili balkanske unutrašnjosti. Gledajući ugrubo iz perspektive udaljenosti, prvim ležištima gravitirao bi sjeverni dio istočne jadranske obale (obalni Kras, Istra, možda i Kvarner), a drugima južni dio (Dalmacija i obala Crne Gore) [karta XVI].

Karta XVI: Reljefna karta istočnog Jadrana s demarkacijskom linijom visokog krškog gorja u odnosu prema dominantnim zonama eksploatacije u unutrašnjosti

Uredio F. Budić pomoću reljefne karte s web stranice <https://maps-for-free.com/>

Zemljopisne okolnosti najvećeg dijela istočnog Jadrana razlog su težeg održavanja nesmetane komunikacije obale i unutrašnjosti. Rubovi Alpa, a ponajviše krševiti Dinaridi koji se protežu istočno od obalne zone mogu se smatrati ozbiljnom poteškoćom za kontinuirano i uhodano odvijanje kopnene komunikacije. Fizičkozemljopisna obilježja krškog reljefa, poput orografskih i vegetacijskih prepreka, teško prohodnog surovog terena, ali i promjene klimatskih uvjeta te varijabilnosti meteoroloških prilika (bura i jugo) mogli su tome biti razlog, osobito u prapovijesnim vremenima kad nisu postojali uređeni cestovni pravci.¹²⁶³ Budući da se o društvenim ulogama autohtonih naroda malo zna, možemo pretpostaviti da su protagonisti kopnene komunikacije bili transhumentni stočari.¹²⁶⁴ Takva aktivnost podrazumijeva odlično poznavanje prekoplaninskih ruta, no njihove su migracije sezonski ograničene, jer prate povoljan prirodni i meteorološki ritam.¹²⁶⁵ Od uske obale do dinaridske unutrašnjosti odvijala bi se tzv. vertikalna transhumanca u periodu od kasnog proljeća do sredine jeseni. Taj pojam uključuje

¹²⁶³ Problem kopnene komunikacije očigledan na osnovi etnohistorijskog pregleda života ljudi u kršu. Dobar osvrt dao je Alberto Fortis tijekom puta u Dalmaciju tijekom 70-ih godina 18. stoljeća. Posebno je istaknuo zahtjevan prijelaz preko Biokova i vještinu lokalnog stanovništva pri tom pothvatu (Fortis 2004, 218): „Hrbat planine sav je urušen, a najprohodnije staze kojih smo se morali držati bijahu putovi kojima se slijeva kišnica; šljunak i napuklo kamenje popuštali su nam pod nogama podsjećajući me na mučno penjanje na Vezuv, kamo sam imao čast da vas pratim, kada nam se dešavalo da smo išli stopu naprijed, a nalazili se korak natrag.“. Nadalje piše (234 - 235): „Zaputih se iz Drvenika da pregazim Biokovo na konju, ali ne bijaše moguće nastaviti put tako udobno. Staze na najvišem dijelu planine često se provlače između hridinastih gromada, a ponekad su na rubu kakve provalije. Kada sam prešao vrh Biokova, prosljedih dijelom pješice, a dijelom u sedlu, predvođen pratiocima [...]. Put morlačkih pješaka od Zaostroga do ovoga sela u unutrašnjosti ima nepunih pet milja; ali oni hode s čudesnom vještinom verući se po najstrmijim stijenama i spuštajući se niz najvrletnije litice gdje bi se reklo da samo ptice mogu proći. Meni je trebalo šest debelih ura da prijeđem planinu cestom za četveronošce...“. Problemi kopnenih putova spominju se pri usponu na krševiti brijeg kraj Neretve (238) ili putovanju do Paga (270). Opći komentar na hodaње po Dalmatinskoj zagori Fortis (202) je opisao ovim riječima: „Nemalo je laskalo mojem divljem samoljublju iznenađenje tih ljudi, rođenih i otvrdlih u naporima, zbog moje spretnosti u penjanju i silaženju po liticama. S krajnjom sam ugodom čuo kako mi jedan od njih uskliknu: „Gospodine, ti nisi lancmanin, ti si Vlah!““. Kratka povijesna referenca o poteškoćama pri kretanju kroz zaleđe istočne jadranske obale potječe iz 1096. godine neposredno prije Prvog križarskog rata. Iako se ne zna kojom su se točno rutom kretali, vjeruje se da se su križari pratili obalu i unutrašnjost istočne jadranske obale, izbjegavajući dalmatinske gradove (Raukar 1997, 58). Rajmund od Aguilersa (I, 16 - 17) opisuje divljinu Sklavonije, ističući barbarstvo urođenika, brdovitost i guste šume. Vilim Tirski (II, 17) opisuje Dalmaciju kao zemlju gdje prevladavaju planine i šume, rijeke i pašnjaci s vrlo malo obradive zemlje. Put kroza brodovito i šumovito podneblje bio je križarima iznimno težak. Iz oba opisa daje se zaključiti da su rimske prometnice tada već bile dobrobrano uništene. O razlozima slabe kopnene povezanosti Dalmacije s unutrašnjosti tijekom srednjeg i ranog novog vijeka vidi Pederin 2005, 111 – 114. Zbog političkog antagonizma Venecije i Osmanskog Carstva, tj. sraza pomorskog i kontinentalnog mentaliteta, postojalo je nekoliko kopnenih pravaca koji su se većinom svodili na karavanske ili transhumentne putove. Ti su uglavnom pratili zapuštene i odronjene ostatke rimskih cesta. Nova faza cestogradnje počela je tek za francuske vlasti početkom 19. stoljeća (Kuzmić 2011, 297 – 298). Opću opasku o otegotnosti kopnenih komunikacija u Sredozemlju tijekom antike vidi u De Angelis 2013, 3. O poteškoćama povezanosti južne Liburnije sa zaleđem vidi u Čače 2006b, 67

¹²⁶⁴ Teorijski o povezivanju udaljenih regija preko transhumance (Zöbl 1982, 45; Potrebica 2004, 57 – 58). Vidi i cjelinu VI, poglavlje 3.

¹²⁶⁵ Zöbl 1982, 10 – 15; Blench 2001, 12. Velebitski i dinarski prolazi bili su zatvoreni od sredine jeseni do kasnog proljeća (Čače 2006b, 67).

relativno kratke migracije u potrazi za kišnijim područjima gdje se iskorištavaju pašnjaci tijekom sušnog ciklusa, tj. sredozemnog ljeta.¹²⁶⁶ Konstantna opskrba robom pa tako i metalnom sirovinom iz prekodinaridskih krajeva može se ocijeniti kao otežana i ograničena, ne samo iz zemljopisnog, već i društvenog aspekta.

Za kopnenu komunikaciju presudni su bili dugi riječni tokovi, jer su ih putnici odavna težili pratiti zbog lakšeg transporta, zemljopisne otvorenosti i orijentacije u prostoru.¹²⁶⁷ Takvim poveznicama istočna jadranska obala oskudijeva (karta 21). Malo je rijeka koje prodiru dublje u srednjoeuropsko ili balkansko zaleđe, a u većinu brodovi ne mogu uplovljivati dulje od neposredne zone ušća.¹²⁶⁸ Teška prohodnost preko krša otežavala je kretanje i prirodnim kopnenim putovima poput Kliških vrata i dalje prema unutrašnjosti.¹²⁶⁹

Na rubnom dijelu uske krške obale glavni je koridor vjerojatno pratio riječni tok Soča-Torre-Natisone (karte IV i XVI). Zajednice Svetolucijske grupe koje su obitavale u srednjem i gornjem Posočju smatraju se eksploatorima i distributerima bohinjskih rudnika željeza.¹²⁷⁰ Važno mjesto vađenja limonita i hematita bilo je i u okolini Šmihela.¹²⁷¹ Osim spomenutih ležišta valjano je pretpostaviti da su se prema sjeveroistočnoj obali jadranskog zaljeva ovamo slijevale i ostale metalne sirovine alpskog rudonosnog područja (karta XVI i XVII).

Alternativni put metala kretao se od obale kopnenom rutom preko Krasa prema Dolenjskoj koja je bila bogata površinskom lako topivom željeznom rudom.¹²⁷² Histarska prerađivačka središta vjerojatno su bila čvorišta navedenih putova odakle su se istraživači i tragači kretali prema rudogorju predalpskog prostora.¹²⁷³ Na temelju podrijetla uvezenih predmeta daje se zaključiti da su histarske i kraške zajednice aktivno razmjenjivale robu s jugoistočnoalpskom regijom i slovenskom unutrašnjosti.¹²⁷⁴ Tome je dodatni potporanj transhumantna povezanost alpskih i kraških krajeva s južnom Istrom. Antropološka istraživanja ukazuju na dugu tradiciju umreženosti čiji se odraz vidio još početkom 20. stoljeća.¹²⁷⁵ Metalna je sirovina morala imati znatan udio u

¹²⁶⁶ Blench 2001, 12.

¹²⁶⁷ Potrebica 2013, 79.

¹²⁶⁸ Vidi cjelinu IV, poglavlje 3.3. (podnaslov *Malo riječnih ušća i koridora prema unutrašnjosti*)

¹²⁶⁹ O povijesnoj ulozi komunikacije Kliškim vratima vidi Katić 1962, 267 i dalje.

¹²⁷⁰ Gabrovec 1987b, 142 – 143.

¹²⁷¹ Ibid. 167.

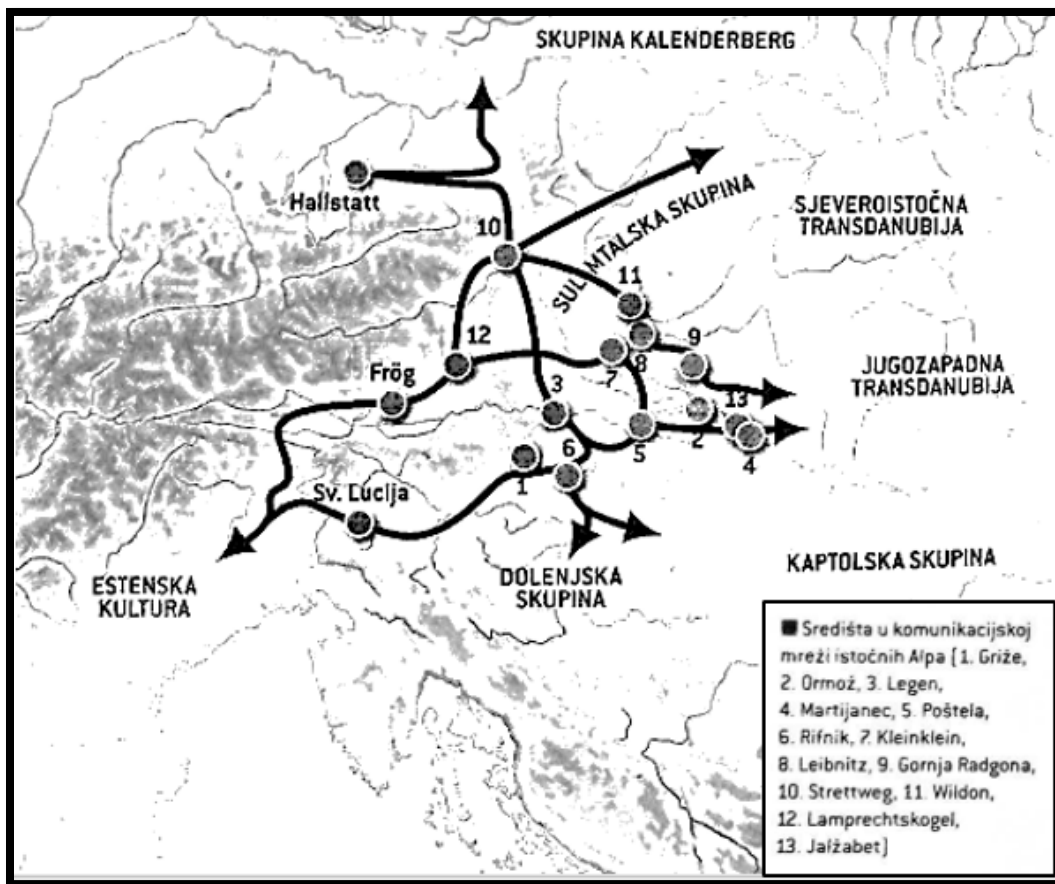
¹²⁷² U Dolenjskoj se željezna ruda pojavljuje u grumenju pleistocenskih ilovača. Ležišta su locirana u Vaču, Magdalenskoj Gori, a ponajviše u Suhoj Krajini (Ibid. 93).

¹²⁷³ Npr. Guštin 2007, 8; Buršić Matijašić 2012, 207.

¹²⁷⁴ Vidi Gabrovec i Mihovilić 1987, 336; Mihovilić 2013, 114 - 265.

¹²⁷⁵ Gabrovec 1987b, 142.

razmjeni tamošnjih prapovijesnih zajednica. To se vidi po isprepletenosti i utjecajima tehnika proizvodnje predmeta.¹²⁷⁶ Utemeljenu argumentaciju dala je Kristina Mihovilić, istaknuvši očitu metaluršku povezanost Istre i Dolenjske.¹²⁷⁷ Isto tako, struka primjećuje sužen metalurški repertoar brončanih predmeta pa se nagađa da su se histarske zajednice morale opskrbljivati uvozom ili bar poluproizvodima i tijekom kasnog brončanog doba.¹²⁷⁸

Karta XVII: Komunikacijska mreža jugoistočnoalpskog prostora u željezno doba

Preuzeto iz: Potrebica 2013, 78, karta 5.

¹²⁷⁶ Tome u prilog ide kalup od pješčenjaka iz Sermina kod Kopra. Tip sjekire za koju je kalup bio namijenjen datira se u 11. ili 10. st. pr. Kr. i tipičan je za istočnu Furlaniju, Posočje, Korušku ili ušće Pada i Umbriju (Mihovilić 2013, 314 - 316). U kasnijim vremenima isprepletenost metalurških utjecaja vidi se po nožu s motivom vučjeg zuba iz Pule 9. st. pr. Kr. (Ibid., 160) ili spiralnonaočalastim fibulama 8. st. pr. Kr. iz Berma čije se analogije mogu pronaći u Ljubljanskoj, Svetolucijskoj i Notranjsko-kraškoj skupini (Ibid. 188). O razvoju intenzivnijih veza između Istre i jugoistočnoalpske regije te zapaženog utjecaja na istarsku regionalnu metalurgiju, osobito tijekom 6. st. pr. Kr. vidi Ibid. 210; 220 – 222; 228 – 244 i dr.

¹²⁷⁷ „Rudača i gotovi predmeti mogli su stizati [u Istru] iz dolenjskih nalazišta, možda putovima kojima se prevozila daunijska i druga fina keramika (karta 27). Na to ukazuju npr. jedini tip mača koji nam je zasad poznat u Istri, koljenasto zakrivljena jednorezna mahaira ili nešto kasnije sjekira na uho. Posebno je za to indikativna i tehnika lijevanja bronce preko željezne jezgre, za izradu tipa igle s više glavica, tehnika koja je u Dolenjskoj korištena za izradu fibula s čvorovima na luku.“ (Mihovilić 2013, 318 - 320).

¹²⁷⁸ Majnarić-Pandžić 1998, 219.

U najdužem dijelu istočnojadranske zone jedino Neretva ponire dublje u balkansku unutrašnjost i prekodinarske krajeve. Taj se koridor proteže do središnje Bosne gdje se posrednim putovima može doprijeti do rudonosnih područja bakra, željeza i plemenitih metala. Sjeverozapadni dio Neretve (današnje Jablanačko jezero) gravitira preko rječica Rame i Prozorčice središnjem području srednjobosanske grupe. Ondje su se od brončanog doba razvijala snažna metalurška središta, poput Varvare kod Prozora gdje je obrada željeza ovjerena najkasnije od 9. st. pr. Kr.¹²⁷⁹ Nedaleko je i Pod kod Bugojna, gdje lijevanje bronce ima kontinuitet iz brončanog u željezno doba, dok je potraga za željeznim rudama arheološki potvrđena grumenjem limonita u posudi 9. st. pr. Kr.¹²⁸⁰ Od posljednjih desetljeća 8. st. pr. Kr. u Podu postoje pouzdani tragovi metalurgije željeza koja se kroz naredna stoljeća usložnjavala.¹²⁸¹

Odande su se protezali komunikacijski putovi prema drugom grozdu naselja srednjobosanske grupe u Lašvanskoj dolini (Nević Polje, Putičevo, Grbavica, Alidodže) koja su okružena rudonosnim gorjem. Jedan krak transhumantne komunikacije mogao se protezati preko Nevesinjskog polja, Visočice, Treskavice, Bjelašnice prema Sarajevskoj kotlini (karta 28). Tamo su uz donji tok rijeke Bosne smještene središta srednjobosanske grupe poput Gračanice, Vratnice i Semizovca, a dominantno je središte bilo Debelo Brdo kraj Sarajeva gdje je obrada metala ovjerena tijekom kasnog brončanog i starijeg željeznog doba.¹²⁸²

Osim spomenutih naselja, intenzivna metalurgija smatra se važnom granom privrede na cijelom području srednjobosanske grupe.¹²⁸³ Vjeruje se da su resursni viškovi bili osnova za razvoj trgovine, prvenstveno s kulturnom grupom Donja Dolina-Sanski most te glasičkom i srednjodalmatinskom kulturom.¹²⁸⁴ Rudogorje središnje Bosne vjerojatno je bilo čvorište slijevanja razne vrste robe koje se oslanjalo na važnu komunikacijsku liniju slijeva Bosne i Vrbasa prema dolini Neretve.¹²⁸⁵ Vibrantnost tog komunikacijskog koridora može se usporediti s antropološkim istraživanjima ustaljenih sezonskih ruta transhumantnih stočara iz zapadne i južne

¹²⁷⁹ Čović 1984, 139.

¹²⁸⁰ Čović 1987c, 515.

¹²⁸¹ Ibid. 515 – 516.

¹²⁸² Idem 1984, 136.

¹²⁸³ Idem 1987c, 513.

¹²⁸⁴ Ibid. 516.

¹²⁸⁵ Slično Čović 1984, 130.

Hercegovine prema središnjoj Bosni (karta 28).¹²⁸⁶ Bio bi to dodatni potporanj djelovanju spomenutih komunikacija.

Izuzev toga, metalurški utjecaj kultura bosanske unutrašnjosti proširio se na priobalje i unutrašnjost Crne Gore,¹²⁸⁷ a zamjetan je i na predmetima srednjo- i južnodalmatinske kulturne grupe te u nešto manjoj mjeri na liburnskima.¹²⁸⁸ Zato se Neretva s razlogom u literaturi smatra važnim opskrbnim pravcem za dalmatinsku obalu i otoke.¹²⁸⁹ Miroslav Katić tome u prilog izdvaja nalaze željezne troske s gradina Sutikva, Sveti Nofar, Sveti Ilija u Kaštelanskom zaljevu, Rata na Braču i Fortice na Hvaru te pridodaje puno ostataka željezne zgure s više gradine Talež gdje ima i ulomaka posuda s većom količinom metalurškog otpada.¹²⁹⁰ Postoje pretpostavke da je balkanska metalna sirovina kolala i prema zapadnoj obali Jadrana,¹²⁹¹ no valja imati na umu da su ondje istovremeno dominantnu ulogu imali alpski, srednjoitalski i tirenski opskrbni pravci. Opskrbnu rutu metalnom rudom možda dokazuje i osnutak trgovišta na ušću Neretve (Theop. ap. Strab. VII, 5, 9; Ps Scyl. 23 – 24), vjerojatno tijekom 4. st. pr. Kr. kad su se Grci već trajno bili naselili u otočkoj zoni srednje Dalmacije.¹²⁹²

Međutim, valja imati na umu da neretvanski riječni put nije jednostavno pratiti zbog nepogodnog reljefnog okruženja. Dvadesetak kilometara uzvodno od širokog ušća, rijeka teče kroz brdovite predijele, a kanjon između planina Čvrsnice i Prenja sjeverno od Mostarske kotline i Bijelog polja najstrmiji je i teško prohodan dio (karta XVIII).¹²⁹³ Zato se pretpostavlja da je drevni prometni put možda tekao preko Podveležja, Nevesinjskog polja pa dalje prema bosanskoj unutrašnjosti (karta 28).¹²⁹⁴ O nepogodnom reljefu uz neretvanski riječni put svjedoči i

¹²⁸⁶ O tradiciji transhumantnog stočarstva iz predrimskog vremena vidi Matley 1968, 231 – 235. Ustaljene transhumantne veze tijekom srednjeg vijeka i modernih vremena opisane su u Manzano Baena et al. 2009, 24 – 25.

¹²⁸⁷ Marković 2006, 239.

¹²⁸⁸ Stipčević 1958, 178. Više o utjecaju na srednjo-dalmatinsku grupu: Čović 1987b, 447 – 459, a za južnodalmatinsku u: Marijan 2001, 45; 117 – 118. Za liburnski kulturni krug: Batović 1987, 385 – 386.

¹²⁸⁹ Neizravno Čović 1987b, 472. Izravno o neretvanskom koridoru: Katić 2002, 423 – 424; 427 – 430; Barbarić 2010a, 59.

¹²⁹⁰ U starijem radu predlagala se i otočka eksploatacija željezne rude (Gaffney et al. 2002, 49). Ipak, priklanjamo se mišljenju Miroslava Katića (2009, 35) koji daje valjane argumente za uvoz sirovine. O nalazima s ostalih gradina vidi Ibid. 20. Ležište bakrene rude na Visu spominje Boris Čargo (2021b, 75), ali uz napomenu da gospodarski nije isplativo, niti ima tragova o iscrpljivanju tijekom antike.

¹²⁹¹ Rasprava o tome u D'Ercole 2002, 189 – 190. Autorica vjeruje da je balkanski metal bio među glavnim sirovinama koje su kolale s istočne obale Jadrana prema zapadu (D'Ercole 2002, 347).

¹²⁹² Katić 2002, 423 – 424.

¹²⁹³ HE LZMK s. v. Neretva.

¹²⁹⁴ Marijan 2000, 16.

organizacija kasnijih rimskih cestovnih pravaca od južne Dalmacije preko stolačkog kraja, Nevesinja do središnje Bosne.¹²⁹⁵

Karta XVIII: Tok rijeke Neretve s obzirom na okolni reljef i važna metalurška središta središnje Bosne

Uredio F. Budić na osnovi reljefne karte s web stranice <https://maps-for-free.com/>

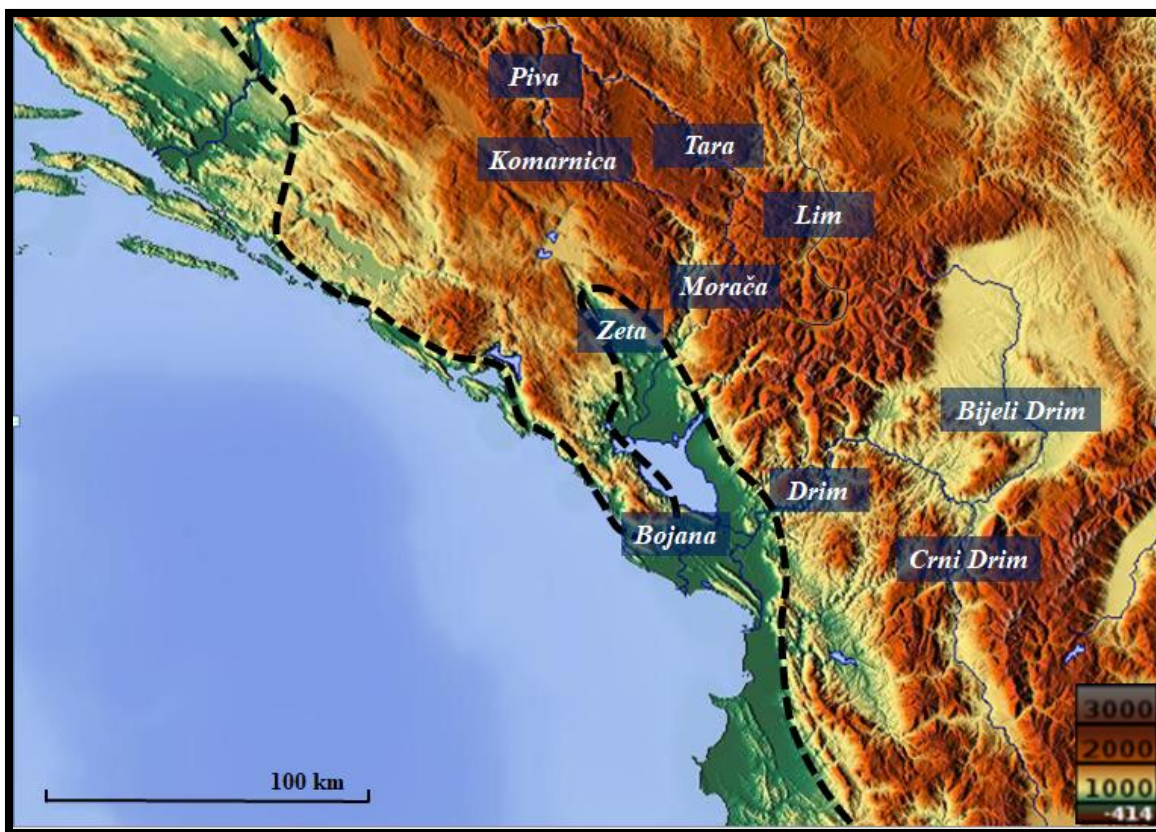
Južnije od Neretve postoje dvije veće riječne rute od obale prema unutrašnjosti. To su primjerice Drim te plovni put Bojana-Skadarsko jezero-Morača. Preko Morače moguće je dospjeti do Polimlja i dolina Tare ili Komarnice/Pive. Važan je i uzvodni put Drimom koji je vodio do zona izravne opskrbe istočnog Balkana. Valja istaknuti da su tokovi spomenutih rijeka bili prirodni put prema središtima glasinačke kulture koja je od kraja 8. st. pr. Kr. prihvaćala grčke uvozne predmete.¹²⁹⁶ Ipak, na temelju rasprostranjenosti nalaza nemoguće je precizno odrediti rutu njihova

¹²⁹⁵ Taj je cestovni pravac išao preko stolačkog kraja do Nevesinjskog polja i dalje prema središnjoj Bosni, a ne izravno uz rijeku. Vidi Bojanovski 1973, 147.

¹²⁹⁶ Benac i Čović 1957, 52; Čović 1987d, 635 – 636.

cirkuliranja. Budući da navedene krške rijeke, jednako kao i Neretva, postaju kanjonske nedaleko od ušća, plovni pristup prema balkanskoj unutrašnjosti nije mogao biti posve pogodan (karta XIX).

Na temelju poznatih lokaliteta s luksuznim importima suvremena literatura preferira trasirati kopnene lance razmjene od Epidamna i Apolonije prema Trebeništu pa dalje kroz balkansku unutrašnjost.¹²⁹⁷ Budući da je razina arheoloških spoznaja trenutačno niska, može se samo nagađati je li uloga lokalnih crnogorskih ležišta bila eventualno šira od zadovoljenja regionalnih potreba.¹²⁹⁸ Luksuzni jantarni predmeti iz Lisijeva polja u Polimlju koji se datiraju u izmak 6. st. pr. Kr.¹²⁹⁹ možda aludiraju na eksploataciju obližnjih izvora metala. Unatoč tome, čini se da je središte trgovine balkanskim metalom tijekom arhajskog perioda ipak bilo usmjereno na neposrednu unutrašnjost Epidamna i Apolonije.

Karta XIX: Tok crnogorskih i albanskih rijeka prema unutrašnjosti s obzirom na okolni reljef

Uredio F. Budić pomoću reljefne karte s web stranice <https://maps-for-free.com/>

¹²⁹⁷ Npr. Potrebica 2013, 79, karta 6. Vidi također u cjelini II, poglavlje 3.2.

¹²⁹⁸ Marković 2006, 244.

¹²⁹⁹ Srejović i Marković 1980/1981, 72; 79, T. V, 1, 2, 5 – 6.

Fizičkozemljopisna obilježja reljefa i riječnih tokova u najvećem dijelu istočnog Jadrana mogu se opravdano smatrati otegotnom okolnosti pri povezivanju rudonosne unutrašnjosti s obalom. Ako usporedimo spomenute primjere s dominantnim zonama neizravne opskrbe u drugim dijelovima Jadrana, argument se može dodatno osnažiti. Koridor rijeke Pad prolazi velikom nizinom, a prema njezinoj se delti spušta nekoliko većih tokova iz predalpskog i alpskog prostora. Dakle, fizički prostor pruža izvrsne komunikacijske predispozicije. S druge strane, nizinski dio albanske obale povezan je Ohridskim jezerom preko doline rijeke Shkumbin. Od Epidamna i Apolonije istim se putem kasnije protezao jedan od važnijih kopnenih pravaca prema istoku - rimska Egnacijska cesta.¹³⁰⁰

Osim zemljopisnih okolnosti, dominantan je čimbenik društveno-ekonomska povezanost obale i unutrašnjosti. Za kopnenu komunikacijama bilo je presudno ostvariti i održavati vibrantnu lančanu trgovinu.¹³⁰¹ Bili su to izravni kontakti teritorijalnih zajednica preko kojih je roba stizala od ležišta ili prerađivačkog mjesta do uzobalnog čvorišta u vidu niza uspješnih lokalnih i regionalnih transakcija. Oformljivanje takvih trgovačkih puteva bio je vjerojatno postepen i rizičan proces. Potencijalan jamac održavanju lančane trgovine je stabilno društveno-političko uređenje na širem ili užem teritoriju kroz dulje vremensko trajanje.¹³⁰² Dodatna sigurnost proizlazila bi iz trajnih i uhodanih odnosa između susjednih zajednica, posebno pri uvjetima robne razmjene. Kako bi se osigurala cirkulacija robe, važno je da svaka pojedina zajednica posjeduje robu koju može mijenjati za ono što priželjkuje. Kompleksni sustav razmjene vjerojatno je podrazumijevao više kategorija različite vrste robe, posebno u slučaju ako neka zajednica u lancu ne priželjkuje specifično dobro koje do nje dolazi, ali zna da ga može kasnije mijenjati za nešto drugo.¹³⁰³

Relativno stabilni društveno-politički odnosi u lancima istočnog Jadrana mogu se pretpostaviti na temelju razmjene predmeta, materijala i tehnologija proizvodnje. Ipak, tu ideju treba uzeti sa zadržkom, prvenstveno zbog mogućnosti povijesno-arheološkog spekuliranja samo u okvirima konjunktura (*conjuncture*) ili dugog trajanja (*longue durée*).¹³⁰⁴

Jedno od osnovnih ekonomskih pitanja je u kojoj količini metalna sirovina može stići od ležišta ili prerađivačkog središta do konačnog čvorišta. Promatrajući lance razmjene iz

¹³⁰⁰ Hammond 1961, 645.

¹³⁰¹ Starija i temeljna literatura za lančanu trgovinu navedena je u Potrebica 2004, 95 – 96. Vidi također Idem 2013, 82.

¹³⁰² Potrebica 2013, 82.

¹³⁰³ Ibid. 82 – 83.

¹³⁰⁴ Osnovno o terminima u Braudel 1997, 17 – 18.

unutrašnjosti prema istočnoj jadranskoj obali, potencijalni problem mogao je nastati prilikom pristizanja sirovine na rubove metalom siromašnih opskrbnih zona. Prema tom modelu, zajednice jugozapadne Hercegovine, obalnog dijela južne Dalmacije ili Istre treba promatrati kao dominantne potrošače pristigle metalne sirovine. Zalihe metala možda su bile dovoljne za regionalne lance razmjene, ali količinski ograničene za razvoj perspektivne zone neizravne opskrbe.

Vjerujemo da je količina pristizanja metalne sirovine počivala na potencijalima razmjenskih lanaca. Zbog zemljopisnih i društvenih zahtjevnosti kopnenih komunikacija, lančana trgovina tijekom starijeg željeznog doba morala je biti skupa.¹³⁰⁵ Zato valja pretpostaviti da su zajednice koje su kontrolirale ležišta i prerađivačke radionice preferirale slati sirovinu prema tržištima s kojih su očekivale veći i sigurni profit ili egzotična dobra. U tom bi slučaju rudonosna središta Bosne težila ulančanoj prekobalkanskoj trgovini prema Grčkoj ili albanskim obalama, odakle su mogli očekivati sigurno pritjecanje dragocjene grčke ili italске robe.¹³⁰⁶ Slično valja predložiti i za predalpske zajednice koje bi u tom slučaju preferirale koridor Soča-Torre-Natisone prema Maranskoj laguni i akvilejskoj ravnici odakle je pristizao etruščanski i grčki materijal.¹³⁰⁷ Opskrbni koridori, poput neretvanskog ili sočanskog, imali bi sporednu važnost u općem sustavu cirkulacije metala u Jadranu.

Međutim, kopneni koridori nisu bili jedini izvor metalne sirovine za urođenike istočnog Jadrana. Metal je mogao dolaziti i prekojadranskim putem, posebno iz Picena ili Veneta gdje su završavali lanci razmjene iz Etrurije te zapadne i središnje Europe. Isprepletanje metalurške tehnologije i stilskih utjecaja sugerira da su spomenute regije vrlo vjerojatno sirovinom opskrbljivale Istru i područje liburnske kulturne skupine.¹³⁰⁸ Štoviše, s obzirom na prekojadransku povezanost i poteškoće s kopnenim komunikacijama moguće je pretpostaviti da je opskrba metalom iz Picena bila dominantni izvor sirovine za liburnsko područje.

Osim analize kopnenih i pomorskih lanaca opskrbe, urođenička je metalurgija dodatni razlog da se uski kopneni i otočki pojas istočne jadranske obale smatra periferijom opskrbe metalnom

¹³⁰⁵ Potrebica 2013, 78.

¹³⁰⁶ Vidi o toj mreži kontakata više u cjelini II, poglavlje 3.2.

¹³⁰⁷ Primjerice, Svetolucijska grupa održavala je uske kontakte sa sjevernom Italijom barem od sredine 7. st. pr. Kr. (Gabrovec 1987b, 147).

¹³⁰⁸ Tako Stipčević 1958, 178. Za liburnsku skupinu Batović 1987, 379. Drugačije mišljenje ima Maria Cecilia D'Ercole (2002, 347) koja smatra da je balkanski metal bio dominantna sirovina istočne jadranske obale u razmjeni sa zapadnom. Ipak, s obzirom na trenutačne arheološke spoznaje o dostupnosti metala teško je zamisliti da su Liburni opskrbljivali Picenjane sirovinom.

sirovinom. Zaključak se može polučiti iz načina ophođenja prema metalnim predmetima s posebnom pažnjom na autohtone oblike i postupanje s uvezenim predmetima.

Aktivnost metalurških radionica u istarsko-kraškom području potvrđena je na više mjesta.¹³⁰⁹ Za razliku od drugih istočnojadranskih zajednica, istarska središta (Nezakcij, Picugi, Pula, Kaštel kod Buja) iznjedrila su do sada više većih ili masivnijih metalnih predmeta, domaće ili strane produkcije. To su primjerice noževi, žezla, lepeze, situle, ciste itd. Dakako, njihov broj varira kronološki, a najviše primjeraka potječe od 7. st. pr. Kr. do rimskih vremena. Najveća je koncentracija poznata iz Nezakcija.¹³¹⁰ Metalna se sirovina uvozila, najviše bronca, ali i plemeniti metali (npr. nezakcijski srebrni nakit).¹³¹¹ Međutim, običaj pažljivog krpanja i prekrajanja metalnih posuda u istarskim grobovima sugerira da je sirovina bila dragocjena (slika 41).¹³¹² Korištenje olovom pri izradi privjesaka u obliku kruga s upisanim križem također može aludirati na ograničenost alternativnih izvora metala (slika 42).¹³¹³

U regionalnom kontekstu krajnjeg sjevera jadranskog zaljeva, primjećuje se da su sjeverne i istočne obale zaostale za zapadnima gdje su se tijekom 6. st. pr. Kr. razvile snažne zone neizravne opskrbe metala. Ušće rijeke Pad postalo je glavno čvorište ne samo zbog istočnog kraka kositrene rute, već i metalnih sirovina alpske provenijencije.¹³¹⁴ Jedan od razloga mogla bi biti nedovoljna akumulacija metalnih zaliha u Krasu i Istri ili preciznije rečeno nemogućnost nadilaženja potrebne količine za razvoj perspektivnog tržišta zbog regionalnih potreba i snabdijevanja lokalnih metalurških središta. S druge strane, kolanje metala nije jedini element u toj raspravi, već su u nj uključene i kompleksne društveno-ekonomske okolnosti, poput aktivnih razmjenskih mreža sjeveroitalskih nizina, a zatim i trajnog naseljavanja Etruščana u delti Pada. Zato slabija akumulacija metala u Krasu i Istri možda nije samo posljedica kompleksne prometne akvizicije iz

¹³⁰⁹ Lokalne radionice za obradu metala u Istri ovjerene su od kasnog brončanog doba i tijekom željeznog doba. To pokazuju kalupi iz Monkodonje, Pule i Nezakcija, ostave željeznih i brončanih predmeta kod Kosmatog Kostela i u okolici Pule, ostaci olova za krpanje posuda, grumenje željezne šljake iz Nezakcija i Svetog Marina nad Limom (Mihovilić 2013, 312 - 318). O različitim radionicama svjedoči ostava iz Monte Grosso i Tivolija te igle sa željeznom jezgrom (Buršić-Matijašić 2007, 545 sa starijom literaturom). U kontekstu Notranjsko-kraške skupine, Šmihel je bio dominantno metalurško središte, dok su tragovi prerade željeza na ostalim kraškim gradinama rjeđi (Gabrovec 1987c, 167).

¹³¹⁰ Mihovilić 2013, 196 – 285.

¹³¹¹ Buršić-Matijašić 2007, 547.

¹³¹² Vidi primjere u Mihovilić 2013, 318, sl. 253 i 254.

¹³¹³ Ibid. 316- 318.

¹³¹⁴ O arheološkoj ovjeri rute kositra vidi D'Ercole 2011, 431. O slijevanju alpskih metala vidi Kracht 1991, 139 – 143.

zaleđa, već epilog složenih svesređozemnih trgovačkih odluka i preferencija na sjeveru jadranskog zaljeva.

Na liburnskom je području do sada ustanovljeno nekoliko metalurških radionica.¹³¹⁵ Zajednice su se najviše koristile željezom, bronzom i olovom, a srebrom i zlatom u iznimnim situacijama.¹³¹⁶ Međutim, željezni su predmeti kod Liburna s obzirom na susjedna područja slabo zastupljeni. Primjećuje se i ograničenost umijeća proizvodnje.¹³¹⁷ Metalno oružje i oruđe je vrlo rijetko, a najveći postotak otpada na sitni nakit i ostale dijelove nošnje.¹³¹⁸ U liburnskim su grobovima veći metalni predmeti vrlo malo zastupljeni. Primjerice, Šime Batović spominje samo jednu neukrašenu brončanu posudu iz Baške na Krku koja se datira u posljednju fazu razvoja kulture. Prema tome zaključuje da su Liburni poznavali i upotrebljavali takve posude, ali se nisu sačuvale.¹³¹⁹ Malen broj žrtvovanog oružja ili većih metalnih nalaza pri pogrebnom ritualu sugerira da su zajednice vjerojatno reciklirale predmete kako bi nadoknadile manjak sirovine.¹³²⁰ Studija materijala starijeg željeznog doba iz Velike Mrdakovice pokazuje da je ova zajednica imala skromniji metalni repertoar od nekih drugih liburnskih središta.¹³²¹ Količinski priljev sirovine vrlo je vjerojatno ovisio o regionalnoj važnosti i ulozi pojedinih naselja, ali takva je analiza trenutačno ograničena zbog skromnih arheoloških spoznaja.

Lokalne talioničke i kovinske radionice postojale su u zajednicama srednjo- i južnodalmatinske grupe.¹³²² Veća zastupljenost i raznovrsnost metalnih predmeta u zapadnoj Hercegovini od prvih faza starijeg željeznog doba¹³²³ možda nije samo odraz lošeg arheološkog poznavanja obalnog dijela srednjodalmatinske grupe, nego i rezultat bolje dostupnosti sirovine zbog blizine ležišta u središnjoj Bosni. Porast šarolikosti tipova, oblika i tehnika izrade metalnih

¹³¹⁵ Kalupi za lijevanje sjekira, nakita ili jednostavnih predmeta pronađeni su na Bartolomejevoj gradini kod Meraga na Cresu, u Ninu, Radovinu, Starigradu, Nadinu i Bribiru (Batović 1987, 379; Čelhar i Vujević 2013, 117- 122 i sl.1). Pojavljuje se i željezna zgura ili oruđa za metalurški rad (Batović 1987, 379). Zgura je poznata s nadinske Gradine, Radovina, Lergove gradine u Slivnici, Aserije i drugih naselja (Čelhar i Vujević 2013, 115 - 116). Lokalne varijante lučnih fibula s dva zadebljanja na luku, fibule tipa Osor i spiralnonaočalaste fibule sugeriraju na djelovanje nekoliko različitih metalurških središta (Čelhar i Vujević 2013, 114).

¹³¹⁶ Srebro se češće koristilo u posljednjim fazama liburnske kulture, dok je iz ranijeg vremena Šimi Batoviću (1987, 358; 363) bila poznata samo jedina igla za pletenje iz Ljupča. Zlato se upotrebljavalo samo iznimno za pozlatu nakita. Vidi Batović 1987, 358.

¹³¹⁷ Čelhar i Vujević 2013, 115.

¹³¹⁸ Batović 1987, 358 – 371. Rijetki primjeri su jedan kratki mač te radovinski i ninski kalupi za lijevanje sjekira (Čelhar i Vujević 2013, 123 sa starijom literaturom).

¹³¹⁹ Ibid. 371.

¹³²⁰ Slično u Čelhar i Vujević 2013, 115.

¹³²¹ Blečić Kavur i Podrug 2014, 86.

¹³²² Čović 1987b, 472; Marijan 2001, 40; 42.

¹³²³ Vidi Čović 1987b, 447 – 459.

predmeta može se pratiti simultano s društvenim razvojem zajednica kroz željezno doba. Od početka starijeg željeznog doba najsnažniji je bio utjecaj zapadnobalkanskih radionica, a s vremenom se primjećuje širenje sredozemnih, jadranskih i predalpskih tehnika.¹³²⁴ Za razliku od liburnske kulturne skupine, u Hercegovini i južnoj Dalmaciji korištenje srebrom je puno veće, a intenzivnije se primjećuje od kraja 7. st. pr. Kr.¹³²⁵ Ove su regije nedvojbeno imale lakši pristup rudonosnoj unutrašnjosti zbog neretvanskog koridora. Bio bi to snažan metalurški poticaj za radionice dalmatinske obale ili hercegovačkog zaleđa koje su, među ostalim, možda proizvodile grčko-ilirske kacige III A2a i A2b tipa tijekom 5. st. pr. Kr. (karta 9).¹³²⁶ Primjećuje se da je društvo ovih podneblja razvilo veći interes za proizvodnju metalnih predmeta. To dovodi do pitanja je li opskrba metalnom sirovinom mogla biti dovoljna za razvoj snažnijeg nadregionalnog tržišta ili samo za potrebe zajednica šireg srednjo- i južnodalmatinskog područja. Neki metalni predmeti iz južnodalmatinske skupine pokazuju tragove popravljivanja što sugerira da pristup metalnoj sirovini nije bio posve jednostavan i konstantan.¹³²⁷

Za razliku od lokaliteta kopnene unutrašnjosti, u staroželjeznodobnim grobovima otočkih gradina (npr. Kopila na Korčuli ili Rat na Braču) prevladava sitni metalni inventar poput igala, alki, pinceta, privjesaka, fibula itd.¹³²⁸ Iako tragova željezne troske ima na gradinama Kaštelanskog zaljeva i većih srednjodalmatinskih otoka, čini se razumno pretpostaviti da neretvanski koridor kolanja metalne sirovine nije imao jednako ekstenzivan izlazni kapacitet u usporedbi s drugim izravnim ili neizravnim zonama opskrbe u Sredozemlju. Pritisak na opskrbbni pravac vršilo je priobalno i otočko tržište bez rudnih bogatstava, a moguće i neke zapadnojadranske regije. Problem konstantne opskrbe metalnom sirovinom može se pratiti i tijekom najranijih faza grčke prisutnosti na srednjodalmatinskim otocima. Tome u prilog ide kratka serija farskih srebrnjaka te učestalo prekivanje ili recikliranje stranog novca koji se potom izdavao kao isejski ili farski.¹³²⁹ Od 3. st. pr. Kr. grčki se interes za neretvanski koridor može s pravom

¹³²⁴ Za srednjodalmatinsku grupu v. Čović 1987b, 453 – 459; za južnodalmatinsku Marijan 2001, 142 – 143.

¹³²⁵ Marijan 2001, 22 – 35; 102.

¹³²⁶ Blečić Kavur 2012, 72 – 73; Blečić Kavur 2017, 36.

¹³²⁷ Marijan 2001, 117.

¹³²⁸ Za Rat na Braču: Barbarić 2006, 46. Za Kopilu vidi u: Marijan 2001, 22. Bogatiji repertoar srebrnih, željeznih i brončanih predmeta poznat je s Kopile, ali se većinom datira u zreli i kasni helenizam, tj. od 3. do 1. st. pr. Kr. Vidi više u Radić 2017, 85 – 98 uz pripadajuće kataloške brojeve.

¹³²⁹ O prvom novcu Ise koji je ustvari prekov sirakuškog ili farskog novca u Kos 1998, 156 – 157. Detaljniju analizu o isejskom prekivanju stranog novca u raznim etapama i kasnije tijekom helenizma dao je Visonà 2017, 205 – 208. Primjerice, prema uvozu metapontskog novca Paolo Visonà vjeruje da se Isa većinski opskrbljivala masom za prekivanje iz Apulije (Ibid. 206). O kratkotrajnoj upotrebi srebrnih tetrabola na Faru vidi Kos 1998, 284. O farskim

smatrati aktivnim i ustaljenim. To se prvenstveno zrcali u primjetnom utjecaju na urođenička središta, poput Ošanjića kod Stoca, a vjerojatno i drugih djelomično istraženih gradina u široj zapadnohercegovačkoj regiji (npr. Gradac kod Neuma, Oplićićka gradina i Donje Hrasno kod Stoca, Plana i Kačanj kod Bileće, Radimlja, Grude, Gorica, Zvonigrad kod Mostara i slično). Jedan interesni krak pratio je tok Trebižata. Tu hipotezu podupire odraz grčkog utjecaja na autohtone zajednice u Drinovcima, Gorici kod Ljubuškog i Posušju.¹³³⁰

Arheološke spoznaje s crnogorskog područja trenutačno ne pružaju puno prostora za šire zaključke. Čedomir Marković pretpostavlja da su urođenici većinu sirovine uvozili, no postoji mogućnost eksploatacije željezne rude u Polimlju i Nikšiću. Sudeći po lokalnoj materijalnoj kulturi, razmjenske su veze bile prvenstveno usmjerene na balkansku unutrašnjost, odakle je pristizala metalna sirovina i druga vrijedna roba. Željezni predmeti aludiraju na snažnu povezanost s glasinačkim radionicama, ali je vjerojatno da su postojala i lokalna metalurška središta.¹³³¹ Za sada nema uporišta za izdvajanje perspektivne zone neizravne opskrbe ni u najjužnijem dijelu istočnojadranske zone.

U konačnici, na temelju dosadašnjeg znanja valja preliminarno zaključiti da je nabavka metalne sirovine za zajednice istočne jadranske obale podrazumijevala veći napor i ulaganje. Glavni argument tome su složene društveno-zemljopisne okolnosti kopnenih ili pomorskih lanaca opskrbe. Metalurgija je bila važna grana lokalne privrede i društvenog izričaja, a metalne su predmete urođenici težili prilagati tijekom pogrebnih rituala. Njihova količina, ekskluzivnost i veličina ovisile su o regionalnim okolnostima i ekonomskim mogućnostima.¹³³² Budući da su kapaciteti pritjecanja metala bili ograničeni, sirovina je sama po sebi morala biti vrijedna i skuplja nego u drugim perspektivnim zonama opskrbe, bilo u Jadranu ili drugdje u Sredozemlju.¹³³³ Takvo

prekovima također u: Jeličić-Radonić 2010, 129. Jedan od važnijih razloga prekrivanja moglo je biti pomanjkanje izvora metala (Kos 1998, 294). Usporedni primjer su kretske zajednice koje su ovisile o uvozu stranog novca, vjerojatno zbog nedostatka otočkih ležišta metala (Sheedy 2012, 117). Zahvaljujem dr. Ani Pavlović na usmenom priopćenju o odrazu problema grčkih naseobina istočnog Jadrana s opskrbom metala.

¹³³⁰ Busuladžić 2020, 182 – 186; 190.

¹³³¹ Marković 2006, 245 – 253; 261.

¹³³² Primjerice, Michael Dietler (2005, 149 - 150) tvrdi da urođenici donjeg bazena rijeke Rhône nisu imali velik interes za metalurgiju pa su sirovinu mogli prosljeđivati putnicima na veliku udaljenost i posljedično razviti perspektivnu zonu neizravne opskrbe. Zaključak temelji na prevlasti malih metalnih oblika (većinom nakit), malom broju metalnih predmeta u lokalnim grobovima, recikliranju i nedostatku tragova intenzivne metalurgije itd. Smatramo da se sličan obrazac ne može primijeniti na obalni pojas istočne jadranske obale jer su zajednice bile metalurški aktivne sukladno sa sirovinskim ograničenjima.

¹³³³ Antropološko-sociološki stav o vrijednosti nekog dobra s obzirom na ograničeni pristup istome dao je Arjun Appadurai (1986, 38).

je ograničenje bilo važna prepreka profiliranju lanaca razmjene rijetkih metala poput kositra, zlata ili srebra. Naime, prema trenutačnim spoznajama nema pravog uporišta da se na potezu od Soče do Drima izdvoji koridor poput padskog ili južnoilirskog. Tome u prilog ide još jedno obilježje. U urođeničkom kontekstu priobalnih zajednica istočnog Jadrana do sada nisu pronađeni ekskluzivni grčki i grčko-italski predmeti poput onih iz Trebeništa, Romaje, Novog Pazara, Atenice, Pilatovića ili Glasinca gdje su prolazili i završavali ključni opskrbeni lanci metalne sirovine.

Ograničenja pri kupovini metalne sirovine mogla su biti jedan od važnijih razloga slabog grčkog interesa za istočni Jadran. To prije svega vrijedi za rano 8. st. pr. Kr. kad je potraga za vrijednim metalima bila na vrhuncu. Slično vrijedi i za okolnosti kasnijeg naseljavanja, jer se potreba za sirovinom u grčkom svijetu konstantno povećavala.¹³³⁴ Složenost pri prospekciiji i istraživanju mogla je Grcima biti prva prepreka u prepoznavanju pogodnih čvorišta razmjene metala. Primjerice, priobalna čvorišta neretvanskog koridora razmjene poprilično su zakrivena za pomorce koji nisu bili dobro upoznati s dalmatinskim akvatorijem, dok su dva ušća Soče na samom sjeveru jadranskog zaljeva.¹³³⁵

Promatrajući društveni kontekst razumno je pretpostaviti da ako su tražili metalnu sirovinu, grčki su prospektori imali priliku prepoznati nepovoljne razmjenske uvjete kroz kontakt s urođenicima. Sudeći po prirodi kalkuliranja i težnje trgovaca za profitom,¹³³⁶ uski obalni i otočki prostor od Soče do Drima mogao je s vremenom dobiti konotaciju perifernosti u očima grčkih trgovaca, posebno u usporedbi s perspektivnim čvorištima kolanja metala, poput ušća Pada ili grčkih naseobina na albanskoj obali. Drugačiji uvjeti zavladali su nakon trajnog naseljavanja Grka na srednjodalmatinskim otocima. Da bi naseobine preživjele i uspješno funkcionirale, potonjima je bilo nužno uklopiti se u lokalne mreže razmjene, kako metala tako i ostalih krucijalnih sirovina.

¹³³⁴ Treister 1996, 126 – 127.

¹³³⁵ Vidi više u cjelini IV, poglavlje 3.3.(podnaslov: *Malo riječnih ušća i koridora prema unutrašnjosti*).

¹³³⁶ Appadurai 1986, 19.

3.3. POLJOPRIVREDNI RESURSI (ŽITO)

3.3.1. PROSPEKCIJA I NASELJAVANJE – ULOGA POLJOPRIVREDNIH RESURSA

Ploveći i promatrajući sredozemni krajolik, Grci su imali priliku uočiti kvalitetu i kapacitete uzobalnih zemljišta. To izravno spominju Efor (FGrhist 70 F 137) i Strabon (VI, 2, 2), pišući o Teoklu koji je primijetio izvrsnost zemlje na Siciliji. Potraga za poljoprivrednim resursima smatra se u literaturi jednom od temeljnih motivacija za grčku dalekosežnu trgovinu i trajno naseljavanje na prekomorskom teritoriju.¹³³⁷ Razumno je pretpostaviti da su grčki istraživači i trgovci od najranijih plovidbi Sredozemljem i Crnim morem preferirali uz metalnu sirovinu razmjenjivati i poljoprivredna dobra. Ta se pretpostavka može argumentirati brzom odlukom o trajnom naseljavanju na žitorodnim područjima, ali i snažnom trgovačkom mrežom arhajskog i klasičnog razdoblja s perspektivnim poljoprivrednim područjima južne Italije, Sicilije, obala Crnog mora, Egipta itd.¹³³⁸

Grci su potencijale određenog zemljišta mogli prepoznati promatranjem krajolika ili kroz kontakt s autohtonim narodima. Gomilanje viškova ili preferiranje prehrambene robe u razmjeni bio bi dobar pokazatelj perspektivne poljoprivredne zone.¹³³⁹ Za razliku od ležišta rudače ili čvorišta razmjene metala, obradiva je zemlja u zemljopisnom smislu rasprostranjenija i dostupnija, a prioritetni čimbenik njezina prostorna je površinski kapacitet. Dakle, Grcima je bilo lakše pronaći i pristupiti zoni izravne opskrbe poljoprivrednih proizvoda, nego metala ili slične ekskluzivne robe. Pomorski prijevoz bio je najjeftinija opcija prijevoza većeg tereta iz udaljenih područja.¹³⁴⁰ Za razliku od ekskluzivnog tereta, poput metala, koji je u najranijim grčkim plovidbama mogao

¹³³⁷ Vidi bilješku 1207. Žito i poljoprivredni kapaciteti ističu se kao primaran ili sekundaran čimbenik u raspravama koje su promatrale grčku kolonizaciju kao jednoguzročnu pojavu. Kritiku takvog pogleda vidi npr. u Hall 2014, 120 – 121.

¹³³⁸ Korelaciju između žitorodnih i kišnih sredozemnih niša s grčkom kolonizacijom na Siciliji i u Libiji dao je Osborne 2009, 24 - 25. O trgovačkoj mreži kasnog arhajskog i klasičnog perioda vidi u Morely 2007.

¹³³⁹ Jedan od brojnih primjera je etruščanska aristokracija za koje se pretpostavlja da su velik dio trgovine zasnivali na viškovima poljoprivrednih proizvoda (Ampolo 1984, 473 - 474). Na primjeru južnoitalskog naselja L'Amastuola Daphne Lentjes (2016, 100) smatra da je priljev grčkih uvoznih predmeta pokazatelj poljoprivrednih viškova koje je zajednica stvarala.

¹³⁴⁰ Iako upadamo u anakronistički zaključak, jedini pravi uvid u odnos cijena potječe iz Dioklecijanova *Edikta o cijenama* iz 311. godine. Iz tog se vrela daje izlučiti da je cijena kopnenog prijevoza u antici bila 60 puta veća od pomorskog (Duncan-Jones 1982, 366 - 369). Druga je bila situacija za kraće relacije s pogodnom cestovnom infrastrukturuom ili prirodnim predispozicijama. Osvrt na to u Bresson 2016, 79 – 81; 83 - 84.

biti skromnijeg opsega, ali vrlo profitabilan i bilo ga je lakše prenositi kopnom, logično je pretpostaviti da su poljoprivredna dobra od početka zahtijevala prijenos u većim količinama, prvenstveno pomorskim putem. Suvremene procjene sugeriraju da je cijena žita nakon dopremanja brodom dosezala između 50 i 100 % od kupovne cijene. Bilo je to puno, ali u svakom slučaju znatno niže od alternative kopnenih pravaca.¹³⁴¹

Težnja racionalnom odabiru tržišta u kontekstu logike razmjene nalaže da su grčki moreplovci trgovci stremili jednostavnijim i povoljnijim uvjetima za nabavku poljoprivrednih proizvoda. Pri tom ističemo četiri bitna čimbenika:

- 1) Pedološki i klimatsko-meteorološki uvjeti, kao i veliki obradivi kapaciteti pojedinih sredozemnih ili crnomorskih regija preduvjet su za snažniji uzgoj poljoprivrednih kultura. Sukladno tome, žitorodna područja imala bi povoljnije nabavne uvjete od onih gdje je uzgoj prirodno i prostorno ograničen. Eksploatacija perspektivnih zemljišnih zona može se pratiti kroz antički period dijakrono - od arhajskog vremena do kasnog Rimskog Carstva. Krupna se zemljišta rasprostiru od Iberije do Crnog mora, a najvažnije smo izdvojili na karti XX.¹³⁴² Jasna je korelacija perspektivnih poljoprivrednih zona s regijama koje je zahvatila grčka ili fenička kolonizacija.¹³⁴³
- 2) Intenzivna sredozemna i crnomorska trgovina žitom zorno je ovjerena od kasnoarhajskog i ranoklasičnog perioda.¹³⁴⁴ Međutim, povijesne, društvene i ekonomske okolnosti nalažu da su žitni resursi bili dominantna prehrambena roba kojom se trgovalo i ranije.¹³⁴⁵ Budući da su žitarice, prvenstveno ječam, zatim pšenica,¹³⁴⁶ a u manjoj mjeri proso i zob, bile

¹³⁴¹ Bresson 2016, 91.

¹³⁴² Za rimski svijet vidi u Robinson 1951, 565. Većina istaknutih regija smatra se poljoprivredno perspektivnim općenito. Vidi za Iberiju (Deamos 2009, 193 – 194), dolinu rijeke Rhône (Dietler 2005a, 145 – 146), Siciliju (Serrati 2000, 10; De Angelis 2016, 55 – 56), južnu Italiju (Whitehouse i Wilkins 1989, 115; Lentjes 2016, 204), Apuliju (Small 2014, 13- 14); padsku dolinu (Castiglioni 2018, 328), sjevernoafričke regije (Niemeyer 2006, 161 – 162; Hodos 2006, 158; Bresson 2011, 67 – 68), jugozapadnu Iliriju (Cabanes 2008, 170), Crno more (Milićević Bradač 2004; 31 – 32; 108 – 109; 346; 401 - 402; Tsetschladze 2009, 343), unutrašnjost Male Azije (Bresson 2016, 81 - 82) i dr.

¹³⁴³ Vidi više u cjelini IV, poglavlje 5.

¹³⁴⁴ Hall 2014, 272 sa starijom literaturom.

¹³⁴⁵ Prvi spomen o prijevozu žita iz Helesponta u Grčku nalazi se kod Herodota (VII, 147) i datira se u 480. g. pr. Kr. Literatura koja podržava kasnu žitnu trgovinu zanemaruje atenocentričnost sačuvanih izvora i složenost ranije arhajске komunikacijske mreže (Foxhall 1998, 302). Stariji izvor koji svjedoči o feničkoj trgovini egipatskim žitom je starozavjetni prorok Izaija (XXIII, 2 - 3) koji je djelovao u 8. i 7. st. pr. Kr. Robin Osborne (2009, 28) tvrdi da sličan kronološki okvir valja primijeniti i na grčki svijet.

¹³⁴⁶ O prevlasti ječma nad pšenicom u Egeju, zapadnoj Europi i Bliskom istoku tijekom bronzanog i željeznog doba u Pagnoux i Zurbach 2021, 274. Slični argumenti za Veliku Grčku i okolnosti preferiranja ječma nad pšenicom u Walthall 2021, 326.

osnovni sastojak grčke prehrane od početka željeznog doba (karta 29),¹³⁴⁷ razumno je pretpostaviti da su ih Grci najviše potraživali. Štoviše, žitarice su od prapovijesnih vremena uz masline i vinovu lozu činile osnovni stup prehrane u Sredozemlju (tzv. sredozemna trijada).¹³⁴⁸ Grci su učestalo konzumirali i grahorice, posebno bob (*Vicia faba*), povrtnu leću (*Lens culinaris*), a među arheobotaničkim nalazima ima i slanutka (*Cicer arietinum*), graška (*Pisum sativum*) i obične grahorice (*Vicia sativa*). Razlog tome je visoka hranjivost i lako skladištenje. Smatra se da su se grahorice često koristile kao nadomjestak žitaricama ili mesu.¹³⁴⁹ Međutim, učestala konzumacija mogla je prouzročiti ozbiljne zdravstvene probleme, počevši od probavnih smetnji i grčeva do težih posljedica poput favizma ili helmolitičke anemije.¹³⁵⁰ Iako su zbog plodorednog sustava bile dio svakodnevne prehrane,¹³⁵¹ ljudi se na grahorice nisu u potpunosti mogli osloniti pa se ovisnost o žitaricama može opravdano smatrati velikom. Njihov udio u antičkog grčkoj prehrani procjenjuje se na tri četvrtine.¹³⁵²

- 3) Bioarheološki pokazatelji sugeriraju da su od početka željeznog doba i tijekom arhajskog perioda u Grčku pristigli šipak, jabuke, kruške i breskve.¹³⁵³ Talog arhajskih amfora pokazuje da su se od ostalih poljoprivrednih proizvoda pomorskim putem prenosili bademi, masline i pistacija.¹³⁵⁴ Sinkroni pisani izvori sugeriraju da su se prevozile i suhe smokve, voće (poput Stesihorovih (F 187) kidonskih dunja), orašasti plodovi, biljni začini itd.¹³⁵⁵ U klasičnom je razdoblju spektar izvoznih i uvoznih prehrambenih proizvoda puno bolje poznat. Kod atenskog komičara Hermipa (ap. Athen. I, 27e) posvjedočena je nabavka italiskog pira, sirijskog tamjana, rodskih groždica i suhih smokava, eubejskih krušaka, paflagonijskih kestena i badema te feničkih datulja. Toj se listi mogu pridodati i brojna druga poljoprivredna roba koja su posvjedočena arheološki ili u pisanim izvorima. Važan

¹³⁴⁷ Amouretti 1986; 36 – 40 s izvorima; Dalby 1996, 90 – 91.

¹³⁴⁸ Npr. Harris 2005, 16.

¹³⁴⁹ Prema Halsteadovom „alternativnom“ modelu (1987, 81 - 83) poljoprivrede u antici, grahorice imaju važnu ulogu pri obnovi plodnosti zemlje. Za prehranu vidi Thommen 2012, 51; Pagnoux i Zurbach 2021, 274. Grahorice su se koristile i kao krmno bilje (Pagnoux i Zurbach 2021, 276). Vidi za nalaze iz Velike Grčke, osobito za arhajske slojeve lokaliteta Monte Polizzo, L'Amastuola te pisane izvore iz Lokrija i Tauromenija u Walthall 2021, 327.

¹³⁵⁰ Ibid. 52.

¹³⁵¹ Vidi opširnije u poglavljima 3.3.3. i 3.3.4.

¹³⁵² Garnsey 1999, 19.

¹³⁵³ Pagnoux i Zurbach 2021, 275.

¹³⁵⁴ Hall 2014, 272.

¹³⁵⁵ Foxhall 1998, 303 – 304.

čimbenik prijenosa bila je mogućnost skladištenja i čuvanja robe. Primjerice, žitarice, grahorice, groždice ili drugo suho voće mogli su se prevoziti na velike udaljenosti bez rizika od propadanja. Međutim, meko voće ili lisnato povrće nema dugi vijek trajanja pa se pomorski prijevoz takve robe s ili na udaljena tržišta nije isplatio.¹³⁵⁶

- 4) Za glomazniji i jeftiniji teret poput žita bilo bi oportuno birati *sigurnije* i *kraće* pomorske rute.¹³⁵⁷ Budući da su opskrbe zone žitnih resursa učestalije i rasprostranjenije, bliže destinacije odredištu valja smatrati manje rizičnima. Primjerice, u vremenima rane trgovine na zapadu (8. st. pr. Kr.) Grcima bi bilo oportunistički nabavljati salentsko, južnoitalsko ili sicilsko, nego padsko ili sardinijsko žito.¹³⁵⁸ Složeniju se situaciju može očekivati od razdoblja arhajske mreže povezanosti (sredina 7. st. pr. Kr.) kad je pomorski promet postao razgranatiji i uhodaniji. Tada su nove naseobine postajale aktivna čvorišta trgovine. Logističke mogućnosti, želja za širenjem na nova tržišta i prehrambene potrebe stanovništva mogle su generirati posredne lance komunikacije s udaljenim žitorodnim područjima Sredozemlja. Osim perifernih zona opskrbe, bitnu je ulogu tada imalo akumulirano žito prekomorskih naseobina. S druge strane, element sigurnosti pri prijenosu glomaznog tereta odnosi se na splet zemljopisnih, meteoroloških i društvenih uvjeta plovidbe u specifičnoj pomorskoj ekosferi. Osjećaj sigurnost ovisio je o prikupljanju pomorskog iskustva, a rastao je simultano kroz uhodavanje novih plovidbenih ruta.

¹³⁵⁶ Osborne 2009, 28.

¹³⁵⁷ Za rano arhajsko vrijeme tako Osborne 2009, 28. Kalkuliranje i pribjegavanje sigurnom tržištu može se pretpostaviti iz atenskih komedija 5. st. pr. Kr. u kojima su trgovci žitom predstavljeni kao jedni od gradskih zlikovaca koji pokušavaju varati i manipulirati cijenom. Vidi više u Wilkins 1993, 135. O većoj isplativosti prijenosa žita pomorskim, a ne kopnenim putem u Bresson 2016, 83.

¹³⁵⁸ O rizičnosti prekomorskih pothvata u rano arhajsko vrijeme vidi Hes. *Op.* 43 – 46; 236 – 237; 633 – 640. Znameniti su stihovi (236 - 237): „Vječno cvatu u dobru i ne mare poći na lađe: Zemlja, što im hranu daje, dovoljno ploda im nosi. (prijevod: Bazala i Milićević 1970, 25).“

Karta XX: Perspektivne zemljišne zone Sredozemlja

Uredio F. Budić na osnovi reljefne karte s web stranice <https://maps-for-free.com/> i literature u bilješci 1342.

3.3.2. ZEMLJORADNJA I UROĐENICI ISTOČNE JADRANSKE OBALE

Dalmacija je, bila veća ili manja, prvenstveno određena kao zasebni cjelovit prostor oslonjen na toplo more. ... More najviše utječe na privređivanje i opskrbu stanovnika, jer škrtla zemlja ne može osigurati dovoljno hrane.

Mirković 2011, 173.

Okolnosti prapovijesne proizvodnje nalažu da je poljoprivreda bila važna grana privrede istočnojadranskih zajednica. Uz stočarstvo, bila je to ključna djelatnost na otocima, obali i u zaleđu tijekom željeznog doba.¹³⁵⁹ To prije svega potvrđuju arheološki, arheobotanički i antropološki nalazi.

Obrada zemlje u podnožjima brežuljaka ili u vrtacama kraških željeznodobnih naselja ovjerena je većom količinom prapovijesne keramike koja se namjerno miješala s tlom radi povećanja rahlosti.¹³⁶⁰ Sličan se obrazac može primijetiti i u okolici istarskih gradina.¹³⁶¹ Arheobotanički nalazi brončanodobnog nalazišta Javorike na Velom Brijunu ukazuju na konzumaciju dvovrne pšenice i ječma.¹³⁶² Prehrana stanovništva u Monkodonji temeljila se na jednozrnoj i dvozrnoj pšenici, ječmu, prosu, talijanskom prosu (klipastom muharu) i bobu.¹³⁶³ Proso i pšenica potvrđeni su i u slojevima željeznodobne nekropole u Puli, a ječam u Nezakciju.¹³⁶⁴ Kostii ostarjele krupne stoke sugeriraju da su životinje istarskim zajednicama vjerojatno služile za obradu zemlje.¹³⁶⁵ To među ostalim potvrđuju i figuralne scene oranja s nezakcijskih situla iz 6. st. pr. Kr. (slika 43) s realističnim prikazom pluga.¹³⁶⁶ Analogni primjeri iz sjeverne Italije ukazuju da je ralo vjerojatno bilo drveno i tipološki blisko sredozemnom, tzv. Triptolemovom ralu. Od

¹³⁵⁹ Gabrovec i Mihovilić 1987, 323 – 324; Mihovilić 2013, 290; Batović 1987, 377; Čović 1987b, 471; Marijan 2001, 116; Marković 2006, 244.

¹³⁶⁰ Novaković i Simoni 1997, 33; Bavdek 2003, 287.

¹³⁶¹ Buršić-Matijašić 2007, 45 – 46.

¹³⁶² Buršić-Matijašić 2007, 542 sa starijom literaturom.

¹³⁶³ Becker 2001, 25 – 41.

¹³⁶⁴ Gabrovec i Mihovilić 1987, 324; Mihovilić 2013, 290.

¹³⁶⁵ Gabrovec i Mihovilić 1987, 323.

¹³⁶⁶ Buršić-Matijašić 2007, 543; Mihovilić 2013, 290.

ostalog oruđa pronađene su jednostavne alatke poput motičica i malih krampova od jelenjeg roga te kameni žrvnjevi.¹³⁶⁷

Štovanje velikog broja ženskih božanstva među Liburnima uzima se kao argument važne društvene uloge koju je imala zemljoradnja.¹³⁶⁸ Poljoprivredne aktivnosti ovjerene su kamenim ručnim žrvnjevima. Rjeđi su željezni srpovi ili rala, no za sada niti jedan primjerak ne potječe iz definiranog arheološkog konteksta. Veći oblici keramičkih posuda vjerojatno su služili za čuvanje žitarica i ostale vrste prehrambenih proizvoda. Iz Nina i Radovina poznato je pougljeno žito i ostatci voća.¹³⁶⁹ Na brončanodobnom nalazištu Ričul kod Turnja potvrđeni su ostaci maslina, a na Čauševici u Ravnim kotarima masline i proso.¹³⁷⁰ Arheobotaničkim nalazima željeznodobne Nadin-Gradine pripadaju pir, ječam i sirak metlaš (*Sorghum bicolor*) te vjerojatno talijanski proso, grožđe, štavalj (*Rumex*), bijela loboda, kupus i klinčicevke.¹³⁷¹ Antropološke analize iz Nadin-Gradine, Dragišića kod Šibenika i Gumance kod Vele Luke pokazuju da su se tijekom željeznog doba najviše konzumirale žitarice (ječam, pšenica i proso),¹³⁷² dok recentna istraživanja iz Nadin-Gradine ističu da je proso mogao biti dominantna namirnica za niže društvene slojeve.¹³⁷³ Spomenimo uzgredno da u 1. st. pr. Kr. Strabon (VII, 5, 4) opisuje susjednu japodsku zemlju kao siromašnu, a dodaje da su na njoj ljudi najviše uzgajali pir i proso. U konačnici, valja zaključiti da antropološki nalazi opovrgavaju stariju tezu prema kojima su Liburni živjeli od ribarstva i stočarstva, a manje od poljoprivrede.¹³⁷⁴

Poljoprivreda se ističe kao važna grana privrede za zajednice srednjo- i južnodalmatinske grupe, posebno za stanovnike krških polja, vapnenačkih ravni ili priobalnih padina.¹³⁷⁵ Rezultati podmorskih istraživanja iz Vranjica pokazuju da kasnobrončanodobni sloj (2880 +/- 70 B.P.) sadrži koštice maslina, grožđa, tikvica i drugog bobičastog voća,¹³⁷⁶ dok iz slojeva željeznodobnog

¹³⁶⁷ Mihovilić 20113, 290 – 292.

¹³⁶⁸ Kurilić 2008, 26 – 27.

¹³⁶⁹ Batović 1987, 361 – 351; 377.

¹³⁷⁰ Za Ričul usmeno priopćenje Irena Radić Rossi i Mate Parica. Za Čauševicu vidi Huntley 1996, 225.

¹³⁷¹ Nye 1996, 243, tab 28.

¹³⁷² Lightfoot et al. 2012, 549.

¹³⁷³ Lightfoot et al. 2015, 383 - 385.

¹³⁷⁴ Npr. Škegro 1999, 141.

¹³⁷⁵ Čović 1987b, 471; Marijan 2001, 116.

¹³⁷⁶ Ova istraživanja nisu objavljena. Zahvaljujem Robertu Braliću na ustupljenoj prezentaciji dr. sc. Zdenka Brusića pod naslovom *Arheološko-povijesne potvrde maslina i maslinarstva u Dalmaciji* koja je sastavljena 2007. godine za seminar obrazovanja turističkih vodiča Splitsko-dalmatinske županije. U njoj su sažeti rezultati iskopavanja u Vranjicu tijekom 2000.-ih godina. Također, zahvaljujem dr. sc. Ireni Radić Rossi koja je svesrdno podijelila iskustva s iskopavanja i rezultate istraživanja.

Trogira potječu ručni žrvnjevi.¹³⁷⁷ Neki autori predlažu da kamene gomile bez grobova na obradivim površinama srednjodalmatinskih otoka također treba uzeti kao argument aktivnog angažmana željeznodobnih zajednica u zemljoradnji.¹³⁷⁸

3.3.3. ZEMLJIŠNI KAPACITETI ISTOČNE JADRANSKE OBALE

Budući da je uloga zemljoradnje i biljne prehrane u društvu istočnog Jadrana bila istaknuta, sljedeći je korak pobliže analizirati koliki su mogli biti zemljišni potencijali uzobalnog krajolika, odnosno može li se razmišljati o izdvajanju viškova koji bi omogućili organizaciju zone izravne opskrbe poljoprivrednih proizvoda. Takav je zadatak zahtjevan, ponajviše zbog okolišnih i klimatskih okolnosti koje su kronološki vrlo varijabilne. Svjesni ograničenja pri rekonstruiranju paleouvjeta, odlučili smo se prvenstveno usredotočiti na trajna zemljopisno-geološka obilježja istočne jadranske obale.¹³⁷⁹ Naglasak je na kvalitativnim i kvantitativnim okolnostima krškog podneblja s posebnom pažnjom na pedološke karakteristike. Argumentacija je zatim osnažena procjenom proizvodnih potencijala koja se zasniva na rekonstrukciji paleookolišnih uvjeta te poljoprivrednih sustava obrade starijeg željeznog doba na istočnoj obali Jadrana.

Prva razina je kvalitativna analiza zemljišta koja podrazumijeva geomorfološki, geološki i hidrološki režim krškog krajolika. Tome treba pribrojati i specifične klimatsko-meteorološke uvjete željeznog doba koji su morali imati dodatni utjecaj na uzgoj poljoprivrednih resursa.

Istočnojadranski krš karakterizira relativno visok nagib terena (karta 19). U brojnim lokalnim ili regionalnim slučajevima to podrazumijeva veći rizik od erozije što posljedično smanjuje produktivnost tla i nepovoljno utječe na kvalitetu voda (karta 20).¹³⁸⁰ Većinski dio reljefa građen je od vapnenačkih i dolomitnih stijena pa je stjenovitost tala uzduž istočne jadranske obale poprilično visoka.

¹³⁷⁷ Babić 2020, 14.

¹³⁷⁸ Za kamene gomile bez grobova koristi se engleski termin *clearance*. Vidi Gaffney et al. 2002, 34 sa starijom literaturom.

¹³⁷⁹ Većina krškog reljefa oblikovana je do kraja paleogena (otprilike 23 milijuna godina prije sadašnjosti), dok se veće holocenske promjene mogu eventualno očekivati u aluvijalnim zonama (GKRH, pristupljeno 22.10.2020). Usporedni primjer je analiza obradivosti zemlje na Siciliji tijekom grčkog naseljavanja. Franco De Angelis (1994, 94) naglašava da su razlike u kvaliteti tla minimalne.

¹³⁸⁰ Racz 1993.

Pedološke analize pokazuju da se sredozemna tla ne odlikuju plodnošću zbog tankog sloja humusa. Visoke ljetne temperature i manjak vlage otežavaju razvoj biljnog pokrova, a pri tom i nastanak organskih tvari. Zbog relativno blage temperature zraka i veće količine padalina, plodni materijal se ne skuplja ni tijekom zime.¹³⁸¹ Veći dio dinarskih primorskih tala također je slabo plodan zbog velike vjetrovitosti i konstantnog sušenja tijekom toplog polugodišta. Ljetna suhoća i zimska hladnoća usporavaju mikrobiološke procese u tlu te posljedično sprječavaju nastanak debljeg organskog pokrova.¹³⁸² Statistički uzorak učinjen na hrvatskom dijelu dinarskog krša pokazuje da je tome posljedica dominantna zastupljenost trajno nepogodnih tala (N2 tip) za oraničnu proizvodnju (karta 30).¹³⁸³ Ograničenosti prapovijesne zemljoradnje i nedostatak znanja o meliorizaciji zemljišta sugeriraju da je i velik dio privremeno nepogodnih tala (N1), kao i onih ograničene pogodnosti (P3) bio slabo upotrebljiv za intenzivno poljodjelstvo.¹³⁸⁴ S obzirom na mali odmak pedoloških kvaliteta krških tala u posljednjih 3000 godina,¹³⁸⁵ možemo opravdano zaključiti da je krajolik bio iskoristiviji za stočarske, nego ratarske aktivnosti (karta 31).

Dominacija vapnenačkih stijena u krškom reljefu podrazumijeva propusnost tla. To je razlog učestalog poniranja i malo cjelovitih riječnih tokova na površini.¹³⁸⁶ Neprekinuti tokovi većih rijeka, poput Krke, Cetine ili Neretve, uvjetovani su vodonepropusnim stijenama karstificiranih vapnenaca koji su nastali tijekom mezozoika ili kenozoika.¹³⁸⁷ Međutim, doline krških rijeka su nerijetko kanjonske, a ušća močvarna ili zaslanjena, dok okolna polja imaju ograničeni nepropusni zemljišni kapacitet. Štoviše, tijekom vrućih ljeta manji, a ponekad i veći tokovi mogu presušiti

¹³⁸¹ Glamuzina i Fuerst-Bjeliš 2015, 35.

¹³⁸² Ibid. 34.

¹³⁸³ Trajno nepogodna tla (N2) pripadaju klasifikaciji koja se zasniva na prilagodbi podataka iz geografskog informatičkog sustava tala Republike Hrvatske (Bogunović et al. 1997, 386 - 394) s pet klasa pogodnosti prema FAO kriterijima vrednovanja (Brinkman i Smyth 1983, 76 - 77). Razina pogodnosti tla mjeri se prema stjenovitosti, skeletnosti, vertičnosti, retencijskom kapacitetu za vodu, nagibu terena, eroziji, dreniranosti, slanosti, alkaličnosti i osjetljivosti na kemijske polutante. Time su podatci svrstani u dva osnovna reda: pogodno (P) i nepogodno (N) tlo. Prvi tip ima 3 klase pogodnosti (P1, P2 i P3), a drugi 2 klase nepogodnosti (N1 i N2). Vidi više u tablici 4. N2 tip tala definira se kao zemljište na kojem melioracija nije moguća ili isplativa zbog stjenovitosti, erozije, nagiba, dubine tla, kiselosti i drugog. Prema statističkom uzorku za hrvatski krš koji obuhvaća Istru, Gorski kotar, Liku i Dalmaciju udio N2 tala je 69,8 % (Bogunović i Bensa 2005, 7; 9, sl. 3).

¹³⁸⁴ Prema statistici za hrvatski krš udio N1 tala je 3,5 %, a P3 tala 20,4 % (Bogunović i Bensa 2005, 7-8, sl. 3)

¹³⁸⁵ Promjena kvalitete tala na kršu je spor geomorfološki proces. Široko rasprostranjena crvenica je reliktni tip tla, nastao otapanjem vapnenca tijekom miocena. Proces je trajao do kasnog pleistocena u uvjetima klime suptropskih obilježja. Zbog djelovanja današnjeg tipa sredozemne klime tijekom holocena neka su se područja crvenice postupno i sporo pretvarala u smeđa tla s bogatijim humusom (Glamuzina i Fuerst-Bjeliš 2015, 35). Dakle, uspoređujući suvremeni prikaz kvalitete tala s onim prije 3000 godina, može se zaključiti da omjer nepovoljnih i povoljnih tala za obradu nije snažno varirao.

¹³⁸⁶ HE LZMK s. v. Krš.

¹³⁸⁷ Ćorić et al. 2013, 12.

(npr. Zrmanja).¹³⁸⁸ Jednako su rijetka i površinska jezera kojih u cijelom istočnom Jadranu ima manje od deset.¹³⁸⁹ Važna posljedica takvih zemljopisnih okolnosti po poljoprivredne aktivnosti su ograničene mogućnosti organizacije razgranatih irigacijskih sustava. To podrazumijeva prevlast tzv. suhe poljoprivrede koja je u smislu fizičke obrade puno zahtjevnija (karta 31).¹³⁹⁰ Prirodna su se ograničenja mogla odraziti na autohtoni razvoj poljoprivrednih tehnika priobalnih zajednica, posebno na slabije znanje o ekstenzivnoj irigaciji ili intenzivnoj meliorizaciji zemljišta, osim možda na vrlo lokalnoj razini. Dodatni argument tome su polenske analize iz delte rijeke Neretve koje svjedoče o slabom iskorištavanju zemljišnih kapaciteta u predrimskim vremenima.¹³⁹¹

Istočna jadranska obala je među najkišnijim područjima Sredozemlja, a tome valja pridodati hladnije i vlažnije uvjete tijekom željeznog doba.¹³⁹² Uzak pojas sredozemne klime (karta 32) i ograničena rasprostranjenost sredozemne vegetacije (karta 33) utječu na lokalne poljoprivredne aktivnosti, prije svega na strategiju sadnje žitarica i ostalih biljaka, vrijeme žetve, prosječni godišnji doprinos itd. Hladniji i vlažniji uvjeti željeznodobne epohe mogli su utjecati na sezonu rasta žitarica i drugih biljaka. Odmak od tipičnih sredozemnih uvjeta suhij ljeta i blagih zima prouzročio bi variranje godišnje dobiti poljoprivrednih proizvoda.¹³⁹³

Drugi važan čimbenik odnosi se na regionalne razlike klimatskih uvjeta priobalnog pojasa i unutrašnjosti koji su u većoj mjeri imali reperkusije na poljoprivredni uzgoj. Budući da takva analiza nadilazi opseg ovoga rada, ovdje samo uzgredno navodimo složenost parametara koje treba uzeti u obzir. Primjerice, jedan od izazova za poljoprivredu na krškim nepropusnim tlima (lokve, blata) ili močvarnim područjima je veće nakupljanje stajaće vode na površini za vrijeme periodičkih plavljenja tijekom jeseni, zime i proljeća što može dovesti do nemogućnosti poljoprivrednih radova, propast usjeva ili širenja malarije.¹³⁹⁴ Tome su sklone krške zaravni s

¹³⁸⁸ Porej i Antonelli 2014, 14.

¹³⁸⁹ Ilijanić et al. 2018, 67.

¹³⁹⁰ O analognim problemima suhe poljoprivrede u antičkoj Grčkoj vidi: Isager i Skydsgaard 1995, 112. To uključuje trokratno oranje tijekom godine (Hom. Il. XVIII, Od. V, 127; Hes. Theog. 971) na plitkom krškom tlu. U Grčkoj su veliki radovi na drenaži zemljišta počeli tek sredinom 4. st. pr. Kr. u doba Filipa II. Makedonskog. Primjećuju se u okolici Pele te u tesalskoj Larisi (Amouretti 1986, 28). O zajedničkim obilježjima sredozemnih tehnika oranja tijekom prapovijesti i zastupljenosti drvenog rala u istarskoj zemljoradnji vidi više u Mihovilić 2013, 292.

¹³⁹¹ Šoštarić 2005, 386.

¹³⁹² Vidi cjelinu IV, poglavlje 3.4.

¹³⁹³ Vidi utjecaj klimatskih promjena na sredozemne žetve u recentnom razdoblju: Brilli et al. 2014, 25 – 26.

¹³⁹⁴ Malarija je potvrđena od 8. st. pr. Kr., a vjeruje se da je predstavljala ozbiljno ograničenje produktivnosti rada i ekonomskog rasta u antičkom Sredozemlju (Manning 2018, 178, s relevantnom literaturom u bilj. 37). O malariji kroz povijest i u hrvatskim priobalnim krajevima vidi: Dugački 2005, 33 – 34. Primjer nakupljanja vode uz propast usjeva i širenje malarije u Nadinskom blatu nakon Drugog svjetskog rata opisan je u Čuka et al. 2012, 164.

nepropusnim fliškim sedimentima, poput Čepić, Imotskog, Vrgoračkog ili Blatskog polja. Istovremeno, nešto su manje rasprostranjene stalno plavljene zaravni kao što su Vransko jezero na Cresu, Vransko jezero u Ravnim kotarima ili Baćinska jezera u južnoj Dalmaciji.¹³⁹⁵ S druge strane, ako se voda na proljeće povlačila, žito je moglo obilno roditi. Recentnije statistike pokazuju da je ishod drastično varirao, ovisno o uvjetima pojedinih godina.¹³⁹⁶

Kvantitativna se analiza također odnosi na površinsku rasprostranjenost i zemljopisnu cjelovitost pogodnih tala za obradu. U dinarskom su reljefu najbolji primjer krška polja - ravničarski predjeli povoljni za oraničnu proizvodnju. Te su zavale nastale tijekom pleistocena zatrpavanjem krških ponora nepropusnim materijalom pa se voda ondje može zadržati na površini.¹³⁹⁷ Velika se krška polja uglavnom nalaze u zaleđu, a vrlo rijetko u priobalnom dijelu istočnog Jadrana. Od cjelovitijih i većih površina valja izdvojiti Cerčniško i Planinsko polje u Sloveniji, Čepićko u Istri, Gračačko, Kninsko, Kosovo, Petrovo, Hrvatačko, Sinjsko, Dicmo, Imotsko, Rastok (Vrgoračko i Ljubuško) i Vrgoračko (Jezero) u Dalmatinskoj zagori.¹³⁹⁸ U zapadnoj Hercegovini rasprostiru se brojna krška polja ili vapnenačke zaravni od kojih su površinski dominantne Hutovo blato te Bijelo-Mostarsko i Bišće polje.¹³⁹⁹ Na krajnjem jugu Hercegovine u neposrednom zaleđu Dubrovačkog primorja nalaze se Popovo, Trebinjsko i Ljubomirsko polje. Rijedak primjer većih krških zaravni na otocima su Starograsko i Jelšansko ili Pitavsko polje na Hvaru.¹⁴⁰⁰ Zbog okolnih vapnenačkih podloga i uzvisina, ove su površine ograničene: deset ima veličinu od 2 do 20 km², četiri od 20 do 40 km², četiri od 50 do 100 km², a jedina vrlo prostrana ravan od 720 km² je skup Bijelog, Mostarskog i Bišće polja u hercegovačkoj unutrašnjosti (tablica 5). Dakako, poljoprivredne mogućnosti nisu ograničene samo na velika krška polja. Ratarstvo je moguće provoditi na manjoj skali i u drugim zonama pogodnih pedoloških obilježja. Takvi su reljefni oblici manje uvale, ponikve, vrtače ili poloji, ali je njihova površina

¹³⁹⁵ Glamuzina i Fuerst-Bjeliš 2015, 30.

¹³⁹⁶ Ranonovovjekovni podatci s Korčule ukazuju na variranje povlačenja vode koje je istovremeno utjecalo na godišnju dobit žitarica. Prema Gjivoje 1969, 354; Dokoza 2003, 123 – 125. Sažetak vidi i u Radić i Borzić 2017a, 15 – 16.

¹³⁹⁷ HE LZMK s. v. Polja u kršu; Glamuzina i Fuerst-Bjeliš 2015, 28 – 30.

¹³⁹⁸ Velika krška polja Like ili zapadne Bosne i Hercegovine ovdje nisu navedena, jer ne ulaze u okvir priobalne dinarske zone na koju smo se u ovom radu usredotočili.

¹³⁹⁹ To su od sjeverozapada prema jugoistoku: Posuško, Kočerinjsko, Mokro, Rašanjsko, Mostarsko, Bišće, Čitluško, Ljubuško i Studeničko polje s desne strane Neretve, a s lijeve Bijelo polje, Hutovo Blato, Svitavsko, Crničko, Rotimlja i Stolačko polje. Ovom nizinskom podneblju može gravitirati roba Dabarskog i Fatničkog polja na jugoistoku te Nevesinjskog na sjeveroistoku.

¹⁴⁰⁰ HE LZMK s. v. Polja u kršu.

ograničena.¹⁴⁰¹ Arheološka istraživanja u slovenskom Krasu i Istri ukazuju na eksploataciju vrtača u poljoprivredne svrhe tijekom željeznog doba.¹⁴⁰² Vjerojatno se slično zbivalo diljem krškog reljefa u malim zemljišnim cjelinama oko gradina. Ipak, o preciznom se korištenju kapaciteta trenutačno može samo spekulirati zbog niske razine arheološke istraženosti.¹⁴⁰³

Dodatno ograničenje predstavlja potreba čišćenja krških površina. To je dugotrajan i zamoran proces koji je mogao potrajati generacijama i stoljećima.¹⁴⁰⁴ Pretpostavlja se da je na istočnoj obali Jadrana započeo barem od brončanog doba.¹⁴⁰⁵ Očišćena antropogena tla podložna su brzom propadanju, ako se ne obrađuju i redovito održavaju.¹⁴⁰⁶ Za razliku od krške Dalmacije i Kvarnera, pogodnije zemljišne uvjete pruža Istra gdje su obrađivi zemljišni slojevi puno deblji.

Budući da su u središtu interesa olakotne ili otegotne okolnosti organizacije izravne opskrbe zone, u tablici donosimo pregled suvremenih pedoloških i površinskih kapaciteta manjih zemljopisnih cjelina istočnog Jadrana. Posebna je pažnja priklonjena otočkom i priobalnom prostoru te većim poljoprivrednim površinama zaleđa koje su imale potencijal posredno opskrbljivati primorske krajeve.

¹⁴⁰¹ Glamuzina i Fuerst-Bjeliš 2015,30.

¹⁴⁰² Za gradinu kod Kastva i vrtaču Veli Mišinac vidi Blečić 2002, 76. Za vrtaču Ponikve kod Škocjana: Novaković i Simoni 1997, 32 i nove pozicije koje su otkrivene pri izgradnji autoceste (Bavdek 2003, 287).

¹⁴⁰³ Primjer tome je potvrđena eksploatacija vrtača tijekom ranog brončanog doba srednje Dalmacije (Šuta 2013, 19 – 21; Idem 2016, 45 - 46).

¹⁴⁰⁴ Količina kamena koju treba očistiti na zemljišnoj jedinici znatno varira. U ekstremnim slučajevima bilo je potrebno pomaknuti 1 t kamena s 1 m² potencijalno obradive zemlje (Gams 1987, 76 – 78).

¹⁴⁰⁵ Shiel i Chapman 1988, 31 – 43.

¹⁴⁰⁶ Vrhunac obrade antropogenih tala Dalmacija je dosegla krajem 19. stoljeća zbog ekstenzivnog širenja vinogradarstva. Nakon pojave filoksere pa do danas brojne su obrađene parcele propale i zarasle zbog brze erozije tla. Vidi u Stančić 1999, 8.

Tablica V: Suvremeni pedološki potencijali na istočnoj jadranskoj obali

Regija	Unutarnja podjela obradive zemlje	Tip obradive zemlje	Površina (km ²)		Pristup s obzirom na pomorske došljake	Komentar:
			Posebno	Ukupno		
SLOVENSKO PRIMORJE (karta 34)	SJEVERNI OGRANAK BIJELE ISTRE (VAPNENAČKI MASIV U ZALEĐU KRASA S TRŠČANSKOM OBALOM)	TIP 23 ¹⁴⁰⁷	Na površini oko 1000 km ² prevladavaju neobrađiva tla tipa 4 i 5.		Izravni pristup	Veća obradiva površina je nizina oko ušća i donjeg toka koridora Soča-Torre-Natisone te površinski mala rascjepkana polja crvenice i smeđih tala u dinarskom reljefu (karta 34). Otežana mogućnost intenzivne poljoprivrede u krškom kraju, a jednostavnija na rubovima ravnica sjeverne Italije.
		TIP 32				
		TIP 37				
		TIP 39/40				
	SLOVENSKI DIO SIVE ISTRE (NEPOSREDNO ZALEĐE KOPRA, IZOLE I PIRANA)	TIPOVI 51/55/57 (malo)	Na površini od oko 260 km ² dominacija obradivih tipova tala, u velikoj mjeri tipa 23. Slabo obradivo tlo tipa 6 je rijetko (karta 34).		Izravni pristup	Plodna tla u zaleđu mozaički su raspoređena u sivoj Istri. Pedološki gledano ovo je najplodniji tlo istarskog poluotoka. Ratarstvo na većoj skali otežava visoko nagnut teren široko rasprostranjenog tipa 23 (karta 34).
		TIP 23 dominantno				
ISTRA	ZAPADNA (CRVENA) ISTRA	P1 ¹⁴⁰⁸	Zanemarivo	1188	Izravni pristup	Relativno dobra prirodna predispozicija povezanosti obalnog i unutrašnjeg dijela poluotoka. Ovo je zatvoren krški reljef s ponikvama i manjim dolinama koje su poprilično rascjepkane, no na relativno ravnom terenu (karta 19). Površinske je
		P2	1173			
		P3	15			

¹⁴⁰⁷ Obilježja i upotrebljivost tala u Slovenskom primorju navedeni su u tablici 6. Tipovi su izdvojeni prema Vidic et al. 2015, karta 1 i u komentaru na str. 132 – 158 navedenog rada. Analizu nagiba terena interpretirali smo pomoću Komac i Ribičić 2006, 307, fig. 5.(vidi kartu 34).

¹⁴⁰⁸ Vidi bilješku 1383. Zemljišta pogodnih tala izdvojili smo pomoću Bogunović i Bensa 2005, 7, sl. 3. Vidi kartu 30. Njihove smo veličine izračunali pomoću *Digitalne pedološke karte Hrvatske* (http://tlo-i-biljka.eu/iBaza/Pedo_HR/index.html). Analizu nagiba terena interpretirali smo pomoću Husnjak 2000, 52 (karta 19).

						vode ovdje malo. Zbog velike količine zemlje može se razmišljati o stvaranju potencijalnih poljoprivrednih viškova.
	SIVA ISTRA	P2	Zanemarivo	562	Posredni pristup	Najveći dio plodne zemlje nalazi se u unutrašnjosti poluotoka. Ovo je vrlo plodan pazinski bazen s debelim klastičnim naslagama te dubokim jarugama i dolinama. Nagnuti i jako nagnuti teren koji potiče eroziju je prepreka za intenzivno ratarstvo (karta 19).
		P3	562			
	BIJELA ISTRA	P2	40	59	Izravni pristup	Najveći dio pokriva vapnenački masiv. Pristup P2 tipu zemljišta samo sa SZ Kvarnerskog zaljeva.
		P3	19			
OBALNI KVARNER	ZALEĐE CRIKVENICE	P3	10,5	10,5	Izravni pristup	Malen zemljišni kapacitet s ograničenom mogućnosti stvaranja većih viškova.
	OBALNI POJAS KVARNERSKOG PRIMORJA	P3	Gotovo bez većih zemljišnih površina.	-	-	Izuzetno uzak obalni prostor omeđen visokim Velebitom. Područja jako nagnutog terena uz snažnu eroziju i ispiranje zemljišnih masa. (karta 19).
OTOČKI KVARNER	KRK	P2	198	222	Izravni pristup	Većina obradivog zemljišta nalazi se na sjevernom i središnjem dijelu otoka.
		P3	24			
	CRES	P2	13	20	Izravni pristup	Malen zemljišni kapacitet s ograničenom mogućnosti stvaranja viškova. Cijela sjeverna polovica otoka ima jako nagnuti teren koji otežava poljoprivredne radove. (karta 19). U literaturi se nerijetko ističe neobično malen broj gradina s obzirom na veliku površinu otoka (Čučković 2017, 538). S obzirom na raspoloživost plodne obradive zemlje, ta opaska ne djeluje neobično.
		P3	7			

	LOŠINJ	P2	Zanemarivo	20	Izravni pristup	Malen zemljišni kapacitet s ograničenom mogućnosti stvaranja viškova. Veći dijelovi otoka imaju nagnuti teren (karta 19). Usporedni povijesni izvori iz srednjeg vijeka pokazuju da je otok bio slabo naseljen, a zbog niskog zemljišnog potencijala ekonomija se oslanjala na ribarstvo (Čoralić i Novosel 2014, 258 – 259).
		P3	20			
	RAB	P3	30	30	Izravni pristup	Malen zemljišni kapacitet s ograničenom mogućnosti stvaranja većih viškova.
OTOCI SJEVERNE DALMACIJE	SILBA	P3	11	11	Izravni pristup	Isto kao gore.
	PAG	P3	Vrlo mali kapaciteti	-	-	Isto kao gore.
	VIR	P3	11	11	Izravni pristup	Isto kao gore.
	DUGI OTOK	P3	20	20	Izravni pristup	Isto kao gore.
	UGLJAN	P3	18	18	Izravni pristup	Isto kao gore.
	PAŠMAN	P3	14	14	Izravni pristup	Isto kao gore.
	MURTER	P3	12	12	Izravni pristup	Isto kao gore.
	OSTALI MANJI OTOCI	P3	Vrlo mali kapaciteti	-	-	-
KOPNO SJEVERNE DALMACIJE	RAVNI KOTARI	P2	46	518	Na određenim položajima bliski ili izravni pristup	U suvremenoj literaturi Ravni se kotari uz deltu Neretve smatraju najznačajnijom poljoprivrednom zonom Dalmacije (Čuka et al. 2012, 162). Zastupljenost N1 tipa tala nije zanemariva i iznosi oko 75 km ² . Slobodan Čače (2006, 65) ističe austrijske podatke s početka 20. st. o 400 km ² obradive zemlje i 21 000 vinograda. Procjenjuje da je tada u cijeloj južnoj Liburniji bilo obrađeno oko 760 km ² . Ipak, naglašava da je broj vinograda rezultat tisućljetnog rada na kršu pa se brojevi ne mogu analogno primjeniti za uvjete željeznog doba.
		P3	472			

	VODIČKO I TRIBUNJSKO PODRUČJE	P3	37	37	Izravni pristup	Malen zemljišni kapacitet s ograničenom mogućnosti stvaranja većih viškova.
	ŠIBENSKO PODRUČJE	P3	32	32	Izravni pristup	Isto kao gore.
	UZ TOK ZRMANJE	P3	27	27	Unutrašnjost	Manji zemljišni kapaciteti potencijalno ograničavaju mogućnost izvoza prema priobalnim krajevima.
	UZ TOK BUTRIŽNICE	P3	26	26	Unutrašnjost	Isto kao gore.
	KNINSKO POLJE	P3	5	5	Unutrašnjost	Isto kao gore.
	PETROVO POLJE	P3	18	18	Unutrašnjost	Zajedno s Kosovim poljem na sjeveru ima veliku zastupljenost N1 tala (gotovo 100 km ²).
	IZMEĐU CETINE I VRLIKE	P3	25	25	Unutrašnjost	U okolici današnje Polače, Cetine, Vrljike ima N1 tala (oko 45 km ²)
KOPNO SREDNJE DALMACIJE	OBALE BOSOLJINE	P3	50	50	Izravni pristup	Vrlo izdužena obradiva zemlja uz usku obalu. Nagnut teren također potiče eroziju. Zemlja nije pogodna za intenzivne ratarske pothvate.
	KAŠTELANSKI ZALJEV I OBALNI DIO OD SPLITA DO OMIŠTA	P3	126	126	Izravni pristup	Isto kao gore.
	UZAK OBALNI POJAS OD OMIŠA DO PLOČA (MAKARSKO PRIMORJE)	P3	107	107	Izravni pristup	Vrlo izdužena obradiva zemlja uz usku obalu. To je zona jako nagnutog i vrlo strmog terena sa snažnom erozijom i malo mogućnosti za intenzivno ratarstvo. Neposredno prije kamenjara je uzak pojas N1 tala (oko 64 km ²). Koridori prema unutrašnjosti mogu se pratiti uz Cetinu ili kopneno prema Poljicima.

	SINJSKO POLJE	P1	4	144	Unutrašnjost	Veća površina plodne zemlje krškog polja u zaleđu srednje Dalmacije. Pogodno za ratarstvo i druge vrste poljodjelstva. Gravitira Kaštelanskom zaljevu.
		P2	56			
		P3	84			
	DICMO	P3	39	39	Unutrašnjost	Relativno veća površina plodne zemlje u blizini Kaštelanskog zaljeva. Prirodno mu gravitira. Pogodno za ratarstvo i druge vrste poljodjelstva.
	IMOTSKO-BEKIJSKO POLJE	P1	17	93	Unutrašnjost	Odvojeno od obale visokim i strmim Biokovom. Pogodno za ratarstvo i druge vrste poljodjelstva. U polju ima nešto tala N1 tipa.
		P2	20			
		P3	56			
OTOCI SREDNJE DALMACIJE	RASTOK (VRGORAČKO I LJUBUŠKO POLJE)	P1	18	18	Unutrašnjost	Krško polje relativno manje površine. Pogodno za ratarstvo i druge vrste poljodjelstva. Gravitira delti Neretve.
	VRGORAČKO POLJE (JEZERO)	P1	29	29	Unutrašnjost	Slično kao gore.
	DRVENIK VELI	P2	6	9	Izravni pristup	Vrlo malen zemljišni kapacitet s ograničenom mogućnosti stvaranja većih viškova.
		P3	3			
	ČIOVO	P2	5	18	Izravni pristup	Malen zemljišni kapacitet s ograničenom mogućnosti stvaranja većih viškova.
		P3	13			
	ŠOLTA	P2	3	35	Izravni pristup	Plodni dio zemljišta proteže se kroz sredinu otoka u smjeru zapad-istok.
		P3	32			
	BRAČ	P2	20	150	Izravni pristup	Najveća krška polja su u unutrašnjosti otoka oko Nerežišća i Dračevica. Mala polja su Veštačko, Gračiško i Vejak (Stančić et al. 1999, 3). Najviše P2 tala zastupljeno je na sjeverozapadnoj i zapadnoj strani otoka. Ondje je teren blago nagnut i nagnut što otežava ratarstvo na većoj skali. (karta 19) Vrlo uzak pojas P3 tala od 6 km ² je na južnoj
		P3	130			

						strani. Taj je dio otoka ima vrlo nagnut teren.
	HVAR	P2	10	95	Izravni pristup	Najviše P3 tala zauzima Starogradsko i Jelšansko polje te brdoviti lanac zapadnog dijela otoka. Ipak, cijeli plato zapadnog dijela otoka ima jako nagnut teren sklon eroziji (karte 19 i 20) i nepogodan je za uzgoj ratarskih kultura. Malen i uzak pojas P3 tala (1,5 km ²) rasprostire se istočno od današnjeg grada Hvara u smjeru SZ - JI.
		P3	85			
	VIS	P2	8	42	Izravni pristup	Najkvalitetnija duboka lesivirana crvenica (P2) čini Viško polje u unutrašnjosti otoka. Ostala miješana tla P3 tipa rasprostiru se posvuda. Zapadni dio otoka ima vrlo nagnuti teren koji ograničava ratarske mogućnosti.
		P3	34			
	KOPNO JUŽNE DALMACIJE I ZAPADNA HERCEGOVINA	DELTA NERETVE	P1	16	Izravni pristup (čvorište zbog slijevanja resursa iz unutrašnjosti)	Ovo su aluvijalna i hidromeliorirana tla recentnog postanka. Valjano je zaključiti da današnja poljoprivredna slika ne odgovara onoj starijeg željeznog doba. Ipak, neretvanski je koridor prirodni put za prijevoz poljoprivrednih resursa iz ravničarskih površina zapadne i jugozapadne Hercegovine.
			P2	40		
			P3	Zanemarivo		
		ZAPADNA HERCEGOVINA I DONJI TOK RIJEKE NERETVE¹⁴⁰⁹	p1 ¹⁴¹⁰	U nizinskom podneblju od oko 1200 km ² prevladava P3, a slijedi P1 i zatim P2 tip tla (karta 35).	Posredni pristup preko Neretve	Relativno veće i plodne poljoprivredne površine rasprostiru se sjeverozapadno i jugoistočno od toka Neretve. Ovo je mjesto moglo biti važnija poljoprivredna opskrba zona. U 4. st. pr. Kr. na to aludira Pseudo Skilak (24) pišući o vrlo dobro obradivoj zemlji na otoku uzvodno od ušća rijeke Naron.
			P2			
			P3			

¹⁴⁰⁹ Iza naziva stoji skup manjih krških polja zapadne Hercegovine koja gravitiraju donjem toku Neretve. Nabrojana su u bilješci 1399.

¹⁴¹⁰ Procjena obradivosti tala za ratarstvo i nagiba terena učinjena je prema: Ćorić et al. 2013, 32; 101.

	PELJEŠAC	P3	47	47	Izravan pristup	Mala polja P3 tala smještena su uz strmu obalu na jugozapadnom dijelu poluotoka. Nešto antropogenih tala proteže se središnjim dijelom. Pelješac je područje jako nagnutog terena sa snažnom erozijom i većom tendencijom ispiranja zemljišnih masa. Ratarstvo je zato ograničeno i otežano. Teren je puno bolji za uzgoj vinove loze ili maslina (karta 19).
	UZOBALNO ZEMLJIŠTE OD STONA DO KONAVALA	P3	42	42	Izravan pristup	Više manjih polja raštrkanih uz strmu obalu (karta 19). Veći obradivi dijelovi su oko zaljeva Slano i Rijeke dubrovačke.
	KONAVLE (KONAVOSKO POLJE)	P3	43	43	Posredni pristup	Pristup unutrašnjosti preko današnjeg Cavtata. Plodni dio okružen je nagnutim i jako nagnutim terenom (karta 19).
	POPOVO, TREBINJSKO I MANJA OKOLNA POLJA¹⁴¹¹	P2	Popovo i Trebinjsko polje imaju površinu od oko 70 km ² , a Ljubomirsko 8 km ² . Zajedno s manjim poljima ukupna površina doseže do 90 km ² .		Unutrašnjost	Spomenuta polja pripadaju izravnom zaleđu Dubrovačkog primorja. Od njega ga dijeli relativno visok i strm planinski lanac pa je promet općenito otežan.
		P3				
OTOCI JUŽNE DALMACIJE	KORČULA	P2	11	92	Izravni pristup	Najviše lesivirane crvenice (P2) zauzima Blatsko polje i manje parcele na istoku otoka. Antropogena tla P3 tipa rasprostranjena u većoj mjeri u Blatskom polju te krajnjem istoku i zapadu otoka.
		P3	81			
	MLJET	P3	31	31	Izravni pristup	JZ dio otoka gdje je najviše P3 tala danas je pokriven gustom vegetacijom. Malen dio pripada Babinom polju u središtu otoka.

¹⁴¹¹ Manjim poljima u okolici pripadaju od sjeverozapada prema jugoistoku: Mokro, Konjsko i Carevo te Zubačko polje. Paralelno s Popovim poljem, sjeverno od planine Bjelašnice protežu se Ljubomirsko i Jasen polje.

	LASTOVO	P3	5	5	Izravni pristup	Male plodne površine u unutrašnjosti otoka koje pojedinačno rijetko prelaze 1 km ² .
	OSTALI MANJI OTOCI (ELAFITI)	P3	Površinski mali kapaciteti	-	-	-
PRIMORSKA REGIJA CRNE GORE (karta 36)	MALA POLJA OD BOKE KOTORSKE DO DRIMA ¹⁴¹²	Crvenica, aluvijalno i eutrično smeđe tlo ¹⁴¹³	Prosječna veličina polja između 1 i 5 km ²		Uglavnom izravni pristup	Raštrkana mala polja na crvenici, smeđem ili aluvijalnom tlu. Sva se nalaze u vrlo uskom obalnom pojasu (karta 36).
	TIVATSKO I SOLILSKO POLJE	Aluvijalno-deluvijalno tlo	12	12	Izravni pristup	Uzak pojas plodne zemlje koji zatvara poluotok Luštica i obronci Dinarida.
	BARSKO POLJE	Aluvijalno-deluvijalno tlo	10	10	Izravni pristup	Veća plodna površina jugoistočno od današnjeg Bara.
	VELIKO ULCINJSKO POLJE (ULCINJSKO, ZOGANJSKO I ANAMALSKO POLJE)	Aluvijalno-deluvijalno i eutrično smeđe tlo	72	72	Izravni pristup	Zbog aluvijalnih nanosa, valjano je zaključiti da današnja slika ne odgovara onoj starijeg željeznog doba. Ipak, velika zastupljenost aluvijalnih tala sugerira poljoprivredne pogodnosti. U usporedbi s drugim crnogorskim uzobalnim poljima, ovo područje ima potencijala za proizvodnju viškova.
SKADARSKI BAZEN (karta 37)	MALA POLJA SKADARSKOG BAZENA (Crničko i Orahovsko)	Crvenica, aluvijalno i deluvijalno tlo	10	10	Posredno preko Skadarskog jezera	Isto kao gore.

¹⁴¹² To su od sjevera prema jugu: Sutorinsko, Kutsko, Donja Lastva i Mrčevo, Budvansko, Naluško, Spićansko, Mrkovsko, Brisko i Fraskanjsko polje. Vidi kartu 36.

¹⁴¹³ Pedološka analiza navedena je prema: Čurović et al. 2015. Površinu većih crnogorskih polja Primorske regije i Skadarskog bazena preuzeli smo iz: Đokić et al. 2011, 22; 24.

	ZETSKO- BJELOPAVLIĆKA RAVNICA	Aluvijalno- deluvijalno tlo	372	372	Posredno preko Skadarskog jezera	Isto kao gore. Površina Zetske ravnice ovisila je o aluvijalnim nanosima koji su ovisno o periodu mogli drastično varirati. Ipak, ovo područje ima predispozicije biti značajna opskrba zona s potencijalnom proizvodnje viškova.
	DONJI TOK DRIMA	Aluvijalno- deluvijalno tlo	Veliko nizinsko područje od oko 500 km ² koje zatvaraju Bojana, Skadar, dinarski obronci i Lješ. Površina je tijekom starijeg željeznog doba mogla biti drugačija zbog aluvijalnih nanosa.		Izravni pristup	Velika zastupljenost aluvijalnih tala sugerira poljoprivredne pogodnosti. Područje općenito ima potencijala za proizvodnju viškova.

Kvantitativni i kvalitativni pedološki pregled pokazuje sljedeće rezultate. Od izdvojenih jedinica koje obuhvaćaju otoke ili veće kopnene cjeline najviše je zemljišnih kapaciteta do 20 km² – njih 18. Polovica od navedenih pripada otočkim zemljištima, a izdvajaju se Cres i Lošinj kao relativno veliki otoci sa slabim poljoprivrednim potencijalima. Šesnaest cjelina ima kapacitete od 20 do 50 km². Osim zbira krških polja u unutrašnjosti nekih otoka (Rab, Pašman, Šolta, Vis), ovdje valja ubrojiti nagnuta i izdužena zemljišta neposredno uz morsku obalu (Tribunjsko, Vodičko, Šibensko, Bosoljinsko, Pelješko, Stonsko i Konavosko područje). Do 100 km² izdvojili smo pet cjelina. Tu su dva veća polja u unutrašnjosti (Imotsko-Bekijsko i Popovo), Ulcinjsko polje te zbir zemljišnih kapaciteta na Korčuli i Hvaru. Pet cjelina ima površinu između 100 i 220 km². Osim Sinjskog polja u zaleđu i većeg dijela otoka Krka, tu se ubrajaju uski i nagnuti pojasevi obradive zemlje uz more (Kaštelanski zaljev, sjeverozapad i zapad otoka Brača te Makarsko priobalje). Kapaciteti veći od 300 km² do preko 1000 km² rasprostiru su u Slovenskom priobalju zajedno s Istrom (crvena, siva i bijela Istra), u Ravnim kotarima, delti Neretve s prostranim zaleđem kraških polja i vapnenačkih ravni zapadne Hercegovine te Zetsko-Bjelopavličkoj ravnici i okolici rijeke Drima.

Dominanto obilježje izdvojenih pedoloških cjelina je rascjepkanost plodnih površina. To je obilježje osobito izraženo na većim otocima (Brač, Hvar, Korčula) i u priobalnoj zoni. Primjetan je i drastični manjak velikih zaravni koje bi bile pogodne za intenzivno ratarstvo na velikoj skali. Znatan udio plodnih površina nalazi se na nagnutom ili vrlo nagnutom terenu što je nedvojbeno povoljnije i isplativije za uzgoj maslina ili vinove loze, nego žitarica (karta 31).

Iako na prvi pogled odaju puno, jasno je da se suvremeni pedološki pregled ne može izravno primijeniti u izračun proizvodnog potencijala zemljišta željeznoga doba. Tome su razlog brojne varijable, od kojih ovdje izdvajamo specifične paleookolišne uvjete, pravila plodoređa te opću strategiju uzgoja poljoprivrednih kultura.

Rekonstrukcije paleookoliša istočne jadranske obale za sada su poprilično ograničene i moguće je dati samo nekoliko lokalnih primjera. Budući da se analiza okolišnih uvjeta zasniva na polenskim nalazima, preciznije i plodnije rezultate donose močvarna područja kojima istočni Jadran ne obiluje. To je svakako veća prepreka za detaljniji uvid u rekonstrukciju paleookoliša.

Tijekom ranog i srednjeg brončanog doba pelud s istarske Monkodonje ukazuje na prisutnost zobi, jarog graha, boba i loze.¹⁴¹⁴ Analiza peluda iz močvare Palud južno od Rovinja pokazala je

¹⁴¹⁴ Hänsel, Mihovilić i Teržan 1997, 85 – 86.

da je područje između spomenute gradine i mora pokrivala crnogorična sredozemna, dok je u unutrašnjosti Istre prevladavala listopadna sub-sredozemna hrastova šuma.¹⁴¹⁵ Na temelju tih istraživanja, Klara Buršić-Matijašić zaključuje da je poljoprivreda istarskih zajednica bila ograničena na padine brežuljaka i neposrednu okolicu gradina.¹⁴¹⁶ Intenzivna ratarska aktivnost na vapnenačkim ravnicama jugozapadne Istre primjećuje se tek od 2. st. pr. Kr., a među polenskim nalazima ima maslina, vinove loze, smokve, pinijske, oraha, kestena, raži, raznih žitarica te crnogorične filireje i borovice. Hans-Jürgen Beug predlaže da se krčenje sub-sredozemne šume zbivalo usporedno s ciljem povećavanja obradivih površina za rimske potrebe. Pretpostavlja da je širenje crnogorice i postupna degradacija u makiju posljedica uništenja bjelogorice u unutrašnjosti.¹⁴¹⁷ Širenje oraničnih kapaciteta promatra se kroz povećanje regionalnih potreba zbog porasta gradskog stanovništva na obali i uključivanja u globalnu sredozemnu mrežu u kojoj su istarska dobra, prvenstveno ulje i vino, imala istaknutu ulogu.¹⁴¹⁸

Istovremeno, dokazi za deforestaciju i širenje poljoprivrednih površina u prapovijesnom su kontekstu vrlo sporadični.¹⁴¹⁹ Primjerice, podizanje naselja i paleoekološki pokazatelji za krčenje šuma u Čepić polju aludiraju na čišćenje ravničarskog terena za poljoprivredu i stočarstvo koje je počelo tijekom brončanog i nastavilo se kroz željezno doba.¹⁴²⁰ Slično tome, prema polenskim nalazima oko Vranskog jezera na Cresu, krčenje šuma hrasta crnike (*Quercus ilex*) zbilo se između 1900. i 1700. g. pr. Kr.¹⁴²¹ U kasnijem razdoblju, vjerojatno tijekom 1. st. pr. Kr., vegetacija je bila ponovo očišćena za kultivaciju maslina, vinove loze i ispašu.¹⁴²² Tijekom rimskog perioda pojavili su se na otoku kesten i orah (tablica 2).¹⁴²³

Polenske analize iz Bokanjačkog blata u Ravnim kotarima pokazuju da su ljudi počeli utjecati na vegetaciju od 3000. g. pr. Kr. Prevladavalo je stočarstvo, dok je tijekom željeznog doba malo dokaza za aktivnu poljoprivredu.¹⁴²⁴ Intenzivnije širenje maslina i vinove loze zbivalo se tek u rimskom periodu kao posljedica krčenja sredozemne šume i njezine postupne degradacije u

¹⁴¹⁵ Šoštarić 2005, 387. Vidi također u cjelini IV, poglavlje 3.3. (podnaslov: *Gusta sredozemna vegetacija*)

¹⁴¹⁶ Buršić-Matijašić 2007, 46.

¹⁴¹⁷ Beug 1977, 357; 379 – 380.

¹⁴¹⁸ Buršić-Matijašić 2007, 47.

¹⁴¹⁹ Šoštarić 2005, 387.

¹⁴²⁰ Balbo et al. 2006, 109; 121

¹⁴²¹ Schmidt et al. 2000, 126 – 127.

¹⁴²² Ibid. 128.

¹⁴²³ Ibid. 118; 126.

¹⁴²⁴ Šoštarić 2005, 386 sa starijom literaturom.

makiju i garig.¹⁴²⁵ Sličan obrazac pokazuju analize iz Zatona kod Zadra i Danila gdje je za rimski period zabilježena veća prisutnost masline, vinove loze, smokve i pinija na prvom lokalitetu, a zobi, ječma, pšenice i pira na drugom.¹⁴²⁶

Nalazi peluda s otoka Mljeta sugeriraju da se ondje drastična deforestacija nije zbivala ni kroz prapovijest, niti tijekom rimskog vremena.¹⁴²⁷ Ljudski se utjecaj vrlo slabo primjećuje zbog manjka obradive zemlje oko jezera. Nagađa se da su ljudi možda pridonijeli širenju alepskog bora i oraha od 1300. g. pr. Kr.¹⁴²⁸ U rimskom su vremenu prisutni platana, kesten, rogač i šipak. Od tada se pojavljuju tragovi kultivacije masline i raži, dok širenje borovica sugerira da se zemlja koristila za ispašu (tablica 2).¹⁴²⁹ Ako je vjerovati helenističkom pjesniku Apoloniju Rođaninu (IV, 570 - 571) i obale Korčule bile su tijekom 3. st. pr. Kr. znamenite po gustoći šumovitosti.

Pouzdati pokazatelji ljudskog utjecaja na vegetaciju u dolini Neretve postoje samo iz rimskog vremena. Tada su prevladavali kesten, orah, maslina i vinova loza, dok je postotak žitarica vrlo nizak. To se može objasniti niskom disperzijom njihova peluda u krugu od nekoliko kilometara.¹⁴³⁰ Plinije Stariji (*NH XXI, 21*) spominje šumovite krajeve uz Drilon i Naron, a polenske analize ukazuju na početak degradacije okoliša u makiju i garig u donjem toku Neretve tijekom rimskog vremena. Potpuno propadanje poljoprivrede primjećuje se početkom srednjega vijeka kad se ondje ponovo raširio šumski pokrivač.¹⁴³¹

Iako nekoliko lokalnih rekonstrukcija paleookoliša trenutačno pruža vrlo ograničenu sliku iskoristivosti plodnih površina istočnog Jadrana, daje se zaključiti da poljodjelske aktivnosti željeznodobnih zajednica nisu bile na efikasnoj i intenzivnoj razini. Primjerice, polenske analize iz triju velikih plodnih cjelina poput zapadne Istre, Ravnih kotara i doline Neretve pokazuju poprilično ograničeno korištenje zemljišnim kapacitetima i sukladno tome suženu razinu poljoprivrednih aktivnosti.¹⁴³² Dobra su usporedba podatci iz 19. st. s otoka Visa koji sugeriraju da je u vremenima povoljnijih ratarskih mogućnosti, iskorištavanje obradivog tla na otoku bilo vrlo nisko - tek 21 %.¹⁴³³ Na izoliranim mjestima, poput Cresa ili Lošinja, gdje je površina plodne

¹⁴²⁵ Šoštarić 2005, 386; Ilijanić et al. 2018, 67 – 68.

¹⁴²⁶ Šoštarić 2005, 386 – 387.

¹⁴²⁷ Jahns i Van den Bogaard 1998, 232.

¹⁴²⁸ Ibid. 232.

¹⁴²⁹ Jahns i Van den Bogaard 2008, 219; 232; Šoštarić 2005, 388, tab. 1.

¹⁴³⁰ Šoštarić 2005, 386.

¹⁴³¹ Ibid. 386.

¹⁴³² Ibid. 386.

¹⁴³³ Perić 1999, 70.

zemlje malena valjalo je iskoristiti pogodna mjesta na najbolji mogući način. Na takvim su mjestima urođenici morali tražiti alternativne strategije za prehranu, prvenstveno kroz ribarenje i stočarstvo.¹⁴³⁴ Prema trenutačnoj arheobotaničkoj slici, može se pretpostaviti da stanovništvo prije rimskog vremena nije poduzimalo veće i složenije poljoprivredne pothvate na kopnu i otocima. Osim toga, hladnija i vlažnija klima željeznodobne epohe mogla je pridonijeti rastu šume. Zapuštanje zemljišta značilo bi ubrzano širenje sredozemne crnogorične vegetacije.

Dodatna ograničenost proizvodnog potencijala zemljišta istočnog Jadrana proistječe iz prapovijesnog režima obrade zemlje (plodored). Zbog nedostatka pisanih izvora poznavanje urođeničkih poljoprivrednih navika je ograničeno pa pomažu samo analogne usporedbe. Budući da kopnena Grčka i istočna obala Jadrana imaju slična kvalitativna i kvantitativna pedološka obilježja (rascjepkani zemljišni kapaciteti, propusno vapnenačko tlo, učestalost većeg nagiba terena, ograničene mogućnosti irigacije, sklonost eroziji itd.),¹⁴³⁵ vjerujemo da usporedba s ranoarhajskim plodoredom može polučiti efektne smjernice promišljanja.

O ranim grčkim poljoprivrednim navikama doznaje se iz Heziodovih *Poslova i dana* (383 – 385; 448 – 450; 462 – 464) te neizravno iz Ilijade (XIII, 702 – 704; XVIII, 541 – 543) i Odiseje (V, 127; XIII, 31). Osim kalendara sijanja i žetve koja ovisno o tipu klime mogu varirati od regije do regije, saznajemo da je u Grčkoj prevladavao dvopoljni sustav obrade zemlje.¹⁴³⁶ Isto potvrđuju tijekom 4. st. pr. Kr. Ksenofont u spisu *O ekonomiji* (XVI, 10) i Teofrast u *Istraživanju biljaka* (III, 20, 1). Takva metoda obrade podrazumijeva uhodani poljoprivredni kalendar – sjeme se sije u studenom, a slijedi žetva u svibnju ili lipnju. To je vrijedilo za dominantnu vrstu žitarica – ječam i višezrnu pšenicu. Međutim, postoje i drugačiji ciklusi pa se tako jednozrna pšenica sije u proljeće, a proso na ljeto. Istovremeni uzgoj više različitih vrsta vjerojatno je bila strategija kojom se pokušao smanjiti rizik od propasti sjetve u slučaju loših vremenskih uvjeta ili bolesti.¹⁴³⁷ Zemlja se nakon sjetve ostavljala na ugaru kako bi povratila plodnost. Vremenska razlika između dvije žetve obično traje oko 16 mjeseci, iako je moguć i veći odmak, ponekad od četiri do pet godina.¹⁴³⁸ Podjela plodnog zemljišta tijekom godine na dva dijela: prvi na kojem se sije i drugi koji se ostavlja na ugaru bila je jedna od načina obrade, dok je alternativa bila kultivacija raspršenih čestica u

¹⁴³⁴ Tako za brončanodobni svijet Cresa i Lošinja, ali i dijakrono Čučković 2017, 538.

¹⁴³⁵ Vidi za Grčku: Isager i Skydsgaard 1995, poglavlje 1, 9 – 18.

¹⁴³⁶ Također vidi detaljnu raspravu o antičkom grčkom plodoredu s relevantnom literaturom u Ibid. 108 – 114.

¹⁴³⁷ Pagnoux i Zurbach 2021, 276.

¹⁴³⁸ Amouretti 1986, 51.

bližoj ili daljoj okolini.¹⁴³⁹ Dvopoljni je sustav tipičan za sredozemnu klimu i južnu Europu zbog ljetne suše koja ograničava uzgoj jarih usjeva.¹⁴⁴⁰ To znači da u takvim uvjetima uglavnom ne uspijevaju žitarice koje se siju potkraj zime ili u proljeće, a dozrijevaju do ljeta i jeseni.¹⁴⁴¹ Opravdano je pretpostaviti da su i urođeničke zajednice istočnog Jadrana slijedile prirodna pravila sredozemnog plodoređa. Zbog prosječno veće godišnje kišovitosti,¹⁴⁴² neke su regije poput Istre ili dalmatinske unutrašnjosti mogle biti pogodne za uzgoj jarih kultura. Ipak, na temelju trenutačnih znanja izbjegavamo upustiti se u procjenu o mjeri i intenzitetu provođenja takvih strategija.

Ostavljanje polovice zemljišta na ugaru ograničava iskorištavanje cijelog zemljišnog kapaciteta za žitnu proizvodnju. Iako se dio koji miruje može iskoristiti za sadnju drugih kultura, ponajviše grahorica koje zbog dušika vraćaju plodnost zemlji,¹⁴⁴³ takva organizacija podrazumijeva dodatne napore i traži zemlju s većom količinom godišnjih padalina.¹⁴⁴⁴ Iako analize ukazuju na veću produktivnost sjetve u slučaju rotacije grahorica i žitarica nego pri ostavljanju zemlje na ugar, procjenjuje se da je izmjena bila manje isplativa zbog veće potrebe za radnom snagom pri ubiranju grahorica.¹⁴⁴⁵ Zato je takva strategija ekonomičnija na manjim poljoprivrednim površinama.¹⁴⁴⁶

Unatoč potencijalnom uspjehu alternativnih poljoprivrednih kultura čiji je udio u prehrani bio sekundaran, produktivnost zemljišta najviše bi se odrazila na godišnju dobit žitarica, posebno ako je površina raspoloživog terena bila ograničena.¹⁴⁴⁷ Zato je u antičkim vremenima najefikasnija

¹⁴³⁹ Vidi Amouretti 1986, 52; HE LZMK s. v. plodoređ; Isager i Skydsgaard 1995, 112.

¹⁴⁴⁰ Rösener 1996, 119. Alternativne poljoprivredne metode koje se mogu pretpostaviti za antičko vrijeme više su iznimke nego pravila. Vidi u Amouretti 1986, 52 – 53.

¹⁴⁴¹ HE LZMK s. v. jari usjevi.

¹⁴⁴² Vidi cjelinu IV, poglavlje 3.4. (podnaslov: *Oborine i oblačnost*)

¹⁴⁴³ Teofrast (*Hist. Pl.* VIII, 9, 1) je u 4./3. st. pr. Kr. znao da su neke grahorice pogodne za zemlju u mirovanju (Isager i Skydsgaard 1995, 110). Detaljniji uvid u Amouretti 1986, 54 – 56; Pagnoux i Zurbach 2021, 276. O negativnim reperkusijama pretjerane konzumacije grahorica vidi poglavlje 3.3. ove cjeline.

¹⁴⁴⁴ To uključuje dodatno gnojenje za određene vrste grahorica te intenzivno oranje u ciklusu su od četiri godine. Vidi više u Amouretti 1986, 56 - 57. Za prisutnost modela rotacije grahorica i žitarica u manjim antičkim gospodarstvima zalaže se Paul Halstead (1987, 81 - 83).

¹⁴⁴⁵ Halstead 1987, 82.

¹⁴⁴⁶ Ibid. 83.

¹⁴⁴⁷ Tropoljni sustav koji je razvijen tijekom visokog srednjega vijeka omogućio je znatno povećanje uroda žita. Prema tom režimu obrade zemlje, zemljište se podijelilo na tri dijela. Svake bi se godine jedan dio ostavio na ugaru, dok bi se na ostala dva izmjenjivali ljetni i zimski usjevi (Rösener 1996, 119).

strategija bila ovladavanje velikim krupnim zemljištem,¹⁴⁴⁸ jer je uz dvopoljni sustav rizik od propasti usjeva bio ionako visok.¹⁴⁴⁹

Kvaliteta zemlje se na malim površinama mogla poboljšati životinjskim ili biljnim gnojivom.¹⁴⁵⁰ Prednost bi imala mjesta koja su zadržavala veću stoku na jednom mjestu, dok bi raspršenost domaćih životinja (osobito ovaca i koza), tipična za krško podneblje istočnog Jadrana sužavala raspoloživu količinu skladištenog gnojiva.¹⁴⁵¹ Dodatno ograničenje bila bi i transhumanca zbog koje je količina uskladištenog gnojiva na jednom mjestu bila još manja.¹⁴⁵² Trenutačno postoje samo indirektna arheološke ovjere za praksu gnojenja, no one su ograničene na istarsko i kraško područje. Naime, tragovi keramike u vrtućama uz okolne gradine neki autori promatraju kao posljedicu prijenosa gnojiva iz obližnjih staja.¹⁴⁵³

Ako prihvatimo ideju da su stalno nastanjene gradine istočnog Jadrana pripadale tipu zemljoradničkih naselja,¹⁴⁵⁴ stanovništvo bi u tom slučaju živjelo unutar prostora okruženog bedemom, ali uz svakodnevnu naviku odlaska na polje. Za razliku od seoskih domaćinstava, ovaj je tip privrede bio ekonomski zaknut, jer je veći dio pojedinaca trošio dodatne napore i energiju na hodanje do parcela.¹⁴⁵⁵ Takvi uvjeti polučili bi nižu poljoprivrednu dobit u usporedbi s organiziranim političko-društvenim uređenjima koji su razvili i održavali sustav domaćinstava u polju.

U konačnici, valja zaključiti da su okolnosti poljoprivrednog rada željeznodobnih populacija istočne obale Jadrane morali biti teški. Zbog podudarnosti s razinom poljoprivredne tehnologije, poslužili smo se gospodarskim stanjem predmoderne Dalmacije tijekom 18. stoljeća kao

¹⁴⁴⁸ Lentjes 2016, 197.

¹⁴⁴⁹ Prema statistici Petera Garnseya (1988, 17), procjena propasti pšenice i ječma na primjeru Atene, Larise i Odesse je poprilično visoka u roku od dvije uzastopne godine.

¹⁴⁵⁰ Gnojivo životinjskog podrijetla spominje se u Odiseji (XVII, 297), dok od Ksenofonta (Oec. XX, 10 - 12) saznajemo za gnojište od ostataka povrća.

¹⁴⁵¹ Malo gnojiva bilo je rezultat nedostatka intenzivnog uzgoja krupne stoke. Isti obrazac u kontekstu venecijanske uprave nad Dalmacijom tijekom ranog novog vijeka ističe Ivan Pederin (1990, 182). Za usporedbu, vidi napredak ratarske djelatnosti na otoku Visu tijekom 19. st. nakon uvođenja umjetnog gnojiva (Peričić 1999, 73).

¹⁴⁵² Amouretti 1986, 2. Vidi slično kod zastupnika tzv. tradicionalnog modela antičke poljoprivrede. Više u Margaritis 2016, 188. Prema alternativnom modelu, sezonska se migracija stoke može ograničiti, ako se rotacijom grahorica i žitarica ljeti ostavlja više sijena za njihovu prehranu u nizinskim krajevima. Međutim, strategija se primjenjuje uglavnom na manje zemljišne jedinice (Halstead 1987, 83 – 84).

¹⁴⁵³ Slično za Grčku vidi Isager i Skydsgaard 1995, 111 sa starijom literaturom.

¹⁴⁵⁴ Zemljoradničko naselje (engl. *agro-town*) definira se kao zajednica u kojoj je većina stanovništva usmjerena na poljoprivredne radove. Pripadno je zemljište u okolici od 5 km. To je udaljenost koju pojedinac može dnevno prijeći kako bi obavio nužan posao u polju i navečer se vratiti kući. Definicija u Delano Smith 1979, 37 – 39. Također Lentjes 2016, 89.

¹⁴⁵⁵ O tom problemu detaljnije Hanson 1995, 53.

usporednim primjerom. Tada se dominantno koristio drveni plug i provodila ekstenzivna poljoprivreda s rijetkom upotrebom volova za oranje i gnojiva. Podatci iz 19. st. s otoka Visa pokazuju da se žito sijalo između stare i nove sadnje vinove loze „pod motiku“, a ne oranjem zbog rascjepkanosti plodnih površina.¹⁴⁵⁶ Česte su bile nerodne godine, podbacivanje ljetine i epidemije gladi koje je pratilo iseljavanje stanovništva.¹⁴⁵⁷ Tijekom druge polovice 18.st. Alberto Fortis je u djelu *O uzgoju kestena i o njegovu uvođenju u primorsku i unutarnju Dalmaciju* opisao istočnu jadransku obalu sljedećim riječima:

Od svih brdskih zemalja koje opkoljavaju Jadransko more i Sredozemlje ni jedna nema strahotniji izgled, ne pruža neugodniji prizor očima stranaca, ne rastužuje jače dobrog rodoljuba od gole i surove pustoši obalnih visova Dalmacije. Dobrodušan čovjek koji nije sklon opružiti svoje bližnje, još dok se nalazi na moru, ponukan je da za to optuži maćehu prirodu; i prije nego što stupi nogom na zemlju, žali izdaleka nesretni narod kojemu je dosuđena tako divlja domovina, tako nezahvalno tlo. Ali, čim mu se pružila prilika da malo dublje prodre u unutrašnjost i da se popne do ogoljelih brdskih obronaka, biva svjestan svoje pogreške, i ne optužuje zajedničku nam majku nego divlje i nepromišljene sinove, uzročnike pustoši i užasa.

Fortis 1780, 11 – 12. (prijevod: S. Malinar)¹⁴⁵⁸

Uz sva navedena ograničenja i prepreke, dodajmo da plodno zemljište istočnog Jadrana nije ni moglo biti posve rezervirano za žito. Spomenute arheobotaničke i antropološke analize sugeriraju da su urođenici starijeg željeznog doba bili okruženi i drugim poljoprivrednim kulturama - maslinama, vinovom lozom, voćem, povrćem, bobičastim plodovima i drugim.¹⁴⁵⁹

Budući da su žitarice bile prioritarna prehrambena roba u grčkim prekomorskim transakcijama, sužena mogućnost nabavke istovremeno bi smanjila opći trgovački interes za regiju. Prevlast konzumacije prosa kod nekih urođenika nadinske gradine tijekom željeznog doba,

¹⁴⁵⁶ Perićić 1999, 71.

¹⁴⁵⁷ Perićić 1980, 16; 18 – 19; 59 – 60.

¹⁴⁵⁸ Iz Fortis 2004, XIX.

¹⁴⁵⁹ Vidi u poglavlju 3.3., osobito bilješku 1376.

a možda i nadregionalno u širem vremenskom okviru¹⁴⁶⁰ može aludirati na veću dostupnost i raširenost ove vrste žitarice. S druge strane, suvremene interpretacije na temelju pisanih izvora sugeriraju da je proso Greima bila sporedna žitarica koja se nije mogla nadmetati s kvalitetom ječma ili pšenice.¹⁴⁶¹ Sa zadrškom se daje naslutiti da je i odlika raspoloživih žitarica mogla imati utjecaj na grčki odmak od istočnojadranskog tržišta.

Na koncu, valja se osvrnuti i na ostalu poljoprivrednu robu poput maslina, voća, povrća, orašastih plodova i drugog. Osim bioarheoloških ostataka, spomenimo ovdje uzgredno i Posidonijevu vijest (FHG III F 263 = ap. Athen. IX, 369D) o divljoj repi i mrkvi koji je rasla u Dalmaciji.

U grčkom svijetu trgovina takvim proizvodima u većoj je mjeri započela tijekom arhajskog perioda. Čini se da je prekomorska cirkulacija raznovrsne poljoprivredne robe počivala na razvoju zapadnih i crnomorskih naseobina s velikim zemljišnim kapacitetima i poljoprivrednim potencijalom. O tome među ostalim piše i atenski komičar Hermip (ap. Athen. I, 27e). Važna stavka pri prijevozu nekih poljoprivrednih proizvoda je rizik od propadanja ili nemogućnost valjanog skladištenja,¹⁴⁶² što dobiva dodatnu težinu u slučaju plovidbe na veliku udaljenost. Budući da nema povijesnih izvora koji hvale neko specifično poljoprivredno dobro istočne jadranske obale prije trajnog naseljavanja Grka,¹⁴⁶³ svaki daljnji pokušaj interpretacije vodio bi pretjeranoj spekulaciji. Temeljna nit vodilja su ograničenja zemljišnih kapaciteta pa smatramo da ne treba očekivati ni stvaranje velikih viškova ostale poljoprivredne robe. U vremenima kad je specijalizacija tržišta bila u povojima, bilo bi suvišno upuštati se u argumentaciju da su masline, suho voće i povrće ili orašasti plodovi imali dovoljno razloga privući grčke trgovce istočnojadranskom tržištu.

¹⁴⁶⁰ Lightfoot et al. 2015, 383 - 385. Iako izlazi iz zadanog kronološkog okvira, valja uzgredno spomenuti da je velika konzumacija prosa u jadranskoj Hrvatskoj zabilježena i tijekom brončanog doba (Carić i Novak 2020, 32).

¹⁴⁶¹ Teofrast (*Hist. Pl.* VIII, 1, 1; 7, 3) ne ubraja proso u žitarice. Autor (VIII, 2, 6) piše da ova vrsta ne preživljava zimske hladnoće, ali je otporna na sušu i može sazrijeti u 40 dana. Marginalni spomen prosa u starijih grčkih pisaca nalazi se kod Herodota (III, 100; 117, 4) i Ksenofonta (Anab. II, 4, 13). Suvremeni pregledi o prosu u grčkoj prehrani sugeriraju da mu je uloga bila sporedna s obzirom na ječam i pšenicu (Dalby 1996, 90; Isager i Skydsgaard 1995, 42). Nešto detaljniji pogled daje Marie-Claire Amouretti (1986, 40), tvrdeći da proso nije bila samo žitarica koja je služila kao zamjena u vremenima krize, već je u nekim regijama nadopunjivala prehranu. Tome pridonosi činjenica da je ciklus rasta prosa kraći pa može poslužiti ako propadne zimska sjetva (Pagnoux i Zurbach 2021, 274). Prema Demostenovu svjedočanstvu (VIII, 45) saznaje se da se proso u Ateni nije cijenio, ali je u Lakoniji, Trakiji i na Crnom moru njegova uloga mogla biti drugačija.

¹⁴⁶² Osborne 2009, 28.

¹⁴⁶³ Jedina iznimka u kasnijim vremenima je Agatarhidov spomen isejskog vina (ap. Athen. I, 51) koje je prerađevina. Ipak, može se razumjeti kao aneizravna aluzija na kvalitetu vinove loze.

3.3.4. TRAJNO NASELJAVANJE GRKA I ZEMLJIŠNI KAPACITETI ISTOČNE JADRANSKE OBALE – PUT PREMA RAZVOJU KONFLIKTA?

Živi se od mora, od mriža i uza,
Brojdu se žuji od vesla, maškline.
Crljene su oči od noći i suza,
Žujave nan ruke su tvrde ka stina.
...
Škrta zemja daje sve ono ča more,
Život je na škoju i radost i tuga.

Benzon, *Bodulska balada*, 1970.

Trajno naseljavanje Grka na prekomorskom teritoriju usko je povezano s dostupnosti zemljišnih resursa. Temeljni razlog tome je dominantna uloga poljoprivredne produkcije i distribucije u predmodernoj ekonomiji.¹⁴⁶⁴ Ovladati zemljišnim kapacitetima značilo je upravljati glavnim izvorom hrane, a istovremeno i većinom proizvoda kojima su se ljudi svakodnevno koristili bilo izravno ili posredno.¹⁴⁶⁵ Iako je postotak mogao znatno varirati s obzirom na zemljopisne, društvene ili političke okolnosti, struka pretpostavlja da se oko 80 % stanovništva u prosječnom grčkom polisu klasičnog perioda bavilo poljoprivredom.¹⁴⁶⁶ Slično pokazuju i procjene predmoderne ekonomije prema kojoj je tri četvrtine svih aktivnosti pripadalo zemljoradnji.¹⁴⁶⁷

Neki su autori bili skloni definirati grčke valove naseljavanja na kraju 8. i tijekom 7. st. pr. Kr. kao isključivu potragu za velikim i plodnim zemljištem.¹⁴⁶⁸ Ipak, ta se hipoteza smatra zastarjelom, a struka se slaže da grčko naseljavanje valja promatrati kao višezročnu pojavu, dok su okolnosti interesa za svaku pojedinu lokaciju visoko specifični. Ako promatramo općenito, suvremena proučavanja pokazuju da je pogodno zemljište bila olakotna okolnost podjednako pri organiziranju trgovišta ili trajne naseobine,¹⁴⁶⁹ dok su prostorni kapaciteti vjerojatno poticali

¹⁴⁶⁴ Manning 2018, 109.

¹⁴⁶⁵ Wrigley 2010, 9.

¹⁴⁶⁶ Gehrke 1986, 18 – 19.

¹⁴⁶⁷ Franco De Angelis (2016, 267) primjenjuje srednjovjekovni uzorak prema kojem se tri četvrtine stanovništva bavilo poljoprivredom (vidi Allen 2011, 23).

¹⁴⁶⁸ Npr. Hodos 2009, 229. Poljoprivredna pozadina danas se ističe kao presudna i za neke feničke naseobine u Iberiji, na Siciliji ili Sardiniji za koje je prije bilo uobičajeno misliti da su počivale na razmjeni sirovine za luksuzne predmete s urođenicima (Hodos 2009, 231; Deamos 2009, 193 – 194 i dr.).

¹⁴⁶⁹ Vidi više u cjelini III, poglavlje 4.

doseljenike da se opredijele za povoljniju strategiju, tj. hoće li razvoj gospodarstva temeljiti na preprodaji robe iz okoline ili na vlastitim poljoprivrednim predispozicijama. Prostorni kapaciteti mogu se ugrubo podijeliti na dvije kategorije: teritorij za stanovanje i poljoprivredno zemljište.

Veličina grčke naseobine procjenjuje se prema površini zemljišta omeđenog zidinama. Zbog stanja arheoloških spoznaja ili očuvanosti, samo neki sredozemni primjeri otvaraju vrata složenijim interpretacijama. Primjerice, suvremene analize pokazuje da su površine naseobina na Siciliji varirale između 10 do 200 ha, dok istovremeno i drugi okosredozemni primjeri potvrđuju grčku sklonost k ograđivanju relativno velikog životnog prostora.¹⁴⁷⁰ U brojnim je slučajevima teško definirati jesu li Grci ogradili velik teritorij odmah nakon doseljavanja ili se proširivanje zbivalo tijekom druge ili treće etape života naseobine.¹⁴⁷¹ Sjedinjavanje naseobinskih jezgara ili naknadno širenje zidina zbivalo se uglavnom kod grčkih naseobina 8. ili 7. st. pr. Kr.,¹⁴⁷² dok se u kasnijim vremenima primjećuju primjeri velikog preuzimanja teritorija odmah nakon doseljavanja. Poticaj naknadnom širenju urbanog prostora bili su uzastopni valovi doseljavanja iz Grčke ili autohtone okoline.¹⁴⁷³ Osim za stanovanje, teritorij omeđen zidinama uključivao je i ostale dijelove namijenjene za različite društvene ili ekonomske aktivnosti.¹⁴⁷⁴ Omjer je varirao. Primjerice, Mogens Herman Hansen pretpostavlja da je u malim grčkim polisima (do 10 ha) dvije trećine omeđenog prostora služilo za stanovanje, u polisima srednje veličine (do 150 ha) polovica, dok u velikima (više od 150 ha) tek jedna trećina.¹⁴⁷⁵

Velika površina urbanih cjelina sugerira da su brojne arhajske naseobine imale visok populacijski kapacitet. Nekoliko je suvremenih procjena, od kojih valja izdvojiti često citirana Hansenova istraživanja prema kojima je između 150 i 200 pojedinaca živjelo na jednom hektaru stambenog prostora.¹⁴⁷⁶ Pojavljuju se i alternativne procjene prema kojima je kapacitet mogao biti

¹⁴⁷⁰ U obzir uzimamo površine urbanih cjelina arhajskih naseobina Zankle (50 – 88 ha), Naksas (10 – 40 ha), Leontinija (40 – 60 ha), Katane (50 – 100 ha), Sirakuze (50 – 100 ha), Megare Hiblejske (61 ha), Gele (oko 200 ha), Himere (120 – 130 ha), Selinunta (oko 110 ha) i Akraganta (vjerojatno oko 200 ha). Prema De Angelis 2016, 143, tab. 5. S druge strane, pretpostavlja se da je najranija Masalijska imala između 10 – 25 ha (Dietler 2010, 312 s različitim prijedlozima u starijoj literaturi). Za usporedbu donosimo podatak o Herakleji Lukanijskoj koja su Grci utemeljili tijekom klasičnog perioda. Omeđena urbana cjelina iznosila je 140 ha, ali se pretpostavlja da je samo 68 ha bilo namijenjeno stambenoj arhitekturi (Zuchtriegel 2018, 119).

¹⁴⁷¹ Vidi više u cjelini III, poglavlja 2.3.1. i 2.3.2.

¹⁴⁷² O sjedinjavanju naseobinskih jezgara vidi u cjelini III, 2.3.1. i 2.3.3.

¹⁴⁷³ Širenje bedema vidi se na primjeru Masalijske. Od početnih 10 ili 25 ha, površina naseobine povećala se dvostruko samo sto godina nakon utemeljenja. Vidi Dietler 2010, 311, fig. 8.23.

¹⁴⁷⁴ Hansen 2006b, 37 – 47.

¹⁴⁷⁵ Ibid. 60.

¹⁴⁷⁶ Ibid. 61.

i veći – od 200 do 270 ljudi po ha.¹⁴⁷⁷ Iako brojne spoznajne prepreke otežavaju jasniju raščlambu problema, visoka razina poznavanja ranog urbanog tkiva i stambene arhitekture Megare Hiblejske udarila je temelj modelu procjene rasta stanovništva. Prema minimalističkoj rekonstrukciji Franca De Angelisa, naseobina je u prvoj četvrtini stoljeća nakon doseljavanja (725. – 700. .g. pr. Kr.) imala između 225 i 450 stanovnika, dok je na kraju 7.st. pr. Kr. dosegla broj između 1375 i 2075.¹⁴⁷⁸ S druge strane, maksimalistički modeli teže dvostruko ili trostruko većoj stopi porasta stanovništva pa bi u tom slučaju Megara Hiblejska na početku 6. st. pr. Kr. imala već između 8000 i 10 000 ljudi.¹⁴⁷⁹ Bez obzira na odabir statističke metode, oba modela ukazuju na tendenciju ubrzanog porasta populacije. Imajući to na umu, valja zaključiti da su grčki došljaci već tijekom arhajskih valova naseljavanja postali svjesni nužnosti većeg prostora koji su trebali prisvojiti za stanovanje. Iz navedenih se činjenica daje zaključiti da je teren s visokim potencijalima širenja pružao veću vjerojatnost kompromisa u odnosima unutar nove zajednice.

Ovladati poljoprivrednim zemljištem koje je došljacima osiguravalo preživljavanje i osnovnu prehranu bilo je krucijalno. Vrlo je intrigantno pitanje koliko bi obradive zemlje bilo dovoljno za prehranjivanje rane grčke naseobine. Gotovo je nemoguće predložiti precizan i univerzalno primjenjiv obrazac, jer su ikakvi pokušaji procjene daleko od odraza stvarne spoznaje. Ipak, upotreba modela pruža nam određene smjernice promišljanja i može pridonijeti utemeljenoj raspravi o problemima proizvodnog potencijala istočnojadranskih zemljišta. Kako bismo izdvojili najvažnije elemente, ovdje ističemo tri aktualne varijante suvremenih historiografskih procjena koje se zasnivaju na proučavanju antičke grčke poljoprivrede:

- 1) *Niža procjena proizvodnog potencijala zemljišta* – Prema povijesnim podacima od 16. do 19. st. koji potječu iz južne Italije, Peloponeza i s nekih grčkih otoka, slijedi zaključak da je u antičkoj grčkoj poljoprivredi 1 km² osiguravao prehranu za oko 50 pojedinaca.¹⁴⁸⁰ Ravnajući se prema Figueirinin omjerima i pridodajući vlastite intervencije, slično je zaključio i Franco De Angelis na primjeru arhajske Megare Hiblejske.¹⁴⁸¹ Prema njegovim

¹⁴⁷⁷ Gabriel Zuchtriegel (2011, 115 - 121) zaključuje tako na temelju urbanog stanovništva Selinuta u 5.st. pr. Kr.

¹⁴⁷⁸ Tako De Angelis 2016, 49 – 52; 61 – 62. Prema starijem modelu, autor je računao oko 240 – 320 ljudi u prvoj fazi, do 1710 do 2280 tijekom treće četvrtine 7. st. pr. Kr. (Idem 1994, 99, tab. 6.2).

¹⁴⁷⁹ Tako npr. Gras, Tréziny i Broise 2004, 569 – 571. Isto se može zaključiti ako se primijeni Hansenov (2006, 61) model od 150 pojedinaca po ha naseljene jedinice.

¹⁴⁸⁰ Tako Ruschenbusch 1978, 8 – 9; Malanima 1999, 87 – 90; Corvisier i Suder 2000, 32 – 35; Zuchtriegel 2018, 120.

¹⁴⁸¹ Figueira 1981, 25; De Angelis 1994, 95 – 97.

izračunima zemljište veličine 400 km² moglo je podržati oko 22 000 ljudi (slika 44).¹⁴⁸² Dakle, 1 km² prehranjivao bi 55 pojedinaca. Dobra strana ovog modela je korištenje širokim rasponom varijabli, uključujući raspoloživost obradive zemlje, ograničenost dvopoljnog sustava, nužnost ostavljanja sjemena za nadolazeće poljoprivredne radove te postotak propalog uroda.

- 2) *Viša procjena proizvodnog potencijala zemljišta* – Uspoređujući variranje uroda na Kikladima tijekom 19.st. s povijesnim podacima kasnoklasičnog perioda, Gary Reger pretpostavio je da je otok Del s 250 ha plodne površine mogao proizvesti između 2000 i 3000 medimna (80 i 120 tona) što bi bilo dovoljno za prehranu 230 do 350 ljudi.¹⁴⁸³ Prema toj procjeni, plodna površina od 1 km² prehranjivala bi između 92 i 140 pojedinaca. Slično pokazuje i srednja procjena za cjelokupnu površinu Kiklaskog otočja prema kojoj bi 1 km² pružio dovoljno žitarica za oko 112 ljudi.¹⁴⁸⁴ Regerove visoke procjene prehrambenog kapaciteta sukladne su općim normama samodostatnosti grčkih seljačkih domaćinstava. Prema višoj procjeni Lin Foxhall, domaćinstvo od 5 članova trebalo je za održivost minimalno 5 ili 6 ha obradive zemlje.¹⁴⁸⁵ Slijedeći taj obrazac 1 km² mogao bi uzdržavati od 83 do 100 ljudi. Pojavljuje se i alternativno tumačenje prema kojem je domaćinstvu za samodostatnost bilo potrebno 3 ili 4 ha.¹⁴⁸⁶ U tom slučaju 1 km² prehranio bi od 125 do 166 ljudi. Stariji podatak koji je iznio Paul Halstead o 2 ha ili 7 – 8 jugera zemlje za obitelj bez zaprežnih životinja čini se ipak preambicioznim.¹⁴⁸⁷

¹⁴⁸² Izračun se temelji na cijelom nizu varijabli. Zemljišni teritorij oko Megare Hiblejske zauzimao je 400 km². Od toga je 60 % obradive zemlje, dakle 240 km², tj. 24 000 ha. Pedeset posto moralo se ostaviti na ugaru pa je raspoložive zemlje bilo 12 000 ha. Taj se broj potom množi s prosječnom godišnjom dobiti žitarica koja je prema autoru iznosila 0,624 tone po hektaru. Od dobivenog se broja (7 488 t) oduzima 20 % koje je kasnije poslužilo za zasijavanje, a potom još 15 % za koje se pretpostavlja da je propalo. Konačni broj od 5 091 t dijeli se s prosječnim brojem godišnje potrebe žita po pojedincu (230 kg). Prema tom računu, kapacitet zemljišta mogao bi prehraniti 22 128 pojedinaca (De Angelis 1994, 96 - 97).

¹⁴⁸³ Reger 1994, 98 – 99.

¹⁴⁸⁴ Od ukupne površine Kiklada (2 251 km²) Gary Reger (1994, 107) vjeruje da se obrađivalo između 20 do 40 % ukupnog teritorija. U prvom slučaju to je 450 km² za koje autor vjeruje da bi prehranili 50 500 ljudi, dok bi u drugom slučaju 900 km² prehranilo 100 000 ljudi. Koeficijent je u oba slučaja približno 112.

¹⁴⁸⁵ Lin Foxhall (2003, 83) smatra da je kućanstvo s jednim zaprežnim govedom moglo kultivirati najviše 5 – 6 ha godišnje, jer je u okvirima tih kapaciteta tijekom 20 do 30 dana oranja bilo moguće obraditi 0,2 ili 0,3 ha dnevno. U starijoj se literaturi ta površina smatra premalenom. Procjenjivalo se da za prehranu 5 osoba treba barem 8 ha obradive zemlje, ako se zemlja ostavlja na ugar (npr. Jameson 1977/1978, 131). Skloniji smo prikloniti se recentnijim procjenama.

¹⁴⁸⁶ Osborne 1987, 46; Gallant 1991, 82.

¹⁴⁸⁷ Paul Halstead (1987, 84, bilj. 49) donosi podatak na temelju neobjavljenog Hopkinsova rada. U istoj bilješci navodi podatak o maksimalnoj potrebi od 3 – 5 ha za mala kućanstva bez zaprežnih volova ili 10 – 12 ha za ona koja ih imaju (prema Delille 1977, 127 - 129).

3) *Opća procjena prema formuli - broj pojedinaca/km²* – Mogens Herman Hansen iznosi procjenu prema kojoj je 2400 km² Atike moglo prehraniti između 55 000 i 97 000 ljudi.¹⁴⁸⁸ Prema tome, 1 km² osiguravao bi prehranu za 23 do 40 pojedinaca. Međutim, njegov se proračun odnosi na 1 km² zemlje atičkog poluotoka gdje se obrađivalo tek 15 % cjelokupne zemlje (360 od ukupno 2400 km²).¹⁴⁸⁹ S obzirom na visoko variranje postotka obradivosti zemlje u regijama koje se mogu podvrgnuti analizi, ovaj je model daleko od univerzalne primjenjivosti. Primjerice, za prethodno spomenute Kiklade, Gary Reger pretpostavlja da je 20 do 40 % površine otoka moglo biti namijenjeno za sadnju žitarica.¹⁴⁹⁰ Iz tog razloga, skloniji smo koristiti se prvim dvjema procjenama.

Izdvojene procjene ukazuju na znatno variranje prehrambenog zemljišnog kapaciteta zbog velikih odstupanja ključnih varijabli. Dvije su takve: procjena godišnje potrebe žitarica po čovjeku¹⁴⁹¹ i prosječna godišnja dobit po jedinici zemlje.¹⁴⁹² Iako prva kategorija pripada u sferu nagađanja, druga je utoliko složenija jer podrazumijeva variranje meteoeroloških i klimatskih uvjeta specifične regije. Primjerice, Regerova je analiza pokazala da su godišnja dobit žitarica i strategija sijanja usko povezane s količinom padalina.¹⁴⁹³ Iz recentnih povijesnih podataka vidi se da se drastične promjene u količini padalina zbivaju na godišnjoj razini, a nema modela koji bi ih

¹⁴⁸⁸ Tako zaključuje na temelju proračuna koji je donio Robert Sallares (1991, 73 - 84). Vidi Hansen 2006b, 80.

¹⁴⁸⁹ Sallares 1991, 79.

¹⁴⁹⁰ Reger 1994, 100.

¹⁴⁹¹ Procjene godišnjih potreba žitarica po pojedincu znatno variraju. Uobičajenije je koristi se vrijednostima od 212, 230 (Gallant 1991, 67 – 68), 239 (Hansen 2006b, 77) ili 250 kg (Figueira 1981, 25), dok se pojavljuje i procjena od 600 kg žita po osobi (Gras 1985, 95). Mogens Herman Hansen (2006b, 77 - 78) napominje da je odraslom čovjeku trebalo oko 239 kg pšenice godišnje, no broj se mora udvostručiti (478 kg) ako se pojedinac prehranjivao ječmom. Istovremeno su žene i djeca dobivali pola od spomenutih vrijednosti. S obzirom na procjenu udjela pšenice i ječma u svakodnevnoj grčkoj prehrani (1: 3 ili 4), autor zaključuje da gornje vrijednosti treba uzeti kao standard.

¹⁴⁹² Suvremena istraživanja na Kikladima pokazuju da je prosječna godišnja dobit pšenice u početku 20. st. varirala između 200 do 980 kg/ha. Pri tom je stupanj otklona znatnih 400 %. S druge strane, statistika za ječam pokazuje oscilacije između 450 i 1080 kg/ha. (Reger 1994, 98). Visoki stupanj variranja vidi se i iz drugih istraživanja pa je za grčke gradove uvriježeno primijeniti krajnosti između 200 i 800 kg/ha (npr. za južnofrancuski Agde tako Garcia 1995, 155; za Masaliju: Dietler 2010, 116 itd). Međutim, ishod dijeljenja godišnje potrebe stanovništva s minimalnom ili maksimalnom vrijednosti godišnjeg doprinosa daje golemu razliku u procjeni potrebe zemljišnih kapaciteta. Primjerice, Dietlerova procjena prehrambenih potreba Masalije od 90 000 kg žita za 15 000 stanovnika, teži zaključku da ako je doprinos bio 200 kg/ha tada je bilo potrebno zemljište veličine 450 km², no u slučaju dobiti od 800 prehrana se mogla osigurati i na 112 km² (Dietler 2010, 116). Robert Sallares (1991, 79) procjenjuje prosječnu godišnju dobit žitarica između 400 i 600 kg/ha, dok Franco De Angelis (1994, 96) uzima srednju vrijednost od oko 620 kg/ha.

¹⁴⁹³ Reger 1994, 102 – 104.

mogao predvidjeti.¹⁴⁹⁴ Precizne procjene za antički period nije moguće učiniti pa se za sada jednako može pretpostaviti negativna ili pozitivna statistika ispodprosječnih ili iznadprosječnih godina. Među ostale varijable pripadaju i razina promjene plodnosti zemlje, broj godišnjih sjetvi, doprinosi i nutritivna vrijednost dvogodišnjih biljaka, udio gnojenja zemlje, količina ostavljanog sjemenja itd. Sve navedene kategorije znatno utječu na procjenu godišnje dobiti žitarica pa sukladno tome i proizvodnog potencijala zemljišta. Spoznajna razina u brojnim slučajevima ograničava detaljniji pristup i uvid.

U prethodnom smo poglavlju pokazali da istočna jadranska obala nudi vrlo specifične i ograničene okolnosti za intenzivne poljoprivredne radove. Krški reljef stvara brojne prepreke, a valja istaknuti visok stupanj raspršenosti poljoprivrednog zemljišta. Za razliku od golemih poljoprivrednih cjelina u središnjem Sredozemlju, istočna jadranska obala pruža puno skromnije kapacitete. Sljedeća tablica prikazuje zemljišne kapacitete žitorodnih područja koji su gravitirali naseobinama na Siciliji, u južnoj Italiji i Francuskoj:

Tablica VI: Primjeri zemljišnih kapaciteta grčkih naseobina na zapadu¹⁴⁹⁵

Grčka naseobina:	Veličina zemljišnih kapaciteta dostupnih naseobinama:
ZANKLE (MESENE)	1000 km ²
NAKS	600 km ²
LEONTINI	830 km ²
KATANE	830 km ²
SIRAKUZA	1670 km ²
MEGARA HIBLEJSKA	400 km ²
GELA	1350 km ²
HIMERA	1000 - 1300 km ²
SELINUNT	1500 km ²
AKRAGANT	2500 km ²

¹⁴⁹⁴ Na primjeru Grčke vidi u Bresson 2016, 65. Za hrvatsku obalu i otoke dobar je uvid u podatke koje pruža Državni hidrometeorološki zavod pod kategorijom *Ukupna mjesečna i godišnja količina oborine*. Vidi u https://meteo.hr/klima.php?section=klima_podaci¶m=k2_1&Godina=2017.

¹⁴⁹⁵ Preuzeto iz Dietler 2010, 58; De Angelis 2016, 143, tab. 5; Lentjes 2016, 197; Zuchtriegel 2018, 120.

HERAKLEJA LUKANIJSKA	320 km ²
METAPONT	200 km ²
MASALIJA	64 km ²

Ako usporedimo navedene zemljišne kapacitete, na prvi je pogled jasno zašto istočnu jadransku obalu valja smatrati sporednom opcijom potraživanja i uzgoja žitnih resursa (cf. tablice V i VI). Kako bismo još zornije istaknuli problem zemljišnih ograničenja, ovdje donosimo preliminarne studije slučaja (*case study*) za zemljišne potencijale otoka Hvara, Visa, Korčule i Lastova.

Tablica VII: Obradive površine na Hvaru, Visu, Korčuli i Lastovu u odnosu prema nižim i višim procjenama proizvodnog potencijala zemljišta

Otok	Obradive površine:	Kapacitet obradive površine u km ² :	Niža procjena (1 km ² = 50)	Viša procjena (1 km ² = 83 – 166)
Hvar ¹⁴⁹⁶	Pojedinačni primjer 1: Starogradsko polje ¹⁴⁹⁷	11 – 13 km ²	550 - 650	913 - 2158
	Pojedinačni primjer 2: polje oko grada Hvara	oko 2 km ²	100	166 - 332
	Procjena ukupnog obradivog terena na otoku:	Od 67 do 99 ¹⁴⁹⁸ km ²	3350 – 4950	5561 – 8217 11 122 – 16 434

¹⁴⁹⁶ Vrijednosti su preuzete iz pedološke karte: http://tlo-i-biljka.eu/iBaza/Pedo_HR/index.html, osim ako nije drugačije napomenuto.

¹⁴⁹⁷ U nedavno objavljenom članku Branko Kirigin (2018, 406) pretpostavlja da je 295 ha farskog zemljišta moglo prehraniti oko 1 000 stanovnika. Prema njegovoj analizi, godišnji doprinos žitarica morao bi biti konstantnih 800 kg/ha što se pokazuje teško održivim zbog visoke stope variranja. Iako je autor u procjenu uključio dodatnih 150 ha za sjeme i 80 ha za uzgoj maslina, zanemario je nuždu ostavljanja polovice zemljišta na ugaru. Zato bi procijenjeni kapaciteti rezervirani za žitarice morali biti puno veći. Sukladno tome, teško je prihvatiti i podatak o višku od 330 do 977 t žitarica godišnje za farsku zajednicu (Kirigin i Slapšak 2010, 136).

¹⁴⁹⁸ Maksimalna je vrijednost izračunata prema Mamut i Čirjak 2017, 87. Ukupna površina prirodno obradivih površina (vapnenačko dolomitna crnica i crvenica) je 15,3 km², dok su ostalo antropogena tla kojih ukupno ima 84,5 km². Budući da su potonja tla rezultat višestoljetnog rada ljudi, treba imati na umu da taj broj ne može biti pravi odraz zemljišne raspoloživosti u antičkom periodu. Nižu vrijednost koju smo naveli je podatak iz 1830. godine o 6739 ha oranica na otoku (Perićić 1995, 266).

Vis (karta 38) 1499	Pojedinačni primjer: Dračevo i Plisko polje	oko 3,5 km ²	175	290 - 581
	Procjena ukupnog obrađivog terena na otoku:	oko 6 km ² (Krklec et al. 2012, 295)	300	498 - 996
		10 km ² (Kirigin 2010c, 122)	500	830 – 1 660
Korčula 1500	Pojedinačni primjer 1: Velo poje u Lumbardi a) podatak iz Kirigin 1990,148. b) podatak iz Kirigin 2010b, 115.	a) 0,5 km ² b) 0,67 km ²	a) 25 b) 34	a) 42 – 83 b) 56 - 111
	Suvremena procjena korištenja poljoprivrednog zemljišta za naselje Lumbarda (2003. g.)¹⁵⁰¹	0,86 km ² (obrađeno) + 0, 25 km ² (neobrađeno)	55	91 - 183
		1, 1 km ²		
	Pojedinačni primjer 2: Blatsko i Velo polje	1,9 km ²	95	158 - 315
	Suvremena procjena korištenja poljoprivrednog zemljišta za naselje Blato (2003. g.)	3,98 km ² (obrađeno) + 1,28 km ² (neobrađeno)	263	436 - 873
		5, 26 km ²		
	Procjena ukupnog obrađivog terena na otoku (podatci iz 2003.g)	oko 40 km ²	2000	3 320 – 6 640
Lastovo 1502	Pojedinačni primjer 1: Površinski najveće krško polje	1,1 km ²	55	91 – 183
	Procjena ukupnog obrađivog terena na otoku:	5,6 km ²	280	465 – 930

¹⁴⁹⁹ Vrijednosti su preuzete iz Krklec et al. 2012, 295 i fig. 1. Branko Kirigin (2010c, 122) donosi alternativnu vrijednost od 1000 ha obrađive zemlje na Visu. Opći komentar o suženim kapacitetima obrađive zemlje na Visu donosi i Šime Perić (1999, 68).

¹⁵⁰⁰ Vrijednosti preuzete iz Krklec et al. 2011, 20.

¹⁵⁰¹ Prema Ibid. 21.

¹⁵⁰² Vrijednosti su preuzete iz Husnjak et al. 2014, 224.

Na temelju analize obradivih površina četiriju otoka, izradili smo obrazac koji ukazuje na srž problema proizvodnog potencijala zemljišta u otočkoj zoni istočnog Jadrana. Od svih istočnojadranskih otoka, Hvar ima najveću cjelovitu obradivu površinu (Starogradske polje) s oko 13 km². Sudeći po niskoj ili visokoj procjeni takvo polje ima poprilično malen prehrambeni kapacitet koji iznosi između minimalno 500 do maksimalno 2 100 pojedinaca. Usporedbe radi, pridodajemo recentnije podatke o proizvodnji ratarskih kultura na Hvaru. Povijesna građa svjedoči da je otok u 16. st. pružao količine žita za samo mjesec dana s obzirom na ukupnu potrebu pučanstva. Kasniji izvori (uglavnom iz 19. st.) ukazuju na sličnu situaciju, iako valja imati na umu da se uzgoj žita drastično smanjio nauštrb vinogradarstva. Nedovoljno je bilo i godišnjeg doprinosa sočivica i povrća (npr. 1804. godine samo 44 stara [2,6 t]). Nedostaci su se morali nadoknađivati uvozom. Tek je krajem 19. st. količina repe, kupusa i krumpira uglavnom zadovoljavala potrebe otočana, ali nije pružala mogućnost izvoza.¹⁵⁰³

Niski proizvodni kapacitet imaju i pojedinačne poljoprivredne površine u preostala tri primjera (Vis, Korčula, Lastovo). Povijesni podatci o gospodarstvu Visa upečatljivo ističu problem uzgoja ratarskih kultura na otoku. Nije na odmet istaknuti usporedbu s najranijim podatkom iz 1637. g. u kojem stoji da je na otoku obitavalo svega 1000 stanovnika.¹⁵⁰⁴ Iako je stanovništvo s vremenom raslo, a zemljoradnja je ostala osnovno zanimanje otočkog pučanstva, gospodarski podatci pokazuju da je poljoprivrednog uroda na otoku tijekom 15. st. bilo dostatno za samo dva mjeseca, a krajem 18. st. jedva za tri.¹⁵⁰⁵ Trend niskog uroda nastavio se i tijekom 19. st. U drugoj polovici stoljeća godišnji doprinos kretao se između 85 i 120 t žita godišnje.¹⁵⁰⁶ Ako ovu dobit usporedimo s De Angelisovom procjenom o 230 kg žitarica potrebnih za pojedinca godišnje,¹⁵⁰⁷ na otoku bi bilo dovoljno žita za, ovisno o godini, između 370 do 523 ljudi. Iako je procjena anakrona i paušalna, valja istaknuti da se brojevi djelomično poklapaju s idealnim procjenama koje smo naveli gore u tablici. Vijesti iz 19. st. dodatno svjedoče o godišnjem urodu sočiva i povrća na otoku Visu. Prvi se kretao između od 2 do 3,5 t, a drugi od 3,5 do 45,3 t.¹⁵⁰⁸ Šime Peričić zaključio

¹⁵⁰³ Peričić 1995, 267 – 268.

¹⁵⁰⁴ Vidi Peričić 1999, 64. Na osnovnih političkih i ekonomskih okolnosti, u narednih 150 godina, dakle do početka 19. st., broj stanovnika se umnažao i iznosio uglavnom između 3000 – 4000 stanovnika (Ibid., 64 - 65).

¹⁵⁰⁵ Ibid. 70 - 71.

¹⁵⁰⁶ Ibid. 72 i tablica na toj stranici.

¹⁵⁰⁷ De Angelis 1994, 96.

¹⁵⁰⁸ Peričić 1999, 72.

je na temelju iznesenih brojki da su količine ratarskih kultura (žitarica, grahorica i povrća) samo djelomično zadovoljavale potrebe pučanstva, a nedostaci su se morali nadoknađivati uvozom.¹⁵⁰⁹

Kategoriji slabog poljoprivrednog potencijala pridružuju se i ostali veliki istočnojadranski otoci čiji je postotak obradive zemlje s obzirom na cjelokupnu površinu poprilično nizak. Takvi su primjerice Cres, Lošinj, Pag, Rab, Dugi otok, Pašman, Ugljan, Kornat, Brač, Mljet itd.¹⁵¹⁰ Želeći ostvariti samodostatnost zajednice bez ovisnosti o priljevu žita izvana, Grci bi morali ovladati cijelom površinom otoka zbog sveukupnosti zemljišnih kapaciteta. Takav se razvoj situacije vrlo vjerojatno može pratiti na Visu.¹⁵¹¹ Međutim, nema sumnje da bi na većim otocima takva akcija zahtijevala goleme društvene, političke i vojne napore koji bi bili vrlo slabo isplativi. Još bi manje bilo oportuno naseliti se na otocima čija je površina manja od 30 km², jer su mogućnosti podizanja veće zajednice ondje izuzetno niski, posebno ako se uzme u obzir postotak obradivosti zemljišnih površina na kršu.¹⁵¹² Spomenimo uzgredno da se lakonska Selasija smatrala malenim periječkim gradom, a veličina njezina teritorija bila je 25 km².¹⁵¹³

Osim u otočkoj zoni, raspršenost i ograničenost obradivih površina karakteristična je i za primorski pojas istočnojadranskog kopna od Soče do Drima. Perspektivnih je područja malo i uglavnom se nalaze u neposrednoj unutrašnjosti (tablica V). Budući da bi analiza proizvodnih potencijala obradivog zemljišta svake pojedine mikroregije nadilazila opseg ovoga rada, ovdje donosimo tek preliminaran zaključak utemeljen na procjeni odnosa suvremenih pedoloških kvaliteta zajedno s teorijskim okvirom prapovijesne i antičke grčke poljoprivrede.

Osim površinskih i pedoloških otegotnosti, u procjenu treba pridodati i visok rizik od niskog godišnjeg uroda žitarica koji se u istočnojadranskoj zoni može argumentirati plavljenjem krških ravni, skučenim mogućnostima organizacije irigacijskih sustava, niskom razinom skupljanja i skladištenja gnojiva i sličnog.

¹⁵⁰⁹Ibid., 72.

¹⁵¹⁰ Izračun se temelji na suvremenim pedološkim podacima iz tablice V koji se dijele s ukupnom površinom otoka. Tako je postotak obradive zemlje na Cresu 5%, Lošinju 27 %, Rabu 35 %, Pagu 2%, Ugljanu 35 %, Pašmanu 23 %, Dugom otoku 18 %, Kornatu 15 %, Braču 38 %, Mljetu 31 % itd. Dva veća otoka koja imaju najveći postotak obradivosti: Krk (54 %) i Šolta (60 %) snažno gravitiraju nasuprotnoj obali i s obzirom na ostale razvedene otoke nalaze se vrlo blizu kopnu. Valja imati na umu da su postotci odraz suvremenih istraživanja. S obzirom na brojna ograničenja navedena u ovom poglavlju, postotak obradive zemlje morao je biti i niži. Podatci iz ranog novog vijeka i 19. st. stoljeća jasno svjedoče o slabim žetvama zbog primitivne obrade zemlje. Ljetine su često podbacile, a sveukupna dobit žitarica bila je kronično premalena. Vidi na primjeru Pašmana u Perićić 1987, 187 – 188.

¹⁵¹¹ Kirigin 2010c, 119.

¹⁵¹² U tu kategoriju pripadaju brojni istočnojadranski otoci, primjerice Brijuni, Silba, Olib, Ist, Premuda, Molat, Iž, Žut, Murter, Kaprije, Žirje, Zlarin, Drvenik, Šćedro ili Elafiti.

¹⁵¹³ Hansen 2006b, 70 - 71.

S obzirom na sicilske naseobine čija se urbana površina kretala između 40 i 200 ha,¹⁵¹⁴ srednjodalmatinski primjeri bili su vrlo maleni. Omeđeni dio Ise zauzimao je između 9 i 10,5 ha, dok se za Far procjenjuje veličina od 1,5 do 6,25 ha.¹⁵¹⁵ Nema sumnje da je nova grčka zajednica stremila k prosperitetu i ekonomskom rastu, a posljedica takve politike bio je postupni porast populacije. Procjene učinjene na primjeru sicilskih naseobina pokazuju da je stanovništvo ubrzano raslo, nerijetko dosegnuvši od 7 500 do 40 000 ljudi tijekom kasnoarhajskog perioda.¹⁵¹⁶ Odabir naseobinske i zemljišne pozicije u otočkoj zoni istočnog Jadrana pružao bi prirodna ograničenja za naknadne valove naseljavanja, jer bi porast populacije ugrozio samodostatnost otoka ili kopnene cjeline plodnog zemljišta. Bio je to bitan razlog zašto su grčke naseobine središnje Dalmacije ostale unutar relativno malog perimetra koji je podržavao ograničen broj stanovnika.

Za takve je zajednice najsigurnija opcija opstojnosti i ekonomskog rasta bila osloniti se na specifične poljoprivredne strategije, poput uzgoja vinove loze ili maslina.¹⁵¹⁷ Ipak, za to je trebalo vremena, a neophodna je bila podrška razvijene pomorske komunikacije decentraliziranog grčkog svijeta. U Jadranu su se takve okolnosti mogle razviti najmanje generaciju ili dvije nakon utemeljenja Ise i Fara. Čini se da su tijekom helenističkog perioda obje naseobine potraživale žito iz okolnih regija. Pseudo Skilakovu opasku (24) o vrlo dobro obradivoj zemlji (εὐγέωργος σφόδρα) otoka na jezeru uzvodno od ušća Naronu može se promatrati u odnosu prema grčkim ekonomskim strategijama u regiji. Dodatno k tome, snažan uspon Ošanjića kod Stoca od 3. st. pr. Kr., a vjerojatno i drugih djelomično istraženih gradina u okolici (npr. Gradac kod Neuma, Oplićićka gradina i Donje Hrasno kod Stoca, Plana i Kačanj kod Bileće, Radimlja, Grude, Gorica, Zvonigrad kod Mostara) dokaz je aktivne komunikacije s Grcima.¹⁵¹⁸ Osim metala, poljoprivredne

¹⁵¹⁴ De Angelis 2016, 96, tab. 1.

¹⁵¹⁵ Za Isu: Kirigin 1996, 59; Čargo 2013, 16. Novi podatak o površini oko 9 ha daje Boris Čargo (2021a, 69) u recentnijem radu. Različite pretpostavke za površinu Fara vidi u Gabričević 1966, 147; Kirigin 1996, 59; Jeličić Radonić i Katić 2015, 109.

¹⁵¹⁶ Vidi De Angelis 2016, 143, tab. 5, redak 4 i 6.

¹⁵¹⁷ Dobar primjer takve specijalizacije je Masalija čije je zemljište bilo uglavnom zasađeno maslinama ili vinovom lozom (Strab. IV, 1, 5). Ipak, opravdano se razmišlja da je za razvoj takve strategije trebalo proći nekoliko generacija. Vidi Shefton 1994, 64 – 65; Dietler 2010, 219. Velika zemljišta južne Italije ili Sicilije pružala su mogućnost raznolikih specijalizacija, ali uglavnom je težište bilo na žitaricama (Lentjes 2016, 202; De Angelis 2016, 323) U literaturi se često navodi da je isejsko i farsko zemljište bilo idealno za uzgoj vinove loze. Vidi npr. Zaninović 2010, 133; Kirigin et al. 2005, 9; Kirigin 2010c, 121; Idem 2018, 407 – 408. O kvaliteti isejskog vina pisao je i Agatarhid u 2. st. pr. Kr. (FGrHist 86, F 18 = ap. Athen. I, 51). Preferiranje vinogradarstva nad ratarstvom tipično je za Vis i tijekom novog vijeka te većeg dijela 19. st. (Peričić 1999, 73 – 81). Vino se i tada intenzivno izvozilo (Ibid. 122). Istovremeno, otok se nije smatrao pogodnim za maslinarstvo (Ibid. 79). S druge strane, vinogradarstvo je bilo jedan od temelja ekonomije otoka Hvara tijekom ranog novog vijeka, dok se maslinarstvo razvilo nakon napora za unaprjeđenje u 19. st. (Idem 1995, 269 – 274).

¹⁵¹⁸ Busuladžić 2020, 182 – 186; 190.

sirovine vjerojatno su u međusobnoj razmjeni imale veliku ulogu. Isa i Far održavali su dobre i ustaljene veze s žitorodnom Daunijom i južnom Italijom,¹⁵¹⁹ a kasnija isejska eksploatacija biševskog zemljišta¹⁵²⁰ kao i naknadno naseljavanje (Epetij, Tragurij, Resnik, Lumbarda te možda Salona i Aspalat) mogli bi se interpretirati kao pokušaj rješavanja sličnog problema, jer su kapaciteti isejskog zemljišta bili manji nego na Faru, a naseobina je bila veća. Ako prihvatimo da se ime Ἰλυρίοις na natpisu o uvozu kirenskog žita odnosi na Ilire (SEG IX, 2, I, 54 = IGCyr010900, 54),¹⁵²¹ ovaj bi izvor također svjedočio o nestašici žitnih resursa za vladanja Aleksandra Makedonskog vjerojatno ne samo na istočnom Jadranu, već i u široj regiji. Dodatno k tome, Lucijana Šešelj pretpostavlja da bi tragovi metapontskog novca tijekom helenističkog perioda mogli također aludirati na izvoz žitarica prema istočnom Jadranu.¹⁵²²

Nije naodmet spomenuti da su rane grčke zajednice nedostatak žitarica mogle nadopunjavati kestenom. Naime, od tog se ploda proizvodilo brašno slične hranjive vrijednosti kao od žitarica.¹⁵²³ U razdobljima gladi Grci su za njim redovito posezali (npr. Xen. *Anab.* III, 4, 3). Međutim, polenske analize pokazuju da se kesten pojavljuje u priobalnoj zoni istočnog Jadrana tek nakon dolaska Rimljana.¹⁵²⁴ Bilo je to dodatno ograničenje za prehranu potencijalne naseobine.

Arhajski su grčki podvizi naseljavanja imali cilj stvoriti nove samodostatne zajednice koje nisu morale ovisiti o nabavci osnovnih prehrambenih proizvoda.¹⁵²⁵ Uz teorijsku raspravu o kompromisnoj sredini, tome u prilog možemo pridodati i tezu o iseljavanju Grka zbog nedostatka prehrambenih resursa u matičnoj zemlji, nerijetko zbog klimatsko-meteoroloških nepogoda i populacijskog pritiska (najočitije opisano u Hdt. IV, 151; 153).¹⁵²⁶ Jamstvo ekonomskog prosperiteta novog naselja zasnivalo se na odabiru pozicije koja je pružala velike i kvalitetne zemljišne kapacitete.¹⁵²⁷ Grčki su doseljenici toga postajali sve svjesniji kroz brojne valove naseljavanja tijekom 7. i 6. st. pr. Kr. Strategija proračunatosti jasno se prepoznaje po odabiru

¹⁵¹⁹ Šešelj 2009, 484 – 491. Tri ulomka južnoitalskog podrijetla iz Sarajeva i sela Halapić također ukazuju na mrežu kontakta istočne jadranske obale s jugom Italije tijekom helenizma (Busuladžić 2020, 181, tab. 106, sl. 2 - 4).

¹⁵²⁰ Kirigin 2010c, 119.

¹⁵²¹ Tako npr. Rendić-Miočević 1989a, 29 – 32. Alternativno mišljenje su kretske Eliri, no takvo čitanje proizlazi iz konteksta natpisa, a ne izravno. Vidi pregled u Džino 2014, 51, bilj. 28.

¹⁵²² Šešelj 2009, 515.

¹⁵²³ Općenito vidi Dalby 1996, 81. Također Milićević Bradač 2004, 338 s relevantnom literaturom.

¹⁵²⁴ Schmidt et al. 2000, 126; Šoštarić 2005, 386 – 388 i tab. 1.

¹⁵²⁵ O važnosti razvoja samodostatnosti prehrambenih proizvoda za arhajske i klasične gradove države u Hansen 2006b, 12.

¹⁵²⁶ Vidi više u cjelini III.

¹⁵²⁷ O dinamičnosti arhajske ekonomije i težnji za ostvarivanjem profita u kolonijalnom ambijentu u Van Wees 2009, 464 – 465; Hall 2014, 260 itd.

velikih naseobinskih i zemljišnih površina u južnoj Italiji, Siciliji, sjevernoj Africi ili na Crnom moru, a važnost kvalitetnih zemljišnih kapaciteta vidi se na primjeru Dorijske pokušaja zauzimanja afričke i sicilske zemlje na koncu 6. st. pr. Kr. (Hdt. V, 42; 45, 1).

Studije o Megari Hiblejskoj i Metapontu tijekom arhajskog perioda pokazuju da je ondje zemlje bilo više nego dovoljno za preživljavanje i ekonomsko prosperiranje rane grčke zajednice.¹⁵²⁸ Okolno je zemljište imalo perspektivu proizvoditi viškove i bez ograničenja primati nove doseljenike.¹⁵²⁹ Ako uzmemo u obzir podatke o samodostatnosti (između 3 do 6 ha po domaćinstvu),¹⁵³⁰ valjano je pretpostaviti da su naseljenici potraživali teritorij koji im je mogao pružiti više od onoga što su prethodno posjedovali. Iako su u Grčkoj imanja od 4 ili 5 ha očito bila uobičajena,¹⁵³¹ iz povijesnih izvora kasnog 5. st. pr. Kr. saznajemo da se zemljište od 300 pletara (oko 25 ha), kakvo su posjedovali Alkibijad ili Aristofan (Plat. *Al.* I, 123c; Lys. XIX, 42), smatralo velikim i perspektivnim.¹⁵³² Na osnovi lokaliteta u Beotiji, Nemejskoj dolini, na Keju i Hiju, Ian Morris pretpostavlja da je površina seoskih domaćinstava tijekom klasičnog perioda površina varirala između 5 i 15 ha.¹⁵³³ Prema tome, velike zemljišne jedinice koje su nudile Sicilija, južna Italija ili sjeverne obale Crnoga mora (primjerice u Metapontu od 25 ha¹⁵³⁴ ili na Hersonezu od 16 do 26,5 ha tijekom 4. i 3. st. pr. Kr.¹⁵³⁵) opravdano se mogu smatrati boljom i oportunijom početnom pozicijom za ekonomsko napredovanje.

Kako je parcelizacija metapontskog i farskog zemljišta dobro poznata, ističemo usporedbu koja upečatljivo ukazuje na oportunističku razliku. Zemljište Metaponta procijenjeno je na oko 20

¹⁵²⁸ Za procjene od gotovo 10 000 ha slobodne zemlje u Megari Hiblejskoj tijekom 7. st. pr. Kr. vidi De Angelis 1994, 99. Za razliku od zemljišne jedinice potrebne za samodostatnost (3 – 6 ha), metapontske su imale površinu od 25 ha (Lentjes 2016, 197).

¹⁵²⁹ O strategijama podjele zemlje i ostavljanju za nove valove doseljenika u Fisher Hansen 1996, 349 – 351.

¹⁵³⁰ Vidi bilješku 1485.

¹⁵³¹ U grčkom je slučaju rijetkost bila posjedovati 4 ha potpuno obradive zemlje pa je vrlo vjerojatno dio zauzimala makija ili šuma. Taj se prostor mogao iskoristiti za ispašu životinja (Amouretti 1986, 205). Za velik dio krškog terena istočnog Jadrana može se primijeniti sličan obrazac.

¹⁵³² Amouretti 1986, 205. U Grčkoj je tijekom klasičnog perioda površina obradivih zemljišnih jedinica rijetko nadilazila 30 ha, osim možda u Lakoniji i Meseniji (Ibid. 207). Zemljišta helenističkih kraljeva bila su puno veća. Primjerice, Lizimah je posjedovao oko 223 ha zemlje nedaleko od Kasandreje, od čega primjerice 32,4 ha kod Olinta, 108 ha kod Sermilije, 81 ha kod Strepse itd. (Bresson 2016, 150).

¹⁵³³ Morris 1994, 364.

¹⁵³⁴ Lentjes 2016, 197.

¹⁵³⁵ Općenito vidi u Dufkova i Pečirka 1970, 123 – 174. Parcele Starog Hersoneza imale su površinu od 4,5 ha, a bilo ih je ukupno 100. Dakle, zemljište se rasprostiralo na otprilike 4,5 km². Međutim, zemljište novog Hersoneza bilo je prekriveno mrežom kvadratnih stadija, površine 36 pletara ili 4,4 ha. Pojedino imanje obuhvaćalo je 6 takvih površina, dakle raspolagalo je zemljom od 26,4 ha (Milićević Bradač 2004, 163). Prema hersoneškom natpisu iz 4. st. pr. Kr. čini se da je prosječno imanje imalo oko 16 ha, tj. 8 hektoriga od 2,2 ha. Tijekom 3. st. pr. Kr. površina hersoneškog zemljišta iznosila je oko 800 km² (Ibid, 164 – 165).

000 ha, dok su zemljišne jedinice po domaćinstvu iznosile 25 ha.¹⁵³⁶ S druge strane, farsko zemljište ima 1 350 ha na kojemu su stajale zemljišne jedinice od 16,3 ha (1 x 5 stadija = 181 x 905 m²).¹⁵³⁷ Zbog konfiguracije terena i površine grada, obradivi dio Starograskog polja obuhvaćao je u stvarnosti manju površinu pa se računa da je bilo ukupno 68 parcela od 16,3 ha, odnosno sveukupno 1 108,4 ha.¹⁵³⁸ Dakle, Far je pružao gotovo 18 puta manje obradive zemlje nego Metapont, uz činjenicu da su prosječne parcele bile manje za oko 10 ha. Osim toga, ako prihvatimo hipotezu o podijeli farskih parcela na 5 jednakih dijelova,¹⁵³⁹ tada bi svaka imala oko 3,3 ha što to bi za jedno domaćinstvo bilo jedva dovoljno za preživljavanje. Planiranje stvaranja žitnih viškova bilo bi s druge strane iznimno ograničeno. Osim toga, zemljište je bilo nužno podijeliti u odnosu prema poljoprivrednim kulturama. Pretpostavlja se da su na malenom zemljištu od 4 ha, 3 bila ostavljena za žitarice, dok je 1 ha poslužio za uzgoj maslina, vinove loze i voćki.¹⁵⁴⁰ U literaturi se ističe hipoteza da je prosječno seosko domaćinstvo od 4 ili 5 ha uobičavalo prodavati maslinovo ulje ili vino kako bi nadoknadilo potencijalni manjak žitarica, osobito u slučaju nerodnih godina ili vremenskih nepogoda.¹⁵⁴¹

Oslanjanje na trgovačku pomorsku mrežu i specijalizaciju poljoprivrednih strategija bili bi prijeko potrebni za ekonomsko napredovanje naseobine. Tipični primjer drastičnih zemljišnih ograničenja na istočnojadranskim otocima je Velo polje kod Lumbarde. Ondje su parcele namijenjene doseljenicima imale iznimno malenu površinu (3 + 1,5 pletra ili oko 0,39 ha po naseljeniku).¹⁵⁴² Zato ne čudi da potencijalna naseobina u takvom okruženju nije mogla zaživjeti ni prosperirati. U konačnici, spomenimo uzgredno da su zemljišta na Siciliji prosječno pružala još veće zemljišne kapacitete nego Metapont. Ondje su površine varirale od 40 000 do 250 000 ha (vidi tablicu VI).

Grčki dolazak na novi teritorij i preuzimanje zemljišnih kapaciteta u brojnim se slučajevima odrazio kroz izravno zadiranje u urođenički prostor. Jednako kao i za teritorij naseobine, akvizicija zemljišta mogla se odvijati kroz nasilno protjerivanje, pokoravanje starosjedioca ili miroljubivu i

¹⁵³⁶ Ibid. 197.

¹⁵³⁷ Kirigin i Slapšak 2010, 136.

¹⁵³⁸ Ibid. 136.

¹⁵³⁹ Gaffney i Stančić 1996, 80; tako i Zuchtriegel 2018, 128.

¹⁵⁴⁰ Amouretti 1986, 205.

¹⁵⁴¹ Ibid. 207.

¹⁵⁴² Lombardo 1993, 179 – 182.

postupnu integraciju u urođeničku okolinu.¹⁵⁴³ Nema sumnje da je svako pojedinačno doseljavanje slučaj za sebe. Unatoč tome, ovdje izdvajamo dva opća zaključka koji mogu pomoći pri pobližem određivanju okolnosti u okruženju istočnog Jadrana.

Prvo, zajednice koje su uočile zemljišne potencijale vjerojatno su krenule u raniju akviziciju zemljišta nego trgovišta ili naseobine s trgovačkim strategijama. Vjerojatnost izbijanja konflikta s okolinom bila je za naselja sa zemljišnim apetitima veća.

Drugo, agresivni ishod usko je povezan s količinom zemljišnih kapaciteta. Ako su obradivi potencijali bili izdašniji,¹⁵⁴⁴ lakše bi bilo voditi pregovore. Kompromis se mogao odvijati kroz preuzimanje slobodnih parcela, prepuštanje ili prodaju zemlje. Poznate su situacije u kojima su starosjedioci savjetovali Grcima gdje je najpovoljnije naseliti se, imajući pri tom na umu plodno zemljište. Osim Hiblonove pomoći Megaranima (Thuc. VI, 4, 1), o tome svjedoči Herodotova vijest (IV, 157, 3 - 158) o osnutku Kirene:

„Kad su [Terani] stigli na otok i kad su pokupili onoga kojega su bili ondje ostavili, naselili su mjesto u samoj Libiji nasuprot otoku, a ime je tome mjestu bilo Aziris, i s dvije su ga strane okruživale prelijepše šumovite doline, dok je s treće protjecala rijeka. Na tome su mjestu stanovali šest godina; sedme godine Libijci su ih nagovorili da će ih odvesti u još bolji predio i privoljeli su ih da napuste ovo mjesto. Pošto su ih pokrenuli, Libijci su ih vodili prema zapadu, ali da Grci ne bi u prolazu vidjeli najljepše od svih područja, izračunali su trajanje dana tako da su ih kroza nj vodili noću. To se područje naziva Irasa. A kad su ih doveli do izvora za koji se priča da je Apolonov, kazali su: „Ljudi Grci, ovdje vam je pravo mjesto za naseljavanje, jer tu je nebo poput rešeta“.“

Prijevod: Škiljan 2006, 389.

S druge strane, ograničeni zemljišni kapaciteti oko nove naseobine učinili bi razvoj društvenih okolnosti vrlo izazovnim, posebno ako su starosjedioci već posjedovali i obrađivali lokalnu zemlju. Rast naseobinske populacije stvarao bi s vremenom dodatni pritisak čak i u slučaju

¹⁵⁴³ U starijoj literaturi grčka se kolonizacija promatrala kao otimačina urođeničke zemlje. Postkolonijalna kritika bliža je raznovrsnijim ishodima. Vidi Dietler 2010, 115.

¹⁵⁴⁴ Takav je primjer Sicilija. Prema novim procjenama, čini se da je slobodne plodne zemlje bilo napretek tijekom grčkog naseljavanja u drugoj polovici 8. st. pr. Kr., a možda i kasnije. Isti autori upućuju kritiku nasilnom preotimanju zemlje od autohtonog stanovništva. Vidi: Domínguez 2006, 324; De Angelis 2016, 55 -56 sa starijom literaturom.

početnog kompromisa.¹⁵⁴⁵ Tada je suživot sa susjednim zajednicama lako mogao prijeći u konkurenciju i otvoreni sukob.¹⁵⁴⁶

Takav razvoj društvene dinamike može se argumentirano primijeniti na istočnu obalu Jadrana. Zbog ograničenosti raspoloživog zemljišta na otocima ili uzobalnim krškim ravnima, vjerojatnost za razvoj nasilnog ishoda bila bi vrlo visoka. Štoviše, to upečatljivo potvrđuju dva arheološko-povijesna primjera. Arheološki nalazi s Visa ukazuju da se na gradinama Talež i Grodac život aktivno odvijao tijekom starijeg željeznog doba.¹⁵⁴⁷ Društvena logika nalaže da se stanovništvo ondje bavilo poljoprivredom.¹⁵⁴⁸ Iako je zbog stanja arheološke istraženosti nemoguće precizno odrediti što se zbivalo s gradinama nakon trajnog naseljavanja Sirakužana u Viškoj vali,¹⁵⁴⁹ prema površinskim nalazima Branko Kirigin zaključuje da su urođenici napustili Talež relativno brzo.¹⁵⁵⁰ Opći obrazac dinamike grčko-urođeničkih odnosa nalaže da je helensko naseljavanje moralo utjecati na političko-društvenu situaciju na otoku. Ako prihvatimo ideju o napuštanju Taleža, čini se opravdano pretpostaviti da je intervencija u unutrašnjosti otoka povezana s grčkom akvizicijom plodnih površina. Pokoravanje, porobljavanje ili asimilacija autohtonog stanovništva nameće se kao vrlo vjerojatan razvoj zbivanja. Kako bi prehranili zajednicu, Grci su morali u dogledno vrijeme ovladati cjelokupnim otočkim poljoprivrednim kapacitetima. Potreba za obradivim zemljištem bila je konstantno u porastu. Isejsko širenje na Biševo, kolonijalni apetiti na srednjodalmatinskom kopnu i širenje trgovačkog utjecaja Ise bili bi tome dobri argumenti.

Još je indikativniji slučaj osnutka Fara. Prema položaju okolnih naselja i kamenim humcima na polju, pretpostavlja se da su se starosjedioci aktivno bavili obradom Starogradskog polja.¹⁵⁵¹ Diodor (XV, 14, 1 - 2) opisuje zbivanja nedugo nakon dolaska Parana:

„Za to su vrijeme Parani koji su napućili otok Far sami utemeljili i bedemima opasali grad uz obalu, a barbare što su prije ovdje stanovali pustili su netaknute stanovati u nekoj utvrđi koja je bila silno nepristupačna. Poslije toga barbari što su prije stanovali na otoku bili su gnjevni na helensku nazočnost i poslali su po Ilire što stanuju preko

¹⁵⁴⁵ Slično Sanmartí 2009, .

¹⁵⁴⁶ Vidi cjelinu III, posebno bilješku 752 i tablicu IV.

¹⁵⁴⁷ Katić 2009, 32 - 53; Radić i Borzić 2018b, 24, sl. 3.

¹⁵⁴⁸ Zaninović 2010, 133.

¹⁵⁴⁹ Miroslav Katić (2009, 45; 50) spominje period koegzistencije grčkog i urođeničkog naselja, ali ističe da je bez daljnjih arheoloških istraživanja nemoguće odrediti kad je život na gradinama pretao.

¹⁵⁵⁰ Kirigin 2010c, 119.

¹⁵⁵¹ Gaffney i Stančić 1996, 34 - 50; Kirigin i Slapšak 2010, 135; 137.

puta, te su mnoštvom malih brodova prešli na Far – a bilo ih je preko deset tisuća – i navaljujući na Helene mnogo su ih pobili.“

Prijevod: Kuntić-Makvić 1996, 36, bilj. 10.

Piščevo svjedočanstvo jasno pokazuje da su Grci od početka pokušali manipulirati urođeničkim životnim prostorom. Nema razloga sumnjati da gnjev na helensku nazočnost ne uključuje i grčki pokušaj ovladavanja Starogradskim poljem. Bio bi to valjani argument za krvavi ishod koji je uslijedio (XV, 14, 2 - 3). Iako uz zadržku, dodatni potporanj hipotezi o početnim napetostima može biti i inventar nedavno pronađenog groba kod Staroga Grada na Hvaru iz 4. st. pr. Kr. Ondje su pronađeni grčki tip mača i željezno koplje.¹⁵⁵²

Teorijski obrazac pokazuje da se društveni odnos morao kad-tad vratiti u ravnotežu, bilo kroz razvoj kompromisne sredine ili političku dominaciju nove naseobine. Bio je to jedini način da se spriječi upad nezadovoljnih urođenika u polje i uništavanje uroda.¹⁵⁵³ Možda kroz taj način djelovanja valja promatrati početak parcelizacije¹⁵⁵⁴ i izgradnju sustava obrambenih kula oko Starogradskog polja.

Prostorna istraživanja na Hvaru i Lastovu ukazuju na identični obrazac prema kojem su dominantne otočke gradine kontrolirale okolne obradive površine vjerojatno još od brončanog doba. (karte 39 i 40).¹⁵⁵⁵ Slično se pretpostavlja za željeznodobne zajednice Kaštelanskog zaljeva ili Korčule (karte 41 i 42),¹⁵⁵⁶ a logika nalaže da isti obrazac vrijedi za većinu gradinskih i priobalnih naselja istočnog Jadrana.¹⁵⁵⁷ Uzevši to u obzir zajedno s ranije iznesenim primjerima, vjerujemo da urođenike istočne jadranske obale s razlogom valja smatrati vrlo teritorijalnim. Bila bi to jedna od većih prepreka za potencijalno grčko naseljavanje, posebno zbog visoke ograničenosti poljoprivrednih aktivnosti utemeljene na zemljopisnim, ekonomskim i društvenim čimbenicima.

¹⁵⁵² Vujević 2022.

¹⁵⁵³ Uništavanje usjeva bila je tipična vojna strategija diljem antičkog svijeta. Najviše iskače u Tukididovim vijestima (II, 79; III, 26; VI, 94 itd) o zbivanjima tijekom Peloponeskog rata.

¹⁵⁵⁴ Slično u Gaffney et al. 2002, 28.

¹⁵⁵⁵ Za Hvar: Gaffney i Stančić 1996, 36 – 42; posebno 41; za Lastovo: Della Casa, Bass et al. 2009, 133 – 134.

¹⁵⁵⁶ Za Kaštelansko polje: Kirigin 2010d, 142; Kirigin i Paraman 2020, 30. Za Korčulu: Radić i Bass 2002, 294; Zaninović 2015, 107.

¹⁵⁵⁷ Vidi više u cjelini VI, poglavlja 2.3.3 i 3.

Iako pripada arhaiskoj fazi naseljavanja, vjerujemo da je izvrstan usporedni primjer otok Tas. Iz Arhilohovih stihova saznajemo da je kvaliteta zemlje ondje bila loša (F 21; 228), a Parani su se upleli u konflikt s tračkim starosjediocima (F 5; 93a), vjerojatno tijekom drugog vala naseljavanja.¹⁵⁵⁸ U kontrastu tome stoji primjer knidskog naseljavanja na Liparima. Diodor (V, 9, 4) naglašava da su starosjedioci primili Grke na miroljubiv način, jer je na otocima ostalo živjeti malo ljudi. Jedna grupa naseljenika bila je zadužena za obradu zemlje ne samo na Liparu, već i na okolnim otocima. Za razliku od istočnojadranskih otoka ili Tasa, liparska je zemlja zbog vulkanske aktivnosti bila vrlo plodna, a obrađivala se istovremeno na nekoliko otoka kako bi zadovoljila lokalne potrebe i pretvorila resurse u trgovačko dobro.¹⁵⁵⁹

¹⁵⁵⁸ Tumačenje ovih stihova u arheološkom kontekstu vidi u Owen 2003, 1; 10 - 13.

¹⁵⁵⁹ Za obradu zemlje na Liparima: Domínguez 2006, 316.

3.4. OSTALI ROBNİ RESURSI

U kategoriju ostale robe ubrajamo raznovrstan materijal kojim se trgovalo u antičko vrijeme, a poznat je iz pisanih izvora, arheološkog konteksta ili povijesno-antropoloških analogija. Na toj se listi nalaze robovi, sol, životinje i životinjski proizvodi, građevinski materijal, luksuzne sirovine i slično.

Urođenička ponuda i spremnost na prodaju robe počivaju na potencijalima određene regije s kojom su Grci stupali u razmjenu.¹⁵⁶⁰ Ta je činjenica ujedno i prepreka izdvajanju jedinstvene selekcije robe koja bi se mogla univerzalno primijeniti na svaki pojedinačni slučaj sredozemnog susreta. Ipak, iz pisanih izvora saznajemo da su već od arhajskog doba specifična dobra postajala jedan od prepoznatljivih obilježja određenih regija.¹⁵⁶¹ Nešto od takvog materijala moglo je činiti okosnicu grčko-urođeničke razmjene na određenom teritoriju, no njezino organsko podrijetlo i arheološka nevidljivost u brojnim slučajevima ograničavaju interpretacijske mogućnosti.

Cilj ovog poglavlja je izdvojiti robu koju su Grci uobičavali razmjenjivati u kompromisnoj sredini ili tzv. polu-periferiji. Kroz društvenu ulogu, poželjnost i rasprostranjenosti, težimo analizirati može li se istočni Jadran smatrati ekskluzivnim ili isplativim tržištem za robu koju smo izdvojili u sljedećim potpoglavljima. Budući da je svaka naseobina imala trgovački interes,¹⁵⁶² drugi je cilj promotriti jesu li se Grci mogli okoristiti resursnim potencijalima ako su naumili trajno naseliti se.

3.4.1. ROBOVI

Uz metal i žito, robovi se ubrajaju među važnije motive grčkih trgovačkih ili pljačkaških pothvata na Sredozemlju i Crnom moru.¹⁵⁶³ Roblje je bilo neizostavan dio grčkog društva od brončanog doba, a izvori s početka nove epohe pokazuju da im je broj u aristokratskim

¹⁵⁶⁰ Tako npr. Boardman 1999; Osborne 2009, 99 i dr.

¹⁵⁶¹ Foxhall 1998, 300.

¹⁵⁶² Graham 1982, 159.

¹⁵⁶³ Rihll 1993, 95 – 97.

zajednicama mogao biti pozamašan.¹⁵⁶⁴ Iz *Odiseje* (VII, 103; XXII, 421 - 422) saznajemo da je među robovima najviše bilo žena koje su pomagale u kućanstvu, dok su muškarci radili i u polju ili vinogradu.¹⁵⁶⁵ Pri razmjeni darova među elitom 8. st. pr. Kr. ropkinje ili robovi smatrali su se vrijednom robom.¹⁵⁶⁶ U usporedbi s povijesnim okolnostima koje donose *Ilijada* (XVIII, 550 - 560) i *Odiseja* (XVIII, 357 - 361) gdje su se za sezonske poslove uobičavali koristiti najamnici, već je Heziodovo društvo snažno je ovisilo o robovskoj radnoj snazi.¹⁵⁶⁷ Razvojem arhajskih i klasičnih polisa diljem Sredozemlja, potreba za robovima je rasla, ponajviše zbog širenja gradova i obrađivanja golemih zemljišnih površina.

Od početka grčke književnosti pa nadalje saznajemo da su bitke, ratovi, pljačkanje i gusarenje bili dominantan način pribavljanja robova (npr. Hom. *Il.* III, 298 – 301; Hdt. V, 49, 4; Xen. *Anab.* V, 5, 2; Plat. *Leg.* 823b 1 - 6; 823e 2 – 4 i dr.). Ipak, nemali su udio činile i prekomorske trgovačke aktivnosti. U literaturi se robovi učestalo smatraju važnom robom željeznodobne razmjene od Iberije do Crnog mora.¹⁵⁶⁸ Sudeći po izvorima (npr. Polyb. IV, 38; Diod. V, 26, 3), roblje je uobičavalo stizati iz unutrašnjosti prema obali. Čini se da su glavna tržišta bila u periferiji pa je brojnost robova u priobalju uglavnom ovisila o efikasnosti posrednih lanca opskrbe. S druge strane, moguće je razmišljati da su se robovi gomilali i u primorskim zonama gdje su se zajednice često sukobljavale. Usložavanjem trgovine oformile su se stalne tržnice, bilo u neposrednoj okolini grčkih naseobina ili u velikim središtima globalne sredozemne mreže, poput Dela ili Kosa.¹⁵⁶⁹ Iz povijesnih se izvora saznaje da su Pont i južna Galija bili perspektivne opskrbe zone robljem.¹⁵⁷⁰ Veća opskrba moć podrazumijevala je i nižu cijenu pa tako Diodor (V, 26, 3) navodi da se galskog roba moglo kupiti za krčag vina.

¹⁵⁶⁴ Odisejevo i Alkejevo kućanstvo imalo je 50 ropkinja (VII, 103; XXII, 421 - 422). Iako postoji opravdana sumnja da je ovaj broj stalna pjesnička figura (npr. Finley 2002, 53 - 54), očito je da broj aristokratskih ropkinja nije bio neznan.

¹⁵⁶⁵ Finley 2002, 53 – 54.

¹⁵⁶⁶ Morris 1986, 12.

¹⁵⁶⁷ Pagnoux i Zurbach 2021, 279.

¹⁵⁶⁸ Za Iberiju vidi npr. Aruda 2009, 124. Za južnu Francusku: Dietler 2005a, 20. Za Siciliju: De Angelis 2016, 256.

¹⁵⁶⁹ Miličević Bradač 2004, 38 s relevantnom literaturom.

¹⁵⁷⁰ Snažne mreže razmjene s unutrašnjosti omogućile su kolanje raznolike robe iz zaleđa crnomorskih obala i južne Galije. Za Crno more vidi Miličević Bradač 2004, 38. Za balkanske robove: Potrebica 2004, 128 – 129. Za halštatsku robu koja je stizala velikom riječnom rutom Seine-Saône-Rhône prema južnoj Galiji vidi Wells 1980, 67 -70; Dietler 2005a, 19 – 20.

U literaturi se na listi poželjne robe iz Jadrana nalaze i robovi.¹⁵⁷¹ Ova se teza zasniva na epigrafskim ovjerama o atenskoj kupovini robova u južnoj Iliriji tijekom 5. st. pr. Kr. (IG I, 39; 43; I³, 1032; VI, 115), ali nema pouzdanih razloga za detaljniju interpretaciju o kupoprodaji robovske snage u ostalim dijelovima Jadrana. Može se tek nagađati o interesu Korkire ili drugih grčkih gradova za jadransko roblje. Dodatni je problem tome što pisani ili epigrafski izvori grupiraju robove u grube etničke skupine (npr. Frigijci, Tračani, Kolšani, Iliri) pa je poznavanje preciznijeg podrijetla iznimno ograničeno.¹⁵⁷²

Prema Kostas Vlassopoulosu, novac Istra na Crnom moru imao je na aversu prikaz robova (slika 45). Autor na temelju toga zaključuje da je roblje simboliziralo glavnu gradsku ekonomsku okosnicu.¹⁵⁷³ Ako tu činjenicu usporedimo s novcem kasnijih jadranskih naseobina,¹⁵⁷⁴ možemo predložiti preliminarnu hipotezu da srednjodalmatinskim gradovima robovi nisu bili primarna roba za trgovanje.

Prodaja robova zasniva se na višku ljudstva, no zbog ograničenih arheoloških saznanja bilo bi preambiciozno upuštati se u kalkulacije prapovijesnih populacijskih kapaciteta istočnog Jadrana. Studija histarskih gradina Klare Buršić-Matijašić pokazuje da je pokušaj određivanja broja stanovnika na gradinama vrlo nezahvalan.¹⁵⁷⁵ Na temelju površine kuća i pašnjaka, autorica ugrubo procjenjuje da je na većim gradinama poput Monkodonje, Nezakcija ili Pule moglo živjeti do 1000, na srednjima od 100 do 200, a na malima do 50 stanovnika. Ipak, previše je dodatnih parametara koji bi mogli utjecati na spomenute brojeve.¹⁵⁷⁶ Spomenimo uzgredno da bi slabija društveno-politička integracija i distanciranost od inovacijskog prožimanja mogli bi biti potencijalan pokazatelj niskih demografskih kretanja.¹⁵⁷⁷

Povlašteniji status ilirskih žena spomenuo je Teopomp (FGrHist 115 F39), naglasivši da mogu ravnopravno s muškarcima sudjelovati u gozbama i birati partnere. Prema Pseudo Skilaku (21)

¹⁵⁷¹ Braccesi 1977, 153; 158; Sassatelli 1993, 211 – 213; Raviola 1999, 59 – 60; D'Ercole 2007, 160; Idem 2011, 431. i dr.

¹⁵⁷² Harrison 2019, 44 – 45.

¹⁵⁷³ Vlassopoulos 2013, 88.

¹⁵⁷⁴ Göricke-Lukić i Bonačić Mandinić 2010, 175 – 182.

¹⁵⁷⁵ Buršić-Matijašić 2007, 538.

¹⁵⁷⁶ Ibid. 539 – 540.

¹⁵⁷⁷ O tome opširno u cjelini VI, poglavlja 3 i 4.3. Harrisov kulturno-materijalistički model društvene evolucije sugerira da dublja promjena nastupa kad porast populacije probije ograničenja proizvodnog potencijala koje pruža okoliš. Demografski porast vodi do jačanja ekonomske i političke integracije, prihvatanja i razvoja tehnologije te potiče društveno raslojavanje kako bi društvo riješilo problem opstanka (Harris 2001, 103; Johnson i Earle 2001; Sanmarti 2009, 52). S obzirom na društvene okolnosti istočnog Jadrana, demografska brojnost ne bi imala čvrsto uporište, barem na teorijskoj razini. Zbog brojnih spoznajnih ograničenja, ovaj zaključak treba uzeti s oprezom.

žene su vladale Liburnima i imale slobodu odabrati partnera među robovima ili ljudima iz susjednih zemalja. Slične podatke o Liburnjankama kasnije su istaknuli Nikola iz Damaska (FGrHist 90 F 103d) i Varon (*De re rust.* II, 10, 8). Takve društvene okolnosti mogle su biti dodatno ograničenje pri trgovanju ženskim robljem u nekim istočnojadranskim regijama. Iako se specifično društveno uređenje primjećuje u pisanim izvorima od 5. ili 4. st. pr. Kr., razumno je pretpostaviti da ima dužu tradiciju.¹⁵⁷⁸ Pseudo Skilak (21) također uzgredno spominje robove u liburnskom društvu, no nema vijesti o njihovoj brojnosti ili vrijednosti. Javljaju se samo u odnosu prema seksualnim slobodama liburnskih žena.

Problem raspoloživosti robovske snage mogao se odraziti i pri pokušaju trajnog naseljavanja na istočnom Jadranu. Pretpostavlja se da su seljaci bili okosnica ekonomskih aktivnosti među stanovništvom arhajskih naseobina. Njihova je ovisnost o aristokratima počivala na društvenom uređenju zajednice i ekonomskim mogućnostima ruralnog pojedinaca.¹⁵⁷⁹ U poljoprivrednim poslovima sudjelovalo je cijelo seljačko kućanstvo - nerijetko žene (npr. Hom. Od. XX, 105 -110) i djeca,¹⁵⁸⁰ no seljaci su za dodatnu radnu snagu mogli posegnuti i za robovima ili najamnicima.¹⁵⁸¹ Od Atamana (ap. Arist. F 611, 53) saznajemo da su žene ponekad morale samostalno obrađivati zemlju, jer su muškarci vrijeme posvećivali ispaši. Golema zemljišta južne Italije, Sicilije i Crnog mora zahtijevala su velike ljudske kapacitete pa se s razlogom pretpostavlja da su Grci ondje intenzivno eksploatirali urođenike, osobito u vrijeme žetve ili sezonskih poslova (npr. Diod. XIII, 83).¹⁵⁸² U Sirakuzi su se takvi nazivali Kilirima (Hdt. VII, 155, 2), u Prijeni Pediejima (I. Priene I, 10 - 13), u Miletu Gergitima (Souda s.v. Γέργηθες), a vjeruje se da su i brojne naseobine Velike Grčke i na Crnom moru imale sličan društveni sloj.¹⁵⁸³ Iz Ksenofontove *Grčke povijesti* (VI, 2, 6) saznajemo da su u krfskim selima također živjeli robovi, a Teokrit (*Id.* V) također spominje robove pastire iz južnoitalskog Sibarisa.

¹⁵⁷⁸ Izdvojeni termin Liburnka (τὸ θηλυκὸν Λιβυρνίς) kod Stjepana Bizantinca (s. v. Λιβυρνοί) možda treba promatrati u kronološkom odnosu prema ostatku citirane Hekatejeve vijesti s početka 5. st. pr. Kr. (FGrHist I F 93). Ipak, to je samo pretpostavka bez snažnijeg argumentacijskog potporanja. Analiza epigrafskih izvora iz rimskih vremena pokazuje da je privilegirani status liburnskih žena bio dulje vremensko društveno obilježje. Vidi u Kurilić 2008, 58 – 59 sa starijom literaturom.

¹⁵⁷⁹ Hall 2014, 262 - 263; Manning 2018, 173; 181.

¹⁵⁸⁰ Scheidel 1995, 212 - 213; Idem 1996, 8 – 9; Zuchtriegel 2018, 139 – 140; Pagnoux i Zurbach 2021, 277 - 278.

¹⁵⁸¹ Amouretti 1986, 208; Van Wees 2009, 447; 451.

¹⁵⁸² Hall 2014, 182; 188; Walthall 2021, 330. Posebno za Siciliju: De Angelis 2016, 266 – 267; južnu Italiju: Lentjes 2016, 204; za Masaliju: Dietler 2010, 121. Općenito: Isager i Skydsgaard 1995, 110.

¹⁵⁸³ Amouretti 1986, 209.

Akvizicija radne snage mogla se odvijati kroz porobljavanje, sezonsko unajmljivanje radne snage ili međusobnu suradnju i podjelu dobiti. Grčki način ophođenja prema urođenicima usko je ukorijenjen u teorijsku raspravu o ranim odnosima došljaka i starosjedioca, a snažno je ovisio i o lokalnim okolnostima. Primjerice, antropološka istraživanja predkolonijalnog i kolonijalnog društva u okolici Epidamna i Apolonije pokazuju da kosti urođenika nemaju tragove drastičnih osteoartritičkih promjena. Za razliku od ranonovovjekovnih primjera iz Sjeverne Amerike, ovdje nema argumenata za intenzivnu eksploataciju urođeničke radne snage u poljoprivredne svrhe.¹⁵⁸⁴

Budući da su istočnojadranske naseobine imale male zemljišne kapacitete, potreba za radnom snagom nije bila jednaka kao na Siciliji ili u južnoj Italiji. Pretpostavlja se da su veliki zemljišni posjedi od 30 ha zahtijevali minimalno 4 do 5 stalnih radnika, dok je grupa od 10 ljudi bez angažmana vlasnika i supruge bila idealna za još veća zemljišta.¹⁵⁸⁵ Mala su gospodarstva od 4 do 5 ha mogla preživjeti od angažmana troje stalno zaposlenih ljudi, no računa se da je barem dvoje ili troje dodatnih pojedinaca bilo potrebno za nesmetano odvijanje svakodnevnih poslova.¹⁵⁸⁶ Posjedovanje robova značilo bi dakle dodatnu prednost, ali i populacijski teret.

Iz Diodorove se vijesti (XV, 14, 2) saznaje da je grčka pobjeda na Faru rezultirala porobljavanjem 2 000 barbara. Bez obzira na preciznost brojeva, valjano je pretpostaviti da su Farani određeni broj zarobljenika mogli prodati na grčkom tržištu, dok su dio vjerojatno zadržali. Bio je to dodatni populacijski kapacitet koji je trebalo prehraniti. Preostaje ugrubo zaključiti da je Grcima u okrilju istočne jadranske obale bilo teže unajmiti sezonske radnike ili najamnu radnu snagu, ponajviše zbog ograničenih zemljišnih kapaciteta i restrikcija pri proizvodnji hrane. Sukladno tome, ekonomski bi bilo zahtjevno imati i veliku robovsku snagu.

3.4.2. SOL

U antičkom periodu sol je imala istaknutu ulogu zbog pripreme i konzerviranja hrane te uzgoja stoke (*De mir.* 138).¹⁵⁸⁷ Mogla se koristiti i pri proizvodnji kože ili za liječenje (Plin. *NH XXXI*,

¹⁵⁸⁴ Wright 2016, 56 – 58.

¹⁵⁸⁵ Amouretti 1986, 207 – 208.

¹⁵⁸⁶ Ibid. 207.

¹⁵⁸⁷ Dalby 1996, 47; Montagnari Kokelj 2003, 82 – 83.

45, 98 - 105) te u metalurškoj obradi željeza, srebra i zlata.¹⁵⁸⁸ Iako su izravne arheološke potvrde relativno rijetke, nagađa se da eksploatacija soli ima dugu tradiciju. Tome je glavni argument odnos ležišta resursa i položaja naselja diljem Sredozemlja i u europskoj unutrašnjosti.¹⁵⁸⁹ S obzirom na odnos dostupnosti i potreba, s razlogom se smatra da je sol bila jedna od katalizatora prapovijesnog umrežavanja.¹⁵⁹⁰

Neka su se priobalna naselja u Sredozemlju mogla razviti u uspješna tržišta zbog povoljnih zemljopisnih predispozicija za prikupljanje soli. Najpogodniji su položaji s mnogo hridi ili većih pukotina u stijenama, zatim lagune, prostrane pličine ili slane močvare gdje je moguća spontana kristalizacija sirovine.¹⁵⁹¹ U Herodotovo su vrijeme postojali bazeni soli na ušću crnomorskog Boristena (Hdt. IV, 53), a prema rimskim piscima (Liv, I, 33; II, 9; Plut. *Rom.* 25) u arhaisko doba slično je postojalo i u okolici tiberskog ušća. Primjer perspektivnog regionalnog položaja je i snažno željeznodobno trgovište Saint-Blaise u Provansi nedaleko od ušća Rhône.¹⁵⁹² Nagađa se da je sol bila važna roba za razmjenu i na drugim tržištima sa sličnim zemljopisnim predispozicijama za eksploataciju.¹⁵⁹³ O tome posredno saznajemo iz kasnijih izvora pa tako Dion Zlatousti (XXXVI, 3) svjedoči o olbijskoj solani i grčko-skitskoj trgovini solju.

Visoko organizirano prikupljanje soli i prave solane ovisile su o političko-ekonomskoj razini razvoja kojs podrazumijeva povoljne zemljopisne predispozicije i aktivni društveni angažman. Christina Carusi izdvojila je lokacije grčkog i rimskog svijeta gdje je prikupljanje soli potvrđeno u pisanim izvorima, arheološki ili prema toponimu (karta 43).¹⁵⁹⁴ Iako nema izravne potvrde, na brojnim mjestima sol se vjerojatno eksploatirala i ranije tijekom prapovijesti.¹⁵⁹⁵ Zajednice kojima je ovaj resurs nedostajao bile spremne platiti visoku cijenu za njegovu nabavku. Primjerice, u Poluksovom *Onomastikonu* (VII, 14) nalazi se podatak da su Tračani običavali prodavati djecu za sol.

¹⁵⁸⁸ Harding 2017, 12.

¹⁵⁸⁹ Ibid. 43 – 66.

¹⁵⁹⁰ Npr. Alexander 1985, 563 – 569. Također: Harding 2017, 91 – 110.

¹⁵⁹¹ Balen-Letunić 2006, 128; Harding 2017, 27 – 30.

¹⁵⁹² Bouloumié 1984, 48; Dietler 2005a, 141; 179.

¹⁵⁹³ To su povoljne niše u Hispaniji, oko ušća Rhône, diljem Italije i Sicilije, Grčke, Crnoga mora, u sjevernoj Africi (npr. Chott el Djerid), na Bliskom istoku (Palmira) i drugdje. Vidi u: Boardman 1999, 244; D'Ercole 2002, 319; Arruda 2009, 124; Harding 2017, 68 – 69; Manning 2018, 92.

¹⁵⁹⁴ Carusi 2008, 49 – 148.

¹⁵⁹⁵ Harding 2017, 69.

Zbog uzobalnih pličina istočnog Jadrana, sol je morala imati važnu ulogu u urođeničkoj privredi.¹⁵⁹⁶ Željeznodobna naselja poput Pule, Nina, Trogira, gradina oko Stona ili Cavtata imala su snažne zemljopisne predispozicije postati središta sakupljačkih aktivnosti. Povremenu eksploataciju valja pretpostaviti i na drugim zemljopisno pogodnim lokacijama.¹⁵⁹⁷ Na eksploataciju soli uz istočnu obalu Jadrana sugerira i Pseudo Aristotelova vijest (*De mir.* 138) o Ardiejima i Autarijatima koji ne komuniciraju s okolnim narodima pa ovise o vlastitim planinskim resursima. Možda nije zgorega istaknuti ranonovovjekovni mehanizam izvoza dalmatinske soli u bosansku unutrašnjost, no uz napomenu da količine tada nisu bile dovoljne pa se manjak nadomještao istarskom i sicilijanskom solju.¹⁵⁹⁸ Slanim močvarama obiluje i zapadna jadranska obala, a pretpostavlja se da su glavne zone eksploatacije bile oko padskog ušća i daunijskog Ofanta, posebno naselja Salapija i Cupola.¹⁵⁹⁹

Gledajući ih grčke perspektive, sol je mogla biti privlačan, ali vjerojatno sam po sebi nedovoljno atraktivan element za razvoj aktivnog razmjenskog odnosa s udaljenim tržištem kao što je istočna obala Jadrana. Pomorskim narodima poput Grka ovaj je resurs bio lakše nabavljiva roba, jer su ga intenzivno sakupljali u matičnim vodama (karta 43). Iz tog razloga, ekskluzivna potraga za solju u najranijim plovidbama nema konstruktivno uporište u argumentaciji. Nakon uspostave trgovačkih mreža arhajskog i klasičnog razdoblja tržišno nadmetanje moralo je porasti. Zbog visoke konkurentnosti na sredozemnom i crnomorskom tržištu (karta 43), istočnu jadransku obalu ne valja promatrati kao ekskluzivno ili dominantno mjesto za nabavku soli. U konačnici, moramo istaknuti da je doseg rasprave vrlo općenit, jer su pisane vijesti manjkave, dok je materijalnu ovjeru teško očekivati.

¹⁵⁹⁶ Zaninović 1991, 258 - 259; Balen-Letunić 2006, 133; Čače 2006b, 68; Barbarić 2010a, 58 i dr..

¹⁵⁹⁷ To se posebno može pretpostaviti na mjestima čija imena u indoeuropskim jezicima imaju korijen riječi *sol* ili *slano*. Općenito: Zaninović 1991, 257 – 258. U dijakronoj analizi Marin Zaninović (1991, 259 - 263) spominje razna istočnojadranska mjesta gdje se sol mogla skupljati, a zaključci se zasnivaju na kasnijim povijesnim analogijama. Nešto skraćeni popis vidi u Balen-Letunić 2006, 133. Detaljnije za Istru u Buršić-Matijašić 2012, 208. Vidi također za ranonovovjekovne solane u Pederin 1990, 212.

¹⁵⁹⁸ Pederin 1990, 212.

¹⁵⁹⁹ D'Ercole 2002, 317 – 320.

3.4.3. RIBA I MORSKI RESURSI

Riba je imala velik udio u prehrani grčkog svijeta. Nalazi iz grčkih naseobina na zapadu pokazuju da se ondje aktivno konzumirala tijekom arhajskih vremena.¹⁶⁰⁰ Kasniji izvori (npr. Aristoph. *Ran.* 1068) sugeriraju da su Grci posebno cijenili dobru i svježiju ribu koju su si mogli priuštiti bogati ljudi velikih gradova. Istovremeno, ista je bila relativno lako dostupna u manjim ribarskim mjestima gdje je činila okosnicu lokalne razmjene.¹⁶⁰¹ S druge strane, sušena, dimljena ili usoljena riba imala je puno širu primjenu jer je bila jeftinija. Konzumirali su ju vojnici i uglavnom marginalni slojevi društva (npr. Aristoph. *Vesp.* 491 – 492; *Pax.* 393).

Ribolov je Grcima bio važna grana privrede od koje se moglo dobro zaraditi (npr. Paus. X, 9, 3 - 4). Osim eksploatacije resursa u lokalnim vodama, pretpostavlja se da egejski ribari od prapovijesnih vremena pratili migraciju pelaških riba poput tune, srdele, skuše i drugih. Time su mogli predvidjeti i sistematizirati povoljne sezone za ribolov.¹⁶⁰² Grčko istraživanje i kolonizacija Sredozemlja podrazumijevaju otkrivanje perspektivnih migracijskih ruta. Primjerice, Pauzanija (X, 9, 3 - 4) piše da su Korkirani jednom prilikom uhvatili golemo jato tuna, a velik utržak omogućio im je da delfskom Apolonu posvete brončanog bika. Sudeći prema tome, može se naslutiti da su Grci smatrali akvatorij na pragu Jadranskog zaljeva perspektivnim za ribolov.

Suvremene su analize dokazale učestalu migraciju plavoperajnih tuna (*Thunnus thynnus*) iz Jadranskog u Jonsko more tijekom mriještenja u kasno proljeće (karte 44 i 45).¹⁶⁰³ U ostalim sezonama veće se plove zadržavaju u dubinama Jabučke i Južnojadranske kotline gdje pronalaze obilje hrane (karta 44).¹⁶⁰⁴ S druge strane, pogodna staništa srdela (*Sardina pilchardus*) su obalne vode istočnog i zapadnog Jadrana, najviše nadomak ušća rijeke Pad.¹⁶⁰⁵ Velike plove gomilaju se od lipnja do prosinca (karta 46), a tijekom kasne jeseni pogodna staništa srdela su obalne zone istočnog Jadrana s najvećom koncentracijom uz vanjsku stranu srednjodalmatinskih otoka.¹⁶⁰⁶

¹⁶⁰⁰ Vidi navedene primjere u bilješci 723. O važnosti ribe u prehrani arhajskih vremena također Boardman 2011, 1 – 9.

¹⁶⁰¹ Dalby 1996, 27. Vidi pregled i u Milićević Bradač 2004, 35 – 37 s navedenim izvorima i literaturom.

¹⁶⁰² Powell 1996, 33.

¹⁶⁰³ Cermeño et al. 2015, 11, fig. 5.

¹⁶⁰⁴ Ibid. 11 – 12.

¹⁶⁰⁵ Tugores et al. 2011, 193; 198.

¹⁶⁰⁶ Ibid. 198 – 199.

Sukladno tome, Jadran djeluje kao perspektivna ribolovna zona. Prateći migracije velikih riba poput plavoperajnih tuna, moguće je zamisliti da su ribolovci, istraživači i prospektori naseobina u zapadnoj Grčkoj, Italiji ili Iliriji prodirali u sjevernije vode. Eksploatacija istočnojadranskih morskih resursa čini se još vjerojatnijom nakon naseljavanje Grka u Adriji i Spini. Primjerice, Mladen Nikolanci pretpostavio je da Pseudo Silakov (23) termin Κραταιά valja interpretirati kao Kornate gdje su grčki ribolovci prepoznali bogatstvo tune i druge ribe.¹⁶⁰⁷ Ponešto o ribolovnim potencijalima na Jadranu može se prepoznati i u Aristotelovoj *Povijesti životinja* (II, 13, 4). Ondje autor ističe migraciju riblje vrste trikinije, uz napomenu da ih ribari love pri izlasku iz Jadrana.

Međutim, aktivnu eksploataciju ribolovnih područja valja uzeti s velikom dozom opreza, jer bi prodor u Jadran tijekom arhajskog perioda podrazumijevao upletanje u urođeničku pomorsku ekosferu.¹⁶⁰⁸ Duže zadržavanje i slobodno ribarenje na udaljenom prostoru bilo bi vrlo riskantno, a isplativo samo u slučaju golemog ulova. Zbog zemljopisnih i društvenih okolnosti istočnojadranskog arhipelaga vjerujemo da Grci nisu razvili intenzivan interes za ribolovnom eksploatacijom do utemeljenja naseobina na dalmatinskim otocima. Nalazi udica, igala i utega za mreže te ostataka morskih životinja u Isi jasno svjedoče o iskorištavanju morskih resursa u okrilju tada već uspostavljene naseobine.¹⁶⁰⁹

Iako antropološke analize ukazuju na neobično malen udio ili izostanak pomorske hrane među stanovništvom željeznodobnih zajednica Nadin-Gradine, Zadar-Relje, Dragišić kod Šibenika i Gumanca kod Vele Luke,¹⁶¹⁰ osim relativno skromnog statističkog uzoraka vjerujemo da je prehrana mogla ovisiti i o statusu ukopanih osoba ili položaju gradina u kontinentalnom predjelima s drugačijim prehrambenim navikama.¹⁶¹¹ Postoje jasni dokazi da su urođenici eksploatirali morske resurse. O tome svjedoči arheološki materijal poput udica te ostataka riba i školjaka.¹⁶¹² Dodatno k tome, život uzduž istočne jadranske obale i otoka podrazumijeva pomorski

¹⁶⁰⁷ Nikolanci 1997/1998, 92 – 94.

¹⁶⁰⁸ Više o tome u cjelini VI, poglavlje 2.

¹⁶⁰⁹ Čargo 2021b, 80 i 91- 100.

¹⁶¹⁰ Neobično mali udio morske hrane istaknuli su Lightfoot et al. 2015, 549 - 550. Ipak, iz visokog postotka $\delta^{15}N$ vrijednosti kod pojedinaca iz Nadin-Gradine može se polučiti i drugačiji zaključak. Vidi više u: Lightfoot et al. 2015, 384.

¹⁶¹¹ Najviše je pojedinaca iz neposredne unutrašnjosti Ravnih kotara: 43 iz Nadin-Gradine (od 1100. do 200. g. pr. Kr.), 14 iz Dragišića (od 600. g. pr. Kr. do 0), dok je iz Zadra-Relje samo 7 (od 700. do 600. g. pr. Kr.), a iz Gumanca kod Vele Luke 3 (od 1500. do 600. g. pr. Kr.). Vidi Lightfoot et al. 201, 546, tab. 1.

¹⁶¹² To su ostatci udica i raznih vrsta školjki na nekim liburnskim lokalitetima (Batović 1987, 378; Čelhar i Borzić 2016, 69). Za detaljni uvid o potvrdi ribolova i konzumacije školjaka u Istri vidi u Buršić Matijašić 2007, 544; Mihovilić 2013, 294 - 298. Konzumacija raznovrsnih školjaka i ježinaca potvrđena je i u željeznodobnim slojevima Trogira (Babić 2020, 14), ali i na Bribirskoj glavici koja je podalje od mora (Batović 1980, 73).

način života,¹⁶¹³ a prema tome i udio prehrane koja se zasnivala na morskim resursima. Unatoč većoj dostupnosti soli, trenutačno nema uporišta za ideju da su se tijekom starijeg željeznog doba urođenici bavili konzerviranjem morske hrane.¹⁶¹⁴ S obzirom na urođeničke sklonosti moru, vrlo je vjerojatno da riba bila važno gospodarsko sredstvo, bilo pri lokalnim ili nadregionalnim, prekojadranskim transakcijama.¹⁶¹⁵ S druge strane, šira dostupnost morskih resursa diljem Sredozemlja nije pružala istočnojadranskom podneblju da se razvije u ekskluzivnu zonu opsrbje. Zato ne valja očekivati ni intenzivan grčki interes prije trajnog naseljavanja uzduž ribolovnih ruta.

3.4.4. STOKA KRUPNOG I SITNOG ZUBA

Zbog zemljopisnih obilježja krškog krajolika, prirodnih klimatskih uvjeta i arheoloških nalaza, struka se slaže da je stočarstvo bila primarna grana privrede na istočnoj jadranskoj obali.¹⁶¹⁶ Krški su predjeli pogodni za kozarstvo i ovčarstvo, dok se uzgoj krupne stoke uglavnom odvija u većim krškim poljima, pogodnima za oranje.¹⁶¹⁷ Osteološke analize notranjskih lokaliteta (Jelarji, Njivice, Eder kod Trsta) pokazuju prevlast sitne stoke, a slijede svinje i goveda. Domaće su životinje ondje u puno većem omjeru zastupljene nego divljač.¹⁶¹⁸ Slični su omjeri zabilježeni na istarskim lokalitetima Puli i Nezakciju. Preko 50 % osteološkog materijala otpada na stoku sitnog zuba, a slijede goveda pa svinje. Srnama i jelenima pripada 6, 3 % kostiju.¹⁶¹⁹ Unutar liburnske kulturne skupine najčešće su kosti ovaca, koza i goveda. Analiza jednog bloka iz Nina pokazuje veliku zastupljenost goveda (165), koza i ovaca (127), a poprilično su rijetke svinje (12), divljač (8) i konji (6).¹⁶²⁰ Željeznodobni slojevi iz Nadin-Gradine i Zemunika Donjeg pokazuju tipičnu prevlast kostiju koza i ovaca, a na prvom lokalitetu pronađeni su i ostatci stoke krupnog zuba,

¹⁶¹³ Više u cjelini VI, poglavlje 2.

¹⁶¹⁴ Usporedni primjer su veća tržišta usoljenih morskih proizvoda na Propontidima. Vidi Milićević Bradač 2004, 34.

¹⁶¹⁵ Više u cjelini VI, poglavlja 2.3.2. i 2.3.3.

¹⁶¹⁶ Gabrovec 1987c, 166 – 167; Buršić-Marijašić 2007, 542 – 543; Batović 1987, 378; Čović 1987b, 471; Marijan 2001, 116; Marković 2006, 244 i dr.

¹⁶¹⁷ Peričić 1995, 275. Usporedbe radi, podatci iz 18. st. pokazuju da je broj volova za oranje na otoku Pašmanu znatno oscilirao, ali broj jedinki nije bio neznatan. Kretao se između 160 i 517 (Idem 1987, 189).

¹⁶¹⁸ Gabrovec 1987c, 167.

¹⁶¹⁹ Mihovilić 2013, 292 – 294 sa starijom navedenom literaturom.

¹⁶²⁰ Batović 1987, 377 – 378.

svinja, konja i ptica.¹⁶²¹ Gotovo identična slika potječe iz gradine Korita nedaleko od Tomislavgrada, gdje dominiraju kosti sitne stoke pa goveda i svinje, a malo je tragova divljači, pasa i konja.¹⁶²² Među osteološke nalaze iz željeznodobnog Trogira ubrajaju se kosti ovaca, koza, jelena i divljih svinja.¹⁶²³ Arheološkim se nalazima može pridodati i Strabonovo svjedočanstvo (VII, 5, 5) o ovčarskim aktivnostima kod Delmata.¹⁶²⁴ Unatoč manjku osteoloških tragova, privredna logika nalaže da je stočarstvo (posebno kozarstvo i ovčarstvo) bilo široko rasprostranjena grana gospodarstva i među zajednicama južnojadranske grupe te glasinačke kulture u Crnoj Gori.¹⁶²⁵ Iako su okolnosti na otocima mogle biti drugačija s obzirom na morske resurse, stočarstvo je imalo i ondje važnu ulogu. Plinije piše (III, 152) da je Brač bio slavan po kozama (*capris laudata Brattia*), a tome se mogu priložiti i zooarheološki nalazi s bračke gradine Rat koji datiraju od kasnog brončanog doba do helenističkog perioda. Među pronađenim kostima ima ptičjih, ribljih i sisavačkih, a najveći udio pripada ovcima.¹⁶²⁶ Ovčje kosti pronađene su i u slojevima kasnobrončanodobnog Škripa,¹⁶²⁷ a preliminarni rezultati s Korčule također pokazuju prevlast ovaca i koza u željeznodobnim slojevima te nešto konjskih kostiju s gradine Gradac u Potirni.¹⁶²⁸ Lingvističke usporedbe sugeriraju da su krupni vlasnici stoke vjerojatno bili najbogatiji članovi prapovijesnih zajednica.¹⁶²⁹ Spomenimo uzgredno da su se i Grci naseljeni na Isi i Faru aktivno bavili kozarstvom, ovčarstvom i govedarstvom. Tome svjedoče numizmatički, osteološki i epigrafski izvori.¹⁶³⁰

Uvjeti plovidbe na veliku udaljenost tijekom arhaiskog i ranoklasičnog razdoblja sugeriraju da bi prijevoz i kupovina stoke na udaljenim tržištima bili logistički poprilično zahtjevni i složeni. Razlog tome nije samo glomaznost tereta i manjak prostora, već i nužnost dodatnih zaliha za prehranu životinja. Osteološke analize ipak sugeriraju da su Grci tijekom naseljavanja južne Italije

¹⁶²¹ Čelhar i Borzić 2016, 69; Lightfoot et al. 2012, 545; Lightfoot et al. 2015, 383, tab. 1.

¹⁶²² Čović 1987b, 471 – 472 sa starijom literaturom.

¹⁶²³ Babić 2020, 14.

¹⁶²⁴ Vidi dodatne arheološke ovjere iz rimskog perioda u Škegro 1999, 201 – 203.

¹⁶²⁵ Marijan 2001, 116; 162 sa starijom literaturom; Marković 2006, 244.

¹⁶²⁶ Sanford 2012, 104.

¹⁶²⁷ Ibid. 104 – 105.

¹⁶²⁸ Radić i Borzić 2017a, 17.

¹⁶²⁹ Lingvističke paralele zasnivaju se na latinskom terminu za novac (*pecunia*) koji potječe od riječi *pecus*. Termin uključuje sitnu stoku, koze, ovce, svinje, stado stoke i druge domaće životinje (Marević 2000, 2248 - 2249). Usporedni primjer u grčkom jeziku je πολυβούτης koji označava bogatog čovjeka, odnosno onog koji je bogat govedima (Senc 1910, 766). Slavenski naziv *blago* također je povezan sa stokom, vlasništvom i bogatstvom. Vidi više u Brnić 2006, 120.

¹⁶³⁰ Za Isu: Čargo 2021b, 79; za Far: Kirigin 2004, 113.

i Sicilije u arhajskom periodu uobičavali prevoziti autohtone grčke pasmine ovaca ili goveda.¹⁶³¹ Jane Sanford pretpostavlja da je motivacija tome mogla biti genetske prirode kako bi stoka postala robusnija i veća, no istovremeno naglašava da zbog statističkog uzorka zaključak nije univerzalno primjenjiv.¹⁶³² S druge strane, iz kostiju jadranskog Fara može se primijetiti da su Grci ondje uzgajali autohtone pasmine ovaca, uvozeći grčke tek u razvijenom helenizmu.¹⁶³³ Razlika ova dva slučaja može se tumačiti na razne načine, poput jednostavnije dostupnosti ovaca na dalmatinskim otocima ili zahtjevnosti koje su stvarale pomorska udaljenost i logističke peripetije. Štoviše, treba imati na umu da su plovidbene mreže i mogućnosti kasnog klasičnog perioda kad je osnovan Far bile na znatno višoj razini s obzirom na arhajsko doba.

Međutim, razvojem arhajskih pomorskih mreža stoka i meso bili su roba kojom se aktivno prekomorski trgovalo.¹⁶³⁴ Iz nešto kasnijeg izvora (Hermip. ap. Athen. I, 27e) saznajemo da su u Atenu stizale sirakuške svinje, italska govedina i eubejske debele ovce. Ne računajući razna sredozemna tržišta s kojima su Grci bili uspostavili jake veze tijekom arhajskog doba, konkurencija je postojala i unutar Jadranskog zaljeva. Naime, možda već tijekom Hekatejeva vremena,¹⁶³⁵ a sigurno za Pseudo Aristotela kolale su glasine o plodnosti životinja i ljudi u sjeverozapadnom dijelu Jadranskog zaljeva. Prvi izvor (Hecat. FGrHist I F 90 = Steph. Byz. s. v. Ἀδρία) donosi vijest o adrijskoj zemlji gdje stoka rađa dva puta godišnje, a često i do 5 ili više mladunaca. Kokoši ondje liježu jaja dva puta dnevno, no njihova su tijela manja od ostale peradi (Hecat. FGrHist I F 90). Pseudo Aristotel (*De mir.* 80) spominje da umbrijska stoka ima naviku rađati tri puta godišnje, dok istovremeno i žene često imaju više djece odjednom. Iako ove vijesti pripadaju Grcima omiljenoj kategoriji kurioziteta, nema sumnje da su spomenuti jadranski krajevi bili na dobrom glasu, iako je preciznost podataka možda kompromitirana.

Atičke cijene 4. st. pr. Kr. pokazuju da su prašćići stajali 3 drahme, svinje za klanje od 20 do 40 dramhi, ovce i koze od 10 do 15 drahmi, a krupna stoka od 50 do 90 drahmi.¹⁶³⁶ Ako navedene iznose usporedimo s cijenom rasnog konja (oko 700 ili 800 drahmi), jasno se primjećuje zašto bi stoku sitnog ili krupnog zuba bilo riskantno i slabije isplativo kupovati na nesigurnom i udaljenom tržištu. Sukladno iznesenome, možemo zaključiti da se ni grčkim trgovcima arhajskog ili

¹⁶³¹ Vidi bilješku 725.

¹⁶³² Ibid. 153 – 154.

¹⁶³³ Ibid. 178- 179; 186.

¹⁶³⁴ Hall 2014, 84 – 85.

¹⁶³⁵ Postoje dvojbe o Hekatejevom autorstvu ovog odlomka. Više u Billerbeck 2006, 59, bilj. 91.

¹⁶³⁶ Jameson 2014, 214.

ranoklasičnog doba nije isplatilo prevoziti veći broj stoke krupnog ili sitnog zuba iz istočnog Jadrana. Osim zemljopisnih i meteoroloških razloga, tome se može pridodati i niz društvenih rizika.¹⁶³⁷

Uzgoj stoke može se smatrati još jednom otegotnom okolnosti pri pokušaju trajnog grčkog naseljavanja u istočnojadranskoj zoni. Jednako kao za poljoprivredno zemljište, Grci su morali osigurati i teritorij za ispašu, tzv. eshatiju. Na to sugeriraju i arheološki dokazi o bavljenju stočarstvom u Isi i Faru.¹⁶³⁸ Prema podacima o uzgoju koza i ovaca na ograničenoj površini otoka Sušca, računa se da jedna životinja treba 2,25 ha. Prema tome, 1 km² mogao bi prehraniti oko 45 grla.¹⁶³⁹ Primjera radi, Vis je tijekom 19. st. podržavao između 1100 i 3000 stoke sitnog zuba, dok je na Hvaru istovremeno uzgajano između 1300 i 4700 ovaca te 1000 i 3200 koza.¹⁶⁴⁰ Sudeći prema tome, krški je krajolik nudio dovoljno prostora za uzgoj koza i ovaca, dok su veća ograničenja postojala za stoku krupnoga zuba. Dakle, prevlast prvih na istočnojadranskim lokalitetima uklapa se u okvir okolišnih kapaciteta. Naglasimo još jednom da se manjak krupnih goveda istovremeno odrazio na slabiju mogućnost prikupljanja i skladištenja gnojiva za obradu zemlje.¹⁶⁴¹

Iako je teritorij za ispašu u prostornom smislu fluidniji od obradivog zemljišta, zadiranje u urođeničko vlasništvo također je moglo prerasti u konflikt. Dobar je usporedni primjer preuzimanje velike zemlje za ispašu u slučaju ilirske Apolonije (Hdt. IX, 93), a uslijedio je sukob sa stanovnicima Tronija (Paus. V, 2, 2 – 4; SEG XV, 251). Razumno je pretpostaviti da bi u okružju krških otoka ili uske priobalne zone pokušaj dominacije nad pašnjacima doveo do pograničnih sukoba s urođeničkim zajednicama. Trag toga možda se nazire u autohtonim pasminama ovaca koje su od početka posjedovali Farani. Jednako se može predložiti grčka otmica lokalnih stada, ali u obzir dolazi i miroljubiva trampa.

¹⁶³⁷ Vidi cjelinu VI, poglavlje 5.

¹⁶³⁸ Za Isu: Kirigin 1996, 85; Čargo 2021b, 79. Za Far: Idem 2003, 113. Općenito Škegro 1999, 199 – 200.

¹⁶³⁹ Radić i Borzić 2017a, 18.

¹⁶⁴⁰ Perićić 1995, 275; Idem 1999, 83 – 84.

¹⁶⁴¹ O gnojivu i krupnoj stoci: Manning 2018, 113.

3.4.5. KONJI

Trgovina konjima bila je Grcima vrlo isplativa, jer je posjedovanje većeg broja grla od početka željeznog doba zrcalilo visok društveni status. Od 8. st. pr. Kr. konji su bili poželjna roba pri razmjeni darova među elitom,¹⁶⁴² dok kasniji izvori dodatno svjedoče o vrijednosti plemenitih i kvalitetnih jedinki.¹⁶⁴³ Ovisno o periodu, cijena konja iznosila je između 200 ili 300 do 1200 drahmi, što je popriličan iznos u usporedbi s plaćom konjanika od jedne drahme dnevno.¹⁶⁴⁴ Tijekom 4. st. pr. Kr. cijena kvalitetnog ratnog konja bila je 700 ili 800 drahmi,¹⁶⁴⁵ dok je održavanje stajalo oko 30 drahmi mjesečno.¹⁶⁴⁶ Posjedovati konja bila je skupo, a sukladno tome kupiti ga na stranom tržištu i prodati bogatim pojedincima unosan posao.

Iako velik dio kopnene Grčke prekriva krški i planinski reljef, konjogojstvo se moglo provoditi u regijama koje za to pružale povoljne uvjete. Takve su bile Beotija, Tesalija, Makedonija i Eubeja. Osim pisanih izvora, ondje se visoka razina uzgoja može primijetiti po znamenitosti lokalnih konjičkih postrojbi.¹⁶⁴⁷ U prekomorskim krajevima, prostrani ravničarski tereni južne Italije, Sicilije, Male Azije, Trakije i Skitije bili su iznimno pogodni za uzgoj konja.¹⁶⁴⁸ Sudeći prema pisanoj riječi, neki predjeli jadranskog zaljeva bili su također znameniti po konjogojstvu. Osim dvojbenog tumačenja Alkmanove vijesti (F I, 50 - 51) o enetskom ili venetskom konju,¹⁶⁴⁹ pouzdana vijest o rasnosti venetskih grla potječu iz najkasnije iz 4. st. pr. Kr. (Strab. V, 1, 4).¹⁶⁵⁰ Arhajskim vremenima pripada i Pauzanijina vijest (VI, 10, 6 - 7) o bogatom uzgajivaču konja Kleostenu iz Epidamna koji je 516. g. pr. Kr. pobijedio na Olimpijskim igrama.

Ravničarski krajevi sjeverne Italije i albanskog priobalja imali su prirodnu prednost za konjogojstvo pa je valjano pretpostaviti da su zbog velikih oračih površina mogli stvarati viškove i razviti regionalno ili nadregionalno tržište. S druge strane, krševita obala istočnog Jadrana nije idealan prostor za intenzivno konjogojstvo. Tome je razlog manjak pašnjaka, uključujući

¹⁶⁴² Morris 1986, 12.

¹⁶⁴³ Bouzek 1997, 180; Hyland 2003, 142; Koolen 2012, 33.

¹⁶⁴⁴ S izvorima vidi u Koolen 2012, 33.

¹⁶⁴⁵ Hyland 2003, 142; Koolen 2012, 33.

¹⁶⁴⁶ Hyland 2003, 141; 144.

¹⁶⁴⁷ Sidnell 2006, 24.

¹⁶⁴⁸ Ibid. 24.

¹⁶⁴⁹ Više u bilješci 355.

¹⁶⁵⁰ Strabonova vijest vjerojatno potječe od sicilskog povjesničara Timeja koji je živio i djelovao u 4. i 3. st. pr. Kr. (Šašel Kos 2008, 15). Problematična je interpretacija Euripidova (Hipp. 231; 1131) spomena enetskog ili venetskog konja. Opširnije u cjelini II, bilješci 355 i Devereux 1964, 375 – 383. Osim izvora vidi arheološke ovjere o uzgoju konja kod Veneta te tragove na situlskoj umjetnosti 6. st. pr. Kr. u Šašel Kos 2008, 15 – 18.

ograničenu količinu krmnog bilja, žitarica i vode u velikom dijelu krškog krajolika, a posebno u priobalju i na otocima.¹⁶⁵¹ Dalmacija je još u 18. stoljeću imala problem s nazadnošću stočarstva, jer se ruralno stanovništvo nije koristilo krmnim biljem ni stajama.¹⁶⁵² Podatci o zastupljenosti konja na Hvaru i Visu tijekom 19. st. ukazuju na relativno niske brojeve.¹⁶⁵³ Vjerujemo da se analogna situacija može primijeniti i na prapovijesne zajednice istočne jadranske obale. Štoviše, analiza konjske kosti iz Liburnije koja datira iz rimskog perioda ukazuje na izgladnjivanje i pojačani stres.¹⁶⁵⁴ Osteološke analize pokazuju da su kosti konja u željeznodobnim naseljima istočnog Jadrana relativno malo zastupljene.¹⁶⁵⁵ Nagađa se da su urođenici nabavljali primjerke iz balkanske unutrašnjosti ili prekomorskim putem iz Veneta.¹⁶⁵⁶ Nije na odmet istaknuti i Polibijevu vijest (XXXII, 19, 2) iz 2. st. pr. Kr. o delmatskoj krađi konja od rimskog poslanstva. Argument slabije prisutnosti konja u svakodnevici liburnske populacije starijeg željeznog doba može biti relativno rijetka i kasna pojava njihovog prikazivanja u umjetnosti.¹⁶⁵⁷

Uzevši u obzir jadransku, sredozemnu i kontinentalnu konkurenciju,¹⁶⁵⁸ istočna jadranska obala bila bi svakako vrlo periferna zona nabavke konja. Dodatno k tome, Grci su od homerskih vremena bili svjesni da krški otoci nisu bili pogodni za konjogojstvo. O tome jasno svjedoče stihovi *Odiseje* (IV, 605 - 608) gdje pjesnik uspoređuje itački krajolik u odnosu prema konjogojstvu:

ἐν δ' Ἰθάκῃ οὗτ' ἄρ' δρόμοι εὐρέες οὔτε τι λειμών:	Širokih trkališta i livada Itaka nema,
αἰγίβοτος, καὶ μᾶλλον ἐπήρατος ἱποβότοιο.	Goji nam koze, ne konje, i nama je milija tako,
οὐ γάρ τις νήσων ἱππῆλατος οὐδ' ἐυλείμων,	Jerbo nikakav otok, što na moru leži, za vožnju
αἷ θ' ἀλλ' κεκλίαται: Ἰθάκῃ δέ τε καὶ περὶ πασέων.	Nije nit livada ima, a Itaka najmanje od svih.

Prijevod: Maretić 2003, 84.

¹⁶⁵¹ O prehrambenim potrebama i veličini pašnjaka za uzgoj konja vidi: Margić i Matković 2011, 51; 53 – 54. Slični problem imala je i matična Grčka zbog krševitog terena i manjka kiše tijekom godine (Sidell 2006, 24). Problem konjogojstva na istoku Jadrana istaknuo je i Šime Peričić (1995, 275).

¹⁶⁵² Peričić 1980, 65.

¹⁶⁵³ Broj konja na Visu od 1818. do 1854. godine kretao se između 6 i 12 jedinki (Peričić 1999, 83). Od 1818. do 1842. na Hvaru je bilo između 31 i 112 konja (Idem 1995, 275).

¹⁶⁵⁴ Lightfoot et al. 2012, 547.

¹⁶⁵⁵ Vidi u prethodnom poglavlju.

¹⁶⁵⁶ O kopenoj trgovini vidi: Katić 2002, 429. O prekomorskim kanalima razmjene vidi: Potrebica 2004, 125.

¹⁶⁵⁷ Konjski se lik pojavljuje tek od kraja 6. st. pr. Kr. Više u: Glogović 1989, 44 – 45; Majnarić-Pandžić 1998, 311.

¹⁶⁵⁸ O prekobalkanskoj trgovini konjima vidi Potrebica 2004, 126. Osim Veneta i albanskih ravnica, o bolonjskom tržištu konjima koje je također moglo snabdijevati jadransko tržište vidi u Sassatelli 2004, 178.

3.4.6. ŽIVOTINJSKI PROIZVODI – MESO, SIR, KOŽA, VUNA, KOSTRIJET, MED I DRUGO

Budući da je stočarstvo bila temeljna grana urođeničke privrede istočnog Jadrana, životinjski su proizvodi vrlo vjerojatno činili jedno od važnijih sredstava pri robnoj razmjeni sa susjednim regijama ili trgovcima iz udaljenih krajeva.¹⁶⁵⁹ Ipak, teško je pobliže odrediti u kojoj je mjeri takva roba cirkulirala i koliko je bila poželjna. Znakovito je da u sačuvanim grčkim izvorima nema određene vrste životinjskih proizvoda po kojem bi se istočni Jadran posebno izdvajao. Ta se činjenica jednako tako može opravdati malim interesom grčkih pisaca za razmjenu svakodnevnih proizvoda, posebno na udaljenim prekomorskim tržištima. Ovdje izdvajamo robu životinjskog podrijetla koju su urođenici potencijalno mogli davati u zamjenu za strana dobra.

Jedno od takvih moglo bi biti *usoljeno ili sušeno meso*. Meso je bilo sastavni dio grčke prehrane, ali ne na svakodnevnoj bazi.¹⁶⁶⁰ U homerskom su društvu stočarstvo i konzumacija mesa usko povezani s političkim i društvenim statusom.¹⁶⁶¹ U kasnijim je vremenima prehrana na osnovi mesa bila usko povezana sa žrtvovanjem bogovima, iako Aristotel (*Oec.* II, 20e; 1349b) razlikuje i klanje za prodaju (σφάζοντες ἐπωλουν).¹⁶⁶² Dostupnost mesa ovisila je o ekonomskoj moći pojedinaca.¹⁶⁶³ Od Hrizipa iz Solija (ap. Athen. IV, 137 - 138) koji je pisao u 3. st. pr. Kr. saznajemo da se usoljeno meso smatralo poslasticom na godišnjoj večeri u atenskom Liceju.

Nabavka svježeg mesa na udaljenom tržištu kao što je istočni Jadran ne bi bila isplativa zbog propadanja, no moglo se kupovati sušeno ili usoljeno meso. Hipotezu valja predložiti na temelju veće dostupnosti soli i meteorološko-klimatskih okolnosti istočnog Jadrana. S druge strane, osteološke analize pokazuju da su žitarice prevladavale u urođeničkoj prehrani željeznog doba i bile glavni oslonac strategiji preživljavanja.¹⁶⁶⁴ Konzumiralo se i meso kopnenih životinja, prema trenutačnim antropološkim spoznajama u većoj mjeri nego morski resursi.¹⁶⁶⁵ S obzirom na prevlast žitarica, čini se da meso nije bio široko dostupno pa postoji opravdana sumnja o stvaranju potencijalnih viškova. Visoka zastupljenost starijih kostiju životinja krupnog i sitnog zuba na

¹⁶⁵⁹ Tako slično npr. Čović 1987b, 471; Marijan 2001, 116; Čače 2006b, 67 i dr.

¹⁶⁶⁰ O tome: Dalby 1995, 22 – 23.

¹⁶⁶¹ McInerney 2010, 74 – 79; 171 – 172; 246.

¹⁶⁶² Jameson 2014, 198 - 199.

¹⁶⁶³ Dalby 1995, 27.

¹⁶⁶⁴ Lightfoot et al. 2012, 545.

¹⁶⁶⁵ Ibid. 549.

istarskim lokalitetima neizravno aludira na vrijednost stoke za zemljoradničke aktivnosti.¹⁶⁶⁶ Iako je teorijski moguće zamisliti kupovinu sušenog ili usoljenog mesa, doseg ostaje na razini spekulacije. Isto vrijedi i za kupovinu svinjske *masti* kojom su se Grci ponekad koristili umjesto maslinova ulja.¹⁶⁶⁷

Sudeći po starosti kostiju domaćih životinja, moguće je pretpostaviti da su urođenici iskorištavali mlijeko za proizvodnju *sira*.¹⁶⁶⁸ Iako nema pisane potvrde iz vremena grčke prisutnosti na istočnom Jadranu, Strabon (IV, 6, 9) spominje sir kao sredstvo razmjene alpskih, a možda i sjevernih kraških zajednica. U rimsko doba slavni su bili doklejski sirevi s dalmatskih planina (Plin. NH XI, 97 = 240), a iz kasnoantičkog vrela *Expositio totius mundi et gentium* (LIII, 5) potječe podatak o znamenitosti dalmatskog sira. Međutim, raspon i djelovanje sredozemnog tržišta tada su bili puno drugačiji nego u starije željezno doba. U grčkom slučaju, regionalna kvaliteta sira spominje se već tijekom 7. st. pr. Kr. kod Semonida s Amorga (F 22 = ap. Athen. XIV, 658c) koji hvali tromilejski sir iz Aheje. Iz izvora znamo da je od 5. st. pr. Kr. postojala i aktivna prekomorska trgovina sirom. Aristofan (*Vesp.* 838) spominje sicilski sir u Ateni, dok je lukanski komičar Aleksid (F 178 = ap. Athen. XII, 516e) iz 4. st. pr. Kr. cijenio kitnijski ovčji. U narednim stoljećima grčkim je tržištem kolao tračko-hersoneški, kretske, figijski, mizijski i bitinijski sir.¹⁶⁶⁹ Grčka zajedno sa svijetom sredozemnih i crnomorskih naseobina imala je razvijeno tržište s prepoznatljivim robnim markama. Ostaje pitanje koliko je udaljeno tržište poput istočnog Jadrana tome moglo konkurirati, prvenstveno zbog isplativosti.

Za razliku od opskrbnih zona koje su bile snažno umrežene s kontinentalnom Europom, istočni Jadran s razlogom valja promatrati kao periferiju nabavke *krzna*, jer su resursi bili vrlo ograničeni. S druge strane, životinjske *kože* mogle su biti bitno sredstvo razmjene, ali je teško precizno prosuditi u kojoj mjeri. Antropološki primjer trgovine krznom u Novom svijetu tijekom ranog novog vijeka često se primjenjuje kao analogna situacija kakvu treba očekivati i u odnosima željeznodobnih zajednica s Grcima.¹⁶⁷⁰

¹⁶⁶⁶ Mihovilić i Gabrovec 1987, 323; Buršić Matijašić 2007, 542; Mihovilić 2013, 294.

¹⁶⁶⁷ Jameson 2014, 214.

¹⁶⁶⁸ Mihovilić i Gabrovec 1987, 323; Buršić Matijašić 2007, 542; Mihovilić 2013, 294 i slično.

¹⁶⁶⁹ Vidi Dalby 1995, 136 s izvorima u bilj. 6.

¹⁶⁷⁰ O halštatskoj robi koja je stizala rijekom Rhônom vidi u: Wells 1980, 67 – 70; Dietler 2005a, 19 – 20. Općenito o krznu i koži vidi Bouzek 1997, 206; 212. Teorijski pregled prekobalkanskih komunikacija za prijenos kože i krzna u Potrebica 2004, 106 – 107. Uzgredni spomen kože u liburnskoj proizvodnji spominje Šime Batović (1987, 379).

Važan resurs istočne Jadranske obale bile su vrlo vjerojatno *vuna*, *kostrijet* i *tekstil*. Relativno veća zastupljenost ovaca i koza (posebno starijih jedinki) i tkalačkog pribora sugerira da je ova sirovina mogla biti bitan čimbenik pri razmjeni.¹⁶⁷¹ Važno je naglasiti da je prepoznatljiv liburnski simbol u ranoklasično vrijeme bio ogrtač, odnosno mandija (TGFr Aesch. F 364; možda i Hecat. ad FGrHist I F 93). Vijest prvenstveno podrazumijeva distinktivno društveno obilježje i aktivnu tkalačku djelatnost kod Liburna, ali ne i nužno grčki razmjenski interes. Opciju prodaje vune ili kostrijeti ne treba posve odbaciti,¹⁶⁷² ali je mogućnost složenije argumentacije vrlo ograničena. U rimskim vremenima tvrdilo se da je istarska i liburnska vuna bila gruba u usporedbi s drugima (Plin. *NH* VIII, 191),¹⁶⁷³ ali se unatoč tomu izvozila na sredozemno tržište (Mart. *Epig.* XIV, 139).¹⁶⁷⁴ Zbog veće kronološke razlike i drugačijih razmjenskih uvjeta, možemo samo nagađati jesu li i Grci dijelili rimski stav o slabijoj kvaliteti ove sirovine. S druge strane, veliko sredozemno tržište vunom bilo je južnoitalsko zaleđe, odakle je stizala sirovina za vrijedne tkanine arhajskih grčkih naseobina Tarantskog zaljeva.¹⁶⁷⁵ Slično valja predložiti za većinu sredozemnih ili balkanskih predjela pogodnih za intenzivno ovčarstvo.¹⁶⁷⁶ Primjerice, iz svjedočanstva 6. st. pr. Kr. koji se pripisuju proroku Ezekijelu (XXVII, 7) saznajemo da je Egipat proizvodio lan, dok je s Cipra stizao crveni i modri grimiz. Prema tome znamo da je tijekom arhajskog razdoblja već postojala razvijena sredozemna konkurencija za nabavku vune i kvalitetnih tkanina.

Pisani izvori nalažu da je istočna jadranska obala mogla biti povoljna opskrba zona za *med*. Iako nema izravnih potvrda, može se pretpostaviti da se ime jadranske Melite odnosi na dostupnost ove sirovine. Iz kasnijih grčkih izvora saznajemo da su Taulanti proizvodili vinoliku, slatku i snažnu medovinu (Ps. Arist. *De Mir.* 22). Običaj opijanja alkoholom kod Ilira opisao je i Teopomp u 4. st. pr. Kr (ap. Athen. VI, 271e), a slično prenose i kasniji rimski pisci, nerijetko ističući

¹⁶⁷¹ Vidi Batović 1987, 378 – 379; Čović 1987b, 472; Buršić Matijašić 2007, 542; Mihovilić 2013, 294 itd.

¹⁶⁷² Tako npr. Lipovac Vrkljan i Ožanić Roguljić 2015.

¹⁶⁷³ Plinije (*NH* VIII, 73 = 191) piše: „Ne strigu svagdje ovce, nego se u nekim krajevima zadržava običaj čupanja vune. Boja ima više vrsta, a nedostaje i nazivlja za vune što ih zovu prema podrijetlu na više načina: Hispanija ima izvrsne vune od crna runa, Polencija podno Alpa od bijela, Azija vune od crvenkasta runa zvane eritrejskima, isto tako i Betika, Kanuzij od žućkasta, Trent još od runa svojevrstne zagasitosmeđe boje. Svježja runa sva imaju ljekovitu moć. Vuna Istre i Liburnije bliža je čekinjki negoli pravoj vuni, nije pogodna za pahuljavu odjeću, a tako ni ona četvorinasto pletena vuna što je Salacia preporučuje u Luzitaniji.“. Prijevod: Križman 1997, 282.

¹⁶⁷⁴ Vidi pregled proizvodnje tekstila u rimskoj provinciji Dalmaciji tijekom rimskog i kasnoantičkog vremena u Glicksman 2005, 214 – 215.

¹⁶⁷⁵ U rekonstrukciji razmjene autohtonih zajednica s Grcima u južnoj Italiji vjeruje se da je vuna bila dominantna sastavnica. Vidi Whitehouse i Wilkins 1989, 115; Lentjes 2016, 203 – 204. Zbog veličine teritorija za ispašu predlaže se da su za dostatnost sirovine grčke naseobine morale surađivati s autohtonim zaleđem (Zuchtriegel 2018, 187).

¹⁶⁷⁶ O tragovima tkanina s balkanskih lokaliteta poput Glasinca, Atenice ili Mojsinja i potencijalnoj balkanskoj ruti razmjene vidi u Potrebica 2004, 115 – 116.

medovinu.¹⁶⁷⁷ U grčkom svijetu med se ponajviše koristio za zaslađivanje i konzerviranje hrane ili pića,¹⁶⁷⁸ ali i kao popudbina za odlazak na drugi svijet (npr. Hom. *Od.* XXIV, 68). Običaj konzumacije poznat je iz ranih arhajskih izvora (Hom. *Od.* X, 234; Hes. *Op.* 232 – 233; Alc. F I, 19 = ap. Athen. III, 111a i dr.). Med nije pripadao svakodnevnoj hrani, ali se smatrao poželjnom i rado upotrebljavanom namirnicom, osobito uz voće, povrće, sir, alkohol i drugo.¹⁶⁷⁹ Ne može se odgovoriti na pitanje koliko je Grcima trebalo uvoznog meda tijekom arhajskog ili ranoklasičnog perioda, ali je logično zaključiti da je širenjem i jačanjem sredozemne mreže potreba za tom sirovinom rasla. Iz rimskih izvora saznajemo da se na sredozemnom tržištu posebno cijenio med s atičkog Himeta te otoka Kalmina i Kosa.¹⁶⁸⁰ Budući da nema izvora koji bi izrijekom hvalio kvalitetu jadranskog meda, samo je teorijski moguće zamisliti grčki posjet tržištu s ciljem nabavke ovog dobra. Isti se obrazac može primijeniti i na *vosak* koji je uzgredno spomenut pri proizvodnji medovine kod Pseudo Aristotela (*De Mir.* 22) ili kasnije kod Strabona (IV, 6, 9) za alpske ili kraške zajednice.

3.4.7. GRAĐEVINSKI MATERIJAL – KAMEN, DRVO I DRUGO

Krški reljef istočne obale Jadrana podrazumijeva neograničene količine *vapnenačke kamene sirovine*.¹⁶⁸¹ Znamenita je vijest rimskog erudita Plinija Starijeg (III, 22 = 141) o kvaliteti kamena iz okolice Tragurija.¹⁶⁸² Međutim, ovaj tip sirovine nije praktičan, ni isplativ za prijenos na veliku udaljenost, pogotovo ne za stvaranje aktivnog tržišta u barbarskim zemljama tijekom arhajskog i klasičnog razdoblja. Spomenimo uzgredno da je dostupnost kamena i kamenoloma važna za izgradnju potencijalne naseobine. U slučaju istočne jadranske obale bila je to olakotna okolnost.

Slično se može pretpostaviti i za *drvenu građu*. Glomaznost tereta bila bi zahtjevna i riskantna za prijevoz na veliku udaljenost prema Grčkoj ili naseobinama na zapadu. Gospodarske okolnosti

¹⁶⁷⁷ Vidi pregled u Stipčević 1989, 70.

¹⁶⁷⁸ Dalby 1995, 47; 65 – 66.

¹⁶⁷⁹ Ibid. 47; 66

¹⁶⁸⁰ Ibid. 136 s izvorima izdvojenim u bilj. 7.

¹⁶⁸¹ Vidi kategoriju *Critical Raw Materials Map* u bazi EGDI. Više na: <http://www.europe-geology.eu/mineral-resources/mineral-resources-map/critical-raw-materials-map/>.

¹⁶⁸² O detaljima eksploatacije i izvoza kamena u rimsko doba vidi Glicksman 2005, 212.

egejskog svijeta sugeriraju da je trgovina drvom prvenstveno bila usmjerena na potrebu brodogradnje koja je zahtijevala kvalitetnu sirovinu. Nešto se koristilo i za ogrjev, ali je većina domaćinstava pribjegavala iskoristiti ostatke od trupaca ili ono što im je bilo dostupno u okolici. Sječa se odvijala u priobalnim krajevima, a daljnji transport morem.¹⁶⁸³ Iz Demostenova govora protiv Timoteja (XLIX, 29) znamo da je cijena transporta drvene građe početkom 4. st. pr. Kr. iz Makedonije u Atenu iznosila 1750 drahmi, no količina pristigle robe nije poznata.¹⁶⁸⁴ Za izradu brodova Grci su preferirali koristiti se crnim borom (*Pinus nigra*) i grčkom jelom (*Abies cephalonica*), dok je najomiljenija vrsta bila obična ili vita jela (*Abies alba*) koja je pokrivala sjevernu Grčku i Makedoniju.¹⁶⁸⁵ Ostala tržišta koja su nudila kvalitetno drvo bila su Trakija i Italija (Theophr. *Hist. Plant.* IV, 5, 5), ali i sjeverozapad Male Azije, Tesalija, obronci Taurusa i Libanonskog masiva.¹⁶⁸⁶

Osim crnog bora, polenske analize pokazuju da navedene vrste drveća tijekom željeznog doba nisu bile raširene uz obalu i u unutrašnjosti istočnog Jadrana (tablica 2).¹⁶⁸⁷ Ipak, ne smije se zanemariti visoka građevinska upotrebljivost rasprostranjenog hrasta crnike¹⁶⁸⁸ koji je vrlo vjerojatno bio osnovica liburnskog brodograditeljstva.¹⁶⁸⁹ Rasprostranjenost sredozemne šume uzduž istočne jadranske obale tada je morala biti puno veća nego danas. O tome izravno svjedoče polenska i paleovegetacijska istraživanja.¹⁶⁹⁰ Kratke opaske nalazimo i u kasnijim pisanim izvorima. Plinije Stariji (*NH* XXI, 21) istaknuo je šumovitost predjela uz rijeke Drilon i Naron, a nemali broj rimskih, srednjovjekovnih i ranonovovjekovnih izvora zajedno s toponimima svjedoči o rasprostranjenosti šumskog pokrivača diljem dalmatinske unutrašnjosti i ponegdje uz obalu.¹⁶⁹¹

Unatoč tome, vjerujemo da grčko traganje za drvenom građom daleko od matice u nesigurnim okolnostima nije moglo biti isplativo. Posve drugačije tržišne uvjete imala je trgovina istarskim i dalmatinskim drvom u rimsko vrijeme, ali i o tom se vrlo malo zna.¹⁶⁹² Nije zgorega istaknuti da je Mladen Nikolanci dopremanje drva u Salonu iz dalmatinske unutrašnjosti okarakterizirao kao

¹⁶⁸³ Bouzek 1997, 210; Thommen 2012, 39 – 40; Bresson 2016, 72 - 73.

¹⁶⁸⁴ Vidi o tome u Bresson 2016, 91.

¹⁶⁸⁵ Osborne 2009, 20.

¹⁶⁸⁶ Neki povijesni primjeri u Thommen 2012, 40; Bresson 2016, 74.

¹⁶⁸⁷ Šoštarić 2005, 384 – 385.

¹⁶⁸⁸ HE LZMK s. v. Hrast.

¹⁶⁸⁹ Tako Čondić i Vuković 2017, 18 – 20.

¹⁶⁹⁰ Vidi više u cjelini IV, poglavlje 3.3. (podnaslov: *Gusta sredozemna vegetacija*)

¹⁶⁹¹ Sažetak u Nikolanci 1989e, 160 -167.

¹⁶⁹² O istarskom javoru vidi Plin. *NH* XVI, 26 = 66. O trgovini drvom u provinciji Dalmaciji u Glicksman 2005, 212.

zahtjevno i skupo.¹⁶⁹³ Osim trgovine, za potencijalnu naseobinu izvor drvene građe bio je bitan zbog keramičke proizvodnje i grijanja. Kontrola i dostupnost resursa omogućavala je opstojnost i rast radionica.¹⁶⁹⁴

Malo se može reći i o *smoli*. U sredozemnom se svijetu većinom dobivala od crnog bora.¹⁶⁹⁵ Iako je smola mogla biti poprilično zastupljena u Jadranu, zbog šire dostupnosti na grčkom i sredozemnom tržištu ne treba je smatrati ekskluzivnom robom koja bi privlačila trgovce iz udaljenih krajeva. Za razliku od tekućeg bitumena koji se vadio u Nimfeju kod ilirske Apolonije i imao važnu ulogu za premazivanje brodskih trupaca (Ps. Arist. *Mir.* 127; Strab. VII, 5, 8; Plin. *NH* XXXV, 5), istočna jadranska zona nije mogla ponuditi takav specifičan izvor građevinske sirovine.

3.4.8. JANTAR

Ekskluzivna roba koja je stizala s Baltika prema obalama Jadrana bio je *jantar*. Ova fosilizirana smola crvenkaste ili žućkaste boje bila je dragocjena sirovina za izradu nakita i ukrasa u sredozemnim radionicama. Plinije Stariji (XVII, 11) prenosi vjerovanje o njezinim ljekovitim i magičnim svojstvima. Jantar je bio pogodno izvozno dobro zbog egzotičnog izgleda i podrijetla, ali i činjenice da je lagan, dragocjen i spreman za prodaju bez nužne prerade i obrade. Posredni lanci razmjene mogu se pratiti od brončanog doba, a željeznodobni val razmjene započeo je barem od 9. st. pr. Kr.¹⁶⁹⁶ Distribucija jantara varirala je kroz starije željezno doba. Vrhunac razmjene zbivao se između kasnog 8. i ranog 6. st. pr. Kr., a uslijedila je stagnacija. Novi polet započeo je od kraja 6. i trajao kroz 5. st. pr. Kr.¹⁶⁹⁷ Krakovi razmjenskih lanaca granali su se od obala Baltika pa dalje prema jugu. Roba je u većem broju stizala do Jadrana, balkanske unutrašnjosti i Grčke, Trakije, sjevera Crnoga mora itd.¹⁶⁹⁸

Jantar je vrlo vjerojatno bio sredstvo razmjene jadranskog i egejskog svijeta tijekom kasnog brončanog doba. Pažnju stručnjaka privukle su jantarne perle tipa „Tirint“ koje datiraju u 12. i 11.

¹⁶⁹³ Nikolanci 1989e, 166.

¹⁶⁹⁴ De Angelis 2016, 241.

¹⁶⁹⁵ Osborne 2009, 20.

¹⁶⁹⁶ Bakarić 2006, 123 – 124; Potrebica 2004, 118 sa starijom literaturom.

¹⁶⁹⁷ Bouzek 1993, 141 – 146.

¹⁶⁹⁸ Bakarić 2006, 124.

st. pr. Kr.¹⁶⁹⁹ Najviše je primjeraka pronađeno u dolini Pada oko Frattesine di Fratta Polesine pa se nagađa da je to mjesto bilo središte proizvodnje.¹⁷⁰⁰ Perle su rasprostranjene posvuda po Grčkoj (Kefalonija, Tizba u Beotiji, sjeverni Sporadi, Salamina, Tirint, Diktejska pećina na Kreti, Jaliz na Rodu), a ima ih u sirijskom Ugaritu i izraelskom Akhzivu.¹⁷⁰¹ Iako neki autori ove nalaze tumače kao dokaz uhodanog jantarnog puta, ne samo zapadnom, već i istočnom jadranskom obalom,¹⁷⁰² drugi pozivaju na oprez zbog relativno malog broja pronađenih primjeraka.¹⁷⁰³ U slučaju istočne jadranske obale, recentni radovi naglašavaju mogućnost prekojadranske komunikacije kroz kontakt sa zajednicama padskog ušća.¹⁷⁰⁴

Aktivna razmjena jantarom zbivala se i tijekom starijeg željeznog doba. Analiza jantarnih predmeta iz jadranskog bazena pokazala je baltičko podrijetlo sirovine.¹⁷⁰⁵ Izdvajaju se tri lanca razmjene kojima je jantar mogao stići prema Jadranu. Prvi se protezao od obala Sjevernog mora dolinom rijeke Elbe prema jugu do dunavskog bazena, a zatim preko Alpa do sjeveroitalskih rijeka i delti Pada.¹⁷⁰⁶ Drugi je pratio tokove srednjoeuropske Odre, Morave i Soče odakle bi jantar stizao prema Istri i Kvarneru.¹⁷⁰⁷ Treći se mogao kretati uz tok Visle pa prema dunavskom bazenu i konačno do *Caput Adriae*.¹⁷⁰⁸

Količina jantarnih predmeta u grobnim cjelinama istočnog Jadrana aludira da je fosilizirana smola pristizala u pozamašnom broju.¹⁷⁰⁹ Rasprostranjenost upućuje na djelovanje aktivnih regionalnih i nadregionalnih mreža razmjene u kojima je jantar bio poželjna i vrijedna roba prapovijesnih transakcija.¹⁷¹⁰ Sudeći po arheološkim nalazima, stizao je u brojne okojadranske regije. Ima ga na albanskim obalama, u srednjoj i južnoj Dalmaciji, na liburnskom teritoriju, u Istri, *Caput Adriae*, u Venetu, oko donjeg padanskog ušća, u Picenu, Dauniji itd.¹⁷¹¹

¹⁶⁹⁹ Harding 1984, 85.

¹⁷⁰⁰ Negroni Catacchio 1972, 17.

¹⁷⁰¹ Palavestra 1993, 251 sa starijom literaturom.

¹⁷⁰² Npr. Braccesi 1977, 37 – 55; Zaninović 2005, 14 – 15; Idem 2015, 22 – 23.

¹⁷⁰³ Forenbaher 1995, 276; Tomas 2010b, 202.

¹⁷⁰⁴ Tomas 2010a, 38; Idem 2010b, 202.

¹⁷⁰⁵ Todd et al. 1976, 313, 318 – 319; D'Ercole 2002, 151. U starijoj literaturi postoji podatak da je nešto jantarnih predmeta bilo načinjeno od fosilne smole iz japodske unutrašnjosti (Batović 1968, 24), no kasnije su kemijske analize ukazale na baltičko podrijetlo (Malinowski 1972, 219 – 229; Bakarić 2017, 54).

¹⁷⁰⁶ D'Ercole 2002, 151.

¹⁷⁰⁷ Npr. Negroni Catacchio 1988, 660; Zaninović 2015, 60.

¹⁷⁰⁸ Malinowski 1972, 228 – 229. Opskrbni lanci jantarom detaljnije su opisani i u Palavestra 1993, 281 – 282.

¹⁷⁰⁹ Batović 1987, 363; Gabrovec i Mihovilić 1987, 323; Stipčević 1989, 118; Marijan 2001, passim; D'Ercole 2002, 154 – 187.

¹⁷¹⁰ D'Ercole 2002, 154 – 187.

¹⁷¹¹ Batović 1987, 363; Gabrovec i Mihovilić 1987, 323; Barbarić 2006, 58 – 61; Marijan 2001, passim; D'Ercole 2002, 154 – 187.

U grčkim izvorima ranoklasičnog razdoblja Jadran se opisuje kao mjesto podrijetla ili nabavke jantara. Iako već Heziod (*Th.* 337 - 338) spominje Eridan koji istječe iz Okeana, Eshil (TrGF Aesch. F 71) je prvi povezao mitsku rijeku s italiskim Padom i kroz mitološki narativ neizravno spomenuo podrijetlo ove vrijedne sirovine. Slijedi Herodotova vijest (III, 115) o podrijetlu jantara i lokaciji rijeke Eridan, uz napomenu da fosilizirana smola dolazi iz najudaljenijih krajeva. Znamenit je ulomak u kojem Herodot (IV, 33) spominje lančanu trgovinu koja se spuštala do Jadrana i dalje prema Grčkoj. Uvriježeno je mišljenje da iza zavjetnih darova za Apolona Delskog umotanih u slamu stoji jantar.¹⁷¹² Otac povijesti (IV, 33) piše:

Daleko najviše o [Hiperborejcima] pripovijedaju stanovnici Dela, koji tvrde da su zavjetni darovi, umotani u pšeničnu slamu, što su ih Hiperborjeci nosili, stizali do Skita, te da su ih, počevši od Skita, jedni za drugima preuzimali najbliži narodi i prenosili dalje na zapad sve do Jadranskog mora, a odatle da su ih slali prema jugu, gdje su ih kao prvi od Grka preuzimali Dodonjani pa su se od njih spuštali do Malijskog zaljeva i putovali do Eubeje – a jedan ih je grad slao drugome – i do Karista, nakon čega su zaobišli Andar, jer su ih stanovnici Karista nosili na Ten, a Tenjani na Del.

Prijevod: Škiljan 2006, 336.

Spomen jadranskih Jantarnih otoka (Elektrida) kod kasnijih pisaca (Apoll. Rhod. IV, 305 – 306; 580; Ps. Arist. *De Mir.* 81; Ps. Scymn. 374; Strab. V, 1, 9; Plin. *NH*, III, 151 - 152; XXXVII, 31 – 32; Mela II, 114) osnažuje ideju o Jadranu kao važnom tržištu ove vrste sirovine. Iako je njihova lokacija predmet rasprave,¹⁷¹³ prema smjeru lanaca razmjene daje se zaključiti da su glavna čvorišta opskrbe zone bila na *Caput Adriae* i oko ušća Pada. Dodatno k tome, dosta je jantara kolalo između današnje albanske i italске obale.¹⁷¹⁴ S balkanske strane veća je količina vjerojatno stizala prometnim koridorom iz Ohridskog jezera prema grčkim naseobinama u južnoj Iliriji. Bogatstvo jantarnih predmeta lokaliteta balkanske unutrašnjosti (npr. Glasinac, Pilatovići,

¹⁷¹² Purvis 2007, 294, bilj. 4.33.1a.

¹⁷¹³ Vidi opširni pregled i analizu povijesnih izvora o potencijalnoj lokaciji ovih otoka u Katičić 1995a, 76 – 78. Razmišljanje koje je sklonije povezati Elektride s istočnom jadranskom obalom u Zaninović 2005, 15 – 17.

¹⁷¹⁴ Vidi u cjelini II, poglavlje 3.2.

Atenica, Novi Pazar, Pećka Banja, Ivangrad) pokazuje da je ova opskrbna ruta morala imati veliku važnost.¹⁷¹⁵

Iako su po svemu sudeći zajednice istočne jadranske obale mogle pružiti zonu neizravne opskrbe, tržišna je konkurencija u Jadranu bila velika. Budući da je postojalo nekoliko pravaca kolanja jantarne sirovine, ne može se očekivati monopol. Snažne opskrbne zone poput albanskih obala ili ušća rijeke Pad gdje se uz jantar gomilala i druga roba, imale bi prednost zbog prethodno uspostavljenih društveno-ekonomskih veza s Grcima. Uz to, veći grčki interes za jantarem jenjavao je tijekom arhajskog perioda. Na kraju 7. st. pr. Kr. popularnost jantara u grčkog je umjetnosti jenjavala.¹⁷¹⁶ Valjano je pretpostaviti da je sukladno tome padala i potražnja.

3.4.9. RIJETKE BILJKE I ZAČINI (SLUČAJ *IRIS ILLYRICA*)

U luksuznu robu organskog podrijetla koju su Grci uobičavali kupovati na prekomorskim tržištima ubrajaju se *ljekovite* ili *miomirisne tvari*, *biljke* i *začini*. Poput većine robe organskog podrijetla, takva se dobra rijeko navode u izvorima poimence. Primjerice, Sapfa (F II, 1 – 4; XL, 30) spominje trgovinu tamjanom, smirnom i kasijom već tijekom arhajskog perioda. Poznati su i drugi primjeri, ali pisana svjedočanstva potječu iz kasnijih vremena.¹⁷¹⁷

Neke vrijedne i korisne biljke poput kirenskog silfija (σίλφιον) zauzimale su posebno mjesto u grčkom interesu za prekomorski teritorij, a djelomično su imale ulogu u kasnijoj odluci o trajnom naseljavanju.¹⁷¹⁸ U historiografiji se pojavljuje teza da je za Korinćane i Korkirane arhajskog doba takva mogla biti istočnojadranska perunika (*Iris illyrica*) zbog ljekovitosti i upotrebljivosti u parfemskoj industriji.¹⁷¹⁹ Iz ekonomske se perspektive ta hipoteza čini logičnom jer je cijena parfema u antičko doba vrlo visoka (npr. Ar. Nub. 45 – 51). Prema Atenejevom svjedočanstvu (XV, 691c), četvrtina litre stajala je između 5 i 10 mina. Bio je to iznos koji bi prosječni građanin Atene

¹⁷¹⁵ Vidi pregled u Potrebica 2004, 119 – 123 uz stariju literaturu.

¹⁷¹⁶ De la Genière 1967, 298; West 1988, 197.

¹⁷¹⁷ Dalby 1995, 137 – 142.

¹⁷¹⁸ Herodot (IV, 169) naziva obalu od otoka Plateje do ušća Sirte „područjem biljke silfija“. O važnosti pri grčkom interesu za regiju u: Hodos 2006, 160; Osborne 2009, 23.

¹⁷¹⁹ Vidi više u cjelini II, poglavlje 3.3. Osnovna svojstva perunike i njezinu ulogu u rimskom društvu opisuje i Aleksandar Stipčević (1989, 68).

4. st. pr. Kr. zaradio u više od 500 dana.¹⁷²⁰ Miomirisi su nastavili biti skupocjeni sve do helenističkog perioda kad su upotreba i dostupnost postale veće.¹⁷²¹

Uzevši u obzir razinu poznavanja grčko-urođeničke razmjene na istočnoj jadranskoj obali, ako je i postojao grčki interes za perunikom, on tijekom arhajskog ili klasičnog razdoblja nikada nije prerastao u intenzivan i aktivan razmjenski odnos. Akvizicija skupocjene biljke mogla se svoditi na perifernu trampu koja bi grčkim trgovcima donijela velik jednokratni profit. Štoviše, znakovito je da tijekom zrele faze života Ise i Fara nema pisanih ili numizmatičkih izvora koji bi sugerirali na aktivnu trgovinu ovim dobrom. Povijesne okolnosti nalažu da je perunika tada imala visoku vrijednost, jer njezinu kvalitetu ističe Teofrast koji je djelovao u drugoj polovici 4. i početkom 3. st. pr. Kr. Spomen preciznijih lokacija gdje se perunika mogla nabaviti, tj. oko Drilona i Naron, potječe pak iz 2. st. pr. Kr. (Nic. *Ther.* 607). Dakle, interes grčkih pisaca za ovom biljkom odražava se u izvorima nakon utemeljenja Ise i Fara, a sinkron je rastu dostupnosti parfema u helenskom svijetu. Budući da se zaključci temelje isključivo na sačuvanoj pisanoj ostavštini, razina interesa i eksploatacije ostaje na razini spekulacije. Jednako vrijedi i za ostale ljekovite biljke¹⁷²² koje je pružalo ilirsko područje.

¹⁷²⁰ Brun 2000, 281.

¹⁷²¹ Ibid. 281.

¹⁷²² Vidi primjere u Stipčević 1989, 68.

4. EKONOMSKI KAPACITETI ISTOČNE JADRANSKE OBALE I **GRCI: KONAČNA OPAŽANJA**

Uhodavanje razmjenskog odnosa s prekomorskom zajednicom ili širom regijom zasnivalo se na isplativosti tržišta. Nakon uspješno obavljene trampe, Grci su imali priliku propitivati odnos uloženog s obzirom na cijenu i složenost trgovačkog pothvata, isplativost regionalne ponude, razinu usklađivanja ponude s principima potražnje kupca itd.¹⁷²³ Povoljni razmjenski uvjeti bili su plodno tlo za daljnju razmjenu i potencijalno naseljavanje. Perspektivno tržište koje već nije potpalo u određenu trgovačku sferu može se opravdano smatrati oportunistom i isplativom prilikom.¹⁷²⁴ Trgovci na veliku udaljenost nerijetko su se nadmetali za takva područja.¹⁷²⁵

Budući da istočni Jadran pripada udaljenijim tržištima s riskantnim zemljopisnim i ekonomskim okolnostima, grčki ulog opravdano treba smatrati velikim. Vodeći se načelom isplativosti, valja razmišljati o nekoliko ekonomskih strategija. U prvom slučaju, bilo bi povoljno nabavljati rijetku i luksuznu sirovinu koja bi bez obzira na količinu postizala visoku cijenu na grčkom ili sredozemnom tržištu. U drugom slučaju, Grci su mogli kupovati manje vrijedna dobra u većim količinama kako bi isplatili uloženi trud. Treći opcija je kombinacija prethodne dvije strategije. Budući da se predmonetarna ekonomija temeljila na razmjeni raznolikih dobara, čini se da posljednji slučaj valja promatrati kao najtipičniji.

Kategoriji luksuznih sirovina prvenstveno pripadaju metali, a istočni im Jadran znatno oskudijeva. Kontinentalne opskrbe rute kositra, plemenitih metala pa čak i željeza opravdano se mogu smatrati perifernima. S druge strane, alternativna vrsta ekskluzivnog dobra poput jantara prodavala se diljem Jadrana, a sudeći prema distribuciji materijala povoljnije je bilo kupiti ga u opskrbnim zonama poput albanskih obala ili ušća rijeke Pad. Za ostalu vrstu luksuzne sirovine trenutačno nema dovoljno građe i argumenata za opširniji uvid.

Pribavljanje svakodnevne robe u većim količinama počivalo je na potencijalima određene regije. Ovisilo je o mogućnosti razvoja zone izravne opskrbe ili o uhodanim komunikacijskim lancima razmjene s unutrašnjosti. Istočna jadranska obala imala je problem u oba aspekta.

¹⁷²³ Vidi u Osborne 1996, 42; Dietler 2005a, 19; Malkin 2009, 380; Hodos 2009, 232..

¹⁷²⁴ Casevitz 1993, 20.

¹⁷²⁵ Hodos 2009, 232.

Zemljišni potencijali krškog krajolika ograničavaju mogućnost stvaranja velikih prehrambenih viškova, dok za razliku od prirodnih koridora poput dolina Dnjepra, Vardara, Strume, Pada, Rhône, Gualaquivira i sličnih, istočna jadranska obala oskudijeva velikim riječnim putovima prema dubljem zaleđu. Jedini veći koridor bila je rijeka Neretva, ali taj komunikacijski put nije bio jednostavno prohodan. Reljefna barijera prema unutrašnjosti su krševiti i teško prohodni Dinaridi.

S obzirom na zemljopisno-ekonomske okolnosti, vjerujemo da su upečatljiv usporedni primjer južne obale Crnoga Mora. Ondje je obalna linija uska i u neposrednoj blizini odvojena od visokog Anatolijskog zaleđa¹⁷²⁶ pa podsjeća na zemljopisno obličje istočnog Jadrana. Međutim, rijeke Sangaris (danas Sakarya), Halij (Kızılırmak), Irid (Yeşilırmak) te još nekoliko manjih pružaju pogodan pristup duboko u anatolijsku unutrašnjost. Uz pogodne koridore, ondje je ekonomska predispozicija bila plodna zemlja uz obalu te kvalitetno drvo s obližnjih planinskih obronaka.¹⁷²⁷ Zato se od arhajskog razdoblja primjećuje grčki interes za trgovinu i trajno naseljavanje.

Zbog istaknutih zemljopisnih ograničenja, vjerujemo da je na istočnom Jadranu protok robe prema obali bio smanjenog intenziteta što je prostor činilo sporednom trgovačkom zonom u usporedbi s alternativnim sredozemnim ili crnomorskim tržištima. Primjerice, za razliku od Sardinije, Sicilije, južne Italije i Francuske, Jadran nikada nije postao metom tržišnog natjecanja pomorskih sredozemnih civilizacija poput Feničana, Grka i Etruščana, iako su za to postojale predispozicije utemeljene na pomorskoj dostupnosti.

Tržišni potencijal valja promatrati iz kuta raznolikosti robe koju zajednice određene regije mogu ponuditi. U literaturi se takav pregled učestalo izdvaja za pojedinačne slučajeve okosredozemnih teritorija.¹⁷²⁸ Na popis poželjne robe iz jadranskog zaljeva ubraja broncu, žito, robove, konje, drvo, bitumen, jantar i korijene mirisne perunike.¹⁷²⁹ Nije slučajno da se obilje i viškovi većine spomenutih dobara vežu uz južnu Iliriju ili padsku dolinu. Slaba razina potencijala

¹⁷²⁶ BSP 2000, 2 – 3. Vidi također u Manoledakis 2015, 60.

¹⁷²⁷ Manoledakis 2015, 60 – 61 s izvorima.

¹⁷²⁸ U pregledima širenja grčkog utjecaja po Sredozemlju ovi su podatci neizostavni dio analize. Primjerice, Iberija je stranim trgovcima među ostalim mogla ponuditi poljoprivredna i morska dobra, robove, sol i drvo (Arruda 2009, 124), a južna Francuska sol, koralje, purpur, kamen, stoku i drvo (Dietler 2005a, 20; 179). Iz halštatskog svijeta onamo su se dodatno slijevali životinjski proizvodi (svinjetina, koža, med, vosak), drvo, žito, smola itd. (Wells 1980, 67 - 70). Sicilija je bila bogata životinjskim proizvodima, tekstilom, drvom, medicinskim i jestivim biljkama te robovima (Domínguez 2006, 326), a zapadne regije oko lokaliteta Sant'Angelo Muxaro alaunom i kamenom solju (De Angelis 2003a, 26). Libija je Feničanima i Grcima nudila silfij, sol, kožu, bjelokost i robove (Hodos 2006, 186). Opći pregled za specifične regije vidi u uvodima pojedinih poglavlja u Boardman 1999. Dobar usporedni primjer u Jadranu je Daunija. Analizu je učinila Maria Cecilia D'Ercole (2002, 311 - 331), izdvojivši žito, sol, konje, životinjske proizvode i robove kao glavne gospodarske potencijale pri razmjeni.

¹⁷²⁹ Beaumont 1936, 181 – 194; Braccisi 1977, 97 – 103; 153 – 158; Raviola 1999, 59 – 60; Intrieri 2010, 188 i dr.

dobara na istočnom Jadranu sužava isplativost grčke eksploatacije tržišta. To pokazuje i tablica koja slijedi:

Tablica VIII: Razine potencijala istočnojadranskog tržišta

Vrsta robe:		Vrsta opskrbe zone	Razina istočnojadranskih potencijala i isplativost eksploatacije tržišta iz grčke perspektive:
METAL		neizravna	Neisplativo (periferna opskrba zona s obzirom na alternativna jadranska i sredozemna tržišta)
POLJOPRIVREDNI RESURSI		izravna i neizravna	Neisplativo (slab zemljišni potencijal krškog krajolika)
ROBOVI		izravna i neizravna	Slabo isplativo (privilegirani status liburnskih i ilirskih žena, ali istovremeno ograničena mogućnost analize zbog manjka pisanih i drugih vrela)
SOL		izravna	Slabo isplativo (snažna sredozemna i jadranska konkurencija)
ŽIVOTINJE	RIBA I MORSKI RESURSI	izravna	Slabo isplativo (prodiranje u pomorsku ekosferu urođenika u slučaju ribarstva)
	KONJI	periferija	Neisplativo (periferna opskrba zona s obzirom na alternativna jadranska, sredozemna i kontinentalna tržišta)
	OVCE, KOZE, GOVEDA	izravna	Slabo isplativo (odnos količine robe, udaljenosti i brodskih kapaciteta)
ŽIVOTINJSKE PRERAĐEVINE	SIR	izravna	Slabo isplativo (snažna grčka i sredozemna konkurencija)
	MAST	izravna	Potencijalno isplativo (zbog ograničenosti raspoložive građe, moguće je dati samo vrlo preliminarne smjernice razmišljanja)
	KOŽA	izravna	Isto kao gore
	KRZNO	periferija	Neisplativo
	VUNA / TEKSTIL	izravna	Potencijalno isplativo (velika konkurentnost sredozemnih ili balkanskih tržišta)
	MED	izravna	Potencijalno isplativo

			(zbog ograničenosti raspoložive građe, moguće je dati samo vrlo preliminarne smjernice razmišljanja)
	VOSAK	izravna	Isto kao gore
KAMEN		izravna	Neisplativo (glomaznost tereta, šira dostupnost diljem Sredozemlja)
DRVO		izravna i neizravna	Neisplativo (glomaznost tereta, šira dostupnost diljem Sredozemlja)
SMOLA		izravna	Slabo isplativo (sredozemna i jadranska konkurencija)
JANTAR		neizravna	Slabo isplativo (velika okojadranska konkurencija, posebno u snažnim opskrbnim zonama poput padske doline ili na albanskim obalama)
LJEKOVITE I MIOMIRISNE BILJKE (IRIS ILLYRICA)		izravna	Potencijalno isplativo (zbog ograničenosti raspoložive građe, moguće je dati samo preliminarne smjernice razmišljanja)

Prevlast kategorija neisplativosti ili slabe isplativosti jasno ukazuje na perifernost i sekundarnost istočnog jadranskog tržišta u očima grčkih moreplovaca i trgovaca. Čini se da bi urođenici najviše bili spremni na prodaju životinjskih ili biljnih proizvoda, ali zbog ograničenog raspona spoznaje te dostupnih pisanih vijesti ili materijalnih ovjera o tome se može vrlo ograničeno raspravljati.

Vjerujemo da suvremena ekonomska načela mogu poslužiti kao opće odrednice u raspravi o perifernosti istočnojadranskog tržišta. Teorija komparativne prednosti koju je razvio David Ricardo 1817. godine teži objasniti strukturu međunarodne razmjene između država ranog modernog perioda. Važan je zaključak da određena zemlja nastoji stvarati i izvoziti dobra za koja je najviše kvalificirana s obzirom na oportunitetni trošak proizvodnje.¹⁷³⁰ Za razliku od Davida Ricarda koji u središte komparativne prednosti stavlja rad potreban za proizvodnju robe, početkom 20. stoljeća švedski su ekonomisti Eli Heckscher i Betil Ohlin proširili teoriju, uključivši

¹⁷³⁰ Ricardo 1983. Teorija komparativnih prednosti razvijena u djelu *On principles of Political Economy and Taxation* pripada rijetkim teorijama oko koje se različite ekonomske škole slažu. Smatra se temeljem za razvoj suvremene teorije međunarodne trgovine (Negishi 2001, 33).

raspoloživost faktora proizvodnje.¹⁷³¹ Prema toj nadopuni, u zemlji koja obiluje nekim faktorom proizvodnje (rad, kapital, zemlja, sredstva za rad i proizvodnju itd.), cijena istoga bit će niža pa područje istovremeno stvara komparativnu prednost u međunarodnoj razmjeni za specifični proizvod ili grupu proizvoda.¹⁷³² Dakle, određena teritorijalna jedinica izvozi robu koja sadrži više relativno obilnih ili jeftinijih proizvodnih faktora, dok uvozi dobra za čiju su proizvodnju potrebni oskudni ili skupi faktori proizvodnje. Heckscher-Ohlinova teorija usredotočena je na činjenicu da svaka država pri međunarodnoj razmjeni izvozi dobro koje posjeduje u većoj količini, a da je istovremeno kupcu potrebno kao proizvodni faktor.¹⁷³³ Bitni zaključci mogu se polučiti iz još nekih teorija vanjske trgovine. Primjerice, Irving Kravis tvrdi da se struktura vanjske trgovine određuje prema raspoloživosti dobara. Zbog ograničenja prirodnih resursa i konstantne pojave inovacija na tržištu, nastaje lokalna tržišna neelastičnost pa država teži uvoziti. Kravisova teorija vanjske trgovine oslanja se na raspoloživost dobara više nego na proizvodne faktore.¹⁷³⁴ Dodatno k tomu, Linderova teorija ističe da vanjsku trgovinu određuje potražnja, a ne ponuda. Budući da je raspon prirodnih resursa određen raspoloživošću zemlje, trgovina takvim dobrima drugačija je od industrijskih proizvoda koji ovise o razini tehnologije.¹⁷³⁵ Staffan Burenstam Linder vjeruje da zemlje bogate prirodnim resursima teže izvoziti takvu vrstu robe, dok se analogni obrazac ne može primijeniti na industrijske ili manufakturne proizvode. Takav je izvoz s obzirom na prirodne resurse kompleksniji.¹⁷³⁶

Izravna primjena teorija suvremene međunarodne trgovine na razmjenu Grka s urođenicima tijekom arhajskog ili klasičnog perioda bila bi potpuno anakrona i besmislena. Razlike su goleme i ima ih mnogo. Neke od upečatljivih obilježja željeznodobne razmjene s obzirom na međunarodnu trgovinu modernog perioda su veći rizik pri trgovanju, ograničeni raspon pogodnih i sigurnih tržišta, izostanak teritorijalnih uređenih država i njihove kontrole nad trgovinom, slabija umreženost, ograničeni promet, oslanjanje na robovsku snagu i brojne druge. Unatoč tome, vjerujemo da postoji podloga za primjenu općih teorijskih razmišljanja o resursnim potencijalima sredozemnih područja.

¹⁷³¹ Proizvodni faktori su resursi potrebni za proizvodnju dobara. U to se ubrajaju rad, kapital, zemlja, sredstva za rad i predmeti rada, sredstva za proizvodnju, tehnologija, istraživanje, razvoj, obrazovanje, usavršavanje itd. (HE LZMK, proizvodni faktori).

¹⁷³² Heckscher, Ohlin et al. 1991. Vidi također usporedbu u Marijanović et al. 2009, 251.

¹⁷³³ Heckscher, Ohlin et al. 1991. Vidi komentare u Babić i Babić 2008, 71.

¹⁷³⁴ Kravis 1956, 143 – 155, posebno 148 - 153.

¹⁷³⁵ Linder 1961, 86 – 93.

¹⁷³⁶ Ibid. 86 – 87.

Srž modela komparativne prednosti može se prepoznati i u okolnostima grčko-urođeničke razmjene. Logika nalaže da su obje strane težile prodavati robu čija prodaja nije ugrožavala ekonomsku ravnotežu zajednice u duljem transakcijskom periodu. Iako trgovačko narušavanje gospodarske ravnoteže nije bila rijetkost u antičko doba, zakonodavni primjeri iz arhajskog perioda poput prvog Solonova zakona (Plut. *Sol.* XXIV, 1) pokazuju da su vlasti postupno težile organizirati i ograničiti količinu i vrstu uvozno-izvozne robe. Iako su urođenički slučajevi gotovo pa nepoznati, gospodarska logika staroga svijeta¹⁷³⁷ ide u prilog univerzalnom načelu prevlasti racionalnog ekonomskog djelovanja.

Vjerujemo da su grčki trgovci kroz usložavanje sredozemnih trgovačkih mreža prepoznali resursne i proizvodne prednosti ili nedostatke specifičnih prekomorskih teritorija. Prosperitetna tržišta mogli su prepoznati po društvenoj stabilnosti i višim razinama ekonomske specijalizacije – osobito po razvoju obrta te raznolikom spektru robe koja se nudila.¹⁷³⁸ Prihvativši model središta i periferije prema kojem su Grci tragali za sirovinama, očito je da su pojedine zajednice ili društvene cjeline s više prirodnih resursa (metal, žito, ostala roba) ili faktora proizvodnje (radna snaga, zemlja, tehnologija i drugo) imale prednost nad onima gdje ih je bilo manje. Zbog konkurentnosti perspektivnih tržišta diljem Sredozemlja, ponuda resursa u slabije isplativoj i udaljenoj regiji kao što je istočni Jadran nije bila dovoljno atraktivna trgovcima koji su plovili dugim rutama. Osim toga, tu je i visoka rizičnost koju donosi duga plovidba te nužnost većeg ulaganja kako bi se zaradilo.

Općenito promatrajući, istočna jadranska obala nije bila trgovačka periferija u punom smislu riječi, jer materijalna kultura ukazuje na aktivnu razmjenu sa susjednim okojadranskim ili balkanskim regijama. Međutim, ona jest bila periferija u očima trgovaca na veliku udaljenost poput Grka i Feničana. Glavni su argumenti tome slaba isplativost kupovine tzv. „svakodnevnih“ robe te oskudica cirkuliranja kardinalnih i ekskluzivnih sirovina u lokalnom tržišnom ambijentu. Smatramo da je takvo stanje imalo i dalekosežnije posljedice za sporiji društveno-ekonomski razvoj šire regije. Primjerice, uključivanje u sredozemno tržište od arhajskog doba značilo je korak prema ekonomskom razvoju i postupnoj specijalizaciji robne ponude, bilo na regionalnoj ili pojedinačnoj razini. Slaba integracija u „globalnu“ trgovačku mrežu dugoročno je kočila i opću društvenu dinamiku.

¹⁷³⁷ Vidi u Manning 2018, 173 – 182.

¹⁷³⁸ Brun 1993, 277 – 278.

Osim za trgovinu, Grci bi nailazili na ozbiljne ekonomske otegotnosti i pri pokušaju trajnog naseljavanja na istočnom Jadranu. Poželjne pozicije poput rtova ili otočića nedaleko od kopna pružale su vrlo malene kapacitete obradive zemlje. Takve bi zemljopisno-ekonomske okolnosti ograničavale rast i usporavale napredak naseljenicima. Za razliku od golemih naseobina središnjeg i zapadnog Sredozemlja, naseliti se u istočnojadranskom okruženju gledajući prema dugoročnim poljoprivrednim strategijama nije bilo oportuno.

Ako prihvatimo ideju da su grčki prospektori i trgovci imali priliku uočiti malen broj komunikacijskih koridora prema unutrašnjosti i slabiji protok robe prema obali (prvenstveno zbog količine dostupnog metala, a možda i ostalih dobara), bila bi to još jedna prepreka trajnom naseljavanju. Princip djelovanja brojnih naseobina zasnivao se na razgranatoj mreži jakih veza s neposrednom unutrašnjosti. Uska priobalna i otočka zona istočnog Jadrana pružale su veća ograničenja i na tom planu. Nije neobično da su Isa i Far podignuti na mjestima koja gravitiraju neretvanskom koridoru. Sudeći po Teopompovim (ap. Strab. VII, 5, 9) i Pseudo Aristotelovim (*De Mir.* 104) vijestima, može se nagađati da je u helenističko doba tom rutom kolala roba slična pontskoj. Ako i prihvatimo tezu da su urođenički lanci razmjene uzduž neretvanskog koridora bili aktivni tijekom starijeg željeznog doba, potreba namirivanja istočnojadranskih zajednica vjerojatno je bila dodatna otegotnost koja bi usporila gradaciju grčkog ekonomskog interesa za trgovinu i naseljavanje. Ne smije se zanemariti da su i Isa i Far nastali kroz političke pretenzije Dionizija Starijeg, a ne postupno kroz tipičan razvoj arhajskog trgovišta ili naseobine. Za razliku od neretvanskog koridora, na osnovi pisanih svjedočanstava (npr. TrGF Aesch. F 71; Hdt. III, 115; IV, 33) može se zaključiti da su grčkim trgovcima bile atraktivnije sjeverne jadranske rute preko koji je stizao jantar.

U konačnici valja zaključiti da bi pokušaj naseljavanja u istočnojadranskom priobalju i na otocima valjalo smatrati riskantnim, prvenstveno zbog sužene raspoloživosti krucijalnih resursa poput poljoprivrednih proizvoda ili metala. Potencijalna naseobina ili trgovište zajedno s naknadim doseljavanjem stvorili bi ozbiljan pritisak na raspoložive resurse. Teorijski su radovi pokazali da ograničavanje i manjkavost osnovnih sirovina dovodi do kolapsa društvenih sustava i struktura.¹⁷³⁹ Kako bi spriječili takav scenarij, starosjedioci bi morali nasilno reagirati na grčki pokušaj trajnog nastanjivanja. Takav rasplet zbivanja uostalom potvrđuju i Diodorove vijesti (XV, 14, 1 - 2), kao i brza dezintegracija Herakleje, isejske naseobine na Korkiri Melaini ili nekih drugih

¹⁷³⁹ Yoffee 2005, 136.

potencijalnih grčkih naselja. Pregled razvoja naseobina i trgovišta tijekom arhajskog doba pokazuje da je preživljavanje grčkih doseljenika ovisilo o uspostavi kompromisne sredine s urođenicima. Ako je takav ishod bilo teže uspostaviti kao na istočnoj jadranskoj obali, upuštati se u trgovačke ili naseljeničke pothvate opravdano je smatrati riskantnim, nesigurnim i slabo isplativim. Kao potporanj hipotezi izdvajamo sadržaj pitanja grčkih pojedinaca o odlasku na Far upućena dodonskom proročistu tijekom 4. i 3. st. pr. Kr. Primjerice, Eksakon je pitao Zeusa i Dionu hoće li mu ondje biti korisnije živjeti,¹⁷⁴⁰ dok bolji primjer pružaju druge olovne pločice na kojima stoji oprezni upit o poslovnoj ili novčanoj koristi u slučaju odlaska.¹⁷⁴¹

Izuzev zemljopisnih i ekonomskih okolnosti za koje vjerujemo da su temeljni elementi slabijeg grčkog interesa za istočni Jadran, hipotezu valja okušati i iz perspektive društvenih specifičnosti.

¹⁷⁴⁰ Dakaris 1967, str. 49-50, br. 6, T. 34β.

¹⁷⁴¹ Jelena Marohnić predstavila je 9 pločica iz novog korpusa dodonskih pločica (Dakaris et al. 2013) sa spomenutim sadržajem na znanstvenom skupu *Faros i Starogradska polje 7. – 8. rujna 2016.* (Marohnić 2016a, str. 10). Radovi sa skupa nisu objavljeni.

VI.

DRUŠTVENE OKOLNOSTI

1. O DRUŠTVENIM OKOLNOSTIMA GRČKOG KONTAKTA S

UROĐENICIMA

Na temelju zemljopisnih i ekonomskih uvjeta izdvojili smo niz potencijalnih otegotnosti za aktivnu trgovinu i trajno grčko naseljavanje na istočnom Jadranu. Posljednji je korak razmatranje društvenih okolnosti urođeničke okoline.

O društvima na prekomorskim teritorijima saznaje se iz mitološke i povijesne građe. Prvotna su svjedočanstva u velikoj mjeri usredotočena na isticanje razlika u usporedbi s grčkim standardom, a pretpostavlja se da su takve vijesti od početaka prekomorskih istraživanja kolale sredozemnim lukama kao kurioziteti.¹⁷⁴² Irad Malkin opravdano predlaže da je kompromisni ili konfliktan odnos imao znatnu ulogu u oblikovanju mitske topografije i rane etnografije.¹⁷⁴³ Pomnije grčko upoznavanje s lokalnom situacijom širilo je znanje o društvenim specifičnostima, a isticanje oprečnosti helenskih i barbarskih obilježja s vremenom je udarilo temelje strožem odvajanju identiteta i društveno-političkih razlika.¹⁷⁴⁴

Zbir svjedočanstava kojima raspolazemo potječe iz klasičnog perioda ili kasnije pa je otvoreno pitanje u kojoj ih mjeri treba smatrati odrazom ranijih zbivanja. Ako prihvatimo tezu o djelomičnoj povijesnosti takve građe, u korpusu nailazimo na vijesti o pozitivnim grčkim iskustvima s prekomorskim zajednicama. Među takve ubrajamo pripovijesti o sicilskom kralju Hiblonu i Megaranima (Thuc. VI, 4, 1), tarteškom kralju Argantoniju i Fokejcima (Hdt. I, 163), skitskom kralju Skilu i Boristenjanima (Hdt. IV, 78), segobriškom plemenskom prvaku i fokejskom ekistu (Arist. ap. Athen. XIII, 576; Iust. XLIII, 3) te brojne druge.¹⁷⁴⁵

Nasuprot tome, pojavljuju se i negativna iskustva poput neprijateljstava na tračkom teritoriju nakon osnivanja Abdere (Hdt. I, 168), Amfipola (Thuc. IV, 102, 2) i Tasa (Archil. F 5; 93a). Slične su generalizacije antičkih pisaca o agresivnosti pojedinih naroda na zapadu Sredozemlja.¹⁷⁴⁶

¹⁷⁴² Općenito: Malkin 2009, 391. Za homerski svijet tako Antonaccio 2009, 319; Hall 2009, 606.

¹⁷⁴³ Malkin 2002, 158.

¹⁷⁴⁴ O tome više Hall 2002; Demetriou 2012, 11 – 13; s relevantnom starijom literaturom. Također vidi Vlassopoulos 2013, 7 – 8.

¹⁷⁴⁵ Vidi još neke primjere u cjelini III, poglavlje 2.3.1.

¹⁷⁴⁶ Kasniji rimski izvori (Liv. XXXIV, 9, 4; Iust. XLIII, 3, 4; Sen. Cons. Helv. VII, 8; Serv. ap. Aen. 359) opisuju fokejske susjede u Italiji, Galiji, Hispaniji i na Korzici kao divlje i surove. Vidi sažeto u Morel 2006, 393.

Podudarna pisana svjedočanstva o grčkom odnosu s narodima istočnog Jadrana ne pronalazimo prije 4. st. pr. Kr. Na raspolaganju su samo stariji šturi podatci o imenima naroda, njihovoj rasprostranjenosti i ponekom društveno-ekonomskom obilježju. Na temelju kasnijih izvora daje se naslutiti da se lokalne zajednice uglavnom spominju u negativnom svijetlu u odnosu prema Grcima. Primjerice, Plutarh (*Quaes. Gr. XXIX*) naglašava razuzdanost epidamnjskih trgovaca koji su surađivali sa susjednim Ilirima i potom obavljali sumnjive poslove.¹⁷⁴⁷ Nakon grčkog naseljavanja na srednjodalmatinskim otocima tragovi negativnih iskustava se umnažaju. Među takva pripadaju Diodorove vijesti o sukobu na Faru (XV, 14, 2 - 3), sadržaj Kalijina natpisa i Farskog tropeja, Livijev spomen (X, 2) barbarstva i agresije Ilira, Histra i Liburna u kontekstu Kleonimove ekspedicije 302. g. pr. Kr. te kasnije pripovijesti iz rimskog vremena o sukobima Grka i Liburna (npr. Strab. VI, 2, 4; App. *BCiv.* II, 39 i sl.). Prevrtiljiva i prijeteća ćud istočnojadranskih zajednica razabire se i iz Apolonijeva mitološkog narativa (IV, 525 - 527). Ondje piše da jedino Hileji nisu Argonautima činili neugodnosti tijekom plovidbe kroz istočnojadranski arhipelag. Dodatno k tome, ako se termin shvati u odnosu prema vijestima iz Odiseje (IX, 82 - 104), Pseudo Skilakov spomen Lotofaga (22) među etnonimima središnje Dalmacije mogla bi također biti metafora za određenu vrstu društvenog rizika.

Negativna iskustva s urođenicima istočnog Jadrana moguće je dovesti u odnos sa specifičnim političko-ekonomskim razvojem i uvjetima koji su nastali u okrilju uskog zaljeva i vrlo razvedene obale njegova istoka. Budući da suvremena literatura ističe problem stvaranja univerzalnog modela koji bi poslužio kao teorijski alat za određivanje okolnosti grčko-urođeničkog susreta u Sredozemlju i Crnom moru,¹⁷⁴⁸ ovdje ističemo tri dominantna društvena obilježja za koja vjerujemo da određuju karakter priobalnih zajednica istočnog Jadrana. To su pomorska orijentiranost, društveno-politička razjedinjenost te određen vid društvene distance.

Postkolonijalno razumijevanje susreta došljaka s lokalnim narodima pokazalo je da regionalna društvena pozadina snažno utječe na uhodavanje razmjene i uvjete naseljavanja.¹⁷⁴⁹ Cilj je zato pomnije razmotriti kako su istaknute stavke mogle utjecati na grčki trgovački i kolonijalni interes tijekom arhajskog i ranoklasičnog perioda.

¹⁷⁴⁷ O dataciji Plutarhove vijesti u klasično doba ili ranije vidi Graham 2001b, 52.

¹⁷⁴⁸ Tsatskheladze 2006, lii; Greco 2006, 170. Za rane arhajske naseobine tako Murray 2019, 21.

¹⁷⁴⁹ Npr. Van Dommelen 2005, 140.

2. USKI ZALJEV I RAZVEDENA OBALA – PREDISPOZICIJE ZA RAZVOJ POMORSKOG DRUŠTVA

Jadran je možda najpovezanije pomorsko područje. On sam, i to analogijom, postavlja sve probleme koje obuhvaća studija o čitavome Sredozemlju.

Braudel 1997, 131.

Društvena kretanja u okojadranskom prostoru omogućila su razvoj više jedinstvenih cjelina koji se razlikuju po specifičnoj materijalnoj kulturi. U arheološkoj literaturi uvriježeno je odijeliti ih na nekoliko zasebnih ranoželjeznodobnih kultura. Nalazi pokazuju da su bile srodne, ali uz zamjetne regionalne posebnosti umjetničkih stilova. Kod većih kulturnih cjelina prepoznaju se dijelovi tradicijske nošnje čija se rasprostranjenost može pratiti na više-manje definiranom teritoriju. Nagađa se da je svaka kultura mogla imati podudarna društvena obilježja, poput zajedničke tradicije, specifičnih umjetničkih afiniteta, vjerovanja, jezika i običaja.¹⁷⁵⁰

Recentnija literatura inzistira da sličnost u materijalnoj kulturi ne valja primijeniti kao argument za podudarnost društvenih obilježja unutar specifične kulture.¹⁷⁵¹ Naime, srodan materijal ukazuje na granice rasprostiranja stila, ali istovremeno može, ali i ne mora biti pokazatelj društvene pripadnosti, niti etničke homogenosti.¹⁷⁵² Zato bi društveno-kulturnu sliku valjalo promatrati kao disperzirani skup zajednica s regionalnim ili lokalnim posebnostima.

Sudeći po najstarijim vijestima grčkih pisaca,¹⁷⁵³ etnička slika Jadrana bila je kompleksnija i fluidnija od podjele na nekoliko velikih društveno-kulturnih cjelina. Naravno, bilo bi preambiciozno očekivati da arheološka istraživanja isto ovjere na terenu. Više manjih zajednica koje spajaju srodna kulturno-stilska obilježja morale su učestalo komunicirati i dijeliti osnovno razumijevanje na razini jezika koje je omogućavalo i poticalo interakciju i kulturni prijenos.¹⁷⁵⁴ Bliska suradnja primjećuje se po dijeljenju tehnologije proizvodnje te zajedničkom umjetničko-stilskom izražaju.

¹⁷⁵⁰ Barbarić 2010a, 56 - 57.

¹⁷⁵¹ Jones 1997, 125 – 126.

¹⁷⁵² Lucy 2005, 102 – 103.

¹⁷⁵³ Osobito Hekatej (FGrHist I F 93 – 96) ili Pseudo Skilak (21). Etničke grupe prije 4. st. pr. Kr. izdvojio je i Slobodan Čače 1979, 43 s bilješkama. Vidi također u cjelini V, poglavlje 2.

¹⁷⁵⁴ Usporedi s definicijom društva koju donosi Eric Wolf (1982, 18).

Budući da do rimskih vremena nema pisane ovjere etničkog opredjeljenja urođenika, koherentnost rasprostiranja specifične materijalne kulture u odnosu prema svjedočanstvima grčkih pisaca valja uvažiti, ali i promatrati s oprezom. Iz jednostranog prihvaćanja takvog koncepta proizlazi niz simplificiranih i pretencioznih interpretacija, poput shvaćanja ranoželjeznodobnih zajednica kao monolitnih političkih entiteta sa strogom hijerarhijski ustrojenom upravljačkom strukturom. Na neprikladnost takvog pristupa ukazuju srodni sredozemni primjeri kojima je razina istraženosti omogućila ustvrditi da materijalna kultura ne može biti pokazatelj jedinstvene etničke ni jezične, a osobito politički uniformne cjeline.¹⁷⁵⁵ Budući da etnolingvističke skupine nisu podudarne arheološkim kulturama,¹⁷⁵⁶ ovdje ih većinom izbjegavamo izjednačiti s političkim entitetima koje donose antički pisci.

Međutim, svrstavanje materijalne kulture u uniformne cjeline ne pomaže samo u definiranju granica rasprostiranja pojedinog kulturno-tehnološkog utjecaja, već je takav pristup koristan i za razumijevanje komunikacijskih sustava. U jadranskom je slučaju to posebno važno kako bi se definirala razina kontakta istočne i zapadne obale. Ovdje zato donosimo kratki teritorijalni pregled rasprostiranja većih okoadranskih kultura starijeg željeznog doba.

Apulsko-salentinska kulturna grupa protezala se od poluotoka Salenta na jugu do Molisea na sjeveru. Najsjevernijem dijelu tog kompleksa pripada daunijska kultura, rasprostranjena između rijeke Ofanto na jugu te poluotoka Monte Gargana i rijeke Biferno na sjeveru.¹⁷⁵⁷ Prema sjeverozapadu, na moliškim i abruzijskim obalama izmjenjivao se utjecaj samnitske i umbrijske kulture. Rasprostranjenost picenske kulture većinski se podudara s granicama današnje regije Marche.¹⁷⁵⁸ Tijekom 7., a osobito od sredine 6. st. pr. Kr. na obalama Emilije Romagne proširio se etruščanski ili vilanovski utjecaj. Područje paleovenetske, odnosno estenske kulture proteže se od ušća rijeke Pad pa do Soče. Uski priobalni pojas Slovenskog Krasa bio je pod utjecajem histarske kulture, dok je u zaleđu prevladavala notranjska ili notranjsko-kraška varijanta jugoistočnoalpske halštatske kulture.¹⁷⁵⁹ Histarska kultura razvila se na istoimenom poluotoku.

¹⁷⁵⁵ Dobar primjer su sicilski narodi Sikuli, Sikani i Elimi čija je razlika u materijalnoj kulturi minimalna (Serrati 2000, 9; Leighton 2000, 19). Isti slučaj primjećuje se i u južnoj Francuskoj gdje se različite jezične i etničke skupine ne razlikuju po arheološkom materijalu (Dietler 2010, 81). Identičan obrazac ima južna Italija, gdje je uloga pojedinih naselja puno izraženija od regionalnog ili etničkog entiteta (Herring 2008, 113). Etnohistorijska usporedba s kenijskim plemenom Kikuyu može se dodati kao relevantan etnološki primjer (Jones 1997, 75 – 76).

¹⁷⁵⁶ O tome više: Clarke 1978, 61; 369; Jones 1997, 28.

¹⁷⁵⁷ D'Ercole 2002, 38.

¹⁷⁵⁸ Naso, Agostini et al. 1999, 5.

¹⁷⁵⁹ Za priobalni dio: Sakara Sučević 2012, 175 – 184. Za unutrašnjost: Gabrovec i Mihovilić 1987, 294.

Proteže se do Ćićarijskog visočja i Učke na istoku, a južna granica prati tok rijeke Raše.¹⁷⁶⁰ Liburnska kultura tradicionalno se smješta od Raše do Krke u sjevernoj Dalmaciji, a teritorij uključuje relativno uzak obalni pojas i pripadne otoke.¹⁷⁶¹ Srednjo- i južnodalmatinska kultura protežu se od Krke pa do Boke kotorske, a uz dalmatinsko kopno i otoke obuhvaćaju i bosansko-hercegovačko zaleđe.¹⁷⁶² Crna gora te sjeverozapadni dio Albanije pripadali su tzv. Glasinac-Mati kulturi.¹⁷⁶³

Zemljopisni položaj Jadrana i svojevrsna odvojenost od ostatka sredozemnog bazena mogu se promatrati kao olakotna okolnost za razvoj specifičnog pomorskog svijeta koji se prepoznaje po kompleksnom sustavu urođeničke pomorske povezanosti. To se primjećuje na razini komunikacijskih mreža sjeverne jadranske zone i u još intenzivnijem obliku uzduž razvedene obale na istoku zaljeva.

2.1. POVEZANOST ISTOČNE I ZAPADNE JADRANSKE OBALE TIJEKOM STARIJEG ŽELJEZNOG DOBA

Jadransko more je kroz čitavo zadnje tisućljeće prije Krista bilo prostor intenzivnih kontakata između dviju obala. U tom smislu se može reći kako je more bilo poveznica, a ne razdjelnica. Kroz stoljeća su se formirale ustaljene rute kojima su komunicirale zajednice dviju obala i vršile razmjenu dobara i ideja.

Barbarić 2010a, 59.

Kontaktnu zonu u uskom zaljevu moguće je interpretirati pomoću distribucije podudarnog materijala na objema jadranskim obalama koji su kopnenim ili pomorskim putem stigli iz jedne kulture u drugu. Broj pojedinačnih nalaza je golem, a još je opsežniji pothvat zasebno klasificirati

¹⁷⁶⁰ Ibid. 293.

¹⁷⁶¹ Batović 1987, 339.

¹⁷⁶² Čović 1987b, 443- 444; Majnarić-Pandžić 1998, 220; Marijan 2001, 12 – 13.

¹⁷⁶³ Čović 1987d, 575 – 576; 633 – 634; Marković 2006, 239.

mnogobrojne metalne, keramičke, koštane i ostale predmete na kojima se vidi umjetnička ili stilska inspiracija prekomorskim utjecajem. Nakit, oružje, keramički proizvodi i slično tek su mali dio mreže razmjene u koju je vjerojatno bila uključena raznovrsna, danas arheološki nevidljiva roba.

Razmjena dviju obala odvijala se u brončanom dobu, no trenutačne su spoznaje ograničenije nego za kasniju epohu.¹⁷⁶⁴ Veća učestalost prekojadranskog kontakta primjećuje se od početka željeznog doba pa do kraja 6. stoljeća. U literaturi se fenomen naziva jadranskom zajednicom (*koiné*).¹⁷⁶⁵ Iako je Renato Peroni smatrao da je konkretna mreža razmjene nastala od kraja 7. i trajala kroz 6. stoljeće,¹⁷⁶⁶ novi nalazi i interpretacije pomakli su kronološku granicu i ranije. U literaturi se pojavljuje pojam jadranske prazajednice (*protokoiné adriatica*) koji podrazumijeva kulturno-materijalnu povezanost picenskog, venetskog, notranjskog, istarskog i liburnskog prostora već od 9. st. pr. Kr.¹⁷⁶⁷ Novija istraživanja sugeriraju da tome treba pridodati i Dauniju.

Budući da se interes za društvenu dinamiku ovog rada u zemljopisnom smislu proteže od Tršćanskog zaljeva na sjeveru do današnjeg ušća rijeke Bojane na jugu, u fokusu istraživanja je povezanost urođenika spomenutog prostora s nasuprotnom jadranskom obalom. S obzirom na dosadašnje stanje istraženosti, kontakt sa zapadnim Jadranom može se prepoznati unutar tradicionalno određenih granica histarske, liburnske te srednjo- i južnodalmatinske kulture. Na sjeverozapadnoj i zapadnoj obali žarišta kontaktne mreže bila su područja Estea, Picena i Daunije.

2.1.1. KONTAKT ISTRE I ZAPADNE JADRANSKE OBALE

Prijelaz kasnog brončanog na rano željezno doba (12. - 10. st. pr. Kr.) u Istri je obilježen miješanjem utjecaja. Najsnažniji je pečat ostavila kultura polja s urnama,¹⁷⁶⁸ a tijekom dinamičnog razdoblja nova kulturno-stilska strujanja proširila su se i na nasuprotnu obalu.¹⁷⁶⁹ U istom su

¹⁷⁶⁴ Arena, Barbarić, Radić-Rossi 2017, 8; Parica 2021, 180 – 184.

¹⁷⁶⁵ Peroni 1976, 95 - 97.

¹⁷⁶⁶ Ibid. 95 i 113.

¹⁷⁶⁷ Gabrovec 1983, 84 – 85; Majnarić-Pandžić 1998, 254; 307.

¹⁷⁶⁸ Vidi Gabrovec i Mihovilić 1987, 301 i 334; Mihovilić 2013, 114 – 142.

¹⁷⁶⁹ Dio britve s tordiranom ručkom i parom roščića vjerojatno iz Picuga, primjer je utjecaja kulture polja s urnama koji se prvo pojavio u Istri, a zatim proširio na protovilanovski horizont (Mihovilić 2013, 146, bilj. 124).

periodu italški utjecaji djelovali povratno na Istru.¹⁷⁷⁰ Uvezena zmijasta fibula tipična za srednju Italiju 10. stoljeća, nađena je na lokalitetu Gradac-Turan kod Koromačna i možda ide u prilog ranim prekojadranskim pomorskim vezama (slika 46).¹⁷⁷¹

Tijekom 9. stoljeća ojačao je međusobni kontakt obiju obala. To se primjećuje po keramičkim oblicima, osobito *koiné* posudama tipa *kothon* (slika 47)¹⁷⁷² te italском utjecaju na dekoraciju i tehniku izrade.¹⁷⁷³ Posebno je upečatljiva distribucija igala tipa Sirolo-Numana čije je središte proizvodnje vjerojatno bio negdje u Istri (slika 48).¹⁷⁷⁴ Njihova pojava na istarskim lokalitetima, kvarnerskim otocima i Picenu valjan su svjedok pomorskih aktivnosti ovog vremena (karta 47).

Intenzivna mreža razmjene sa zapadnom jadranskom obalom primjetna je u Istri po velikom broju uvezenih predmeta tijekom 8. i 7. st. pr. Kr. Tada je dominirao utjecaj estenske i picenske kulture (slika 49).¹⁷⁷⁵ Važnu ulogu u lancu razmjene imala je Etrurija čiji su predmeti posredno stizali preko padske doline (slika 50),¹⁷⁷⁶ a istovremeno su u Istru pritjecale posude iz južne

¹⁷⁷⁰ To je primjerice igla tipa Fontanella Mantova iz paljevinskog groba 19 Limske gradine (Mihovilić 2013, 122). Taj tip potječe iz ljevaonica Peschiera kruga kasnog brončanog doba 11. st. pr. Kr. (Peroni 1989, 93, fig. 28, 7). Italški se utjecaj vidi i na kratkim mačevima s trokutastom osnovom i tri zakovice iz nezakcijskih grobova koji su stilski slični kratkim mačevima iz Povegliana, Cremone i Peschiere datiranim u srednje brončano doba (Mihovilić 2013, 148 – 150, bilj. 133 – 136). Isto tako, sustav zatvaranja nezakcijske loptaste posude s poklopcem i antitetično postavljenim rupicama podsjeća na onaj italških urni u obliku koliba (Ibid. 146, bilj. 126 – 133). Više primjera u kojima se vidi razmjena tehnoloških ideja u Ibid. 146 – 157.

¹⁷⁷¹ Mihovilić 1997, 45, sl. 17; Blečić Kavur 2012, 220; Mihovilić 2013, 146, bilj. 125.

¹⁷⁷² Posude tipa *kothon* pojavljuju se u najnižim slojevima picenskih naselja (Ankona, Osimo, Moie di Pollenza) i pripadaju 9. st. pr. Kr. (Lollini 1976, 129, fig. 2, 11). Ovaj tip predmeta pronađen je u Nezakciju, Kaštelu kod Buja, Picugima, Puli i Bermu. Na istočnoj jadranskoj obali pojavljuju se vjerojatno već u 9. st., a karakteristične su i za 8. st. pr. Kr. (Mihovilić 2013, 174 – 176). Ima ih u keramičkom repertoaru liburnske kulture što je dokaz jadranske mreže razmjene u ovom vremenu. Iako je tip posude isti, u različitim regijama postoje lokalna obilježja u oblikovanju i ukrašavanju (Ibid. 2013, 176).

¹⁷⁷³ To su, među ostalim, utjecaji geometrijskih motiva koji su pristizali u Istru iz južne Italije (Mihovilić 2013, 168) ili tehnika ukrašavanja metalnim listićima koja vjerojatno potječe iz protovilanovske kulture i vidi se na trbušastim vrčevima iz Nezakcija (Ibid. 166 – 168 i bilj. 29).

¹⁷⁷⁴ Prema Robertu Peroniju (1973, 74; 1976, 111) igle tipa Sirolo-Numana dokaz su jadranske *koiné* 9. i 8. st. pr. Kr., a isto se tvrdi u recentnim analizama Martine Blečić Kavur (npr. 2007, 112; 2014, 144). Ovaj tip igle karakterističan je za početak željeznog doba u zapadnoj Italiji i za prvu fazu picenske kulture (Blečić Kavur 2014a, 144 s literaturom u bilješkama 731-732). Međutim, njihova točna datacija i podrijetlo su i dalje otvoreno pitanje. Noviji radovi sugeriraju da su izvorne radionice vjerojatnije bile u Istri, a ne u Italiji (Ibid. 144, bilj. 739 – 740).

¹⁷⁷⁵ Istru i estensko područje povezuju široke posude u obliku trbušastog vrča, zatim noževi, mačevi, urne situlastog oblika i drugo (Mihovilić 2013, 194 i 198). Konične kacige iz Picuga i Berma uspoređuju se sa sličnim primjercima iz Novilare i Verucchija što sugerira na kontakt s Picenom (D'Ercole 2002, 201; Mihovilić 2013, 200). Osim toga, u Istri se krajem 8. i tijekom 7. stoljeća pojavljuje običaj polaganja češljeva u grobove što je izvorno picenski običaj (Ibid. 206 – 208). Picenski izvoz u Istru i diljem sjevernog Jadrana bile su vjerojatno i posude s motivom trapeza (Glogović 1979, 74).

¹⁷⁷⁶ Među etrušćanske uvoze 8. stoljeća ubrajaju se široke trakaste narukvice od brončanog lima, nezakcijski loptasti krater slikan crvenim geometrijskim motivima, posuda sa zaobljenim bikoničnim tijelom bez vrata na uskoj nozi, brončana šalica s motivom vučjeg zuba na kratkom vratu iz Picuga itd (v. Mihovilić 2013, 180 i 192 – 194). Za 7. stoljeće tipične su etrušćanske brončane lepeze kakvih ima u Picugima, Nezakciju i Bermu (Ibid. 202-205). Posebni primjer prekomorskog kontakta je urna iz Picuga s crvenim geometrijskim motivima i apliciranim figurama stiliziranih

Italije.¹⁷⁷⁷ Od kraja 7. pa sve do 4. stoljeća histarske su zajednice uvozile brončane situle iz Veneta i šireg područja kulture Este (slika 43).¹⁷⁷⁸ One su dokaz lanaca razmjene s gornjom Italijom koji se mogao odvijati kopnenim, ali i pomorskim putem. Tijekom 7. i 6. st. pr. Kr. isprepletenost tehnoloških strujanja vidi se na primjeru nezakcijske kamene skulpture (slika 51),¹⁷⁷⁹ a na razmjenu robe i društveno-kulturnog sadržaja s urođenicima zapadne jadranske obale ukazuju trokutasti privjesci, privjesci u obliku životinja i različiti ukrasni motivi (slika 52).¹⁷⁸⁰

Na sjeverozapadnoj su obali Jadrana u drugoj polovici 6. stoljeća osnovana trgovačka središta Adrija i Spina. Zahvaljujući njihovom razvoju, prekomorska se trgovina usložnjavala, a od kraja 6. st. pr. Kr. u Istri se intenzivnije pojavljuje antička i grčko-italska keramika. Isto vrijedi i za 5. stoljeće kad se pripadnost prekojadranskoj pomorskoj mreži primjećuje po košarastim privjescima u obliku vjedra, bulama te sve prisutnijem etrušćanskom i grčkom simpozijastičkom materijalu koji sugerira na opstojnost kontakta s Adrijom i Spinom.¹⁷⁸¹ Na temelju rasprostranjenosti antičke keramike, predloženo je da su istarska središta mogla biti plovidbeni most prema padskim trgovištima.¹⁷⁸² Histri su istovremeno održavali vezu s estenskim područjem što se vidi po predmetima ukrašenim situlskim stilom, fibulama s čepolikim zaključkom noge i sličnom.¹⁷⁸³ Od 4. stoljeća nadalje može se govoriti o razvijenoj mreži razmjene s Venetom, dolinom Pada i južnom

životinja iz 7. st. pr. Kr. (Ibid. 206, bilj. 33). Na pristizanje etrušćanskog materijala iz okolice Felsine ukazuju ulomci brončane posude iz Berma i brončano žezlo iz Nezakcija (Ibid. 194, bilj. 53 – 55).

¹⁷⁷⁷ Za odnos južne Italije i Istre vidi poglavlje 2.2. ove cjeline.

¹⁷⁷⁸ Puno je takvih primjera, a pomnije su opisani i analizirani u: Majnarić-Pandžić 1998, 260 – 265; Mihovilić 2013, 242 – 250; 266 – 268.

¹⁷⁷⁹ Najslavniji primjeri su ploča s uklesanim tekućim spiralama, ploča s motivom svastike, ploča s cik-cak trakama, šrafiranim „S“ motivom i trokutima, torzo mladića, muške genitalije, konjanik, dvojna glava, glava konja, visoki reljef žene s djetetom i drugo (Mihovilić 2013, 340). Sve su skulpture nađene u sekundarnom kontekstu kao dio nezakcijske nekropole ili negdje u naselju. Zato je točnu datacijsku pripadnost teško odrediti (Ibid. 340). Iako postoje različiti prijedlozi, suvremene interpretacije teže datirati skulpture između sredine 7. i druge polovice 6. st. pr. Kr. Za ovaj rad prihvaćamo navedenu dataciju s obzirom na pregled povijesti istraživanja i detaljnu analizu koje je učinila Kristina Mihovilić (2013, 340 – 350). Skulptura se tumači kao spoj autohtone komponente i grčko-etrušćanskog, arhajsko-orijentalizirajućeg stila. Prostor koji je mogao potaknuti njezin nastanak bio je Picen ili delta Pada, gdje je već tada postojao jak etrušćanski utjecaj (Ibid. 346).

¹⁷⁸⁰ O privjescima u obliku životinja i jadranskoj *koiné* vidi Mihovilić 2013, 234 – 236. Šime Batović (1976, 73 i 78) spominje još neke ukrasne motive koji bi se mogli pribrojati dijeljenoj materijalnoj kulturi Istre i zapadne obale Jadrana.

¹⁷⁸¹ O privjescima i bulama u Mihovilić 2013, 256 i bilj. 25 – 28. Najstariji primjer antičke crnofiguralne keramike datiran je u kraj 6. i početak 5. st. pr. Kr., a pronađen je u nezakcijskom grobu I/12 (Ibid. 256). O luksuznom grčkom i etrušćanskom materijalu detaljnije u Ibid. 256 – 264.

¹⁷⁸² Giudice et al. 2004, 193.

¹⁷⁸³ Nalazi su navedeni i analizirani u Mihovilić 2013, 250 – 252.

Italijom kojom je osim metalnih predmeta kolala atička crvenofiguralna keramika, keramika tipa *Alto-Adriatico*, crna glazirana keramika i drugi luksuzni materijal.¹⁷⁸⁴

Prema arheološkom materijalu naslućuje se da je Istra kroz cijelo starije željezno doba bila orijentirana na razmjenu s prekojadranskim regijama, a sklonost pomorskom prometu nastavila se i intenzivirala nakon razvoja trgovišta u ušću rijeke Pad i grčkih naseobina na srednjodalmatinskim otocima.

2.1.2. KONTAKT LIBURNASKOG PODRUČJA SA ZAPADNOM JADRANSKOM OBALOM

Dosadašnja istraživanja pokazuju da se aktivna mreža razmjene odvijala između populacija koje su živjele na Kvarneru, u sjevernoj Dalmaciji i Picenu.¹⁷⁸⁵ To dokazuju uvozi ili hibridne lokalne adaptacije različitih vrsta igala, fibula, pektorala i sličnog. Tijekom kasnog brončanog i ranog željeznog doba izrađivale su se dvodijelne zmijolike fibule,¹⁷⁸⁶ fibule s jantarom na luku (karta 48)¹⁷⁸⁷ i igle tipa Sirolo-Numana (slika 48).¹⁷⁸⁸ Sve navedene pronađene su u većoj ili manjoj mjeri na lokalitetima zapadnog i istočnog Jadrana. Osim metalnih predmeta, međupovezanost proizvodnje vidi se prema keramičkom materijalu. Dvije istočnojadranske urne, od kojih jedna u

¹⁷⁸⁴ Brončane situle s jednim frizom i srebrne naušnice s raskovanim završetkom u obliku slova S tipični su za venetsku regiju, a iz istog su se područja uvozile zdjele i tarionici što se može vidjeti na brojnim istarskim lokalitetima (Ibid. 266 – 268). O grčkoj keramici i središtima izvoza vidi Ibid. 272 – 278 s navedenom literaturom.

¹⁷⁸⁵ Vidi npr. Batović 1976, passim; Batović 1987, 386 – 387; Blečić 2007, 111; Barbarić 2010a, 59 itd.

¹⁷⁸⁶ Dvodijelne zmijolike fibule pojavljuju se kao inventar prve faze picenske kulture, a datiraju se u 10./9. st. pr. Kr. (Glogović 1989, 19 – 21; vidi više s literaturom u: Blečić 2007, 111, bilj. 11; Blečić Kavur 2014a, 128, bilj. 613). Na istočnoj obali Jadrana interpretiraju se kao italjski uvozi, poput fibula iz Osora i Klačenice (Glogović 1989, 19) ili kao stilski prilagođeni hibridni oblici, poput fibula iz Garica na Krku, Grižana, Novalje, Ljupča, Nina, Drvara itd. (Blečić 2007, 112; Blečić Kavur 2014a, 132). Nabrojani primjerci smatraju se radom domaćih obrtnika istočne jadranske obale i datiraju u 10./9. st. pr. Kr., odnosno I. fazu željeznog doba Liburnije prema tradicionalnoj kronologiji (npr. Batović 1981, 99; Glogović 2003, 76). Podrobnija rasprava o dataciji te kasnobrončanodobnoj ili željeznodobnoj pripadnosti u Blečić Kavur 2014a, 120 – 148.

¹⁷⁸⁷ Fibule s jantarom na luku smatraju se dijeljenim jadranskim materijalom, a najviše ih je nađeno na japodskom, liburnskom i picenskom prostoru (Blečić 2007, 114). U Liburniji se vjerojatno pojavljuju već od kraja 9., a korištene su u dugom vremenskom rasponu uz stilske varijacije sve do 4. stoljeća (Blečić Kavur i Podrug 2014, 76 i 88). U zapadnoj Italiji tipične su za II. stupanj picenske kulture, tj. 8. ili 7. st. pr. Kr. (Ibid. 76, bilj. 181). Veći broj pronađen je u sjevernoj Dalmaciji, Lici i Picenu (Batović 1976, 47, karta 47; Blečić 2007, 114, fig. 6).

¹⁷⁸⁸ Vidi bilješku 1774.

Vrbniku, a druga negdje na senjskom području idejno su i produkcijski povezane s picenskim primjercima datiranim prema metalnim nalazima u prelazak 10. na 9. stoljeće (slika 53).¹⁷⁸⁹

Od osmog stoljeća Liburni su intenzivirali komunikaciju s Picenom, a veze su održavali i s Venetom, obalama današnje regije Emilije Romagne i Daunije.¹⁷⁹⁰ Odnos s picenskim prostorom može se pratiti po rasprostranjenosti spiralnonaočalastih fibula liburnskog tipa (karta 49),¹⁷⁹¹ fibula tipa Osor,¹⁷⁹² britvi, mačeva s antenama, brončanih pojasa, pektoralnih spiralnih privjesaka, naušnica, ogrlica s jantarom i ostalog.¹⁷⁹³ U istom se razdoblju moda raskošnih pektoralna od dvije ploče s ptičjim glavama vjerojatno proširila iz liburnskog prostora u srednju pa kasnije u južnu Italiju (karta 50).¹⁷⁹⁴ Njihov jedinstveni oblik i rasprostranjenost u regiji Marche dobar su primjer prekojadranskog pomorskog prometa.

Iz Veneta su se u Liburniju uvozile situlaste posude oslikane crno-crvenim horizontalnim trakama, a nešto rjeđe i venetske glinene posude s metalnim zakovicama.¹⁷⁹⁵ O potencijalnom kontaktu s Etruščanima svjedoči i tzv. dama iz Čikata - rijedak primjer antropomorfne plastike na istočnoj jadranskoj obali (slika 54).¹⁷⁹⁶ Tome valja pridružiti još jedan kipić orantice s etruščanskim natpisom koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zadru, no njegovo je podrijetlo nepoznato.¹⁷⁹⁷

¹⁷⁸⁹ Blečić Kavur 2014a, 148.

¹⁷⁹⁰ Batović 1976, 44 i 57; 64 – 68; Majnarić-Pandžić 1998, 308.

¹⁷⁹¹ Proizvodnja spiralnonaočalastih fibula vjerojatno ima korijene u balkanskoj unutrašnjosti odakle se širila i postepeno razvijala (Sundwall 1943, 50 - 53). Spiralnonaočalaste fibule liburnskog tipa (ili tip A i C prema D'Ercole 2002, 208 - 211) sastoje od žičanih diskova i redovito su dvodijelne s prečkom na poledini. U modu istočne jadranske obale ulaze u 9./8. i traju do 7. stoljeća (Blečić Kavur 2010, 189 – 191; Blečić Kavur i Podrug 2014, 54, bilj. 93) ili prema starijoj kronologiji do 6. stoljeća (Batović 1976, 41; Glogović 1989, 22 – 24). Pojavljuju se prvo na istočnoj obali Jadrana, a zatim su vjerojatno prekomorskim putem stigle na zapad (Suić 1953a, 89- 97 ; D'Ercole 2002, 212; 217, bilj. 135; Glogović 2003, 54 – 55; Blečić 2007, 114). Ove su fibule učestale u grobovima sjeverne i srednje Dalmacije, Kvarnera, Picena i južne Italije (Batović 1976, 39, karta 4; Blečić 2007, 114, fig. 6). Na talijanskoj obali pronađen je još jedan tip spiralnonaočalastih fibula čije se podrijetlo povezuje s glasinačkom kulturom (D'Ercole 2002, 212).

¹⁷⁹² U Italiji ovaj tip pripada grupi italjskih *a disco* fibula koje su bile u modi tijekom 9. i 8. st. pr. Kr. Fibula tipa Osor i njezine varijante razvile su se iz italjskih tipova, a glavno obilježje im je dvodijelnost i visoko nadsvođeni luk od plosnatog lima (Glogović 1982, 75). Pojavljuju se vjerojatno tijekom prijelaza 9. na 8. stoljeće (Kukoč 2012.), a tipične su za liburnsku nošnju 8. i 7. st. pr. Kr., tj. II. fazu liburnske kulture (Ha C1/C2). Vidi više u: Glogović 1982, 83; Blečić 2007, 114.

¹⁷⁹³ Batović 1976, 62, 64.

¹⁷⁹⁴ Ibid. 63 i 49, karta 7.

¹⁷⁹⁵ Majnarić-Pandžić 1998, 308.

¹⁷⁹⁶ Kipić se datira u 7. st. pr. Kr. (Blečić Kavur 2014a, 17 sa starijom literaturom). Stilska analiza podrijetla ukazuje na sličnost s glavama kanopskih urni iz Chiusija, brončanim kipićima iz picenske nekropole Novilara-Servici i sitnim terakotnim kipićima iz grobnica Regolini-Galassi u Cerveteriju, Marsiliana D'Albegna, Populonijske i Satrika (Blečić Kavur 2014a, 21 – 23; 33 – 35). Vidi također: Kukoč 1985, 6 - 7; Majnarić-Pandžić 1998, 318.

¹⁷⁹⁷ Batović 1987, 368.

U sedmom i šestom stoljeću kontakt s Picenom bio je dominantan, ali se komunikacija istovremeno odvijala i s ostalim prekojadranskim regijama. Dokazi mreže razmjene su *protocertosa* fibule,¹⁷⁹⁸ pijavičaste fibule,¹⁷⁹⁹ brodolike fibule s dva ili tri puceta,¹⁸⁰⁰ a u dijeljenu materijalnu kulturu i dalje pripadaju spiralni privjesci i narukvice.¹⁸⁰¹ Od 7. st. pr. Kr. prenosili su se privjesci u obliku kotača, dok je jedan privjesak u obliku praporca balkanskog tipa pronađen u Salapiji i datira se u drugu polovicu 6. stoljeća.¹⁸⁰² Krajem 6. stoljeća u Dauniji se pojavljuju stilizirani antropomorfni privjesci koji su možda idejno nastali iz liburnskih primjeraka 7. stoljeća načinjenih od jantara ili bronce (slika 55).¹⁸⁰³ Sudeći po Batovićevoj arheološko-povijesnoj hipotezi, prekojadranski kontakt, osobito Liburna s Picenom, oslabio je tijekom 5. stoljeća zbog grčko-etrušćanske pomorske dominacije.¹⁸⁰⁴ Ipak, nalazi atičke crnofiguralne i crvenofiguralne keramike dokazuju da su pomorske veze s trgovačkim središtima zapadnog i južnog Jadrana i dalje bile aktivne.¹⁸⁰⁵ *Certosa* fibule koje se u raznim varijacijama pojavljuju od 6. do 4. st. pr. Kr. nastavile su kolati između sjeverne Dalmacije, Kvarnera, doline rijeke Pad i Daunije.¹⁸⁰⁶

Ovaj kratak pregled donosi najreprezentativnije primjerke, a listi predmeta mogli bi se pridodati i brojni drugi koji su pronađeni u manjem broju.¹⁸⁰⁷ U kronološkom smislu neke bi

¹⁷⁹⁸ U Italiji su fibule tipa *protocertosa* obilježile sredinu i drugu polovicu 7. stoljeća. Za picensko područje, to je relativno pouzdano određeno, jer su ondje izdvojene kao glavni tip ženske opreme tijekom IV A/B faze. Kronologija je sinkronizirana s istim primjercima nađenim u Apuliji, južnoj Italiji i Venetu (Blečić Kavur i Podrug 2014, 51, bilj. 76 - 78). Iako je starija literatura *protocertosa* fibule iz Liburnije smjestila od druge polovice 6. pa sve do 5. stoljeća (npr. Batović 1976, 44; Glogović 1989, 42; Idem 2003, 77 - 78), Martina Blečić Kavur i Emil Podrug (2014, 55) predlažu dataciju od sredine 7. pa uz stilske promjene sve do 5. stoljeća. Različiti tipovi *protocertosa* tipova (detaljno kod Peroni 1976, 97 - 101), među ostalim i tzv. *protocertosa* fibula Baška tipa, pronađeni su na objema jadranskim obalama (Batović 1976, 44, 49 i 51, karte 8 i 9; Blečić 2007, 116- 117, fig. 6; Blečić Kavur i Podrug 2014, 49 - 56).

¹⁷⁹⁹ Pijavičaste fibule s dugom nogom izrađivale su se u Italiji od početka 7. st. pr. Kr. i istovremeno se razvijale na estensko-padskom području s *protocertosa* fibulama (Blečić Kavur i Podrug 2014, 53, bilj. 87). Iako je ova vrsta fibule atipična za liburnski prostor, u Osoru i Ninu pojavljuje se prijelazni oblik koji je povezan s utjecajima iz Este IIB/IIC i Bologna IIA kulturnih krugova (Blečić 2007, 115 i bilj. 53).

¹⁸⁰⁰ U Italiji je ovaj tip fibule izrađivan krajem 7. i kroz 6. stoljeće, tj. pripada picenskoj IV A fazi (Blečić 2007, 116, bilj. 61). Na istočnoj jadranskoj obali postao je popularan na japodskom i histarskom teritoriju, a nešto manje kod Liburna. Zbog zemljopisne raspodjele lokaliteta s brodolikim fibulama, pretpostavlja se da je moda mogla doći prekomorskim putem (Ibid. 116). O brodolikim fibulama s dva puceta i njihovoj rasprostranjenosti u Dauniji, Picenu i na istočnoj obali Jadrana vidi u D'Ercole 2002, 218.

¹⁸⁰¹ Batović 1976, 70.

¹⁸⁰² D'Ercole 2002, 228 - 232.

¹⁸⁰³ Maria Cecilia D'Ercole (2002, 235) datira ih od 7. do 6. st. pr. Kr. prema spiralnim fibulama, dok po tradicionalnoj kronologiji Šime Batovića (1987, 368) privjesci pripadaju 6. i 5. st. pr. Kr. O daunijskim primjercima detaljnije D'Ercole 2002, 235 - 236.

¹⁸⁰⁴ Batović 1976, 57 i 70.

¹⁸⁰⁵ Majnarić-Pandžić 1998, 314 - 316. Vidi više o grčkim nalazima ovog razdoblja u cjelini II, poglavlje 5.2.

¹⁸⁰⁶ D'Ercole 2002, 224 - 226.

¹⁸⁰⁷ Takav materijal detaljno su izdvojili i analizirali Šime Batović (1976, 32 - 73; 1987, 386- 387) i Renato Peroni (1976, 97 - 112).

zaključke o podrijetlu i razvoju specifičnih predmeta trebalo preispitati,¹⁸⁰⁸ no odabrani primjeri valjano služe interpretaciji dinamičnog kontakta populacija Kvarnera i sjeverne Dalmacije sa zapadnom obalom Jadrana.

2.1.3. KONTAKT SREDNJE I JUŽNE DALMACIJE SA ZAPADNOM JADRANSKOM OBALOM

Srednjo- i južnojadransko područje (ugrubo od Krke do Neretve zajedno sa srednjodalmatinskim otocima) gravitiralo je zapadnobalkanskom ili liburnskom području još od kraja brončanog doba.¹⁸⁰⁹ Kronologija starijeg željeznog doba ovog kulturnog kompleksa temelji se na stratigrafijama gradinskih naselja jugozapadne Bosne (npr. Krehin Gradac i Otok kod Vitine).¹⁸¹⁰ Zbog slabe istraženosti priobalnih i otočkih gradina te pripadajućih nekropola, manje je arheoloških dokaza za definiranje konstantne prekojadranske povezanosti. Ipak, na srednjodalmatinskim otocima postojao je zamjetan liburnski utjecaj od 8. stoljeća, a od sredine 6. stoljeća povećao se broj robe i nakita s dijeljenim jadranskim obilježjima.¹⁸¹¹ Nedavna istraživanja na bračkoj gradini Rat potvrdila su takav obrazac. Tragove razmjene s prekojadranskim svijetom dokazuju nalazi daunijske keramike koja se datira od 8. do 6. st. pr. Kr., a grčki uvoz 6. i 5. stoljeća upućuje na kontakt s južnom Italijom.¹⁸¹² Slično potvrđuju i nalazi s više gradine Talež ili iz Trogira.¹⁸¹³ Prema ulomcima uvezenih apulskih i korintskih vaza, Boško Marijan smatra da su stanovnici donje Neretve i južne Dalmacije razvijali veze sa srednjom i južnom Italijom tijekom 7. i 6. stoljeća.¹⁸¹⁴ Sudeći po fibulama iz Stona, Lokruma i Cavtata, južna je Dalmacija održavala aktivne pomorske veze s liburnskim područjem, ali nije isključeno da su neki primjerci onamo

¹⁸⁰⁸ Novu stilsku, kronološku i pripadničku analizu nekih tipova predmeta (osobito fibula i igala) učinila je Martina Blečić Kavur. Vidi npr. u Blečić 2007, 111 – 116; Blečić Kavur 2014a, 105 – 149; Blečić Kavur i Podrug 2014, 39 – 83.

¹⁸⁰⁹ Čović 1987b, 478 – 479; Majnarić-Pandžić 1998, 319 – 320.

¹⁸¹⁰ Čović 1987b, 447.

¹⁸¹¹ Čović 1987b, 479 – 480. Primjerice, to su *protocertosa* fibule koje se pojavljuju na obje jadranske obale (v. Batović 1976, 51, karta 8).

¹⁸¹² Barbarić 2006, 58 – 59; Idem 2010b, 161.

¹⁸¹³ Za Talež: Katić 2009, 36. Za Trogir: Kirigin i Paraman 2020.

¹⁸¹⁴ Marijan 2001, 82; 84. U Marijanovom članku nabraja se niz predmeta italiskog i grčko-etrusćanskog podrijetla koji su mogli stići u naselja južnojadranskog zaleđa prekojadranskim putem.

stigli i prekojadranskim putem iz Picena ili južne Italije.¹⁸¹⁵ Isto se može predložiti na temelju fibula s dva puceta na luku koje se pojavljuju od sredine 6. st. pr. Kr. u široj okolini Ljubuškog.¹⁸¹⁶

Neki brončani predmeti iz Glasinca s prijelaza 8. na 7. st. pr. Kr. stilski se povezuju s radionicama grčkih naseobina južne Italije. To su posude s naperlanim rubom (*Perlrandbecken*) i fijale s narebrenim stijenkama (*Zungenphialen*) iz kneževskih grobova na Ilijaku (tumul II), Osovu (tumul II, grob 2) i Čitlucima (tumul I, grob 5) [slika 56].¹⁸¹⁷ Osim ovih posuda, Biba Teržan pretpostavila je da su i korintske kacige stizale iz južne Italije do glasinačkih naselja.¹⁸¹⁸ Spomenuti predmeti južnoitalskog podrijetla vjerojatno su preneseni na Balkan prekojadranskim putem.¹⁸¹⁹ Čini se da su glavna razmjenska čvorišta bila na obalama današnje Albanije, odakle je grčka roba posredno stizala prema unutrašnjosti. Tome u prilog ide povezanost materijalne kulture naroda koji su živjeli od matičnog glasinačkog područja do sjeverne Albanije, Skadra i rijeke Mati u prijelazu 8. na 7. st. pr. Kr.¹⁸²⁰ Isti putevi razmjene i intenzivnije širenje grčke robe prema autohtonim središtima središnjeg Balkana primjećuju se i nakon osnutka Epidamna i Apolonije.¹⁸²¹

Tok rijeke Neretve jedini je prirodni put od dalmatinske obale do bosanske unutrašnjosti. Ipak, riječni koridor nije bio vrlo pogodan za komunikaciju.¹⁸²² Razmjenske su se veze mogle odvijati do uskog kanjona između Prenja i Čvrsnice, odakle se put vjerojatno nastavljao Podveležjem, Nevesinjskim poljem sve do srednje Bosne.¹⁸²³ Unatoč prirodnim preprekama, u starijoj se literaturi ova ruta smatrala osnovnim pravcem cirkuliranja grčkih uvezenih predmeta prema Glasincu.¹⁸²⁴ Maja Parović Pešikan predložila je da se komunikacija Neretvom nije odvijala u značajnoj mjeri tijekom 7. i 6. st. pr. Kr., no nalaz posude s prepiskom etruščansko-umbrijskog natpisa iz Poda kod Bugojna s početka 6. st. pr. Kr. sugerira da takvu mogućnost ne treba posve

¹⁸¹⁵ Batović 1988, 62.

¹⁸¹⁶ Odža 2010, 183.

¹⁸¹⁷ Benac i Čović 1957, 70 ; 73; 75.

¹⁸¹⁸ Teržan 1995, 88 – 89.

¹⁸¹⁹ Maja Parović-Pešikan (1960, 38) spominje alternativni put od središnje do sjeverne Italije pa preko alpskog prostora do rijeke Save. Od tamo bi se roba širila do Drine i kod današnjeg Višegrada prema unutrašnjosti do Glasinca. O toj ruti piše i Hrvoje Potrebica (2004, 212).

¹⁸²⁰ Borivoj Čović (1987b, 636) naziva ovu razvojnu fazu kulturom Glasinac-Mati i definira ju kao jedinstvenu cjelinu.

¹⁸²¹ Vidi opširnije u cjelini II, poglavlje 3.2.

¹⁸²² Kratki kronološki pregled uloge Neretve od prapovijesti do rimskog doba u: Marijan 2001, 15 – 16; Manenica 2012, 280 – 282. Vidi više u cjelini V, poglavlje 3.2.3.

¹⁸²³ Marijan 2001, 16.

¹⁸²⁴ Tako još Novak 1955, 4 – 5. Mladen Nikolanci (1989d, 94, bilj. 52) je primjerice smatrao da su knemide iz Ilijaka (8./7. st. pr. Kr.) mogle stići u Glasinac samo neretvanskim putem. Svijest o funkcioniranju kontinentalnih balkanskih lanaca razmjene sugerira da ne valja donositi jednosmjerne zaključke.

isključiti.¹⁸²⁵ Etrušćanska i grčka roba dolazila je do Ošanjica tijekom 6. i 5. st. pr. Kr.,¹⁸²⁶ a čini se da je neretvanski plovni put zaživio u većim razmjerima tek od 4. st. pr. Kr. kad su na istočnoj jadranskoj obali utemeljeni Isa i Far.¹⁸²⁷ Od tada trgovačku razmjenu spominju i grčki pisci, ističući zemljopisni kuriozitet spone Crnog i Jadranskog mora (Theopomp. ap Strab. VII, 5, 9; Ps. Arist. *De mir.* 104).

Iako je za najranije južnoitalske predmete u glasinačkoj kulturi razumnije pretpostaviti da su stigli preko albanske obale, od kraja 7. st. pr. Kr. pa nadalje bilo bi preambiciozno izolirati tek jedan mogući pravac. Naime, razvoj Epidamna, Apolonije te grčkih naselja na sjeveru Egeja i zapadnim obalama Crnog mora usložio je sustave razmjene pa se od tada izdvaja nekoliko potencijalnih lanaca kolanja grčke robe prema unutrašnjosti.¹⁸²⁸

Osim grčkog materijala, komunikacija dolinom Neretve može se pretpostaviti i na osnovi urođeničkih nalaza. Primjerice, u bogatim grobovima daunijskih lokaliteta Cupola, Salapija i Canosa pronađen je tip spiralnonaočaste fibule koji je tipičan za glasinačku kulturu, a primjerci se široko datiraju - od 8. do 6. st. pr. Kr.¹⁸²⁹

2.2. DISTIBUCIJA DAUNIJSKE KERAMIKE - PRIMJER UMREŽENOSTI JADRANSKOG SVIJETA U STARIJE ŽELJEZNO DOBA

Najreprezentativniji pokazatelj okojadranske razmjene u starijem željeznom dobu je cirkulacija sjevernoapulske ili daunijske keramike. Bila je izrađivana od žućkaste, ružičasto-narančaste ili smeđe gline s premazom i apliciranim ornamentima geometrijskih motiva crne, tamnosmeđe ili kasnije crvene boje. Od 10. do kraja 5. stoljeća proizvodila se ručno ili na sporo rotirajućem kolu, dok je brzo rotirajuće uvedeno tek u posljednjoj fazi, odnosno nakon spomenutog perioda.¹⁸³⁰

¹⁸²⁵ Parović-Pešikan 1960, 36 – 37. O nalazima iz Poda kod Bugojna: Čović 1983, 152 – 154; Idem 1987c, 516, 523; Vasić 1992, 55.

¹⁸²⁶ Vasić 1992, 55; Marijan 2001, 118; Kirigin 2010e, 148; Busuladžić 2020, 181 - 183.

¹⁸²⁷ Potrebica 2004, 213.

¹⁸²⁸ Opširnije o tom u Potrebica 2004, 158 – 167; 212 – 217.

¹⁸²⁹ John Alexander (1965, 11 - 13) naglasio je srednjobosansko podrijetlo ovih fibula. Analiza daunijskih primjeraka u D'Ercole 2002, 212 – 214.

¹⁸³⁰ Yntema 1990, 31; 327 – 329.

Nekoliko stilskih etapa daunijske keramike datira se od 9. do 4. stoljeća, a detaljnu kronološku podjelu učinili su Ettore De Juliis i Douwe Yntema.¹⁸³¹ Posude su se intenzivno izvozile iz matične daunijsko-apulske regije od 8. pa do kraja 6. st. pr. Kr. Urođenici sjeverne Apulije distribuirali su ih u dva osnovna smjera. Prvi je bio prema obalama Tirenskog mora pa u Kampaniju i južnu Etruriju, a drugi prema obalama jadranskog bazena.¹⁸³² Najveća koncentracija primjećuje se uzduž istočne i zapadne jadranske obale, a ima je u većem broju u dolini rijeke Pad i kranjskom bazenu.¹⁸³³ Daunijska je keramika jedini negrčki proizvod u Jadranu vidljiv u arheološkom kontekstu koji se tijekom starijeg željeznog doba prenosio prekomorskim putovima na veliku udaljenost.¹⁸³⁴

Distribucija robe prema istočnoj obali jadranskog zaljeva primjećuje se od početka proizvodnje keramike u matičnom prostoru. Fragmenti južnoitalske ranogeometrijske keramike (9. st.) pronađeni su u Šibeniku i na Hvaru te svjedoče o ranim kontaktima obiju jadranskih obala (slika 57).¹⁸³⁵ Daunijska srednjogeometrijska keramika (kraj 9. i 8. st.) nađena je na istočnoj obali u Krasu, Istri, Kvarneru, sjevernoj i srednjoj Dalmaciji.¹⁸³⁶ Između 8. i 7. stoljeća stizala je u Marche (Cupra Marittima, Ankona, Novilara) i Veneto (osobito Padova).¹⁸³⁷ Od ovog razdoblja valjano je govoriti o aktivnoj razmjeni.

U 7. i 6. stoljeću izvoz daunijske keramike na zapadnu i istočnu jadransku obalu dosegao je vrhunac.¹⁸³⁸ U grobnici središnjeg prostora hrama B u Nezakciju od ukupno 50 urni najveći je udio

¹⁸³¹ Daunijski stil potječe iz velike obitelji japiške protogeometrijske keramike (10. i 9. st. pr. Kr.). Ettore M. De Juliis (1977; 1978) razvio je kronologiju koja se proteže kroz pet stoljeća. To su 4 stupnja razvoja: geometrijski protodaunijski (9. i 8. st.), subgeometrijski daunijski stil I (700. – 550.), subgeometrijski daunijski stil II (550. – 400.) i subgeometrijski daunijski stil III (400. – 300.). Dataciju je nadopunio Douwe Yntema (1990). On smatra da se daunijska subgeometrijska produkcija razvijala unutar dvije velike grupe - južnoitalske protogeometrijske (11. i rano 9. st. pr. Kr.) i južnoitalske ranogeometrijske (9. st.). Autor poistovjećuje južnoitalsku protogeometrijsku s japiškom protogeometrijskom keramikom i smatra da su na njezin nastanak utjecali mikenski uvozi i lokalna vilanovska tradicija (Yntema 1990, 19 – 26). Alternativno tumačenje teži povezati njezin nastanak s utjecajem slikane keramike zapadnih perifernih regija Grčke (vidi npr. D'Ercole 2002, 292, bilj. 6). Ipak, zbog ograničenog broja nalaza kronologija najranijih perioda (od 11. do ranog 9. stoljeća) nije posve pouzdana (Ibid. 220). Za kasnija razdoblja Douwe Yntema (1990, 226 – 231) nadogrudio je De Juliisovu kronologiju i definirao dva nova horizonta: daunijski srednjogeometrijski (od kraja 9. do kraja 8. st.) i daunijski kasnogeometrijski stil (prva polovica 7. st.).

¹⁸³² D'Ercole 2002, 292 – 293.

¹⁸³³ Ibid. 292 – 293.

¹⁸³⁴ D'Ercole 2002, 309 – 310; Idem 2006, 94.

¹⁸³⁵ Ove nalaze definirao je Nikša Petrić (1997/1998, 44, 46 – 47).

¹⁸³⁶ Za Nezakciju, Nin i definiranje srednjogeometrijskih nalaza vidi Yntema 1990, 221. Fragmente s ostalih lokaliteta vidi u: Mihovilić 2013, 184, 192; Petrić 1999, 45; Barbarić 2006, 57 – 58; Poli 2007, 432 – 433; Čondić i Vuković 2017, 74 – 77; Kirigin i Paraman 2020, 41, bilj. 50 i dr.

¹⁸³⁷ Malnati 2000, 73 – 74, bilj. 47 – 48.

¹⁸³⁸ D'Ercole 2006, 97.

daunijskih posuda (slika 58).¹⁸³⁹ Složeni i dinamičan sustav razmjene odvijao se u nekoliko jadranskih regija, najviše u Picenu i dolini rijeke Pad,¹⁸⁴⁰ a na istoku u Krasu, Kranjskoj, Istri (prema dosadašnjim istraživanjima osobito Nezakcij i Picugi), Kvarneru, sjevernoj Dalmaciji (osobito Nin i Zadar) te na srednjodalmatinskim otocima i kopnu.¹⁸⁴¹ Ulomak daunijske ili peucetske posude iz pećine Rača na Lastovu zajedno s jednim primjerkom kasnodaunijske posude 5./4. st. pr. Kr. s pučinske Palagruže za sada su najjužniji objavljeni nalazi.¹⁸⁴² Na kopnu su takvi daunijski vrčevi s Grada kod Nakovane i iz gomila kod Orebića¹⁸⁴³ te jedan krater i nekoliko ulomaka s hercegovačke gradine Prenj kod Stoca.¹⁸⁴⁴ Valja istaknuti da razlog izostanka daunijske keramike na jugu Dalmacije i u Crnoj Gori može biti stanje slabe istraženosti i objave materijala.¹⁸⁴⁵

Nekoliko regionalnih varijanta daunijske keramike razvilo se od sredine 7. st. pr. Kr. To možda ukazuje na specijalizaciju proizvodnje temeljenu na tržišnoj potražnji.¹⁸⁴⁶ Ulomaka i posuda južnodaunijske subgeometrijske I faze (650./625. – 550./525. g. pr. Kr.) ima puno u Peucetiji, na poluotoku Gargano, u Picenu, padskoj dolini, Kranjskoj, Istri i Dalmaciji.¹⁸⁴⁷

Slijedi razdoblje u kojem se količina izvoza smanjila. Južnodaunijska subgeometrijska II keramika dijeli se u dvije faze: IIA (550./525. – 475./450. g. pr. Kr.) i IIB (475./450 – 375./350. g. pr. Kr.).¹⁸⁴⁸ Njezina se proizvodnja opisuje kao repetitivna i monotona.¹⁸⁴⁹ Tijekom prve faze (550./525. – 475./450. g. pr. Kr.) proizvođači su izgubili tirensko i južnoitalsko tržište, a keramika

¹⁸³⁹ Mihovilić 1983, 92.

¹⁸⁴⁰ D'Ercole 2002, 292 – 304; Idem 2006, 95, karta 3 i 97. Picensko područje promatra se kao potencijalni distributer daunijske keramike prema dolini Pada i južnoj Etruriji (De Juliis 1978, 17 – 20; Luni 1995, 216). Ipak, posude su onamo mogle stići i preko Kampanije koja je bila izravno povezana s Daunijom i Apulijom (Colonna 1974, 299 – 302). Taj se kontakt može pratiti od zadnje četvrtine 8. st. pr. Kr. (De Juliis 1977, 81).

¹⁸⁴¹ Za Kras: Poli 2007, 431 – 433. Za Istru i Liburniju: Batović 1971, 43; Lisičar 1973, 26; Batović 1973, 389 – 421; Idem 1974, 165 – 166; Idem 1976, 45, karta 5; 58 – 61; Idem 1990, 157; Idem 2003, 307; Kurilić 2010, 36; Čelhar 2012/2013, 229, bilj. 9; Mihovilić 2013, 198; Čelhar i Borzić 2016, 69– 104; Čondić i Vuković 2017, 77 –81; za srednju i južnu Dalmaciju: Petrić 1993, 220; 1997/1998, 43 – 47; Gaffney et al. 2002, 36 – 38; Barbarić 2006, 58 – 59; Šuta 2016, 29; Borzić 2017, 63 – 64. Za zapadnu Hercegovinu: Busuladžić 2020, 184– 185. Općenito vidi: Šešelj 2009, 433; Barbarić 2010a, 59; Zaninović 2015, 86, bilj. 30 – 31.

¹⁸⁴² Šešelj 2009, 433, bilj. 252, fig. 24; Kirgin et al. 2009, 139.

¹⁸⁴³ Petrić 1999, 45 i bilj. 15; Marijan 2001, 22.

¹⁸⁴⁴ Marijan 2001, 20, 155; Busuladžić 2020, 184.

¹⁸⁴⁵ Barbarić 2010a, 59.

¹⁸⁴⁶ D'Ercole 2002, 297 – 300.

¹⁸⁴⁷ Prema Ynteminoj (1979, 13) analizi, većina objavljenih nalaza s istočne jadranske obale pripadala bi ovoj fazi. Njegov zaključak prenosi i spominje Maria Cecilia D'Ercole (2002, 298, bilj. 41 – 42; 2006, 97) uz naglasak da je broj nalaza u konstantnom porastu.

¹⁸⁴⁸ Yntema 1990, 249 – 271.

¹⁸⁴⁹ D'Ercole 2002, 300.

se više ne pojavljuje ni u kulturama Dolenjske i Notranjske.¹⁸⁵⁰ Međutim, na istočnoj obali Jadrana uvoz i dalje postoji. Subgeometrijski IIA nalazi dominantni su na histarskom, liburnskom i srednjodalmatinskom prostoru, a na zapadu u Venetu i Picenu.¹⁸⁵¹ Još jedan potencijalni dokaz komunikacije s južnom Italijom su apulski pitosi, izvađeni u murterskom akvatoriju, a možda pripadaju 6. st. pr. Kr.¹⁸⁵² Ulomaka sličnih posuda ima na lokalitetima sjeverne Dalmacije i u slojevima željeznodobnog Trogira.¹⁸⁵³

Od 5. st. pr. Kr. rasprostranjenost daunijske keramike uglavnom je ograničena na matično područje. Douwe Yntema tvrdi da su daunijske slikane posude prestale biti poželjne u razmjeni.¹⁸⁵⁴ Ipak, primjeraka izrađenih na brzom lončarskom kolu ima i dalje u Istri, ali ne u količini kao u prethodnim razdobljima.¹⁸⁵⁵ U Nezakciju se pojavljuju sve do kasnog 5. stoljeća što se interpretira kao održavanje veza istarskog stanovništva s južnom Italijom.¹⁸⁵⁶

Osim razvijene distribucijske mreže daunijske keramike, među nekim urođeničkim zajednicama pojavila se ideja oponašanja. U regiji Molise raznolike se imitacije pojavljuju na lokalitetima Termoli, Larino i Guglionesi tijekom 7. i 6. st. pr. Kr.¹⁸⁵⁷ Daunijska matrica prepoznata je i na krateru s linijom trokuta koji pripada inventaru autohtone keramike prve polovice 6. stoljeća dolenjskog Dragatuša (slika 59, C).¹⁸⁵⁸ Oponašanje se vidi i na krateru iz Picuga koji je izrađen od fino polirane, crveno pečene keramike (slika 59, A). Na ramenu ima plastične girlande između horizontalnih ručki i sličan je imitacijama iz Dolenjske.¹⁸⁵⁹ Kristina Mihovilić prepoznaje daunijski uzor za izradu i na loptastoj urni i urnama tipa Timavo iz Nezakcija.¹⁸⁶⁰

¹⁸⁵⁰ Yntema 1990, 257; D'Ercole 2002, 300.

¹⁸⁵¹ Općenito za istočnu jadransku obalu: Batović 1976, 61; Petrić 1980, 199 – 200; Yntema 1990, 256; D'Ercole 2002, 301; Kirigin i Paraman 2020, 40. Za Istru: Mihovilić 2013, 238 i 260-262. Objava novih nalaza iz sonde u središtu Zadra u Čondić i Vuković 2017, 81 – 83; za srednju Dalmaciju vidi Petrić 1999, 44 – 46.

¹⁸⁵² Brusić, Jurišić, Krnčević 2001, 29 – 30. Prema podatku iz 2010. godine, brodolom je još neistražen (Kurilić 2010, 37). Prema usmenoj informaciji prof. Irene Radić Rossi, ovi su nalazi slučajno izvađeni ribarskim mrežama pa se postojanje brodoloma samo pretpostavlja. Dataciju pitosa bi valjalo preispitati.

¹⁸⁵³ Kirigin i Paraman 2020, 38.

¹⁸⁵⁴ Yntema 1990, 328 – 329.

¹⁸⁵⁵ Mihovilić 2013, 270 – 272 i bilj. 21.

¹⁸⁵⁶ Majnarić-Pandžić 1998, 257.

¹⁸⁵⁷ Moliške su populacije najviše imitirale ole s ukrasom sjevernodaunijske subgeometrijske I faze koje se kronološki smještaju od treće ili četvrte četvrtine 7. st. pa do kraja 6. stoljeća (Yntema 1990, 249). Više o ovim imitacijama u D'Ercole 2002, 304 – 306; Idem 2006, 96 – 97, fig. 4.

¹⁸⁵⁸ Urođenički se predmet (Yntema 1990, 244– 245; T. 223) uspoređuje s daunijskim tipom kratera na nozi (tzv. *Foot Crater*) koji se datira između 650/625. i 550/525. godine. Kronološko određivanje kratera na nozi u Yntema 1979, 10 – 12; Dular 1982, 154 – 155, T. 20; 168 – 172; Yntema 1990, 241.

¹⁸⁵⁹ Mihovilić 2013, 238 prema Dular 1982, 57-58.

¹⁸⁶⁰ Mihovilić 2013, 238.

2.3. POMORSKA EKOSFERA JADRANSKOG ZALJEVA

Sudeći prema arheološkom materijalu, kontakt stanovništva zapadne i istočne jadranske obale odvijao se aktivno kroz starije željezno doba. Logika nalaže da se razmjena velikim dijelom odvijala pomorskim putem. Prema tipološkoj analizi grobnih cjelina i materijalu istraženih naselja, valja zaključiti da je postojao kontinuitet prekojadranskih veza što znači da se svijest o društveno-ekonomskim potencijalima nasuprotnih obala nije gubila kroz stoljeća. Jadranski zaljev zato treba promatrati kao *pomorsku ekosferu*, utemeljenu na zemljopisnim predispozicijama uskog mora.¹⁸⁶¹ U ovom se poglavlju namjeravamo usredotočiti na dva aspekta pomorske ekosfere: djelovanje prekojadranskih plovidbenih putova i opća društveno-ekonomska kretanja među urođeničkim zajednicama.

2.3.1. PLOVIDBA I PLOVIDBENE RUTE

Drveni šivani brod iz uvale Zambratija kod Umaga koji pripada kasnom brončanom dobu za sada je jedini primjer prapovijesnog urođeničkog plovila na istočnoj obali Jadrana.¹⁸⁶² Iz Barena del Vigno na sjeveru Venecijanske lagune potječe ulomak daske šivanog broda koji se datira oko 6. st. pr. Kr.,¹⁸⁶³ a mnogi primjeri potvrđuju baštinjenje iste tehnike konstrukcije sve do rimskih vremena podjednako na istočnoj i zapadnoj obali Jadrana.¹⁸⁶⁴ Šivani su brodovi plitkog gaza pa su pogodni za pomorski krajolik razvedene istočnojadranske obale i sjevernojadranskih laguna. Praktični su za kabotažnu plovidbu i prijevoz raznovrsnog tereta. Budući da im je konstrukcija lakša, može ih se jednostavno izvlačiti na obalu. Značajniji je nedostatak povišena vjerojatnost od prodora vode kroz spojeve pa ih je bilo nužno popravljati svake godine.¹⁸⁶⁵

¹⁸⁶¹ Vidi u uvodu, poglavlje 3.1.

¹⁸⁶² O zambratijskom brodu: Koncani Uhač i Uhač 2012, 533 – 537. Radiokarbonskim mjerenjima brod se datira od posljednje četvrtine 12. st do posljednje četvrtine 10. st. pr. Kr. (Koncani Uhač i Uhač 2012, 534; Pomey i Boetto 2019, 8). Zatonski brodovi u: Brusić i Domjan 1985, 67 – 85; Batović 1987, 378; Stipčević 1989, 140 – 141.

¹⁸⁶³ Beltrame, 2002a, 365 i fig. 16. O dataciji: Pomey i Boetto 2019, 12.

¹⁸⁶⁴ Na istoku su pozicije Pula, Caska, Zaton, a na zapadu Cavanella d'Adige, Comacchio, Stella, Lido di Venezia, San Francesco del Deserto, Marcon, Meolo, Corte Cavanella, Padova, Akvileja, Santa Maria in Padovetere, Cervia i Pomposa. Vidi detaljno s datacijom pojedinih u Pomey i Boetto 2019, 12 -16.

¹⁸⁶⁵ Gilbert 1998, 46 – 47.

Pomorska orijentiranost okojadranskih naroda zasniva se i na drugoj vrsti izvora - likovnim prikazima brodova.¹⁸⁶⁶ Četiri takva potječu s daunijskih stela Sipontske lagune i datiraju se od 7. do sredine 6. stoljeća (slika 60).¹⁸⁶⁷ Dominantna obilježja triju prikaza su zaobljeni trup, kljun na pramcu te kvadratno ili pravokutno jedro, dok je četvrti brodić ribarskog tipa na vesla. Osim daunijskih, znamenita je i stela iz picenske Novilare na kojoj su dva broda s ratnicima u sukobu te veliki brod s križnim jedrom i veslačima (slika 60, F). Prema stilskim obilježjima novilarski se brodovi datiraju u 7. st. pr. Kr.¹⁸⁶⁸

Na istočnoj obali Jadrana prikazi brodova su rjeđi. Stilizirani primjer prepoznaje se na knemidi iz 8./7. st. pr. Kr., a pripada inventaru s Ilijaka glasinačke kulture (slika 61).¹⁸⁶⁹ Irena Radić Rossi na tom prikazu prepoznaje zoomorfnu pulenu, valosjek na pramcu, upravljačko veslo, križno jedro i istaknuti produžetak krme.¹⁸⁷⁰ Brod je urezan i na nezakcijskoj brončanoj situli iz 6. st. pr. Kr. Ima veliku oblu koblicu poput trgovačkih brodova, pogonska snaga su veslači, a upravljačko je veslo veliko i asimetrično (slika 62).¹⁸⁷¹ Brojni kasniji primjeri, poput prikaza s novca Daorsa i Labeata ili svjedočanstava pisanih vrela potvrđuju snažnu pomorsku orijentiranost jadranskih naroda.¹⁸⁷²

Pomorske rute autohtonih naroda mogu se rekonstruirati pomoću arheoloških nalaza. S obzirom na glavnu os Jadrana u smjeru SZ-JI postoji nekoliko „okomitih“ ruta kojima su autohtoni narodi vjerojatno plovili.¹⁸⁷³ Istra je najbliže smještena zapadnim obalama Jadrana, dok je sjeverozapadni dio poluotoka nedaleko od gornjeg Veneta.¹⁸⁷⁴ Osim kabotažne plovidbe uz Tršćanski zaljev, pogodne točke za otisnuće prema sjeveroistočnoj Italiji i delti rijeke Pad su Brijuni i pozicija današnjeg Rovinja odakle je udaljenost do nasuprotnog kopna bila između 54 i

¹⁸⁶⁶ D'Ercole 2002, 333 - 338; Radić Rossi 2010, 94.

¹⁸⁶⁷ Nekad su se stole datirale od 7. do kraja 5. stoljeća (Nava 1980, 43 – 44). Ipak, u novijoj analizi Maria Luisa Nava opredjeljuje se za dataciju od 7. do sredine 6. stoljeća, tvrdeći da distinktivni daunijski likovni izražaj od tada slabi (Nava 1988, 197 – 188).

¹⁸⁶⁸ Nava 1980, 34. Više o usporedbi picenskih brodova s onima iz Daunije vidi u Bonino 1975, 11 – 20.

¹⁸⁶⁹ Benac i Čović 1957, 11, 36, T. XVI; Mihovilić 2004b, 105, fig. 13.

¹⁸⁷⁰ Radić Rossi 2010, 94.

¹⁸⁷¹ Mihovilić 2004b, 101; Idem 2013, 246 i 248, fig. 167.

¹⁸⁷² Sažeti prikaz vidi u Stipčević 1989, 139 – 143; Radić Rossi 2010, 94.

¹⁸⁷³ Sve razdaljine dalje u tekstu izračunate su pomoću programa *Google Earth* (<https://earth.google.com/>). Misli se na rute koje su više-manje okomite na osnovnu jadransku os koja se na zemljovidu može povući od Maranske lagune na sjeveru do sredine Otrantskih vrata na jugu.

¹⁸⁷⁴ Primjerice, današnja udaljenost od Savudrijskog rta do Maranske lagune manja je od 40 km. Od Umaga do Venecijanske lagune razdaljina je oko 90 km.

65 Nm.¹⁸⁷⁵ Od Istre prema jugu, udaljenost od Pule do Ankone iznosi oko 75,5 Nm. Nije na uzgred spomenuti da istu pomorsku vezu rutu ističe i Plinije Stariji (NH, III, 129) u 1. st. nove ere. S druge strane, čini se da je najlogičnija poveznica Kvarnera i zapadne Italije ruta od Osora do Pesare čija je zračna udaljenost oko 78 Nm.¹⁸⁷⁶ Međutim, ako se plovi preko Unija i Suska razdaljina je kraća za još 11 Nm.

Sjevernodalmatinska plovidbena ruta proteže se od Zadra preko Dugog otoka do Ankone.¹⁸⁷⁷ Ne računajući plovību kroz zadarski arhipelag, pučinska udaljenost od dugootočkog Velog Rata do Ankone ili Numane malo je veća od 65 Nm. Važan istočnojadranski orijentir je rt Ploča. Od tamo do nasuprotne jadranske obale udaljenost iznosi između 92 i 102,5 Nm.

Južnije od poluotoka Bosoljine izdvaja se dominantan pomorski pravac koji spaja središnju Dalmaciju s Apeninskim poluotokom. To je tzv. „jadranski most“ koji se proteže od dalmatinskog kopna preko velikih otoka Brača, Hvara i Visa, a zatim prema pučinskoj Palagruži i poluotoku Gargano. Ovom pomorskom rutom plovilo se od neolitika, a povezanost istoka i zapada tijekom željeznog doba argumentira se pomoću tragova daunijske keramike.¹⁸⁷⁸ Podudarni ukrasi i oblici posuda u regiji Abruzzo i središnjoj Dalmaciji navode na zaključak da je jadranski most bio aktivan kroz starije željezno doba, a prema ulomcima atičke crvenofiguralne i Gnathia keramike i tijekom 5. i 4. st. pr. Kr.¹⁸⁷⁹ Zračna udaljenost Italije i istočne obale od Mljeta do ušća rijeke Bojane je između 94,5 i 113 Nm. To su prosječno najveće širinske razdaljine jadranskog zaljeva i mogle bi biti dobar argument za slabiju komunikaciju nasuprotnih obala. Dodatni razlog može biti i manja gustoća obalnih naselja na istočnoj strani zbog izloženosti snažnim južnim vjetrovima.¹⁸⁸⁰ S obzirom na stanje arheološke istraženosti, hipotezu valja uzeti s oprezom.

¹⁸⁷⁵ Ove točke spominje Klara Buršić-Matijašić (2012, 204). Današnja udaljenost od ušća rijeke Pad do Brijuna iznosi oko 100 km, a do Rovinja oko 90 km (Ibid. 204). Iako je dinamika promjene razine mora u ovom slučaju statistički zanemariva, puno je važniji proces širenja padskog ušća prema istoku zbog intenzivnog taloženja. Računa se da je u razdoblju od 1000. g. pr. Kr. do 1200. g. prirodna stopa progradacije ušća bila 4 metra po godini (Syvitski et al. 2005, 82). To znači da je obala uz ušće rijeke Pad oko 1000. g. pr. Kr. bila od 15 do 25 km zapadnije nego danas. Primjerice, zračna linija udaljenosti od Spine do Brijuna danas iznosi oko 130 km (karta 51).

¹⁸⁷⁶ Ovu udaljenost ističe Marin Zaninović (1982, 46). Ista je razdaljina izračunata pomoću programa *Google Earth* (<https://earth.google.com/>).

¹⁸⁷⁷ Općenito o važnosti ove pomorske rute u: Kozličić i Bratanić 2006, 111; Kozličić 2012, 17; Zaninović 2015, 32 i dr. U kontekstu grčke plovību Jadranom ova ruta spomenuta je u: Ricci 1966; Prontera 1996, 205.

¹⁸⁷⁸ O ranim neolitičkim vezama Forenbaheer 2002, 366; Zaninović 2015, 87, bilj. 33. Za željezno doba i jadranski most vidi: Kirigin et al. 2009, 139 – 140 s navedenom literaturom; Kozličić i Bratanić 2006, 112; Katić 2009, 13 – 15; Barbarić 2010a, 59; Zaninović 2015, 33 i 87 sa starijom literaturom u bilj. 33.

¹⁸⁷⁹ D'Ercole 2002, 304, bilj. 67 i 68.

¹⁸⁸⁰ Kozličić i Bratanić 2006, 113.

Usporedbe radi, Otrantski je tjesnac odličan primjer zemljopisne predispozicije za razvoj pomorske mreže.¹⁸⁸¹ Tijekom 9. st. pr. Kr. u Apuliju su pristizali pehari tipa *kantaros* koji potječu iz kasnobrončanodobnog repertoara Devolla,¹⁸⁸² a od ranog 8. st. pr. Kr. iz južne Albanije u Apuliju izravno je stizala siva keramika s bijelom ispunom stila Devoll.¹⁸⁸³ Povratnu spregu kontakta potvrđuju brončani mačevi italiskog tipa i jantar, pronađeni u kasnobrončanodobnim i ranoželjeznodobnim zajednicama današnje Albanije.¹⁸⁸⁴ Kasnije grčke plovidbe otrantskom rutom dokazuju iznimnu važnost ovog plovidbenog mosta koji spaja istok i zapad Sredozemlja.¹⁸⁸⁵ Ne djeluje neobično da ga Jean-Luc Lamboley uspoređuje s dvjema riječnim obalama.¹⁸⁸⁶

Najvažnije uzdužne rute protezale su se uz zapadnu i istočnu jadransku obalu. Prema distribuciji daunijske keramike zaključuje se da je postojala pomorska ruta s nizom sidrišta od Apulije do padskog ušća.¹⁸⁸⁷ Aktivnu komunikaciju između Peucetije, Daunije i Picena potvrđuje i distribucija metalnih predmeta.¹⁸⁸⁸ Štoviše, djelovanje plovidbenog puta od Marche do najsjevernijih obala zaljeva može se pratiti po rasprostranjenosti brončanih antenskih mačeva tipa Fermo koji datiraju u kraj 9. i prvu polovicu 8. st. pr. Kr.(slika 63).¹⁸⁸⁹

Istraživanje obalnog krajolika na temelju srednjovjekovnih i suvremenih portulana te zračnih i satelitskih fotografija iznjedrilo je drugačiju sliku od stereotipa nepristupačne italске obale (Liv. X, 2, 4) bez luka (Strab. VII, 5, 10).¹⁸⁹⁰ Opravdano se pretpostavlja da je tijekom starijeg željeznog doba bila razvedenija s više zaljeva i laguna koje su s vremenom zatrpali riječni nanosi, učinivši je ravnom i pješčanom.¹⁸⁹¹ Od 7. st. pr. Kr., ako ne i ranije, na italjskoj je obali postojala

¹⁸⁸¹ Tako npr. Greco 1992, 3 – 5; 123 – 124; D'Andria 1988, 657; Idem 1995, 507. Općenito o važnosti ove pomorske rute u antici vidi: Morton 2001, 148, 161; Beresford 2013, 253

¹⁸⁸² Colivicchi 2004, 23 – 28.

¹⁸⁸³ Batović 1976, 42 – 44; Orlando 1990, 34 – 36, br. 64 – 70; D'Andria 1990, 284.

¹⁸⁸⁴ Harding 1976, 157 – 162; Galaty 2007, 137.

¹⁸⁸⁵ Vidi više u cjelini IV, poglavlje 2.2.

¹⁸⁸⁶ Lamboley 1987, 195 – 202.

¹⁸⁸⁷ D'Ercole 2002, 304.

¹⁸⁸⁸ Takav materijal izdvojen je u D'Ercole 2002, 189 - 261.

¹⁸⁸⁹ Mačevi su pronađeni u regiji Abruzzo (Ponte a Vomano), Marche (Fermo i Ankona), Veneto (Bologna, Este), Friuli (Sesto al Reghena). Možda im treba pribrojati mač iz pećine kraj Trevisa nedaleko od rijeke Sile. Danas se čuva u Arheološkom nacionalnom muzeju u Veneciji. Vidi detaljnije o nalazima Malnati 2000, 72, bilj. 40 – 41.

¹⁸⁹⁰ Kod Strabona stoji pridjev *ἀλιμενός*, dok je Livije opisuje riječima *importuosa Italiae litora*. Promjena stajališta istaknuta u D'Ercole 2002, 37 – 88; Idem 2006, 92.

¹⁸⁹¹ Takvi se primjeri najbolje vide na poluotoku Gargano. Nanosi rijeke Fortore s vremenom su pretvorili zaljev Varano u slano obalno jezero. Slično se zbilo na južnoj strani poluotoka gdje su danas Saline di Margherita di Savoia i još nekoliko slanih jezera. Tijekom željeznog doba ondje su bile plovne lagune Cupola i Salpi nedaleko od ušća rijeke Aufid (današnji Ofanto). Krajolik je tada bio gusto naseljen, a osobito se razvila daunijska Salapija. O geomorfološkim obilježjima Salpijske lagune tijekom željeznog doba vidi Caldara, Pennetta i Simone 2002, 128. Opširnija diskusija o promjeni geomorfologije u: D'Ercole 2006, 93 - 94 s bilješkama.

organizirana mreža naselja s prirodnim sidrištima, smještena na ušćima rijeka koje su povezivale uzobalne krajeve s unutrašnjosti (karta 51).¹⁸⁹²

Na isti se način može pratiti i uzdužna pomorska ruta na istoku. Glavni su joj argumenti rasprostranjenost daunijske keramike i distribucija arheološkog materijala lokalnih kultura. Vrlo razvedena obala s nizom obalnih naselja i gradina bila je tome prirodna predispozicija, bilo za kabotažu ili plovidbu na veću udaljenost.

Učestalo ploviti u jadranskoj ekosferi značilo je dobro poznavati lokalne topografske i meteorološke uvjete. S obzirom da je širinska udaljenost Jadrana od sjevera zaljeva do srednje Dalmacije više-manje podjednaka, moguće je pretpostaviti da su pomorci imali grubu predodžbu koliko dugo valja ploviti do nasuprotne obale. Dakako, predložene su rute idealna rekonstrukcija, a precizniji smjer treba tražiti u lokalnim zemljopisno-vremenskim okolnostima.¹⁸⁹³ Pomorska vještina urođenika ogleda se u praćenju i poznavanju prirodnog ritma vremenskih uvjeta, posebno dominantnih vjetrova, poput bure, juga i maestrala te ostalih meteoroloških i oceanografskih obilježja.¹⁸⁹⁴ Moguće je da su za plovidbe na veliku udaljenost bile zadužene specijalizirane skupine ljudi.¹⁸⁹⁵

Jadran je zbog jedinstvenog zemljopisnog položaja poslužio kao zaseban mikrosvijet Sredozemlja u kojem su pojedini okojadranski narodi imali priliku prepoznati plovidbenu prednost uskog mora (karta 2). Nema sumnje da je pomorska komunikacija nasuprotnih obala istovremeno podržavala i održavala društvenu dinamiku.

¹⁸⁹² Beaumontov (1936, 177) stav o Picenima kao nepomorskom narodu je zastario. Unatoč prikazima lađa, autor je tvrdio da nisu bili skloni pomorskim aktivnostima, jer su naselja poput Ankone, Ravene, Pizaura, Cupra Marittime bila prirodno loše luke. Na temelju geomorfoloških istraživanja, Maria Cecilia D'Ercole (2002, 92) donijela je drugačije razmišljanje kojem se ovdje priklanjamo. Vidi također Luni 2004, 13.

¹⁸⁹³ Dobar primjer tome su Strabonovi savjeti (VI, 3, 5) o plovidbi od Sasona do Brindizija. Autor sugerira da se prvo valja ploviti od Sazona do Hidrunta, a zatim čekati povoljan vjetar za Brindizij.

¹⁸⁹⁴ Kirigin 2010a, 107, osobito komentar: *Visoka razvedenost istočne jadranske obale dovoljan je razlog da se pretpostavi kako su samo lokalne zajednice mogle podrobno poznavati mikrotopografske zemljopisne, meteorološke i oceanografske specifičnosti.*

¹⁸⁹⁵ Tako predlaže i Klara Buršić-Matijašić (2012, 204).

2.3.2. DRUŠTVENO-EKONOMSKA POZADINA UMREŽENOSTI NASUPROTNIH OBALA JADRANA

Zemljopisna predispozicija uskog mora omogućila je razvoj interakcijske sfere (*interaction sphere*)¹⁸⁹⁶ nadregionalnog tipa. To podrazumijeva da su različite zajednice stvorile društvene, ideološke i trgovačke veze na temelju dijeljene materijalne kulture. Obostrani interes, a moguće i zajedničke vrijednosti, simboli i vjerovanja odražavali su prekojadransku interakciju. Time bi istovremeno osigurale siguran i konstantan protok dobara. Udio u tom procesu svakako su morale imati i migracije, bilo u manjem ili većem broju.

Održavanje umreženosti može se promatrati kao rezultat potrebe za akvizicijom poželjnih resursa i želje za kontinuiranom razmjenom dobara. Osim fibula, igala, keramičkih predmeta i ostalih predmeta, valjano je pretpostaviti da je opseg robne razmjene bio puno širi. U arheološkom smislu tome je očit primjer jantar,¹⁸⁹⁷ a logika nalaže da je u razmjeni bila uključena i ostala svakodnevna roba, poput žita, metala, soli, životinja, životinjskih i prehrambenih proizvoda, odjeće, građevinskog materijala i dr.¹⁸⁹⁸ U kontekstu prapovijesne razmjene, jadranski bazen treba promatrati kao sabirno mjesto kamo se slijevala roba iz apeninskog, alpskog i balkanskog zaleđa koja bi potom cirkulirala pomorskim putem i istovremeno povezivala okojadranske zajednice. Primjer razmjenskog mehanizma istaknula je Maria Cecilia D'Ercole, pretpostavivši da je snažan privlačni resurs za istočnojadranske narode moglo biti apulsko žito, dok je nasuprotna obala priželjkivala balkanski i srednjoeuropski metal.¹⁸⁹⁹ Uzevši u obzir raspravu o kapacitetima metalne

¹⁸⁹⁶ Ovaj je termin skovao Joseph Caldwell (1964, 133 - 143) proučavajući sjevernoameričku Hopwell kulturu. Interakcijska sfera podrazumijeva društvene, ideološke i trgovačke veze populacija koje dijele sličnu materijalnu kulturu. Istovremeno se udaljava od simplificiranog modela migracije. Model interakcijske sfere stavlja naglasak na položaj lokalnih društva u međuregionalnom kontekstu. Osim toga, povezuje širenje dobara i ideja s putanjama evolucijskog razvoja (Schortman i Urban 1987, 46).

¹⁸⁹⁷ O tome više u cjelini V, poglavlje 3.4.8.

¹⁸⁹⁸ O vrsti robe u jadranskoj razmjeni starijeg željeznog doba može se raspravljati ograničeno i na teorijskoj razini zbog njezine arheološke nevidljivosti. Analiza povijesnih izvora, društveno-ekonomske studije i logika prapovijesne razmjene sugeriraju da su autohtoni narodi trgovali raznovrsnim materijalom. Primjer takve studije za prapovijesnu Dauniju učinila je Maria Cecilia D'Ercole (2002, 311 - 331), a općenito za zajednice starijeg željeznog doba unutrašnjosti Hrvoje Potrebica (2004, 105 - 130). Za istočnu jadransku obalu o tom se piše marginalno. Rasprave su usredotočene na konkretni arheološki materijal i vijesti antičkih pisaca, a zastupljenost suvremenih antropoloških i etnoloških paralela je vrlo rijetka. Vidi npr. Stipčević 1958, 176 - 178; Šašel 1974, 3 - 11; Gabrovec i Mihovilić 1987, 322 - 324; Batović 1987, 377 - 380; Zaninović 1991, 255 - 257; Škegro 1999; Barbarić 2010a, 59; Mihovilić 2013, 288 - 324.

¹⁸⁹⁹ D'Ercole 2002, 189.

sirovine koju je pružao neretvanski koridor,¹⁹⁰⁰ skloniji smo opciji da su Etrurija i posredni lanci opskrbe bili dominantniji izvor za metalima siromašnu zapadnu obalu Jadrana. S druge strane, životinje, životinjske prerađevine ili rijetka roba djeluju kao isplativi istočnojadranski resurs koji se očito trampio za prehrambene proizvode.¹⁹⁰¹ Uzevši u obzir rizik od vremenskih nepogoda ili lošeg uroda, vrlo je vjerojatno da su istočnojadranske zajednice priželjkivale žito. Ne bi bilo pogrešno pretpostaviti da je upravo to dobro bilo glavni pokretač prekojadranske plovidbene dinamike,¹⁹⁰² barem iz perspektive istočnog dijela zaljeva.

Za razliku od trgovaca koji su plovili na veliku udaljenost iz matične Grčke ili svijeta grčkih naseobina, prekojadranski sustav robne razmjene imao je snažno uporište u zemljopisnim prednostima uskoga zaljeva te urođeničkom iskustvu plovidbe i poznavanja meteorološko-oceanografskih okolnosti. Sudeći prema modelu komparativne prednosti,¹⁹⁰³ urođenicima je bilo isplativo trgovati raznovrsnom robom, bilo redovito ili na sezonskoj razini. S druge strane, sredozemni svijet visoke povezanosti pružao je grčkim trgovcima veći izbor tržišta koja su bila manje rizična od „zloglasnog“ Jadrana.

Uz perifernu trampu ili redovit trgovački angažman, valjano je pretpostaviti da se razmjena predmeta mogla odvijati kao posljedica migracija veće ili manje skupine ljudi. Hipoteze o masovnim seobama s istočne na zapadnu obalu ili sustavnog liburnskog naseljavanja istočne obale Apeninskog poluotoka na prijelazu iz brončanog u željezno doba smatramo zastarjelima.¹⁹⁰⁴ Proces migracija vjerojatno se zbivao u manjem opsegu, kroz ratovanje i pljačku, ali i miroljubiv kontakt putem darivanja, egzogamije ili osnivanja trgovačkih zajednica.¹⁹⁰⁵ U razvijenim kulturama i ranim civilizacijama česta je pojava sklapanja brakova među višim društvenim

¹⁹⁰⁰ Vidi u cjelini V, poglavlje 3.2.3.

¹⁹⁰¹ Vidi u cjelini V, poglavlje 4 i tablicu VIII.

¹⁹⁰² Cf. Bressonov stav (2016, 69) o prehrambenim krizama kao posljedicama nedjelotvornih trgovačkih veza. Takav je primjerice bio rimski slučaj 440./439. g. pr. Kr. (Liv. IV, 12, 11). Stav o međupovezanosti sredozemnih regija zbog ekstremnih promjena u dostupnosti resursa vidi u Ibid. 80 s pripadnom bibliografijom. Nužnost povezanosti jadranskih mikroregija u slučaju propasti žita istaknuo je i Keith R. Fairbank (2018, 36) na osnovi Hordenova i Purcellova modela sredozemne umreženosti.

¹⁹⁰³ Vidi u cjelini V, poglavlje 4.

¹⁹⁰⁴ Tako tumače npr. Suić 1953a, 73 – 75; Batović 1976, 17 – 30; Idem 1987, 348; Zaninović 2015, 34 s izdvojenom starijom literaturom i drugi. Sažetak kritike koncepta „velikih ilirskih seobi“ u Majnarić-Pandžić 1998, 213, bilj. 106.

¹⁹⁰⁵ Slične društvene kategorije izdvojio je Hrvoje Potrebica (2004, 202 – 203). Alojz Benac (1988, 59 - 62) predložio je da su Liburni osnivali trgovačke zajednice u Picenu.

slojevima, stvarajući tako mreže kontakta i saveze.¹⁹⁰⁶ Ne bi čudilo da se kontakt dviju obala učvršćivao bračnim vezama i održavanjem rodbinskih veza.¹⁹⁰⁷

Tijekom starijeg željeznog doba jadranski je bazen funkcionirao kao svijet žive robne razmjene. Na osnovi dosadašnjih arheoloških istraživanja zaključuje se da su neke zajednice u tome sudjelovale više, dok druge znatno manje. Ne bi bilo opravdano tvrditi da se ijedan od urođeničkih entiteta nametnuo kao invazivan u smislu širenja moći nad cijelom pomorskom ekosferom. Iako je u literaturi uvriježen koncept liburnske talasokracije koja bi trajala od 9. do 5. st. pr. Kr.,¹⁹⁰⁸ sudeći po podrijetlu arheološkog materijala i pomorskoj orijentiranosti pojedinih

¹⁹⁰⁶ Trigger 2003, 163 – 164; Lucy 2005, 86 – 87.

¹⁹⁰⁷ Slični prijedlozi u Suić 2003, 23; D'Ercole 2002, 348 i bilj. 44; Blečić 2007, 115.

¹⁹⁰⁸ Koncept staroželjeznodobne liburnske talasokracije je lajtmotiv u literaturi domaće produkcije (npr. Suić 1953a, 73 – 77; Idem 1962/1963, 46 – 51; Idem 1981, 89 – 90; Čače 1984, 12 – 14; Batović 1987, 348; Zaninović 1988, 43 – 49; Stipčević 1989, 31 – 32; Kozličić 1990, 42 – 43; 58; Katičić 1995e, 306; Čače 2002a, 83 – 84; 96 – 97; Suić 2003, 20 – 21; Čače i Kuntić-Makvić 2010, 64; Kirigin 2010a, 106; Šašel Kos 2015, 6 – 13; Zaninović 2015, 20 – 22; 88 – 89 i dr.), a kao takvog preuzimaju ga i strani autori (npr. Hammond 1967, 414 – 426; Wilkes 1969, 4; Malkin 1998a, 77 – 78; Cabanes 2008, 163 i dr.). Hipoteza liburnske talasokracije temelji se prvenstveno na vijestima antičkih pisaca. Strabon (VI, 2, 4) je izvijestio o liburnskoj prisutnosti na Krfu tijekom 8. st. pr. Kr. pa piše da ih je od tamo izbacio Korinćanin Herzikrat. Apijan (*BCiv.* II, 39) je prenio vijest o sukobu Liburna i Korkirana u Dirahiju neposredno prije no što je ondje utemeljena grčka naseobina. Plinije Stariji (NH III, 112) spomenuo je da su Liburni i Sikuli nekoć držali dio zapadne talijanske obale te da je luka Truentum jedino preostalo liburnsko uporište u Italiji (III, 110). Flor (Ep. I, 21, 1) piše da su Iliri ili Liburni bili dugo rasprostranjeni po obalama Jadrana. Osim povijesnih izvora, ideja se pokušala osnažiti lingvističkim poveznicama s toponimima Λιβυρνον ὄρεος u sjevernom Samniju (Plb. III, 100, 2), imenom grada Livorna (Zaninović 2015, 20 i 51) ili još ponekim picenskim toponimima (Idem 1988, 49). Onomastičkim poveznicama bavio se i Mate Suić (1981, 88 – 89). Šime Batović (1976, 31; 44) pokušao je dokazati liburnsku prevlast na Jadranu pomoću arheoloških nalaza. Analizu je usredotočio na podudarne pojave nasuprotnih jadranskih obala, poput dijeljenih ukopnih običaja, slične materijalne i duhovne kulture te podizanja nastambi na gradinama i u lagunama. Autor piše: „Nakon balkansko-panonski seoba Liburni su postupno zaposjeli jadranske obale, vjerojatno na osnovi snažno razvijenog pomorstva i brodarstva, osobito srednju Dalmaciju, ušće Pada, pokrajinu Picenum (danas *Marche*), na suprotnoj talijanskoj strani, nazvanu po liburnskom plemenu Piceni, kao i jugoistočnu Italiju – Apuliju (danas *Puglia*), prvenstveno njen sjeverni dio zvan Daunija po ilirskim Daunima. Bez sumnje su na to potaknuti masovnim seljenjem stanovništva s istočne jadranske obale, pa i s liburnskog prostora na suprotnu, zapadnu obalu, zbog nemira krajem brončanog doba. Zbog toga su Liburni sve do 6. st. imali vodeće mjesto u trgovini na Jadranu.“ (Batović 1987, 348). Ima i drugačijih mišljenja. Primjerice, Alojz Benac (1988, 59 – 62) nije podržao koncept prekojadranske seobe, već je pretpostavio da su Liburni na zapadnoj obali osnovali trgovišta. Autori koji podržavaju koncept talasokracije vjeruju da su Grci, a osobito Korint i njegove naseobine, postupno potiskivali Liburne prema sjeveru, počevši od Korkire i Epidamna, dok bi vrhunac bilo utemeljenje naseobine na Korkiri Melaini. Vjeruje se da je liburnska talasokracija jenjavala na kraju 6. i tijekom 5. st. pr. Kr. kad su Grci preuzeli plovidbeni primat. Osnutak Ise i Fara bio bi konačni udarac liburnskoj plovidbenoj nadmoći (vidi u literaturi na početku bilješke). Međutim, historiografske intervencije novijeg datuma promatraju koncept liburnske talasokracije kritično. Izvori na temelju kojih se konstruira liburnska pomorska prevlast su šturi i ograničeni (Zaninović 1988, 43; Cabanes 2008, 163), a napisani su puno kasnije i prvenstveno zrcale rimski doživljaj Jadrana. Postoji mogućnost da su Liburni zbog kasnije povijesne uloge anakronistički umetnuti u stariji narativ, kao u slučaju sukoba s Korinćanima na Korkiri ili s Korkiranima kod Epidamna (Čače 2002a, 86 – 87; 96). Danijel Džino (2014, 52 – 53) upozorio je na nesklad arheoloških nalaza liburnskog teritorija s vijestima povijesnih izvora o rasprostranjenosti Liburna. Njihovo je ime moglo imati puno šire značenje prije 4. st. pr. Kr., a iza talasokracije možda treba zamišljati više različitih autohtonih populacija sjevernog i središnjeg Jadrana (Džino 2014, 52 – 55; Barnett 2017, 74; za kasno brončano doba tako i Parica 2021, 184). Uzevši u obzir pomorsku orijentiranost autohtonih naroda zapadne jadranske obale, teško je zamisliti da su na picenskim stelama prikazani isključivo liburnski brodovi (*sic* Staccioli 1983, 215) ili da su samo

jadranskih naroda čini se da je tijekom starijeg željeznog doba utjecaj na jadransku ekosferu u punom njezinom opsegu bio policentričan. Tome je najreprezentativniji svjedok daunijska keramika, čiji su dominantni distributeri u većoj mjeri morali biti Dauni i Piceni. Policentrična razmjena može se argumentirati i na temelju metalnih predmeta, dok razmjena ostalih dobara za sada stoji na teorijskoj osnovi.¹⁹⁰⁹ Sjevernije na Jadranu, pomorske su veze od početka prvog tisućljeća pr. Kr. održavali narodi Istre, Picena, Umbrije i Veneta, a od 6. st. pr. Kr. priključili su im se i Etrušćani.¹⁹¹⁰ Stoga, valja zaključiti da je postojala obostrana želja za održavanjem kontakta koja se zrcali u razmjeni ideja, tehnologija i materijala različitih urođeničkih kultura.¹⁹¹¹ Uokolo jadranskog zaljeva postojala su čvorišta koja su generirala nadregionalnu povezanost. Iako je dosad potvrđeno nekoliko razmjenskih uzoraka između srednjojadranskih regija,¹⁹¹² detaljnije o kontaktu moći će se pisati tek nakon opsežnijeg istraživanja istočnojadranskih naselja i nekropola.

U konačnici, predispozicije pomorske mobilnosti valja tražiti u izgledu Jadrana koji je zemljopisno definirana zatvorena cjelina,¹⁹¹³ jer pomorski s ostatkom Sredozemlja komunicira

Liburni prenosili daunijsku keramiku prema delti Pada (*sic* De Juliis 1978, 20). Također, preispituje se ideja tzv. liburnske migracije u Italiju kakvu je predložio Šime Batović (1976, 18 – 20; 1984, 57; 1987, 348; 2005, 17 – 18). Međutim, nije isključena opcija prisutnosti manjih liburnskih zajednica i suživota s urođenicima zapadne jadranske obale tijekom ranog željeznog doba (v. D'Ercole 2002, 29). Cijeli je sustav pomorskog prometa morao biti složen i policentričan. Dakle, u jadranskom je akvatoriju vrlo vjerojatno postojala neka vrsta pomorskog nadmetanja između Grka i autohtonih naroda koju su grčki autori s razlogom zabilježili. Ipak, ostaje otvoreno pitanje odnosi li se ona samo na populacije koje su autori rimskog razdoblja nazivali Liburnima.

¹⁹⁰⁹ U starijoj se literaturi proteže teza da su Liburni bili protagonisti prijenosa robe na Jadranu (npr. Batović 1976, 30 – 73; De Juliis 1978, 18, 20), a temeljna liburnska motivacija bila je nabavka daunijskog žita (De Juliis 1978, 18). S druge strane, Daunijsci su promatrani kao statično stanovništvo poljoprivrednog i stočarskog tipa. Primjerice, R. L. Beaumont (1936, 193) odbacio je mogućnost da su plovili. Ipak, novi keramički nalazi na lokalitetima u Molise i Abruzzo pokazali su da je uz zapadnu jadransku obalu funkcionirala priobalna kabotažna ruta (Luni 1995, 216 – 217; D'Ercole 2002, 28). Uzveši u obzir prikaze lađa na stelama i promjene oblića obala oko Monte Gargana, čini se da Daunijscima treba dati prvenstvo u distribuciji slikane geometrijske keramike tijekom starijeg željeznog doba (De Juliis 1988, 605 – 607; Colonna 1993a, 8; Guzzo 1994, 260; Malnati 2000, 75). Isto tako, nema konkretnog uporišta smatrati Picene nepomorskim narodima. To podupire sustav razmjene robe u Istri i dolini rijeke Pad, ali i prikazi picenskih stela (slika 59). Iako su trenutačna saznanja daleko od detaljnije razrade djelovanja jadranske ekosfere, sudeći po distribuciji i koncentraciji pojedinih vrsta arheoloških nalaza bilo bi vrlo naivno tvrditi da su jedino Liburni bili zaslužni za cijeli okojadranski pomorski promet u starijem željeznom dobu. Sličan zaključak i komentar na zastarjelost koncepta liburnske talasokracije vidi u D'Ercole 2002, 26 – 30.

¹⁹¹⁰ Mihovilić 1986, 26; Malnati 2000, 72.

¹⁹¹¹ Renato Peroni (1976, 96, 113) zaključio je da se kulturna difuzija na Jadranu uglavnom kretala pomorskim putem, no postojao je i kontinentalni put od *Caput Adriae* prema jugu Italije. Opisujući liburnsku kulturu starijeg željeznog doba, Nives Majnarić-Pandžić (1998, 306) smatra da je vitalni društveno-ekonomski interes bio okrenut prema Jadranu. Komunikacija morem bila je od presudne važnosti i za Istru (Buršić Matijašić 2012, 204). Dauni i Piceni bili su također pomorski nastrojeno stanovništvo (npr. D'Ercole 2002, 26 – 30). Orijentiranost prema moru i nasuprotnim obalama zajedničko je obilježje većine okojadranskih naroda. Vidi slično u Barbarić 2010a, 59.

¹⁹¹² Tome pripada blizak odnos liburnskih zajednica s Picenom, ali isto tako slabiji odraz daunijske trgovine sa Samnijem, južnom Dalmacijom i Crnom Gorom (D'Ercole 2002, 341).

¹⁹¹³ Ferdinand Braudel (1997, 131) opisao je Jadran kao najpovezanije pomorsko područje koja postavlja sve probleme što ih obuhvaća studija o cijelom Sredozemlju. Zato smatramo da raspravu o sredozemnoj mobilnosti možemo

preko relativno uskog Otrantskog prolaza. Iako ne nužno u smislu vojne i ratničke dominacije, određeni vid interesne talasokracije čini se kao opravdani način razumijevanja jadranskog pomorskog svijeta u starijem željeznom dobu.

2.3.3. POMORSKA EKOSFERA RAZVEDENE OBALE ISTOČNOG JADRANA

Dalmacija je, bila veća ili manja, prvenstveno određena kao zasebni cjelovit prostor oslonjen na toplo more. Upravo ta ispruženost dalmatinske zemlje duž krivudave obale, razvučeni smjer što ga prate otočne skupine od Kvarnera do Boke kotorske, povoljan za plovidbu i ribarstvo, osnovna je značajka tog prostora koji sam svojom prirodom stoljećima određuje život Dalmatinaca. ... Stoga su svi narodi koji su živjeli u primorskoj Dalmaciji u posljednje tri-četiri tisuće godina bili sudbinski okrenuti moru.

Mirković 2011, 173

Zbog razvedenosti velikog dijela istočne jadranske obale, priobalno i otočko stanovništvo bilo je snažno orijentirano na plovidbu i more. Ta se teza može argumentirati iz nekoliko različitih perspektiva, počevši od arheološke pa do dijakrone historijske analize.

dedukcijski primijeniti na Jadran. Drevno je Sredozemlje za Mosesa Finleya svijet određen čvrstim granicama između regija. Ljudi su duboko ukorijenjeni u lokalnu situaciju koja je općenito gledajući vrlo statična, bilo u kronološkom ili prostornom pogledu (Finley 1985). Bio bi to svijet tzv. sredozemnih ljudi (*homines Mediterranei*) kakve Carlo Levi opisuje u romanu *Krist se zaustavio u Eboliju*. Karakterizira ih visoko praznovjerje, ukalupljenost u klanove, jak antagonizam prema susjedima i sklonost k društvenoj statičnosti (Levi 1951). Za većinu „drevnih Sredozemaca“ percepcija svijeta završavala je nekoliko sati hoda od vlastitog naselja, a svakodnevni život bio je prožet dubokom ukorijenjenošću u konzervativne društvene strukture. Moses Finley traži razloge tome u statičnoj ekonomiji koju karakteriziraju skup pomorski i kopneni prijevoz, slabo kolanje i dragocjenost podataka, neumoljivo tržište itd. Iz tog razloga, ekonomija je počivala na poljoprivredi, dok je trgovina bila slaba i neredovita (Finley 1985, poglavlja I - V). U posljednje vrijeme Finleyev pogled podvrgnut je brojnim kritikama (npr. Morris 2003, 30 – 31; 39 - 40; De Angelis 2013, 3 – 4; Mannning 2018, 86). Umjesto „statičnog Sredozemlja“ nameću se suvremene paradigme poput mediteranizma i mediteranizacije koje naglašavaju sredozemnu homogenost na temelju mobilnosti ljudi i robe (Morris 2003, 28 – 29; De Angelis 2013, 4). Sredozemlje je naime jedino mjesto na svijetu gdje morski međuprostor između tri kontinenta traži i stvara snažnu povezanost. Posljedica je to relativne lakoće kretanja morem s obzirom na složenije kopnene komunikacije. Gledajući iz opće sredozemne perspektive, povezivanje ovisi o mnogo čimbenika, ponajviše o povijesnom kontekstu i obilježjima pojedinih regija, društvenim podudarnostima i interesima itd. (Horden i Purcell 2000, 123 – 172; Morris 2003, 31; Abulafia 2005, 68; Vlassoupoulos 2007, 104; Malkin 2009, 391. i dr). Jadran kao usko more prirodno olakšava pomorsku mobilnost. Otvoreno je pitanje učestalosti prekomorske komunikacije i broja ljudi koji su u tome sudjelovali. Dakle, brojne okojadranske populacije u pomorsko-komunikacijskom smislu ne valja ne promatrati kao statične.

Temeljni dokaz pripadnosti urođeničkog stanovništva pomorskoj ekosferi je odabir naseobinskih položaja. Gradine su bile dominantni tip jadranskih naselja tijekom prapovijesti.¹⁹¹⁴ Na istoku su rasprostranjene od Krasa do Grčke, a ima ih u zaleđu, na obali i otocima.¹⁹¹⁵ Potpuni i precizni kronološki pregled nedostaje zbog slabe arheološke istraženosti, ograničene mogućnosti datiranja keramičkog materijala, ali i prirodnih okolnosti poput ispiranja zemlje na krškom terenu. Regionalna istraživanja temeljena na terenskim pregledima i iskopavanjima pokazuju da se na nekim gradinama materijal može pratiti od ranog ili srednjeg brončanog doba.¹⁹¹⁶ Vrhunac rasprostranjenosti veže se uz kasno brončano, a posebno željezno doba.¹⁹¹⁷ Intenzivni val naseljavanja učestalo se datira u 12. ili na početak 11. st. pr. Kr.¹⁹¹⁸

Gradine se nalaze uz prirodne komunikacijske rute. Odabir visinskog položaja očito ima korijene u društvenim okolnostima, poput hijerarhijskog izdvajanja grupe, strateške zaštite od neprijatelja, pokušaja uspostave vojne i trgovačke kontrole, ritualnih razloga itd.¹⁹¹⁹ Iako mnoge vjerojatno nisu bile mjesta gdje se trajno živjelo, ljudska prisutnost na takvim mjestima pokazuje težnju za kontrolom i nadziranjem kopnenog, a ovisno o poziciji i pomorskog prostora. Svaka pojedina lokacija je slučaj vrijedan zasebne analize, no takav bi pregled nadilazio opseg ovog rada. Zato donosimo zaključak Zdenka Brusića koji upečatljivo opisuje opća obilježja liburnskih gradina:

¹⁹¹⁴ Gabrovec i Čović 1987, 911; Barbarić 2010a, 56.

¹⁹¹⁵ Za tršćanski Kras vidi Gabrovec 1987c, 162 – 164. Detaljni pregled istarskih gradina načinila je Klara Buršić-Matijašić (2007, 89 – 484). Za tradicionalno definirani liburnski prostor vidi Batović 1987, 351 – 352. Učinjeni su i detaljniji regionalni pregledi, primjerice za Ravne kotare (Chapman, Shiel i Batović 1996, 73 - 80), Pag (Kurilić 2011, 56 - 58), Ugljan (Čače 2007, 49 - 50), Pašman (Čače 2006a, 33 - 35), Kornatsko otočje (Radić Rossi i Fabijanić 2013, 72 - 74), Cres i Lošinj (Ćus-Rukonić 1982, 15 -16; Čučković 2017, 528, fig. 1; 2) i drugo. Za obalni dio oko Šibenika i Bosoljine vidi: Mengušić 1989, 210 – 212; Idem 1990, 242 - 244. Vidi također pregled gradina na Murteru (Kurilić 2010, 35 - 37) i šibenskom otočju (Podrug, Jović, Krnčević 2016, 53 - 54). Gradine Kaštelanskog zaljeva pobrojao je i izdvojio Ivo Babić (1991, 31 – 36), a noviji pregled s tragovima života u željezno doba oko Kozjaka donio je Ivan Šuta (2016, 16 - 44). Za gradine srednjodalmatinskih otoka vidi: Brač (Stančić et al. 1999, 30 – 239, osobito katalog od 201 - 212), Hvar, (Gaffney et al. 1997, 51 – 215, vidi katalog 261 – 266; Miletić 2014, 113- 115; 125 - 126), Vis, Šoltu i Biševo (Kirigin et al. 2006, 14 – 138; 197 - 210), Korčulu (Radić i Borzić 2017b, 32, fig. 6), Lastovo (Della Casa, Bass et al. 2009, 130) itd. Od Neretve do Konavala vidi Perkić 2017, 3 – 74. Za Crnu Goru i Albaniju opći pregled je u Čović 1987d, 636 – 637; Marković 2006, 239 – 243; 270 - 278. Općenito za hrvatsku obalu Jadrana s pregledom starije literature vidi u Buršić-Matijašić 2007, 616 – 618.

¹⁹¹⁶ Gabrovec i Čović 1987, 912. Za histarski i liburnski prostor vidi: Buršić-Matijašić 2007, 598; Batović 1987, 352. Pregled datacije materijala iz novijih iskopavanja od Istre do Albanije u Recchia i Cazzella 2019, 92.

¹⁹¹⁷ Gabrovec i Čović 1987, 912.

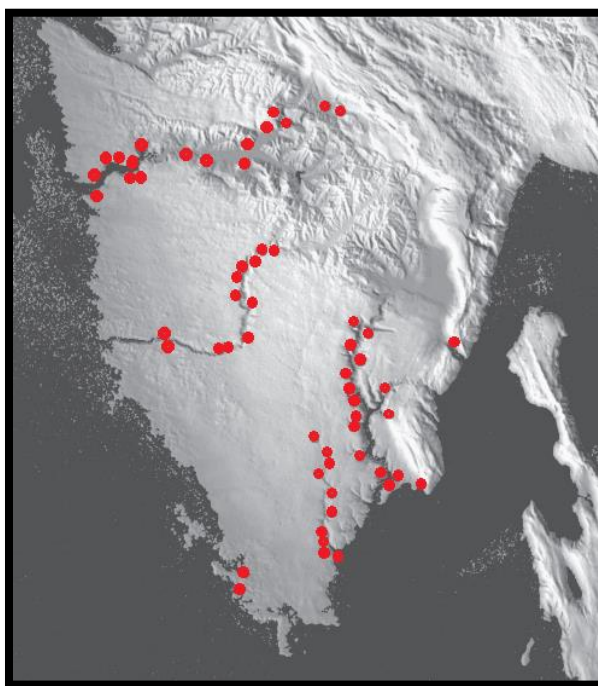
¹⁹¹⁸ Vidi okvirno datiranje u: Batović 1983, 330; Chapman, Shiel i Batović 1996, 154 i dr.

¹⁹¹⁹ Sažetak o različitoj ulozi gradina u prostoru vidi u Čučković 2017, 531 sa starijom literaturom.

Naime, poput ostalih liburnskih naselja što se krajem drugog i tijekom prvog milenija prije Krista razvijaju u zaleđu obale i priobalju, nastaju i ovakva naselja gotovo na svim otocima, koristeći u velikom broju pogodna uzvišenja u blizini prirodnih pristaništa. Možemo kazati da najveći broj gradinskih naselja na otocima koordinira s pogodnom lukom u neposrednoj blizini. Da ne nabrajamo sve registrirane primjere, dovoljno je spomenuti kako na otocima kvarnerskog i zadarskog arhipelaga i uz obalni dio prostora klasične Liburnije možemo nabrojiti najmanje tridesetak gradinskih naselja u neposrednoj blizini manjih ili većih uvala, što pokazuje da su takvi lučki prostori bili integralni dio naselja.

Brusić 2001, 50 – 51.

Sustav strateškog naseljavanja prepoznaje se i u Istri. Gradine su smještene na važnim plovidbenim komunikacijskim putovima i kontroliraju prilaze neposrednoj unutrašnjosti poluotoka. Takvi su Plominski i Raški zaljev, dolina Budave, Pulski zaljev, Limski kanal, ušće Mirne i drugi (karta XXI).¹⁹²⁰

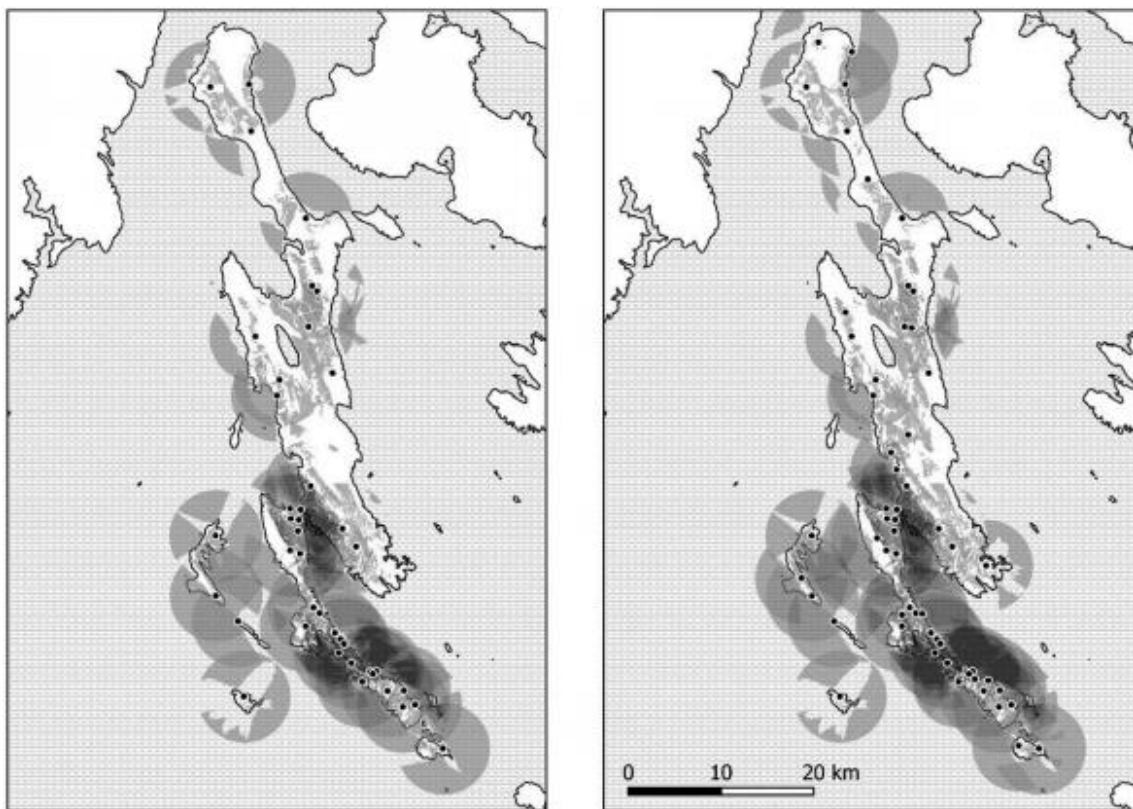

Karta XXI: Položaj važnijih gradina u odnosu na obalu i komunikaciju duž dolina rijeka prema unutrašnjosti Istre

Prema: Buršić-Matijašić 2012, 209, karta 3.

¹⁹²⁰ Buršić-Matijašić 2012, 207 – 208.

Neobično velika koncentracija gradina na Lošinju tijekom brončanog, a vjerojatno i željeznog doba navodi na pretpostavku da su služile kao pomorski orijentiri i dominantni prostorni elementi uz plovidbeni koridor prema osorskoj prevlaci.¹⁹²¹ Isti obrazac primjećuje se na Unijama (2 ili 3 gradine) i Molatu (4 gradine)¹⁹²² gdje broj utvrđenih pozicija ne odgovara raspoloživom zemljištu i sustavu poljoprivredne održivosti za tako velik broj zajednica. Primarnu ulogu očitno treba tražiti u vizualnim komunikacijama i kontroli pomorskog prostora (karta XXII).¹⁹²³

Karta XXII: Položaj važnijih gradina otoka Cresa i Lošinja u odnosu prema vidljivosti do 5 km (učinjeno pomoću tzv. *viewshed* analize)

Preuzeto iz: Čučković 2017, 538, fig. 8.

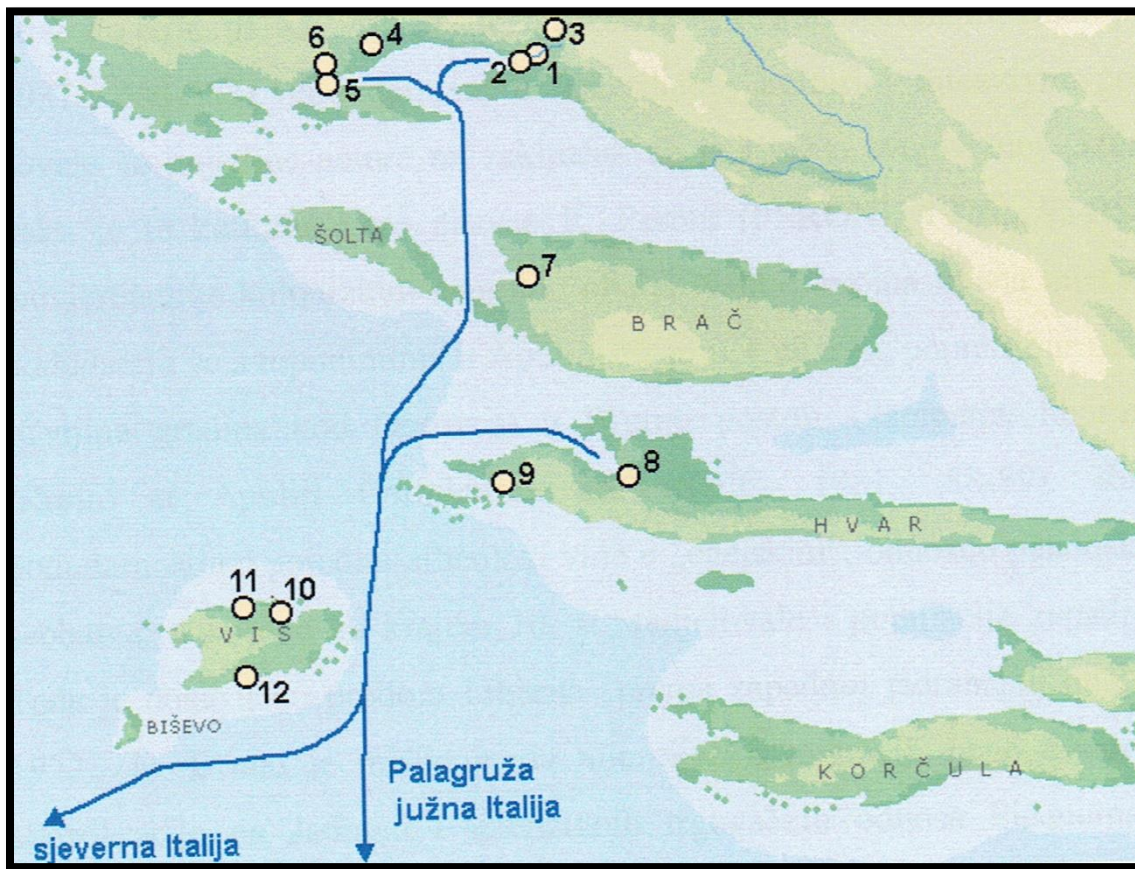
Osim kod Histra i Liburna, urođenički pomorski sustav može se prepoznati i na primjeru položaja gradina Kaštelanskog zaljeva i srednjodalmatinskih otoka. Miroslav Katić grafički je prikazao odnos gradina u odnosu na pomorsku rutu od srednjodalmatinskog kopna prema

¹⁹²¹ Čučković 2017, 536 – 539.

¹⁹²² Za broj gradina vidi Batović 1977, 210.

¹⁹²³ Tako Čučković 2017, 538 – 539. Postoji i teorija da su jadranske gradine služile kao svjetionici za pomorsku navigaciju (Borgna i Càssola Guida 2009, 99). Napomenimo da se u Eshilovom *Agamemnonu* (1 - 34) vizualna komunikacija vatrom na vrhuncima brda eksplicitno ističe.

Apeninskom poluotoku (karta XXIII). Važno je naglasiti da se koridor može pratiti kroz željezno doba na temelju keramičkih nalaza.¹⁹²⁴

Karta XXIII: Položaj važnijih gradina u odnosu prema pomorskoj komunikaciji Kaštelanskog zaljeva prema srednjodalmatinskim otocima

- 1- Sutikva; 2- Vranjic; 3 – Klis; 4 - Sv. Nofar, 5 – Trogir; 6 – Sv. Ilija; 7 – Rat; 8 –naselje ispod ili u blizini Starog Grada; 9 – Fortica; 10 – potencijalno naselje u Viškoj vali; 11 – Grodac; 12 - Talež

Preuzeto iz: Katić 2009, 14, karta 1.

Za istočnu jadransku obalu karakteristična su i prava priobalna naselja, smještena na poluotocima, rtovima ili otočićima.¹⁹²⁵ Budući da su nerijetko na blagim uzvišenjima, neki ih autori ubrajaju u gradine. Zbog učestale devastacije takvih položaja, bilo djelovanjem prirode ili slijedom povijesnog preslojavanja, rijetko se može precizno odrediti površina lokaliteta i njegov jasan kronološki slijed. Život na priobalnim položajima istočnog Jadrana poznat je od neolitika s

¹⁹²⁴ Katić 2009, 13 – 14.

¹⁹²⁵ Općenito Radić Rossi 2010, 93; Barbarić 2010a, 56.

kontinuitetom u daljnja razdoblja, iako ne nužno na istim pozicijama.¹⁹²⁶ Na temelju terenskog pregleda ili sondažnih iskopavanja može se zaključiti da je aktivni interes za nastanjivanje takvih lokacija postojao tijekom kasnog brončanog i željeznog doba.

U slovenskom dijelu Istre do sada su istražene neke od priobalnih gradina željeznog doba,¹⁹²⁷ dok se velik broj mogućih prapovijesnih pristaništa i luka nazire duž zapada i istoka ostatka poluotoka.¹⁹²⁸ Neposredno uz kopno ili na otočićima primjećuju se nasebinski sustavi brončanog i željeznog doba čija je prvenstvena uloga bila nadzirati komunikacijske rute. Iako postoji niz potencijalnih pozicija,¹⁹²⁹ izdvajamo važnije željeznodobne položaje koji su, ovisno o okolnostima, donekle arheološki ovjereni. To su primjerice Punta Lunga kod Labina, Veruda kod Pule, Monbrodo kod Rovinja, Rovinj, Vrsar, Funtana, Školjić kod Funtane, Brulo kod Poreča, Poreč i rt Kaštel u Siparu.¹⁹³⁰ Željeznodobna priobalna naselja Kvarnera bila su Osor i rt Plantur kod Martinšćice na Cresu, Košljun na Krku te današnji Rab, a u sjevernoj Dalmaciji Gradina nedaleko od današnjeg Starigrada-Paklenice, Karinski školj u Karinskom moru, hrid Zališće u Novigradskom moru, Nin, Zadar, gradina Budim kod Posedarja, otok sv. Justina kod Pakoštana te Lučevi rt, Stipanac i uvala Stubalj na Prokljanskom jezeru.¹⁹³¹ Trogir, Vranjic i Lučica na Lastovu imaju materijal koji datira u kasno brončano i rano željezno doba,¹⁹³² a isti tip naselja možda se nalazio ispod Stobreča, Starog Grada na Hvaru, viškog Prirova, Cavtata itd.¹⁹³³ Vjerojatno je da se

¹⁹²⁶ Takvi neolitički lokaliteti su npr. Galešnjak kod Turnja, Nevidane-Škojić na Pašmanu, rt Soline na Korčuli te otočić Bogutovac kod Doli. Eneolitiku pripadaju Veli Osir na Lošnju, Knežak na Ižu te Veliki Školjić kod Blaca. Za brončano doba zabilježeni su Sveti Anton kod Klenovice, Lisac kod Svetog Jurja, Sveti Juraj na Rabu, Mišnjak na Pagu, ribolovni nasip u Ljubačkoj vali, Ričul kod Turnja, Zaglav na Dugom otoku, Oštarije kod Kumenta, Babuljaš kod Pakoštana, Stipanac i Lučevi rt na Prokljanskom jezeru te Vranjic. Vidi Parica 2021, 29 – 104. Velika zahvala prof. Parici na ustupljenim podacima neposredno prije objave knjige.

¹⁹²⁷ Sakara Sučević 2012, 21 – 22, sl. 1.

¹⁹²⁸ Buršić-Matijašić 2012, 204; 206, karta 2.

¹⁹²⁹ Razni položaji spomenuti su u Buršić-Matijašić 2007, 89 – 484.

¹⁹³⁰ Vidi Ibid. 177; 186 – 187; 260; 269; 270-271; 361 – 362; 435. Ovdje su istaknuti oni na kojima se spominje željeznodobna keramika ili barem prapovijesna u širem kontekstu.

¹⁹³¹ Radić Rossi 2008, 30, bilj. 34; Cambi 2010a, 30; Barbarić 2010a, 56; Parica 2021, 104 – 132.

¹⁹³² Materijal iz Trogira datira se od ranog eneolitika pa do povijesnih razdoblja. Luksuzna uvozna keramika tijekom željeznog doba svjedoči da je pozicija bila strateški važna. (Petrić 1992, 34 – 35; Babić 2020, 12 – 14). Za Vranjic koji ima kontinuitet od brončanog doba do barem 5. st. pr. Kr. (Radić Rossi 2008, 29 – 30; Mate Parica – usmena informacija). Za Lučicu na Lastovu vidi Della Casa, Bass et al. 2009, 117 – 121. Materijal ranog željeznog doba ima i otočić Mali Vinik nasuprot murterskoj gradini. Ondje je bila nekropola obližnjeg naselja. Otočić je tijekom prapovijesti možda bio spojen s Murterom (Kurilić 2010, 35).

¹⁹³³ Vidi pretpostavku za arheološki materijal ispod epetijskih bedema u Faber 1983, 25. Postoje različita mišljenja o urođeničkom naselju na mjestu budućeg grčkog Fara. Temeljne teze i protuteze vidi sažete u Budić 2018, 128, bilj. 127. Za Prirovo: Katić 2009, 32; 57. Za Cavtat: Faber 1966, 26; Batović 1988, 52.

život tijekom starijeg željeznog doba odvijao i na pozicijama starih gradova Risna, Budve i Ulcinja te na još nekoliko priobalnih gradina gdje su zabilježeni ili istraživani grobni humci.¹⁹³⁴

Osim po nasebinskim položajima, aktivna pomorska komunikacija uzobalnih zajednica može se snažno argumentirati na temelju zemljopisnih predispozicija. Doseći mnogobrojne otoke istočnog Jadrana bilo je moguće jedino plovidbom, a preferencija pomorske komunikacije vjerojatna je i za zajednice priobalnog kopna. Zbog krškog reljefa, orografskih prepreka i sličnih zemljopisnih ograničenja, kopneni je promet između udaljenih naselja morao biti zahtjevan, osobito prije uređenja pravih cestovnih pravaca.¹⁹³⁵ To prvenstveno vrijedi za međuregionalnu komunikaciju, primjerice između Istre, kvarnerskog otočja i Dalmacije. Zbog lokalnih topografskih obilježja, slično se može pretpostaviti i za mikroregionalni kontekst. Primjerice, ne djeluje slučajno da su priobalna naselja sjevernog dalmatinskog arhipelaga najčešće smještena u najužem dijelu kanala, gdje su brodovi mogli čekati povoljnu promjenu smjera morske struje.¹⁹³⁶

Uloga kopnenih putova ne smije posve marginalizirati i zanemariti, osobito u mikroregijama ili većim regijama kao što su Istra i Ravni kotari čija fizičkozemljopisna obilježja stvaraju snažnu predispoziciju za kopneno povezivanje. Očito je da su kopnene veze bile razvijene i s većim zemljopisnim cjelinama istočnojadranske unutrašnjosti. To prvenstveno potvrđuje međusobna razmjena robe, kao i baština transhumantne povezanosti.¹⁹³⁷ Međutim, nema sumnje da je kabotaža morala biti najjednostavniji i najbrži način povezivanja pomorskog krajolika istočne jadranske obale, osobito tijekom povoljnih sezona plovidbe.

O višestoljetnoj umreženosti priobalnih mikroregija istočnog Jadrana svjedoči i materijalna kultura. S Dinaridima kao prirodnom granicom sredozemnog i kontinentalnog svijeta, relativno uzak obalni i otočki prostor istočnog Jadrana omogućio je oblikovanje prepoznatljivih kulturnih i tehnoloških obilježja od kraja brončanog i nastavno u željezno doba.¹⁹³⁸ Zato fizičkozemljopisne

¹⁹³⁴ Marković 2006, 228.

¹⁹³⁵ Dobar usporedni primjer je dekadencija cestogradnje u srednjem vijeku. Tada su najveći dalmatinski i kvarnerski gradovi održavali veze pomorskim putem (Kuzmić 2011, 297). Marin Zaninović (2015, 112) donosi lokalni srednjovjekovni podatak o 4 sata jahanja između Starog Grada i Hvara koji su odvojeni strmim gorskim lancem. Vidi opće komentare o zahtjevanosti kretanja kroz krški reljef u bilješci 1263.

¹⁹³⁶ Čače 2006a, 34 – 35; Brusić 2007, 19 – 20.

¹⁹³⁷ Vidi više u cjelini V, poglavlja 3.2.3. i 3.3.3.

¹⁹³⁸ Utjecaj unutrašnjosti je konstantan uzduž istočne jadranske obale. Međutim, u prijelazu kasnog brončanog na željezno doba formirale su se kulturne cjeline čije se specifičnosti mogu povezati sa zemljopisnim granicama koje je uvjetovalo obliče istočne jadranske obale. To se primjećuje u Istri (Gabrovec i Mihovilić 1987, 334 - 335), ali i uzobalnom dijelu Slovenskog Krasa gdje je sredozemni i histarski utjecaj bio velik (Gabrovec 1987c, 171 - 173). Šime Batović (1987, 349) piše za liburnski prostor u početku željeznog doba: „Smanjuju se prijašnje uske veze s balkanskim zaleđem, osim s Japodima, i pojačava se razmjena i veze s jadranskim obalama.“. Obalni i otočki dio srednjo- i

specifičnosti istočnojadranskog krajolika valja promatrati kao bitan čimbenik društvenog razvoja.¹⁹³⁹ Reljefne su granice u većoj mjeri uvjetovale rasprostiranje histarske i liburnske kulture. Takve su zajednice stvorile snažne interakcijske sfere koje se prepoznaju po podudarnim stilsko-tehnološkim obilježjima. Za rasprostiranje liburnskog kulturnog utjecaja pomorska je povezanost bila presudna, bilo na razini interakcije većih središta poput Osora i Nina ili u manjem mikroregionalnom okviru razvedenog kvarnerskog i sjevernodalmatinskog arhipelaga.¹⁹⁴⁰ Zbog podudarnih zemljopisnih predispozicija isto se može pretpostaviti i za južnije krajeve, ali su arheološke spoznaje trenutačno manjkave. Nešto slabija interakcijska sfera opaža se među većim zemljopisnim cjelinama. To se primjećuje po stilskoj ili oblikovnoj srodnosti arheološkog materijala između Istre i Kvarnera ili južnoliburnskog teritorija s priobalnim dijelom srednje i južne Dalmacije.¹⁹⁴¹

Mobilnost ljudi zaslužnih za širenje specifičnih kulturno-stilskih obilježja ukazuje na poprilično snažnu pomorsku povezanost. Teorijski gledano, priobalnu ekosferu moguće je zamisliti kao razgranatu mrežu pomorskih ruta koja se sastojala od mikroregionalnih čvorišta povezanosti. Pri tom su važnu ulogu imali uzobalna razmjena i ribarenje kao sastavni dio svakodnevice.¹⁹⁴²

Snažna gravitacija priobalnih naselja pomorstvu ima uporište i u antropološko-sociološkim istraživanjima. Dijakrone analize ukazuju na kontinuirani antagonizam mentaliteta ljudi koji žive

južnodalmatinske grupe pokazuje dozu stilsko-kulturne autonomnosti s obzirom na unutrašnjost (Čović 1987b, 479 – 480; Marijan 2001, 156). Vjerojatno je da su prirodne komunikacijske rute prema unutrašnjosti kao što su Cetina, Neretva, Tara-Zeta-Morača, Bojana i Drim uvjetovale znatan utjecaj kulturnih prodiranja iz zaleđa.

¹⁹³⁹ Usprkos zajedničkoj sredozemnoj osnovi, ekološka i zemljopisna raznolikost pojedine regije smatra se osnovom razvoja distinktivnih kultura (Horden i Purcell 2000, 80).

¹⁹⁴⁰ O zajedničkim radionicama te tehnološkoj povezanosti liburnskog teritorija vidi: Batović 1959, 425 – 452; Idem 1960, 393 – 417, osobito 418.

¹⁹⁴¹ Za veze liburnske i histarske kulture vidi Batović 1987, 349; 386. Za liburnski utjecaj u srednjoj i južnoj Dalmaciji: Čović 1987b, 479 – 480; Batović 1988, 66; Kirigin i Paraman 2020, 38 i dr. Opći pregled za cijelo željezno doba: Barbarić 2010a, 59.

¹⁹⁴² Opisi svakodnevnih pomorskih i ribarskih navika inače su rijetki u antičkoj literaturi. Jedan od sporadičnih primjera je Ksenofontova vijest (V, 1, 23) o zarobljavanju ribarskih brodića i čamaca za prijevoz ljudi na Kikladima 388. g. pr. Kr. Ovaj navod dobro pokazuje svakodnevicu grčkih otočana. Navike egejske pomorske ekosfere izvrsno je istaknula Christy Constantakopoulou u monografiji *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World* (2007, 20 -22). Usporedbe radi, pretpostavlja se da je gotovo dvije trećine mornara europskih pomorskih država nikad nije odlazila daleko od doma. Uglavnom su se bavili uzobalnim ribarenjem i kabotažnom trgovinom (Earle 1998, 6). Slično se pretpostavlja i za antičke pomorske okolnosti (Beresford 2013, 190). Vjerujemo da se podudaran obrazac može primijeniti i za prapovijesno stanovništvo istočne jadranske obale. Velika većina vjerojatno je plovila u granicama mikroregije, no razvedena obala omogućavala je djelovanje složene mreže uzobalne plovidbe. Za plovidbu na veće udaljenosti, posebno u slučaju prekojadranskih ruta vjerojatno treba pretpostaviti specijalizirane pojedince ili grupe ljudi. O aktivnoj ribarskoj djelatnosti svjedoče i arheološki nalazi istraženih lokaliteta na istočnoj obali Jadrana. Vidi više u cjelini V, poglavlje 3.4.3.

u primorskom pojasu s obzirom na zajednice zaleđa.¹⁹⁴³ Primjerice, u civilizacijskom se smislu Dalmacija učestalo dijeli na pomorsku i kontinentalnu.¹⁹⁴⁴ Za razliku od potonjih, primorci i otočani promatrali su more kao važan medij eksploatacije i komunikacije.¹⁹⁴⁵ Smatramo da bi se sličan društveni obrazac mogao primijeniti na prapovijesno stanovništvo, prvenstveno na osnovi krajolika u kojem su obitavali. Odviše je pojednostavljeno razmišljati o kulturama ili narodima kao zajednicama uniformnog i monolitnog stila života. More je u svakodnevnicu značilo više onima koji su uz njega izravno živjeli.

2.3.4. POMORSKO STANOVNIŠTVO I GRČI – SPECIFIČNI SLUČAJ ISTOČNE JADRANSKE OBALE

Suvremena podjela na pomorske i nepomorske civilizacije Sredozemlja (*maritime and non-maritime civilizations*) potječe iz pera Irada Malkina. *Pomorskim* bi *narodima* pripadale zajednice koje su posjedovale tehnologiju, želju i znanje za plovību na veću udaljenost. Prvorazredni bi primjer bili Grci ili Feničani. S druge strane, pod pojmom *nepomorske civilizacije* (ili narodi), izraelski povjesničar podrazumijeva populacije koje su živjele uz obalu, ali im je more služilo za ribarenje ili kraće kabotažne plovidbe pa ga nisu promatrali kao medij koji ih je mogao dovesti do udaljenih obala.¹⁹⁴⁶

Prvi su grčki moreplovci i istraživači imali priliku primijetiti nesklonosti pomorskom ili nepomorskom stilu života. Takav se opis krije u Homerovoj *Odiseji* (IX, 125 - 129), gdje su Kiklopi opisani kao stvorenja koja ne umiju ploviti pučinom zbog nedostatka uljuđenosti i poznavanja tehnologije brodogradnje:

¹⁹⁴³ Razliku u mentalitetu ljudi koji žive u zaleđu s obzirom na one na obali spomenuo je već Vilim Tirski (II, 17). Iz perspektive otočana i primoraca svi stanovnici iza Biokova smatraju se Vlasima (Skok 1919, 299 - 300). Pod tim pojmom ovdje podrazumijevamo profesionalno-društvena i ekonomska obilježja takvog stanovništva koje se pretežno bavilo stočarskim i pastirskim načinom života (Mirdita 2009, 85 - 131; 159). O razvoju višestoljetnih predrasuda i antagonizma između stanovništva primorskih i otočkih gradova Dalmacije s obzirom na Morlake ili Vlahe iz unutrašnjosti vidi u Novak 1971, 579 - 603, osobito str. 602 - 603. Izvorne podatke vidi i u Fortis 2004, *passim*. Slične primjere diljem Sredozemlja vidi u Braudel 1997, 75 - 83.

¹⁹⁴⁴ Pederin 2005, 111

¹⁹⁴⁵ Vidi opis primorskog pojasa i otoka u Fortis 2004.

¹⁹⁴⁶ Malkin 2002, 154.

οὐ γὰρ Κυκλώπεσσι νέες πάρα μιλτοπάρηοι,
οὐδ' ἄνδρες νηῶν ἐνι τέκτονες, οἳ κε κάμοιεν
νῆας ἐυσσέλμους, αἳ κεν τελέοιεν ἕκαστα
ἄστε' ἐπ' ἀνθρώπων ἰκνεύμεναι, οἷά τε πολλὰ
ἄνδρες ἐπ' ἀλλήλους νηυσὶν περόωσι θάλασσαν:

*Kiklopi nikakovih crvengrudih nemaju lađa,
U njih drvodjelja nema da istešu pokrite lađe,
Koje bi mogle sve svršivat, u gradove ljudske
Koje bi zalazit mogle onako, kao što drugi
Zalaze ljudi brodeć po pučini k ljudima drugim.*

Prijevod: Maretić 2003, 166.

Sukladno tome, Irad Malkin predložio je model prema kojem su nepomorska društva Grcima predstavljala oslonac za lakšu uspostavu kompromisnog odnosa.¹⁹⁴⁷ Promotivši okvirno karakter pojedinih okosredozemnih populacija među kojima su se Grci kasnije naselili, čini se da bi spomenuta podjela mogla pridonijeti radnoj hipotezi o grčkim preferencijama za razmjenu ili naseljavanje na specifičnom prekomorskom teritoriju. Ovdje zato donosimo nekoliko primjera.

Kasnobrončanodobna i ranoželjeznodobna autohtona naselja južne Italije nalazila su se uglavnom u širem obalnom pojasu na strateškim položajima koja se mogu lako braniti. Rijeko su bila smještena izravno uz more.¹⁹⁴⁸ Za razliku od urođeničkih središta istočne Apulije koja su pomorski gravitirala suprotnoj balkanskoj obali,¹⁹⁴⁹ u Tarantskom zaljevu gdje je od 8. do 5. st. pr. Kr. niknulo nekoliko velikih grčkih naseobina, većina urođeničkih naselja nalazila se u zaleđu i prije dolaska Grka. Bila su usmjerena na kontrolu okolnog teritorija za ispašu uz, kako se čini, minimalni interes za otiskivanje na pučinu.¹⁹⁵⁰

¹⁹⁴⁷ Ibid. 154; 159.

¹⁹⁴⁸ Attema 2008, 71; Lentjes 2016, 186.

¹⁹⁴⁹ Na istočnoj obali Apulije autohtona su naselja (npr. Torre Guaceto, Brindizi, Otranto, Roca Vecchia i dr.) bila smještena na važnoj ruti koji je spajala zapad i istok. Pomorska orijentiranost autohtonih stanovnika vidi se u arheološkom kontekstu Otranta gdje je pronađena Devoll keramika koja potječe iz današnje Albanije (Orlando 1990, 34 – 36, br. 64 – 70). Raspravljajući o pomorskom karakteru tamošnjih urođenika, važno je naglasiti da Grci nikada nisu utemeljili trajnu naseobinu na istočnoj obali Apulije.

¹⁹⁵⁰ Od južne Apulije do Bazilikate i sjeverne Kalabrije dominantna naselja kasnobrončanodobnog stanovništva uglavnom nalazila su se u pojasu 30 do 40 km udaljenom od obale. Važna središta, poput Scoglio del Tonno, Timmari, Santa Maria D'Anglona ili San Teodoro/L'Incoronata, imaju kontinuitet u rano željezno doba. Disperzirana su u prostoru i usmjerena na kontrolu okolnog zemljišta. Veća gustoća naselja primjećuje se u Sibaridi, gdje su dominirali lokaliteti Torre Mordillo, Amendolara, Broglio di Trebisacce, Timpone della Motta/Francavilla Marittima koji su tijekom brončanog doba stvarali manja satelitska naselja (Peroni 1994, 863 – 865, 877; Lentjes 2016, 187). Sibaridska su naselja uglavnom podizana na uzvisinama odakle su kontrolirala riječne doline i istovremeno omogućavala pristup obalnoj ravnici i zaleđu (Attema 2008, 71). Iako mnogo urođeničkih središta Tarantskog zaljeva ima mikensku keramiku (karta 3), nema puno dokaza za razmjenu s udaljenim prekomorskim mjestima tijekom kasnog brončanog doba (12. – 9. st. pr. Kr.). Gospodarstvo kasnobrončanodobnih naselja bilo je vjerojatno autarkično (Burgers 1998,

Na prelasku brončanog u željezno doba sličan obrazac pokazuje i Sicilija. Naselja autohtonog stanovništva podizana su na obali i u unutrašnjosti otoka. Na početku željeznog doba mnoštvo obalnih naselja bilo je napušteno, dok su rijetka preživjela.¹⁹⁵¹ Jedan takav je Thapsos gdje se život ugasio malo prije osnivanja Megare Hiblejske.¹⁹⁵² Problemi s gusarenjem i trgovinom robovima o kojima saznajemo iz Odiseje (XX, 383; XXIV, 211; 307) ili sjedinjavanje lokalnih naselja potaknuto novim ekonomskim mogućnostima navode se kao potencijalan razlog urođeničkih migracija prema unutrašnjosti.¹⁹⁵³ Ipak, u literaturi se uvriježilo mišljenje da su na kraju brončanog doba obalna naselja izgubila središnju ekonomsku i političku ulogu.¹⁹⁵⁴ Raspravlja se i o potencijalnim prekomorskim kontaktima na veću udaljenost, ali se čini da su u tome prednjačili urođenici Sardinije, a ne Sicilije.¹⁹⁵⁵

U nepomorsko stanovništvo mogu se uvrstiti i autohtone zajednice Provanse i Languedoca. Iako je nekolicina važnih razmjenskih čvorišta bila uz ili blizu morske obale,¹⁹⁵⁶ nema dokaza o uhodanim pomorskim komunikacijama na veliku udaljenost. Činjenica da urođenici nisu iskoristili

174). Tijekom 8. st. pr. Kr. Grci su ponovo počeli posjećivati južnu Italiju. U Apuliji je autohtono stanovništvo u zapaženoj mjeri podizalo nova naselja u unutrašnjosti (Lentjes 2016, 191 – 192). Od 770. do 720. g. pr. Kr. ondje je niknulo između 15 do 20 novih naselja (D'Andria 1991, 398, 400 i 405; Burgers 1998, 186 - 191). Stara središta, poput Santa Maria D'Anglone, L'Incoronate ili Orije narasla su i proširila zemljišne posjede (Lentjes 2016, 192). Valja naglasiti da je orijentiranost urođenika prema zemljišnim kapacitetima bila puno veća nego prema morskim. Željeznodobni arheološki kontekst naselja L'Amastuola koje se nalazi u unutrašnjosti, ali gravitira prema Tarantskom zaljevu, pokazao je da su se stanovnici minimalno koristili prehrambenim namirnicama koje pružaju obližnje lagune. Razlog tome može biti močvarno, nezdravo područje gdje se lako razvijala malarija. O dokazima malarije od 8.st. pr. Kr. u Sredozemlju vidi bilješku 1394. Jedino nalazi velikih udica (oko 4 cm) aludiraju na pučinsko ribarenje (Lentjes 2016, 92 - 94). Generalno gledajući, grčka obalna naselja južne Italije bila su na marginama teritorija urođeničkih središta (Attema 2008, 75). Opći arheološki i povijesni kontekst udario je temelje razlikovanju dva različita mentaliteta: urođenicima Tarantskog zaljeva koji su bili slabije naklonjeni plovidbi na velike udaljenosti i Grcima – protagonistima pomorskog načina života. Ta se distinkcija vjerojatno može primijetiti i kasnije. Primjerice, kad je Ahejska liga uništila Siris oko 570/560. g. pr. Kr. (Lyk. *Alex.* 978 – 992; Iust. XX, 2, 3 - 9), a Kroton Sibaris oko 510. g. pr. Kr. (Diod. XII, 9, 1 – 10, 3), autohtone se zajednice nisu proširile prema priobalnoj zoni. Iako ih je u tome mogao spriječiti vojno-politički pritisak južnoitalskih grčkih gradova, Gabriel Zuchtriegel (2018, 168) tvrdi da su urođenici bili dovoljno moćni, ali jednostavno nikad nisu imali interes za kontrolu obale.

¹⁹⁵¹ Albanese Procelli 2003, 146; De Angelis 2016, 53, bilj. 152.

¹⁹⁵² De Angelis 2016, 54, bilj. 152

¹⁹⁵³ Npr. Leighton 1999, 239; Idem 2000, 21 – 22; Albanese Procelli 2003, 146; 149.

¹⁹⁵⁴ Leighton 2000, 18; Spencer 1998, 7; Lentini 2009, 521 – 525.

¹⁹⁵⁵ Nuraška keramika na Siciliji svjedoči o kontaktima sa Sardinijom, a zbog opskrbe metalom možda posredno i Iberijom (Albanese Procelli 2003, 90, 105). S druge strane, sicilskih nalaza na Sardiniji nema (De Angelis 2016, 43). To je ograničen, ali dovoljan argument slabijeg interesa tamošnjih naroda za plovidbu na veću udaljenost.

¹⁹⁵⁶ U Provansi je takvo naselje Saint-Blaise, smješteno uz veliku lagunu Étang de Berre. Slična luka razmjene bio je Lattes, nedaleko od današnjeg grada Montpellierera. Veća urođenička središta, poput Arlesa, nalazila su se u unutrašnjosti uz obalu rijeke Rhône. Vidi: Dietler 2010, 119 – 120; 149; fig. 5.4.

lakidonsku uvalu gdje je oko 600. g. pr. Kr. nastala fokejska Masalija,¹⁹⁵⁷ ide u prilog gore navedenom argumentu.

Prvorazredni primjer nepomorskog stanovništva bili su urođenici sjeverne Afrike. Osnovica njihove privrede zasnivala se na prekosaharskim trgovačkim rutama i eksploataciji lokalnog silfija.¹⁹⁵⁸ Od Herodota (IV, 196) saznajemo da su Libijci izvan Heraklovih stupova sudjelovali u tzv. tihoj trampii s Kartažanima, a obalu su posjećivali samo ako je bilo nužno obaviti razmjenu.

Odmak od pomorskih aktivnosti može se primijetiti i među urođeničkim populacijama sjevernog Ponta. Skitske zajednice živjele su kontinentalan tip života uz običaj sezonskog spuštanja prema moru kako bi prikupile sol za uzgoj stoke.¹⁹⁵⁹ Okolice današnjeg Berezana ili Taganroga na Azovskom moru postale su mjesta susreta i razmjene koja su jonski Grci započeli posjećivati tijekom druge polovice 7. st. pr. Kr.¹⁹⁶⁰

Brojne ovdje nespomenute zajednice Sredozemlja ili Crnog mora mogle bi se na sličan način podijeliti na pomorsko ili nepomorsko stanovništvo. Iako se na prvi pogled čini da postoji očita korelacija između pomorskog i nepomorskog karaktera, razvoja kompromisnog odnosa i grčkih preferencija za trajno naseljavanje, paradigma nije bez iznimaka. Primjerice, Grci i Feničani razvili su intenzivan razmjenski odnos s etrušćanskim, a Feničani i sa sardinskim zajednicama. U oba se slučaja razvio kompromisni odnos s generalno gledajući pomorski nastrojenim zajednicama. Posljedično su na Sardiniji udareni temelji feničkog naseljavanja, dok su Grci uobičavali živjeti u etrušćanskim zajednicama.¹⁹⁶¹ Oba primjera pokazuju da modeli koji generaliziraju nisu adekvatni, niti univerzalno primjenjivi. Logično je da svaki pojedini slučaj zahtijeva zasebnu i puno minuciozniju analizu. Naime, nema sumnje da je među Etrušćanima i Sardinjanima bilo je različitih tipova zajednica, od nepomorskih do onih koji su umrežili Tirensko more, a moguće i

¹⁹⁵⁷ Prema dosadašnjim arheološkim istraživanjima, Fokejci su izgradili Masaliju na prethodno nenaseljenom teritoriju. Vidi opširnije o tom: Villard 1960, 76; Dietler 2005a, 142. Masalija, tj. njezina uvala Lakidon posljednja je najbolja luka u kabotažnoj plovidbi prema Iberskom poluotoku. Ploveći prema zapadu od Masalijske, obale postaju široke ravnice oko delte rijeke Rhône koje završavaju pješčanim plažama i lagunama (MP II 1978, 156). Takav tip obale bio je opasniji za brodove, jer ne pruža prirodno sklonište od čestih sjevernih i sjeverozapadnih vjetrova ili zapadne morske struje (Arnaud 2005, 18 – 20; 24 – 25). Dodatno k tome, zbog niskog reljefa nema puno raspoznavljivih orijentacijskih točaka (MP II 1978, 156). Općenito o prednostima masalijske luke u antičkom povijesnom kontekstu u: Arnaud 165 – 166; Dietler 2010, 104 – 105.

¹⁹⁵⁸ Hodos 2006, 160 sa starijom literaturom.

¹⁹⁵⁹ Гаврилюк 1999, 138 – 139

¹⁹⁶⁰ Solovyov 2019, 162.

¹⁹⁶¹ Boardman 1999, 198 – 208; Aubert 2001, 212 – 228.

plovili prema istoku na veliku udaljenost.¹⁹⁶² Jednako je važan i kronološki oprez, jer razina etruščanskog ili sardinskog pomorskog interesa nije imala jednak opseg kroz stoljeća starijeg željeznog doba. Dakako, to su samo neke od preliminarnih pretpostavka.

Iako svjesni da korelacija pomorskog i nepomorskog stanovništva s grčkim preferencijama za naseljavanje nije posve paradigmatička, vjerujemo da smjernice modela mogu poslužiti u argumentaciji prirode grčko-urođeničkog kontakta, osobito ako se promatraju u sprezi s društveno-zemljopisnim okolnostima. Jadranski je slučaj vrlo sugestivan.

Za razliku od većine spomenutih urođeničkih populacija Sredozemlja i Crnog mora, zajednice priobalne okojadranske zone prvorazredni su primjer pomorskog stanovništva. To jasno potvrđuju prekojadranske komunikacije koje su evoluirale kao prirodni odgovor na obličje uskog pomorskog zaljeva. Još vibrantniju pomorsku ekosferu imao je istočni Jadran u okrilju vrlo razvedene obale. Za trgovce i moreplovce na veliku udaljenost upletanje u društveno-ekonomske interese pomorskog svijeta moralo je samo po sebi biti riskantnije nego u ostatku Sredozemlja.¹⁹⁶³ Predispozicije za razvoj konflikta bile su veće. O tome izravno svjedoči Diodor (XV, 14, 2 -3), opisujući pomorski sukob Farana i urođeničkog saveza nakon osnutka grčke naseobine na Hvaru. Iako možda ne pripadaju istom događaju, na slično ukazuju i epigrafski izvori poput Kalijina natpisa ili starogradskog zavjetnog spomenika o sukobu Farana i Jadasina.¹⁹⁶⁴ Pokušaj naseljavanja u pomorskoj ekosferi pružao je suženije prostorne mogućnosti, jer su brojne pogodne

¹⁹⁶² Pretpostavlja se da je između sjeverne Etrurije i Sardinije postojala mreža razmjene metalnih sirovina prije dolaska Feničana i Grka (Ridgway 1992b, 91; Coldstream 1994, 47; Ridgway 1994a, 40 – 41; Campus, Leonelli i Lo Schiavo 2010, 71). Osim toga, pojavljuju se interpretativni modeli prema kojem su Etruščani i Sardinjani također plovili na veliku udaljenost prema istoku s ciljem razmjene vrijednih metala. U literaturi ipak prevladava interpretacija da su bilo Grci ili Feničani nosili predmete zapadnjačke provenijencije sa sobom kao plijen ili gostinjske darove pa su tako završili u repertoaru naselja i grobova u Grčkoj, na Cipru ili Levantu (Dickinson 2006, 196.; Lane Fox 2008b, 134). U načelu moguće je pretpostaviti i obrnutu situaciju, dakle prisutnost ili utjecaj Etruščana i Sardinjana na istoku (Coldstream 1994, 47; Lo Schiavo 2001, 141 – 142; Bietti Sestieri, Cazzella i Schnapp 2002, 425 – 426; Ridgway 2006a, 307; Osborne 2009, 121). Malen broj poznatih predmeta ograničava mogućnost šireg interpretiranja. Među takvima su raznjevci atlantskog tipa iz 10. st. pr. Kr., od kojih je jedan primjerak pronađen u Monte Sa Idda na Sardiniji, a drugi u grobu ciparskog Amata (Karageorghis i Lo Schiavo 1989, 15 - 29). Materijal koji je možda cirkulirao ovom rutom bili su tzv. *Herzprung* štitovi. Votivni primjerci iz Grčke povezuju se s prikazima na iberskim stelama (Uckelmann 2014, 186 - 191).

¹⁹⁶³ U 17. stoljeću skovan je termin *Mare Liberum* nizozemskog pravnika Huga Grotiusa (1916). Prema Grotiusovom konceptu more se promatra kako beskrajno plavo prostranstvo na koje svi polažu pravo, ono je velika pustinja i prazan prostor između društava, velik i slobodan „teritorij“ lišen društvene dimenzije. Međutim, suvremena literatura učestalo kritizira ovaj koncept. Sudeći po društvenim okolnostima, morski je krajolik bio ekskluzivno dobro koji su uzobalne zajednice posvajale i promatrale kao vlastito. Bilo je to emocionalno mjesto što potvrđuju lokalne priče, mitovi, legende i u konačnici sama povijest. Vidi Steinberg 2001, 208.

¹⁹⁶⁴ U starijoj literaturi ovi su se spomenici izravno povezivali s Diodorovom viješću. Popis takve literature i kritički osvrt vidi u Kuntić-Makvić i Marohnić 2010, 74 – 75.

pozicije bile već trajno zauzete ili su predstavljale neposrednu konkurenciju. Zato vjerujemo da pomorski karakter jadranskih urođenika utemeljen na kabotažnim i prekojadranskim sustavima plovidbe valja uzeti kao jedan je od bitnih elemenata kompleksnijih društvenih okolnosti koje su dovele do manjka grčkog interesa za uspostavu trajnih naseobina u razdoblju od 8. do 4. st. pr. Kr. na istočnoj obali Jadrana.

3. ZEMLJOPIISNA I DRUŠTVENO-POLITIČKA RAZJEDINJENOST ISTOČNOG JADRANA

Prostor, krajolik ili okoliš smatra se važnom sastavnicom razvoja za društvenih, ekonomskih i političkih sustava.¹⁹⁶⁵ Reljefne i topografske specifičnosti mogle su u velikoj mjeri omogućiti ili ograničiti društveni razvoj. Fizičkozemljopisne barijere uske obale i relativno malih otoka istočnog Jadrana valja promatrati kao prirodnu predispoziciju društveno-političke razjedinjenosti.

Ograničenja krškog krajolika mogu se izdvojiti kao jedan od krucijalnih razloga. Priobalna ili gradinska naselja na otocima i kopnu bila su usko povezana za relativno mala polja u kršu.¹⁹⁶⁶ Studije učinjene na Hvaru i Lastovu upečatljivo pokazuju takav obrazac (karte 39 i 40),¹⁹⁶⁷ a slični se obrasci mogu prepoznati i na ostalim otocima (npr. Talež – Dračevo i Plisko polje, Kopila – Blatsko polje, Čeljank, Kuran, Orjak – ugljanska polja¹⁹⁶⁸ i brojni drugi).¹⁹⁶⁹ Orijentacija prema pripadnom zemljištu vidi se i na primjeru trajno naseljenih gradina kopnenog dijela istočnog Jadrana,¹⁹⁷⁰ a dokazi o poljoprivrednim djelatnostima¹⁹⁷¹ osnažuju primjenu općeg sredozemnog modela tzv. zemljoradničkog naselja.¹⁹⁷²

Antropološka studija organizacije polinezijskih zajednica pokazuje da je dostupnost zemlje i resursa na pojedinim otocima znatno utjecala na veličinu i složenost strukture društva.¹⁹⁷³ Slično se može razabrati iz etnološke analize istočnoafričkih zajednica koja je polučila dva modela društvene evolucije. Teritorijalno definirani savezi plemena s razvijenom političkom hijerarhijom nastali su u regijama s puno obradive zemlje i manjom gustoćom naseljenosti. S druge strane, akefalni segmentarni rodovi tipični su za područja veće naseljenosti s ograničenom količinom obradivog zemljišta.¹⁹⁷⁴ Ako se antropološko-etnološki obrasci primijene na prapovijesni kontekst,

¹⁹⁶⁵ Vidi npr. Sanders i Webster 1978, passim; Shaw 2001, 434.

¹⁹⁶⁶ Slična opaska pri definiranju heterarhije istočnog Jadrana u Barnett 2014, 18.

¹⁹⁶⁷ Za Hvar: Gaffney i Stančić 1996, 36 – 42; posebno 41; za Lastovo: Della Casa, Bass et al. 2009, 133 – 134.

¹⁹⁶⁸ Za Ugljan tako Čače 2007, 49 - 50.

¹⁹⁶⁹ Sličan zaključak za srednjodalmatinske otoke u Gaffney et al. 2002, 33.

¹⁹⁷⁰ Za Istru: Buršić-Matijašić 2007, 46. Opći zaključak za Dalmaciju: Gaffney et al. 2002, 34 uz stariju literaturu navedenu na istoj stranici.

¹⁹⁷¹ Vidi više u cjelini V, poglavlja 3.3.2. i 3.3.3.

¹⁹⁷² Vidi bilješku 1454.

¹⁹⁷³ Kirch 1984, poglavlje 4, osobito str. 95.

¹⁹⁷⁴ Shipton 1984, 632 – 634.

djeluje logično povezati zemljopisnu rascjepkanost priobalnog i otočkog krajolika istočnog Jadrana s manjkom obradivog tla i definirati ih kao otegotnu okolnost razvoju političkog sustava sa snažnim središtem i hijerarhijskim uređenjem.

Pomorski krajolik spaja, ali istovremeno i razjedinjuje, bilo na razini jadranskog zaljeva,¹⁹⁷⁵ ili u okrilju istočnojadranskog kopna i otoka. Tome su primarni razlog plovidbene udaljenosti razvedenog arhipelaga koje mogu biti prepreka u slučaju nepogodne sezone plovidbe ili loših meteoroloških uvjeta.¹⁹⁷⁶ Dodatno k tome, krški reljef istočnog Jadrana otežavao je komunikaciju na nadregionalnoj razini, a gdje god i u okrilju mikroregije. Unatoč „zemljopisnom jedinstvu“ uske obale i razvedenog otočja, reljefne i pomorske prepreke kočile su razvoj tzv. društvenog kaveza (*social cage*) u istočnojadranskoj pomorskoj ekosferi.¹⁹⁷⁷ To podrazumijeva ozbiljne otegotnosti pri uspostavi središnje vlasti, teritorijalne kontrole populacijskih cjelina ili monopolizacije komunikacijskih koridora.

Političkoj razjedinjenosti mogle su pridonositi i neke društvene navike poput svakodnevne orijentiranosti na plovidbu ili transhumantnog stočarstva. U literaturi je uvriježeno mišljenje da su zajednice istočnojadranskog kopna pribjegavale sezonskim migracijama.¹⁹⁷⁸ Antropološka istraživanja daju na znanje da je transhumantno nomadstvo vrlo statična društvena kategorija koja usporava veće društveno-političke promjene.¹⁹⁷⁹ Primjerice, arheološko-antropološke analize iberskih urođenika ističu identičan obrazac prema kojem je promjena stočarskih navika na sjedilačke potpomogla razvoju urbanog i hijerarhijskog društva.¹⁹⁸⁰ Usporedbe radi, zemljoradničko društvo s razvijenim sustavima irigacije ističe se kao izvrsna predispozicija za stvaranje visokocentraliziranih država.¹⁹⁸¹ Dakle, svakodnevne plovidbe i sezonska transhumanca

¹⁹⁷⁵ Slično Fairbank 2018, 2 – 3.

¹⁹⁷⁶ Vidi dijakrone povijesne primjere istaknute u Kirigin et al. 2009, 151 - 152.

¹⁹⁷⁷ Društveni kavez (*social cage*) definicija je Michaela Manna (1986, 86) kojom je autor nastojao definirati društveni razvoj drevnog Egipta. Uzak plodni pojas oko rijeke Nil ograničen pustinjom uvjetovao je snažnu povezanost i razvoj specifičnog društvenog uređenja. Takav je „kavez“ olakšao uspostavu centralne vlasti, kontrolu populacije, monopolizaciju komunikacijskih koridora itd. Vidi također kao paradigmu u Manning 2018, 95.

¹⁹⁷⁸ Teorijska pozadina povezivanja udaljenih regija preko transhumance u: Zöbl 1982, 45; Potrebica 2004, 57 – 58. O transhumantnom stočarstvu urođenika istočnog Jadrana vidi: Barbarić 2010a, 56 i bilj. 8. Povezanost Histra s Japodima i jugoistočnoalpskog prostora opisana je ukratko u Gabrovec i Mihovilić 1987, 336. O vezama Liburna sa zapadnopanonskim i zapadnim balkanskim krugom te Japodima vidi u Batović 1987, 385. Detaljnije o praksi transhumance i otegotnostima na istočnoj obali Jadrana vidi u cjelini V, poglavlje 3.2.3.

¹⁹⁷⁹ Na temelju proučavanja australskih zajednica tako zaključuje Yoffee 2005, 161 – 162 citirajući Flood 1989.

¹⁹⁸⁰ Npr. Belarte 2009, 106; Celestino-Pérez 2009, 240.

¹⁹⁸¹ Manning 2018, 99.

moгу se također uzeti u obzir kao čimbenik usporavanja društvenih promjena pa tako i opsežnijeg političkog ujedinjenja diljem istočnog Jadrana.

Osim zemljopisnih čimbenika, pregled grčkih pisanih izvora jasno pokazuje da je istočnojadranski svijet bio u etničkom smislu vrlo raznolik.¹⁹⁸² Budući da za period starijeg željeznog doba nema izravnih arheoloških ili pisanih tragova o organizaciji većih političkih cjelina na istočnoj obali Jadrana, valja naglasiti da je opseg rasprave u početku vrlo ograničen. Unatoč tomu, struka je iznjedrila različite interpretacije. Ovdje ističemo dvije suprotne koji mogu pomoći u daljnjem razumijevanju društvenih okolnosti.

Teza o društveno-političkoj integraciji zasniva se na izjednačavanju svjedočanstava antičkih pisaca o političkom utjecaju pojedinih etničkih grupa s rasprostranjenosti materijalne kulture. Iz takvog pogleda slijedi hipoteza o formiranju regionalnih ili nadregionalnih saveza i konfederacija, možda već od starijeg željeznog doba.¹⁹⁸³ Međutim, ishodišni problemi takvog pristupa su anakronost povijesnih izvora i poistovjećivanje etničke grupe s rasprostranjenosti materijalne kulture. Osim dijeljenja sličnih umjetničko-stilskih afiniteta, na temelju jednostavnih oblika materijalne kulture (oruđe, oružje, nakit) nemoguće je preciznije odrediti razinu političke integracije. Primjena suvremene sociološke teorije na prapovijesne zajednice pokazuje da bi velike etničke kategorije poput Veneta, Histra, Liburna i drugih trebalo shvaćati kao etničke mreže (*ethnic networks*).¹⁹⁸⁴ U tom bi slučaju veće etničke skupine razvile snažnu interakcijsku sferu i međusobnu solidarnost među elitama. To uključuje dijeljenje kulturnog ili identitetskog sadržaja, ali ne podrazumijeva i organizaciju centralističkog političkog uređenja.

Suprotno političkom jedinstvu etničkih grupa pojavljuje se i teza o heterarhiji gradinskih zajednica.¹⁹⁸⁵ To uključuje jaču ili slabiju političku neovisnost pojedinih naselja te negira formiranje strogog centralističkog sustava. Heterarhija priznaje mogućnost unutarnjeg rangiranja zajednica prema različitim ulogama i obilježjima, no zbog nestabilnosti ne i strogu prostornu

¹⁹⁸² Vidi u cjelini V, poglavlje 2.

¹⁹⁸³ Za Liburne tako npr. Suić 1981, 108 - 109; Čače 1979, 97; Idem 1985, 647; Suić 2003, 20 - 21. Slična mišljenja izdvojena su i citirana u Barnett 2017, 80, bilj. 116.

¹⁹⁸⁴ Model etničke mreže opisao je sociolog Anthony D. Smith (2008, 30 - 31). Vidi povezivanje makroregionalnih identiteta autohtonih željeznodobnih naroda s modelom etničke mreže u Fernández Götz i Ruiz Zapatero 2011, 229 - 230. Primjena na liburnsko područje u Tonc 2015, 401 - 402.

¹⁹⁸⁵ O heterarhiji općenito: Crumley 1995, 3 - 5. Primjena za Ilirik u: Džino 2012, 73; Barnett 2014, 17. Usporedni primjer za siciliske zajednice u Leighton 2000, 29 ili za južnu Francusku u Dietler 2005a, 175; Idem 2010, 87.

hijerarhiju. Takve bi društvene mreže bile u širem političkom smislu decentralizirane, ali bi ih međusobno povezivali rodbinski ili klijentski odnosi.¹⁹⁸⁶

Zemljopisni i društveno-politički pregled sugerira da bi heterarhijsko uređenje bilo logičniji način promatranja istočnojadranskog društva tijekom starijeg željeznog doba. Međutim, ima i primjera koji možda odudaraju. To su zemljopisne cjeline s prirodno većim predispozicijama za društveno povezivanje, poput Istre ili Ravnih kotara. GIS analize učinjene na Istarskom poluotoku ukazuju na snažnu povezanost naselja na osnovi međusobne vidljivosti.¹⁹⁸⁷ To aludira na učestalo odvijanje kontakta pa sukladno tome i veću vjerojatnost usložavanja društvene hijerarhije. Prema izvorima rimskih vremena, napose Titu Liviju (XL, 1 - 14), zna se da je histarski savez tijekom 2. st. pr. Kr. predvodio kralj (*rex/regulus*), a politički su se isticale tri gradine (*tria oppida*) i plemenski prvaci (*principes*). Slobodan Čače tvrdi da je kraljevska tradicija mogla biti i starija, a argumentira je na osnovi guste mreže gradinskih naselja, kontinuiranog ukopa od 7. st. pr. Kr. u luksuznu nezakrsknu grobnicu 12 te potencijalnih inauguracijskih obreda u odnosu prema skulpturnim tragovima.¹⁹⁸⁸ Političko ujedinjavanje Istre predložila je i Alka Starac, ali za kasniji period – tijekom 4. ili 3. st. pr. Kr.¹⁹⁸⁹ Ako prihvatimo ideju o političkom savezu koji je bio podložen kralju ili trima istaknutim gradinama (*tria oppida*), valja spomenuti i vijest o krhkosti političkog centralizma. Naime, tijekom histarskih ratova neki su rodovi sklopili dogovor s Rimljanima, dok su drugi bili savladani silom (Dio ap. Zon. VIII, 20).¹⁹⁹⁰

Struka nagađa da je hijerarhijski odnos postojao i među liburnskim zajednicama Ravnih kotara. Taj se zaključak zasniva na odnosu površine gradinskih naselja iz čega proizlazi da je liburnski Jader bio dominantno političko središte.¹⁹⁹¹ Nepotpuno arheološko poznavanje brojnih gradina Ravnih kotara za sada ne dopušta temeljitiju analizu pomoću koje bi se moglo raspravljati o preciznijem odnosu teritorijalne moći. Teritorijalna podjela Liburnije iz rimskih vremena o kojoj svjedoči Plinije (*NH* III, xxi = 139 – 140) ukazuje na političku razjedinjenost i heterarhiju urbanih središta. Zato nema razloga pretpostaviti da je politička situacija bila drastično drugačija i u prethodnim vremenima.¹⁹⁹² Hipoteza o političkoj prevlasti Jadera pokušava se dodatno osnažiti

¹⁹⁸⁶ Barnett 2014, 17.

¹⁹⁸⁷ Čučković 2015, 476 – 477.

¹⁹⁸⁸ Čače 1979, 91; 97 – 98.

¹⁹⁸⁹ Starac 1999, 8.

¹⁹⁹⁰ Slična opaska u Gabrovec i Mihovilić 1987, 337.

¹⁹⁹¹ Npr. Suić 1962, 179 – 180; Čače 1979, 117;

¹⁹⁹² Slično: Barnett 2017, 80 – 81. Za društveno-političku razjedinjenost Liburna tijekom mlađeg željeznog doba vidi Tonc 2015, 399 – 400.

Farskim tropejem iz 4. st. pr. Kr. na kojem stoji formulacija Jadasini i suborci, odnosno saveznici (slika 64). Ako se priklonimo Suićevom mišljenju da iza Jadasina stoji populacija liburnskog Jadera,¹⁹⁹³ tada se potonje može smatrati političkim predvodnicima urođeničkog svijeta.¹⁹⁹⁴ Međutim, valja imati na umu da vijesti s tropeja prvenstveno zrcale grčki stav o odnosu snaga na moru. Ne bi čudilo da su Jadasini bili Grcima prepoznatljiviji od ostalih zajednica zbog aktivnijeg pomorskog angažmana. Prema tome, niti ovaj navod ne implicira centralistički hijerarhijski odnos u kontekstu vojnog protugrčkog saveza.

Društveno-politički sustavi u ostalim područjima istočnog Jadrana mogu se svesti na nagađanje, bilo zbog sužene raspoloživosti pisanih izvora, njihove anakroničnosti ili nedostatka interpretativnih materijalnih tragova. Primjerice, od Varona (ap. Plin. *NH* III, 142) saznajemo da je naronitanski konvent okupljao 89 zajednica. Plinije (*NH* III, 142 – 143) pak donosi konkretan broj dekurijskih i time svjedoči o etničko-političkoj šarolikosti srednje i južne Dalmacije. Sudeći prema tome, delmatske su bile 342 dekurijske, a mnogo je kompleksniji bio sastav zajednica južno od Salone. Primjerice, Daversi (vjerojatno Daorsi) dijelili su se na 17, Dokleati na 33, Nareziji na 102 dekurijske itd. (Plin. *NH* III, 143).¹⁹⁹⁵ Bio bi to dodatni argument za političko-teritorijalnu razjedinjenost koju valja primijeniti i na prethodna vremena.¹⁹⁹⁶

Iako iz pera antičkih pisaca saznajemo za političke figure poput Liburna ili Jonija, oba slučaja nisu dovoljno čvrsti argumenti za pretpostavku o složenijem političkom sjedinjavanju. Vijest o eponimnom junaku Liburnu je očita koruptela u Bizantinčevu tekstu (s.v. Λιβυρνοί),¹⁹⁹⁷ a sadržaj neodoljivo podsjeća na opću grčku sklonost reinterpretaciji rodoslovlja urođeničkih zajednica. Sličan obrazac primjećuje se s likom Jonija o kojem su nastale raznovrsne i nerijetko oprečne interpretacije počevši od antike (Strab. VII, 5, 8- 9; Eust. ad Dionys. Per. 92; schol. ad Pind. *Pyth* III, 120, 21; schol. ad Lycoph. 631; schol. ad Apoll. Rhod. IV, 308; Steph. Byz. s. v. Ἰόνιον πέλαγος) pa do danas.¹⁹⁹⁸ Na temelju raspoloživih povijesnih, epigrafskih i numizmatičkih vrela može se ugrubo zaključiti da je Jonije lik na granici povijesnog i mitološkog te prapovijesnog i

¹⁹⁹³ Argumente o liburnskom Jaderu ističe Suić (2003, 21), dok je suprotno mišljenje o žiteljima oko rijeke Jadro izrazio Dujue Rendić-Miočević (1989b, 111 - 120). Sažetak rasprave vidi u Kuntić-Makvić i Marohnić 2010, 75.

¹⁹⁹⁴ Tako npr. Čače 1979, 117 – 118; Suić 2003, 21.

¹⁹⁹⁵ Teorije o definiranju i broju ljudi u dekurijskim vidi npr. u Wilkes 1969, 185; Suić 2003, 58; Čače 2010, 62 – 68.

¹⁹⁹⁶ Vidi alternativnu hipotezu o rimskom razjedinjavanju Ilirske kraljevine koje bi polučilo Varonovu političku situaciju u Čače 1979, 46 – 47.

¹⁹⁹⁷ Vidi raspravu u Billerbeck 2014, 217, bilj. 112.

¹⁹⁹⁸ Temeljne rasprave u Nikolanci 1976b, 154 – 155; 160 – 163; Idem 1989a, 15 - 26; Rendić-Miočević 1989d, 255 – 257; Katičić 1995b, 180 – 181. Starija literatura o Joniju navedena je u Zaninović 2015, 87, bilj. 32.

grčkog.¹⁹⁹⁹ Sukladno tome, rasprava o njegovu političkom utjecaju je slabo upotrebljiva za daljnju argumentaciju. Premda primjer pripada zreom helenističkom vremenu, nije na odmet spomenuti da je u Ardijejskom kraljevstvu koje je obuhvaćalo dijelove južnog Jadrana politički sustav bio u centralističkom smislu i dalje slab, bez nametanja vladarskog autoriteta lokalnoj aristokraciji (Polyb. II, 8, 8). Obrazac pobune protiv središnje vlasti primjećuje se i među Delmatima nakon smrti ilirskog kralja Pleurata smrti (Polyb. XXXII, 18, 4).

Dakle, sustave vlasti trenutačno možemo ograničiti na pojedinačne zajednice koje su kontrolirale okolno područje - prije svega obradivo zemljište i pogodne pašnjake. Takve je zajednice predvodila elita. Razlike u načinu ukopa i grobnim priložima ukazuju na društveno raslojavanje staroželjeznodobnih populacija istočne jadranske obale barem od 8. ili 7. st. pr. Kr. ovisno o regiji i poziciji naselja.²⁰⁰⁰ O pozadini autoriteta i moći upravljačkih elita može se spekulirati. Osnova je mogla biti rodovsko podrijetlo,²⁰⁰¹ ratničke i vojne sposobnosti, akumulacija bogatstva i luksuzne strane robe ili spoj svega navedenoga. Načini iskazivanja elitnog statusa na istočnom Jadrana bili su različiti. U histarskoj su kulturi to uvezeni predmeti – uglavnom slikana keramika, a rjeđe oružje ili metalni predmeti.²⁰⁰² Izgradnja većih grobnih humaka smatra se uz luksuzne importe pokazateljem elitnog statusa unutar liburnske kulture,²⁰⁰³ no keramički su recipijenti ondje izuzetno rijetko postajali dio pogrebnog repertoara.²⁰⁰⁴ Prilaganje stranih predmeta imalo je funkciju statusnog simbola i u srednjoj i južnoj Dalmaciji, a za razliku od Liburna, ovdje su pojedinci preferirali opremiti grobove uvezenom keramikom.²⁰⁰⁵ Izgledno je da spomenute pojave svjedoče o rastu autoriteta grupe pojedinaca u pojedinim naseljima. Ovisno o

¹⁹⁹⁹ Ovdje ističemo zaključak Radoslava Katičića (1995b, 180) koji upečatljivo iskazuje srž problema: „Jonije pripada dakle u Epidamnu i Dirahiju, jednako kao u Adriji i Isi, legendarnoj povijesti. Predstavlja početke. On je sam heroj i odvjetak herojskog roda, ukorijenjen u svijetu predodžaba grčkih naseljenika. Obje ga predaje sasvim izričito predstavljaju kao domoroca koji nije Helen i po tome kao barbarina. Da se takav u grčkim gradovima na Jadranu poštivao kao heroj, baca, makar i letimično, zanimljivo svjetlo na odnose grčkih kolonista sa starosjedićkim stanovništvom. Oskudni podatci u vrelima ne dopuštaju na žalost da se o tome rekne išta više i sazna što pobliže o tim odnosima.“

²⁰⁰⁰ Za Istru vidi: Mihovilić 2013, 328 – 330. Za liburnski prostor: Batović 1987, 382 - 383. Za srednju i južnu Dalmaciju: Čović 1987b, 470 – 471; Marijan 2001, 83; 143 – 144; Blečić Kavur i Miličević-Capek 2011, 31. Općenito, ali s naglaskom za problem statističkog uzorka: Barbarić 2010a, 57 i 60.

²⁰⁰¹ Budući da je u kasnijim vremenima uloga obitelji ili rodova među Histrima i Liburnima bila istaknuta, slično se može pretpostaviti i za starija razdoblja. Za Histre vidi: Gabrovec i Mihovilić 1987, 337; Mihovilić 2013, 330. Za Liburne: Batović 1987, 381 – 382; Kurilić 2008, 77 – 78. Za južnodalmatinsku kulturu vidi Marijan 2001, 136 – 137; 162.

²⁰⁰² Mihovilić 2013, 328 – 330.

²⁰⁰³ Batović 1987, 383.

²⁰⁰⁴ Čelhar i Borzić 2016, 77.

²⁰⁰⁵ Za srednju Dalmaciju tako npr. Nikolanci 1973, 103 – 104; Čović 1987b, 471; Marijan 2001, 83; 86; Barbarić 2006, 48; 51; Kirigin 2008, 32 – 33.

stanju istraženosti, razlika u količini i kvaliteti grobnih priloga može se primijetiti i na regionalnoj razini.²⁰⁰⁶ To navodi na prostornu hijerarhiju, ali ne nužno u kontekstu političke centralizacije. Za razliku od ranoželjeznodobne Grčke ili drugih europskih predjela gdje se prema količini vrlo luksuzne robe i gradnji velikih zdanja (golemi tumuli ili gozbene dvorane) može pretpostaviti politička dominacija „velikih ljudi“ (tzv. *Big-men model*),²⁰⁰⁷ trenutačno nemamo podudarnih arheoloških ovjera za društvo starijeg željeznog doba istočne obale Jadrana.

Sabравši dosad izneseno, može se zaključiti da je svijet istočnog Jadrana tijekom starijeg željeznog doba bio u etničko-političkom smislu većinski razjedinjen. Iako se prema stilskoj analizi materijalne kulture mogu prepoznati etničke mreže, tu činjenicu ne valja izjednačiti sa strogim političkim sustavima. U pomanjkanju drugih dokaza, dovoljno je istaknuti pisane izvore poput Hekateja (FGrHist I F 93 – 96) ili Pseudo Skilaka (21 - 24) koji su s razlogom istaknuli niz različitih etničkih naziva. Brojni od istočnojadranskih entiteta bili su kulturno, a vjerojatno i jezično srodni, no osim Istre trenutačno nema uporišta za složene sustave političke integracije prije rimskih vremena. Na temelju dominantnog heterarhijskog odnosa među naseljima može se zaključiti da je društvo u širem političkom kontekstu bilo akefalno. To podrazumijeva izostanak političke figure koja bi uspostavila širu teritorijalnu kontrolu kroz prisilu klijenata izvan rodbinskog kruga na pokornost i društveno-ekonomsko ujedinjavanje.²⁰⁰⁸ Unatoč tome, osjećaj zajedništva i međusobne pripadnosti zasnivao se na sličnosti u kulturi i srodstvu. Pripadnici određene etničke zajednice mogli su ih isticati prilikom okupljanja, poput zajedničkih slavlja ili radi vanjske prijetnje.²⁰⁰⁹ Prema Diodorovoj vijesti (XV, 14, 2) i Farskom tropeju znamo da su urođenici istočnog Jadrana vojno surađivali tijekom 4. st. pr. Kr. Takvi savezi ne čude, jer su starosjedioci očito bili trgovački i interesno premreženi, a vjerojatno i rodbinski pa se zajednička vojna reakcija očekuje, osobito ako je postojala prijetnja koja je mogla naškoditi nekolicini urođeničkih strana.

²⁰⁰⁶ Dobar primjer dala je Kristina Mihovilić (2013, 330), usporedivši ujednačenost grobnih priloga u nekropolama Kaštela kod Buja ili Berma s raznovrsnijima u Picugima, Bermu i posebno Nezakciju.

²⁰⁰⁷ Ovaj se društveni model učestalo primjenjuje na željeznodobna društva. Skovao ga je Marshall Sahlins (1963, 288 i dalje) na osnovi antropoloških analiza društava Melanezije i Polinezije. Veliki ljudi (*Big-men*) ne zasnivaju svoju moć na podrijetlu, već na ambicioznosti i sposobnosti za akumuliranje i prikazivanje bogatstva u zajednici. Političku prevlast potvrđuju brojem sljedbenika i saveznika, a održavaju je zajedničkim gozbama. Ako njihovi potomci ne održe sustav, ne mogu računati na očuvanje statusa. Ovaj je model za istočnojadransko društvo primijenio Charles Barnett (2014, 17 – 18).

²⁰⁰⁸ Yoffee 2005, 25; 40 – 41. Akefalno društveno uređenje tipično je za neke afričke zajednice: Daannaa 1994, 61 – 62. Vidi specifični primjer akefalnosti i etničkih mreža u Baringo regiji zapadne Kenije u Hodder 1979, 447.

²⁰⁰⁹ Sahlins 1985, 85 – 87.

Heterarhijsko i opće akefalno uređenje aludira na nekoliko društvenih reperkusija među urođenicima s posrednim ili neposrednim utjecajem na kontakt s Grcima.

- 1) Izostanak centralističke vlasti i institucionalizirane hijerarhije podrazumijeva težu eksploataciju radne snage. Takvi su društveni uvjeti posljedično ograničavali stvaranje i gomilanje poljoprivrednih ili drugih robnih viškova pa se odraz može primijetiti i u transakcijskim potencijalima.²⁰¹⁰ Isto bi se odrazilo na distribuciju ili razmjenu proizvoda koji su se prodavali u većim količinama poput prehrambene robe ili sličnih svakodnevnih dobara. Otegotna je okolnost i slab demografski potencijal istočnog Jadrana tijekom starijeg željeznog doba.²⁰¹¹
- 2) Heterarhija akefalnog političkog sustava prepriječila bi usmjereno, konstantno i organizirano slijevanje veće količine uvoznog materijala u jedno središte. Takve su okolnosti ograničile razvoj snažnog čvorišta s centralističkom vladarskom strukturom u kojoj se vlast legitimizira na temelju klijentskog raspoređivanja uvezenih predmeta susjednim zajednicama.²⁰¹² Razlog tome su prepreke u skladištenju luksuznih stranih dobara zbog društveno-ekonomskih fluktuacija sa stranim dobavljačima, ali i na lokalnom tržištu.²⁰¹³ Iako su se uzduž istočne jadranske obale razvila snažnija regionalna čvorišta poput Sermina, Pole, Nezakcija, Picuga, Osora, Jadera i Nina te vrlo vjerojatno ponekih kopnenih i otočkih zajednica središnje Dalmacije, količina luksuzne robe u grobnicama plemenskih prvaka manja je i skromnija s obzirom na velebne halštatske ukope. Prema tome, može se pretpostaviti da je moć lokalnih prvaka imala ograničen areal djelovanja što bi se također odrazilo na složenost uvjeta za uhodavanje trgovine, ali i za potencijalno grčko naseljavanje.
- 3) Društvena stabilnost smatra se osnovnim čimbenikom prosperiteta željeznodobnih zajednica.²⁰¹⁴ Politički razjedinjen prostor podrazumijeva nisku razinu organiziranog

²⁰¹⁰ Cf. Yoffee 2005, 31.

²⁰¹¹ Vidi cjelinu V, poglavlje 3.4.1. i osobito bilješku 1577. Primijeti Bressonov komentar (2016, 31) kako je populacijska dinamika istovremeno determinanta i rezultanta ekonomskog razvoja.

²⁰¹² Tako za halštatske zajednice u jugozapadnoj Njemačkoj u Frankenstein i Rowlands 1978. Iako je centralizacija na temelju ograničenog uvoza stranog luksuza uobičajen model promatranja razvoja političke integracije, postoji i alternativni primjer prema kojem ona vodi do razjedinjenosti društva. Naime, kad većina zajednica ima izravan pristup stranom dobavljaču, može doći do jačanja aristokratskih rodova ili obitelji u više pojedinačnih zajednica koje posljedično samostalno jačaju, priječeći nastanak centralizacije. Na primjeru društava jugoistočne Azije tako Sahlins 1972, 224 – 226.

²⁰¹³ Slično za zajednice istočnog Jadrana u Barnett 2014, 16 – 17; 24.

²⁰¹⁴ Brun 1993, 277.

sustava represije, bilo na kopnu ili moru. Tome bi pridonosila i slabija ekonomska moć lokalnih prvaka, jer je društveno-politički red bilo skupo održavati.²⁰¹⁵ Takvi bi se društveni uvjeti negativno odrazili na trgovačku i zemljoradničku djelatnost kojima bi vojna zaštita jamčila sigurnost i nesmetano odvijanje.²⁰¹⁶ Na temelju grobnih priloga, čini se da su neke istočnojadranske zajednice bile sklone međusobnom vojnom obračunu. S obzirom na reprezentativnu ulogu napadnog i obrambenog oružja u staroželjeznodobnim grobovima srednje i južne Dalmacije te Crne Gore,²⁰¹⁷ može se zaključiti da su se lokalni odličnici razlikovali od ostalih pripadnika zajednice prema vojnim sposobnostima. Vojevanje je očito bilo važan dio svakodnevnog života pa bi međusobno neslaganje ili nerazumijevanje moglo očekivano eskalirati nasilnim ishodom. S obzirom na visoku razvedenost obale, izostanak sustava represije prouzročio bi nered i u lokalnim vodama. Zato ne čudi da se u literaturi gusarenje redovito izdvaja kao tipični dio privrede istočnojadranskih naroda.²⁰¹⁸ Nema sumnje da su zemljopisno-društveni uvjeti istočnog Jadrana bili predispozicija za pomorsku pljačku,²⁰¹⁹ ali su napadi očito bili periferni i iznad svega vrlo nepredvidljivi. Strani su pomorci i trgovci morali dobro poznavati lokalne zajednice i njihove potrebe kako bi se razmjena uspješno obavila. Primjerice, distribucija daunijske keramike ili metalnih predmeta tijekom starijeg željeznog doba opipljivi su dokazi uhodanih oblika razmjene. Sudeći prema tome, teško je vjerovati da su danunjski ili picenski trgovci dijelili Strabonovo (VII, 5, 10) i Livijevo (X, 2) pristrano mišljenje o Ilirima, Histrima i Liburnima kao zloglasnim gusarima. Međutim, drugačija su pravila vrijedila za trgovce na veliku udaljenost kojima je namjerno ili slučajno skretanje s rute moglo biti visoko rizično. Toj su kategoriji svakako pripadali grčki trgovci entuzijasti.

²⁰¹⁵ Yoffee 2005, 23- 24; 38 - 39.

²⁰¹⁶ Ibid. 38.

²⁰¹⁷ Čović 1987b, 454 – 456; Marijan 2001, 120; 144; Marković 2006, 247 – 249; 304 – 306. U histarskom i liburnskom pogrebnom kontekstu oružje nema zapaženu ulogu, ali iznimke postoje (Batović 1987, 358 – 359; Mihovilić 2013, 328). Takva situacija može biti refleksija vrijednosti metala koji se zbog rijetke dostupnosti nije prilagao u grobove ili se reciklirao. Vidi više u cjelini V, poglavlju 3.2.3.

²⁰¹⁸ Beaumont 1936, 161; Škegro 1999, 224 sa starijom literaturom; Čače i Kuntić-Makvić 2010, 64; Radić Rossi 2010, 99; Zaninović 2015, 88 sa starijom literaturom u bilj. 38; Mihovilić 2013, 320 itd.

²⁰¹⁹ Ormerod 1924, 167. Slično ističe i Keith Robert Fairbank (2018, 180). On promatra pomorski prostor u sprezi s Dinaridima koji su prirodna predispozicija za gusarska skrovišta.

4. DRUŠTVENA DISTANCA – DRUŠTVENO OBILJEŽJE **UTEMELJENO NA ODMAKU OD DUBLJEG I INTENZIVNOG** **PROŽIMANJA DOŠLJAČKIH INOVACIJA**

4.1. INOVACIJA, KULTURNI PRIJENOS I DRUŠTVENO ISPREPLETANJE – **TEORIJSKI OKVIR**

Inovacija podrazumijeva nastanak novih i poboljšanih ideja ili postupaka koji kroz primjenu mogu donijeti korist za zajednicu ili društvo u cjelini. Smatra se neizostavnim dijelom i pokretačem *društvene promjene* ili prema Burkertovoj terminologiji *kreativne preobrazbe*,²⁰²⁰ a uključuje različit spektar zbivanja i reperkusija poput prihvatanja novog znanja, tehnologija proizvodnje, društvenih djelatnosti i slično. Inovacija i društvena promjena integralni su dio društvene dinamike, a u većini slučajeva gotovo je nemoguće jednoglasno iskazati je li njihov nastanak i razvoj rezultat slučajnih ili namjernih procesa.²⁰²¹ Inovacijska strujanja učestalo ostavljaju velik utjecaj na društvena obilježja, konstantno ih mijenjajući i pretvarajući u nešto novo. Antropološko-sociološka literatura ističe dvije osnovne polaznice društvene promjene: unutarnja društvena gibanja i kontakt s drugim zajednicama.²⁰²² Na osnovi ljudskog instinkta i emocija koji streme k interakciji, struka smatra da velik udio inovacijskih strujanja i društvenih promjena valja tražiti u prijenosu i međukulturnom isprepletanju.²⁰²³

Ako se usredotočimo na zajednice željeznodobnog Sredozemlja, primjećuje se da potpuna kulturna izolacija nije bila moguća.²⁰²⁴ Bio je to niz umreženih zajednica u kojem su susjedna čvorišta komunicirala i čiji je posredni ili neposredni kontakt omogućavao neprekidan prodor i kolanje novog društvenog sadržaja.

Odnos Grka s urođenicima Sredozemlja predstavlja prvorazredni primjer razmjenske komunikacije kojom su tekle inovacije i stimulacije za društvenu promjenu. Za razliku od

²⁰²⁰ Burkert 1992, 7.

²⁰²¹ Archibald 2013, 24.

²⁰²² Mair 2006, 11 – 12.

²⁰²³ Ibid. 12.

²⁰²⁴ Amselle 1998, x; Dietler 2005a, 65; Idem 2010, 59.

helenizacije²⁰²⁵ i akulturacije²⁰²⁶ koji su skloni teleološki promatrati društveni razvoj, struka je iznjedrila alternativne modele koji teorijski pomažu produbiti razumijevanje kulturne razmjene Grka i urođenika. Među takvima su hibridizacija i kreolizacija, nastali na temelju proučavanja kontakta Španjolaca s civilizacijama Novog svijeta. Oba su znatno pridonijela razumijevanju društvene dinamike naglasivši obostrano kulturno djelovanje, tj. uzajamnu i istovremenu promjenu unutar doseljeničkog i starosjedilačkog identiteta.²⁰²⁷ Modeli su se pokazali korisnima za proučavanje oblikovanja hibridne kulture kroz dugoročne i trajne interakcije između dviju ili nekoliko različitih grupa, a smatraju se kvalitetnim teorijskim alatom za shvaćanje razvoja novog identiteta unutar naseobina ili trgovišta. Međutim, kritika ističe i njihove nedostatke. Među najspornijima su sklonost binarnim usporedbama i izravna primjena unatoč prostornim i povijesnim specifičnostima. Budući da modeli odviše ne propitkuju prihvaćanje i asimilaciju stranih dobara i društvenih djelatnosti, ne smatraju se posve adekvatnima za proučavanje ranih susreta Grka i urođenika.²⁰²⁸

S druge strane, teorija isprepletanja (eng. *the entanglement theory*) pružila je mogućnost dubljeg promatranja kulturnog transfera i odnosa moći između doseljenika i starosjedilaca. Za širi cilj ima pojasniti kako su sredozemna društva različitih ekonomsko-političkih pozadina i interesa kroz vrijeme postajala kulturno isprepletena i kako su se kroz taj proces mijenjala.²⁰²⁹ Model je usko povezan s antropologijom konzumacije koja propitkuje pozadinu društvene selektivnosti te ekonomsko-političku logiku poželjnosti kroz upotrebu stranog predmeta ili uvođenje nove djelatnosti.²⁰³⁰ Značajni ishod teorije je visoka varijabilnost u procesu kulturne promjene koji ovisi o specifičnim društvenim okolnostima, prvenstveno o urođeničkim ukusima i željama.²⁰³¹ Posljedice kulturnog upliva mogu biti svjesne i spontane, no bez obzira na mjeru preuzetnih ili

²⁰²⁵ Helenizacija je model jednosmjernog širenja grčkog utjecaja na autohtone narode. Grci se promatraju kao protagonisti širenja inovacije i društvenih promjena, dok su urođenici samo pasivni primatelji. Suvremena literatura kritizira ovaj model zbog helenocentričnosti i marginaliziranja autohtone uloge u društvenom razvoju. Vidi više u Dietler 2009, 23 – 24.

²⁰²⁶ Akulturacija je u početku definirana kao reperkusija izravnog dodira dvije grupe pojedinaca različitih kulturnih pozadina s promjenama u izvornim obrascima za jednu ili obje strane (Klein 1996, 191). Ipak, u praksi se uglavnom interpretira kroz oprečnost superiornije i pasivnije grupe. Više: Lomas 1995, Hodos 2000, 43; 347 – 367; Malkin 2002, 153; Tsetschladze 2006, lvii; Dietler 2009, 25. Suvremena je kritika upućena i na promatranje kulture kao odviše statične i uglavnom naslijeđene, a ne kao kontinuirani kreativni proces strukturne improvizacije (Dietler 2010, 59).

²⁰²⁷ Osnovno: Amselle 1998, x. Kritika koncepta u: Antonaccio 2003, 59; Stein 2005, 17; Dietler 2009, 30 – 31; Demetriou 2012, 11 s relevantnom literaturom i dr.

²⁰²⁸ Dietler 2009, 30.

²⁰²⁹ Stein 2005, 16 sa starijim referencama; Dietler 2009, 31; Idem 2010, 56.

²⁰³⁰ Dietler 2009, 31 – 32 uz osnovnu antropološku literaturu.

²⁰³¹ Ibid. 32.

prilagođenih inovacija, obje strane kroz isprepletanje u konačnici postaju nešto novo. Time se potvrđuje teza o kulturi kao neprekidnom kreativnom procesu.²⁰³² U konačnici, međukulturni se doticaj u sprezi s aktivnom konzumacijom stranih dobara ili oponašanjem neuobičajenih djelatnosti smatra glavnim pokretačem transkulturnog preuzimanja i kreativne preobrazbe.²⁰³³

Budući da je daljnja namjera okvirno promotriti reakciju istočnojadranskog društva na prodor grčkog kulturnog utjecaja, cilj je detaljnije pojasniti četiri ključna obilježja koja doprinose shvaćanju društvenog isprepletanja.

Prvo, arheološka i antropološka istraživanja navode na zaključak da je unos novog i stranog predmeta ostavljao snažan utjecaj na prapovijesne zajednice.²⁰³⁴ Materijalna se kultura prema tome s razlogom smatra središnjim čimbenikom promjene u transkulturalnim razmjenama.²⁰³⁵ Unos stranih predmeta često prate posebne upute za upotrebu što posljedično može dovesti do prihvatanja, oponašanja ili razvoja novih ideja, vještina, običaja i društvenih djelatnosti.²⁰³⁶

Drugo, prijenos inovacije i kulture počiva na povoljnom ishodu društvene interakcije. Njezini su dominantni parametri: broj ljudi uključen u proces, društveno-kulturna pozadina populacije koja u njemu sudjeluje, trajanje interakcije, odnos društvenih razlika između sudionika kulturnog transfera, ravnoteža moći te međusobna razina pluralizma i tolerancije.²⁰³⁷ Više povoljnih parametara interakcije osiguravalo bi opstojnost komunikacijskih kanala i sukladno tome poticalo kulturni prijenos.

Treće, u teoriji isprepletanja poželjnost i potražnja za određenom robom proučavaju se kroz antropologiju konzumacije prema kojoj su obje kategorije društveno konstruirane i povijesno promjenjive.²⁰³⁸ Pri tom je za razumijevanje koncepta ključna uloga selektivnih odluka urođeničkih zajednica koja se oblikovala na temelju iskoristivosti i isplativosti uvoza te emocionalnih stavova prema uvezenom.²⁰³⁹ Isti se obrazac može primijeniti na stvaranje selektivne odluke došljčkih trgovca koja je nedvojbeno ovisila o pogodnostima ciljanih tržišta. Sukladno

²⁰³² Dietler 2009, 22; Idem 2010, 65; 74.

²⁰³³ Dietler 2005a, 63.

²⁰³⁴ Vidi antropološka istraživanja na temelju unosa čeličnih sjekira u aboridžinskih zajednica (Sharp 1952, 17; 20 – 21). Uklapanje u arheološki kontekst u Dietler 2005a, 22.

²⁰³⁵ Tako Thomas 2002, 182; Dietler 2010, 59 s literaturom; 63.

²⁰³⁶ Dobar primjer toga je uvoz opreme za ispijanje vina koji prati običaj simpozija. Takav je transkulturni prijenos pronašao plodno tlo u etruščanskim zajednicama (Hodos 2000, 48 – 49; Malkin 2002, 161; 165) i možda među urođenicima južnog bazena rijeke Rhône (Dietler 2005a, 161 – 177).

²⁰³⁷ Osnovni koncept u Berry 1997, 15. Reinterpretacija u Yasur-Landau 2010, 12 – 13.

²⁰³⁸ Osnove u Appadurai 1986, 29 – 31. U arheološkom kontekstu: Dietler 2005a, 159; Idem 2010, 58.

²⁰³⁹ Vidi više u cjelini III, poglavlje 1.4.

tome, ljudski se odnos prema novim predmetima ili djelatnostima strukturirao kroz tri temeljne odluke: izravno uklapanje u vlastite društvene okvire i norme (*asimilacija*), preobražajno prisvajanje (*indigenizacija*) ili odbijanje.²⁰⁴⁰

Prvi slučaj podrazumijeva preuzimanje predmeta ili djelatnosti, a zatim prilagodbu najbližim okvirima vlastite konzumacije. U drugom dolazi do reinterpretačije čime su se uloga i oblik predmeta ili djelatnosti mogli promijeniti i tako posljedično dobiti nov oblik, društvenu ulogu ili značenje. Treća je opcija odbijanje koja sugerira svjesno izbjegavanje i odmak. Posljednja se tvrdnja može argumentirati samo na temelju dobre arheološke istraženosti uz uvjet da je strana roba bila neprestano dostupna, odnosno da se mogla relativno jednostavno nabaviti.²⁰⁴¹

Izuzev materijalne kulture, odbijanje podrazumijeva i svjesni odmak od stranih inovacija što uključuje široki spektar društvenog sadržaja - od specifičnog znanja do tehnološkog impulsa.²⁰⁴² Takve je primjere lakše izdvojiti i podvrgnuti proučavanju, jer se utjecaj na predmete promatra u duljem vremenskom periodu, dok se refleksija umjetničko-tehnoloških strujanja može procijeniti na binaran način, dakle *promjena ili ima ili nema, ako ih ima, kad i gdje se pojavljuju?* Svjesno odbijanje inovacija i izbjegavanje kulturne promjene odraz je društvenog karaktera zajednice, a ovisi o kompleksnim unutarnjim čimbenicima ili onima vanjske prirode poput otvorenog društveno-političkog nesuglasja, razlika ili izravnih sukoba.

U okolnostima nehegemonskog i kompromisnog odnosa, odluka o prihvatanju ili odbijanju inovacija kao i privola za društvene promjene ovisile su isključivo o stavovima i karakteru pojedinih zajednica.²⁰⁴³ Društvena logika nalaže da je elita imala ključnu ulogu u odlučivanju, dok su reperkusije utjecale na cijelu zajednicu, a ovisno o političkom kontekstu i šire. Prihvatanje, preobražajno prisvajanje ili odbijanje mogu se pomnije razumjeti kroz dinamiku lokalnog stila života, običaja, tehnološko-spoznajnih nastojanja i ostalih društveno-ekonomskih zbivanja.²⁰⁴⁴

Dosadašnja istraživanja pokazuju da se veća vjerojatnost progresivnog ishoda isprepletanja može očekivati u društvima s visokim ljudskim kapitalom, obilnijim prirodnim resursima i sirovinama, jačim transportnim komunikacijama, razvijenim ili uvriježenim znanjima i tehnologijama itd.²⁰⁴⁵ Komparativan je primjer povijesno-antropološka analiza afričkih zajednica

²⁰⁴⁰ Dietler 2010, 59.

²⁰⁴¹ Idem 2010, 70.

²⁰⁴² Neki primjeri za južni bazen rijeke Rhône izdvojeni su u Ibid. 70.

²⁰⁴³ Idem 2005a, 158.

²⁰⁴⁴ Slično Dietler 1989, 135 – 136; Dietler i López-Ruiz 2009, 304.

²⁰⁴⁵ Archibald 2013, 25.

koja pokazuje da je institucionalna i tehnološka organizacija tampon zone bila ključna u povezivanju urođeničkog svijeta s europskim trgovcima.²⁰⁴⁶ Dakle, viša razina društveno-političke uređenosti, ekonomska stabilnost ili frekventna prometna umreženost zajednica mogu se uzeti kao olakotne okolnosti širenja inovacije i poticaja kreativne preobrazbe. Međutim, iznimke pokazuju da teza nije univerzalno primjenjiva zbog očitih regionalnih odstupanja.²⁰⁴⁷ Zato je neophodno dobro razumjeti i definirati lokalne društvene okolnosti.

Četvrto, kolanje inovacija i razvoj društvene promjene valja promatrati iz perspektive mikro društvenih zbivanja.²⁰⁴⁸ Posebnu pažnju privlači prijenos vještina i znanja (tzv. *know-how* proces).²⁰⁴⁹ Budući da su se prvotne razmjene zbivale između nekolicine pojedinaca, kanali prijenosa bile su vrlo lokalizirane interakcije.²⁰⁵⁰ U takvim je uvjetima moglo doći do prvog prijenosa inovacija, osobito kroz upute za korištenje predmeta koji su urođenima bili atipični. Ako se faza prilagodbe odvijala povoljno za obje strane, uhodavanje razmjenskih posjeta bilo je snažan poticaj za umnažanje takvih procesa.²⁰⁵¹ Izazov, znatiželja i porast potražnje u autohtonom okruženju mogu se izdvojiti kao ključni stimulatori težnje za oponašanjem stranih vještina i tehnologija proizvodnje.²⁰⁵²

Istovremeno, uhodana i redovita razmjena povećavala je priliku za dublje društveno isprepletanje. Iako je prodavačima bilo ekonomski oportuniije ograničiti širenje i pristup tehnologiji proizvodnje,²⁰⁵³ prisnost i učestalost kontakta povećavale su fluidnost kulturno-tehnološkog sadržaja, dok je društvena membrana postajala sve tanja i propusnija.

Susret s trgovcima, umjetnicima i obrtnicima ili njihovo doseljavanje među urođenike bili su presudni za širenje inovacije. Isto se može tvrditi i za robove ili ovisno o razini društvene integracije radne najamnike i bračne partnere. U svakom slučaju, stranci koji su posjedovali

²⁰⁴⁶ Austen 1978, 16.

²⁰⁴⁷ Unatoč pripadnosti istoj zemljopisno-društvenoj cjelini, zajednice su različito odgovarale na prodor inovacije. Primjerice, iako se nalazi nedaleko od Taranta i Metaponta, lokalitet Botromagno/Gravina za razliku od ostalih apulskih naselja ne prihvaća grčki utjecaj sve početka 5. st. pr. Kr. (Small 1992, 8). Vidi sličan zaključak za neke kampanijske zajednice u prvotnom dodiru s Grcima u Morris 2016, 146.

²⁰⁴⁸ Dietler 2005a, 24; Archibald 2013, 25.

²⁰⁴⁹ Archibald 2013, 21.

²⁰⁵⁰ Općenito Cowan 2005, 29. Za antičke susrete Archibald 2013, 25. Detaljno s povijesnom pozadinom u cjelini III, poglavlju 1.4.

²⁰⁵¹ Vidi više u cjelini III, poglavlju 1.4.2 i 1.4.3.

²⁰⁵² Pojedinci imaju sklonost oponašati stvari ili djelatnosti koje cijene, poznaju i istovremeno ih smatraju korisnima. Obrtnik koji je odlučio oponašati morao je biti svjestan lokalnih običaja i praksi kako bi zadovoljio urođeničko tržište. Vidi: Boardman 2004, 149 – 150.

²⁰⁵³ Yoffee 2005, 229.

specifično znanje ili vještine bili su ključni čimbenici društvenog isprepletanja. Inovativnost su mogli širiti živeći i radeći u „drugim“ zajednicama te izravno ili posredno podučavajući. Jasni tragovi toga vide se u arheologiji, prvenstveno kroz utjecaj na lokalni obrt, umjetnost ili gradnju. Ovisno o zainteresiranosti i angažmanu zajednice, urođenici su u kraćem ili duljem vremenskom periodu imali priliku naučiti te preuzeti ili prilagoditi strane tehnološke, umjetničke ili trgovačke inovacije. Samo dobra arheološka istraženost može dati odgovor na pitanje jesu li strani obrtnici živjeli u urođeničkim zajednicama dulje vrijeme ili su ondje ostajali samo onoliko koliko im je trebalo da prenesu znanje novom okruženju.²⁰⁵⁴ Nagađa se da su se takvim aktivnostima bavili obrtnici i umjetnici koji su putovali od središta do središta kako bi zadovoljili potrebe urođeničkih konzumenata.²⁰⁵⁵

Struka pretpostavlja da je za tehnološko podučavanje trebala dulje vremenska i dinamična interakcija učitelja i učenika.²⁰⁵⁶ U prapovijesnim se okolnostima vjerojatno odvijala između dva pojedinca prijenosom iskustva i specifičnog znanja kroz praktičnu demonstraciju.²⁰⁵⁷ S obzirom na nisku razinu pismenosti u starije željezno doba i nepoznavanje pisane riječi u većini urođeničkih sredina Sredozemlja, znanje se nije moglo prenositi na kodificirani način pa je tzv. skriveno (*tacit knowledge*) imalo samo po sebi veliku vrijednost. S druge strane, proces podučavanja zahtijevao je i angažman nadprosječnih pojedinca koji su htjeli učiti i bili spremni prihvatiti društvenu ili tehnološku promjenu. Ako su se reperkusije pokazale kao poželjne i korisne, trendovi su se mogli relativno brzo širiti unutar zajednice ili neposredne okoline putovima društveno kontroliranih mreža.²⁰⁵⁸

Iako su u počecima migracije i susreti bili skromnih razmjera, već je povremeni i efemerni kontakt mogao utjecati na urođenike i pružiti podlogu za tehnološke promjene. S druge strane, trajno naseljavanje dijaspore u urođeničkim zajednicama ili podizanje grčke naseobine u okolici imalo je visok potencijal udariti temelje dubljem društvenom isprepletanju i utiranju puta konkretnijoj razini hibridizacije. Glavni su katalizatori bili redovita i ekstenzivna trgovina te mješoviti brakovi.²⁰⁵⁹ Ženidbe i udaje između došljaka i urođenika stvarale su nove rodbinske veze

²⁰⁵⁴ Primjerice, takvu opasku ističe Andrea Schiappelli (1995, 240) u analizi tehnoloških kretanja tijekom kasnog brončanog doba. Općenita rasprava u okviru trajanja akulturacijskog procesa u Berry 1997, 23 – 24.

²⁰⁵⁵ O mobilnosti grčkih umjetnika i obrtnika u arhajskom svijetu i njihovoj ulozi u društvenom isprepletanju vidi Mele 1979, 71 i Morel 1984, 146 – 147; Gosselain 2016, 195 – 199.

²⁰⁵⁶ Blake 2016, 192.

²⁰⁵⁷ Archibald 2013, 27 – 30.

²⁰⁵⁸ Ibid. 34.

²⁰⁵⁹ Obje kategorije su međusobno isprepletene i simultano se podupiru. Vidi Dietler 2010, 141; 147.

i saveze te istovremeno jačale međusobno povjerenje. Supružnici su podizali djecu koja su imala priliku učiti i preuzeti korisno iz „oba svijeta“. Bili su to bilingvalni pojedinci koji su pospješili širenje novih vještina i djelatnosti.²⁰⁶⁰ Proučavanja upućuju da je znanje o takvom društvu ključno za razumijevanje razvoja naseobina, ali u jednakoj mjeri i širenja grčkog društveno-kulturnog sadržaja prema urođeničkim sredinama.²⁰⁶¹

U konačnici, valja istaknuti da distribuciju znanja i vještina ne treba promatrati samo kao društveni, već i prostorno uvjetovani proces.²⁰⁶² Zemljopisna blizina izvoru inovacija pružala je veću mogućnost za kulturni prijenos. Najefikasnija mjesta isprepletanja bile su naseobine i trgovišta, dok su urođenička naselja u njihovoj okolini imala veću priliku primiti utjecaj od onih udaljenijih. Sudeći po prometnoj povezanosti, doline rijeka izdvajaju se kao najefikasnije rute kolanja inovacije.²⁰⁶³ Veću priliku za prodor novog kulturnog sadržaja imala su urođenička središta okružena s nekoliko razvijenih središta inovacije. Neki od eklatantnih primjera su Sicilija ili Etrurija gdje se osim grčkog, istovremeno širio i snažan fenički utjecaj.²⁰⁶⁴

4.2. ODJEK DUBLJE RAZINE GRČKO-UROĐENIČKOG ISPREPLETANJA NA ISTOČNOM JADRANU

Razina isprepletanja i tempo prožimanja inovacije ističu se kao adekvatni pokazatelji društvene dinamike između došljaka i urođenika. Sljedeći je korak izdvojiti inovacijske refleksije među istočnojadranskim zajednicama kroz odjek preobražajnog prisvajanja određenih predmeta ili djelatnosti. Oblici materijalne kulture koji svjedoče takvom procesu su raznoliki, a uobičajeno je analizi podvrgnuti stil ukrašavanja, tehnologiju proizvodnje određenih predmeta ili gradnje,

²⁰⁶⁰ Teorijski Yoffee 2005, 229. Za rano društvo Pitekuse tako Coldstream 1994, 53.

²⁰⁶¹ Vidi teorijski u Saltini Semerari 2016, 77 – 78. Detaljnije za naseobine u cjelini III, poglavlje 2.3.2. Tragovi mješovitih brakova arheološki su ovjereni u raznim autohtonim zajednicama na Siciliji (npr. Dominguez 2006, 334; 338), u južnoj Italiji (Whitehouse i Wilkins 1989, 111; Yntema 2016, 218) i drugdje.

²⁰⁶² Cowan 2005, 31.

²⁰⁶³ Za Siciliju tako tumači Leighton 2000, 28.

²⁰⁶⁴ Stein 2005, 26.

običaje pokapanja, preuzimanje specifičnih znanja i djelatnosti (npr. urbanizacijski obrasci, pismo ili novčana privreda) te slično.²⁰⁶⁵

Iako svjesni suvremenih kritičkih opaski na obostranost preuzimanja društveno-kulturnog sadržaja, težište smo odlučili usmjeriti na prijenos grčkog društveno-kulturnog sadržaja prema urođeničkim sredinama isključivo iz heurističkih razloga. U ovom smo radu naglasak stavili na tri izolirane kategorije koje primjereno pridonose raspravi o tzv. *dubljoj razini društvenog isprepletanja*. To su iz grčke perspektive širenje, a iz urođeničke preobražajno prisvajanje lončarskih tehnologija i stila ukrašavanja, pismenosti te novčane privrede. Budući da sva tri primjera podrazumijevaju dulje vremenski prijenos znanja i/ili tehnologije proizvodnje koji su urođenicima prethodno bili strani, iznimno su važni za razumijevanje prirode svakodnevnih interakcija.

Iako istraženost željeznodobnih lokaliteta istočne jadranske obale i razina publiciranosti materijala pružaju tek ograničene mogućnosti za konkretniji uvid, odlučili smo preliminarno procijeniti refleksiju stilsko-tehnoloških strujanja i znanja za koje je bila potrebna intenzivnija razina društvenog isprepletanja. Osnovni je pristup binarno određen prema formuli - *promjena ili ima ili nema, ako ih ima - kad i u kojem su kontekstu vidljive na temelju trenutačnih spoznaja*.

4.2.1. LONČARSKI UTJECAJI

Lončarstvo se smatra bitnom granom privrede istočnojadranskih naroda u željezno doba. Iako su izravne arheološke potvrde o proizvodnom procesu nerijetko manjkave, opravdano se pretpostavlja da je keramička proizvodnja bila neizostavan dio svakodnevice urođeničkih zajednica.²⁰⁶⁶

Keramika histarske kulture oblikovala se rukom, a glina je sadržavala primjese usitnjenog vapnenca i kalcita. Statistički prevladava kućanska keramika grube teksture. Više se truda posvećivalo izradi grobnih žara koje su ponekad bile fino polirane te ukrašavane urezivanjem i

²⁰⁶⁵ Primjerice, Adolfo Domínguez (2002, 65 - 87) odredio je urođenički afinitet prema grčkom kulturnom utjecaju u Iberiji, analizirajući kulturno-stilske reperkusije na urođeničku keramiku, skulpturu, arhitekturu te razvoj pisma. Sve spomenuto odnosi se na dijelove poluotoka gdje nisu bile osnovane grčke naseobine.

²⁰⁶⁶ Npr. Gabrovec i Mihovilić 1987, 323; Mihovilić 2013, 304; Batović 1987, 372- 374; Čović 1987b, 472; Marijan 2001, 118 – 119; Marković 2006, 245 – 247; 279.

apliciranjem jednostavnih geometrijskih motiva. Od 9. i 8. st. pr. Kr. pojavili su se inkrustacija, nanašanje cinčanih listića te slikanje bijelom bojom koja se lako briše. Dominantan utjecaj na oblik i ukrasne motive histarske keramike imao je povratni val kulture polja s urnama čije je ishodište bila vilanovska kultura. Tijekom 9. st. pr. Kr. Histri su počeli uvoziti venetsko situlasto posuđe i vaze tipa Timavo, a odraz oponašanja vidi se na lokalnom repertoaru. Od 7. st. pr. Kr. pa nadalje histarska se keramika može definirati kao produkt raznovrsnih utjecaja iz okolnih kultura. Lokalno proizvedene žare opisuju se kao vrlo površno i slabo pečene, dok je pandan kvalitete postala lončarija venetskih ili svetolucijskih radionica. Kasnije tu ulogu nadopunjuje etruščanski, grčki i daunijski materijal.²⁰⁶⁷

Urođenička lončarija liburnske kulture oblikovala se rukom i pekla na otvorenoj vatri ili u jamama. Glina se ponekad miješala s anorganskim ili organskim dodacima. Proizvodnja se definira ako sporo promjenjiva uz slab okolni utjecaj. Značajniji je dolazio iz južne Italije, a prepoznaje se po prstenastim ručicama, zadebljanom obodu koji imitira apulske dolije i diskastim ili zdjeličastim produžetcima prstenastih ručica koji podsjećaju na daunijske kratere.²⁰⁶⁸ Ukas je bio jednostavan i jednoličan – rijetko učinjen inkrustiranjem i bojanjem, dok se slikanje nije prakticiralo.²⁰⁶⁹

Lončarija kasnog brončanog i željeznog doba srednje i južne Dalmacije u literaturi se nerijetko naziva gradinskom ili grubom „ilirskom“ keramikom.²⁰⁷⁰ To je uvriježen termin za keramički materijal koji je zbog grube izrade složeno razvrstati sustavno po kronološko-tipološkom principu. Zbog toga je i zainteresiranost za građu slabija pa nedostaje pravi odraz u doseg u proučavanja i spoznaje.²⁰⁷¹ Tipologija koju je donio Vedran Barbarić prvi je konkretniji uvid u građu s

²⁰⁶⁷ Mihovilić 2013, 114 – 330; 304 – 308.

²⁰⁶⁸ Batović 2005, 47.

²⁰⁶⁹ Batović 1987, 372 – 373; Barbarić 2011, 5; 21 - 30. Pojavljuje se i termin „liburnska“ keramika koji podrazumijeva različite klase manje ili više grube keramike, rađene rukom i pečene na niskim temperaturama (Šešelji i Vuković 2012, 337).

²⁰⁷⁰ Npr. Della Casa, Bass et al. 2009, 119; Marijan 2001, 23.

²⁰⁷¹ O tome najbolje svjedoče riječi Vedrana Barbarića (2011, 270): „Detaljnou analizom postojećeg znanja o toj materiji utvrđeno je kako je riječ o izrazito površno i neprikladno obrađenom području. Pokazalo se da je tijekom godina u stručnoj literaturi prevladao selektivni pristup građi te da su se detaljnije obrađivali i objavljivali samo odabrani primjerci. Zamjetna je izrazita neusklađenost osnovnog nazivlja dijelova lončarije, kao i načina opisivanja i klasificiranja posuda. ... Osim rijetkih primjera, očituje se kronični nedostatak pouzdanih i povjerljivih konteksta za objavljenu i datiranu lončariju. Jedna od indirektnih posljedica toga jest nedovoljno detaljno poznavanje vremena i okolnosti početka života na gradinama u Dalmaciji. Navedeni razlozi doveli su do izrazite nezainteresiranosti arheologa za rad na ovom polju, što se očituje u potpunom nedostatku izvještaja s iskopavanja i temeljnih radova na ovu temu u posljednjih 25 godina.“

naglaskom na statistički omjer specifičnih tipova posuda.²⁰⁷² Spomenimo da se monotonost i nerazlikovnost pokretnog keramičkog materijala primjećuje na urođeničkoj keramici južnodalmatinske te glasinačke kulture u Crnoj Gori.²⁰⁷³ Tekstura i ukras se redovito opisuju kao grubi i jednostavni.²⁰⁷⁴

Neizostavan udio u keramičkom repertoaru zauzimao je strani uvoz. U Istri prevladava daunijski, etruščanski i venetski koji je pristizao tijekom 8. st. pr. Kr. pa nadalje.²⁰⁷⁵ Na kraju 6. st. pr. Kr. ondje je započeo intenzivniji uvoz grčke keramike, a broj primjeraka se povećavao tijekom 5. st. pr. Kr.²⁰⁷⁶ Istovremeno, uvozni repertoar osnažen je proizvodima iz etruščanskih, venetskih, južnoitalskih i daunskih radionica. U 4. i 3. st. pr. Kr. najzastupljenija je bila crvenofiguralna apulska keramika, crvenofiguralna keramika gornjojadranskog tipa (*Alto Adriatico*), keramika premazana crnim firnisom, gnatijska keramika te lokalni proizvodi grčkih naseobina na Jadranu.²⁰⁷⁷

Prvi zapaženiji uvoz u Dalmaciji bila je daunijska slikana keramika, dok su se prema sadašnjim saznanjima neke urođeničke zajednice susrele s grčkim materijalom od kraja 7. ili sredine 6. st. pr. Kr.²⁰⁷⁸ Intenzivniji uvoz i teritorijalna raširenost primjećuju se od kraja 6., a postupno su rasli tijekom 5. i početkom 4. st. pr. Kr. (karta 12).²⁰⁷⁹ Na temelju dosadašnjih istraživanja zaključuje se da je helenistička grčka keramika postala svakodnevno prisutna među urođenicima od kraja 4. ili sredine 3. st. pr. Kr.²⁰⁸⁰

Unatoč ograničenim arheološkim spoznajama o urođeničkim naseljima i nekropolama, trenutno je moguće izdvojiti sljedeće opaske:

- 1) Ulomci iz arheoloških istraživanja u Zadru i Zemunik Donjem (možda i s terenskog pregleda Podkalca kod Makarske) svjedoče da je grčka lončarija od početaka pritjecala u

²⁰⁷² Barbarić 2011, 251 – 269.

²⁰⁷³ Marijan 2001, 10; Marković 2006, 240 – 241.

²⁰⁷⁴ Npr. Marković 2006, 245 – 246.

²⁰⁷⁵ Vidi Mihovilić 2013, 308 i u poglavlju 2.1.1. ove cjeline.

²⁰⁷⁶ Vidi Idem 2010, 165 – 167.

²⁰⁷⁷ Ibid. 167 – 168.

²⁰⁷⁸ Vidi više u cjelini II, poglavlja 3.3. i 5.2. te poglavlju 2.1.2. ove cjeline.

²⁰⁷⁹ Šešelj 2009, 513 – 514. Dodatno za lokalitete zapadne Hercegovine vidi u Marijan 2011b, 31.

²⁰⁸⁰ Tada je Dalmacijom kolala crvenofiguralna južnoitalska keramika, crvenofiguralna keramika gornjojadranskog tipa, keramika premazana crnim firnisom, reljefna helenistička, gnatijska te atička keramika. U kasnom helenizmu povećao se uvoz iz Italije, Male Azije i grčkih naseobina na Jadranu. Vidi u Šešelj 2009, 513 – 527. Za Liburniju detaljnije: Šešelj i Ilkić 2015, 424 – 425. Sažetak za priobalje Crne Gore vidi u Marković 2006, 270 – 291. Opći pregled s posebnim osvrtom na budvansko područje u Šešelj 2021, 132 – 146.

urođenička naselja.²⁰⁸¹ Šime Batović pretpostavio je ograničenost distribucije na ritualna i ceremonijalna mjesta,²⁰⁸² no s obzirom na količinu poznatih ulomaka iz takvog arheološkog konteksta, zaključak valja uzeti s oprezom.

- 2) Od početka pojave na istočnoj obali Jadrana, grčka je keramika prisutna u tragovima pa je za sada teško argumentirati aktivnu trgovačku povezanost. Na ulomcima italo-korintske keramike iz Zadra uočeni su tragovi popravljjanja,²⁰⁸³ a istrošenost ili perforacije vide se i na nekim kasnijim primjerima uvezenih grčkih posuda.²⁰⁸⁴ Olovom ili kositrom popravljani su i neki primjerci s istarskih lokaliteta.²⁰⁸⁵ Takva se obilježja mogu razumjeti kao odraz rijetkosti i vrijednosti, a sukladno tome i slabije mogućnosti interne redistribucije prema bližem ili daljem tržištu.²⁰⁸⁶ Osim tragova popravljjanja, prilaganje keramičkih posuda u grobove dodatni je pokazatelj ekskluzivnosti predmeta. Afinitet prema tom običaju bio je različit unutar pojedinih zajednica ili etničkih grupa, a postao je uobičajeniji među urođenicima nakon utemeljenja grčkih naseobina na srednjodalmatinskim otocima.²⁰⁸⁷
- 3) Prema zadarskom i nezakcijskom uzorku možemo pretpostaviti da je količina uvozne grčke lončarije rasla tijekom 5. i 4. st. pr. Kr., dok se istovremeno prepoznaje i njezina veća teritorijalna rasprostranjenost (karta 12).²⁰⁸⁸ Trenutačno stanje istraženosti sugerira da je i urođenička potražnja za grčkom robom postupno rasla. Nema sumnje da je olakotna okolnost tome bila organizacija trgovišta Spine i Adrije u drugoj polovici 6. st. pr. Kr., kao i utemeljenje Ise i Fara u prvoj polovici 4. st. pr. Kr. Vrhunac je dosegnut tijekom helenističkog perioda, osobito od sredine 3. st. pr. Kr. kad je u gotovo svako domorodačko naselje pristizalo ponešto grčkog materijala.²⁰⁸⁹ Štoviše, nalazi iz Zadra, spilje Nakovane i Zakotarca na Pelješcu, Kopile na Korčuli ili Ošanjića kod Stoca ukazuju na izražajnost

²⁰⁸¹ Iskopavanja u Zadru to jasno pokazuju: Batović 1984, 44 – 53; Čondić i Vuković 2017, 84. Za nalaz iz Zemunika Donjeg vidi: Čondić i Vuković 2017, 77; iz rekognosciranja na Podkalcu: Tomasović 2015, 68, fig. 4.

²⁰⁸² Batović 1984, 51.

²⁰⁸³ Batović 1984, 44, 50.

²⁰⁸⁴ Čondić i Vuković 2017, 89; 91 – 92; 95 i dr.

²⁰⁸⁵ Mihovilić 2013, 318 i bilj. 92.

²⁰⁸⁶ Prema Appadurai 1986, 41 tako Dietler 1989, 130; Idem 2005a, 25 – 26; 160.

²⁰⁸⁷ Zajednice na liburnskom području nisu preferirale prilagati keramičke posude u grobove tijekom starijeg željeznog doba (Čelhar i Borzić 2016, 77). U helenizmu se odnos prema prilaganju mijenja (Šešelj i Ilkić 2015, 424). Vidi također za ostale u poglavlju 3 ove cjeline.

²⁰⁸⁸ Vidi bilješke 406 i 414.

²⁰⁸⁹ Općenito: Šešelj 2009, 476 – 506; 516; Šešelj i Ilkić 2015, 424. Za južnu Dalmaciju: Marijan 2001, 103. Za Crnu Goru: Parović-Pešikan 1979, 60 – 62; Marković 2006, 280 – 291.

grčko-urođeničke razmjene nakon osnutka grčkih naseobina na istočnom Jadranu u helenističko doba.²⁰⁹⁰

- 4) Od početaka pristizanja grčka je lončarija za urođenike imala praktičnu ulogu. Uzevši u obzir oblike uvezenih posuda te sredozemne konzumacijske smjernice, većina je služila za ispijanje alkohola, moguće prilikom ceremonija i rituala.²⁰⁹¹ Svijest o estetskoj i kvalitativnoj prednosti uvoznog keramičkog posuđa u usporedbi s vlastitim repertoarom te opća vrijednost i praktičnost mogu se smatrati razumnim razlozima za izravno uklapanje predmeta u urođeničku svakodnevicu. Usporedno s time stvarao bi se i emocionalni afinitet prema uvezenim predmetima koji je među pojedincima istovremeno služio kao stimulator daljnjeg konzumacijskog interesa.
- 5) Budući da je grčki keramički inventar²⁰⁹² kolao u svakodnevici urođeničkih elita, s vremenom je udaren temelj definiranju njegove društveno-ekonomske uloge. Shodno svemu iznesenom, može se opravdano zaključiti da je među istočnojadranskim starosjediocima bio vrijedan i ekskluzivan.

Unatoč tome, pojavljuje se vrlo malo odjeka aktivne prakse urođeničkog oponašanja ili preobražajnog uklapanja grčke tehnike proizvodnje i ukrašavanja (slika 65).²⁰⁹³ Naime, to obilježje valja posebno istaknuti za period koji prethodi osnutku grčkih naseobina kako bi se razumljela društvena pozadina slabog interesa za aktivno naseljavanje.

²⁰⁹⁰ Vidi komentare u Šešelj i Ilkić 2015, 424; Borzić 2017, 61 – 84; Jovanović 2021, 50 itd.

²⁰⁹¹ O potvrdama ispijanja vina i detaljnije o tom običaju vidi: Dietler 2005a, 66; Idem 2010, 210. O društvenoj ulozi ispijanja alkohola vidi: Dietler 2005a, 161 – 168. Pretpostavke o ispijanju vina kod urođeničkih zajednica istočnog Jadrana vidi u Zaninović 1976, 265 – 272; Mihovilić 2010, 169; Šegvić, Šešelj et al. 2012, 65. Ista opaska za kasnoklasično i helenističko doba u Šešelj 2009, 514. Vrlo diskutabilnu tezu o izbjegavanju konzumacije vina kod Delmata iznio je Džino 2006, 76.

²⁰⁹² U ovom radu okoristili smo se terminom *grčki keramički inventar* kako bi terminološki suzili brojnu vrstu i tipove lončarije koji su proizašli iz grčkih keramičkih radionica u matičnoj zemlji ili prekomorskim naseobinama.

²⁰⁹³ U starijoj se literaturi imitacije atičkih kilika iz Dolenjske (slika 65) navode kao proizvodi istočnojadranskih ili histarskih radionica (izvorno Jacobsthal 1956, 56, a njegovu tezu prenose uz naglasak na oprez Križ 1997, 31 i Mihovilić 2013, 312, sa starijom literaturom u bilj. 75). Ako prihvatimo činjenicu da su proizvedeni u rasponu od prve polovice 5. do 4. st. pr. Kr. kako ih datira Borut Križ (1997, 32), nema tragova njihove serijske proizvodnje bilo u Istri ili drugdje na istočnom Jadranu. Osim spomenutog, histarski su majstori vjerojatno oponašali daunijsku proizvodnju već tijekom 6. stoljeća ili ranije, ali ni takvi primjerci nisu brojni niti serijski izrađivani (Mihovilić 2013, 238). Prema trenutačnom stanju istraženosti u ostatku istočnog Jadrana poznati pokušaji oponašanja su vrlo rijetki. Jedna lokalna posuda iz grobnice 2, humka I na Grudinama koja nastoji imitirati grčki oblik pripada petoj fazi razvoja južnodalmatinske kulture i datira se ugrubo od 475. – 300. g. pr. Kr. Budući da je rađena prostoručno, djeluje kao samostalan pokušaj lokalnog obrtnika (Marijan 2001, 23; 118 – 119). Usmeni podatak o lokalnim imitacijama kilika iz Viničice kod Josipdola dobili smo od prof. Borisa Olujića. Na tom mu zahvaljujemo. Prostoručna izrada keramike ostala je dominantan oblik proizvodnje među urođenicima istočnog Jadrana sve do razdoblja rimske prevlasti. Za Istru tako: Mihovilić 2013, 304 – 310; Za Dalmaciju: Barbarić 2011, 7; 11. Isto se zaključuje i na primjeru Ošanjića gdje je helenistički utjecaj bio snažniji no u ostatku istočnog Jadrana. Vidi u Marijan 2001, 119; Idem 2011a, 183.

Iako opsegom problema zaslužuje zasebnu analizu, istaknimo uzgredno da preobražajno prihvatanje koje bi rezultiralo novim urođeničkim serijama nije karakteristično za većinu urođeničkih zajednica ni tijekom kasnoklasičnog i helenističkog doba.²⁰⁹⁴ Pri tom, valja biti na oprezu zbog stanja arheološke istraženosti. Recentno pokrenuti projekti imaju potencijal polučiti bitne novosti na tom planu.²⁰⁹⁵

Kako bismo definirali aktivni odjek urođeničkog oponašanja grčke keramike donosimo primjer društveno-kulturnog isprepletanja u okolici Masalije. Naime, iscrpna arheološka istraživanja u provansalskom zaleđu Marseillesa pokazuju da su urođenici ondje započeli oponašati grčke oblike i postupno preuzimati tehniku proizvodnje na lončarskom kolu već 25 godina nakon utemeljenja grčke naseobine, dakle oko 575. g. pr. Kr.²⁰⁹⁶ Procesom preobražajnog preuzimanja nastala su dva nova tipa urođeničke lončarije - tzv. pseudojonska i siva jednobojna keramika (slika 66), uglavnom izrađivane na brzom kolu, a ukrašavane rukom.²⁰⁹⁷ U idućih 75 godina hibridni su tipovi postajali raznovrsniji, a urođeničke su ih zajednice proizvodile na velikoj

²⁰⁹⁴ Izravni primjer tome su tragovi kalupa za proizvodnju helenističke reljefne keramike iz Zadra (Šešelj i Ilkić 2015, 424). Vrlo je intrigantan slučaj spilje Nakovane gdje je pronađeno desetak tisuća ulomaka grčkih posuda kojima su se urođenici koristili u obredne svrhe tijekom 300 godina (Forenbaher 2010, 153 – 157). Većina obrađenog materijala ukazuje na grčko podrijetlo bilo s Visa ili drugih helenskih središta diljem Sredozemlja, no za sada nema izdvojenih primjera koji bi se mogli definirati kao produkt urođeničkog preobražajnog prisvajanja (Ibid. 153 s citiranom literaturom u bilješkama 6 – 8). Važno je istaknuti da grčke tehnike proizvodnje i stilsko ukrašavanje dolaze na dalmatinsko kopno tijekom zrelog helenizma. Analize učinjene 2012. godine pokazale su da kemijski sastav gline nekih grčkih tipova posuda potječe iz Resnika i još dvije neubicirane lokacije na dalmatinskom kopnu. Odabrani se ulomci tipološki datiraju od 3. do 1. st. pr. Kr. i nazivaju tzv. dalmatinskom produkcijskom helenističkog suđa (Šegvić, Šešelj et al. 2012, 84). Isti opovrgavaju stariju tezu Petra Lisičara (1973, 26 - 27) i Šime Batovića (2005, 48 - 49) o isključivom uvozu helenističkog repertoara u autohtone zajednice. Osim tipova koji se isključivo definiraju kao izvoz grčkih proizvodnih središta (ukratko u Šešelj 2021, 141 - 143) i onih za koje postoje snažne indikacije da su nastale u srednjodalmatinskim grčkim naseobinama ili trgovištima (Isa, Far, Resnik), za većinu postoje otvorene rasprave o podrijetlu pa je proizvodnju za sada u najmanju ruku moguće locirati unutar određene regije. To bi moglo aludirati na ideju da se grčki keramički repertoar nije proizvodio samo u okvirima vlastitih radioničkih središta. Štoviše, lokalna proizvodnja grčkih keramičkih oblika evidentirana je u Zadru gdje su pronađeni dijelovi kalupa za izradu reljefno ukrašenih posuda (Šešelj i Ilkić 2015, 424). Isto je predloženo za određene keramičke tipove koji su pronađeni u Ošanjićima, Risnu i Budvi - trima naseljima koja su bila znatno izložena grčko-helenističkom utjecaju (Marić i Kirigin 1991, 181; Ugarković i Waldmer 2021, 170). Na osnovi raspoloživih podataka ne može se pomnije raščlaniti jesu li lokalno proizvedeni predmeti djelo izučenih urođeničkih lončara ili Grka koji su doselili i živjeli u autohtonim sredinama. Iako se tijekom razvijenog doba istočnojadranskih naseobina i trgovišta (sredina 3. st. pr. Kr. –1. st. pr. Kr.) prijenos grčke lončarske tehnologije prema urođenicima nameće kao logičan, bitno je istaknuti da nema tragova urođeničkih keramičkih serija koje bi se mogle odrediti kao izravan spoj tradicionalne i grčke tehnologije kako to pokazuje „provansalski primjer“.

²⁰⁹⁵ To je primjerice jedno od istraživačkih pitanja projekta Hrvatske zaklade za znanost *Transformiranje jadranskog kozmosa: otočnost, povezanost i globalni identiteti predrimске Dalmacije* pod vodstvom Marine Ugarković koji je započeo 1. veljače 2021. godine. Vidi Ugarković et al. 2021, 58.

²⁰⁹⁶ Dietler 2010, 249.

²⁰⁹⁷ Isti 2005: 84 – 85.

skali, šireći se trgovački regionalno i nadregionalno.²⁰⁹⁸ U većoj ili manjoj mjeri, tragova sličnih mehanizma kulturno-tehnoloških isprepletanja ima među urođenicima Napuljskog zaljeva,²⁰⁹⁹ Sicilije,²¹⁰⁰ Iberije²¹⁰¹ itd.

Prihvatanje stranog tehnološkog utjecaja može se okarakterizirati kao duboko ukorijenjeno u specifične regionalne posebnosti, snažno utemeljene na sferi društveno-političkog. Nema sumnje da je širenje tehnologije proizvodnje i umjetničko-stilskog utjecaja na urođeničko lončarstvo usko povezano s trajnim naseljavanjem Grka na prekomorskim teritorijima. Budući da na istočnoj obali Jadrana sjevernije od Epidamna nema pouzdanih tragova grčkih naseobina do početka 4. st. pr. Kr., ne valja ni očekivati aktivnije društveno isprepletanje. Međutim, unatoč tome daje se pretpostaviti da je velik broj urođeničkih zajednica imao slabiju inicijativu i interes prihvatiti lončarske inovacije grčkoga svijeta. To svakako valja istaknuti za 5. st. pr. Kr. kad je mogućnost tehnološko-kulturnog prožimanja postala veća zbog grčkog naseljavanja u Adriji i Spini te širenja grčke materijalne kulture diljem jadranskog zaljeva.

Razlozi slabije inicijative preobražajnog prisvajanja lončarskih inovacija mogu se interpretirati na razne načine. Ovdje ih namjeravamo analizirati iz urođeničke i grčke perspektive, usredotočujući se na temeljne pretpostavke. Iznesena razmišljanja imaju cilj zaokružiti međuodnos društvenog i ekonomskog kako bi se što adekvatnije naglasio urođenički društveni karakter u povijesnim kretanjima na istočnoj obali Jadrana.

Uzevši u obzir tragove grčkog keramičkog inventara u urođeničkim zajednicama i njihov postupni porast, bilo bi varavo pretpostaviti urođeničku odbojnost ili nezainteresiranost prema tehnološki naprednom posuđu. S druge strane, udaljavanje od preobražajnog prisvajanja može se razumjeti kao elitna praksa čiji je cilj bio ograničiti količinu uvoza i razinu prožimanja stranih inovacija kako bi se zadržala luksuznost uvezenoga. Time bi se očuvala hijerarhija zajednice, utemeljena na razlikovnosti elite od nižih slojeva ovisno o posjedovanju ekskluzivnih predmeta.²¹⁰²

Provansalski primjer preobražajnog prisvajanja lončarske tehnologije pokazuje da su se urođenici ekonomski okoristili oponašanjem i prihvatanjem grčkoga utjecaja. Valja razumjeti da

²⁰⁹⁸ Ibid. 249 – 253.

²⁰⁹⁹ Coldstream 1994, 49; Morris 2016, 142; Donnellan 2016, 152.

²¹⁰⁰ Hodos 2010, 85 - 86; Pratt 2016, 207.

²¹⁰¹ Van Dommelen 2005, 135; Belarte 2009, 106.

²¹⁰² Vidi poglavlje 3 ove cjeline.

je ta regija prije i nakon trajnog grčkog naseljavanja bila razvijena tamponska zona prema galskoj unutrašnjosti čiji su potencijal neposredno prije Grka započeli eksploatirati Etruščani. To podrazumijeva umrežen teritorij s počecima i krajevima složenih lanaca razmjene koji su imali predispoziciju plasirati grčku ili hibridnu keramičku robu prema srednjoeuropskom tržištu.²¹⁰³ Za razliku od provansalskog primjera, vjerujemo da velik dio istočne obala Jadrana, zemljopisno odvojen od zaleđa krševitim Dinaridima s malo prodornih riječnih tokova prema unutrašnjosti, nije imao jednako perspektivnu ekonomsku predispoziciju. Kao regionalni protuprimjer izdvaja se Istra čije su zemljopisne okolnosti ipak omogućile veću razinu umreženosti. Prema sadašnjem stanju istraženosti, može se zaključiti da su tamošnji obrtnici bili skloniji oponašanju, počevši od daunijskih i venetskih lončarskih primjeraka do potencijalne imitacije atičkog posuđa. Međutim, nema dokaza da su i ondje takvi utjecaji potaknuli proizvodnju oponašanog lončarskog inventara na većoj skali.

Univerzalan ekonomski obrazac koji se može primijeniti na istočnu jadransku obalu jest da bi proizvodnja oponašanih oblika s ciljem njihove prodaje na prekojadranskom tržištu naišla na snažnu konkurenciju u vidu grčko-etrusčkih i italjskih trgovaca koji su djelovali na relacijama prekoapeninskih puteva razmjene. Obje istaknute hipoteze mogu se prihvatiti kao valjani prijedlozi za urođeničko udaljavanje od preobražajnog prisvajanja lončarskih tehnologija, pogotovo u kontekstu veće proizvodne razine.

Spomenimo uzgredno da se udaljavanje od tehnoloških inovacija može promatrati i kao jedna od kočnica u daljnjem ekonomskom razvoju urođeničkih zajednica. Primjerice, arheometrijske studije pokazuju da je uvođenje brzog lončarskog kola poticalo porast produktivnosti keramičkog obrta, pretvarajući nuklearnu produkciju domaćinstva u prvotne industrijske sustave proizvodnje.²¹⁰⁴ Dodatno k tome, reperkusije odmaka mogle su ostaviti traga i u konzervativnom likovnom izričaju uz tendenciju udaljavanja od slikarske, a možebitno i skulpturne figurativnosti.. Osim nezakcijske skulpture, za većinu preostalih zajednica istočnog Jadrana to je obilježje ostalo ukorijenjeno kroz gotovo cijelo željezno doba.

²¹⁰³ Dietler 2005a, 9.

²¹⁰⁴ Peacock 1982, 9. Glavne smjernice za argumentaciju u Dietler 2005a, 151 – 154.

S druge strane, u ovom je diskursu prijenosni proces neodvojiv od pogleda na grčki stav o društvenoj interakciji. Osim zemljopisnih i ekonomskih,²¹⁰⁵ izostanak grčke inicijative aktivnijeg angažmana može se obrazložiti društvenim okolnostima. Budući da je za prijenos lončarskih tehnika potrebna svakodnevna i dulje vremenska interakcija između majstora i šegрта, posebno pri tehnologiji lončarskog kola,²¹⁰⁶ izostanak takvih aktivnosti neizravno svjedoči o slabijoj društvenoj suradnji. Posljedično tome, može se pretpostaviti i niži potencijal društvenog isprepletanja. Obzirom na etnopovijesna istraživanja koja svjedoče o načinu prijenosa lončarskih tradicija s dominantnom ulogom žena,²¹⁰⁷ dodatna kočnica tome mogla je biti povlaštena ženska uloga među Ilirima (Theopomp. FGrHist 115 F 39) i Liburnima (Ps. Scyl. 21; Nic. Dam. FGrHist 90 F 103d; Var. *De re rust.* II, 10, 8) o kojoj grčki pisci svjedoče barem od 4. st. pr. Kr.

Nema sumnje da je utemeljenje naseobina na istočnoj obali Jadrana olakšalo proces društvenog isprepletanja između Grka i urođenika, posebno u okviru novoutemeljenih naselja, a potencijalno i u srednjodalmatinskoj mikroregiji. Na primjeru naseobina, to dokazuju epigrafske analize,²¹⁰⁸ no sudeći prema populacijskim procjenama,²¹⁰⁹ Isa i Far nisu imali dovoljan društveni kapacitet postati snažna kulturno-emitivna središta. Ta činjenica može biti jedan od vjerojatnih razloga slabijeg i sporog odraza grčko-urođeničkog isprepletanja u regiji općenito. Ipak, za približnu procjenu potrebna je puno opširnija analiza pa ovdje navodimo samo preliminarnu pretpostavku.

Kako bismo što upečatljivije istaknuli važnost preobražajnog prisvajanja u lončarskom obrtu, donosimo usporedbu s metalurškim protuprimjerom. Struka predlaže da radionice grčko-ilirskih kaciga tipa III A2a i A2b iz 5. st. pr. Kr. valja tražiti negdje na obali središnje Dalmacije ili u zapadnoj Hercegovini (karta 9).²¹¹⁰ Ako prihvatimo tu tezu, grčko-ilirske kacige spomenutog tipa bile bi eklatantan primjer preobražajnog prisvajanja. Međutim, za razliku od lončarstva koje zahtijeva dulje vremenski angažman obje strane za prijenos tehnologije (osobito brzo rotirajućeg

²¹⁰⁵ Jedan od ekonomskih razloga koji prethodno nije spomenut mogla je biti i kvaliteta sirovine. Grci su je mogli spoznati uvidom u lokalni keramički repertoar. Zahvaljujem dr. sc. Ani Konestri na opasci o kvaliteti sirovine na istočnoj jadranskoj obali.

²¹⁰⁶ Dietler 2010, 221.

²¹⁰⁷ Istraživanja na primjeru kenijskog plemena Luo u Herbich i Dietler 1989, 27 – 40. Primjena na arheološki kontekst u Dietler 2010, 189; 253. Uz muškarce, u grčkim lončarskim radionicama 5. st. pr. Kr. radile su i žene (Boardman 2001, 146 – 147 i fig. 178).

²¹⁰⁸ Na temelju prozopografskog uzorka s grčkih natpisa istočne obale Jadrana, 5 % poznatih imena su negrčka. Vidi u Marohnić 2012, 138. Detaljniju analizu podrijetla negrčkih imena vidi u Ibid. 151 – 168; 174.

²¹⁰⁹ Vidi cjelinu V, poglavlje 3.3.4.

²¹¹⁰ Blečić Kavur i Pravidur 2012, 72 – 73; Blečić Kavur 2017, 36

kola) i umjetničkih vještina, u ovom se slučaju preobražajne aktivnosti mogu razumjeti kao posljedica efemernog ekstrinzičnog kontakta u spoju s dominantnim intrinzičnim inovacijama koje počivaju na razvijenoj metalurškoj tradiciji srednjodalmatinske kulture.²¹¹¹ Moguće je razmišljati i o prijenosu tehnologije i znanja iz urođeničkih krugova srodnih društvenih krugova.²¹¹² Alternativna hipoteza predlaže aktivnost specijaliziranih radionica unutar grčkih naseobina ili trgovišta koje su proizvodile specifičnu robu za urođeničke potrebe.²¹¹³ Slični se obrasci mogu primijeniti i na helenističke metalurške komade, od kojih je nekoliko slavnih primjera iz ostave kod Gorice, Ošanjića kod Stoca, ali i drugdje.²¹¹⁴ Iako se tendencija preobražajnog oponašanja u metalurgiji pojavljuje i među Liburnima, Nives Majnarić-Pandžić tumači da je ondje tehnološko-umjetnički bio slabiji i recesivniji u odnosu na prodor helenističkih trendova. Indikativan su primjer dvije liburnske sljepoočnjače iz Jagodnje Gornje, datirane u 3. na 2. st. pr. Kr. (slika 67).²¹¹⁵

Teoretski je moguće zamisliti više sličnih tipova metalnih predmeta, proizvođenih u manjim ili većim serijama koji bi s vremenom iščezli zbog pretapanja sirovine. U usporedbi s time, keramička građa je trajnija i znatno učestalija u arheološkom kontekstu pa bi potencijalni serijski primjerci poput prethodno spomenutih grčko-ilirskih kaciga morali već bili poznati. Smatramo da izostanak preobražajnog prisvajanja u keramičkom repertoaru jasno svjedoči o slabijoj razini intenzivne i dublje društvene suradnje Grka s velikim brojem istočnojadranskih zajednica prije

²¹¹¹ Čović 1987b, 447 – 459. Staru ilirsku i delmatsku tradiciju obrade metala ističe i Duje Rendić-Miočević (1984, 76). Slično bi se moglo predložiti i za nadogradnju autohtone tradicije graditeljskih oblika i tehnika na delmatskom i liburnskom prostoru za koje se tvrdi da su helenistički (Majnarić-Pandžić 1998, 324; Cambi 2010a, 31 sa starijom literaturom). Osim djelovanja grčkih arhitekata među urođenicima, vjerojatnije je pomišljati na obratni odnos, tj. preuzimanje znanja i vještina urođeničkih najamnika prilikom gradnje zidina grčkih naseobina (vidi Dietler 2005, 129; Idem 2010, 305).

²¹¹² Cf. Blečić Kavur i Pravidur 2012, 52. Argument koji bi se mogao pridodati toj hipotezi je komparativan primjer širenja tradicije ukopa u ravnim nekropolama tijekom mlađeg željeznog doba južnodalmatinske grupe. Boško Marijan (2001, 120) ističe da je taj utjecaj među Daorse vjerojatno stigao iz delmatskog područja, a ne od Grka. To argumentira na temelju tradicijskog ukopa na ravnom koji je urođenicima bio poznat od starijeg željeznog doba, ali i raširenosti istog običaja u Kačnju i Stonu, gdje je teže očekivati grčku manjinu kao primjerice u Ošanjićima.

²¹¹³ Cf. Rendić-Miočević 1984, 76.

²¹¹⁴ Takve primjere vidi u Marić 1977, 54 – 57; Rendić-Miočević 1984, 75 – 76. Ostali izdvojeni primjeri u Marijan 2001, *passim*, osobito 90; 117;

²¹¹⁵ Vidi ostale primjere u Majnarić-Pandžić 1998, 349 – 354. Autorica ističe sljedeće (Ibid. 353): „Možda je najbolji primjer za određivanje kakvoće rada te liburnske radionice nalaz dviju velikih sljepoočnjača u kojima su u rustično ispletenim okvirima od srebrne žice uložene dvije lijepe i profinjene helenističke vitreje. Takve su staklene geme s intaljo ukrasom na istočnom Jadranu prava rijetkost (...), a ovdje su u Jagodnji, baš kao i u Kompolju, nošene na prilično barbarski način. Ipak, ta rustičnost i estetska nemoć odražavaju jaku liburnsku samosvojnost i upornu vjernost svojim osnovnim tradicijama. Helenistička kultura i stil nisu, dakle, ni u Liburna ni u Japoda uspjeli prevladati, nego je osnovni domaći ukus bio zadržan sve do konačne i kulturni nivelirajuće romanizacije.“

osnutka Ise i Fara. S obzirom na dosadašnje arheološke spoznaje, slično se može pretpostaviti i za kasnije razdoblje, ali bez temeljitije analize samo preliminarno. Osim ekonomskih čimbenika, čini se da bi opravdan razlog tome bila biti društvena obilježja te stav i odluke autohtonih sredina.

4.2.2. PISMO I PISMENOST

Zamjetnim tragovima dubljeg i intenzivnijeg društvenog isprepletanja pripada i prijenos, odnosno prihvaćanje pismenosti. Za razliku od razvijene koja podrazumijeva mogućnost pisanja i čitanja književnih djela, praktična pismenost bila je među Grcima puno raširenija. Ubraja se u jednu od ključnih vještina grčkih trgovaca, počevši od arhajskog perioda.²¹¹⁶ Zato se širenje alfabeta zajedno s preobražajnim prisvajanjem pisma, opravdano smatra pokazateljem bliske suradnje došljaka i starosjedilaca. Sukladno preuzimanju lončarskih tehnika, prijenos ili prilagodba pisma podrazumijevaju dulje vremenski suživot potreban za podučavanje i prijenos vještine pisanja i čitanja.²¹¹⁷ Urođeničko prihvaćanje grčkog pisma ili preobražajna prilagodba simboličkog sustava imali su visok potencijal polučiti šire društvene reperkusije. Među takvima su olakšavanje međusobne komunikacije i sklapanja ugovora, jednostavnija kodifikacija zajedničkog sustava vrijednosti, ubrzavanje i širenje trgovačkih mogućnosti, učenje specifične terminologije,²¹¹⁸ prijenos kodificiranog znanja i slično. Pismo je moglo imati odraz i na unutarnja društvena kretanja, poput kulturnog i identitetskog sjedinjavanja, jačanja središnje vlasti, produbljivanja društvene stratifikacije itd.²¹¹⁹

Suradnja Grka ili Feničana s urođenicima Sredozemlja ukazuje na prijenos pismenosti kroz aktivni trgovački angažman. Općenito promatrajući, kontakt eubejskih Grka s Etruščanima polučio je etruščansko pismo,²¹²⁰ Etruščana s Latinima latinično pismo,²¹²¹ dok je tijekom 6. st. pr. Kr. na

²¹¹⁶ Praktična se pismenost ograničava na bilježenje i razumijevanje osnovnih pojmova, ovisno o poslu koji se obavlja. Wilson 2009, 559 – 561.

²¹¹⁷ Vidi Hodos 2000, 52 sa starijom literaturom.

²¹¹⁸ Glavni argument tome je sadržaj olovnih pločica iz iberskog Emporija i Pech-Maha koje se datiraju od početka do sredine 5. st. pr. Kr. (vidi npr. Sanmartí 2009, 68). Iz dokumenta se saznaje da su urođenici razumjeli i primjenjivali zakonske i tehnološke termine (Shefton 1994, 70).

²¹¹⁹ Slično Yoffee 2005, 178.

²¹²⁰ Za razvoj etruščanskog pisma vidi: Pallottino 2008, 412 – 413.

²¹²¹ Bietti Sestieri 1992, 217.

Siciliji grčki alfabet prilagođen za potrebe sikulske, a na zapadu otoka elimske populacije.²¹²² Interakcija s Grcima i Feničanima udarila je temelje nastanku tarteškog i grčko-iberskog alfabeta, od kojih je prvi nastao u okrilju kasnog 8. ili ranog 7. st. pr. Kr., a drugi tijekom 5. st. pr. Kr.²¹²³ U Lattesu, urođeničkoj zajednici južne Galijske, razvilo se tzv. galo-grčko pismo na koncu 3. ili ranog 2. st. pr. Kr.²¹²⁴

Za razliku od spomenutih urođeničkih društava ili zajednica koja su kroz kraće ili dulje vremenski kontakt prihvatila grčku pismenost ili je prilagodila vlastitim potrebama, urođeničke zajednice istočnog Jadrana ostajale su prema toj praksi uglavnom ravnodušne ili nezainteresirane. Uzevši u obzir utemeljenje višetetničkog trgovišta u Adriji i Spini, hipotezu o perifernim trampama, kao i materijalne dokaze s grčkim grafitima kojih na Jadranu ima od ranoklasičnog perioda, bilo bi nelogično tvrditi da urođenici s vremenom nisu postali svjesni grčke pismenosti. Unatoč tome, širenje prakse pisanja i čitanja na istočnoj obali Jadrana nije pronašlo odjeka prije osnutka trajnih naseobina u srednjoj Dalmaciji. Dobar je usporedni primjer Iberski poluotok. Iako ondje grčko naseljavanje nije bilo teritorijalno progresivni proces (osim Emporija, Rode i nekolicine potencijalnih naselja efemernog trajanja poput Hemeroskopeja i Malake), brojne su iberske zajednice, vrlo vjerojatno ponukane trgovinom, bile sklone preuzeti i prilagoditi grčki sustav pisanja. Nema sumnje da je to olakšao snažan grčki trgovački impuls koji Adolfo Domínguez naziva *kolonijalizmom bez kolonizacije*.²¹²⁵ Takav obrazac na istočnom Jadranu izostaje.

Iako je trajno naseljavanje Grka na srednjodalmatinskim otocima imalo potencijal udariti temelje širenju pismenosti na istočnojadranskom priobalju, sudeći prema trenutačnim spoznajama, urođeničke zajednice pretežno su ostajale ravnodušne prema aktivnom korištenju pisma sve do rimskih vremena.

Tragovi preuzimanja grčkog jezika primjećuju se u okrilju zajednica južne Dalmacije i crnogorskog priobalja gdje se širio utjecaj helenizma, poduprt formiranjem Ilirske kraljevine, ali i rimskim političkim širenjem kraja 3. i prve polovice 2. st. pr. Kr. Grčki se alfabet pojavljuje na daorskim, labeatskim i Balejevim monetama te onima značajnijih helenističkih središta poput

²¹²² Većina nehelenskih natpisa sa Sicilije su podatci o vlasništvu ili votivne posvete. Čini se da su povezani s trgovanjem i običajem ispijanja vina. Intrigantan je podatak da su Elimi, unatoč gravitaciji feničkoj sferi utjecaja, ipak prihvatili grčki alfabet i sintaksu. Vidi Hodos 2006, 147 – 149; Dominguez 2006, 336. Opaske o malom broju poznatih natpisa i teškoćama pri definiranju sfera utjecaja u Prag 2020, 535 – 547.

²¹²³ Dominguez 1999, 306 - 307; Idem 2002, 80; Dietler i López-Ruiz 2009, 305; Rouillard 2009, 134; 143.

²¹²⁴ Dietler 2010, 70 – 72

²¹²⁵ Vidi više u cjelini III, poglavlje 2.1.

Rizona, Lisa i Skodre.²¹²⁶ Dodatno k tome, razvoj i funkcioniranje složenije političke organizacije poput Ilirskog kraljevstva zahtijevali su opismenjivanje, barem na razini elite ili državnog aparata. Polibije (II, 6, 3 - 5) svjedoči o pisanoj komunikaciji ilirske kraljice Teute i Skerdilaide, a isto je razvidno iz nekih kasnijih korespondencija ilirskih pojedinaca s helenističkim ili rimskim vlastima.²¹²⁷ Međutim, primjerci koji bi svjedočili o opismenjivanju širih slojeva društva za sada nedostaju.

U usporedbi s tim, na temelju raspoloživih izvora može se zaključiti da su histarske, liburnske i srednjodalmatinske zajednice bile distanciranije i indiferentnije prema preuzimanju grčkoga pisma. Jedini primjer koji za sada odudara je natpis pronađen na Bribirskoj Glavici (slika 68). Ondje na alfabetu stoji niz mješovitih imena među kojima Keun koje se smatra liburnskim. Na osnovi pronalaska bribirskog natpisa struka zaključuje da je Varvarija bila povezana s grčkim svijetom, da su ondje postojali pojedinci vični grčkom jeziku i pisanju te da je za njih sadržaj bio svrhovit i razumljiv.²¹²⁸ Unikatnost ovog natpisa kao i njegova široka datacija (od 2. do sredine 1. st. pr. Kr.) otežavaju pomnije razumjeti povijesne okolnosti u kojima je natpis nastao. Iako postoji teoretska mogućnost da su neke urođeničke zajednice sjevernije od Neretve intenzivnije upotrebljavale grčko pismo, ali im tragovi se nisu očuvali zbog bilježenja na trošnom materijalu,²¹²⁹ raširenost pismenosti u svakodnevnicima nema čvrsto uporište zbog gotovo ništavne zastupljenosti natpisa na kamenu i metalu među urođenicima općenito.

Dodatno k tome, na istočnoj obali Jadrana za sada nema tragova urođeničkog pokušaja prilagođavanja pisma ili upotrebe alfabeta za bilježenje vlastitog jezika. Takve okolnosti upućuju na prihvaćanje grčkog kao *lingua franca* koji je prvenstveno služio za službenu korespondenciju i vrlo vjerojatno poslovnu suradnju. Pri svakodnevnim transakcijama učenje grčkog jezika nije moralo pratiti i preuzimanje pisma.²¹³⁰ Pomnija se razina obrazovanja pak očekuje kod elite ili bogatijih i zainteresiranih pojedinaca - prvenstveno trgovaca. Ipak, među istočnojadranskim zajednicama tragovi takvog angažmana za sada izostaju.

Iako je od kraja 3. st. pr. Kr. širenje helenističkog i rimskog utjecaja potaknulo pismenost elite Ilirskog kraljevstva, većinski broj urođeničkih zajednica istočnog Jadrana i dalje je izbjegavao

²¹²⁶ Kos 1998, 128, 131; 210; 307; 324 – 325.

²¹²⁷ Kuntić-Makvić 2017, 103 – 105.

²¹²⁸ Kuntić-Makvić 1998, 246 – 247; Kuntić-Makvić i Marohnić 2010, 88.

²¹²⁹ Usporedan primjer mogli bi biti rijetki primjeri galo-grčkog pisma (Dietler 2010, 71).

²¹³⁰ Archibald 2013, 33.

preuzeti grčko pismo ili stvoriti vlastiti simbolički sustav. Udio urođeničke populacije morao se upoznao s pismenošću, osobito nakon utemeljenja srednjodalmatinskih grčkih naseobina i u kasnijim vremenima. Za razliku od spomenutih sredozemnih društava koja su kroz višestoljetni kontakt prihvatila pismenost ili ju prilagodila vlastitim potrebama, taj je proces u najvećem dijelu istočnog Jadrana tekao sporo ili se nije ni ostvario. U prvom redu to djeluje kao odraz slabijih razmjenskih odnosa koji bi rijetko dosežali razinu trajnog boravka grčkih pojedinaca među urođenicima. Pismo se tako nije ukorijenilo ni u način razmišljanja i djelovanja urođeničkih trgovaca. Bili bi to trenutačno najadekvatniji pokazatelji sporih sklonosti k društvenom isprepletanju s Grcima u velikom dijelu istočnog Jadrana, posebno Istri, Kvarneru te u velikom dijelu Dalmacije. Međutim, valja istaknuti da populacije istočnog Jadrana tome nisu iznimka. Sličan otklon od pismenosti primjećuje se primjerice među nekim keltskim plemenima, Ligurima ili Libijcima.²¹³¹

²¹³¹ Za keltske zajednice južne Francuske i Ligure tako iznosi Dietler 2010, 71 - 72. Vidi slično i za libijske urođenike u Hodos 2006, 186

4.2.3. NOVAC I NOVČANA PRIVREDA

Sugestivan pokazatelj dubljeg i intenzivnijeg društvenog isprepletanja je prijenos, odnosno prihvaćanje novčane privrede. To dakako ne implicira sveobuhvatan prijelaz s robne na novčanu razmjenu u određenoj zajednici, već u većini slučajeva pojavu urođeničkih moneta koje su mogle poslužiti za aktivnu robno-novčanu razmjenu s društvima gdje je novčana privreda već bila ukorijenjena. Za razliku od lončarskih tehnologija ili pisma koji uglavnom svjedoče o individualnom prijenosu tehnologije i znanja, preuzimanje novca je odluka koja pripada domeni konkretnih društveno-političkih promjena na razini zajednice. Podrazumijeva složeniju uspostavu društvene stratifikacije i hijerarhije u kojoj bitan faktor u odlučivanju ima vladajuća elita.²¹³² Zato ne djeluje neobično da su brojne sredozemne zajednice, iako stoljećima izložene snažnom grčkom utjecaju, sporo prihvaćale koncept novca i posljedično organizirale vlastite kovnice. Tome u prilog idu društveno-političke okolnosti na jugu Francuske i Italije, na Siciliji ili u Apuliji, a različiti primjer ukazuju na nemogućnost izdvajanja jedinstvenog obrasca.²¹³³ Dodatno k tome, u 1. st. pr. Kr. Strabon (VII, 5, 5) svjedoči da je osobitost izbjegavanja upotrebe kovanog novca svojstvena barbarima. Slučaj istočne jadranske obale ukazuje na sljedeće.

U Istri prvi uvezeni novac potječe iz 4. i 3. st. pr. Kr. Primjerci iz arheološkog konteksta povezuju se s grčkom prisutnošću u sjevernoj Italiji, no poneki su mogli stići i putem posrednih komunikacija s etruščanskim i italiskim zajednicama.²¹³⁴ Tijekom 3. st. pr. Kr. pojavljuje se grčko-ilirski, afrički, keltski i rimski novac, a veća cirkulacija zamjećuje se tek od kraja stoljeća. Histri nisu kovali vlastiti novac. Uvezenim su se nerijetko koristili za proizvodnju nakita i dobivanje sirovine.²¹³⁵ Začetak aktivne novčane privrede može se pratiti u obalnim središtima zapadne Istre od 2. st. pr. Kr., a usko je povezan sa širenjem rimskoga utjecaja koji se odražava u prevlasti

²¹³² Dobar primjer tome je ibersko naselje Arse-Sagunt. Ondje se na temelju urbanističkih promjena argumentira složenija društvena stratifikacija koju je pratila pojava urođeničkog novca tijekom druge polovice 4. st. pr. Kr. Više u Ripollès Alegre 2012, 359.

²¹³³ Za jug Francuske: Dietler 2010, 73; za južnu Italiju: Whitehouse i Wilkins 1989, 111; za Apuliju: Small 2014, 22 – 23. S druge strane, postoje i regionalne iznimke. Primjerice, urođeničke zajednice u zaleđu Sibarisa oponašale su grčki novac već tijekom druge polovice 6. st. pr. Kr. (Rutter 2012, 130).

²¹³⁴ Miškec 2008, 290.

²¹³⁵ Mirnik 1987, 371.

republikanskog novca.²¹³⁶ U unutrašnjosti poluotoka situacija varira ovisno o položaju, no ozbiljna je prepreka nedovoljna arheološka istraženost gradina.²¹³⁷

Iako najraniji tragovi grčkog novca na liburnskom prostoru datiraju u kraj 6. ili početak 5. st. pr. Kr., arheološki nalazi pokazuju da su ga urođenici preferirali upotrebljavati za proizvodnju nakita.²¹³⁸ Vrlo je vjerojatno da su ga pretapali i reciklirali. Uvoz novca postao je učestaliji od početka 3. st. pr. Kr., a od sredine stoljeća se širio i umnažao.²¹³⁹ Većina poznatih primjeraka pripada kartaškom, numidskom i rimskom novcu, dok je manje grčkoga i grčko-ilirskoga.²¹⁴⁰ Budući da znatan udio poznatih nalaza potječe iz ostava, u literaturi se predlagalo da su urođenici skupljali novac zbog vrijednosti metala. Recentni radovi ističu da količina poznatih helenističkih primjeraka sugerira na širi raspon korištenja u svakodnevnim transakcijama, a ne samo na trag izoliranih kretanja pojedinaca kako se to prije mislilo.²¹⁴¹ Kao i u histarskom slučaju, ni liburnske zajednice nisu kovalе vlastiti novac.²¹⁴²

Grčki je novac aktivno kolao i u južnijim predjelima istočnog Jadrana. Primjerice, iz Ošanjića kod Stoca potječu raznovrsni komadi koji datiraju od 5. st. pr. Kr. pa nadalje.²¹⁴³ Slabija istraženost brojnih gradina na ovom području priječi opširniju rekonstrukciju monetarne dinamike. Zaključci ograničenog opsega mogu se polučiti na temelju pojedinačnih primjera. Srebrni stater iz groba u Vičjoj Luci na Braču svjedoči da je novac otočkim urođenicima bio poznat kao vrsta metalnog predmeta od kasnog arhajskog ili ranoklasičnog perioda.²¹⁴⁴ Istovremeno, nema dokaza da je intenzivnije cirkulirao ili se koristio u svakodnevici. Trajno grčko naseljavanje na Isi i Faru udarilo je temelje organizaciji lokalnih kovnica, a kraćeg vijeka bile su one u Herakleji i vjerojatno na Korčuli.²¹⁴⁵ Selekcija novca pronađena u iskopavanjima na rtu Ploča koji se kronološki smješta od početka 3. do kraja 1. st. pr. Kr. ukazuje na raznovrsnost moneta koje su jednako tako mogle završiti među urođenicima.²¹⁴⁶ Tijekom 2. st. pr. Kr. novac je počeo biti češće zastupljen u

²¹³⁶ Miškec 2008, 291 – 300.

²¹³⁷ Ibid. 298 - 300.

²¹³⁸ Batović 1987, 370.

²¹³⁹ Šešelj i Ilkić 2015, 428.

²¹⁴⁰ Ibid. 426.

²¹⁴¹ Šešelj i Ilkić 2015, 428; Ilkić i Šešelj 2017, 288.

²¹⁴² Batović 1987, 370.

²¹⁴³ Vasilj 2003, 2 – 3.

²¹⁴⁴ Barbarić 2006, 59.

²¹⁴⁵ Göricke-Lukić i Bonačić Mandinić 2010, 181.

²¹⁴⁶ Šešelj 2009, 311 – 326.

svakodnevnici autohtonih zajednica. Na to aludiraju istraživanja korčulanske Kopile ili slučajni nalazi s pelješkog Grada kod Nakovane.²¹⁴⁷

Preobražajno prisvajanje novca, točnije pojava urođeničkih monetarnih serija, pojavljuje se u najjužnijem dijelu istočnog Jadrana. Kao i u slučaju grčkog pisma, prijenos i prihvaćanje očito zrcale politički utjecaj Ilirske kraljevine. Pojedina su središta pak dobila pravo kovanja za vladavine Filipa V. Makedonskog, a zatim Rimske Republike.²¹⁴⁸ Naime, kovnice su se razvile krajem 3. i početkom 2. st. pr. Kr. u priobalnim središtima Riznu, Lisu i Skodri, a potonja je možda izrađivala novac i za Labeate.²¹⁴⁹ Jedno od rijetkih urođeničkih središta s vlastitom novčanom serijom sjevernije od spomenutih bili su Ošanjići kod Stoca. Novac s glavom muškog lika na aversu te brodom i legendom ΔΑΟΡΣΩΝ na reversu datira se u prvu polovicu 2. st. pr. Kr.²¹⁵⁰ Pripadao je narodu Daorsa, no s obzirom na malen broj pronađenih primjeraka (10)²¹⁵¹ teško je procijeniti realan raspon emisije i ulogu u svakodnevnoj trgovini. U okrilju srednje Dalmacije i Boke Kotorske izrađivao se i novac urođeničkog kralja Baleja, vrlo vjerojatno u prvoj polovici 2. st. pr. Kr.²¹⁵²

Efemeran kontakt s Grcima, ali i opća marginalnost novca u robnim transakcijama prije klasičnog perioda²¹⁵³ jasni su argumenti odsutnosti novčane privrede među istočnojadranskim urođenicima prije 4. st. pr. Kr. Budući da se novac koristio za proizvodnju nakita ili se prilagao u grobove, opravdano je zaključiti da lokalne zajednice nisu primjenjivale njegovu izvornu uporabnu ulogu. Teško je procijeniti koliko su pojedinačni primjerci bili prisutni u urođeničkog svakodnevnici, jer su teoretski veće količine mogle biti pretapane kako bi se dobila sirovina. Odnos prema novcu jasan je pokazatelj udaljavanja od tadašnjih trgovačko-monetarnih mreža Sredozemlja. Međutim, s obzirom na sporu dinamiku širenja novčane privrede među brojnim sredozemnim zajednicama, slučaj istočnog Jadrana ne djeluje kao značajna iznimka.

²¹⁴⁷ Za Kopilu: Radić 2017, 94. Za Nakovanu: Pamić i Visonà 2019, 66. Ivanu Pamiću također zahvaljujemo na usmenoj informaciji prije objave članka.

²¹⁴⁸ Kos 1998, 129 – 130; 320.

²¹⁴⁹ Kos 1998, 130, 325; Miškec 2008, 291; Göricke-Lukić i Bonačić Mandinić 2010, 175. Rizan je kovao srebrni novac s Pegazom i zvijezdom. Prema početnim slovima možda se koristio u Epidauru, Riznu, Akruviju, Butoi i Leziniju (Kos 1998, 320).

²¹⁵⁰ Kos 1998, 76.

²¹⁵¹ Podatak je iz 2016. godine. Vidi Dragičević 2016, 112

²¹⁵² O tom problemu vidi u Kos 1998, 46 – 47; Göricke-Lukić i Bonačić Mandinić 2010, 181 sa starijom literaturom itd.

²¹⁵³ Dietler 2010, 73; Hall 2014, 277.

Na osnovi trenutačnih spoznaja jedino se među Daorsima i Labeatima pojavila tendencija izrade vlastitog novca prema grčkom uzoru. U kronološkom smislu, to se zbilo relativno kasno s obzirom na početak širenja grčke novčane privrede u regiji. Razlog pojave prvih serija može se argumentirati kompleksnim povijesnim prilikama prve polovice 2. st. pr. Kr. Grčki natpisi na daorskom (ΔΑΟΡΣΩΝ), labeatskom (ΛΑΒΙΑΤΑΝ), rizanskom (ΡΙΖΟΝΙΤΑΝ), liškom (ΛΙΣΣΙΤΑΝ) i skodarskom (ΣΚΟΔΡΙΝΩΝ) novcu impliciraju veću razinu društvenog isprepletanja koja osim prijenosa podrazumijeva tehnološke i umjetničke upute za izradu.

Iako recikliranje stoji kao opcija, valja istaknuti činjenicu da trenutačno nema poznatih urođeničkih serija novca u priobalnoj zoni sjevernije od Ošanjica pa do ušća Soče. Preliminarno je moguće pretpostaviti da su prvenstveni razlog tome ekonomski potencijali istočne jadranske obale. Naime, za razliku od grčkih naseobina koje su bile primorane uključiti se u monetarne mreže Sredozemlja, kod urođenika je preuzimanje koncepta novca moralo biti usko povezano s dostupnosti metala i racionalnom procjenom upotrebe sirovine u svrhu njegove proizvodnje. Po svemu sudeći, metalnom sirovinom istočna obala Jadrana nije obilovala. Isto tako, odluka o preobražajnom prisvajanju novčane privrede ima uporište i u društveno-političkim gibanjima. Među takvima su heterarhijski odnos među naseljima i manjak centralizacijskih tendencija, ali i sporiji tempo društvenog isprepletanja u ranijim razdobljima koji bi imao potencijal udariti temelje snažnijim društvenim promjenama, a time i stvaranju urođeničkih moneta. Kao dodatni razlozi mogu se navesti i udaljenost od državnih struktura kojima je novac bio bitan za primanje tributa, sakupljanje poreza te plaćanje vojske i državne uprave.²¹⁵⁴ Ne valja zanemariti činjenicu da je od kraja 3. i tijekom 2. st. pr. Kr. odluka o kovanju novca podrazumijevala i rimsku privolu. To simultano prati i veći prodor stranog novca prema urođenicima istočnog Jadrana.

Recentni arheološki nalazi pokazuju da su neke urođeničke zajednice osim trampe pribjegavale i predmonetarnim oblicima razmjene. Naime, jedan olovni grumen u obliku školjke pronađen je u iskapanjima Velike Mrdakovice, a ugrubo se datira u 3. ili 2. st. pr. Kr. Slični oblici poznati su s još dva lokaliteta, no za sada nisu publicirani.²¹⁵⁵ Odluka o upotrebi olova u takve svrhe može se razumjeti i kao racionaliziranje s raspoloživom metalnom sirovinom.

²¹⁵⁴ Ovu kategorije u drugačijem kontekstu ističe i Nenad Cambi (2010, 32).

²¹⁵⁵ Bastić 2020, online pristup.

4.3.OPASKE O RAZINI DRUŠTVENOG ISPREPLETANJA GRKA I UROĐENIKA ISTOČNOG JADRANA NA TEMELJU PREOBRAŽAJNOG PREUZIMANJA

Spremnost i sklonost urođenika na suživot s Grcima adekvatan je način razumijevanja protoka društveno-kulturnog sadržaja. Sudeći po tezama proizašlim iz proučavanja društvenog isprepletanja, selektivnost i konačni stav urođenika valjano je smatrati ključnima u procesu prihvaćanja, preobražajnog prisvajanja ili odbijanja znanja, vještina, tehnologija i predmeta. Društvena logika nalaže da je elita imala ključnu ulogu u odlučivanju. Konačna se odluka može promatrati kao odraz karaktera zajednice koji je utemeljen na kompleksnim društveno-ekonomskim čimbenicima. Tu se prije svega ističe dinamika lokalnog stila života, običaja, tehnološko-spoznajnih težnji i slično. Osim intrinzičnih faktora, u središtu pažnje su i ekstrinzični koji se odražavaju kroz otvorenu suradnju, ali i političko nesuglasje, razlike, netrpeljivost ili izravne sukobe. Na temelju sklonosti i spremnosti na suživot cilj je procijeniti urođenički karakter. Ovdje ga hotimično dijelimo dvojako - na distanciranost ili otvorenost u odnosu prema prisnoj suradnji i trajnom suživotu s došljacima.

Tri navedene kategorije (lončarske inovacije, pismenost i novčana privreda) bitan su pokazatelj dublje razine društvenog isprepletanja koja podrazumijeva intenzivniju društvenu suradnju te trajniji suživot urođenika i Grka. Na primjeru istočnog Jadrana moguće je istaknuti dvije temeljne opaske.

Prvo, zbog grčke nevoljkosti za trajno naseljavanje na istočnom Jadranu prije početka 4. st. pr. Kr., odsutnost spomenutih kategorija je očekivana, ali i takve okolnosti neizravno svjedoče o slabijoj razini trgovačkih odnosa i intenzivnije suradnje.

Drugo, urođenički obrazac udaljavanja od preobražajnog prisvajanja primjetan je u velikom dijelu istočnog Jadrana i nakon trajnog grčkog naseljavanja na srednjodalmatinskim otocima. Promatrajući iz šire perspektive, bilo bi kontradiktorno tvrditi da se društveno isprepletanje tada nije uopće odvijalo. U isejskom slučaju, proces isprepletanja podupire običaj ukopa u skupne grobnice,²¹⁵⁶ prozopografska analiza,²¹⁵⁷ a možda i grčka prilagodba urođeničkim mitološkim

²¹⁵⁶ Kirigin 1985, 92; 96, 99 – 101.

²¹⁵⁷ Na temelju prozopografskog uzorka s grčkih natpisa istočne obale Jadrana, 5 % poznatih imena su negrčka. To je valjan dokaz etničkog isprepletanja, ali razmjeri društvenih kretanja ostaju nepoznati zbog nerelevantnosti statističkog

obrascima.²¹⁵⁸ Prema sadržaju Farske psefizme i Parskog reskripta, slično se može zaključiti i za Far. Intenzivnija razina društvenog isprepletanja može se očekivati u trgovištima ili naseobinama Naroni, Traguriju, Resniku i Epetiju, ponajviše na temelju pisanih (Theopomp. ap. Strab. VII, 5, 9; Ps. Scyl. 23- 24; Polyb. XXXII, 9, 1) i ponekih materijalnih izvora. Izuzev Narone gdje se trgovište vjerojatno razvijalo tijekom 4. stoljeća,²¹⁵⁹ ostali su primjeri kasniji i pripadaju 3. st. pr. Kr. ili neposredno nakon toga.²¹⁶⁰ Dodatni argument tome je i recentno objavljena numizmatička analiza iz Resnika koja pokazuje da za sada najstariji novac ondje pronađen potječe iz 3. st. pr. Kr.²¹⁶¹ Snažnija razina društvenog isprepletanja odvijala se u trgovištima crnogorskog priobalja koja su tijekom 3. st. pr. Kr. potpala pod kontrolu Ilirskog kraljevstva. Sjevernije su Ošanjići gdje količina grčkog importa te razina utjecaja na graditeljstvo, obrt, novčanu privredu, a možda i pismenost navode autore na pretpostavku o trajnom suživotu urođenika s grčkim doseljenicima u sličnom vremenskom okviru.²¹⁶² Pomnija rekonstrukcija dinamike društvenog isprepletanja za sada nije moguća zbog manjkavosti pisanih i materijalnih podataka.

S druge strane, društvena kretanja valja promatrati neodvojivo od povijesnog konteksta. U to treba uračunati, kao prvo nategnute političke odnose s urođenicima iz kojih su izrastale grčke naseobine (Diod. XV, 13 - 14), kao drugo isejske i farske težnje za razmjenom s urođeničkim svijetom zbog skučenosti resursa, a kao treće usložavanje političkih zbivanja od sredine 3. st. pr. Kr. kad su katalizator trgovine postali italiski i rimski akteri.²¹⁶³ Sukladno tome, zamršenije su bile

uzorka. Sva negrčka imena za sada su muška pa se može pretpostaviti da se iza njih kriju urođenički doseljenici ili djeca čije su majke bile urođeničkog podrijetla. Vidi u Marohnić 2012, 138; 151 – 168; 174.

²¹⁵⁸ Katičić 1995a, 86 – 89.

²¹⁵⁹ Vidi opširnije u cjelini III, poglavlje 4.

²¹⁶⁰ O okolnostima i vremenu utemeljenja isejskih naseobina i trgovišta zna se vrlo malo. Na osnovi povijesnog konteksta, Grga Novak (1961, 203) predložio je da osnutak Tragurija i Epetija valja smjestiti u konac 3. st. pr. Kr. Njegovo se razmišljanje učestalo prenosi, a u posljednje vrijeme to podupiru i arheometrijske analize učinjene na lokalno proizvedenoj keramici (Šegvić, Šešelj et al. 2012, 64 – 66; slično Kirigin i Paraman 2020, 29). Vidi drugačiji prijedlog osnutka tijekom druge polovice 4. st. pr. Kr. u Čače i Kuntić-Makvić 2010, 66. Utemeljenje naseobine na Korkiri Melaini usko je povezano s datiranjem Lumbardske psefizme. Osnovni prijedlozi su početak ili druga četvrtina 3. st. pr. Kr. Vidi opširnije u Kirigin 2010b, 115.

²¹⁶¹ Ilkić 2019, 22 – 23.

²¹⁶² Tako Marić 2000, 45 i Marijan 2001, 120; 157 i sl. U literaturi se nerijetko ističe potpuna prevlast grčkohelenističke kulture u Ošanjićima ili općenito u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji (npr. Marijan 2001, 149; 157). Ako se to usporedi s primjerima visoke razine društvenog isprepletanja u Sredozemlju, hipotezu je teško prihvatiti. Vidi adekvatni oprez prilikom definiranja „helenističkih utjecaja“ u Ošanjićima na razini razvitka naselja i načina života u Cambi 1993, 49 – 50.

²¹⁶³ Tome je razlog rimsko ovladavanje Tarentom 272. g. pr. Kr. i Apulijom, utemeljenje Brundizija 264. g. pr. Kr., a vjerojatno i rimski protektorat nad Picenom i Ankonom tijekom prve polovice 3. st. pr. Kr. Vidi Milivojević 2011, 190; Idem 2021, 247 s izvorima.

i društvene, ekonomske te političke okolnosti. Posljedično je u sredinama pod snažnijim političkim utjecajem helenističkog ili rimskog svijeta društveno isprepletanje moralo dosežati veću razinu.

Iako se razmjena između Grka i urođenika istočnog Jadrana prema sadašnjim spoznajama odvijala aktivno, velik broj starosjedilačkih zajednica ostao je udaljen ili slabije zainteresiran za prisnu suradnju ili suživot s Grcima. To posebno valja istaknuti za uzobalna središta Istre, Kvarnera i sjeverne Dalmacije koja su unatoč većem priljevu uvozne robe od kraja klasičnog perioda uglavnom ostajala ravnodušna ili odbijala ključne oblike preobražajnog prisvajanja. Razlog tome argumentiramo sljedećim pretpostavkama.

Populacija Ise i Fara bila je skromna zbog ograničenja površinskih kapaciteta, podjednako gradskog i zemljišnog. Sukladno tome, ne može se očekivati dovoljan broj raspoloživih međukulturnih posrednika potrebnih za svakodnevnu suradnju s mnogobrojnim urođeničkim zajednicama.

Iako neodvojivi od specifičnih povijesnih prilika o kojima se može samo nagađati, propast Herakleje i efemernost isejske naseobine na Korkiri Melaini, ali s druge strane organizacija trgovišta u Naroni i isejskih ispostava u srednjoj Dalmaciji ukazuju na kompleksnost društvenih uvjeta u lokalnim sredinama. Nema sumnje da je u određenim dijelovima istočnog Jadrana postojao rizik prilikom pokušaja uspostave kompromisnog odnosa. Sudeći prema Berryjevim parametrima kulturne promjene,²¹⁶⁴ vjerojatni su i faktori ograničenja u interakciji. To podrazumijeva manji broj ljudi u razmjenskom procesu te povremenu i efemerniju komunikaciju. Sličnu vrstu kontakta opisuje Plutarh (*Quaes. Gr. XXIX*) na primjeru Epidamna. Ondje su Grci odlučili odrediti najvažnijeg pojedinca da bude zadužen za razmjenske poslove. Nazivali su ga prodavačem (πωλητής). Razlog tome bilo je loše iskustvo s utjecajem lokalnih Ilira na grčke trgovce. Iza svjedočanstva povijesnog izvora vjerojatno stoji međusobno nepovjerenje, antagonistički stavovi utemeljeni na društvenim razlikama i neravnoteži političke moći ili slabija razina međusobne tolerancije. Tragovi takvih društvenih odnosa također mogu biti utkani u slabiji intenzitet preobražajnog preuzimanja.

Zato je razumno pretpostaviti da je i tempo društvenog isprepletanja u početku bio usporeniji nego u nekim drugim sredozemnim sredinama. Ako uzmemo u obzir provansalski obrazac društvenog prijenosa unutar četvrtine stoljeća od utemeljenja naseobine, u bližoj okolini Ise ili Fara za sada ne prepoznajemo podudarne primjere. Dodatno k tome, vrlo je ograničeno širenje

²¹⁶⁴ Berry 1997, 15.

pismenosti i novčane privrede koji se smatraju prvorazrednim dokazom boravka dijaspore grčkih trgovaca i obrtnika ili mješovitih brakova među urođenicima. Jedan od potencijalnih društvenih razloga koji bi od početaka priječio međuetničko miješanje unutar urođeničkih zajednica mogao je biti povlašten položaj žena među Ilirima i Liburnima o kojem grčki pisci svjedoče od 4. st. pr. Kr. (Theopomp FGrHist 115 F39; Ps. Scyl. 21). S obzirom na podređenu žensku ulogu u velikoj većini grčkoga svijeta, bila bi to otegotna okolnost pri pokušajima razmjene bračnih partnera, pogotovo u starosjedilačkim sredinama.²¹⁶⁵

Uzevši u obzir početno neprijateljstvo (Diod. XV, 13 - 14), jedna od grčkih strategija prilagodbe novoj sredini morao je biti pokušaj djelomične integracije lokalnog pučanstva u naseobine. Prozopografski uzorak s grčkih natpisa istočne obale Jadrana sugerira da je 5 % poznatih imena negrčko.²¹⁶⁶ To je valjan dokaz etničkog isprepletanja, no pomnija dinamika ostaje nepoznata zbog nerelevantnosti statističkog uzorka. Iako se trenutačno ni jedno negrčko ime ne smatra ženskim, to ne može biti argument da urođenice nisu sklapale brakove s Grcima,²¹⁶⁷ jer je riječ o uobičajenoj praksi diljem kolonijalnog svijeta.²¹⁶⁸ Iza poznatih imena vjerojatno se kriju urođenički doseljenici ili djeca čije su majke bile urođeničkog podrijetla. Struka ih promatra kao prvorazredne međukulturalne posrednike, a isto se može tvrditi i za urođeničke najamnike ili obrtnike koji su imali priliku živjeti i raditi među Grcima. Zbog pripadnosti urođeničkom krugu, takvi bi pojedinci lakše širili inovacije sunarodnjacima. Među inovacijska strujanja možemo uvrstiti poneke tragove grčkih vještina i znanja, posebno u slučaju urođeničke metalurgije (nakit i oružje) ili graditeljstva (npr. konstrukcija zidina ili arhitektonski elementi) koji su efektivnije poslužili urođeničkoj svakodnevnici no novac ili pismo.

Distanciranost od prisne suradnje i trajnog suživota s došljacima djeluje kao svojstveno obilježje velikog broja urođeničkih zajednica istočnog Jadrana. Inertnost prema preuzimanju tehnoloških inovacija u lončarstvu, odmak od pismenosti i uvođenja novčane privrede tome su najjasniji argumenti.

Smjernice razmišljanja mogu se opisati kao preliminarne i shematizirane. Tome je razlog slaba istraženost urođeničkih nekropola i naselja istočnog Jadrana, jednako kao i publiciranost

²¹⁶⁵ Arheološki ili pisani tragovi mješovitih brakova općenito se pokazuju važnim pokazateljem karaktera grčko-urođeničkog odnosa (Dietler 2010, 25 – 26).

²¹⁶⁶ Marohnić 2012, 138. Detaljniju analizu podrijetla negrčkih imena vidi u Ibid. 151 – 168; 174.

²¹⁶⁷ Cf. Marohnić 2012, 138.

²¹⁶⁸ Vidi cjelinu III, poglavlje 2.3.2.

materijala. Količina raspoložive građe za sada ne dopušta donositi zaključke širih i univerzalno primjenjivih razmjera. U kontekstu dijakronog pregleda urođeničkog karaktera, to posebno valja naglasiti za helenistički period koji je kardinalan jer su okolnosti tada prvi put udarile temelje aktivnijem društvenom isprepletanju s Grcima.

5. O DRUŠTVENIM OKOLNOSTIMA I GRČKOM INTERESU ZA ISTOČNI JADRAN – KONAČNA OPAŽANJA

Iako pisani izvori prije 4. st. pr. Kr. nude gotovo nikakav ili vrlo slab uvid u interakciju Grka s urođenicima istočnog Jadrana, teorijska analiza pomaže u rekonstrukciji društvenih uvjeta i opće dinamike. Snažna urođenička orijentiranost na more, društveno-politička razjedinjenost i dominantan stav distanciranosti od prisne suradnje ili trajnog suživota s došljacima mogu se sami po sebi shvatiti kao prepreke aktivnom grčkom interesu za regiju. Tri kategorije svodimo na dvije osnovne društvene reperkusije:

- 1) *Urođenička talasokracija i veća vjerojatnost eskalacije nasilja u kontaktu s Grcima* – Sudeći po pomorskoj nastrojenosti i ograničenim zemljišnim kapacitetima urođeničkih gradina i priobalnih naselja, valjano je zaključiti da su urođenici bili teritorijalni, podjednako u kopnenim i pomorskim interesima. Politička razjedinjenost urođeničkog svijeta povećavala bi rizik od međusobnog sukoba. Primjerice, u razvedenom akvatoriju istočnog Jadrana sklopljeni savez ili trgovačka suradnja s jednom zajednicom nije bila jamstvo sigurnosti u susretu s drugima. Iako se radi o mitološkoj građi, sličan društveni rizik spomenuo je i Apolonije Rođanin (IV, 526 – 528). Takve okolnosti pružale bi Grcima ozbiljnu prepreku za aktivnu pomorsku povezanost, vitalnu pri obavljanju trgovačkih poslova. Iako se okolnosti mogu povezati s gusarenjem, valja naglasiti da termin u užem smislu podrazumijeva organiziranu pljačku na uhodanim trgovačkim rutama²¹⁶⁹ pa je diskutabilno koliko je prikladan za pomorska zbivanja kad grčke pomorske rute po Jadranu nisu bile dovoljno razvijene. Za aktivni trgovački interes bila je potrebna mreža sigurnih luka koje su mogle poslužiti kao utočište ili privremeno boravište za moreplovce na veliku udaljenost. Društvene okolnosti sugeriraju da istočni Jadran nije nudio takve prije trajnog grčkog naseljavanja u 4. st. pr. Kr. Slažemo se da je opravdano baratati terminom svojevrsne urođeničke talasokracije, ali ne nužno ograničene na Liburne ili Histre, već primjenjive na

²¹⁶⁹ Ormerod 1924, 167.

sve zajednice istočnog Jadrana koje su zemljopisno i društveno gravitirale pomorskoj ekosferi.

- 2) *Društvena distanca na temelju odmak od dubljeg i intenzivnog prožimanja došljčkih inovacija* – Analiza prožimanja utjecaja pismenosti, novčane privrede ili lončarskih tehnologija ukazuje na određenu razinu društvene distanciranosti od prisne interakcije i međuetničke dinamike u okrilju urođeničkih sredina. Razlog tome može se tražiti u zemljopisnim i ekonomskim ograničenjima. Brojne istočnojadranske zajednice suočavale su se s neprestanom borbom sa samodostatnošću i brigom za opstojnost zajednica. Bili bi to valjani čimbenici smanjene gostoljubivosti prema stranim trgovcima i obrtnicima, posebno pri organizaciji trajnog suživota. Prevaga negativnih iskustava interakcije s urođenicima istočnog Jadrana u grčkim pisanim izvorima tome je dodatni argument. Odmak od stranog vjerojatno je imao i trajnije posljedice na društvo općenito. Prema Morrisovom modelu *mediteranizacije* sredozemna se društva dijele na pobjednike i gubitnike, ovisno o odluci uklapanja u sredozemni sustav povezanosti.²¹⁷⁰ Većina istočnojadranskih zajednica tomu je dugo odolijevala. U općem sredozemnom kontekstu, odmak je ostavio istočni Jadran na marginama scene društveno-političkih zbivanja prvenstveno u arhaisko i klasično doba, a reperkusije se mogu primijetiti i u kasnijim vremenima.

Sudeći prema spomenutim pokazateljima, urođenički svijet istočnog Jadrana ne možemo okarakterizirati kao pogodnu društvenu okolinu za aktivni trgovački angažman i trajno naseljavanje u okvirima arhaiskog perioda. Grcima bi uspostava miroljubive interakcije bila izazovnija i zahtjevnija nego drugdje u Sredozemlju ili na Crnom moru. Dodatni razlog tome bila bi repetitivna potreba zasebnog prilagođavanja mnoštvu zajednica u labirintu pomorske ekosfere razvedene istočnojadranske obale. Zbog prirode grčke prekomorske trgovine, prvu razinu susreta valja tražiti u kontaktu s priobalnim naseljima koja prije 4 . st. pr. Kr. očito nisu bila plodno tlo razvoju kompromisnog odnosa ili trajnije kompromisne sredine. Tek je snažna politička inicijativa, poput Dionizijeva plana u 380-im godinama, imala priliku nametnuti suživot Grka i urođenika koji se od tada razvijao postupno i kako se čini u velikom broju slučajeva u ograničenim razmjerima.

²¹⁷⁰ Morris 2003, 51.

VII.

ZAKLJUČAK

Historiografija je do sada iznjedrila raznovrsne pretpostavke o grčkoj prisutnosti u Jadranu prije 4. st. pr. Kr. Pažnja je usredotočena na pregled i analizu povijesno-mitoloških izvora s neizostavnom referencom na rijetke arheološke tragove. Iz takvog su pogleda nastale gotovo pa dihotomne interpretacijske struje, jedna koja nastoji osnažiti koncept grčkog interesa za Jadran tijekom arhajskog i ranoklasičnog perioda i druga koja na pozitivističkim osnovama odbija takvu vrstu narativa. Prvi korak disertacije bio je raščlaniti prethodno navedena stajališta s kritičkim osvrtom na njihovu argumentiranost.

Pregled dostupne građe sugerira manjak uporišta za aktivni trgovački angažman i trajnu prisutnost Mikenjana tijekom kasnog brončanog te Eubejaca, Fokejaca i Rođana tijekom starijeg željeznog doba na istočnoj obali Jadrana. Iako se u literaturi reproduciraju suprotne hipoteze koje nerijetko dosežu razinu faktoida, teško se oteti dojmu da je tomu prvenstven razlog tendenciozan pokušaj argumentiranja grčkog utjecaja koji u historiografskom smislu nosi povijesnu težinu s obzirom na civilizacijski doseg helenskog društva u kasnobrončano i arhajsko doba.

U hrvatskoj je literaturi snažno zastupljen koncept aktivnog korintsko-korkirskog trgovačkog interesa za istočni Jadran. Poželjna perunika, onomastički tragovi ili utemeljenje naseobine na Korčuli neki su od redovito citiranih primjera. Detaljniji uvid u povijesni kontekst uz realnu procjenu poznate arheološke građe ukazivao bi na znatno efemerniji tip kontakta s urođenicima. Sukladno tome, Korkira Melaina, jedina potencijalna naseobina arhajskog perioda na istočnom Jadranu djeluje kao anakronizam. Čak i ako pretpostavimo da su Knidani uz pomoć Korinćana i/ili Korkirana ondje utemeljili neku vrstu naselja početkom 6. st. pr. Kr., ono bi i tada bilo vrlo kratkoga vijeka. Svi navedeni razlozi navode na zaključak da korintsko-korkirski kontakt s urođeničkim svijetom istočnog Jadrana valja svesti na prospekcijsku razinu čiji je najveći doseg bila povremena i periferna trampa. Oprez je i za tu hipotezu prijeko potreban, ponajviše zbog žive urođeničke komunikacije Apulije i istočnog Jadrana, posvjedočene od osvita starijeg željeznog doba. Tim je putevima nedvojbeno kolala i i grčka roba. Tendencija neizjednačivanja podrijetla robe i identiteta prenositelja u ovom se slučaju pokazuje vrlo indikativnom. Ipak, valja izbjegavati i interpretacijske krajnosti, jer se određena doza korintsko-korkirskog interesa za jadranske obale sjevernije od Epidamna kontekstualno podrazumijeva.

Organizacija trgovišta Adrije i Spine tijekom druge polovice 6. st. pr. Kr. osnažila je grčki interes za Jadran. Učestalije plovidbe prema sjeveru Jadrana logički nameću potrebu namjernog

ili nenamjernog pristajanja uz istočnu jadransku obalu. To neizravno potkrepljuju i pisani izvori, prije svega Hekatejeve (FGrHist I F 89 – 101), a između redaka i Eshilove vijesti (TGFr Aesch. F 364). Sinkrono povećanje grčkih materijalnih tragova na istočnojadranskim lokalitetima sugerira učestaliju praksu perifernih trampi s urođenicima. Činjenica da su Grci odabrali povoljne luke i poljoprivredne lokacije za podizanje Ise i Fara na početku 4. st. pr. Kr. neizravno svjedoči o prethodnom poznavanju lokalnih zemljopisnih, ekonomskih i društvenih okolnosti.

Promatrajući iz perspektive grčkog naseljavanja u Sredozemlju i na Crnom moru, interes za Jadran u arhaisko i ranoklasično doba bio je znatno skromniji. Osim Epidamna i Apolonije na jugu te Adrije i Spine koje su bile trgovišta mješovitog etničkog karaktera, trajnih grčkih naseobina na Jadranu nema. Razlog tome može se analizirati iz različitih pogleda i razina promišljanja. Jedan od osnovnih pristupa je uvid u povijesnu dinamiku grčkoga svijeta. Brz raspad eubejske trgovačke sfere početkom 7. st. pr. Kr., korintsko-korkirski interni sukobi na pragu zaljeva, politički pritisak vanjskih sila na grčke gradove u Maloj Aziji te „globalne“ nevolje koje su pogodile grčki svijet tijekom 5. st. pr. Kr. u tome svakako imaju svoju ulogu.

S druge strane, lokalne prilike nameću se po svoj logici kao dominantnije. Isto su stajalište iskazali domaći i inozemni autori, no dosadašnji su osvrti redovito uzgredni i bez pomnije analize. Zato smo se opredijelili na promjenu paradigme, usredotočivši se na nadilaženje isključivog interpretiranja šturih pisanih i arheoloških vrela. Cilj je bio usmjeriti način promišljanja prema teorijskom kontekstu grčkog naseljavanja na koji je u posljednjih nekoliko desetljeća znatno utjecala postkolonijalna kritika, osnažena sociološkim, antropološkim i etnološkim pristupima. Tako smo pokušali pobliže odrediti prirodu grčkog interesa za prekomorski teritorij, imajući na umu ključnu ulogu lokalnog, odnosno urođeničkog.

Iako se učestalo previđa zbog pristranosti prema očuvanom, grčku pomorsku prospekciju s pravom valja smatrati bitnim društvenim procesom koji je oblikovao stav o pogodnostima ili manama uzobalnog krajolika. Istraživanje koje su pratile periferne trampe utiralo je put prema socijalizaciji, trgovačkom partnerstvu, razvoju kompromisne sredine i u konačnici razvoju trgovišta ili naseobine. Logika društvene interakcije te pisani i materijalni izvori sugeriraju da je Grcima tijekom prve dvije etape života na prekomorskom teritoriju bilo oportuno surađivati s urođenicima kako bi zajednica zaživjela u novoj sredini (vidi tablicu IV). Dakako, valja imati na umu da odabrani model nije izravan odjek povijesne stvarnosti, već konstrukt koji pomaže u razumijevanju lokalnih uvjeta za opstanak i prosperitet novog naselja. Povijesna je pak zbilja

morala biti prožeta nasilnim epizodama, ključnim za razvoj lokalne društvene dinamike. Budući da se kompromisna sredina definira kao zemljopisna pozornica društveno-ekonomskih gibanja, odlučili smo raščlaniti analizu na tri čimbenika grčkog interesa za istočni Jadran – lokalni zemljopis, ekonomiju i društvo. Kronološki je naglasak ostao u okvirima arhajskog i ranoklasičnog perioda kad se i interes za trajno naseljavanje može okarakterizirati kao slabo primjetan. Valja imati na umu da je drugačije uvjete pružilo razvijeno klasično doba, osnaženo političkim, društvenim i ekonomskih gibanjima u helenskom svijetu.

Zemljopisne specifičnosti istočnog Jadrana pokazale su se kao polazišna točka za razumijevanje društveno-ekonomskih reperkusija otegotnih za razvoj kompromisne sredine. U makrozemljopisnom pogledu, Jadran je velik izduženi zaljev, a longitudinalni pomorski pravac koji spaja zapad i istok Sredozemlja dotiče ga samo na krajnjem jugu. Bila bi to jedna od inicijalnih hipoteza svojevrstne izoliranosti jadranskog svijeta u odnosu na opća sredozemna zbivanja tijekom arhajskog doba. Lokalne topografske posebnosti istočnog Jadrana, poput visoke razvedenosti obale, krajolika vertikalne strukture, strmosti i krševitosti, manjka velikih poljoprivrednih površina, sirovinskih ograničenja i malo plovidbenih riječnih koridora prema dubljoj unutrašnjosti prvenstveno se mogu promatrati kao elementi koji su utjecali na ekonomska i društvena obilježja urođeničkih populacija. S druge strane, isti se čimbenici odražavaju kao otegotnosti pri grčkoj prospekiji i interesu za intenzivniji trgovački angažman. Grčki su mornari i istraživači imali priliku primijetiti mnogobrojne povoljne pozicije za naseljavanje, jer razvedena obala istočnog Jadrana nudi mnogobrojne rtove ili otočiće neposredno uz kopno ili veće otoke. Međutim, kronični nedostatak velikih plodnih površina, priroda krškog krajolika i manjak riječnih komunikacijskih koridora prema unutrašnjosti nedvojbeno su bile konkretne zemljopisne zakirutosti pri ideji podizanja većeg regionalnog trgovišta ili trajne naseobine. Iako među otegotnosti na prvi pogled pripadaju i meteorološke specifičnosti poput snažne bure i juga, učestalih nevera, veće maglovitosti i sličnoga, usporedni primjeri iz Sredozemlja ili Crnog mora sugeriraju da su društveno-ekonomske povoljnosti bile nadređene lokalnim meteorološkim ili oceanografskim opasnostima. S druge strane, hladniji i vlažniji klimatski period od 850. do 300. g. pr. Kr. imao je potencijala utjecati na intenzivnost i variranje vremenskih pojava pa se sukladno tome mogu očekivati i reperkusije na urođeničku svakodnevicu, jednako kao i na grčki stav o povoljnostima naseljavanja u određenom prekomorskom ambijentu. Budući da se klimatski uvjeti u literaturi učestalo ističu kao katalizator društvenih kretanja, precizniji klimatološki podatci imaju potencijal

pružiti aktivnu raspravu u budućnosti, osobito u slučaju grčkih aktivnosti na Jadranu tijekom 4. st. pr. Kr. i kasnije.

Vjerujemo da zemljopisne posebnosti istočne obale Jadrana i uskog zaljeva imaju presudne reperkusije na razvoj nadregionalne i lokalne ekonomije. Relativna blizina nasuprotnih jadranskih obala nagnala je urođenike na aktivni trgovački angažman koji je ovjeren u arheološkom materijalu, u nekim regijama od brončanog, a intenzivno kroz starije željezno doba. S druge strane, okolišna ograničenja ekosfere istočnog Jadrana bila su sama po sebi razlog nužne razmjene i redovite komunikacije unutar razvedenog krajolika, osobito između kopna i otoka, ali unutar i između regija s većim ili slabijim proizvodnim kapacitetima. Zato ne čudi da su veće uzobalne cjeline poput Istre, Ravnih kotara ili nizinskog prostora oko donjeg toka Neretve zahvaljujući većim raspoloživim zemljišnim kapacitetima imale veću predispoziciju razviti složeniju društveno-ekonomsku koheziju. Međutim, meteorološko-klimatske varijacije i niska razina gospodarenja (posebno u slučaju zemljoradnje) morale su se odraziti na znatno variranje dobiti na godišnjoj razini. Sudeći prema općim ekonomskim smjernicama, takve su situacije nerijetko mogle dovesti u pitanje samodostatnost brojnih istočnojadranskih zajednica.

U okvirima arhajske trgovine i naseljavanja Grci su prvenstveno potraživali opskrbne zone iznadprosječnih ekonomskih potencijala. Prema analiziranoj građi daje se zaključiti da su najprivlačniji bili položaji s velikim zemljišnim kapacitetima, ali i povoljne tamponske zone ili tzv. perspektivne zone neizravne opskrbe. To podrazumijeva uspješne posredničke luke prema kojima je pristizala specifična roba iz udaljenih krajeva, a mogla se kupiti ili povoljno mijenjati za dobra od kojih su grčki trgovci u konačnici ostvarivali ekonomsku korist. Brojne pozicije u južnoj Italiji i Francuskoj, Iberiji, na Siciliji ili uokolo Crnoga mora gdje su kasnije nastale naseobine tome su dobar primjer. Usporedbe radi, istočna se obala Jadrana iz perspektive grčkih trgovaca ne može smatrati perspektivnim tržištem, bilo zbog prometne udaljenosti od glavnog sredozemnog longitudinalnog pravca i arhajskih čvorišta, okolišnih ograničenosti priobalnog krškog krajolika (osobito na osnovi raspoloživosti metalne sirovine i žitnih resursa) ili problema prometne umreženosti s balkanskom unutrašnjosti. Iako svjesni anakronih elemenata, služeći se suvremenim ekonomskim načelima, odnosno teorijom komparativne prednosti, zaključili smo da su grčki trgovci imali priliku oblikovati stav o prednostima ili nedostacima prekomorskih teritorija, ne samo na razini raspoloživosti prirodnih resursa, već i prema faktorima proizvodnje. Iz toga proizlazi hipoteza da se aktivna trgovina i trajno naseljavanje na istočnom Jadranu u arhajsko doba

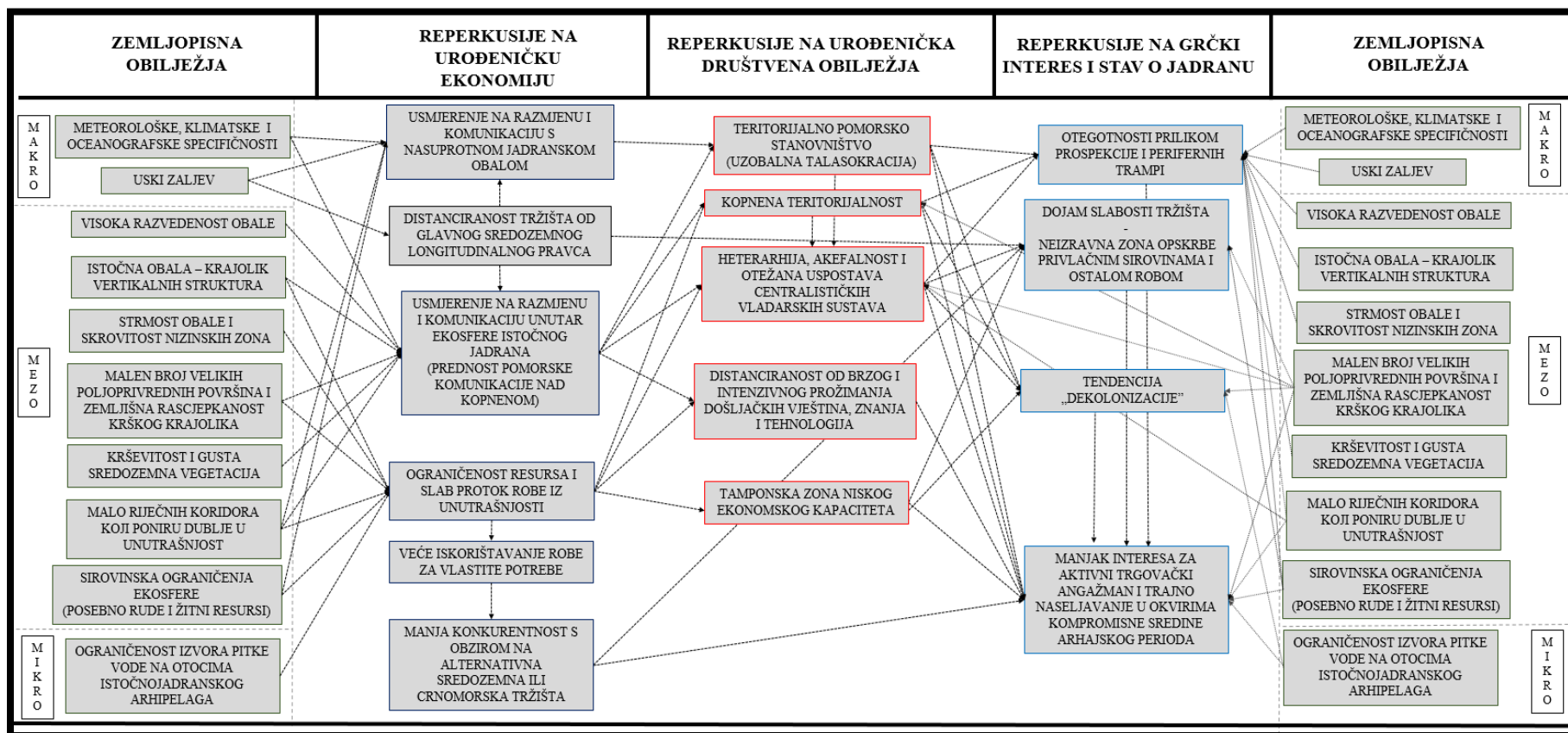
ne može smatrati oportunističkim za Grke. Jednako tako, aktivna bi penetracija u urođenički trgovački sustav zajedno s potencijalnim naseljavanjem stvorila znatan pritisak na raspoložive resurse. Za razliku od kompromisne, istočni bi Jadran u tom slučaju postao plodnim tlom za razvoj konfliktne sredine.

Jednako kao i na ekonomiju, specifična zemljopisna obilježja imala su reperkusije i na društvene okolnosti istočnog Jadrana. Usmjerenje urođenika na razmjenu i komunikaciju s nasuprotnom obalom te otocima i kopnom istočnog Jadrana stvorilo je pomorski nastrojeno, teritorijalno stanovništvo. Zato se slažemo da je opravdano baratati terminom urođeničke talasokracije, ali ne nužno ograničene na Histre i Liburne kako to struka učestalo ističe, već primjenjive na sve priobalne zajednice istočnog Jadrana koje su zemljopisno i društveno gravitirale pomorskoj ekosferi. S druge strane, suženi zemljišni kapaciteti sugeriraju da teritorijalnost valja uzeti u obzir i za kopnenu sferu. Takva obilježja zajedno s reljefnom rascjepkanosti i poteškoćama pri kopnenom umrežavanju priječila su razvoj društveno-političkog ujedinjavanja u širim razmjerima te centralističkog uređenja vlasti. Navedeni razlozi put su prema razumijevanju grčkog dojma o opasnostima koje su pružao akvatorij istočnoga Jadrana, jer je eskalaciju nasilnog ishoda bilo opravdano očekivati. U odnosu prema trajnom naseljavanju ili kupovini roblja valja istaknuti posebnu ulogu žena u istočnojadranskom društvu koju grčki izvori ističu barem od 4. st. pr. Kr. Za razvoj suživota ili podizanje trajne grčke naseobine to se društveno obilježje može promatrati kao ozbiljna barijera. Radna teza koju smo istaknuli u disertaciji je i svojevrsna urođenička distanca utemeljena na odmaku od dubljeg prožimanja došljčkih inovacija. To se obilježje može analizirati samo dijakrono, a u zemljopisnom smislu nije univerzalno primjenjivo, jer su neke zajednice ili mikroregije istočnog Jadrana brže pribjegavale društvenom isprepletanju u helenističko doba. Tri navedene kategorije grčkog utjecaja na autohtono društvo (keramičarske inovacije, pismenost i širenje novčane privrede) nisu jedini pokazatelji kulturnog prijenosa, ali otkrivaju mnogo. Nema sumnje da bi detaljniji uvid u prožimanje ostalih spoznajno-tehnoloških inovacija pomogao u detaljnijem definiranju razine grčko-urođeničkog suživota na istočnom Jadranu, no takva analiza zahtjeva više pažnje no što dopušta kronološko-sadržajni okvir ovoga rada. Cilj preliminarnog razmišljanja je prije svega pružiti produktivan tok misli koji može iznjedriti razumijevanje selektivnog i sporog prožimanja došljčkih kulturno-tehnoloških utjecaja među velikim brojem urođeničkih zajednica. Nepremostiva prepreka dubljoj analizi je manjak arheološke istraženosti pa je oprez u zaključcima širih razmjera prijeko potreban.

Svjesni općih manjkavosti koncepta zemljopisnog ili okolišnog determinizma, ipak vjerujemo da su specifičnosti istočnog Jadrana poput velike razvedenosti obale, visokog i teško prohodnog planinski lanca u neposrednom zaleđu, krškog krajolika te meteoroloških, klimatskih i oceanografskih specifičnosti značajno utjecali na razvoj urođeničkog društva i ekonomije. Dakako, riječ je o grubom zajedničkom nazivniku koji ovisi o zemljopisno-okolišnim posebnostima mikroregija pa su i reperkusije na pojedine zajednice bile različite, pružajući im veće ili manje predispozicije za društveno-ekonomski razvoj. Zato vjerujemo da osim općih povijesnih okolnosti grčki interes za aktivni trgovački angažman i trajno naseljavanje tijekom arhajskog perioda valja promatrati sukladno s okolišnim ograničenjima prekomorskog teritorija. Tome valja pridodati i urođenički društveno-ekonomski potencijal koji se u takvoj okolini uopće mogao razviti. Istočni je Jadran tome eklatantan primjer, a nema sumnje da su navedena obilježja imala i opsežniji odraz na povijesnu dinamiku, ostavljajući prostor od Soče do Drima na periferiji društveno-političkih zbivanja tijekom 1. tisućljeća pr. Kr. Uzevši u obzir okolišna ograničenja istočnog Jadrana, teško se oteti dojmu da je grčko naseljavanje početkom 4. st. pr. Kr. odraz imperijalističke politike Dionizija Starijeg čiji je prvenstveni motiv bila demonstracija političke moći. Izborivši za sebe mjesto, Isa i Far su s vremenom prosperirali i u određenim razmjerima proširili društveno-ekonomski utjecaj, tvoreći sustav aktivne razmjene i suživota s pojedinim urođeničkim zajednicama u okrilju srednje Dalmacije. Međutim, društveni, ekonomski i politički odjek sustava odrazio se najviše u nadregionalnim okvirima, imajući sporednu i marginalnu ulogu s obzirom na opća sredozemna kretanja. Razlog tome ciklički se zatvara argumentom o lokalnim okolišno-ekonomskim ograničenjima kao i izoliranom zemljopisnom položaju u odnosu na komunikacijsku okosnicu - pomorsku mrežu sredozemne povezanosti.

Iako smo proučavanje grčkog interesa za istočni Jadran u ovoj disertaciji namjerno razdijelili na 3 kategorije - zemljopis, ekonomiju i društvo, nema sumnje da među njima postoji duboka isprepletenost na više razina. Zato smo odlučili da umjesto završne riječi reproduciramo shemu koja zorno ukazuje na kompleksnost njihova međuodnosa, s temeljnim čvorištima u regionalnim i lokalnim zemljopisnim obilježjima.

Slika I: Shema međupovezanosti zemljopisnih, društvenih i ekonomskih obilježja istočnog Jadrana u odnosu prema grčkom interesu

VIII.

POPIS KRATICA, IZVORA I **LITERATURE**

1. POPIS KRATICA

- RG – rano geometrijski stil (= EG - Early Geometric; FG - frühgeometrisch)
MG – srednjogeometrijski stil (= MG – Middle Geometric; HG - hochgeometrisch)
KG – kasnogeometrijski stil (= LG –Late Geometric; SG - spätgeometrisch)

ABSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
ADM	<i>Archeologia dei Messapi: catalogo della mostra, Lecce, Museo provinciale "Sigismondo Castromediano", 7 ottobre 1990 – 7 gennaio 1991</i> , ur. F. D'Andria, [Mostre, i cataloghi; 1], Bari: Edipuglia, 1990.
AGC	<i>The Archaeology of Greek Colonisation: Essays Dedicated to Sir John Boardman</i> , ur. G. R. Tsetskhladze i F. De Angelis, Oxford: Oxford University Committee for Archaeology 1994.
AGH	<i>Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010.)</i> , ur. J. Poklečki Stošić, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2010.
AGWE	<i>Ancient Greeks west and east</i> , ur. G. R. Tsetskhladze, [Mnemosyne: Bibliotheca Classica Batava, Supplementum 196], Leiden, Boston: Brill, 1999.
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AJPA	<i>American Journal of Physical Anthropology</i>
AMI	Arheološki muzej Istre
AMS	Arheološki muzej u Splitu
AMZd	Arheološki muzej u Zadru
ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
AP	<i>Arheološki pregled (Ljubljana)</i>
ARR	<i>Arheološki radovi i rasprave (Zagreb)</i>
AS	<i>Anatolian Studies</i>

ASAtene	<i>Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente</i>
ASP	<i>Archivio Storico Pugliese</i>
AV	<i>Arheološki vestnik</i> (Ljubljana)
AWE	<i>Ancient West and East</i>
BaBesch	<i>Bulletin Antieke Beschaving</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports</i>
CAG	<i>A Companion to Archaic Greece</i> , ur. K. A. Raaflaub i H. van Wees, Malden, MA; Oxford; Chichester: Wiley Blackwell, 2009.
CAH ² III, 3	<i>The Cambridge Ancient History</i> , sv. III, dio 3: <i>The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries BC</i> , ur. J. Boardman i N. G. L. Hammond, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
CCJ	<i>The Cambridge Classical Journal</i>
CEAI	<i>Colonial encounters in ancient Iberia: Phoenician, Greek, and indigenous relations</i> , ur. M. Dietler i C. López-Ruiz, Chicago: University of Chicago Press, 2009.
CMSAT	Civico Museo di Storia ed Arte di Trieste
CO	<i>Corinto e l'Occidente: Atti del XXXIV Convegno Internazionale di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 7 – 11 ottobre 1994</i> , sv. 1 i 2, ur. G. Pugliese Carratelli, Taranto: Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia, 1995.
CQ	<i>The Classical Quarterly</i>
DNP	<i>Der Neue Pauly</i>
EGDI	<i>European Geological Data Infrastructure</i>
EUBOICA	<i>EUBOICA. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente, Atti del convegno internazionale di Napoli, 13 – 16 novembre 1996, Centre Jean Bérard, Istituto universitario orientale, Dipartimento del mondo classico e del Mediterraneo antico</i> , ur. B. D'Agostino, M. Bats, Napulj: Centre Jean Bérard, 1998.
FGrHist	<i>Die Fragmente der griechischen Historiker, Teil 1: Genealogie und Mythographie; A. - Vorrede, Text, Addenda, Konkordanz</i> , ur. F. Jacoby, Leiden: Brill, 1957. <i>Die Fragmente der griechischen Historiker, Teil 2: Zeitgeschichte; A. – Universalgeschichte und Hellenika</i> , ur. F. Jacoby, Berlin: Weidmann, 1926.

FHG	<i>Fragmenta Historicorum Graecorum</i> , ur. C. i T. Müller, Pariz: Editor Ambrosius Firmin Didot, 1841.
FOC	<i>Folia Onomastica Croatica</i>
GCI	<i>Greek colonisation: an account of Greek colonies and other settlements overseas</i> , vol. 1, ur. G. R. Tsetskhladze, [Mnemosyne: Bibliotheca Classica Batava, Supplementum 193], Leiden-Boston: Brill, 2006.
GCII	<i>Greek colonisation: an account of Greek colonies and other settlements overseas</i> , vol. 2, ur. G. R. Tsetskhladze, [Mnemosyne: Bibliotheca Classica Batava, Supplementum 193], Leiden-Boston: Brill, 2008.
GCNP	<i>Greek Colonists and Native Populations. Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology held in honour of Emeritus Professor A. D. Trendall, Sydney 9–14 July 1985</i> , ur. J.-P. Descoeudres, Canberra: Humanities Research Centre; New York: Oxford University Press, 1990.
GGM	<i>Geographi Graeci Minores</i> , ur. C. Müller, Pariz: Editor Ambrosius Firmin Didot, 1855.
GKRH	<i>Geološka karta Republike Hrvatske 1:300 000 na Internetu</i> , ur. M. Kovačić, Zagreb: Hrvatski geološki institut, 2020. (pristup: 22.10.2020.)
GU	<i>Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. Zbornik radova sa znanstvenog sukpa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu (Greek influence along the east Adriatic coast : proceedings of the International Conference held in Split from 24th to 26th of September 1998)</i> , ur. N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin, Split: Književni krug, 2002.
GZM BiH	<i>Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine</i>
HAD	Hrvatsko arheološko društvo
HE LZMK	<i>Hrvatska enciklopedija: Leksikografski zavod Miroslav Krleža</i> , gl. ur. S. Ravlić, Zagreb: mrežno izdanje, 2020. [http://www.enciklopedija.hr]
IAS	<i>Iliri i antički svijet. Ilirološke studije. Povijest - arheologija - umjetnost - numizmatika – onomastika</i> , ur. I. Mimica, [Biblioteka znanstvenih djela; 33], Split: Književni krug, 1989.
IGCyr	<i>Inscriptions of Greek Cyrenaica</i> , gl. ur. C. Dobias-Lalou et al., Bologna: mrežno izdanje, 2021. [https://igcyr.unibo.it/]
IJNA	<i>The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration</i>

IM	<i>Illyricum mythologicum</i> , ur. A. Goldstein, Zagreb: Antibarbarus, 1995.
JAS	<i>The Journal of Archaeological Science</i>
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
JdI	<i>Das Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JEH	<i>The Journal of Economic History</i>
JFA	<i>The Journal of Field Archaeology</i>
JHS	<i>The Journal of Hellenic Studies</i>
JQS	<i>The Journal of Quaternary Science</i>
JRA	<i>The Journal of Roman Archaeology</i>
LRAA	<i>Les routes de l'Adriatique antique: géographie et économie: Actes de la Table ronde du 18 au 22 septembre 2001 (Zadar) [Putovi antičkog Jadrana: geografija i gospodarstvo: radovi s Okruglog stola održanog u Zadru od 18. do 22. rujna 2001.], ur. S. Čače, A. Kurilić, F. Tassaux, Bordeaux, Zadar: Institut Ausonius; Université de Zadar, 2006.</i>
MDAIR	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung</i>
MEFRA	<i>Les Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité</i>
MHM	<i>Miscellanea Hadriatica et Mediterranea</i>
MHR	<i>Mediterranean Historical Review</i>
MM	<i>Mariner's Mirror</i>
OA	<i>Opuscula Archaeologica</i>
OCD	<i>The Oxford Classical Dictionary</i> , ur. M. Cary, J. D. Denniston, A. D. Nock, W. D. Ross, H. H. Scullard, J. Wight Duff, Oxford: Clarendon Press, 1961. ⁴
OJA	<i>Oxford Journal of Archaeology</i>
PJZ	<i>Praistorija jugoslavenskih zemalja: Bronzano doba</i> , vol. IV, redakcija Đ. Basler et al., gl. ur. A. Benac; redakcija četvrte knjige B. Čović, [ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4], Sarajevo: Svjetlost i ANUBiH, 1983. <i>Praistorija jugoslavenskih zemalja: Željezno doba</i> , vol. V, redakcija Đ. Basler et al., gl. ur. A. Benac; redakcija četvrte knjige S. Gabrovec, [ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 5], Sarajevo: Svjetlost i ANUBiH, 1987.
PNAS	<i>Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA</i>

PP	<i>La parola del passato</i>
PWRE	<i>Pauly–Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
RA	<i>Revue archéologique</i>
RAN	<i>Revue archéologique de narbonnaise</i>
REA	<i>Revue des etudes anciennes</i>
RFFZD	<i>Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru</i>
RSA	<i>Rivista storica dell'Antichità</i>
RSF	<i>Rivista di Studi Fenici</i>
SANU	<i>Srpska akadaemija nauka i umetnosti</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> , Leiden: Brill, 2009. (online resource)
SMEA	<i>Studi Micenei ed Egeo-Anatolici</i>
StEtr	<i>Studi Etruschi</i>
StudRomagn	<i>Studi Romagnoli</i>
TAPA	<i>Transactions and Proceedings of the American Philological Association</i>
TrGF	<i>Tragicorum Graecorum fragmenta: Aeschylus</i> , vol. 3, ur. S. Lorenz Radt, B. Snell, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1985.
VAHD	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku</i>
VAMZ	<i>Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu</i>
VAPD	<i>Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku</i>

2. POPIS IZVORA

Alkej, Fragmenti

Lobel, E. i D. Page (ur.), *Poetarum Lesbiorum fragmenta*, Oxford: Claredon Press, 1955.

Alkman, Fragmenti

Alcman, "Poems and Fragments.", u: *Lyra Graeca*, vol. I, preveo na engleski jezik J. M. Edmonds, [Loeb Classical Library; 28], Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1922, 50 – 135.

Anonimni autor, Opis svijeta i ljudi

Anonymus, Expositio totius mundi et gentium, uvod, kritički osvrt, prijevod na francuski jezik, bilješke i komentar J. Rougé, Pariz: Éd. du Cerf, 1967.

Apijan, Rimski građanski ratovi

Apijan iz Aleksandrije, Rimski građanski ratovi, prijevod B. M. Stevanović, predgovor F. Papazoglu, Beograd: Kultura, 1967.

Appian, The Civil Wars, priredio L. Mendelssohn, Leipzig: Teubner, 1879.

Apolonije Rodanin, Doživljaji Argonauta

Apolonije Rodanin, Doživljaji Argonauta, prijevod i kritički aparat B. Glavičić, Zagreb: Demetra - Filološka biblioteka Dimitrija Savića, 2008.

Apolonije Rodanin, Doživljaji Argonauta (sholijasti)

Apolonius Rhodius, Argonautica. Accedunt Scholia Graeca, uredio i komentirao R. F. P. Brunckius, Lipsia: G. Fleischer Jun., 1813.

Arhiloh, Fragmenti

Archilochus, Fragments, u: *Greek Iambic Poetry: From the Seventh to the Fifth Centuries BC: Archilochus, Semonides, Hipponax, and Others*, uredio i preveo na engleski jezik D. E. Gerber, [Loeb classical library; 259], Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.

Aristofan, Komedije

Aristofan, Komedije, preveo Koloman Rac, predgovor N. Deratani, Zagreb: Matica hrvatska, 1947.

Aristotel (?), Fragmenti

Aristoteles, Fragmenta, uredio V. Rose, Stutgardia: Teubner, 1967.

Aristotel (?), O problemima

The Aristotelian Problemata Physica, uredio, preveo i komentirao na engleski jezik R. Mayhew, [Philosophia Antiqua; 139], Leiden-Boston: Brill, 2015.

Aristotel, Povijest životinja

Aristotle, History of Animals: Books 1 - 3, vol. I, prijevod na engleski jezik A. L. Peck, [Loeb classical library; 437], Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965.

Atenej iz Naukratije, Gozba sofista

Athenaeus, The Deipnosophists, vol. I, prijevod na engleski jezik C. Burton Gulick, Cambridge MA: Harvard University Press; London: W. Heinemann, 1951.

Biblija

Biblija: Stari i Novi zavjet, ur. J. Kaštelan i B. Duda, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1990.

Ciceron, Pisma prijateljima

Cicero, Letters to friends, vol. I, uredio, preveo i komentirao D.R. Shackleton Bailey, [Loeb Classical Library; 205], Cambridge MA: Harvard University Press, 2001.

Ciceron, Rasprave u Tuskulu

Cicero, Tusculan disputations, prijevod na engleski jezik J.E. King, [Loeb classical library; 141], Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.

Demosten, Govori

Demosthenes, Demosthenes, preveli C. A. Vince, M. A. i J. H. Vince, Cambridge MA: Harvard University Press, London: Heinemann Ltd., 1926.

Diodor Sicilski, Povijesna knjižnica

Diodorus of Sicily, Bibliotheca historica: Books IX – XII, 40, vol. IV, preveo na engleski jezik C. H. Oldfather, uredili T. E. Page, E. Capps, L. A. Post, W. H. D. Rouse, E.H. Warmington, [Loeb Classical Library; 375], Cambridge MA: Harvard University Press, London: Heinemann Ltd., 1989.

Diodorus of Sicily, Bibliotheca historica: Books XIV – XV, 19, vol. VI, preveo na engleski jezik C. H. Oldfather, uredili T. E. Page, E. Capps, L. A. Post, W. H. D. Rouse, E.H.

Warmington, [Loeb Classical Library; 399], Cambridge MA: Harvard University Press, London: Heinemann Ltd., 1954.

Diogen Laerćanin, Źivot i misli znamenitih filozofa

Diogenes Laertius, Lives, teachings, and sayings of famous philosophers, vol. 1, prijevod na engleski jezik R. D. Hicks, [Loeb classical library 184-185], Cambridge MA: Harvard University Press, London: Heinemann Ltd., 1972.²

Dion Kasije, Rimska povijest

Dio Cassius The Roman History: The Reign of Augustus, prijevod na engleski jezik I. Scott-Kilvert, uvod J. Carter, New York: Penguin Books, 1987.

Dion Hrizostom, Govori

Dio Chrysostom, Discourses XXXI – XXXVI, preveli J. W. Cohoon i H. Lamar Crosby, [Loeb Classical Library; 358], Cambridge, MA: Harvard University Press, 1940.

Dionizije Halikarnařanin, Stara rimska povijest

Dionysius of Halicarnassus, Roman Antiquities, vol. I, knjige 1 – 2; prijevod E. Cary, urednici edicije T. E. Page, E. Capps, L. A. Post, W. H. D. Rouse, E.H. Warmington, [Loeb Classical Library; 319], Cambridge MA: Harvard University Press, London: Heinemann Ltd., 1950.

Elijan, O osobitosti Źivotinja

Aelian, On Animals, vol. II, knjige 6 – 11, preveo na engleski jezik A. F. Scholfield, [Loeb classical library; 448], ur. E. H. Warmington, Cambridge, MA: Harvard University Press, London: Heinemann Ltd., 1971.

Eshil, Fragmenti

Aescyhlus, Agamemnon, Libation-Bearers, Eumenides, Fragments, vol. II, prijevod i komentar H. Weir Smyth, [Loeb classical library; bb], London: Heinemann Ltd.; New York: G. P. Putnam's sons, 1926.

Aeschylus, Fragments, vol. 3, uredio i preveo A. H. Sommerstein, [Loeb classical library; 505], Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008.

Eshil, Okovani Prometej

Aescyhlus, Prometheus Bound, komentar i prijevod I. Ruffell, London: Bristol Classical Press, 2012.

Eshil, Sofoklo, Euripid, Grčke tragedije, priredio Z. Dukat, prijevod Z. Dukat i K. Rac, Zagreb: Mozaik knjiga, 2005.

Euripid, Ifigenija u Tauridi

Euripides, "Iphigenia in Tauris.", u: *The Complete Greek Drama*, vol 1, uredili W. J. Oates i E. O'Neill, Jr., preveo R. Potter, New York: Random House, 1938.

Euzebij, Kronološke tablice

Eusebius, Chronicle, preveo na engleski jezik R. Bedrosian, Long Branch, NJ: Open source, 2008.

Fest, Sekst Pompej, O značenju riječi

Sextus Pompeius Festus, De verborum significatione quae supersunt cum Pauli epitome, pregledao i popravio C. O. Müller, Lipsia: Simmelii eiusque socii, 1880.

Flor, Sažetak svih ratova u sedamsto godina

Florus, Epitome of Roman History, preveo na engleski jezik E. S. Forster, [Loeb Classical Library; 231], Cambridge: Harvard University Press, 1929.

Focije, Leksikon

Photius, Lexicon, pregledao i komentirao S. A. Naber, Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1965.²

Hekatej, Vodič po svijetu: Europa, Azija

Hecataeus, Fragmenta, u: *FHG*, Pariz 1841, 1 – 21.

Herodot, Povijest

Herodot, Povijest, preveo D. Škiljan, Zagreb: Matica Hrvatska, 2006.

Herodotus, History, priredio i preveo A. D. Godley, Cambridge: Harvard University Press, 1920.

Hezihije Aleksandrijski, Leksikon

Hesychius Alexandrinus, Lexicon, vol. 3, uredili i previli K. Latte i P. A. Hansen, [Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker; 11,3], Berlin i New York: Walter De Gruyter, 2005.

Heziod, Poslovi i dani; Postanak bogova

Heziod, Poslovi i dani, preveo A. Bazala i pjesnički dotjerao N. Milićević, Zagreb: Matica hrvatska, 1970.

Hesiod, Poslovi i dani, Postanak bogova, Homerove himne, preveo B. Glavičić, Zagreb: Demetra - Filološka bibiloteka Dimitrija Savića, 2005.

Higin, Fabule

Caius Julius Hyginus, Fabulae, uredio P. K. Marshall, Monachium: K.G. Saur, 2002.

Homer, Ilijada i Odiseja

Homer, Ilijada, preveo T. Maretić, odabrao i priredio M. N. Đurić, Beograd: Znanje, 1953.

Homer, Odiseja, preveo i protumačio T. Maretić, pregledao i priredio S. Ivšić, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 2003.

Homer, The Odyssey, priredio A.T. Murray, Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1919.

Horacije, Ode i epode

Horacije, Ode i epode, preveo na hrvatski jezik, napisao uvod i bilješke Š. Šonje, Zagreb: Edicije Božičević, 2015.

Jamblih, Život pitagorovaca iz Zbirke pitagorovskih učenja

Iamblichus, The Life of Pythagoras, or Pythagoric Life: Accompanied by Fragments of the Writings of the Pythagoreans, preveo na engleski jezik T. Taylor, London: Jon W. Fergus, 2016.²

Justin, Marko Junijan, Sažetak "Filipove povijesti"

Marcus Junianus Justinus, Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus, preveo na engleski jezik i popratio s bilješkama J. S. Watson, London: Henry G. Bohn, York Street, Convent Garden, 1853.

Klaudije Ptolemej, Geografija

Claudius Ptolemaeus, Geographia, T. I, 1, ur. C. Müller, Paris: Didot, 1883.

Klement Aleksandrijski, Stromati ili Tapiserije

The Fathers of the Church - Clement of Alexandria, Stromata, knjige 1 – 3, preveo na engleski jezik J. Ferguson, Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 1991.

Ksenofont, Anabaza; Grčka povijest; O ekonomiji

Xenophon, The Persian Expedition, preveo R. Warner, uvod i bilješke G. Cawkwell, New York: Penguin Books, 1979.

Ksenofont, Grčka povijest, prijevod A. Galjanić, Zagreb: Matica hrvatska, 2001.

Ksenofont, Ogledi o ekonomiji, prijevod E. Muftić i D. Šinji, Zagreb: Matica, 2016.

Likofron, Aleksandra

Lycophron, Alexandra, priredio A.W. Mair, London: William Heinemann; New York: G.P. Putnam's Sons, 1921.

Lizija, Govori i Fragmenti

Carey, C.(ur.), *Lysiae orationes cum fragmentis*, Oxford; New York: Oxford University Press, 2007.

Lysias, Speeches, preveo na engleski jezik W. R. M. Lamb, Cambridge MA: Harvard University Press, London: Heinemann Ltd., 1967.

Lukan, Farsalija

Lucan, Pharsalia: dramatic episodes of the Civil Wars, preveo na engleski jezik R. Graves, London: Cassell and Company Ltd., 1961.

Marcijal, Marko Valerije, Epigrami

Marcijal, Marko Valerije, Epigrami, prevela i priredila M. Brčko, [Grčki i rimski klasici; 2], Zagreb: Matica hrvatska, 1998.

Mela, Pomponije, Opis svijeta

Pomponius Mela, Description of the World, prijevod i komentar F. E. Romer, Michigan: University of Michigan Press, 1998.

Nikandar iz Kolofona, O otrovnim životinjama

Nicander, Theriaca et Alexipharmaca, prikupio, priredio i komentirao O. Schneider, sholije uredio H. Keil, Lipsia: Teubner, 1856.

Ovidije, Tužaljke

Publius Ovidius Naso, Tristia, Ibis, Ex Ponto libri, Fasti, uredio latinski tekst R. Merkel, Leipzig: Teubner, 1911.

Pauzanija, Vodič po Heladi

Pauzanija, Vodič po Heladi, prijevod i komentar U. Pasini, [Biblioteka Mediterana; 51], Split: Književni krug, 2008.²

Pindar, Ode

Pindar, Ode i fragmenti, preveo T. Smerdel, Zagreb: Matica hrvatska, 1952.

Plinije Stariji, Prirodoslovlje

Plinije Stariji, Zemljopis starog svijeta = Naturalis historia: III, IV, V i VI knjiga, preveo i bilješkama popratio U. Pasini, [Biblioteka Knjiga Mediterana; 34], Split: Književni krug, 2004.

Pliny, Natural History, sv. I: knjige 1-2, preveo na engleski jezik H. Rackham, [Loeb Classical Library 330], Cambridge, MA: Harvard University Press, 1938.

Pliny, Natural History, sv. III: knjige 8-11, preveo na engleski jezik H. Rackham, [Loeb Classical Library; 353], Cambridge, MA: Harvard University Press, 1940.

Pliny, Natural History, sv. IV: knjige 12-16, preveo na engleski jezik H. Rackham, [Loeb Classical Library; 370], Cambridge, MA: Harvard University Press, 1945.

Pliny, Natural History, sv. V: knjige 17-19, preveo na engleski jezik H. Rackham, [Loeb Classical Library; 371], Cambridge, MA: Harvard University Press, 1950.

Pliny, Natural History, sv. VI: knjige 20-23, preveo na engleski jezik W. H. S. Jones [Loeb Classical Library; 392], Cambridge, MA: Harvard University Press, 1951.

Pliny, Natural History, sv. VIII: knjige 28-32, preveo na engleski jezik W. H. S. Jones, [Loeb Classical Library; 418], Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963.

Pliny, Natural History, sv. X: knjige 36-37, preveo na engleski jezik D. E. Eichholz, [Loeb Classical Library; 419], Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962.

Platon, Fedon

Platon, Fedon, preveo i priredio J. Zovko [Filosofska biblioteka; 28], Zagreb: Naklada Jurčić, 2010.

Platon, Zakoni

Platon, Zakoni, preveo Veljko Gortan, predgovor, B. Bošnjak i V. Gortan, Rijeka: Riječka tiskara, 1974.²

Plutarh, Moralia

Plutarch, Morals, prijevod na engleski jezik uredio, pregledao i uredio W. Goodwin, Boston: Little, Brown, and Company; Cambridge: Press of John Wilson and son, 1874.⁴

Plutarh, Usporedni životopisi

Plutarh, Usporedni životopisi, vol. 1 - 3, prijevod i bilješke Zdeslav Dukat, Zagreb: August Cesarec, 1988.

Polibije, Povijest

Polibije, Istorije, vol. 1 – 2, prevela M. Ricić, Novi Sad: Matica srpska, 1988.

Polien, Ratne varke

Polyaenus, Stratagemata, uredili tekst E. Woelfflin i I. Melber, Lipsia: Teubner, 1887.

Poluks, Julije, Onomastikon

Iulius, Pollux, Onomasticon, uredio tekst i komentirao E. Bethe, Stutgardia: Teubner, 1966.

Pseudo Aristotel, O neobičnim vijestima

Aristotle, Minor works, prijevod na engleski jezik W. S. Hett, [Loeb Classical Library; 307], Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014.

Pseudo Skilak, Oplovba

Scylax Caryandensis, Periplus, u: GGM, Pariz 1855, 15 - 96.

Pseudo Skimno, Vodič

Scymnus Chius, Periegesis, u: GGM, Pariz 1855, 196 – 237.

Rajmund od Aguilersa, Povijest Franaka koji su zauzeli Jeruzalem

Raymond D'Aguilers, Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem, prijevod, uvod i komentar na engleski jezik J. H. Hill i L. L. Hill, Philadelphia: The American Philosophical Society Independence Square, 1968.

Servije, Mauro Honorat, Komentar na Vergilijevu Eneidu

Maurus Servius Honoratus, In Vergilii carmina comentarii, priredili G. Thilo i H. Hagen, Leipzig: B. G. Teubner, 1881.

Seneka, Majci Helviji, o utjesi

Seneca, Lucius Annaeus, De Consolatione ad Helviam, u: *Moral essays*, vol. II, preveo na engleski jezik J. W. Basore, [Loeb classical library; 254], Cambridge, MA : Harvard University Press, 2014.

Stezihor, Pjesme

Stesichorus, The Poems, uredili, preveli i komentirali M. Davies i P. J. Finglass, [Cambridge classical texts and commentaries; 54], Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

Stjepan Bizantinac, Narodne znamenitosti

Stephanus Byzantinus, Ethnica, vol. I, ur. A. Meinecke, Berlin: G. Reimerus, 1849.

Stephanus Byzantinus, Ethnica, vol I, prijevod i komentar M. Billerbeck, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae; Series Berolinensis; vol XLIII, 1], Berlin i New York: Walter De Gruyter, 2006.

Stephanus Byzantinus, Ethnica, vol III, prijevod i komentar M. Billerbeck, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae; Series Berolinensis; vol XLIII, 3], Berlin i New York: Walter De Gruyter, 2014.

Strabon, Zemljopis

Strabo, Geographica, uredio A. Meineke, Leipzig: Teubner, 1877.

Strabo, The Geography in Eight Volumes: Books VI-VII, vol. 3, preveo H. L. Jones, [The Loeb Classical Library; 182], Cambridge MA: Harvard University Press; London: Heinemann Ltd., 1924.

Strabo, The Geography in Eight Volumes: Books VIII-IX, vol. 4, preveo H. L. Jones, [The Loeb Classical Library; 196], Cambridge MA: Harvard University Press; London: Heinemann Ltd., 1927.

Strabo, The Geography in Eight Volumes: Books XIII - XIV, vol. 6, preveo H. L. Jones, [The Loeb Classical Library; 223], Cambridge MA: Harvard University Press; London: Heinemann Ltd., 1970.

Suda

Suida, Lexicon, Græce & Latine, uredili P. Aemilius, L. Kuster i J. Adams, vol III, Cantabrigia: Typii Academicii, 1705.

Teofrast, O istraživanju biljaka

Theophrastus, Enquiry into Plants and minor works on odours and weather signs, vol. I, prijevod na engleski jezik A. Hort, London: William Heinemann; New York: G. P. Putnam's sons, 1916.

Teofrast, O vjetrovima

Theophrastus of Eresus, On winds, uredio, preveo i komentirao na engleski jezik R. Mayhew, Leiden i Boston: Brill, 2018.

Teokrit, Idile

Theocritus, Idylls and epigram, preveo na engleski jezik D. Hine, New York: Atheneum, 1982.

Teopomp, Fragmenti

Theopompus, Fragmenta, u: *FHG*, Pariz 1841, 278 - 333.

Tit Livije, Od osnutka grada

Livy, History of Rome, vol. III, knjige V – VII, preveo na engleski jezik B. O. Foster, [Loeb Classical Library; 191], Cambridge MA: Harvard University Press, London: Heinemann Ltd., 1924.

Livy, History of Rome, vol. IV, knjige VIII – X, preveo na engleski jezik B. O. Foster, [Loeb Classical Library; 172], Cambridge MA: Harvard University Press, London: Heinemann Ltd., 1957.

Livy, History of Rome, vol. XII, knjige XL – XLII, preveli na engleski jezik E. T. Sage i A. C. Schlesinger, [Loeb Classical Library; 332], Cambridge MA: Harvard University Press, London: Heinemann Ltd., 1938.

Tukidid, Povijest Peloponeskog rata

Thucydides, Historiae, vol. II, Oxford: Oxford University Press, 1942.

Tukidid, Povijest Peloponeskog rata, preveo S. Telar, priredio D. Salopek, Zagreb: Matica hrvatska, 2009.

Marko Terencije Varon, O latinskom jeziku

Marcus Terentius Varro, De lingua Latina quae supersunt, ur. G. Goetz i F. Schoell, Lipsia: Teubner, 1910.

Varon i Katon, O poljoprivredi

Varro & Cato, De Re Rustica, preveli W. D. Hooper i H. B. Ash, ur. T. E. Page et al., [Loeb Classical Library; 283], Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1967.

Vegecije, Sažetak vojne vještine

Publije Flavije Vegecije Renat, Sažetak vojne vještine, prevela T. Shek Brnardić, uredili V. Brnardić, B. Kuntić-Makvić, M. Gašparović, Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga, 2002.

Velej Paterkul, Rimska povijest

Gaj Velej Paterkul, Rimska povijest, preveo i priredio Josip Miklič, [Biblioteka Latina et Graeca; 57], Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2006.

Velleius Paterculus, The Roman history, prijevod na engleski jezik i komentar J.C. Yardley i A. A. Barrett, Indianapolis, IN: Hackett Pub. Co., 2011.

Vergilije, Eneida

Publije Vergilije Maron, Eneida, preveo na hrvatski jezik B. Klaić, [Biblioteka Jutarnjeg lista; 23], Zagreb: Globus media, 2005.

Virgil, Eclogues, Georgics, Aeneid, preveo na engleski H. R. Fairclough, [Loeb Classical Library; 63 i 64], Cambridge, MA: Harvard University Press, 1916.

Vilim Tirski, Povijest pothvata u prekomorskim krajevima

William archbishop of Tyre, A History of Deeds Done Beyond the Sea, prijevod i komentar na engleski jezik E. Atwater Babcock i A. C. Krey, New York: Columbia University Press, 1943.

Vitruvije, Deset knjiga o arhitekturi

Vitruvije, Deset knjiga o arhitekturi = De architectura libri decem, prijevod M. Lopac, V. Bedenko, Zagreb: Golden marketing, Institut građevinarstva Hrvatske, 1999.

3. POPIS LITERATURE

- Abulafia 2005 Abulafia, D., „Mediterraneans.“, u: *Rethinking the Mediterranean*, ur. W. V. Harris, Oxford 2005, 64 - 94.
- Albanese Procelli 2003 Albanese Procelli, R. M., *Sicani, Siculi, Elimi: Forme di identità, modi di contatto e processi di trasformazione*, [Biblioteca di Archeologia Longanesi; 33], Milano: Longanesi & C., 2003.
- Albanese Procelli 2005 Albanese Procelli, R. M., “Fasi e facies della prima età del Ferro in Sicilia: Dati e problem interpretative.”, u: *Oriente e Occidente: Metodi e discipline e confronto; Riflessioni sulla cronologia dell'età del ferro in Italia. Atti dell'incontro di studi, Roma, 30 – 31 ottobre 2003*, ur. G. Bartoloni, F. Delpino, Pisa 2005, 517 – 525.
- Alexander 1965 Alexander, J., “The Spectacle Fibulae of Southern Europe.”, *AJA* 69 (1965): 7 – 23.
- Alexander 1985 Alexander, J., “The Production of Salt and Salt Trading Networks of Central and Western Europe in 1st Millennium B.C.”, u: *Studi di paletnologia in onore di Salvatore M. Puglisi*, ur. M. Liverani, A. Palmieri i R. Peroni, Rim 1985, 563 – 569.
- Allen 1997 Allen, R. C., “Agriculture and the Origins of the State in Ancient Egypt.”, *Explorations in Economic History* 34 (1997): 135 – 154.
- Allen 2011 Allen, R. C., *Global Economic History: a A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Alvar 2000 Alvar, J., “Comercio e intercambio en el contexto precolonial.”, u: *Intercambio y comercio preclásico en el Mediterráneo : actas del I coloquio del CEFYP, Madrid, 9-12 de noviembre, 1998*, ur. P. Fernández Uriel, F. López Pardo, C. G. Wagner, Madrid 2000, 27 – 34.
- AM 1962 Air Ministry, *Weather in the Mediterranean*, vol. 1, London: Her Majesty's Stationery Office, 1962.²
- AM 1964 Air Ministry, *Weather in the Mediterranean*, vol. 2, London: Her Majesty's Stationery Office, 1964.²
- Amouretti 1986 Amouretti, M.-C., *Le pain et l'huile dans la Grèce antique: de l'aire au moulin*, [Centre de Recherches d'Histoire Ancienne; 67], Paris: Les Belles Letters, 1986.
- Ampolo 1984 Ampolo, C., “Il lusso nelle società arcaiche. Note preliminari sulla posizione del problema.” *Opus: Rivista internazionale per la storia economica e sociale dell'antichità* 3 (1984):469 – 476.

- Ampolo 1986 Ampolo, C., "La funzione dello Stretto nella vicenda politica fino al termine della Guerra del Peloponeso.", *Atti Taranto* 26 (1986): 45 – 71.
- Amselle 1998 Amselle, J.-L., *Mestizo Logics. Anthropology of Identity in Africa and Elsewhere*, prijevod na engleski jezik C. Royal, Stanford: Stanford University Press, 1998.
- Andrič 2006 Andrič, M., "Prapoe Pollen Core and Holocene Vegetation Change in Northern Istria.", *Prehistoric Herders of Northern Istria: The Archaeology of Pupićina Cave*, vol. 1, ur. P. T. Miracle, S. Forenbaher, [Monografije i katalogi AMI; 14], Pula 2006, 31 – 62.
- Antonaccio 2003 Antonaccio, M. C., „Hybridity and the Cultures Within Greek Culture.“, u: *The Cultures Within Ancient Greek Culture: Contact, Conflict, Collaboration*, ur. C. Dougherty i L. Kurke, Cambridge 2003, 57 - 74.
- Antonaccio 2009 Antonaccio, M. C., „The Western Mediterranean.“, u: *CAG*, Malden, MA; Oxford; Chichester 2009, 314 - 330.
- Antonaccio 2013 Antonacci, M. C., "Networking the Middle Ground? The Greek Diaspora, Tenth to Fifth Century BC.", *Archaeological Review from Cambridge* 28, 1 (2013): 237 – 251.
- Antonelli 1997 Antonelli, L., *I Greci oltre Gibilterra. Rappresentazioni mitiche dell'estremo occidente e navigazioni commerciali nello spazio atlántico fra VIII e IV secolo a. C.*, [Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente; 8], Rim: L'Erma di Bretschneider, 1997.
- Antonelli 2000a Antonelli, L., *Kerkyraiká. Ricerche su Corcira alto-arcaica tra Ionio e Adriatico*, Roma: L'Erma di Bretschneider, 2000.
- Antonelli 2000b Antonelli, L., "Corcira arcaica tra Ionio e Adriatico.", u: *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 12 (2000): 187 – 197.
- Antonelli 2008 Antonelli, L., *Traffici focei di età arcaica. Dalla scoperta dell'Occidente alla battaglia del mare Sardonio*, [Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente; 23], Rim: L'Erma di Bretschneider, 2008.
- Appadurai 1986 Appadurai, A., "Introduction: commodities and the politics of value." u: *The Social Life of Things*, ed. A. Appadurai, Cambridge 1986, 3— 63.
- Aranitović 1930 Aranitović, R., *Les ressources et l'activité économique de la Yougoslavie*, Paris: Éditions et publications contemporaines - Pierre Bossuet, 1930.

- Archibald 1998 Archibald, Z. H., *The Odrysian kingdom of Thrace: Orpheus unmasked*, Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1998.
- Archibald 2009 Archibald, Z. H., „Northern Greece.“, u: CAG, Malden, MA; Oxford; Chichester 2009, 294 - 313.
- Archibald 2013 Archibald, H. Z., “Innovation and the transmission of knowledge in antiquity: a look at current networking models.” u: *Regionalism and globalism in antiquity: exploring their limits*, ur. F. de Angelis, Leuven 2013, 21 – 38.
- Arena, Barbarić, Radić-Rossi 2017 Arena, A., Barbarić, V. i I. Radić-Rossi, “Vranjic in the Bronze Age/ Vranjic u brončanom dobu.”, u: *Okolica Kaštelanskog zaljeva u prošlosti (Kaštela; 2. – 6. listopada 2017.). Program i sažeci*, ur. J. Balen, I. Šuta, Split 2017, 8.
- Arnaud 2005 Arnaud, P., *Les routes de la navigation antique. Itinéraires en Méditerranée*, Paris: Ed. Errance, 2005.
- Arnaud-Fassetta et al. 2003 Arnaud-Fassetta G., Carré M.-B., Marocco R., Maselli Scotti F., Pugliese N., Zaccaria C., Bandelli A., Bresson V., Manzoni G., Montenegro M. E., Morhange C., Pipan M., Prizzon A. i I. Siché, “The site of Aquileia (northeastern Italy): example of fluvial geoarchaeology in a Mediterranean deltaic plain / Le site d'Aquilée (Italie nord-orientale): exemple de géoarchéologie fluviale dans une plaine deltaïque méditerranéenne.”, *Géomorphologie: relief, processus, environnement* 9, 4 (2003): 227 – 245.
- Arruda 2009 Arruda, A. M., “Phoenician Colonization on the Atlantic Coast of the Iberian Peninsula.”, u: *CEAI*, Chicago 2009, 113- 130.
- Asheri 1996 Asheri, D., ”Colonizzazione e decolonizzazione.”, u: *I Greci. Storia cultura arte Società: Noi e i Greci*, ur. S. Settis, Torino 1996, 73 – 115.
- Asheri 1997 Asheri, D., “Identità greche, identità greca.”, u: *I Greci. Storia cultura arte Società: Una storia greca - Definizione (VI - IV secolo a.c.)*, vol. II, 2, ur. S. Settis, Torino 1997, 5 – 26.
- Attema 2008 Attema, P., “Conflict or Coexistence? Remarks on Indigenous Settlement and Greek Colonization in the Foothills and Hinterland of the Sibaritide (Northern Calabria. Italy).”, u: *Meetings of cultures in the Black Sea Region: between conflict and coexistence*, ur. P. Guldager Bilde, J. Hjarl Petersen, Aarhus 2008, 67 – 100.

- Attema et al. 2010 Attema, P. A. J., Burgers, L. M. G.-J. i M. Van Leusen, *Regional pathways to complexity. Settlement and land-use dynamics in early Italy from the Bronze Age to the Republican Period*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.
- Aubet 2001 Aubet, M. E., *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies, and Trade*, preveo M. Turton, Cambridge: Cambridge University Press, [1994] 2001.²
- Austen 1978 Austen, R. A., „African commerce without Europeans: The development impact of international trade in the pre-modern era.“, *Kenya Historical Review* 6 (1978): 1 – 21.
- Avram 2007 Avram, A., “Some Thoughts about the Black Sea and the Slave Trade before the Roman Domination (6th–1st Centuries BC).”, u: *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, ur. V. Gabrielsen & J. Lund, [Black Sea Studies; 6], Aarhus 2007, 239-251.
- Avram 2012 Avram, A., „Le rôle des époikoi dans la colonisation grecque en mer Noire : quelques études de cas.“, *Pallas* 89 (2012):197 – 215.
- Babić 1991 Babić, I., *Prostor između Trogira i Splita: kulturnohistorijska studija*, Kaštel Novi: Zavičajni muzej Kaštela, 1991.
- Babić 2020 Babić, I., “Zaštitna arheološka iskopavanja u gospodarskoj zgradi palače Garagnin – Fanfogna.”, u: *Iz prapočetak Trogira. Zaštitna arheološka istraživanja u sklopu palače Garagnin – Fanfogna (Muzej grada Trogira) 1978. – 1980. godine*, ur. I. Babić, B. Kirigin, L. Paraman, Trogir 2020, 7 – 28.
- Babić i Babić 2008 Babić, A. i M. Babić, *Međunarodna ekonomija*, Zagreb: Sigma savjetovanje, 2008.⁷
- Bakarić 2006 Bakarić, L., “Jantar.”, u: *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*, ur. S. Mihelić, Zagreb 2006, 121 – 126.
- Bakarić 2017 Bakarić, L., “Japodi.”, u: *Japodi: zaboravljeni gorštaci = Iapodes: the forgotten highlanders*, ur. L. Bakarić, Zagreb 2017, 21 - 60.
- Balbo et al. 2006 Balbo, A. L., Andrić, M., Rubinić, J., Moscariello A. i P. T. Miracle, “Palaeoenvironmental and Archaeological Implications of a Sediment Core from Polje Čepić, Istria, Croatia.”, *Geologia Croatica* 59, 2 (2006): 109 - 124.
- Balen-Letunić 2006 Balen-Letunić, D., “Sol.”, u: *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*, ur. S. Mihelić, Zagreb 2006., 127 – 135.
- Bammer 1990 Bammer, A., “Peripteros of the Geometric Period in the Artemision of Ephesus.”, *AS* 40 (1990): 137 – 160.

- Barbarić 2006 Barbarić, V., „Nekropola u Vičkoj luci i gradina Rat na otoku Braču – nova razmatranja.“, *VAPD* 99 (2006): 43 – 62.
- Barbarić 2010a Barbarić, V., „Autohtono stanovništvo istočne obale Jadrana u zadnjem tisućljeću prije Krista.“, u: *AGH*, Zagreb 2010, 63 – 71.
- Barbarić 2010b Barbarić, V., „Gradina Rat kod Ložišća, otok Brač, 2007 - 2008.“, *Izdanja HAD-a* 26 (2010): 155 – 171.
- Barbarić 2011 Barbarić, V., *Tipologija lončarije iz kasnoga brončanoga i željeznoga doba s područja Dalmacije*, doktorska disertacija, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2011.
- Barker 1991 Barker, G., “Two Italys, one valley: an Annaliste perspective.”, u: *Annales History and Archaeology*, ur. J. Bintliff, Leicester 1991, 34 – 56.
- Barnett 2014 Barnett, C., “Alcoholic Beverages and Resistance to Roman Imperialism in Dalmatia.”, *Croatian Studies Review* 10 (2014): 13 – 34.
- Barnett 2017 Barnett, C., „Promišljanja o identitetu, etnicitetu i „helenizaciji“ predrimske Liburnije“, *MHM* 3 ([2016] 2017): 63 – 97.
- Bartoloni 1990 Bartoloni, P., „Aspetti precoloniali della colonizzazione fenicia in Occidente.“, *Rivista di Studi Fenici* 18 (1990): 157 – 167.
- Bastić 2020 Bastić, R.. “Velika Mrdakovica ne prestaje s iznenadnjima: Pronađena unikatna olovna školjka koja se koristila kao novac.”, *Portal Info Vodice*, objavljeno 9. prosinca 2020. (online pristup 9.3.2021.-<https://www.infovodice.com/magazin/15803-velika-mrdakovica-ne-prestaje-s-iznenadenjima-pronadena-unikatna-olovna-skoljka-koja-se-koristila-kao-novac.html>)
- Batović 1955 Batović, Š., „Nekoliko ilirskih antropomorfnih figura iz sjeverne Dalmacije.“, *Arheološki vestnik* 6, 2 (1955): 233 – 247.
- Batović 1959 Batović, Š., „Predmeti osobitih oblika s područja Liburna.“, u: *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 4 – 5 (1959): 425 – 452.
- Batović 1960 Batović, Š., „Predmeti osobitih oblika s područja Liburna II.“, u: *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 6 – 7 (1960): 393 - 425.
- Batović 1968 Batović, Š., “Nin u prapovijesti.”, u: *Nin: problemi arheoloških istraživanja*, ur. Š. Batović, J. Belošević i M. Suić, Zadar: Arheološki muzej u Zadru, 1968.
- Batović 1971 Batović, Š., “Problemi prapovijesti na području Vrane i Biograda.”, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 18 (1971): 9 – 74.
- Batović 1973 Batović, Š., „Nin e l'Italia Meridionale nell'Età del Ferro.“, *ASP* 26, 3 – 4 (1973): 389 – 421.

- Batović 1974 Batović, Š., "Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture.", *Diadora* 7 (1974): 159 – 245.
- Batović 1976 Batović, Š., „La relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'Età del Ferro.“, u: *Jadranska obala u protohistoriji: kulturni i etnički problemi. Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X. 1972.*, ur. B. Čečuk, N. Majnarić-Pandžić, V. Miroslavljević, M. Suić, Zagreb 1976, 11 – 93.
- Batović 1977 Batović, Š., "Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des libourniens." *Godišnjak: Centar za balkanološka ispitivanja*, knjiga 15 (1977): 201 – 225.
- Batović 1980 Batović, Š. "Istraživanje prapovijesti u Bribiru.", *Diadora* 9 (1980): 55 – 94.
- Batović 1981 Batović, Š., „Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije.“, u: *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, ur. Š. Batović, Zadar 1981, 7-39, 89-150.
- Batović 1983 Batović, Š., „Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju.“, u: *PJZ IV*, Sarajevo 1983, 271 - 373.
- Batović 1984 Batović, Š., „Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la côte orientale de l'Adriatique.“, *VAHD* 77 (1984): 37 – 62.
- Batović 1987 Batović, Š., "Liburnska grupa.", u: *PJZ V*, Sarajevo 1987, 339 – 390.
- Batović 1988 Batović, Š., "Osvrt na područje Dubrovnika u prapovijesti.", u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području: znanstveni skup, Dubrovnik, 1-4. X. 1984* (1988), ur. Š. Batović et. al., [Izdanja HAD-a; 12], Zagreb 1988, 51-77.
- Batović 1990 Batović, Š., "Novija istraživanja prapovijesti u biogradskom kraju.", u: *Biogradski zbornik: Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. g*, vol. I, ur. Š. Batović, Zadar 1990, 85 – 195.
- Batović 2003 Batović, Š., "Stanje istraživanja prapovijesti na Kvarnerskim otocima.", *Diadora* 21 (2003): 253 - 348.
- Batović 2005 Batović, Š., *Liburnska kultura*, Zadar: Matica hrvatska Zadar i Arheološki muzej Zadar, 2005.
- Bats 1997 Bats, M., "The Greeks in Gaul and Corsica.", u: *The Western Greeks*, ur. G. Pugliese Carratelli, Milano 1996, 577 - 584.

- Bats 1998 Bats, M., "Marseille archaïque. Étrusques et Phocéens en Méditerranée nord-occidentale.", *MEFRA* 110, 2 (1998): 609 – 633.
- Bavdek 2003 Bavdek, A., "Vrtače.", u: *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po nadjiščih*, ur. D. Prešeren, Ljubljana 2003, 285 – 287.
- Bazala i Milićević 1970 Bazala, A. i N. Milićević, prijevod, u: *Poslovi i dani*, Zagreb: Matica hrvatska, 1970.
- Beaumont 1936 Beaumont, R. L., „Greek Influence in the Adriatic Sea Before the Fourth Century B.C.“, *JHS* 54 (1936): 159-204.
- Becker 2001 Becker, C., "Monkodonja in Istrien. Konsumverhalten in einem bronzezeitlichen Kastell.", *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 22 (2001): 25 – 41.
- Becker 2017 Becker, H., "Economy, 580 – 450 BCE.", u: *Etruscology*, vol. 1, ur. A. Naso, Boston, Berlin 2017, 1013 - 1030.
- Bejko 2002 Bejko, L., "Mycenaean Presence and Influence in Albania.", u: *GU*, Split 2002, 9 – 18.
- Belarte 2009 Belarte, M. C., "Colonial Contacts and Protohistoric Indigenous Urbanism on the Mediterranean Coast of the Iberian Peninsula.", u: *CEAI*, Chicago 2009, 91 - 112.
- Beltrame 2002 Beltrame, C., "Le sutiles naves romane del litorale alto-adriatico. Nuove testimonianze e considerazioni tecnologiche.", *Archeologia Subacquea. Studi, ricerche, documenti* III (2002): 355–358.
- Benac 1988 Benac, A., "Iliri u Apuliji.", *Godišnjak: Centar za balkanološka ispitivanja*, knjiga XXVI, 24 (1988): 43 - 79.
- Benac i Čović 1957 Benac, A. i B. Čović, *Glasinac: željezno doba II*, [Katalog prehistorijske zbirke zemaljskog muzeja u Sarajevu; 2], Sarajevo: Zemaljski muzej, 1957.
- Bérard 1957 Bérard J., *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité*, Pariz: Presses Universitaires de France, 1957.
- Bérard 1957 Bérard, J., *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité*, Paris: Presses Universitaires de France, 1957.²
- Bérard 2018 Bérard, R.-M., "Greek and Indigenous People: Investigation in the Cemeteries of Megara Hyblaea.", u: *The Archaeology of Death: Proceedings of the Seventh Conference of Italian*

- Archaeology held at the National University of Ireland, Galway, April 16-18*, ur. E. Herring i E. O'Donoghue, [Papers in Italian Archaeology; 7], Oxford 2018, 48 – 55.
- Beresford 2013 Beresford, J., *The Ancient Sailing Season*, [Mnemosyne Supplements, History and Archaeology of Classical Antiquity 352], Leiden: Brill, 2013.
- Bereti et al. 2011 Bereti, V., G. Consagra, J.-P. Descœudres, S. Shpuza, C. Zindel, “Orikos – la première colonie grecque en Adriatique? La première campagne de fouille albano-suisse.”, u: *L'Illyrie Méridionale et l'Épire dans l'Antiquité. V. Actes du Ve Colloque international de Grenoble (8-11 octobre 2008)*, ur. J. L. Lamboley, M. P. Castiglioni, Grenoble 2011, 410 – 430.
- Bernabò Brea 1983 Bernabò Brea, L., “Dall' Egeo al Tirreno all'Alba dell'età micenea. Archeologia e leggende.”, u: *Magna Grecia e mondo miceneo*, ur. L. Vagnetti, [Atti del XXII Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto , 7-11 ottobre 1982], Taranto 1983, 9 – 42.
- Bernabò Brea i Cavalier 1965 Bernabò Brea, L. i M. Cavalier, *Meligunis Lipara: La necropolis greca e Romana nella contrada Diana*, vol. II, Palermo: Flaccovio, 1965.
- Bernardini 1991 Bernardini, P., *Micenei e Fenici: Considerazioni sull'età precoloniale in Sardegna*, Roma: Istituto per l'Oriente C. A. Nallino, 1991.
- Bernardini 2000 Bernardini, P., “I Phoinikes verso Occidente: Una riflessione.” *RSF* 28 (2000): 13 – 33.
- Berry 1997 Berry, J. W., “Immigration, Acculturation, and Adaptation.”, *Applied Psychology: An International Review* 46, 1 (1997): 5–34.
- Bertucchi, Gantès i Tréziny 1995 Bertucchi, G., L.- F. Gantès i H. Tréziny, “Un atelier de coupes “ioniennes” à Marseille.”, u: *Sur les pas des Grecs en Occident: hommages à André Nickels*, ur. P. Arcelin, [Collection études massaliètes; 4], Paris 1995, 367 – 370.
- Bettelli 2009 Bettelli, M., “Le ceramiche figuline nell'età del bronzo: importazioni, imitazioni e derivazioni locali.”, u: *Prima delle Colonie. Organizzazione territoriale e produzioni ceramiche specializzate in Basilicata e in Calabria settentrionale ionica nella prima età del Ferro*, ur. M. Bettelli, C. De Faveri, M. Osanna, [Atti delle Giornate di Studio, Matera, 20–21 novembre 2007], Venosa 2009, 17 – 35.

Beug 1977	Beug, H.-J., "Vegetationsgeschichtliche Untersuchungen im Küstenbereich von Istrien (Jugoslawien).", <i>Flora</i> 166 (1977): 357 – 381.
Bhabha 2004	Bhabha, H., <i>The Location of Culture</i> , London: Routledge, 2004.
Bietti Sestieri 1985	Bietti Sestieri, A. M., "Rapporti e scambi fra le genti indigene fra l'età del bronzo e la prima età del ferro nelle zone della colonizzazione.", u: <i>Magna Grecia I: Il Mediterraneo, le metropoleis e la fondazione delle colonie</i> , ur. G. Pugliese Carratelli, Milano 1985, 85 – 126.
Bietti Sestieri 1992	Bietti Sestieri, A. M., <i>The Iron Age Community of Osteria dell'Osa. A Study of socio-political development in central Tyrrhenian Italy</i> . Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
Bietti Sestieri, Cazzella, Schnapp 2002	Bietti Sestieri, A. M., A. Cazzella i A. Schnapp, "The Mediterranean.", in: <i>Archaeology: The Widening Debate</i> , ur. B. Cunliffe, W. Davies, C. Renfrew, Oxford 2002, 411 – 438.
Bilić 2012	Bilić, T., „Smjer vjetrova – jedan od problema u antičkoj plovidbi Jadranom.“, <i>Scientific Journal of Maritime Research</i> 26, 1 (2012): 81 – 93.
Billerbeck 2006	Billerbeck, M., komentari, u: <i>Stephanus Byzantinus, Ethnica</i> , vol I, Berlin i New York 2006.
Billerbeck 2014	Billerbeck, M., komentari, u: <i>Stephanus Byzantinus, Ethnica</i> , vol III, Berlin i New York 2014.
Bintliff 1982	Bintliff, J. L. 1982. "Climate Change, Archaeology and Quaternary Science in the Eastern Mediterranean Region.", u: <i>Climate Change in Later Prehistory</i> , ur. A. F. Harding, Edinburgh 1982, 143 – 161.
Bintliff 1997	Bintliff, J. L., "Regional Survey, Demography, and the Rise of Complex Societies In the Ancient Aegean: Core-Periphery, Neo-Malthusian, and Other Interpretive Models.", <i>Journal of Field Archaeology</i> 24, 1 (1997): 1 – 38.
Bitrakova Grozdanova 2012	Bitrakova Grozdanova, V., "Trgovina Jadranom između južne Italije i Makedonije od 6. do 1. St. pr. Kr.", <i>Histria Antiqua</i> 21 (2012): 61 – 72.
Blake 2016	Blake, E., "Commentary: States and Technological Mobility – A view from the West.", u: <i>Human Mobility and Technological Transfer in the Prehistoric Mediterranean</i> , ur. E. Kiriatzi i C. Knappett, Cambridge 2016, 181 – 192.

- Blakeway 1933 Blakeway, A., "Prolegomena to the study of Greek commerce with Italy, Sicily and France in the eighth and seventh centuries BC.", *ABSA* 33 ([1932] 1933): 170–208.
- Blavatski i Islami 1960 Blavatski, V. D. i S. Islami, "Gërmimet në Apolloni dhe Orikgjatë vitit.", *Bulletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës. Seria Shkencat Shoqërore* 14, 1 (1960): 51 – 112.
- Blázquez 2002 Blázquez, J. M., „La precolonización y la colonización fenicia. El período orientalizante en la Península Ibérica. Estado de la cuestión.“, *Archivo Español de Arqueología*, 75, 185-186 (2002): 37 – 57.
- Blečić 2002 Blečić, M., "Kastav u posljednjem tisućljeću prije Krista.", *VAMZ* 3, 35 (2002): 67 – 131.
- Blečić 2007 Blečić, M., „Reflections of Picens impact in the Kvarner bay.“, u: *Piceni ed Europa*, ur. M. Guštin, P. Ettel, M. Buora, [Annales Mediterranea; Archeologia di frontiera 6], Udine 2007, 109 – 122.
- Blečić Kavur 2010 Blečić Kavur, M., *The Iron Age at Kvarner Region*, doktorska disertacija, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2010.
- Blečić Kavur 2012 Blečić Kavur, K., "Plovidba duž *Caput Adriæ*: plovidba svijetom.", *Histria Antiqua* 21 (2012): 215 - 229.
- Blečić Kavur 2014a Blečić Kavur, M., *Na razmeđu svjetova za prijelaza milenija: Kasno brončano doba na Kvarneru/ The Late Bronze Age in the Kvarner region: at the crossroads of worlds at the turn of the millennium*, [Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu, sv. IX], Zagreb: Arheološki muzej 2014.
- Blečić Kavur 2014b Blečić Kavur, Martina, „Dama iz Čikata.“, u: *Koper: Založba Univerze na Primorskem*, ur. J. Vinkler, Koper 2014, 9 - 47.
- Blečić Kavur 2017 Blečić Kavur, M., "Ilirske kacige iz Crne Gore.", *Nova antička Duklja* 8 (2017): 31 – 57.
- Blečić Kavur i Miličević-Capek 2011 Blečić Kavur, M. i I. Miličević-Capek, "O horizontu ratničkih grobova 5. stoljeća pr. Kr. na prostoru istočne obale Jadrana i njezina zaleđa: primjer novog nalaza iz Vranjeva Sela kod Neuma.", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 28 (2011): 31 – 94.
- Blečić Kavur i Podrug 2014 Blečić Kavur, M. i E. Podrug, „Nekropola gradine Velika Mrdakovica - grobovi starijega željeznog doba.“, *VAHD* 107 (2014): 31 – 112.
- Blečić Kavur i Pravidur 2012 Blečić Kavur, M. i A. Pravidur, "Ilirske kacige s područja Bosne i Hercegovine, *GZM BiH* 53 (2012): 35 – 136.

- Blench 2001 Blench, R., *"You Can't Go Home Again": Pastoralism in the New Millennium*, London: Overseas Development Institute, 2001.
- Boardman 1988 Boardman, J., *Greek Sculpture: The Archaic Period - A Handbook*, London: Thames And Hudson, 1988.²
- Boardman 1994 Boardman, John, "Settlement for Trade and Land in North Africa: problems of identity.", u: AGC, Oxford 1994, 137 - 149.
- Boardman 1997 Boardman, J., *Athenian Red Figure Vases: The Archaic Period. A Handbook*, London: Thames Hudson, 1997.²
- Boardman 1999 Boardman, J., *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*, London-New York: Thames and Hudson, 1999.⁴
- Boardman 2001 Boardman, J., *The History of Greek Vases*, London: Themes and Hudson, 2001.
- Boardman 2004 Boardman, J., "Copies of pottery: by and for whom?" u: *Greek Identity in the Western Mediterranean*, ur. K. Lomas, Leiden 2004, 149 - 162.
- Boardman 2011 Boardman, J., "Fish and the Mediterranean: The Noursihing Sea.", *AWE* 10 (2011): 1 – 9.
- Bogunović et al. 1997 Bogunović, M., Vidaček, Ž., Racz, Z., Husnjak, S. i M. Sraka, "Namjenska pedološka karta Republike Hrvatske i njena uporaba.", *Agronomski glasnik* 59, 5 - 6 (1997): 363 – 399.
- Bogunović i Bensa 2005 Bogunović, M. i A. Bensa, "Tla krša: Temeljni čimbenik biljne proizvodnje.", u: *Hrvatski krš i gospodarski razvoj. Zbornik radova*, ur. B. Biondić i J. Božičević, Gospić i Zagreb 2005 (online verzija): 1 – 15.
- Boissevain 1974 Boissevain, J., *Friends of Friends: Networks, Manipulators, and Coalitions*, Oxford: Blackwell, 1974.
- Boissinot 2005 Boissinot, P., "Le pays des Ségobriges? B - La Protohistoire du Bassin de Marseille?", u: *Marseille et ses alentours. Carte Archéologique de la Gaule* 13, ur. M.-P. Rothé i H. Tréziny, Pariz 2005, 117 – 140.
- Bojanovski 1973 Bojanovski, I., "Rimska cesta Naron-Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta.", *Godišnjak: Centar za balkanološka ispitivanja* 10, 8 (1973): 137 – 187.
- Bonačić Mandinić 2004 Bonačić Mandinić, *Greek coins displayed in the Archaeological Museum in Split*, Split: Arheološki muzej, 2004.
- Bondi 2002 Bondi, S. F., "Dalle città ai comprensori prospettive recenti sulla Sicilia fenicia e punica.", u: *Fra Cartagine e Roma: Seminario di studio italo-tunisino*, Bologna, 23 febbraio 2001, ur. P. Donati Giacomini i M. L. Uberti, Faenza 2002, 87 – 94.

- Bonino 1975 Bonino, M., "The Picene Ships of the 7th century B.C.", *IJNA* 4, 1 (1975): 11 – 20.
- Bonomi 2000 Bonomi, S., "Ceramiche d'importazione nel Veneto prima del 550 a.C.", *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 12 (2000): 119 - 123.
- Borgna i Càssola Guida 2009 Borgna, E. i P. Càssola Guida, "Seafarers and Land-Travellers in the Bronze Age of the Northern Adriatic.", u: *A Connecting Sea: Maritime Interaction in Adriatic Prehistory*, ur. S. Forenbaher, [BAR International Series 2037], Oxford 2009, 89–104.
- Borzić 2010 Borzić, I. „Značajke naseljenosti otoka Korčule u antičko doba.“, u: *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu, Znanstveni skup Vis, 13. – 16. listopada 2009.*, ur. S. Ivčević, Zagreb - Split 2010, 27 - 42.
- Borzić 2017 Borzić, I. „Keramički nalazi.“, u: *Grad mrtvih nad poljem života*, ur. I. Fadić, A. Eterović Borzić, Zadar 2017, 61 – 84.
- Botrić 1952 Botrić, A. (ur.), *Peljar po Jadranu: istočna obala (od ušća Soče do sjevernog Krfskog kanala)*, vol. I, Split: Hidrografski institut Jugoslovenske ratne mornarice, 1952.
- Botrić 1953 Botrić, A. (ur.), *Peljar po Jadranu: zapadna obala (od rta S. Maria di Leuca do ušća Soče)*, vol. II, Split: Hidrografski institut Jugoslovenske ratne mornarice, 1953.
- Bouloumié 1984 Bouloumié, B., "Un oppidum gaulois à Saint-Blaise en Provence.", *Les Dossiers: Histoire et Archéologie* 84 (1984): 6 – 96.
- Bouzek 1997 Bouzek, J., *Greece, Anatolia, and Europe: Cultural Interrelations during the Early Iron Age*, [Studies in Mediterranean archaeology; 122], Jonsered: Paul Åströms Förlag, 1997.
- Boyd i Jameson 1981 Boyd, T. D. i M. H. Jameson, „Urban and Rural Land Division in Ancient Greece.“, *Hesperia* 50 (1981): 327 – 342.
- Braccesi 1977 Braccesi, L., *Grecità adriatica: Un capitolo della colonizzazione greca in Occidente*, Bologna: Pàtron editore, 1977².
- Braccesi 1988 Braccesi, L., "Indizi per una frequentazione micenea dell'Adriatico.", u: *Momenti precoloniali nel Mediterraneo antico*, ur. E. Acquaro, L. Godart, F. Maza i D. Musti, [Atti del Convegno Internazionale di Roma 1985], Rim 1998, 133 – 145.
- Braccesi 1994 Braccesi, L., *Grecità di frontiera. I precorsi occidentali della leggenda*, Padova: Esedra, 1994.

- Braccesi 2001 Braccesi, L., *Hellenikòs Kolpos: Supplemento a Grecità adriatica*, [Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente; 13], Rim: L'Erma di Bretschneider, 2001.
- Braccesi 2003 Braccesi, L., *Greci delle periferie: dal Danubio all'Atlantico*, Rim: GLF Ed. Laterza, 2003.
- Braccesi 2014 Braccesi, L., *Ionios poros. La porta dell'Occidente. Secondo supplemento a Grecità adriatica*, [Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente; 31], Rim: L'Erma di Bretschneider, 2014.
- Braccesi 2017 Braccesi, L., "I Santuari di Diomede al Timavo.", *VAHD* 110-112 (2017): 487 – 492.
- Braudel 1966 Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, vol. 1, Paris: Armand Colin, 1966.²
- Braudel 1997 Braudel, F., *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, vol. 1, prijevod na hrvatski jezik Đ. Šinko-Depierris, Zagreb: Antibarbarus, 1997.
- Braun 2004 Braun, T., „Hecataeus' knowledge of the Western Mediterranean.“, u: *Greek Identity in the Western Mediterranean*, ur. K. Lomas, Leiden 2004, 287 - 347.
- Bravo 1977 Bravo, B., "Remarques sur les assises sociales, les formes d'organisation et la terminologie du commerce maritime à l'époque archaïque.", *Dialogues d'histoire ancienne* 3 (1977): 1 - 59.
- Bresson 1993 Bresson, A., "Les cités grecques et leurs emporia.", u: *L'Emporion*, ur. A. Bresson i P. Rouillard, Pariz 1993, 163–226.
- Bresson 2002 Bresson, A., "Quatre emporia antiques: Abul, La Picola, Elizavetovskoie, Naucratis.", *REA* 104 (2002): 475 – 505.
- Bresson 2011 Bresson, A., "Grain from Cyrene.", u: *The Economies of Hellenistic Societies, Third to First Centuries BC*, ur. Z. H. Archibald, J. K. Davies, V. Gabrielsen, Oxford 2011, 66 – 95.
- Bresson 2016 Bresson, A., *The Making of the Ancient Greek Economy. Institutions, Markets, and Growth in the City-States*, proširenu englesku verziju učinio S. Rendall, Princeton, NJ: Princeton University Press 2016.
- Brice 1978 Brice, W. C., "The Desiccation of Anatolia.", u: *The Environmental History of the Near and Middle East Since the Last Ice Age*, ur. W. C. Brice, London 1978, 51 – 66.
- Brilli et al. 2014 Brilli, L., Marco Moriondo, M., Ferrise, R. i C. Dibari, "Climate change and Mediterranean crops: 2003 and 2012, two possible examples of the near future.", *Agrochimica* 58 (2014): 20- 33.

- Brinkman i Smyth 1983 Brinkman, R. i A. J. Smyth, *Land evaluation for rural purposes. Summary of and Expert Consultation, Wageningen, The Netherlands, 6-12 October 1972*, Wageningen: International Institute for Land Reclamation and Improvement, 1983.²
- Briquel 1984 Briquel, D., *Les Pélasges en Italie: recherches sur l'histoire de la légende*, Rim: Ecole Française de Rome, 1984.
- Brnić 2006 Brnić, Ž., “Predmonetarni sustavi i početak novčane privrede.”, u: *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*, ur. S. Mihelić, Zagreb 2006, 111 – 120.
- Broodbank 2000 Broodbank, C., *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Broodbank 2013 Broodbank, C., *The Making of the Middle Sea: A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World*, Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Brun 1993 Brun, P., “La complexification sociale en Europe moyenne pendant l'âge du Fer: essai de modélisation.”, u: *Fonctionnement social de l'âge du Fer: opérateurs et hypothèses pour la France, Actes de la Table ronde de Lons-le-Saunier, 24-26 Oct. 1990*, ur. A. Daubigny, Lons-le-Saulnier 1993, 275 – 290.
- Brun 2000 Brun, J.-P., “The Production of Perfumes in Antiquity: The Cases of Delos and Paestum.”, *AJA* 104, 2 (2000): 277 – 308.
- Brunšmid 1898 Brunšmid, J., *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Beč: A. Hölder, 1898.
- Brusić 2001 Brusić, Z., „Rezultati prapovijesnih istraživanja na Relji u sklopu izgradnje trgovinskog centra.“, *Iskoni be slovo – Zbornik radova o glagoljici i glagoljašima zadarskog kraja i crkve svetog Ivana Krstitelja*, ur. A. Badurina, [Novaja i vethaja; 7], Zagreb 2001, 45 – 49.
- Brusić 2007 Brusić, Z., “Pakoštanska luka i druga priobalna liburnska naselja u Pašmanskome kanalu u odnosu na gradinska naselja u zaleđu i Aseriju.“, *Asseria* 5 (2007): 11 – 37.
- Brusić 2010 Brusić, Z., “Antička plovidba i trgovina s autohtonim zajednicama.“, u: *AGH*, Zagreb 2010, 102 - 103.
- Brusić i Domjan 1985 Brusić, Z. i M. Domjan, “Liburnian boats - their construction and form.”, u: *Sewn Plank Boats, Archaeological and Ethnographic papers based on those presented to a conference at Greenwich in November 1984*, ur. S. McGrail i E. Kentley, [National Maritime Museum, Greenwich, Archaeological Series No. 10; BAR International Series 276], Oxford 1985, 67 – 85.

- Brusić, Jurišić, Krnčević 2001 Brusić, Z., Jurišić, M. i Ž. Krnčević, *Blago šibenskog podmorja*, Šibenik: Županijski muzej Šibenik, 2001.
- BSP 2000 *Black Sea Pilot, Marmara Denizi, Black Sea and Azovskoye More with Adjacent Coasts of Turkey, Bulgaria, Romania, Ukraine, Russia and Georgia*, Taunton: Hydrographer of the Navy, 2000.¹³
- Buchholz 1958 Buchholz, H. G., "Keftiubarren und Ezrhandel im zweiten vorchristlichen Jahrtausend.", *Praehistorische Zeitschrift* 36 (1958): 1 – 40.
- Buchner 1975 Buchner, G., "Nuovi aspetti e problemi posti dagli scavi di Pithecusa con particolari considerazioni sulle oreficerie di stile orientalizzante antico.", u: *Contribution à l'étude de la société et de la colonisation eubéennes*, ur. E. Lepore, [Cahiers du Centre J. Bérard 2], Napulj 1975, 59 – 86.
- Buchner i Gialanella 1994 Buchner G. i C. Gialanella, *Museo archeologico di Pithecusae, Isola d'Ischia*, Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1994.
- Budić 2018 Budić, F., "Rasprava o podrijetlu proročkih riječi i povijesnom kontekstu osnivanja Fara. ... Parani su prema nekome proročanstvu odaslali naseljenike u Jadran... (Diod. XV, 13, 4).", *VAHD* 111 (2018): 99 – 137.
- Budić 2021 Budić, F., „Grčke opaske o jadranskom pomorskom krajoliku: veliki Rejin zaljev i Kronovo more.“, *ARR* 20 (2021): 89 – 104.
- Budina 1964 Budina, D., "Gërmimet në theatrin antic të Orikut.", *Studime Historike* 1 (1964): 157 – 162.
- Budina 1976 Budina, D., "Oricum – a la lumière des données archeologiques.", u: *Jadranska obala u protohistoriji: kulturni i etnički problemi. Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X. 1972.*, ur. B. Čečuk, N. Majnarić-Pandžić, V. Mirosavljević, M. Suić, Zagreb 1976, 255 - 263.
- Buljević, Ivčević et al. 1994 Buljević, Z., Ivčević, S., Mardešić, J., Višić-Ljubić, E., „Artes minores Salonae Christianae“, u: *Salona Christiana*, ur. E. Marin, Split 1994, 213 – 291.
- Bürchner 1922 Bürcher, L., s. v. „Korkyra.“, u: *PWRE*, Halbband XXII, Band XI, 2, ur. G. Wissowa, W. Kroll, Stuttgart 1922, coll. 1400 – 1416.
- Burgers 1998 Burgers, L. M. G.-J., *Constructing Mesapian Landscapes: Settlement Dynamics, Social Organization and Culture Contact in the Margins of Greco-Roman Italy*, [Dutch monographs on ancient history and archaeology; 18], Amsterdam: Gieben, 1998.

- Burgers 2004 Burgers, G. – J., “Western Greeks in their Regional Setting: Rethinking Early Greek-Indigenous Encounters in Southern Italy.”, *AWE* 3, 3, 2 (2004): 252 – 282.
- Burgers i Crielaard 2016 Burgers, G.-J. i J. P. Crielaard, „The Migrant’s Identity: “Greeks’ and “Natives” at L’Amastuola, Southern Italy.“, u: *Conceptualising early Colonisation*, ur. L. Donnellan, V. Nizzo, G.-J. Burgers, Bruxelles; Rim 2016, 225 - 237.
- Burkert 1992 Burkert, W., *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek culture in the Early Archaic Age*, preveli na engleski jezik W. Burkert i M. E. Pinder, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992.
- Buršić-Matijašić 2007 Buršić-Matijašić, K., *Gradine Istre: povijest prije povijesti*, [Povijest Istre; 6], Pula: Zavičajna naklada Žakan Juri, 2007.
- Buršić-Matijašić 2012 Buršić-Matijašić, K., “Istra na prapovijesnim pomorskim putevima.”, *Histria Antiqua* 21 (2012): 203 – 214.
- Busuladžić 2019 Busuladžić, A., “A contribution to knowledge of Greek and Roman amphorae found or located in Bosnia and Herzegovina.”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 6 (2019): 13 – 127.
- Busuladžić 2020 Busuladžić, A., *Sjaj antičkih Grka. Keramičke posude, slikane vaze, sculpture, oružje, nakit, staklo, numizmatika iz Muzejskih zbirki u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2020.
- Cabanes 2008 Cabanes, P., „Greek colonisation in the Adriatic.“, u: *GCII*, Leiden-Boston 2008, 155–185.
- Caggia 1990 Caggia, P., “Vaste.”, u: *ADM*, Bari 1990, 49 – 56.
- Caldara, Pennetta i Simone 2002 Caldara, M., Pennetta, L i O. Simone, “Holocene Evolution of the Salpi Lagoon (Puglia, Italy).”, *Journal of Coastal Research, Special Issue* 36 (2002): 124 – 133.
- Caldwell 1964 Caldwell, J., “Interaction Spheres in Prehistory.”, u: *Hopewellian Studies*, ur. J. Caldwell i R. Hall, [Illinois State Museum Scientific Papers; 12, 6], Spingfield IL 1964, 134–143.
- Cambi 1980 Cambi, N., “Antička Naroni – urbanistička topografija i kulturni profil grada.”, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka : znanstveni skup*, Metković, 4-7. X. 1977, ur. HAD, Split 1980, 127 – 153.
- Cambi 1989 Cambi, N., “Naroni u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici.”, u: *Međunarodni simpozij: Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u*

- jugoistočnoj Evropi, Sarajevo 6.-7. 10. 1988.*, ur. F. Ibrahimpašić, Sarajevo 1989, 39 – 56.
- Cambi 1993 Cambi, N., “Arheološki pregled na probleme istraživanja, konzervacije, rekonstrukcije i prezentacije ilirskog naselja u Ošanićima.”, *RFFZD* 19 (1993): 37 - 60.
- Cambi 2010a Cambi, N., “Grci i Iliri u međusobnom civilizacijskom dodiru.”, u: *AGH*, Zagreb 2010, 29 – 35.
- Cambi 2010b Cambi, N., “Istočna obala Jadrana i grčka mitologija.”, u: *AGH*, Zagreb 2010, 183 - 186
- Cambi 2017 Cambi, N., “Lik mladića na aversu novca Korkire Melaine. Stilistička pitanja.”, *VAHD* 110/111 (2017): 67 - 76.
- Cameron i Neal 2003 Cameron, R. E. i L. Neal, *A Concise Economic History of the World: From Paleolithic times to the Present*, Oxford: Oxford University Press, 2003.⁵
- Camp II 1979 Camp II, J. McK., “A Drought in the Late Eighth Century B.C.”, *Hesperia* 48, 4 (1979): 397 - 411.
- Camporeale 2004 Camporeale, G., „The Etruscans in the Mediterranean.“, u: *The Etruscans Outside Etruria*, ur. G. Camporeale, Los Angeles 2004, 78 - 101.
- Campus, Leonelli i Lo Schiavo 2010 Campus, F., Leonelli, V. i F. Lo Schiavo, “La transizione culturale dall'età del bronzo all'età del ferro nella Sardegna nuragica in relazione con l'Italia tirrenica.”, *Bollettino di Archeologia Online* 1 (2010): 62 – 76.
- Camuffo et al. 2000 Camuffo, D., Secco, C., Brimblecombe P. i J. Martin-Vide, “Sea storms in the Adriatic Sea and the Western Mediterranean during the last millennium.”, *Climatic Change* 46, 1-2 (2000): 209 - 223.
- Capuis 1993 Capuis, L., *I Veneti: società e cultura di un popolo dell'Italia preromana*, Milano: Longanesi, 1993.
- Carić i Novak 2020 Carić, M. i M. Novak, “Rekonstrukcija prehrane brončanodobnih populacija: razlike kontinentalne i jadranske Hrvatske.”, u: *Arheološka istraživanja u Sisačko-moslavačkoj županiji. Znanstveni skup HAD-a, 05. – 09. listopada 2020* (knjižica sažetaka), ur. S. Škrinjarić, Sisak 2020, 32.
- Carter 2006 Carter, J. C., *Discovering the Greek countryside at Metaponto*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006.
- Carusi 2008 Carusi, C., *Il sale nel mondo greco (VI a.C. – III d.C.). Luoghi di produzione, circolazione commerciale, regimi di sfruttamento nel contesto del Mediterraneo antico*, Bari: Edipuglia, 2008.

- Casevitz 1985 Casevitz, M., *Le vocabulaire de la colonisation en grec ancien: étude lexicologique*, Pariz: Klincksieck, 1985.
- Casevitz 1993 Casevitz, M., „Emporion: emplois classiques et histoire du mot.“, u: *L'emporion*, ur. A. Bresson i R. Rouillard, [Publications du Centre Pierre Paris; 26], Pariz 1993, 9 – 22.
- Casson 1950 Casson, L., “The Isis and Her Voyage.”, *TAPA* 81 (1950): 43 - 56.
- Casson 1971 Casson, Lionel, *Ships and seamanship in the ancient world*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1971.
- Castiglioni 2018 Castiglioni, M. P., “Les Grecs en Adriatique.”, *Cadernos do LEPAARQ* 15, 2 (2018): - 321 – 339.
- Castiglioni i Lamboley 2015 Castiglioni, M. P., i J.-L. Lamboley, “Les Grecs en Adriatique, bilan et perspectives.”, u: *AdriaAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C.*, *Actes du colloque international de Rome (4-6 novembre 2013)*, ur. F. Tassaux, Y. Marion, Bordeaux 2015, 149 - 160.
- Cawkwell 1992 Cawkwell, G. L., “Early Colonisation.”, *CQ* 42, 2 (1992): 289 – 303.
- Çeka 1995 Çeka, N., “Corinto e l’Occidente: L’area dell’odierna Albania.”, u: *CO*, Taranto 1995, 453 – 456.
- Celestino-Pérez 2009 Celestino-Pérez, S., “Precolonization and Colonization in the Interior of Tartessos.”, u: *CEAI*, Chicago 2009, 229 - 251.
- Cerchiai 2017 Cerchiai, L., “Urban Civilization.”, u: *Etruscology*, vol. 1, ur. A. Naso, Boston, Berlin 2017, 617 - 644.
- Cermeño et al. 2015 Cermeño, P., Quílez-Badia, G., Ospina-Alvarez, A., SainzTrápaga, S., Boustany, A. M., Seitz, A. C., Tudela, S. I B. A. Block, “Electronic Tagging of Atlantic Bluefin Tuna (*Thunnus thynnus*, L.) Reveals Habitat Use and Behaviors in the Mediterranean Sea.”, *PLOS ONE* (2015): 1 – 34.
- Chamorro 1987 Chamorro, J. G., “Survey of Archaeological Research on Tartessos.”, *AJA* 91 (1987): 197 – 232.
- Chapman, Shiel i Batović 1996 Chapman, J., Shiel, R. i Š. Batović, *The changing face of Dalmatia, archaeological and ecological studies in a Mediteranean landscape*, [Reports of the Reasearch Committee of the Society of Antiquaries of London; 54], London: The Society of Antiquaries of London; Leicester University Press, 1996.
- Charalambidou 2017 Charalambidou, X., “Viewing Euboea in relation to its colonies and relevant sites in northern Greece and Italy.”, u: *Regional*

- stories towards a new perception of the early Greek world. *Acts of an International symposium in honour of Professor Jan Bouzek: Volos 18-21 June 2015*, ur. A. Mazarakis Ainian, A. Alexandridou & X. Charalambidou, Volos: University of Thessaly Press, 2017, 85 – 126.
- Cheedle 1994 Cheedle, H., *The Concise Competent Crew Guide*, London: David & Charles, 1994.
- Clarke 1978 Clarke, D., *Analytical Archaeology*, London: Methuen, 1978.²
- Coates and Morrison 1993 Coates J. i J. Morrison, “The sea trials of the reconstructed Athenian trireme Olympias: a reply to Lucien Basch.”, *MM* 79 (1993): 131 – 141.
- Coldstream 1968 Coldstream, J. N., *Greek geometric pottery: a survey of ten local styles and their chronology*, London: Methuen, 1968.
- Coldstream 1979 Coldstream, J. N., “Geometric skyphoi in Cyprus.”, *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* (1979): 255 – 269.
- Coldstream 1983 Coldstream, J.N., “Gift Exchange in the Eighth Century BC.”, u: *The Greek Renaissance of the Eighth Century BC. Tradition and Innovation*, ur. R. Hägg, [Proceedings of the 2nd international Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1–5 June 1981], Stockholm 1983, 201 – 206.
- Coldstream 1993 Coldstream, J. N., “Mixed Marriages at the Frontiers of the Early Greek World.”, *OJA* 12, 1 (1993): 89 – 108.
- Coldstream 1994 Coldstream, J. N., “Prospectors and Pioneers: Pithekoussai, Kyne and Central Italy.”, u: *AGC*, Oxford 1994, 47 – 59.
- Coldstream 2003 Coldstream, J. N., *Geometric Greece: 900 – 700 BC*, London-New York: Routledge, 2003.²
- Colivicchi 2004 Colivicchi, F., “L’altro vino. Vino, cultura e identità nella Puglia e Basilicata anelleniche.”, *Siris* 5 (2004): 23 – 68.
- Colonna 1974 Colonna, G., “I Greci di Adria.”, *RSA* 4 (1974): 1 – 21.
- Colonna 1993a Colonna, G., “Il santuario di Cupra fra Etruschi, Greci, Umbri, e Picenti.”, u: *Cupra Marittima e il suo territorio in età antica*, ur. G. Paci, [Atti del Convegno di Studi (Cupra Marittima, 3 maggio 1992 = Picus Suppl. 2], Tivoli-Macerata 1993, 3 – 31.
- Colonna 1993b Colonna, G., “La società spinetica e gli altri *ethne*.”, u: *Spina. Storia di una città tra Greci ed Etruschi*, ur. F. Berti i P. G. Guzzo, Ferrara 1993, 131 – 143.
- Comaroff i Comaroff 1997 Comaroff, J. L. i J. Comaroff, *Of Revelation and Revolution, Volume 2. The Dialectics of Modernity on a South African Frontier*, Chicago: University of Chicago Press, 1997.

- Constantakopoulou 2007 Constantakopoulou, C., *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World*, Oxford, New York: Oxford University Press, 2007.
- Cook 1959 Cook, R.M., “Die Bedeutung der bemalten Keramik für den griechischen Handel.”, *JdI* 74 (1959): 114 – 123.
- Coppola 2002 Coppola, A., “I nomi dell'Adriatico.”, u: *I Greci in Adriatico 1: Atti del Convegno (Urbino 21-24 ottobre 1999)*, ur. L. Braccesi, M. Luni, [Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente; 15], Rim 2002, 101 – 106.
- Cornell 1995 Cornell, T. J., *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000 to 264 B. C.)*, London: Routledge, 1995.
- Cornell 1995 Cornell, T., *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars, c. 1000-263 BC*, London: Routledge, 1995.
- Corvisier i Suder 2000 Corvisier J.-N. i W. Suder, *La population de l'Antiquité classique*, Paris: Puf, 2000.
- Counillon 2006 Counillon, P., “Le Périple du Pseudo-Scylax et l’Adriatique.”, u: *LRAA*, Bordeaux-Zadar 2006, 19 - 29.
- Cowan 2005 Cowan, R., “Network Models of Innovation and Knowledge Diffusion.”, u: *Clusters, networks, and innovation*, ur. S. Breschi i F. Malerba, Oxford 2005, 29 – 49.
- Crielaard 2000 Crielaard, J. P., “Honour and Valour as Discourse for Early Greek Colonialism (8th – 7th centuries BC).”, u: *Akten des Symposions Die Ägäis und das westliche Mittelmeer: Beziehungen und Wechselwirkungen, 8. bis 5. Jh. v. Chr.: Wien, 24. bis 27. März 1999*, ur. F. Krinzinger, Beč 2000, 499 – 506.
- Crudo 2018 Crudo, M., “Greek Migrations along the Ionian Coast (Southern Italy).”, *EX NOVO Journal of Archaeology* 3 (2018): 23 – 44.
- Crumley 1995 Crumley, C., “Heterarchy and the Analysis of Complex Societies.”, u: *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies*, R. M. Ehrenreich, C. L. Crumley i J. E. Levy, [Archaeological Papers of the American Anthropological Association; 6], Washington D. C. 1995, 1 – 5.
- Culican 1970 Culican, W., “Almuñécar, Assur and Phoenician penetration of the western Mediterranean.”, *Levant* 2 (1970): 28 – 36.
- Curtin 1984 Curtin, P. D., *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

- Cusick 1998 Cusick, J. G., "Introduction.", u: *Studies in Culture Contact: interaction, culture change, and archaeology*, ur. J. G. Cusick, Carbondale 1998, 1 – 20.
- Cwaliński 2015 Cwaliński, M., "The influx of amber to the circum-Adriatic areas during the Bronze Age. Proposition of an interpretative model.", *Fontes Archaeologici Posnanienses* 50, 2 (2015): 183 – 199.
- Čače 1979 Čače, S., "Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika.", *RFFZD* 18, 8 ([1978] 1979): 43 – 125.
- Čače 1984 Čače, S., „Truentum Liburnorum.“, *RFFZD* 23, 10 (1984): 7 – 16.
- Čače 1985 Čače, S., *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, doktorska disertacija, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 1985.
- Čače 1993/1994 Čače, S., „Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. stoljeću pr. Kr.“, *RFFZD* 33, 20 (1993/1994): 33 - 54.
- Čače 1997 Čače, S., "Pisani izvori za povijest Hvara u antici/ Ancient written sources on the history of Hvar.", u: *Arheološka baština otoka Hvara, Hrvatska - Projekt Jadranski otoci: Veze, trgovina i kolonizacija 6000 pr. Kr. - 600 god*, sv. 1, [BAR International Series; 600], Oxford 1997, 217- 224.
- Čače 2002a Čače, S., „Corcira e la tradizione greca dell’espansione dei Liburni nell’Adriatico orientale.“, u: *GU*, Split 2002, 83 – 100.
- Čače 2002b Čače, S., "O ranijim grčkim imenima mjesta na istočnom Jadranu.", *FOC* 11 (2002): 53 – 76.
- Čače 2006a Čače, S., "Naseljenost otoka Pašmana u prapovijesti i antici.", u: *Toponimija otoka Pašmana*, ur. V. Skračić, [Biblioteka Onomastica Adriatica; 1], Zadar 2006, 31 – 48.
- Čače 2006b Čače, S., "South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization.", u: *LRAA*, Bordeaux-Zadar 2006, 65 – 80.
- Čače 2007 Čače, S., "Prilog poznavanju naseljenosti otoka Ugljana u prapovijesti i antici.", u: *Toponimija otoka Ugljana*, ur. V. Skračić, [Biblioteka Onomastica Adriatica; 2], Zadar 2007, 47 – 56.
- Čače 2010 Čače, S., "Discripti in decurias (Plin. Nat. hist. 3, 142-143) - uređenje osvojenih područja pod Augustom.", u: *Scripta Branimiro Gabričević dicata (Zbornik u čast Branimira Gabričevića)*, ur. J. Dukić, A. Milošević i Ž. Rapanić, Trilj 2010, 57 – 81.

- Čače i Kuntić-Makvić 2010 Čače, S. i B. Kuntić-Makvić, „Pregled povijesti jadranskih Grka.“, u: *AGH*, Zagreb 2010, 63 - 71.
- Čargo 2013 Čargo, B., *Issa: a historical and archaeological guide*, Split: Arheološki muzej u Splitu, 2013.
- Čargo 2021a Čargo, B., “Urbanizam i arhitektura helenističke Ise.”, u: *Vis-à-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa. Katalog izložbe u povodu 200. Obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu*, ur. S. Ivčević, Split 2021, 68 - 73
- Čargo 2021b Čargo, B., “Pregled isejskog gospodarstva.”, u: *Vis-à-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa. Katalog izložbe u povodu 200. Obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu*, ur. S. Ivčević, Split 2021, 74 - 103.
- Čelhar 2012/2013 Čelhar, M., “Gradina Vrčevo-Gorica.”, *Diadora* 26/27 (2012/2013): 225 – 241.
- Čelhar i Borzić 2016 Čelhar, M. i I. Borzić, “Gradina u Zemunik Donjem – nalazi željeznog i rimskog doba”, u: *Zemunik u prostoru i vremenu*, ur. J. Faračić, Z. Dundović, Zadar 2016, 69 – 117.
- Čelhar i Vujević 2013 Čelhar, M. i D. Vujević, “Prilog poznavanju metaluške djelatnosti Liburna.”, *Arhcaeologia Adriatica* 7 (2013): 113 – 132.
- Čondić i Vuković 2017 Čondić, N. i M. Vuković, *U temeljima grada: Iz arheoloških slojeva liburnskog Zadra/ In the city's foundations, The Archaeological Layers of the Liburnian Zadar*, [Katalozi i monografije: Arheološki muzej Zadar, 27], Zadar: Arheološki muzej Zadar, 2017.
- Čoralić i Novosel 2014 Čoralić, L. i F. Novosel, “Lošinjanin Petar Vicko Petrina (1750. – 1829.), zapovjednik mletačkih ratnih brodova koncem 18. stoljeća.” *Povijesni prilozi* 46 (2014): 257–286.
- Čović 1983 Čović, B., “Importations of bronze vessels in the Western Balkans (7th to 5th Century).”, u: *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, ur. Istituto per la Storia e l'Archeologia della Magna Grecia, Taranto 1983, 147 – 154.
- Čović 1984 Čović, B., “Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini - stanje i problemi istraživanja.”, *Godišnjak: Centar za balkanološka ispitivanja* 22, 20 (1984): 111 - 144.
- Čović 1987a Čović, B., “Grupa Donja Dolina-Sanski most.”, u: *PJZ V*, Sarajevo 1987, 232 - 286.
- Čović 1987b Čović, B., “Srednjodalmatinska grupa.”, u: *PJZ V*, Sarajevo 1987, 442 - 480.

- Čović 1987c Čović, B., "Srednjobosanska grupa.", u: *PJZ V*, Sarajevo 1987, 481 - 528.
- Čović 1987d Čović, B., "Glasinačka kultura.", u: *PJZ V*, Sarajevo 1987, 575 - 643.
- Čučković 2015 Čučković, Z., "Exploring Intervisibility Networks: A Case Study From Bronze and Iron Age Istria (Croatia and Slovenia).", u: *CAA 2014 - 21st century Archaeology: concepts, methods and tools. Proceedings of the 42nd Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. Paris, April 2014*, ur. F. Giligny, F. Djindjian, L. Costa, P. Moscati, S. Robert, Oxford 2015, 469 – 478.
- Čučković 2017 Čučković, Z., "Claiming the sea: Bronze Age fortified sites of the north-eastern Adriatic Sea (Cres and Lošinj islands, Croatia).", *World Archaeology* 49, 4 (2017): 526 – 546.
- Čuka et al. 2012 Čuka, A., Graovac Matassi, V i N. Lončar, "Historijsko-geografske promjene u društveno-gospodarskom vrjednovanju ruralnih prostora Ravnih Kotara – Primjer Nadinskog područja (Hrvatska).", *Annals for Istrian and Mediterranean Studies. Series Historia et Sociologia* 22 (2012): 157 - 170.
- Čurović et al. 2015 Čurović, Ž., Cvejić, J., Mlakar, A., Čurović, M., Berberović, M., Jović, M., Lješnjak, M. i D. Džudović, *Mapiranje i tipologija predjela Crne Gore: izdvojeni osnovni tipovi predjela i područja karaktera predjela*, Podgorica: Republički zavod za urbanizam i projektovanje, 2015.
- Ćorić et al. 2013 Ćorić, R., Bogunović, M., Husnjak, S., Vego, D., Ivanković, S., Pehar, J., Pavličević, J., Šaravanja, P., Sefo, E. Lasić, V., Ivanković, P., Kajić, N., Jurković, M. Ćurković, *Višenamjensko vrednovanje zemljišta u Federaciji Bosne i Hercegovine*, Mostar: Agronomski i Prehrambeno-tehnološki fakultet u Mostaru, 2013.
- Ćus-Rukonić 1982 Ćus-Rukonić, J., „Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja.“, *Zbornik Hrvatskog arheološkog društva: Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju (znanstveni skup, Mali Lošinj, 11. – 13. listopada 1979.)*, sv.7, Zagreb 1982, 9 – 19.
- D’Agostino 1990 D’Agostino, B., „Campania, S. Etruria, and the Aegean.“, u: *GCNP*, Canberra-Oxford 1990, 73 - 85.
- D’Agostino 2006 D’Agostino, B., "The First Greeks in Italy.", u: *GCI*, Leiden-Boston 2006, 201 – 238.

- D'Andria 1979 D'Andria, F., "Salento arcaico: la nuova documentazione archeologica.", u: *Salento Arcaico: Atti del Colloquio internazionale, Lecce, 5- 8 aprile 1979*, [Quaderni dell'Istituto di Archeologia e Storia Antica 1], Galatina 1979, 15 – 28.
- D'Andria 1983 D'Andria, F., "Greci ed indigeni in Iapigia.", u: *Modes de contacts et processus de transformation dans les sociétés anciennes: Actes du colloque de Cortone (24 - 30 mai 1981)*, ur. G. Nenci, [Collection de l'École Française de Rome; 67], Pisa 1983, 287 - 297.
- D'Andria 1984 D'Andria, F., "Il Salento nell'VIII e VII sec. a.C.: nuovi dati archeologici.", *ASAtene* 60 [Atti del Convegno Internazionale: *Grecia, Italia, Sicilia nell'VIII e VII sec. a.C., Atene 1979*] (1982): 101 – 116.
- D'Andria 1985 D'Andria, F., "Documenti del commercio arcaico tra Ionio e Adriatico.", u: *Magna Grecia, Epiro e Macedonia: Atti del XXIV Convegno Internazionale di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 5 - 10 Ottobre 1984*, ur. A. Stazio, Taranto 1985, 321 - 377.
- D'Andria 1988 D'Andria, F., "Messapi e Peuceti.", u: *Italia omnium terrarum alumna: La civiltà dei Veneti, Reti, Liguri, Celti, Piceni, Umbri, Latini, Campani e Iapigi (Antica madre)*, ur. A. M. Chieco Bianchi, G. Pugliese Carratelli, Milano 1988, 653 - 715.
- D'Andria 1990 D'Andria, F., "Greek Influence in the Adriatic: Fifty Years after Beaumont.", u: *GCNP*, Canberra-Oxford 1990, 281 - 290.
- D'Andria 1991 D'Andria, F., "Insediamenti e territorio: l'età storica.", u: *I Messapi: Atti del XXX Convegno Internazionale di Studi sulla Magna Grecia, Taranto - Lecce, 4 - 9 ottobre 1990*, ur. F. D'Andria, , Taranto 1990, 393–478.
- D'Andria 1995 D'Andria, F., "Corinto e l'Occidente: la costa adriatica.", u: *CO*, Taranto 1995, 457 – 508.
- D'Andria 1996 D'Andria, F., "La casa in Messapia.", u: *Ricerche sulla casa in Magna Grecia e in Sicilia*, ur. F. D'Andria i K. Mannino, Galatina 1996, 403 – 438.
- D'Andria 2002 D'Andria, F., "L'Adriatico. I rapporti tra le due sponde: Stato della questione.", u: *La Sicilia dei due Dionisi: Atti della settimana di studio, Agrigento, 24–28 febbraio 1999*, ur. N. Bonacasa, [Progetto Akragas; 2], Rim 2002, 117 – 137.
- D'Ercole 2002 D'Ercole, M. C., *Importuosa Italiae Litora. Paysage et échanges dans l'Adriatique méridionale à l'époque archaïque*, Napulj: Centre Jean Bérard, 2002.

- D'Ercole 2006 D'Ercole, M. C., „Itinerari e scambi nell'Adriatico preromano (VIII – V sec. a. C.“, u: *LRAA*, Bordeaux-Zadar 2006, 91 - 106.
- D'Ercole 2011 D'Ercole, M. C., “Sharing New Worlds: Mixed Identities around the Adriatic Sixth to Fourth Centuries B. C. E. ”, u: *Cultural Identity in the Ancient Mediterranean*, ur. E. S. Gruen, Los Angeles 2011, 428 – 453
- D'Ercole 2012a D'Ercole, M. C., *Histoires méditerranéennes: Aspects de la colonisation grecque de l'Occident à la mer Noire (VIIIe-IVe siècles avant J-C)*, Arles: Éditions Errance, 2012.
- D'Ercole 2012b D'Ercole, M. C., “Les Grecs en Italie méridionale.”, u: *Les diasporas grecques du Détroit de Gibraltar à l'Indus: (VIIIe s. av. J.-C. à la fin du IIIe s. av. J.-C.)*, ur. S. Bouffier, Paris 2012, 21 – 52.
- D'Ercole 2017 D'Ercole, M. C., „Economy and trade.“, u: *Etruscology*, vol. 1, ur. A. Naso, Boston, Berlin 2017, 143 - 163.
- Daannaa 1994 Daannaa, H. S., “The Acephalous Society And The Indirect Rule System in Africa.”, *Journal of Legal Pluralism And Unofficial Law* 34 (1994): 61 – 85.
- Dakaris 1967 Σωήριος Δακάρης, „Ανασκαφή του ιερού της Δωδώνης υπό Σωτηρίου.“, *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (1967): 33 – 54.
- Dakaris et al. 2013 Σωήριος Δακάρης, Ιουλίας Βοκοτοπούλου και Α. Φ. Χριστίδης, *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης. Των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη*, vol. 2, Αθήνα 2013.
- Dalby 1996 Dalby, A., *Siren feasts: a history of food and gastronomy in Greece*, London; New York: Routledge, 1996.
- De Angelis 1994 De Angelis, F., “The Foundation of Selinus: overpopulation or opportunities?”, u: *The archaeology of Greek colonisation: essays dedicated to Sir John Boardman*, ur. G. R. Tsetschladze i F. De Angelis, Oxford 1994, 87 – 110.
- De Angelis 2002 De Angelis, F., “Trade and Agriculture in Megara Hyblaia.”, *OJA* 21, 3 (2002): 299 – 310.
- De Angelis 2003a De Angelis, F., “Equations of Culture: The Meeting of Natives and Greeks in Sicily (ca. 750 – 450 BC).”, *AWE* 2 (2003): 19 – 50.
- De Angelis 2003b De Angelis, F., *Megara Hyblaia and Selinous: the development of two Greek city-states in archaic Sicily*, [Oxford University School of Archaeology Monograph; 57], Oxford: Oxford University School of Archaeology, 2003.

- De Angelis 2013 De Angelis, F., "Approaches to the movement of ancient phenomena through time and space." u: *Regionalism and globalism in antiquity: exploring their limits*, ur. F. De Angelis, Leuven 2013, 1 – 14.
- De Angelis 2016 De Angelis, F., *Archaic and Classical Sicily: A Social and Economic History*, Oxford: Oxford University Press, 2016.
- De Fidio 1995 De Fidio, P., "Corinto e l'Occidente tra VIII e VI secolo A. C.", u: *CO*, Taranto 1995, 47 - 141.
- De Juliis 1977 De Juliis, E. M., *La ceramica geometrica della Daunia*, [Studi e materiali di Etruscologia e Antichità Italiche, 16], Firenze: G.C. Sansoni, 1977.
- De Juliis 1978 De Juliis, E. M., "Centri di produzione ed aree di diffusione commerciale della ceramica dunia di stile geometrico." *ASP* 31 (1978): 3 – 23.
- De Juliis 1988 De Juliis, E., "L'origine delle genti japijie e la civiltà dei Dauni.", u: *Italia omnium terrarum alumna: La civiltà dei Veneti, Reti, Liguri, Celti, Piceni, Umbri, Latini, Campani e Iapigi (Antica madre)*, ur. A. M. Chieco Bianchi, G. Pugliese Carratelli, Milano 1988, 593 - 652.
- De Polignac 1995 De Polignac, F., *Cults, Territory, and the Origins of the Greek City-state*, prijevod na engleski jezik J. Lloyd, Chicago, London: The University of Chicago Press, 1995.
- De Simone 1983 De Simone, C., "L'influenza linguistica greca nell'Italia antica: problem generali.", u: *Modes de contacts et processus de transformation dans les sociétés anciennes. Actes du colloque de Cortone (24-30 mai 1981)*, ur. G. Nenci, [Publications de l'École française de Rome; 67], Rim 1983, 755 – 784.
- De Souza 1998 De Souza, P., "TOWARDS THALASSOCRACY? Archaic Greek naval developments.", u: *Archaic Greece: new approaches and new evidence*, ur. N. R. E. Fisher i H. van Wees, London 1998, 271 - 294.
- De Ste. Croix 1972 De Ste. Croix, G. E. M., *The Origins of the Peloponnesian war*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1972.
- Deamos 2009 Deamos, M. B., "Phoenicians in Tartessos.", u: *CEAI*, Chicago 2009, 193- 228.
- Dehl-von Kaenel 1995 Dehl-von Kaenel, C., "Le importazioni corinzie nel santuario della Malophoros di Selinunte e le strutture della distribuzione della ceramica corinzia in Sicilia e in Magna Grecia.", u: *CO*, Taranto 1995, 355 - 366.

- Delano Smith 1979 Delano Smith, *Western Mediterranean Europe: A Historical Geography of Italy, Spain, and Southern France Since the Neolithic*, London: Academic Press, 1979.
- Della Casa, Bass et al. 2009 Della Casa, P., Bass, B., Katunarić, T., Kirigin, B. i D. Radić, “An Overview of Prehistoric and Early Historic Settlement, Topography, and Maritime Connections on Lastovo Island, Croatia.”, u: *A Connecting Sea: Maritime Interaction in Adriatic Prehistory*, ur. S. Forenbaher, [BAR International Series 2037], Oxford 2009, 113 - 136.
- Demetriou 2012 Demetriou, D., *Negotiating identity in the ancient Mediterranean: the archaic and classical Greek multiethnic emporia*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Dening 1980 Dening, G., *Islands and Beaches: Discourse on a Silent Land: Marquesas, 1774 – 1880*, Honolulu: The University Press of Hawaii, 1980.
- Denti 2009 Denti M., „Nouvelles perspectives à l'Incoronata. Les phases œnôtres du VIIIe et une zone artisanale gréco-indigène du VIIe siècle avant J.-C.“, *MEFRA* 122, 1 (2009): 350 – 357.
- D'Ercole 2007 D'Ercole, M. C., “Figures hybrides de l'identité: le cas de l'Adriatique préromaine (VIe e -IVe e siècles av. J.-C.)”, u: *Identités ethniques dans le monde Grec Antique: Actes du Colloque international de Toulouse organisé par le CRATA 9 - 11 mars 2006*, ur. J.-M. Luce, [Pallas; 73], Toulouse 2007, 158 – 179.
- Descœudres 2006 Descœudres, J.-P., “Euboean pottery overseas (10th to 7th cent. BC).”, *Mediterranean Archaeology* 19/20 [Proceedings of the 25th Anniversary Symposium of the Australian Archaeological Institute at Athens (Athens 10 –12 October, 2005)] (2006): 3 – 24.
- Descœudres 2008 Descœudres, J.-P., “Central Greece and the Greek Colonisation Movement.”, u: *GCII*, Leiden-Boston 2008, 289 - 382.
- Descœudres i Kearsley 1983 Descœudres J.-P. i R. Kearsely, “Greek pottery at Veii: another look.”, *ABSA* 78 (1983): 9 – 53.
- Descœudres i Robinson 1993 Descœudres J.-P. i E. Robinson, *La “Chiusa” alla masseria del Fano*, Lecce: Martano Editore, 1993.
- Devereux 1964 Devereux, G., „The Enetian Horses Of Hippolytos (Euripides, Hippolytos, 231,1131).“, *L'Antiquité Classique* 33, 2 (1964): 375 - 383.

- DeVries 2003 DeVries, K., "Eight-Century Corinthian Pottery: Evidence for the Dates of Greek Settlement in the West.", u: *Corinth, Vol. 20, The Centenary: 1896 – 1996*, ur. C. K. Williams, N. Bookidis, Princeton 2003, 141 – 156.
- Di Filippo Balestrazzi 2007 Di Filippo Balestrazzi, E., "Ritrovamento dei *kouroi* a Osimo. I dati negati.", u: *I greci in Adriatico nell'età dei Kouroi. Atti del convegno internazionale organizzato dal Comune di Osimo (Osimo - Urbino, 30 giugno - 2 luglio 2001)*, ur. M. Luni, [Quaderni di archeologia nelle Marche; 13], Urbino 2007, 73 - 102.
- Diamond 1997 Diamond, J., *Guns, germs, and steel: the fates of human societies*, New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- Dickinson 2006 Dickinson, O. T. P. K., *The Aegean from Bronze Age to Iron Age: Continuity and Change between the Twelfth and Eighth Centuries BC*, London: Routledge, 2006.
- Dietler 1989 Dietler, M., "Greeks, Etruscans, and thirsty barbarians: Early Iron Age interaction in the Rhône Basin of France.", u: *Centre and periphery: comparative studies in archaeology*, ur. T. C. Champion, London, Boston 1989, 127 - 141.
- Dietler 2005a Dietler, M., *Consumption and Colonial Encounters in the Rhône Basin of France: A Study of Early Iron Age Political Economy*, [Monographies d'archéologie méditerranéenne; 21], Lattes: UMR 5140 du CNRS "Archéologie des Sociétés Méditerranéennes - Milieux, Territoires, Civilisations"; Édition de l'Association pour le Développement de l'Archéologie en Languedoc-Roussillon, 2005.
- Dietler 2005b Dietler M., "The Archaeology of Colonization and the Colonization of Archaeology: Theoretical Challenges from an Ancient Mediterranean Colonial Encounter.", u: *The Archaeology of Colonial Encounters: Comparative Perspectives*, ur. G. J. Stein, Santa Fe 2005, 33 – 68.
- Dietler 2009 Dietler, M., "Colonial Encounters in Iberia and the Western Mediterranean: An Exploratory Framework.", u: *CEAI*, Chicago 2009, 3 – 48.
- Dietler 2010 Dietler, M., *Archaeologies of Colonialism: Consumption, Entanglement, and Violence in Ancient Mediterranean France*, Berkley: University of California Press, 2010.
- Dietler i López-Ruiz 2009 Dietler, M. i C. López-Ruiz, "Colonial Encounters in Ancient Iberia.", u: *CEAI*, Chicago 2009, 299 - 312.

- Djuknić i Jovanović 1966 Djuknić, M. i B. Jovanović, *Illyrian Princely Necropolis at Atenica*, Čačak: National Museum Čačak, 1966.
- Docter et al. 2008 Docter, R. F., Chelbi, F., Maraoui Telmini, A., Nijboer, A. J., Van der Plicht, J., Van Neer, W., Mansel, K. i S. Garasallah, „New radiocarbon dates from Carthage: bridging the gap between history and archaeology.“, u: *Beyond the homeland: markers in Phoenician chronology*, ur. C. Sagona, [Ancient Near Eastern studies, Supplement 28], Leuven 2008, 379 – 422.
- Dokoza 2003 Dokoza, S., „Iz gospodarske i društvene povijesti Blata do XVIII. st. .“, u: *Blato do kraja 18. stoljeća: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Blatu u kolovozu 2005. Godine*, ur. T. Šeparović, Blato 2003 117 - 138.
- Domergue 2008 Domergue, C., *Les mines antiques. La production des métaux à l'époque grecque et romaine*, Paris: Picard, 2008.
- Domínguez 1988 Domínguez, A. J., “El comercio cnidio en el Mediterráneo y la fundación de Lipara.”, u: *Navies and commerce of the Greeks, the Carthaginians and the Etruscans in the Tyrrhenian Sea: Proceedings of the European symposium held at Ravello, January 1987*, ur. T. Hackens, Strasbourg 1988, 84 – 100.
- Domínguez 1999 Domínguez, J. A., “Hellenisation in Iberia? The Reception of Greek Products and Influences by the Iberians.“, u: *AGWE*, Leiden, Boston 1999, 301 – 329.
- Domínguez 2002 Domínguez, J. A., “Greeks in Iberia: Colonialism without Colonization”, u: *The Archaeology of Colonialism*, ur. C. L. Lyons i J. K. Papadopoulos, Los Angeles 2002, 65 – 95.
- Domínguez 2006 Domínguez, A. J., “Greeks in Sicily.”, u: *GCI*, Leiden-Boston 2006, 253 - 357.
- Domínguez 2013 Domínguez, A. J., “Greeks and non-Greeks in the City of Emporion and the Construction of Their Different Identities.”, *Electrum* 20 (2013): 23 - 36.
- Donnellan 2016 Donnellan, L., „A networked view on “Eubean” colonisation.“, u: *Conceptualising early Colonisation*, ur. L. Donnellan, V. Nizzo, G.-J. Burgers, Bruxelles-Roma 2016, 149 - 166.
- Dougherty 1993 Dougherty, C., *The Poetics of Colonization: From City to Text in Archaic Greece*, Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Dragičević 2016 Dragičević, I., “Daorski novac i prilog poznavanju optjecaja novca na daorskom području.”, *VAHD* 109 (2016): 107 – 128.

- Drake 2012 Drake, B. L., "The Influence of Climatic Change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages.", *JAS* 39, 6 (2012): 1862 - 1870.
- Dufková i Pečirka 1970 Dufková, M. i J. Pečirka, "Excavations of Farms and Farmhouses in the Chora of Chersonesus in the Crimea.", *Eirene* 8 (1970): 123 – 174.
- Dugački 2005 Dugački, V., "Akcija dr. Rudolfa Battare u Ninu god. 1902., prvi sustavni pokušaj borbe protiv malarije u Hrvatskoj.", *Medica Jadertina* 35, suppl.1 – 2 (2005): 33 – 40.
- Dukat i Rac 2005 Dukat, Z. i K. Rac, prijevod, u: *Grčke tragedije*, ur. Z. Dukat, Zagreb 2005.
- Dular 1982 Dular, J., *Halštatska keramika v Sloveniji: prispevek k proučevanju halštatske grobne keramike in lončarstva na Dolenjskem*, Ljubljana: Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, 1982.
- Dunbabin 1948 Dunbabin, T. J., *The western Greeks: the history of Sicily and South Italy from the foundation of the Greek colonies to 480 B.C.*, Oxford: Oxford University Press, 1948.
- Duncan-Jones 1982 Duncan-Jones, R., *The economy of the Roman Empire: quantitative studies*, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1982.²
- Džino 2006 Džino, D., "Delmati, vino i formiranje etničkog identiteta u predrimskom Iliriku.", *VAPD* 99 (2006): 71 – 80.
- Džino 2010 Džino, D., *Illyricum in Roman Politics 229 BC – AD 68*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Džino 2012 Džino, D., „Contesting Identities of Pre-Roman Illyricum.“, *AWE* 11 (2012): 69 - 95.
- Džino 2014 Džino, D., „Illyrians in Ancient Ethnographic Discourse.“, *Dialogues d'histoire ancienne* 40 (2014): 45 – 65.
- Džino i Domić-Kunić 2013 Džino, D. i A. Domić-Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku: povijesni antinarativ*, [Biblioteka Lucius; 9], Zagreb: Školska knjiga, 2013.
- Đokić et al. 2011 Đokić, D., Popović, R., Duletić, P. i S. Jerkov, *Crna Gora moja postojbina*, Podgorica: Centar za iseljenike Crne Gore, 2011.
- Earle 1998 Earle, P., *Sailors: English Merchant Seaman 1650 – 1775*, London: Methuen, 1998.
- Epstein 1994 Epstein, S. R., "Regional fairs, institutional innovation, and economic growth in late medieval Europe.", *Economic History Review* 47, 3 (1994): 459 – 482.

- Eshel et al. 2019 Eshel, T., Erel, Y., Yahalom-Mack, N., Tirosh, O. i A. Gilboa, "Lead isotopes in silver reveal earliest Phoenician quest for metals in the west Mediterranean.", *PNAS* 116, 13 (2019): 6007 – 6012.
- Espelosín 2009 Espelosín, J. G., "Iberia in the Greek Geographical Imagination.", u: *CEAI*, Chicago 2009, 281 - 298.
- Faber 1966 Faber, A., "Prilog topografiji ilirsko-rimskog Epidaura s posebnim obzirom na nova istraživanja.", *OA* 6, 1 (1966): 25 – 38.
- Faber 1983 Faber, A., "Bedemi Epetiona - Stobreč kod Splita.", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 1 (1983): 17 - 37.
- Fairbank 2018 Fairbank, K. R., *A Dividing Sea: The Adriatic World from the Fourth to the First Centuries BC*, doktorska disertacija, Providence, RI: Brown University, 2018.
- Faričić 2004 Faričić, J., "Koliki je indeks razvedenosti obalne crte Hrvatske?", *Geografija.hr* (<https://www.geografija.hr/>), objavljeno 15.10.2004.
- Fenton 1993 Fenton, P. C., „The navigator as natural historian.“, *MM* 79, 1 (1993): 44 – 57.
- Ferguson i Whitehead 1992 Ferguson R. B. i N. L. Whitehead, "The violent edge of empire.", u: *War in the Tribal Zone: Expanding States and Indigenous Warfare*, ur. R. B. Ferguson i N. L. Whitehead, Santa Fe 1992, 1 - 30.
- Fernández Götz i Ruiz Zapatero 2011 Fernández Götz, M. A. i G. Ruiz Zapatero, "Hacia una Arqueología de la Etnicidad.", *Trabajos de prehistoria* 68, 2 (2011): 219 - 236.
- Fernández Jurado 1984 Fernández Jurado, J., *La presencia griega arcaica en Huelva*, [Monografías arqueológicas. Colección Excavaciones en Huelva; I], Huelva: Excma. Diputación Provincial de Huelva, Servicio de Arqueología, 1984.
- Fernández Jurado 2000 Fernández Jurado, J., "Tartessos: la memoria contada.", u: *Fenicios e indígenas en el Mediterráneo y occidente. Modelos de interacción: actas de los Encuentros de Primavera de la Universidad de Cádiz en El Puerto de Santa María*. 1998, ur. D. Ruiz Mata, Cádiz 2000, 99 – 106.
- Figueira 1981 Figueira, T. J., *Aegina: Society and Politics*, New York: Arno Press, 1981.
- Figueira 1984 Figueira, T. J., "The Lipari Islanders and their System of Communal Property.", *Classical Antiquity* 3, 2 (1984): 199 – 206.

- Figueira 2008 Figueira, T., "Colonisation in the Classical Period.", u: *GCII*, Leiden-Boston 2008, 427 – 524.
- Finley 1985 Finley, M., *Ancient History: Evidence and Models*, London: Chatto & Windus, 1985.
- Finley 2002 Finley, M., *The World of Odysseus*, uvod B. Knox, New York: New York Review Books, 2002.⁵
- Fischer-Hansen 1996 Fischer-Hansen, T., "The Earliest Town-Planning of the Western Greek Colonies, with Special Regard to Sicily.", u: *Introduction to an Inventory of Poleis: Symposium August, 23–26, 1995*, ur. M. H. Hansen, [Acts of the Copenhagen Polis Centre; 3], Copenhagen 1996, 317 – 373.
- Fisher-Hansen 1996 Fisher-Hansen, T., „The Earliest Town-planning of the Western Greek Colonies, with Special Regard to Sicily.” u: *Introduction to an Inventory of Poleis*, ur. M. H. Hansen, [Acts of the Copenhagen Polis Centre; 3], Copenhagen 1996, 317- 373.
- Fisković 1976 Fisković, I., "Pelješac u protopovijesti i antici.", *Pelješki zbornik* 1 (1976): 15 – 81.
- Fletcher 2004 Fletcher, R. N., "Sidonians, Tyrians and Greeks in the Mediterranean: the evidence from Egyptianising amulets.", *AWE* 3 (2004): 51 - 77.
- Fletcher 2012 Fletcher, R. N., "Opening of the Mediterranean: Assyria, the Levant and the Transformation of Early Iron Age Trade.", *Antiquity* 86, 331 (2012): 211 – 220.
- Flood 1989 Flood, J., *Archaeology of the dreamtime: the story of prehistoric Australia and its people*, Sydney: Collins, 1989.
- Forenbaher 1995 Forenbaher, S., "Trade and exchange in Late Bronze and Early Iron Age Croatia.", u: *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, ur. B. Hänsel [Prähistorische Archäologie in Südosteneuropa 11], München-Berlin 1995, 269 – 282.
- Forenbaher 2002 Forenbaher, S., "Prehistoric Populations of the Island Hvar – An Overview of Archaeological Evidence.", *Collegium Antropologicum* 26 (2002): 361 – 378.
- Forenbaher 2010 Forenbaher, S., „Ilirsko svetište u Spili kod Nakovane.“, u: *AGH*, Zagreb 2010, 152 - 157.
- Fornara 1983 Fornara, C. W., *The nature of history in ancient Greece and Rome*, Berkeley: University of California Press, 1983.
- Forrest 1969 Forrest, W. G., "Chronographic Notes.", *CQ* 19 (1969): 95 – 110.

- Fortis 1780 Fortis, A., *Della coltura del Castagno da introdursi nella Dalmazia marittima e mediterranea*, Split: Segretario Corrispondente della Società Economica di Spalato, 1780.
- Fortis 2004 Fortis, A., *Put po Dalmaciji*, priredio J. Bratulić, prijevod s talijanskog M. Maras, s latinskog D. Novaković, Split: Marjan tisak, 2004.
- Fouache et al. 2010 Fouache E., Desruelles, S., Magny, M., Bordon, A., Oberweiler, C., Coussot, C., Touchais, G., Lera, P., Lézine, A.-M., Fadin, L. i R. Roger, "Palaeogeographical reconstructions of Lake Maliq (Korça Basin, Albania) between 14,000 BP and 2000 BP.", *JAS* 37 (2010): 525 – 535.
- Foxhall 1998 Foxhall, L., "Cargoes of the heart's desire: the character of trade in the Archaic Mediterranean world.", u: *Archaic Greece: new approaches and new evidence*, ur. N. R. E. Fisher i H. van Wees, London 1998, 295 - 310.
- Foxhall 2003 Foxhall, L., „Cultures, landscapes, and identities in the Mediterranean world.“, *Mediterranean Historical Review* 18, 2 (2003): 75 – 92.
- Foxhall 2009 Foxhall, L., „Gender.“, u: *CAG*, Malden, MA; Oxford; Chichester 2009, 483 - 507.
- Frankenstein 1979 Frankenstein, S., “The Phoenicians in the Far West: A Function of Assyrian Neo-Imperialism.”, u: *Power and Propaganda.. A Symposium on Ancient Empires*, ur. M. T. Larsen, [Mesopotamia 7], Copenhagen 1979, 263 – 294.
- Frankenstein 1994 Frankenstein, S., “Regional Development in the First Millennium B.C.”, u: *Europe in the First Millennium B.C.*, ur. K. Kristiansen, J. Jensen, [Sheffield Archaeological Monographs; 6], Sheffield 1994, 41 – 44.
- Frankenstein i Rowlands 1978 Frankenstein, S. i M. J. Rowlands, „The Internal Structure and Regional Context of Early Iron Age Society in South-Western Germany.", *Bulletin of the Institute of Archaeology of London* 15 (1978): 73- 112.
- Frasca 1996 Frasca, M., “Iron Age settlements and cemeteries in southeastern Sicily: an introductory survey.”, u: *Early Societies in Sicily. New Developments in Archaeological Research*, ur. R. Leighton, London 1996, 139 - 145.
- Frasca 2010 Frasca, M., “Katáne. Il periodo protostorico e le prime fasi di vita della colonia.”, u: *TRA LAVA E MARE: Contributi all'archaiologia di Catania*, ur. M. G. Branciforti i V. La Rosa,

- [Atti del Convegno, Catania, ex Monastero dei Benedettini, novembre 2007], Catania 2010, 101 – 108.
- Frederiksen 1999 Frederiksen, R., „From Death to Life the Cementery of Fusco and the Reconstruction of Early Colonial Society.“, u: *AGWE*, Leiden, Boston 1999, 231 – 265.
- Frederiksen 2011 Frederiksen, R., *Greek City Walls of the Archaic Period, 900 – 480 BC*, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Freeman 1891 Freeman, E. A., *The History of Sicily from the Earliest Times*, vol. 1, Oxford: Clarendon Press, 1891.
- Gabričević 1966 Gabričević, B., “Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana.”, *VAHD* 68 (1966): 147 - 170.
- Gabričević 1968 Gabričević, B., “Antički spomenici otoka Visa.”, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 17, 1 (1968): 5 – 60.
- Gabričević 1980 Gabričević, B., “Narona i Grci.”, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup, Metković 4 – 7. X. 1977.*, ur. Ž. Rapanić, [Izdanja HAD-a; 5], Split 1980, 161 – 167.
- Gabrovec 1983 Gabrovec, S., “Jugoistočnoalpska regija.”, u: *PJZ* IV, Sarajevo 1983, 21 – 28.
- Gabrovec 1987a Gabrovec, S., “Dolenjska grupa.”, u: *PJZ* V, Sarajevo 1987, 29 - 119.
- Gabrovec 1987b Gabrovec, S., “Svetolucijska grupa.”, u: *PJZ* V, Sarajevo 1987, 120 - 150.
- Gabrovec 1987c Gabrovec, S., “Notranjska grupa.”, u: *PJZ* V, Sarajevo 1987, 151 - 177.
- Gabrovec i Čović 1987 Gabrovec, S. i B. Čović, “Zaključna razmatranja.”, u: *PJZ* V, Sarajevo 1987, 901 - 928.
- Gabrovec i Mihovilić 1987 Gabrovec, S. i K. Mihovilić, “Istarska grupa.”, u: *PJZ* V, 1987, 293 - 338.
- Gaffney et al. 1997 Gaffney V., Kirigin, B., Petrić, M., Vujnović, N. i S. Čače, *The Adriatic Islands Project, vol I: The Archaeological Heritage of Hvar, Croatia*, [BAR International Series; 660], Oxford: Tempvs Reparatvm, 1997.
- Gaffney et al. 2001 Gaffney, V., S. Čače, B. Kirigin, P. Leach i N. Vujnović, „Enclosure and Defence: Context of Mycenaean contact within Central Dalmatia.“, u: *Defensive Settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B. C.*, ur. V. Karageorghis, C. E. Morris, Nikozija 2001, 137 – 156.

- Gaffney et al. 2002 Gaffney, V., S. Čače, J. Hayes, B. Kirigin, P. Leach i N. Vujnović, „Secret histories; the pre-colonial context for Greek settlement of the Central Adriatic Islands.“, u: *GU*, Split 2002, 25 – 50.
- Gaffney i Stančič 1996 Gaffney, V. i Z. Stančič, *GIS approaches to regional analysis: A case study of the island of Hvar*, Ljubljana: Znanstveni institut Filozofske fakultete Ljubljana, 1996.²
- Galaty 2007 Galaty, M., “There Are Prehistoric Cities Up There: The Bronze and Iron Ages in Northern Albania.”, u: *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory across Borders*, ur. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis, R. Laffineur, [Aegaeum 27], Liège-Austin 2007, 133 – 140.
- Gallant 1991 Gallant, T. W., *Risk and Survival in Ancient Greece: Reconstructing the Rural Domestic Economy*, Stanford: Stanford University Press, 1991.
- Gams 1987 Gams, I., “A contribution to the knowledge of the patterns of walls in the Mediterranean karst.”, u: *The Proceedings of the International Symposium on Human Influence on Karst, 11 – 14th September, Postojna, Yugoslavia*, ur. J. Kunaver, Postojna 1987, 76 – 88.
- Garcia 1995 Garcia, D., „Le territoire d'Agde grecque et l'occupation du sol en Languedoc central durant l'Age du fer.“, u: *Sur les pas des Grecs en Occident*, ur. P. Arcelin, M. Bats, D. Garcia, G. Marchard i M. Schwaller, [Collection Études Massaliètes; 4], Pariz 1995, 137 – 167.
- Garnsey 1988 Garnsey, P., *Famine and Food Supply in the Graeco- Roman World: Responses to Risk and Crisis*, New York: Cambridge University Press, 1988.
- Гаврилюк 1999 Гаврилюк, Н. А., *История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н.э.*, Киев: НАН Украины, Институт археологии, 1999.
- Gehrke 1986 Gehrke, H. J., *Jenseits von Athen und Sparta: Das Dritte Griechenland und seine Staatwelt*, Munchen: C. H. Beck, 1986.
- Gell 1992 Gell, A., “Inter-tribal commodity barter and reproductive gift-exchange in old Melanesia.”, u: *Barter, exchange, and value: an anthropological approach*, ur. C. Humphrey i S. Hugh-Jones, Cambridge; New York 1992, 142 – 168.
- Gianfrotta 1975 Gianfrotta, A., “Le ancore votive di Sostrato di Egina e di Faillo di Crotone’.”, *PP* 30 (1975): 311-318.
- Gilbert 1998 Gilbert, E., “The Mtepe: regional trade and the late survival of sewn ships in East African waters.”, *IJNA* 27, 1 (1998): 43 - 50.

- Gill 2006 Gill, D., "Early Colonization at Euesperides: Origins and Interactions.", u: *Greek and Roman Colonization: Origins, Ideologies and Interactions*, ur. G. Bradley i J.-P. Wilson, Swansea 2006, 1 – 23.
- Gitti 1952 Gitti, A., "Sulla colonizzazione greca nell'alto e medio Adriatico.", *PP* 7 (1952): 161 - 191.
- Giudice et al. 2004 Giudice F., G. Reganati i P. Zafarana, „La ceramica attica dell'Adriatico e la rotta di distribuzione verso gli emporia padani.“, u: *I Greci in Adriatico* 2, ur. L. Braccesi, M. Luni, [Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente; 18], Rim 2004, 171 – 210.
- Gjerstad 1979 Gjerstad, E., "A Cypro-Greek royal marriage in the eight century BC?", u: *Studies Presented in Memory of P. Dikaios*, ur. V. Karageorghis, Nikozija 1979, 89 – 93.
- Gjivoje 1969 Gjivoje, M., *Otok Korčula*, Zagreb: Prosvjeta, 1969.²
- Glamuzina i Fuerst-Bjeliš 2015 Glamuzina, N. i B. Fuerst-Bjeliš, *Historijska geografija Hrvatske*, Split: Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, 2015.
- Glavičić 2008 Glavičić, B., prijevod, u: *Apolonije Rođanin, Doživljaji Argonauta*, Zagreb 2008.
- Glicksman 2005 Glicksman, K., "Internal and external trade in the Roman province of Dalmatia.", *OA* 29 (2005): 189 – 230.
- Glicksman 2018 Glicksman, K., "Metal mining in Roman Dalmatia.", *OA* 39/40 ([2015/2016] 2018): 261 – 283.
- Glogović 1979 Glogović, D., „Nalazi geometrijske keramike iz Daunije na području Istre.“, *Histria Archaeologica* 10/1 (1979): 57 – 85.
- Glogović 1982 Glogović, D., „O fibulama tipa Osor.“, *Arheološki radovi i rasprave* 8/9 (1982): 75 – 85.
- Glogović 1989 Glogović, D., *Prilozi poznavanju željeznog doba na sjevernom Jadranu: Hrvatsko primorje i Kvarnerski otoci/ Studies in the Iron age of the Northern Adriatic: Hrvatsko primorje and Kvarner Islands*, [Monografije JAZU, Zavod za arheologiju, 1], Zagreb: JAZU, 1989.
- Glogović 2003 Glogović, D., *Fibeln im kroatischen Küstengebiet (Istrien, Dalmatien)*, [Prähistorische Bronzefunde; 14], Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2003.
- Goldsmith i Sofer 1983 Goldsmith, V. i S. Sofer, "Wave Climatology of the Southeastern Mediterranean.", *Israel Journal of Earth Sciences* 32 (1983): 1 – 51.

- Göricke-Lukić i Bonačić Mandinić 2010 Göricke-Lukić H. i M. Bonačić Mandinić, “Numizmatika.”, u: *AGH*, Zagreb 2010, 175 – 182.
- Gorini 2002 Gorini, G., “Le monete di Egina ed Atene in Adriatico.”, u: *I Greci in Adriatico 1: Atti del Convegno (Urbino 21-24 ottobre 1999)*, ur. L. Braccesi, M. Luni, [Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente; 15], Rim 2002, 279 - 289.
- Gorski, Majnarić i Sironić 1976 Gorski, O., N. Majnarić i M. Sironić, *Grčko-hrvatski ili srpski rječnik*, Zagreb: Školska knjiga, 1976.
- Gosden 2004 Gosden, C., *Archaeology and Colonialism: Cultural Contact from 5000 BC to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Gosselain 2016 Gosselain, O. P., “Commentary: On Fluxes, Connections and their Archaeological Manifestations.”, u: *Human Mobility and Technological Transfer in the Prehistoric Mediterranean*, ur. E. Kiriati i C. Knappett, Cambridge 2016, 193 – 205.
- Goudie 1992 Goudie, A., *Environmental Change*, Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Graham 1971 Graham, A. J., “Patterns in Early Greek Colonisation.”, *JHS* 91 (1971): 35 – 47.
- Graham 1982 Graham, A. J., “The colonial expansion of Greece.”, u: *CAH*² III, 3, Cambridge 1982, 83 – 162.
- Graham 1984 Graham, A. J., “Religion, Women and Greek Colonization.”, *Atti del Centro Ricerche e Documentazione sull'antichità classica* 11 (1984): 293–314.
- Graham 2001a Graham, A. J., „Pre-colonial contacts: questions and problems.“, u: *Collected papers on Greek colonization*, ur. A. J. Graham, Leiden-Boston 2001, 25 – 44.
- Graham 2001b Graham, A. J., „Commercial interchanges between Greeks and natives.“ u: *Collected papers on Greek colonization*, ur. A. J. Graham, Leiden-Boston 2001, 45 - 56.
- Granovetter 1983 Granovetter, M., “The strength of weak ties: A network theory revisited.”, *Sociological Theory* 1 (1983): 201 – 233.
- Gras 1985 Gras, M., *Tyrrhenian Traffic: Trafics tyrrhéniens archaïques*, [Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome; 258], Rim: École française de Rome, 1985.
- Gras 1993 Bresson, A., ” Pour une Méditerranée des *emporía*.”, u: *L'Emporion*, ur. A. Bresson i P. Rouillard, Pariz 1993, 103 – 112.

- Gras 2010 Gras, M., "Plus de vin, moins de l'huile? Retour sur les amphores Corinthiennes dans la Méditerranée du VIIe siècle.", u: *La Méditerranée au VIIe siècle av. J.-C.: essais d'analyses archéologiques*, ur. R. Étienne, A. Esposito i L. J. Costa, [Travaux de la Maison René-Ginouvès; 7], Pariz 2010, 110 – 116.
- Gras, Tréziny i Broise 2005 Gras, M., Tréziny, H. i H. Broise, *Mégara Hyblaea 5: La ville archaïque: l'espace urbain d'une cité grecque de Sicile orientale*, [Collection de l'École française de Rome; 1, 5], Rim: École française de Rome, 2005.
- Greco 1992 Greco, E., *Archeologia della Magna Grecia*, Rim i Bari: Laterza, 1992.
- Greco 2006 Greco, E., "Greek Colonisation in Southern Italy: A Methodological Essey.", u: *GCI*, Leiden-Boston 2006, 169 - 200.
- Greco 2010/2011 Greco, G. i M. Mermati, "New excavations. Kyme in Opicia: A New Perspective.", *Archaeological Reports* 57 (2010/2011): 109 – 118.
- Greenblatt 1991 Greenblatt, S., "Resonance and Wonder.", u: *The Poetics and Politics of Museum Display*, ur. I. Karp i S. D. Lavine, Washington 1991, 42 – 56.
- Grotius 1916 Grotius, H., *The Freedom of the Seas*, prijevod na engleski jezik R. Magoffin, uredio J. Scott, New York: Oxford University Press, [1608.] 1916.
- Grumet 1984 Grumet, R. S., "Managing the fur trade: the Coast Tsimshian to 1862.", u: *Affluence and Cultural Survival*, ur. R. F. Salisbury i E. Tooker, Washington 1984, 26 – 39.
- Gržetić 2002 Gržetić, Z. (ur.), *Peljar za male brodove*, sv. 1, Split: Hrvatski hidrografski institut, 2002.
- Gržetić 2003 Gržetić, Z. (ur.), *Peljar za male brodove*, sv. 2, Split: Hrvatski hidrografski institut, 2003.
- Guggisberg 2017 Guggisberg, M., "Northern Italy.", u: *Etruscology*, vol. 1, ur. A. Naso, Boston, Berlin 2017, 1565 - 1584.
- Guštin 2007 Guštin, M., "Agro, come una freccia scoccata in volo.", u: *Piceni ed Europa*, ur. M. Guštin, P. Ettel, M. Buora, [Annales Mediterranea; Archeologia di frontiera 6], Udine 2007, 7 – 20.
- Guzzo 1978 Guzzo, P. G., "Importazioni fittili greco-orientali sulla costa ionica d'Italia.", u: *Les céramiques de la Grece de l'Est et leur diffusion en Occident: Actes du Colloque de Institut Français de Naples, 6 - 9 juillet 1976*, [Centre Jean Bérard, Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique;

- N. 569; Bibliothèque de l'Institut Français de Naples: Deuxième série; Vol. 4], Pariz, Napulj 1978, 107 – 130.
- Guzzo 1994 Guzzo, P. G., “Dati archeologici di VI e V secolo dall’Adriatico”, u: *Concordia e la X Regio*, ur. P. Croce Da Villa, [Giornate di Studio in Onore di Dario Bertolini nel Centenario della Morte; Atti del Convegno, Portogruaro 22 - 23 ottobre 1994], Padova 1994, 255 – 262.
- Guzzo 2011 Guzzo, P. G., *Fondazioni greche. L'Italia meridionale e la Sicilia (VIII e VII sec. a. C.)*, Roma: Carocci Editore, 2011.
- Hall 2002 Hall, J. M., *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*, Chicago: University of Chicago Press, 2002.
- Hall 2004 Hall, M. J., „How Greek were the early western Greeks?“, u: *Greek Identity in the Western Mediterranean*, ur. K. Lomas, Leiden; Boston 2004, 35 – 54.
- Hall 2008 Hall, J. M., “Foundation Stories.”, u: *GCII*, Leiden-Boston 2008, 383 - 426.
- Hall 2009 Hall, M. J., „Ethnicity and Cultural Exchange.“, .“, u: *CAG*, Malden, MA; Oxford; Chichester 2009, 604 - 617.
- Hall 2014 Hall, M. J., *A History of the Archaic Greek World ca. 1200 – 479 BCE*, Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell, 2014.²
- Halstead 1987 Halstead, P. “Traditional and Ancient Rural Economy in Mediterranean Europe: Plus ça Change?”, *JHS* 107 (1987): 77 – 87.
- Hammond 1961 Hammond, N. G. L., s. v. Via Egnatia, u: *OCD*, Oxford 1961, 645.
- Hammond 1967 Hammond, N. G. L., *Epirus: The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*, Oxford: Clarendon Press, 1967.
- Hammond 1982 Hammond, N. G. L., “Illyris, Epirus, and Macedonia in the early Iron Age.”, u: *CAH²* III, 3, Cambridge 1982, 619 – 656.
- Hannestad 1989 Hannestad, L., “Athenian pottery in Etruria c. 550 – 470 BC.”, *AA* 59 (1989): 113 – 130.
- Hänsel, Mihovilić i Teržan 1997 Hänsel, B., Mihovilić K. i B. Teržan, “Monkodonja, utvrđeno protourbano naselje starijeg i srednjeg brončanog doba kod Rovinja u Istri.”, *Histria Archeologica* 28 (1997): 37–107.
- Hänsel, Teržan i Mihovilić 2005 Hänsel, B., B. Teržan i K. Mihovilić, “Radiokarbonski datumi ranog i srednjeg brončanog doba u Istri.”, *Histria Archaeologica* 36 (2005): 5 – 46.
- Hansen 2000 Hansen, M. H., “Introduction. The Concepts of City-State and City-State Culture.”, u: *A Comparative Study of Thirty City-state*

- Cultures: An Investigation*, ur. M. H. Hansen, [Det Kongelige Danske videnskabernes selskab. Historisk-filosofiske skrifter; 27], Copenhagen 2000, 11 – 34.
- Hansen 2006a Hansen, M. H., “Emporion. A study of the Use and Meaning of the Term in the Archaic and Classical Periods.”, u: *GCI*, Leiden-Boston 2006, 1 - 39.
- Hansen 2006b Hansen, M. H., *The Shotgun Method: The Demography of the Ancient Greek City-State Culture*, Columbia i London: University of Missouri Press, 2006.
- Hansen i Nielsen 2004 Hansen M. H. i T. H. Nielsen, *An inventory of archaic and classical poleis*, Oxford, New York: Oxford University Press, 2004.
- Hanson 1995 Hanson, V. D., *The Other Greeks: The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*, New York: Free Press, 1995.
- Harding 1976 Harding, A. F., “Illyrians, Italians and Mycenaeans: Trans-Adriatic contacts during the Late Bronze Age.”, *Iliria* 4 (1976): 157 – 162.
- Harding 1984 Harding, A. F., *The Mycenaeans and Europe*, London: Academic Press, 1984.
- Harding 1992 Harding, A., “The Prehistoric Background of Illyrian Albania.”, u: *Persepectives on Albania*, ur. T. Winniffrith, New York 1992, 14 – 28.
- Harding 2017 Harding, A., *Salt in prehistoric Europe*, Leiden: Sidestone Press, 2017.
- Harris 2001 Harris, M., *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*, Walnut Creek, Lanham, New York, Oxford: Altamira Press, [1968] 2001.
- Harris 2005 Harris, W. V., „The Mediterranean and Ancient History.“, u: *Rethinking the Mediterranean*, ur. W. V. Harris, Oxford 2005, 1 - 42.
- Harrison 2019 Harrison, T., “Classical Greek Ethnography and the Slave Trade.”, *Classical Antiquity* 38, 1 (2019): 36 – 57.
- Hasebroek 1933 Hasebroek, J., *Trade and Politics in Ancient Greece*, prijevod na engleski L. M. Fraser i D. C. MacGregor, London: G. Bell and sons, Ltd., 1933.
- Heckscher, Ohlin et al. 1991 Heckscher, E. F; Ohlin, B., Flam H. i M. June Flanders, *Heckscher-Ohlin trade theory*, Cambridge, MA: MIT Press, 1991.

- Heikell 1990 Heikell, R., *Mediterranean Cruising Handbook*, London: Imray, 1990.³
- Henning 2003 Henning, A., “Die Agora von Selinunt. Neue Grabungsergebnisse zur Frühzeit der griechischen Kolonialstadt. Ein Vorbericht, mit Beiträgen von Christiane Dehl-von Kaenel, Nicola Hoesch, Agnes Henning, Anke Seifert und Simone Vogt.”, *MDAIR* 110 (2003): 389 – 446.
- Herbich i Dietler 1989 Herbich, I. i M. Dietler, “River-Lake Nilotic: Luo.”, u: *Kenyan Pots and Potters*, ur. J. Barbour i S. Wandibba, Nairobi 1989, 27 – 40.
- Herbst 2000 Herbst, J. I., *States and power in Africa: comparative lessons in authority and control*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2000.
- Herring 1998 Herring, E., *Explaining Change in the Matt-Painted Pottery of Southern Italy*, [BAR International Series Vol. 722], Oxford: BAR, 1998.
- Herring 2008 Herring, E., “Greek Traders in Native Contexts in Iron Age Southeastern Italy: From Interaction to Marginality.”, *Journal of Mediterranean Archaeology* 21, 1 (2008): 111 – 132.
- Hirt 2010 Hirt, A. M., *Imperial Mines and Quarries in the Roman World. Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, [Oxford Classical Monographs], Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Ho 2004 Ho, E., “Empire through diasporic eyes: A view from the other boat.”, *Journal of Comparative Studies in Society and History* 46, 2 (2004): 210 – 246.
- Hodder 1979 Hodder, I., “Economic and Social Stress and Material Culture Patterning.”, *American Antiquity* 44, 3 (1979): 446 – 454.
- Hodos 2000 Hodos, T., “Wine wares in protohistoric eastern Sicily.”, u: *Sicily from Aeneas to Augustus: new approaches in archaeology and history*, ur. C. Smith and J. Serrati, Edinburgh 2000, 41- 54.
- Hodos 2006 Hodos, T., *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean*, London-New York: Routledge, 2006.
- Hodos 2009 Hodos, T., “Colonial Engagements in the Global Mediterranean Iron Age.”, *CAJ* 19, 2 (2009): 221 – 241.
- Hodos 2010 Hodos, T., “Globalization and colonization: A view from Iron Age Sicily.”, *Journal of Mediterranean Archaeology* 23, 1 (2010): 81 – 106.

- Horden i Purcell 2000 Horden, P. i N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford: Oxford University Press; Malden: Wiley-Blackwell, 2000.
- horses in Strabo's Geography.“, *Studia Mythologica Slavica* XI (2008): 9 – 24.
- Howes 1996 Howes, D., “Introduction: Commodities and cultural borders.”, u: *Cross-cultural consumption: Global markets, local realities*, ur. D. Howes, London 1996, 1 – 16.
- Huber 2003 Huber, S., *Eretria XIV. L'Aire sacrificielle au nord du Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros. Un rituel des époques géométrique et archaïque*, Atena: Ecole Suisse d'archéologie en Grèce, 2003.
- Humphrey i Hugh-Jones 1992 Humphrey, C. i S. Hugh-Jones, “Barter, exchange and value.”, u: *Barter, exchange, and value: an anthropological approach*, ur. C. Humphrey i S. Hugh-Jones, Cambridge; New York 1992, 1 - 20.
- Humphreys 1978 Humphreys, S. C., *Anthropology and the Greeks*, London: Routledge, 1978.
- Huntley 1996 Huntley, J., “The plant remains. Čauševica.”, u: *The changing face of Dalmatia, archaeological and ecological studies in a Mediteranean landscape*, ur. J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, London 1996, 225.
- Husnjak 2000 Husnjak, S., *Procjena rizika erozija tla vodom metodom kartiranja u Hrvatskoj*, doktorska disertacija, Zagreb: Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2000.
- Husnjak et al. 2014 Husnjak, S., Kušan, V., Perica, D., Kaučić, D. i T. Carević, „Proizvodni potencijal zemljišta na krškim poljima otoka Lastovo.“, *Hrvatske vode* 22, 89 (2014): 213 – 226.
- Hyland 2003 Hyland, A., *The Horse in the Ancient World*, Westport, CON: Praeger Publishers, 2003.
- NANR 2019 National Agency of Natural Resources, *Invest in Albanian Natural Resources: Mineral Resources*, Tirana: National Agency of Natural Resources, 2019.
- Ibanez, Rousseaux, Saïdi 2006 Ibanez, F., Rousseaux, H. i B. Saïdi, “Maps, documentation, secretariat.”, u: *A Sustainable Future for the Mediterranean: The Blue Plan's Environment and Development Outlook (Executive Summary)*, ur. G. Benoit, A. Comeau et al., Sophia Antipolis 2006, 1 -22.

- IHO 1953 International Hydrographic Organization, *Limits of Oceans and Seas: Special Publication no. 23*, Monte Carlo: Imp. Monégasque, 1953.³
- Ilijanić et al. 2018 Ilijanić, N., Miko, S., Hasan, O. i K. Bakrač, "Holocene environmental record from lake sediments in the Bokanjačko blato karst polje (Dalmatia, Croatia).", *Quaternary International* 494 (2018): 66 - 79.
- Ilkić 2016 Ilkić, M., „Novac jadranske Korkire s liburnske gradine Budim kod Posedarja.“, *VAHD* 109 (2016): 99 – 105.
- Ilkić 2019 Ilkić, M., *Antički novac iz Sikula*, Kaštela: Muzej grada Kaštela; Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019.
- Ilkić i Šešelj 2017 Ilkić, M. i L. Šešelj, "Noviji nalazi grčko-ilirskog novca s područja sjeverne Dalmacije.", *VAHD* 110/111 (2017): 281 – 302.
- Intrieri 2010 Intrieri, M., "Autarkeia. Osservazioni sull'economia corcirese fra V e IV sec. a.C.", u: *Lo spazio ionico e le comunità della Grecia nord-occidentale. Territorio, società, istituzioni*, ur. C. Antonetti, [Atti del Convegno Internazionale Venezia, 7-9 gennaio 2010], Pisa 2010, 181 - 200.
- Intrieri 2011 Intrieri, M., "Corcira fra Corinto e l'Occidente: rapporti e sincronismi di colonizzazione.", u: *Sulla rotta per la Sicilia: l'Epiro, Corcira e l'Occidente*, ur. G. De Sensi Sesito, M. Intrieri, [Diabaseis; 2], Pisa 2011, 175 – 208.
- Isager i Skydsgaard 1995 Isager S. i J. E. Skydsgaard, *Ancient Greek agriculture: An introduction*, London; New York: Routledge, 1995.
- Islami 1976 Islami, S., "Probleme të kronologjisë së qytetit ilir (Problèmes de la chronologie de la cité illyrienne).", *Iliria* 6 (1976): 101-112.
- Jacobsen 2007 Jacobsen, J. K., *Greek Pottery on the Timpone della Motta and the Sibaritide c. 780 to 620 BC. Reception, distribution, and an evaluation of Greek pottery as a source material for the study of Greek influence before and after the founding of ancient Sybaris*, doktorska disertacija, Groningen: Groningen University, 2007.
- Jacobsthal 1956 Jacobsthal, P., *Greek Pins and their connexions with Europe and Asia*, Oxford: Clarendon Press, 1956.
- Jahns i Van den Bogaard 1998 Jahns, S. i C. Van den Bogaard, "New palynological and tephrostratigraphical investigations of two salt lagoons on the island of Mljet, south Dalmatia, Croatia." *Vegetation History and Archaeobotany* 7 (1998): 219 – 234.

- Jameson 1977/1978 Jameson, M. H., "Agriculture and Slavery in Classical Athens." *Classical Journal* 73 (1977/1978): 122 – 145.
- Jameson 2014 Jameson, M. H., *Cults and rites in Ancient Greece: essays on religion and society*, uvod P. Cartledge, ur. A. B. Stallsmith, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2014.
- Jeličić Radonić i Katić 2015 Jeličić-Radonić J. i M. Katić, *Faros – osnivanje antičkog grada I.*, Split: Knjiga Mediterana, 2015.
- Jeličić-Radonić 2010 Jeličić-Radonić, J., „Far u svjetlu novih arheoloških istraživanja.“, u: *AGH*, Zagreb 2010, 125 - 129.
- Joannon, Tirone i Moro 2001 Joannon, M., Tirone, L. i S. Moro, "Panorama cartographique de la Méditerranée.", *Méditerranée. Revue géographique des pays méditerranéens* 97 (2001): 60 – 105.
- Johnson i Earle 2001 Johnson, A. W. i T. Earle, *The Evolution of Human Societies: From Foraging Group to Agrarian State*, Stanford: Stanford University Press, 2001.²
- Jones 1997 Jones, S., *The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present*, London; New York: Psychology Press, 1997.
- Jones et al. 2002 Jones R.E., L. Vagnetti, S. T. Levi, J. Williams, D. Jenkins, A. De Guio, "Myceanean pottery from northern Italy. Archaeological and Archaeometric Studies.", *SMEA* 44 (2002): 221 - 261.
- Jones et al. 2005 Jones R.E., S. T. Levi, M. Bettelli, "Mycenaean Pottery in the Central Mediterranean: imports, imitations and derivatives.", u: *Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*, ur. R. Laffineur, E. Greco, [Proceedings of the 10th International Aegean Conference (Athens, April 2004) = *Aegaeum* 25], Liège 2005, 539 - 545.
- Jones et al. 2014 Jones, R., Levi, S. T., Bettelli, M. i L. Vagnetti (ur.), *Italo-Mycenaean Pottery: The Archaeological and Archaeometric Dimensions*, [Incunabula graeca; 103], Roma: CNR - Istituto di studi sul Mediterraneo antico, 2014.
- Jovanović 2021 Jovanović, J., "Grčki tragovi na Visu prije osnutka Ise.", u: *Vis-à-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa. Katalog izložbe u povodu 200. Obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu*, ur. S. Ivčević, Split 2021, 46 – 53.
- Kahn 2001 Kahn, C. H., *Pythagoras and the Pythagoreans: A Brief History*, Indianapolis – Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc., 2001.

- Kaplan 1985 Kaplan, S. A., "European goods and socio-economic change in early Labrador Inuit society.", u: *Cultures in contact: the European impact on native cultural institutions in Eastern North America, AD 1000 – 1800*, ur. W. W. Fitzhugh, Washington D. C. 1985, 45 – 69.
- Karageorghis i Lo Schiavo 1989 Karageorghis, V. i F. Lo Schiavo, "A West Mediterranean Obelos from Amathus.", *Rivista di Studi Fenici* 17 (1989): 15 – 29.
- Katičić 1995a Katičić, R., „Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina.“, u: *IM*, Zagreb 1995, 31 – 114.
- Katičić 1995b Katičić, R., „Jonije Ilir.“, u: *IM*, Zagreb 1995, 161 - 182.
- Katičić 1995c Katičić, R., „Liburnski otoci kod antičkih pisaca.“, u: *IM*, Zagreb 1995, 183 - 198.
- Katičić 1995d Katičić, R., „Enhelejšci.“, u: *IM*, Zagreb 1995, 211 - 304.
- Katičić 1995e Katičić, R., „Antenor na Jadranu.“, u: *IM*, Zagreb 1995, 305 – 331.
- Katičić 1995f Katičić, R., „Diomed na Jadranu.“, u: *IM*, Zagreb 1995, 333 – 386.
- Katičić 1995g Katičić, R., „Heraklov sin Hilo na Jadranu.“, u: *IM*, Zagreb 1995, 387 - 398.
- Katić 1962 Katić, L., "Veze primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od prethistorije do pada Venecije.", *Starine* 51 (1962): 267 – 434.
- Katić 2002 Katić, M., "Greeks and the Hinterland of Western Balkans.", u: *GU*, Split 2002, 423 - 434.
- Katić 2009 Katić, M., *Urbanistički i kulturni profil antičke Isse*, doktorska disertacija, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2009.
- Kearsley 1989 Kearsley, R., *The Pendent Semi-Circle Skyphos*, London: Institute of Classical Studies, 1989.
- Kelley 2012 Kelley, O., "Beyond Intermarriage: The Role of the Indigenous Italic Population at Pithekoussai.", *OJA* 31,3 (2012): 245 – 260.
- Kindberg Jacobsen i Handberg 2012 Kindberg Jacobsen, J. i Handberg, S., "A Greek Enclave at the Iron Age Settlement of Timpone della Motta.", u: *Alle origini della Magna Grecia: mobilità, migrazioni, fondazioni: atti del cinquantesimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 1-4 ottobre 2010*, ur. Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia, Taranto 2012, 685 – 718.
- Kirch 1984 Kirch, P. V., *The Evolution of Polynesian Chiefdoms*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

- Kirigin 1985 Kirigin, B., „Zapažanja o helenističkog nekropoli Isse.“, u: *Sahranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici: referati održani na kongresu u Mostaru 1980. godine*, ur. N. Tasić, [Materijali; 20], Beograd 1985, 91 - 110.
- Kirigin 1990 Kirigin, B., „The Greeks in Central Dalmatia: Some New Evidence.“, u: *GCNP*, Canberra-Oxford 1990, 291-321.
- Kirigin 1996 Kirigin, B., *Issa: grčki grad na Jadranu*, [Mala knjižnica Matice hrvatske, kolo 4; 21], Zagreb: Matica hrvatska, 1996.
- Kirigin 2002 Kirigin B., „Novosti o Grcima u Dalmaciji.“, *Godišnjak: Centar za balkanološka ispitivanja* 32 (2002): 363 – 383.
- Kirigin 2004 Kirigin, B., „Faros, parska naseobina: prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji“, *VAHD* 96 (2004), 9 – 301.
- Kirigin 2008 Kirigin, B., *Grčko-helenistička zbirka u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu = The Greek and Hellenistic collection on exhibit in the Archaeological Museum in Split*, [Katalozi i monografije / Arheološki muzej u Splitu; 1], Split: Arheološki muzej, 2008.
- Kirigin 2010a Kirigin, B., „Palagruža: Diomedov otok ili uvod u početne veze Dalmacije s antičkim grčkim svijetom.“, u: *AGH*, Zagreb 2010, 106 - 109.
- Kirigin 2010b Kirigin, B., „Otok Korčula (Κόρκυρα ή Μέλαινα, Crna Korčula)“, u: *AGH*, Zagreb 2010, 113 -117.
- Kirigin 2010c Kirigin, B., „Isa.“, u: *AGH*, Zagreb 2010, 119 - 123.
- Kirigin 2010d Kirigin, B., „Epetij.“, u: *AGH*, Zagreb 2010, 142 - 143.
- Kirigin 2010e Kirigin, B., „Naron (Neretva).“, u: *AGH*, Zagreb 2010, 148 - 149.
- Kirigin 2018 Kirigin, B., „Pharos, Greek Amphorae and Wine Production.“, u: *Paros IV: Paros and its colonies*, ur. D. Katsonopoulou, Atena 2018, 397 – 419.
- Kirigin et al. 2005 Kirigin, B., Katunarić, T. i L. Šešelj, „Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. pr. Kr.) iz srednje Dalmacije: preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji.“, *VAPD* 98 (2005): 7 – 21.
- Kirigin et al. 2006 Kirigin, B., Vujnović, N., Čače, S., Gaffney V., Podobnikar, T., Stančić, Z. i J. Burmaz, *The Adriatic Islands Project, vol III: The Archaeological Heritage of Vis, Biševo, Svetac, Palagruža and Šolta*, [BAR International Series; 1492], Oxford: Archeopress, 2006.
- Kirigin et al. 2009 Kirigin, B., A. Johnston, M. Vučetić, Z. Lušić, „Palagruža – The Island of Diomedes – and Notes on Ancient Greek Navigation in

- the Adriatic.”, u: *A Connecting Sea: Maritime Interaction in Adriatic Prehistory*, ur. S. Forenbaher, [BAR International Series 2037], Oxford 2009, 137-155.
- Kirigin i Paraman 2020 Kirigin, B. i L. Paraman, “Lončarski i ostali pokretni arheološki nalazi otkriveni u gospodarskoj zgradi palače Garagnin – Fanfogna (lapidariju Muzeja grada Trogira).”, u: *Iz prapočetaka Trogira. Zaštitna arheološka istraživanja u sklopu palače Garagnin – Fanfogna (Muzej grada Trogira) 1978. – 1980. godine*, ur. I. Babić, B. Kirigin, L. Paraman, Trogir 2020, 29 -68.
- Kirigin i Slapšak 2010 Kirigin, B. i B. Slapšak, „Farska hora.“, u: AGH, Zagreb 2010, 135 - 137.
- Kirigin, Katunarić, Miše 2005 Kirigin, B., Katunarić T. i M. Miše, “Palagruža godine 2004. preliminarni izvještaj s iskopavanja.” *VAPD* 98 (2005), 251 – 260.
- Kirigin, Miše i Barbarić 2010 Kirigin, B., M. Miše, V. Barbarić, “Palagruža- Diomedov otok. Sažeti pregled arheoloških iskopavanja 2002.-2008. godine.”, *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu : znanstveni skup, Vis, 13.-16. listopada 2009.*, ur. S. Ivčević, [Izdanja HAD-a; 26], Zgreb, Split 2010, 43 - 60.
- Klein 1996 Klein, K. L., “Reclaiming the “F” Word, or Being and Becoming Postwestern.”, *Pacific Historical Review* 65 (1996): 179 – 217.
- Knapp i Manning 2016 Knapp, B. i S. Manning, „Crisis in Context: The End of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean.“, *AJA* 120 (2016): 99 – 149.
- Kojić 1967 Kojić, B., “Značenje Jadranskog mora kao svjetskog plovnog puta.”, *Pomorski zbornik* 5 (1967): 1 – 32.
- Komac i Ribičić 2006 Komac, M. i M. Ribičić, “Landslide susceptibility map of Slovenia at scale 1:250,000.”, *Geologija* 49, 2 (2006): 295 – 309.
- Koncani Uhač i Uhač 2012 Koncani Uhač, I. i M. Uhač, “Prapovijesni brod iz uvale Zambratija – prva kampanja istraživanja.”, *Histria Antiqua* 21 (2012): 533 – 538.
- Koolen 2012 Koolen, A., *Of Horses and Men Developments in Greek Cavalry Training and Warfare (550-350 BC) with a Focus on Athens and Xenophon*, doktorska disertacija, Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen, 2012.
- Kopytoff 1986 Kopytoff, I., “The cultural biography of things: commoditization as process.” u: *The Social Life of Things*, ed. A. Appadurai, Cambridge 1986, 64 - 91.

- Kos 1998 Kos, P., *Leksikon antičke numizmatike*, priredio Ž. Demo, prevela K. Premur, Zagreb: Hrvatski bibliografski zavod, 1998.²
- Kozličić 1990 Kozličić, M., *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, [Biblioteka znanstvenih djela; 41], Split: Književni krug, 1990.
- Kozličić 2012 Kozličić, M., "Adriatic Sea Routes from the Antiquity to the Early Modern Age.", *Histria Antiqua* 21 (2012): 13 - 20.
- Kozličić i Bratanić 2006 Kozličić, M. i M. Bratanić, "Ancient Sailing Routes in Adriatic.", u: *LRAA*, Bordeaux-Zadar 2006, 107 - 124.
- Kracht 1991 Kracht, P., *Studien zu den griechisch-etruskischen Handelsbeziehungen vom 7. Bis 4. Jahrhundert v. Chr.*, [Bochumer historische Studien: Alte Geschichte; 10], Bochum: Brockmeyer, 1991.
- Kravis 1956 Kravis, I. B., "'Availability" and Other Influences on the Commodity Composition of Trade.", *Journal of Political Economy* 64 (1956): 143 – 155.
- Krinzinger 1994 Krinzinger, F., "Intorno alla pianta di Velia.", u: *Velia: studi e ricerche*, ur. G. Greco, F. Krinzinger, Modena 1994, 19 - 54.
- Križ 1997 Križ, B., *Kapiteljska njiva: Novo mesto: katalog arheološke razstave, Novo mesto, 28. November 1997 - 30. september 1998.*, Novo mesto: Dolenjski muzej, 1997.
- Križman 1997 Križman, M., *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula: Zavičajna naklada Žakan Juri, 1997.²
- Krklec et al. 2011 Krklec, K., Ljubenkova, I. i A. Bensa, "Prirodni resursi otoka Korčule.", *Geoadria* 16, 1 (2011): 3 – 25.
- Krklec et al. 2012 Krklec, K., Lozić, S. i A. Šiljeg, „Geomorfološke značajke otoka Visa.“, *Naše more* 59, 5 – 6 (2012): 290 – 300.
- Krotscheck 2015 Krotscheck, U., "Pointe Lequin 1A: Wine Cups and Economic Networks in the Western Mediterranean.", *AWE* 14 (2015): 169 – 189.
- Krstić 2008 Krstić, V., "Influence from the east on the Hellenistic pottery from Budva from the Greek collection of the National Museum in Belgrade.", u: *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum 40: Congressus vicesimus quintus. Rei Cretariae Romanae Fautorum Dyrrhachii habitus MMVI*, ur. S. Biegert, Bonn 2008, 101 – 104.
- Krstulović et al. 2012 Krstulović, N., Antolić, B., Bogner, D., Dadić, V., Dulčić, J., Čikeš Keč, V., Furdek, M., Grbec, B., Grubelić, I. Kušpilić, G. Kršinić, F., Marasović, I., Matijević, S., Mikac, N., Milun, V., Nikolić, V., Ninčević, Precali, R., Ž., Skejić, S., Šolić, M., Tičina,

- V., Vojvodić, V., Vrgoč, N., Zorica, B., i A. Žuljević, *Početna procjena stanja i opterećenja morskog okoliša Hrvatskog dijela Jadrana*, Split: Institut za oceanografiju i ribarstvo, 2012.
- Kukoč 1985 Kukoč, S., „Prapovijesni kipić s Čikata na otoku Lošinju.“ *RFFZD* 11 (1985): 5 – 15.
- Kukoč 2012 Kukoč, S., “Fibule tipa Osor: solarni znakovi i simboli u kulturi Liburna.”, *Asseria* 10, 10 (2012): 31- 115.
- Kuntiće-Makvić 1996 Kuntiće-Makvić, B., „Hvar u djelima starih pisaca.“, u: *Pharos-antički Stari Grad*, ur. J. Jeličić Radonić, B. Rauter Plančić, Zagreb 1996, 33 – 38.
- Kuntiće-Makvić 1998 Kuntiće-Makvić, B., „Ceun – uz jedan grčki natpis s Bribirske Glavice.“, u: *Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka: znanstveni skup, Šibenik, 18. - 20. listopada 1995.*, ur. B. Čečuk, [Izdanja HAD-a; 19]; Zagreb 1998, 243 - 250.
- Kuntiće-Makvić 2001 Kuntiće-Makvić, B., „Ljepokosa Korkira.“, u: *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova (znanstveni skup, Vela Luka i Korčula, 18. – 20. travnja 1991.)*, ur. B. Čečuk, [Izdanja HAD-a; 20], Zagreb 2001, 169 -181.
- Kuntiće-Makvić 2017 Kuntiće-Makvić, B., “Διάλεκτος, γράμματα, signum. Službena komunikacija ilirskih vladara prema izvještajima starih pisaca.”, u: *Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija Salonitanska muza Duje Rendića-Miočevića; Solin, 29. lipnja 2016.*, ur. M. Matijević, [Tusculum; 10, 2], Solin 2017, 99 – 120.
- Kuntiće-Makvić i Marohnić 2010 Kuntiće-Makvić, B. i J. Marohnić, „Natpisi.“, u: *AGH*, Zagreb 2010, 73 - 89.
- Kurilić 2008 Kurilić, A., *Ususret Liburnima: Studije o društvenoj povijesti ranorimske Liburnije*, Zadar: Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru, 2008.
- Kurilić 2010 Kurilić, A., “Otok Murter od prapovijesti do kraja antičkog doba.”, u: *Toponimija otoka Murtera*, ur. V. Skračić, [Biblioteka Onomastica Adriatica; 4], Zadar 2010, 33 – 54
- Kurilić 2011 Kurilić, A., “Otok Pag od prapovijesti do kraja antičkog razdoblja.”, u: *Toponimija otoka Paga*, ur. V. Skračić, [Biblioteka Onomastica Adriatica; 5], Zadar 2011, 51 - 91.
- Kuzmić 2011 Kuzmić, M., “Dalmatina – cesta duga 2000 godina.”, u: *Dalmacija – hrvatska ruža svjetova*, ur. A. Mekinić, [Biblioteka Dva milenija Dalmacije; 1], Split 2011, 296 – 305.

- Kuznetsov 1999 Kuznetsov, V. D., "Early Types of Greek Dwelling Houses in the North Black Sea.", u: *AGWE*, Leiden, Boston 1999, 531 – 564.
- La Genière 1967 La Genière, J. de, "À propos du catalogue des ambres sculptés du British Museum." *RA* 2 (1967): 297–304.
- Labaree 1957 Labaree, B. W., "How the Greeks Sailed into the Black Sea.", *AJA* 61 (1957): 29 – 33.
- Lacoste 1990 Lacoste, Y., *Paysages politiques*, Paris: Le livre de poche, 1990.
- Lamb 1977 Lamb, H. H., *Climate: Present, Past and Future: Climatic history and the future*, sv. 2, London: Methuen, 1977.
- Lamb 1995 Lamb, H. H., *Climate, History and the Modern World*, Cambridge: Routledge, 1995.²
- Lambole 1987 Lambole, J.-L., "Le Canal d'Otrante et les relations entre les deux rives de l'Adriatique.", u: *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité*, ur. P. Cabanes, Clermont-Ferrand 1987, 195 – 202.
- Landolfi 1987 Landolfi, M., "I traffici con la Grecia e la ceramica attica come elemento del processo di maturazione urbana della civiltà picena..", u: *La formazione della città in Emilia Romagna: prime esperienze urbane attraverso le nuove scoperte archeologiche*, ur. G. Bermond Montanari, Bologna 1987, 187 – 199.
- Landolfi 1997 Landolfi, M., "Sirolo, necropoli picena "I Pini". Tomba monumentale a circolo con due carri (520 – 500 a. C.).", u: *Carri da guerra e principi etruschi. Catalogo della mostra (Viterbo, 24 maggio-31 gennaio 1998; Roma, 27 maggio-4 luglio 1999)*, ur. E. Emiliozzi, Rim 1997, 229 - 236.
- Landolfi 2000 Landolfi, M., "Greci e Piceni nelle Marche in età arcaica.", *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 12 (2000): 125 - 148.
- Lane Fox 2008a Lane Fox, R., *Klasični svijet: epska povijest Grčke i Rima*, prijevod na hrvatski jezik M. Maras, Zagreb: Naklada Ljevak, 2008.
- Lane Fox 2008b Lane Fox, R., *Travelling heroes: Greeks and their myths in the epic age of Homer*, London, New York: Allen Lane, 2008.
- Lang 2002 Lang, F., "Housing and Settlement in Archaic Greece.", *Pallas* 58 (2002): 13 – 32.
- Langgut et al. 2014 Langgut, D., Finkelstein, I. i T. Litt, "Climate and the Late Bronze Collapse: New Evidence from the Southern Levant.", *Tel Aviv* 40, 2 (2014): 49 – 75.

- Lanza Catti 2014 Lanza Catti, E., "Archaic and Black-gloss Fine Wares.", u: *The Chora of Metaponto 5: A Greek Farmhouse at Ponte Fabrizio*, ur. J. Coleman Carter, Austin 2014, 173 – 224.
- Lanzillotta 1987 Lanzillotta, E., *Paro dall'età arcaica all'età ellenistica*, Rim: G. Bretschneider, 1987.
- Leighton 1999 Leighton, R., *Sicily before History: An Archaeological Survey from the Paleolithic to the Iron Age*, London: Duckworth, 1999.
- Leighton 2000 Leighton, Robert, "Indigenous society between the ninth and sixth centuries BC: territorial, urban and social evolution.", u: *Sicily from Aeneas to Augustus: new approaches in archaeology and history*, ur. C. Smith, J. Serrati, Edinburgh 2000, 15- 40.
- Lentini 2009 Lentini, M. C., "Naxos tra Egeo e Sicilia: Ricerche nel più antico abitato colonial (scavi 2003 – 2006).", u: *Immagine e immagini della Sicilia e di altre isole del Mediterraneo antico*, ur. C. Ampolo, [Atti delle seste giornate internazionali di studi sull'area elima e la Sicilia occidentale nel contesto mediterraneo (Erice, 12-16 ottobre 2006)], Pisa 2009, 519 – 528.
- Lentjes 2016 Lentjes, D., *Landscape and Land Use in First Millennium BC Southeast Italy: Planting the Seeds of Change*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016.
- Lepore 1983 Lepore, E., "Problemi storici dell'area adriatica nell'età della colonizzazione greca., u: *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, ur. Istituto per la Storia e l'Archeologia della Magna Grecia, [Atti del Convegno Lecce, Matera, 21 - 27 ottobre 1973], Taranto 1983, 127 – 145.
- Lepore 2000 Lepore, E., *La Grande Grèce. Aspects et problèmes d'une « colonisation » ancienne*, Napulj: Publications du Centre Jean Bérard, 2000.
- Levi 1951 Levi, C., *Krist se zaustavio u Eboliju*, preveo na hrvatski B. Gabričević, Zagreb: Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, [1945] 1951.
- Liddell i Scott 1996 Liddel, H. G. i R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, izmjenili i proširili H. S. Jones i R. McKenzie, Oxford: Clarendon Press, 1996.¹⁰
- Lightfoot et al. 2012 Lightfoot E., Šlaus M. i O'Connell T. C., "Changing cultures, changing cuisines: cultural transitions and dietary change in Iron Age, Roman and Early Medieval Croatia.", *AJPA* 148 (2012): 543 – 556.

- Lightfoot et al. 2015 Lightfoot, E., Šlaus, M., Rajić Šikanjić, P. i T. O'Connell, "Metals and Millets: Bronze and Iron Age diet in inland and coastal Croatia seen through stable isotope analysis.", *Archaeological and Anthropological Sciences* 7 (2015): 375 – 386.
- Linder 1961 Linder, S. B., *An Essay on Trade and Transformation*, Uppsala: Almqvist and Wiksells Boktryckeri AB, 1961.
- Lipovac Vrkljan i Ožanić Roguljić 2015 Lipovac Vrkljan, G. i I. Ožanić Roguljić, "Cuculli Liburnici- traces of wool production in Roman Dalmatia.", *21st Annual Meeting of the European Association of Archaeologist, Glasgow 2-5 September 2015*, poster (online pristup 12.12. 2020, http://red.iarh.hr/wpcontent/uploads/2015/06/EAA_cuculi-LIPOVAC-VRKLJAN_OZANIC-ROGULJIC.pdf)
- Lippolis 1995 Lippolis, E., "Corinto e l'Occidente: La costa del mar Ionio.", u: CO, Taranto 1995, 509 - 550.
- Lippolis 2000 Lippolis, E., "Le importazioni greche in Emilia fra VII e VI secolo.", *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 12 (2000): 99 - 118.
- Lisičar 1951 Lisičar, P., *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje: Filozofski fakultet Univerzita u Skopju, Istorijско-filološki odjel, 1951.
- Lisičar 1973 Lisičar, P., „Cenni sulla ceramica antica. Contributo allo studio della protostoria dell'Adriatico orientale.“, *Archaeologia Jugoslavica* 14 (1973): 3 – 27.
- Lisičar 1976 Lisičar, P., „Bilješke o grčkoj keramici s naših jadranskih nalazišta.“, *RFFZD* 14, 15 (1976): 313 – 317.
- Lo Porto 1990 Lo Porto, F. G., "Porto Cesareo: L'insediamento protoistorico di Scalo di Furno.", u: ADM, Bari 1990, 221 – 232.
- Lollini 1983 Lollini, D., "Montagnola (Ancona).", u: *Magna Grecia e mondo miceneo*, ur. L. Vagnetti, [Atti del XXII Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 7-11 ottobre 1982], Taranto 1983, 206 – 207.
- Lomas 1995 Lomas, K., "The Greeks in the West and the Hellenization of Italy.", u: *The Greek World*, ur. A. Powell, London 1995, 347 – 367.
- Lomas 2000 Lomas, K., "The Polis in Italy: ethnicity, colonization, and citizenship in the Western Mediterranean.", u: *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and Community in*

- Ancient Greece*, ur. R. Brock i S. Hodkinson, Oxford 2000, 167 –185.
- Lombardo 1993 Lombardo, M., “Lo psephisma di Lumbarda: note critiche e questioni esegetiche.”, u: *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 3 (1993): 161 – 188.
- Lombardo 2006 Lombardo, M., “I Greci in Dalmazia. Presenze e fondazioni coloniali.”, u: *Rimini e l’Adriatico nell’età delle guerre puniche. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Rimini, Musei Comunali, 25 – 27 marzo 2004*, ur. F. Lenzi, Bologna 2006, 19 – 32.
- Lončar et al. 1996 Lončar, E., Šinik, N. i V. Đuričić, “Vjetar Palagruže jedinstveni pokazatelj makrostrujanja na otvorenom dijelu Jadrana.”, u: *Zbornik Palagruža – jadranski dragulj: radovi sa simpozija u Splitu 28. - 30. lipnja 1995. godine*, ur. M. Hodžić, [Biblioteka Trpimir; 8], Split - Kaštela 1996, 241 - 250.
- Lucy 2005 Lucy, S., “Ethnic and cultural identities.”, u: *The Archaeology of Identity. Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion*, ur. M. Díaz-Andreu, S. Lucy, S. Babić i D. Edwards, London 2005, 86 - 109.
- Luni 1995 Luni, M., “Fase protourbana nella regione medioadriatica nel V-IV secolo a.C. e frequentazione commerciale greca.”, u: *Pro poplo Arimense*, ur. A. Calbi, G. Susini, Faenza 1995, 183 – 226.
- Luni 2000 Luni, M., “Greci nell’Italia medioadriatica.”, *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 12 (2000): 151 - 186.
- Luni 2004 Luni, M., “I porti di Ankon e Numana.”, u: *I Greci in Adriatico* 2, ur. L. Braccesi, M. Luni, [Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente; 18], Rim 2004, 11 - 56.
- Luni 2007 Luni, M., “I kouroi di Osimo ed i Greci in Adriatico.”, u: *I greci in Adriatico nell’età dei Kouroi. Atti del convegno internazionale organizzato dal Comune di Osimo (Osimo - Urbino, 30 giugno - 2 luglio 2001)*, ur. M. Luni, [Quaderni di archeologia nelle Marche; 13], Urbino 2007, 15 – 64.
- Luni 2013 Luni, M., “La Grecità adriatica riscoperta.”, u: *L’indagine e la rima: Scritti per Lorenzo Braccesi*, [Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente; 30] (2013): 918 – 930.
- Ma 2003 Ma, J., “Peer Polity Interaction in the Hellenistic Age.”, *Past and Present* 180 (2003): 9 – 39.
- Mailer 1973 Mailer, N., *Marilyn: A Biography. Pictures by the World’s Foremost Photographers*, New York: Grosset & Dunlap, 1973.

- Mair 2006 Mair, V. H., „Kinesis versus Stasis, Interaction versus Independent Invention.“, u: *Contact and Exchange in the Ancient World*, ur. V. H. Mair, Honolulu 2006, 1 – 16.
- Majnarić-Pandžić 1998 Majnarić-Pandžić, N., “Brončano i željezno doba.”, u: *Prapovijest*, ur. M. Mirić, A. Pavičić, [Povijest umjetnosti u Hrvatskoj, knjiga 1], Zagreb 1998, 160 - 358.
- Makarović 1982 Makarović, S. (ur.), *Peljar I: Jadransko more – istočna obala*, Split: Hidrografski institut Jugoslavenske ratne mornarice, 1982.³
- Malanima 1999 Malanima P., „Risorse, popolazioni, redditi: 1300 – 1861.“, u: *Storia economica d'Italia*, ur. P. Ciocca i G. Toniolo, Rim i Bari 1999, 43 – 124.
- Malinowski 1972 Malinowski, T., „Kwestia pochodzenia bursztynów z wykopalisk jugosłowiańskich.“, *Fontes Archaeologici Posnanienses: Annales Musei Archaeologici Posnaniensis* 21 ([1970] 1972): 219 – 229.
- Malkin 1997 Malkin, I., “Categories of early Greek colonization: the case of the Dorian Aegean.”, u: *Il dinamismo della colonizzazione greca*, ur. C. Antonetti, Napulj 1997, 25 – 38.
- Malkin 1998a Malkin, I., *The Returns of Odysseus: Colonization and Ethnicity*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1998.
- Malkin 1998b Malkin, I., “Ithaka, Odysseus and the Euboeans in the eight century.”, u: *EUBOICA. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, ur. B. D'Agostino, M. Bats, Napulj 1998, 1 – 10.
- Malkin 2002 Malkin, I., “A Colonial Middle Ground: Greek, Etruscan, and Local Elites in the Bay of Naples.”, u: *The Archaeology of Colonialism*, ur. C. L. Lyons i J. K. Papadopoulos, Los Angeles 2002, 151 - 181.
- Malkin 2003 Malkin, I., *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.²
- Malkin 2004 Malkin, I., „Postcolonial concepts and ancient Greek colonization.“, *Modern Language Quarterly* 65 (2004): 341–364.
- Malkin 2009 Malkin, I., „Foundations.“, u: *CAG*, Malden, MA; Oxford; Chichester 2009, 373 - 394.
- Malkin 2013 Malkin, I., *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean*, Oxford: Oxford University Press, 2013.

- Malkin 2016 Malkin, I., "Greek colonisation: The Right to Return.", u: *Conceptualising early Colonisation*, ur. L. Donnellan, V. Nizzo, G.-J. Burgers, Bruxelles; Rim 2016, 27 - 50.
- Malnati 2000 Malnati, L., „L’ età del ferro nel bacino centro-settentrionale dell’ Adriatico.“, *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 12 (2000): 65 - 87.
- Malnati i Manfredi 1991 Malnati, L. i V. M. Manfredi, *Gli Etruschi in Val Padana*, Milano: Il Saggiatore, 1991.
- Mamut i Čirjak 2017 Mamut, M. i B. R. Čirjak, "Prirodno-geografske značajke otoka Hvara.", *Naše more* 64, 3 (2017): 81 – 91.
- Manenica 2012 Manenica, H., "Antički fluvijalni lokaliteti u dolini Neretve.", u: *HA* 21 (2012): 279 – 291.
- Mann 1986 Mann, M., *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to AD 1760*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Manning 2018 Manning, J. G., *The Open Sea: The Economic Life of the Ancient Mediterranean World from the Iron Age to the Rise of Rome*, Princeton: Princeton University Press, 2018.
- Mano 1976 Mano, A., "Les rapports commerciaux d'Apollonie avec l'arrière-pays illyrien.", *Iliria* 4 (1976): 307 - 316.
- Manoledakis 2015 Manoledakis, M., "Greek Colonisation in the Southern Black Sea from the Viewpoint of the Local Populations.", u: *Greek colonisation: New Data, Current Approaches: Proceedings of the Scientific Meeting held in Thessaloniki (6 February 2015)*, ur. P. Adam-Veleni, D. Tsangari, Atena 2015, 59 – 72.
- Manzano Baena et al. 2009 Manzano Baena, P., Velagić Habul, E., Čaušević, Z. i S. Hadžiabdić, *Pastoralism: An opportunity for eco-development in Bosnia and Herzegovina. Report on the state of pastoralism in Eastern Herzegovina (Mostar-Trebinje) and management proposals*, Mostar: AECID, 2009.
- Maretić 2003 Maretić, T., prijevod, u: *Odiseja*, Zagreb 2003.
- Marević 2000 Marević, J., *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, sv. 2 (M-Z), suautorice K. Filković, M. Gašparović, Velika Gorica; Zagreb: Marka; Matica hrvatska, 2000.
- Margaritis 2016 Margaritis, E., "Agricultural Procution and Domestic Activities in Rural Hellenistic Greece.", u: *The Ancient Greek Economy: Markets, Households and City-states*, ed. E. W. Harris, D. M. Lewis, M. Woolmer, Cambridge 2016, 187 – 203.

- Margić i Matković 2011 Margić J. i K. Matković, "Dobrobit konja - smještaj i hranidba.", *MESO: Prvi hrvatski časopis o mesu* 13, 1 (2011): 50 – 54.
- Marić 1976 Marić, Z., "Dva nova primjerka daorsijskog novca sa gradine Ošanići kod Stoca.", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 13, 11 (1976): 253 – 259.
- Marić 1977 Marić, Z., "Arheološka istraživanja Akropole ilirskog grada Daors . . a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine.", *GMZ BiH* 30/31 ([1975/1976] 1977): 5 – 99.
- Marić 1979 Marić, Z., „Depo pronađen u ilirskom gradu Daors..u (2. st. pr. n. e.).“, *GZM BiH* 33 (1979): 23 – 113.
- Marić 2000 Marić, Z., „Helenistički uticaji na ilirsko pleme Daorse.“, *Godišnjak ANiUBiH*, knjiga 31 = *Centar za balkanološka istraživanja*, knjiga 29 (2000): 37 - 52.
- Marić i Kirigin 1991 Marić, Z. i B. Kirigin, "Bradavičasti helenistički kantharosi iz Daorsona (Ošanići kod Stoca).", u: *Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu*, ur. B. Čović, Sarajevo 1991, 177 – 184.
- Marijan 2001 Marijan, B., "Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija).", *VAHD* 93 (2001): 7 – 221.
- Marijan 2011a Marijan, B., "Gradina u Ošanićima – transformacija prapovijesnog gradinskog u urbano naselje.", *Histria Antiqua* 20 (2011): 177 – 187.
- Marijan 2011b Marijan, B., "Protopovijesno doba u Hercegovini.", u: *Hum i Hercegovina kroz povijest: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009.*, knjiga I, ur. I. Lučić, Zagreb 2011, 25 – 54.
- Marijanović et al. 2009 Marijanović, G., Crnković, L. i D. Pavlović, "Utjecaj inozemnih izravnih ulaganja na robnu razmjenu Republike Hrvatske.", *Ekonomski vjesnik: Review of Contemporary Entrepreneurship, Business, and Economic Issues* 22, 2 (2009): 250 – 265.
- Marin 1987 Marin, E., „Salona Christiana“, *VAHD* 80 (1987): 50 – 87.
- Marin 2002 Marin, E., "Novi helenistički nalazi iz Salone i Narone.", u: *GU*, Split 2002, 415 - 421.
- Markoe 1992 Markoe, G., "The pursuit of Italian metal: Greeks and Phoenicians.", u: *Greece between East and West, 10th – 8th centuries BC*, ur. G. Kopcke, I. Tokumaru, New York 1992, 61 – 84.
- Markoe 2000 Markoe, G. E., *Phoenicians*, London: British Museum Press, 2000.

- Marković 2006 Marković, Č., *Arheologija Crne Gore*, Podgorica: Biblioteka Crna Gora, 2006.
- Marohnić 2012 Marohnić, J., *Stanovnici polisa srednjeg Jadrana od 4. do 1. st. pr. Kr.*, doktorska disertacija, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2012.
- Marohnić 2016 Jelena Marohnić, „Dodonske pločice kao izvor za farsku povijest.“ u: *Međunarodni znanstveni skup Faros i Starigradsko polje 7. – 8. rujna 2016. (knjižica sažetaka)*, Stari Grad 2016, 10.
- Martín de la Cruz 1988 Martín de la Cruz, J. C., „Mykenische Keramik aus Bronzezeitlichen Siedlungsgeschichten von Montoro am Guadalquivir.“, *Madriider Mitteilungen* 29 (1988): 26 – 48.
- Martyn 1992 Martyn, D., *Climates of the World. Developments in Atmospheric Science*, vol. 18, Amsterdam: Elsevier, 1992.
- Mastrocinque 1988 Mastrocinque, A., *Da Cnido a Corcira Melaina: uno studio sulle fondazioni greche in Adriatico*, [Pubblicazioni del Dipartimento di Storia della Civiltà Europe; 4], Trento: Università degli Studi di Trento, 1988.
- Matičec 2009 Matičec, D., „Krški Dinaridi.“, u: *Tumač Geološke karte Republike Hrvatske 1: 300 000*, ur. I. Velić i I. Vlahović, Zagreb 2009, 105 – 106.
- Matley 1968 Matley, I. M., „Transhumance in Bosnia and Herzegovina.“, *Geographical Review* 58 (1968): 231 - 261.
- Mattingly 1988 Mattingly, D. J., „Oil for Export: A Comparison of Spanish, African and Tripolitanian Olive Oil production in the Roman empire.“, *JRA* 1 (1988): 33–56.
- Mayer 1939 Mayer, A., „Illyrisches.“, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 66, 1-2 (1939): 75 – 127.
- Mayer 1957 Mayer, A., *Die Sprache der alten Illyrier: Einleitung. Wörterbuch der illyrischen Sprachreste*, vol. 1, Beč: In Kommission bei Rudolf M. Rohrer, 1957.
- Mayewski et al. 2004 Mayewski, P. A., Rohling, E. E., i J. C. Stager, J. C., „Holocene climate variability.“, *Quaternary Research* 62 (2004): 243– 255.
- McEvedy 2002 McEvedy, C., *The Penguin Atlas of Ancient History*, London: Penguin Books Ltd., 2002.²
- McGrail 1991 McGrail, S., „Early Sea Voyages.“, *IJNA* 20, 2 (1991): 85 – 93.
- McInerney 2010 McInerney, J., *The Cattle of the Sun: Cows and Culture in the World of the Ancient Greeks*, Princeton: Princeton University Press, 2010.

- McNiven 2008 McNiven, J. I., „Sentient Sea: Seascapes as Spiritscapes.“, u: *Handbook of Landscape Archaeology*, ur. Bruno David i Julian Thomas, London i New York 2008, 149 – 157.
- Medail 2017 Medail, F., “The specific vulnerability of plant biodiversity and vegetation on Mediterranean islands in the face of global change.”, *Regional Environmental Change* 17, 6 (2017): 1775 – 1790.
- Mele 1979 Mele, A., *Il commercio greco arcaico: prexis ed emporie*, Rim: Publications de l'École française de Rome, Centre Jean Bérard, 1979.
- Melis 2014 Melis, M. G., “Silver in Neolithic and Eneolithic Sardinia.”, u: *Metalle der Macht – Frühes Gold und Silber. VI. Mitteldeutscher Archäologentag vom 17. bis 19. Oktober 2013 in Halle (Saale)*, ur. H. Meller, R. Risch i E. Pernicka, [Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle; 11], Halle 2014, 483 – 494.
- Menalo 2004 Menalo, R., “Nalazi stambene arhitekture (13. – 17. st.) u Dubrovniku u svjetlu arheoloških istraživanja.”, *Zbornik dubrovačkih muzeja* 1 (2004): 253 - 281.
- Mendušić 1989 Mendušić, M., “Općina Šibenik. Rekognosciranje gradinskih naselja.”, *AP* 28 ([1987] 1989): 210 – 212.
- Mendušić 1990 Mendušić, M., “Općina Šibenik. Rekognosciranje gradinskih naselja.”, *AP* 29 ([1988] 1990): 242 - 244.
- Meskell 2001 Meskell, L., “Archaeologies of identity.”, u: *Archaeological Theory Today*, ur. I. Hodder, Cambridge 2001, 187 – 213.
- Michetti 2017 Michetti, L. M., “Harbors.”, u: *Etruscology*, vol. 1, ur. A. Naso, Boston, Berlin 2017, 391 – 406.
- Migotti 1986 Migotti, B., “Grčka helenistička keramika iz Starog Grada na Hvaru.”, *VAMZ* 19 (1986): 147 – 179.
- Mihovilić 1983 Mihovilić, K., “Nezakcij: Novi podaci o željeznodobnoj nekropoli/ Nesazio: nuovi dati sulla necropoli dell'età del ferro.”, *Atti CMSAT* 13, 1 (1983): 91-96.
- Mihovilić 1986 Mihovilić, K., “Histri i Etruščani.”, u: *Histri i Etruščani*, ur. V. Girardi-Jurkić, Pula 1986, 22 – 30.
- Mihovilić 1997 Mihovilić, K., „Fortifikacija gradine Gradac-Turan iznad Koromačna.“, *Izdanja HAD-a* 18 (1997): 39 – 59.
- Mihovilić 2004a Mihovilić, K., „Ceramica greca in Istria.“, u: *I Greci in Adriatico* 2, ur. L. Braccesi, M. Luni, [Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente; 18], Rim 2004, 101 – 106.

- Mihovilić 2004b Mihovilić, K., "La situla di Nesazio con Naumachia.", u: *La pirateria nell'Adriatico antico (Venezia, 7-8 marzo 2002)*, ed. L. Braccesi, [Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente; 19] (2004): 93 – 107.
- Mihovilić 2010 Mihovilić, K., "Istra i kontakti s grčkim svijetom.", u: AGH, Zagreb 2010, 163 - 169.
- Mihovilić 2013 Mihovilić, K., *Histri u Istri: željezno doba Istre/ Gli Istri in Istria: l'età del ferro in Istria/ The Histri in Istria: the Iron Age in Istria*, [Monografije i katalogi: Arheološki muzej Istre, 23], Pula: Arheološki muzej Istre, 2013.
- Mihovilić et al. 2002 Mihovilić, K., B. Teržan, B. Hänsel, D. Matošević, C. Becker, *Rovinj i okolica prije Rima/ Rovigno e dintorni prima dei Romani/ Rovinj und seine Umgebung vor den Römern*, Kiel: Oetker-Voges Verlag, 2002.
- Mihovilić, Hänsel i Teržan 2005 Mihovilić, K., Hänsel, B. i B. Teržan, "Moncodogno. Scavi recenti e prospettive future.", u: *Carlo Marchesetti e i Castellieri 1903-2002*, ur. G. Bandelli, E. Montagnari Kokelj, [Fonti e Studi per la storia della Venezia Giulia, Studi IX], Trst 2005, 389 – 408.
- Miletić 2014 Miletić, A., "Prilozi poznavanju naseljavanja otoka Hvara u prapovijesti.", *VAHD* 107 (2014): 113 – 128.
- Milićević Bradač 2004 Milićević Bradač, M. *Stara Grčka: Grci na Crnome moru*, [Biblioteka Lucius; 2], Zagreb: Školska knjiga, 2004.
- Milićević Bradač 2007 Milićević Bradač, M., „Die Griechen in Kroatien.“, u: *Kroatien in der Antike*, ur. M. Sanader, Mainz-am-Rhein 2007, 37-60.
- Milićević Bradač 2009 Milićević Bradač, M., "Horacije, Jadran i jugo.", u: *Jurišićev zbornik: zbornik radova posvećenih uspomeni na Marija Jurišića*, ur. L. Bekić, Zagreb 2009, 284 - 290.
- Milivojević 2011 Milivojević, F., "Rimski i italiski poduzetnici i doseljenici u Iliriku od Ilirskih ratova do Cezara.", *Pro tempore* 8/9 (2011): 188 – 210.
- Milivojević 2021 Milivojević, F., *Cezarov Ilirik*, Zagreb; Rijeka: Hrvatski institut za povijest; Filozofski fakultet u Rijeci, 2021.
- Mintz 1986 Mintz, S. W., *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*, London: Penguin, 1986.
- Mirdita 2009 Mirdita, Z., *Vlasi: starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.
- Mirković 2011 Mirković, V., "Fragmenti o Dalmaciji.", u: *Dalmacija – hrvatska ruža svijeta*, ur. A. Mekinić, [Biblioteka Dva milenija Dalmacije; 1], Split 2011, 170 – 175.

- Mirnik 1987 Mirnik, I., "Circulation of North African etc. Currency in Illyricum", *AV* 38 (1987): 369 – 392.
- Miroslav Marin 1966 Miroslav Marin, M., "Scavi arhceologici nella contrada di S. Vito presso il lago di Salpi.", *ASP* 19 (1966): 3 – 28.
- Miroslav Marin 1973 Miroslav Marin, M., "Il problema delle tre *Salpia*.", *ASP* 26 (1973): 365 – 388.
- Miše 2012 Miše, M., "Trgovački kontakti dvaju jadranskih obala krajem 4. i u 3. st. pr. Kr. na primjeru slikane keramike.", *Histria Antiqua* 21 (2012): 231 - 240.
- Miškec 2008 Miškec, A., "Denarni obtok v Istri v antičnem obdobju. Od grškega denarja do vzpostavitve rimskega denarnega sistema.", *Annales. Series historia et sociologia* 18, 2 (2008): 289 – 304.
- Möller 2001 Möller, A., "Naukratis, or How to Identify a Port of Trade.", u: *Prehistory and History: Ethnicity, Class and Political Economy*, ur. D. W. Tandy, Montréal; New York; London 2001, 145 – 159.
- Montagnari Kokelj 2003 Montagnari Kokelj, M. "Why setting a karstic area? Considerations on the Trieste Karst (northeastern Italy) in the Late Prehistory.", *Histria Antiqua* 11 (2003): 75 – 93.
- Moore 2019 Moore, C., "Introduction: Socrates' Writing as Writing about Socrates.", u: *Brill's Companion to the Reception of Socrates*, ur. C. Moore, Leiden 2019, 1 – 40.
- Morakis 2011 Morakis, A., "Thucydides and the character of Greek colonisation in Sicily.", *CQ* 61, 2 (2011): 460 – 492.
- Morel 1975a Morel, J.-P., "Récentes recherches sur la colonisation phocéenne en Occident.", *RA* fasc. 1 (1975): 142 – 146.
- Morel 1975b Morel, J.-P., "L'expansion phocéenne en Occident. Dix années de recherches (1966 – 1975).", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 99 (1975): 853 – 896.
- Morel 1982 Morel, J.-P., "Les Phocéens d'Occident. Nouvelles données, nouvelles approches.", *PP* 37 (1982): 479 – 496.
- Morel 1984 Morel, Jean-Paul, "Greek Colonization in Italy and in the West.", u: *Crossroads of the Mediterranean: Papers delivered at the International Conference on the Archaeology of Early Italy, Haffenreffer Museum, Brown University, 8-10 May 1981*, ur. T. Hackens, N. D. Holloway i R. Ross Holloway, [Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université catholique de Louvain 38, *Archaeologia transatlantica* 2], Providence, RI-Louvain-la-Neuve 1984, 123 – 161.

- Morel 1990 Morel, J.-P., “Marseille et les établissements phocéens dans le mouvement colonial grec.”, *Les Dossiers d'Archéologie* 154 (1990): 4 – 13.
- Morel 2001 Morel, J.-P., “Les Grecs entre l'Adriatique et la Tyrrhénienne.”, *Anemos* 2 (2001): 53 – 77.
- Morel 2006 Morel, J.-P., “Phocaeen Colonisation.”, u: *GCI*, Leiden-Boston 2006, 359 – 428.
- Morel 2007 Morel, J.-P., “Early Rome and Italy.”, u: *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, ur. W. Scheidel, I. Morris I R. Saller, Cambridge 2007, 487 – 510.
- Morgan 1988 Morgan, C., “Corinth, the Corinthian Gulf, and western Greece during the eighth century B.C.”, *BSA* 83 (1988): 313 – 338.
- Morgan 2009 Morgan, C., „The Early Iron Age.“, u: *CAG*, Malden, MA; Oxford; Chichester 2009, 43 - 64.
- Morgan i Arafat 1995 Morgan, C. A. i K. W. Arafat, “In the footsteps of Aeneas: Excavations at Butrint, Albania 1991 – 1992.”, *Dialogos: Hellenic Studies Review* 2 (1995): 25 – 40.
- Morley 2007 Morley, N., *Trade in Classical Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Morris 1986 Morris, I., “Gift and Commodity in Archaic Greece.”, *Man* 21, 1 (1986): 1 – 17.
- Morris 1994 Morris, I., „The Athenian economy twenty years after the ancient economy.“, *Classical Philology* 89, 4 (1994): 351 – 366.
- Morris 2003 Morris, I., “Mediterraneanization.”, *Mediterranean historical review* 18 (2003): 30 – 55.
- Morris 2009 Morris, I., “The Eight-century Revolution.”, u: *CAG*, Malden, MA; Oxford; Chichester 2009, 64 - 80.
- Morris 2010 Morris, I., *Why the West rules for now: the patterns of history, and what they reveal about the future*, London: Profile Books, 2010.
- Morris 2016 Morris, O., „Indigenous networks, hierarchies of connectivity and early colonisation in Iron Age Campania.”, u: *Conceptualising early Colonisation*, ur. L. Donnellan, V. Nizzo, G.-J. Burgers, Bruxelles- Roma 2016, 137 - 148.
- Morris i Powell 2010 Morris, I. i B. B. Powell, *The Greeks: History, Culture and Society*, Boston: Prentice Hall, 2010.²
- Morrison 1995 Morrison, J., „The Ancestry of the Trireme: 1200 – 525 BC.“, u: *The Age of the Galley: Mediterranean Oared Vessels since pre-*

- classical Times*, ur. R. Gardiner, J. Morrison, Annapolis, MD 1995, 49 - 65.
- Morrison i Williams 1968 Morrison J. S. i R. T. Williams, *Greek oared ships: 900-322 B.C.*, Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- Morton 2001 Morton, J., *The Role of the Physical Environment in Ancient Greek Seafaring*, Leiden-Boston-Köln: Brill, 2001.
- Moscatti 1966 Moscati, S., *Il Mondo dei Fenici*, Milan: Il Saggiator, 1966.
- Moscatti 1983 Moscati, S., „Precolonizzazione greca e precolonizzazione fenicia.“, *Rivista di Studi Fenici* 11 (1983): 1 - 7.
- MP II 1978 Mediterranean Pilot, *The coasts of France from Cape Cerbère to the Franco-Italian Forntier; the Islands of Corse and Sardegna; the West Coast of Italy from the Franco-Italian Frontier to Latitude 39° North, Including Arcipelago* Toscano, vol. 2, Taunton: United Kingdom Hydrographic Office, 1978.¹⁰
- MP III 1946 Mediterranean Pilot, *The Western coast of Greece, including the Gulfs of Patras and Corinth, the Ionian Islands, the coast of Albania and the Adriatic Sea*, vol. 3, London: Hydrographic Department and Admiralty, 1946.
- MP III 1988 Mediterranean Pilot, *The Ionian Sea bordering the western coast of Greece, including Patraikós Kólpos and Korinthiakós Kólpos, and the Adriatic Sea*, vol. 3, Taunton: United Kingdom Hydrographic Office, 1988.¹⁰
- MP V 1999 Mediterranean Pilot, *Coasts of Libya, Egypt, Israel, Lebanon and Syria, South Coasts of Greek islands from Kríti to Rhódos and Turkey with the island of Cyprus*, vol. 5, Taunton: United Kingdom Hydrographic Office, 1999.⁷
- Murray 1987 Murray, W. D., „Do Modern Winds Equal Ancient Winds?“, *MHR* II, 2, (1987): 139 – 167.
- Murray 2019 Murray, C. A., “Constructing colonies: Physical manifestations of social action within Greek colonization.”, u: *Greek colonization in local contexts: case studies in colonial interactions*, ur. J. Lucas, C. A. Murray, S. Owen, Oxford 2019, 7 – 23.
- Musti 2005 Musti, D., *Magna Grecia: il quadro storico*, Rim-Bari: Laterza, 2005.
- Myres 1896 Myres, J. L., “An attempt to reconstruct the maps used by Herodotus.”, *The Geographical Journal* 8, 6 (1896): 605 – 629.
- Naso 2015 Naso, A., „Appunti sulle relazioni di Verucchio.“, u: *Immagini di uomini e di donne dalle necropoli villanoviane di Verucchio: Atti*

- delle giornate di studio dedicate a Renato Peroni, Verucchio, 20-22 aprile 2011, ur. P. von Eles, L. Bentini et al., [Quaderni di archeologia dell'Emilia Romagna; 34], Sesto Fiorentino 2015, 199 – 202.
- Naso 2017 Naso, A., “Greece, Aegean islands and Levant.”, u: *Etruscology*, vol. 1, ur. A. Naso, Boston, Berlin 2017, 1679 – 1694.
- Naso, Agostini et al. 1999 Naso, A., Agostini, S., Coltorti, M., Coubray, S., Pacciani, E. i A. Coppa, “Das Picenische Gebiet.”, u: *Die Picener - ein Volk Europas. Schirn-Kunsthalle, Frankfurt, 12. Dezember 1999 - 6. Februar 2000*, ur. Franchi Dell'Orto, L., Rim 1999, 5 – 9.
- Nava 1980 Nava, M. L., *Stele daunie*, [Studi e materiali di etruscologia e antichità italiche; 18], Firenze: Sansoni, 1980.
- Nava 1988 Nava, M. L., *Le stele della Daunia: sculture antropomorfe della Puglia protostorica dalle scoperte di Silvio Ferri agli studi più recenti*, Milan: Electa, 1988.
- Negishi 2001 Negishi, T., *Developments of International Trade Theory*, [Research Monographs in Japan-U.S. Business & Economics; 6], New York; Springer, 2001.
- Negroni Catacchio 1972 Negroni Catacchio, N., “La problematica dell’ambra nella protostoria italiana. Le amber intagliate di Fratta Polesine e le rotte mercantile nell’alto Adriatico.”, *Padusa* 8, 1 – 2 (1972): 1 – 18.
- Negroni Catacchio 1988 Negroni Catacchio, N., „L'ambra: produzione e commerci nell'Italia preromana.“, u: *Italia omnium terrarum alumna: La civiltà dei Veneti, Reti, Liguri, Celti, Piceni, Umbri, Latini, Campani e Iapigi (Antica madre)*, ur. A. M. Chieco Bianchi, G. Pugliese Carratelli, Milano 1988, 659 – 696.
- Neumann i Metaxas 1979 Neumann, J. i D. A. Metaxas, “The Battle between the Athenian and Peloponnesian Fleets, 429 B.C., and Thucydides' “Wind from the Gulf (of Corinth).””, *Meteorologische Rundschau* 32 (1979): 182 – 188.
- Neville 2007 Neville, A., *Mountains of Silver and Rivers of Gold: The Phoenicians in Iberia*, [UBC Studies in the Ancient World; 1], Oxford: Oxbow Books, 2007.
- Nickels 1989 Nickels, A., *Agde. La nécropole du premier Âge du Fer*, [RAN, Supplément 19], Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1989.
- Niemeyer 2006 Niemeyer, H. G., “The Phoenicians in the Mediterranean. Between Expansion and Colonisation: A non-Greek model of

- Overseas Settlement and Presence.”, u: *GCI*, Leiden-Boston 2006, 143 – 168.
- Niemeyer i Docter 1993 Niemeyer, H. G. i R. F. Docter, „Die Grabung unter dem Decumanus Maximus von Karthago. Vorbericht über die Kampagnen 1986 – 1991.“, *MDAIR* 100 (1993): 201 – 244.
- Nijboer 2005a Nijboer, A. J., “La cronologia assoluta dell’età del Ferro nel Mediterraneo, dibattito sui metodi e sui risultati.”, u: *Oriente e Occidente: Metodi e discipline a confronto: Riflessioni sulla cronologia dell’età del ferro in Italia. Atti dell’incontro di studi, Roma, 30 – 31 ottobre 2003*, ur. G. Bartoloni i F. Delpino, Pisa 2005, 527 – 556.
- Nijboer 2005b Nijboer, A. J., “The Iron Age in the Mediterranean: A Chronological Mess or “Trade before the Flag”.” *AWE* 4 (2005): 255 – 277.
- Nijboer i Van der Plicht 2006 Nijboer, A. J. i J. van der Plicht, „An interpretation of the radiocarbon determinations of the oldest indigenous-Phoenician stratum thus far, excavated at Huelva, Spain.“, *BaBesch* 81 (2006): 31 – 36.
- Nikolanci 1970 Nikolanci, M., “O kontroverzi Lissos – Issa.”, u: *Adriatica praehistorica et antiqua: zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, ur. V. Miroslavljević, D. Rendić-Miočević, M. Suić, Zagreb 1970, 377 – 384.
- Nikolanci 1973 Nikolanci, M., “Arhajski import u Dalmaciji.”, *VAHD* 68 ([1966] 1973): 89 – 115.
- Nikolanci 1976a Nikolanci, M., “Maloazijski import u istočnom Jadranu.”, u: *Jadranska obala u protohistoriji: kulturni i etnički problemi. Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X. 1972.*, ur. B. Čečuk, N. Majnarić-Pandžić, V. Miroslavljević, M. Suić, Zagreb 1976, 273 - 286.
- Nikolanci 1976b Nikolanci, M., “Jadranski Grci kao periferija Helenskog svijeta.”, u: *IX. kongres arheologija Jugoslavije, Zadar 1972.*, ur. Š. Batović, [Materijali; 12], Zadar 1976, 149 – 168.
- Nikolanci 1989a Nikolanci, M., „O Liburnu Joniju.“, *VAHD* 82 (1989): 13 - 31.
- Nikolanci 1989b Nikolanci, M., „Paros, Pityeia i Anchiale u jadranskoj Iliridi.“, *VAHD* 82 (1989): 35 – 62.
- Nikolanci 1989c Nikolanci, M., „Iris Illyrica.“, *VAHD* 82 (1989): 63 - 78.
- Nikolanci 1989d Nikolanci, M., „Crna Korkira i poluotok Pelješac.“, *VAHD* 82 (1989): 81 - 98.

- Nikolanci 1989e Nikolanci, M., „Šume Dalmacije u antici.“, *VAHD* 82 (1989): 157 - 168.
- Nikolanci 1989f Nikolanci, M., „O brončanoj posudi s kuglicama na rubu.“, *VAHD* 82 (1989): 191 - 196.
- Nikolanci 1989g Nikolanci, M., „Crna Korkira i Agatarhid s Knida.“, *VAHD* 82 (1989): 197 - 199.
- Nikolanci 1997/1998 Nikolanci, M., „Crateae - Celadussae.“, *VAHD* 90 - 91 (1997/1998): 89 - 99.
- Νικολόπουλος 2009 Νικολόπουλος, Ε., *Σχέσεις της Ιβηρικής χερσονήσου με την ανατολική Μεσόγειο κατά τη 2η και στις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ.: μύθος και πραγματικότητα*, doktorska disertacija, Αθήναι: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2009.
- Novak 1939 Novak, G., „Šta su nazivali Jadranskim morem Herodot i Hekataios.“, *Izvestija na Bulgarskoto istoričesko društvo* 16-17 (1939): 338 – 341.
- Novak 1955 Novak, G., *Prehistorijski Hvar: Grapčeva spilja*, Zagreb: JAZU, Odjel za filozofiju i društvene nauke, 1955.
- Novak 1961 Novak, G., „Stari Grci na Jadranskom moru.“, *Rad JAZU* 322 (1961): 145 – 221.
- Novak 1971 Novak, G. „Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane.“, *Zbornik za narodni život i običaje* 45 (1971): 579 - 603.
- Novaković i Simoni 1997 Novaković P. i H. Simoni, „Archeology of the Kras dolinas.“, *Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia* 10 (1997): 19 – 36.
- Nye 1996 Nye, S., „The plant remains. Nadin-Gradina.“, u: *The changing face of Dalmatia, archaeological and ecological studies in a Mediterranean landscape*, ur. J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, London 1996, 240 – 242.
- Odža 2010 Odža, A., „Prilog poznavanju nakita srednjodalmatinske kulturne skupine.“, *Histria Antiqua* 19 (2010): 177 - 192.
- Orlandini 1976 Orlandini, P., „Un frammento di coppa mediogeometrica dagli scavi dell'Incoronata presso Metaponto.“ *Atti e Memorie della Società Magna Grecia* 15 – 17 (1976): 177 – 186.
- Orlando 1990 Orlando, M. A., „Otranto.“, u: *ADM*, Bari 1990, 21 - 48.
- Ormerod 1924 Ormerod, H. A., *Piracy in the Ancient World: An Essay in Mediterranean History*, Liverpool: University Press of Liverpool Limited, 1924.

- Osanna 1992 Osanna, M., *Chorai coloniali da Taranto a Locri: documentazione archeologica e ricostruzione storica*, Rim: Istituto poligrafico e zecca dello Stato, Libreria dello Stato, 1992.
- Osborne 1987 Osborne, R., *Classical Landscape with Figures. The Ancient Greek City and Its Countryside*, London: George Philip, 1987.
- Osborne 1996 Osborne, R., "Pots, trade and the archaic Greek economy.", *Antiquity* 70, 267 (1996): 31 – 45.
- Osborne 1998 Osborne, R., „Early Greek colonization? The nature of Greek settlement in the West.“, u: *Archaic Greece: new approaches and new evidence*, ur. N. Fisher, H. van Wees, London 1998, 251 – 270.
- Osborne 2009 Osborne, R., *Greece in the making, 1200 – 479 BC*, London - New York: Routledge, 2009.
- Owen 2003 Owen, S., „Of Dogs and Men: Archilochos, archaeology and the Greek settlement of Thasos.“, *CCJ* 49 (2003): 1 – 18.
- Pagnoux i Zurbach 2021 Pagnoux, C. i J. Zurbach, "Greece and Anatolia, 1200 – 500 BCE.", u: *A Companion to Ancient Agriculture*, ur. D. Hollander i T. Howe, Hoboken; NJ 2021, 267 – 287.
- Palavestra 1993 Palavestra, A., *Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu*, [Posebna izdanja SANU, Balkanološki institut; 52], Beograd: Balkanološki institut SANU, 1993.
- Palermo 1996 Palermo, D., „Tradizione indigena e apporti greci nelle culture della Sicilia centro-meridionale: Il caso di Sant'Angelo Muxaro.“, u: *Early Societies in Sicily: New Developments in Archaeological Research*, vol. 5, ur. R. Leighton, [Accordia Specialist Studies on Italy], London 1996, 147 – 154.
- Palinkaš et al. 2016 Palinkaš, L. A., Damyanov, Z. K., Borojević Šoštarić, S., Strmić Palinkaš, S. i I. Marinova, „Divergent drift of Adriatic-Dinaridic and Moesian carbonate platforms during the rifting phase witnessed by triassic MVT Pb-Zn and SEDEX deposits; a metallogenic approach.“, *Geologia Croatica* 69, 1 (2016): 75 – 78.
- Pallottino 2008 Pallottino, M., *Etruščani: etruskologija*, prijevod na hrvatski jezik M. Kovačić i T. Begović, [Biblioteka Antika; 2], Zagreb: Svitava, 2008.
- Pamić i Visonà 2019 Pamić, I. i P. Visonà, "A rare bronze coin of Issa from Grad, Nakovana (Pelješac Peninsula).", *VAHD* 112 (2019): 57 – 70.

- Papazoglu 2007 Papazoglu, F., *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba: Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*, Beograd: Equilibrium, 2007.
- Papović i Popović 2012 Papović, S. i Lj. B. Popović, *Antička Budva*, Budva: Grad Teatar, 2012. (online izdanje bez paginacije, pristup 8. 11. 2020. http://www.butua.com/istorija/2009/stanko_papovic_anticka_budva.html)
- Parica 2021 Parica, M., *Prapovijesne maritimne konstrukcije Dalmacije i Kvarnera*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2021.
- Parke i Wormell 1956 Parke, H. W. i D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle*, Oxford: Blackwell, 1956.²
- Parker 1992 Parker, A. J., *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*, [BAR International Series; 580], Oxford: Tempus Reparatum, 1992.
- Parović-Pešikan 1960 Parović-Pešikan, M., “О карактеру грчког материјала на Гласинцу и путевима његовог продирања.”, *Starinar*, n.s., XI (1960): 21 – 45.
- Parović-Pešikan 1965 Parović-Pešikan, M., „Нови археолошки налази у околини Тивта.“, *Starinar* 13/14 ([1962/1963] 1965): 211 – 217.
- Parović-Pešikan 1979 Parović-Pešikan, M., “Археолошка истраживања у Боки которској”, *Starinar* 28/29 ([1977/ 1978] 1979): 19 – 62.
- Parović-Pešikan 2001 Parović-Pešikan, M., “Grčka importovana keramika iz Ulcinja.”, u: *Vestigatio vetustatis: Aleksandrini Cermanović-Kuzmanović od projatelja, saradnika i učenika*, ur. M. Lazić, [Centar za Arheološka Istraživanja; 20], Beograd 2001, 335 – 368.
- Pasini 2008 Pasini, U., prijevod, u: *Vodič po Heladi*, Split 2008.
- Pašalić 1954 E. Pašalić, “O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini.”, *GZM BiH* 9 (1954): 47 - 75.
- Payne 1931 Payne, H., *Necrocorinthia: a study of Corinthian art in the Archaic period*, Oxford: Clarendon Press, 1931.
- Peacock 1982 Peacock, D. P. S., *Pottery in the Roman World: an ethnoarchaeological approach*, [Longman Archaeology Series], London i New York: Longman, 1982.
- Pederin 1990 Pederin, I., *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797)*, [Biblioteka D - Znanost; 17], Dubrovnik: Časopis “Dubrovnik”, 1990.
- Pederin 2005 Pederin, I., *Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici bečkoga dvora*, I. dio, Zadar: Matica hrvatska, Ogranak, 2005.

- Pendergrast 1993 Pendergrast, M., *For God, country, and Coca-Cola: The unauthorized history of the great American soft drink and the company that makes it*, Toronto: Scribner, 1993.
- Perić 1980 Perić, Š., *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, Zagreb: Odjel za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1980.
- Perić 1987 Perić, Š.. "Prilog poznavanju gospodarskog života na otoku Pašmanu u 18. stoljeću.", u: *Pašmanski zbornik (Otok Pašman kroz vjekove i danas). Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2. – 4. prosinca 1981.*, ur. V. Čosić, Lj. Jakovljević et al., Zadar 1987, 183 – 194.
- Perić 1995 Perić, Š.. "Pregled razvitka gospodarstva otoka Hvara do 1941.", u: *Otok Hvar*, ur. M. A. Mihovilović et al., Zagreb 1995, 266 – 318.
- Perić 1999 Perić, Š.. "Razvitak gospodarstva otoka Visa u prošlosti.", *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru* 41 (1999): 61 – 114.
- Perkić 2010 Perkić, D., „Svetište u Vilinoj špilji iznad izvora rijeke Omble.“, u: *AGH*, Zagreb 2010, 158 – 161.
- Perkić 2017 Perkić, D., *Popis arheoloških lokaliteta na području DNŽ*, Dubrovnik: Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, 2017.
- Peroni 1973 Peroni, R., *Studi di cronologia hallstattiana*, Rim: De Luca, 1973.
- Peroni 1976 Peroni, R., „La koiné adriatica e il suo processo di formazione.“, u: *Jadranska obala u protohistoriji: kulturni i etnički problemi. Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X. 1972.*, ur. B. Čečuk, N. Majnarić-Pandžić, V. Mirosavljević, M. Suić, Zagreb 1976, 95 -115.
- Peroni 1989 Peroni, R., *Protostoria dell'Italia continentale: la penisola italiana nelle età del Bronzo e del Ferro*, [Popoli e civiltà dell'Italia antica, 9], Rim: Biblioteca di storia patria, 1989.
- Peroni 1994 Peroni, R., "Le comunità enotrie della Sibaritide ed i loro rapporti con i navigatori egei.", u: *Enotri e Micenei nella Sibaritide*, ur. R. Peroni, C. Belardelli, Taranto 1994, 831 – 879.
- Petrić 1992 Petrić, N., "Prapovijest Trogira.", *Diadora* 14 (1992): 23 – 40.
- Petrić 1993 Petrić, N., "Finds of Apulian geometric pottery in Central Dalmatia.", *Taras* 13, 1 – 2 (1993): 217 – 221.
- Petrić 1999 Petrić, N., "Nalazi apulske geometrijske keramike u srednjoj Dalmaciji.", *VAHD* 90 – 91 ([1997/1998] 1999): 43 – 55.

- Pflug 1988 Pflug, H., "Illyrische Helme (K 7 – 37).", u: *Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*, ur. A. Bottini, [Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz; 14], Mainz 1988, 137 – 150.
- Pikelj et al. 2009 Pikelj, K., Žigić V. i M. Juračić, "Origin and distribution of surface sediments in the Grgur Channel, Adriatic Sea, Croatia.", *Geologia Croatica* 62, 2 (2009): 95 – 105.
- Podrug, Jović, Krnčević 2016 Podrug, E., Jović, J. i Ž. Krnčević, "Arheološka baština šibenskih otoka.", u: *Toponimija šibenskog otočja*, ur. V. Skračić, [Biblioteka Onomastica Adriatica; 7], Zadar 2016, 49 – 76.
- Polanyi 1963 Polanyi, K., "Ports of Trade in Early Societies.", *JEH* 23 (1963): 30 – 45.
- Polanyi 1977 Polanyi, K., *The Livelihood of Man*, New York: Academic Press, 1977.
- Poli 2007 Poli, N., „Rapporti circumadriatici in età preromana: la diffusione della ceramica di produzione daunia in alto Adriatico.“, u: *Terre di mare: l'archeologia dei paesaggi costieri e le variazioni climatiche: Atti del Convegno Internazionale di studi, Trieste, 8-10 novembre 2007*, ur. R. Auriemma, S. Karinja, Trst-Piran 2007, 431 – 434.
- Pomey i Boetto 2019 Pomey, P. i G. Boetto, "Ancient Mediterranean Sewn-Boat Traditions.", *IJNA* 48, 1 (2019): 5 – 51.
- Porej i Antonelli 2014 Porej, D. i F. Antonelli, *Rijeke: linije života Dinarskog luka. Očuvanje najvrjednijih Rijeka jugoistočne Europe*, Rim: World Wide Fund for Nature, 2014.
- Potrebica 2004 Potrebica, H., *Veze Egeje i Panonije tijekom starijeg željeznog doba*, doktorska disertacija, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2004.
- Potrebica 2013 Potrebica, H., *Kneževi željeznoga doba*, [Bibliotheca Historia Croatica; Knj. 61], Samobor-Zagreb: Meridijani, 2013.
- Powell 1996 Powell, J. *Fishing in the Prehistoric Aegean*, Studies in Mediterranean archaeology; 137], Jonsered: Paul Åströms Förlag, 1996.
- Prag 2020 Prag, J., "The indigenous languages of ancient Sicily.", *Palaeohispanica: revista sobre lenguas y culturas de la Hispania Antigua* 20 (2020): 531 – 551.
- Pratt 1992 Pratt, M. L., *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, London: Routledge, 1992.

- Pratt 2016 Pratt, E. C., "Greek Commodities Moving West: Comparing Corinthian and Athenian Amphorae in the Early Archaic Period.", u: *Maritime Transport Containers in the Mediterranean Bronze and Iron Ages. Studies in Mediterranean archaeology and literature*, ur. B. Knapp i S. Demesticha, Uppsala 2016, 195 – 213.
- Prendi i Zheku 1986 Prendi F. i K. Zheku, "Considerations sur le developpement urbain de Lissus (fin du IVe – Ier siècle av. n. ère).", *Iliria* 16, 1 (1986): 57 - 66.
- Pritchett 1956 Pritchett, W. K., "The Attic Stelai. Part II.", *Hesperia* 25 (1956): 178 – 317.
- Procelli 1983 Procelli, E., "Naxos preellenica. Le culture e i materiali dal neolitico all'età del ferro nella penisola di Schisò.", *CASA* 22 (1983): 9 – 81.
- Procelli 1989 Procelli, E., "Aspetti e problem dell'ellenizzazione calcidese nella Sicilia orientale.", *MEFRA* 101 (1989): 679 - 689.
- Prontera 1986 Prontera, F., "Imagines Italiae. Sulle più antiche visualizzazioni e rappresentazioni geografiche dell'Italia.", *Athenaeum* 64 (1986): 295 - 320.
- Prontera 1996 Prontera, F., "Maritime Communications.", u: *The Western Greeks*, ur. G. Pugliese Carratelli, Milano 1996, 201 – 208.
- Pugliese Caratelli 1966 Pugliese Caratelli, G., "Greci d'Asia in Occidente tra il secolo VII e il VI.", *PP* 21 (1966): 155 – 165.
- Purvis 2007 Purvis, A. L., *The Landmark Herodotus: the Histories*, ur. R. B. Strassler, prijevod, bilješke karte i indeks A. L. Purvis, uvod R. Thomas, New York: Pantheon Books, 2007.
- Raaflaub 2009 Raaflaub, A. K., „Intellectual Achievements.“, u: *CAG*, Malden, MA; Oxford; Chichester 2009, 564 - 584.
- Racz 1993 Racz, Z., *Šira problematika erozije tla u svijetu i kod nas. Savjetovanje poljoprivrednih stručnjaka Slovenije*, Maribor: Kmetijski zavod, 1993.
- Radić 2003 Radić, D., „Kopila.“, u: *Blato do kraja 18. stoljeća: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Blatu u kolovozu 2005. Godine*, ur. T. Šeparović, Blato 2003, 63 – 88.
- Radić 2017 Radić, D., „Metalni nalazi.“, u: *Grad mrtvih nad poljem života*, ur. I. Fadić, A. Eterović Borzić, Zadar 2017, 85 - 98.
- Radić i Bass 2002 Radić, D. i B. Bass, „Back to the current Greek reality on Korčula: The ground situation reviewed, new evidence, and future investigations.“, u: *GU*, Split 2002, 289 – 301.

- Radić i Borzić 2017a Radić, D. i I. Borzić, „Otok Korčula i Blatsko polje.“, u: *Grad mrtvih nad poljem života*, ur. I. Fadić, A. Eterović Borzić, Zadar 2017, 9 - 18.
- Radić i Borzić 2017b Radić, D. i I. Borzić, „Otok Korčula na razmeđu prapovijesti i antike.“, u: *Grad mrtvih nad poljem života*, ur. I. Fadić, A. Eterović Borzić, Zadar 2017, 19 – 34.
- Radić i Borzić 2017c Radić, D. i I. Borzić, „Excavation of the Necropolis of the Kopila hillfort near Blato on the Island of Korčula – Preliminary Report.“, u: *Illyrica Antiqua: in honorem Duje Rendić-Miočević. Proceedings of the International Conference Šibenik 12th – 15th September 2013*, ur. D. Demicheli, Zagreb 2017, 105 – 119.
- Radić Rossi 2008 Radić Rossi, I., “Zaštitno arheološko istraživanje u vranjičkom podmorju 2005./2006..”, *Tusculum* 1 (2008): 17 - 33.
- Radić Rossi 2010 Radić Rossi, I., “Plovidba Jadranom u grčko doba.”, u: *AGH*, Zagreb 2010, 91 - 101.
- Radić Rossi 2017 Radić Rossi, I., “Proučavanje promjena morske razine na arheološkim nalazištima u priobalju.”, *VAHD* 110, 2 (2017): 549 – 576.
- Radić Rossi i Fabijanić 2013 Radić Rossi, I. i T. Fabijanić, “Arheološka baština Kornata.”, u: *Toponimija kornatskog otočja*, ur. V. Skračić, [Biblioteka Onomastica Adriatica; 6], Zadar 2013, 67 – 98.
- Rathje 1979 Rathje, A., “Oriental Imports in Etruria in the Eighth and Seventh Centuries BC: Their Origins and Implications.”, u: *Italy Before the Romans: The Iron Age, Orientalizing and Etruscan periods*, ur. D. i F. R. Ridgway, London; New York; San Francisco 1979, 145 – 186.
- Raukar 1997 Raukar, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Zagreb: Školska knjiga i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1997.
- Raviola 1999 Raviola, F., “Atene in Occidente e Atene in Adriatico.”, u: *La Dalmazia e l'altra sponda: problemi di archaiologhía adriatica*, ur. L. Braccesi, S. Graciotti, [Atti del Convegno in memoria di Massimiliano Pavan], Firenze 1999, 41 – 70.
- Recchia i Cazzella 2019 Recchia, G. i A. Cazzella, “Coppa Nevigata in the Wider Context of Bronze Age Fortified Settlements in South-eastern Italy and the Adriatic Area.”, u: *Bronze Age Fortresses in Europe. Proceedings of the Second International LOEWE Conference, 9-13 October 2017 in Alba Julia*, ur. S. Hanen i R. Krause, Bonn 2019, 81 – 98.

- Reed 2003 Reed, C. M., *Maritime Traders in the Ancient Greek World*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Reger 1994 Reger, G., *Regionalism and change in the economy of independent Delos, 314-167 B.C.*, Berkeley: University of California Press, 1994.
- Rendić-Miočević 1950 Rendić-Miočević, D., "Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba (II): Pseudo-Skylakov Καταρβάτης ποταμός i Južna granica Liburnije.", *Historijski zbornik* 3 (1950): 221 - 232.
- Rendić-Miočević 1973 Rendić-Miočević, D., "Isejska naseobina u Lumbardi (Korčula) u svjetlu novih istraživanja.", *VAHD* 68 ([1966] 1973): 133 – 141.
- Rendić-Miočević 1979 Rendić-Miočević, A., "O jednoj glavi "Kourosa" iz Dubrovnika.", *VAMZ* 12/13 (1979): 181 – 202.
- Rendić-Miočević 1980 Rendić-Miočević, D., "O knidskoj kolonizaciji Korčule.", *Diadora* 9 (1980): 229 - 250.
- Rendić-Miočević 1984 Rendić-Miočević, D., "Umjetnost Ilira u antičko doba.", u: *Simpozijum Duhovna kultura Ilira, Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982.*, ur. A. Benac, [Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, knjiga 67; Centar za Balkanološka ispitivanja; 11], Sarajevo 1984, 65 – 80.
- Rendić-Miočević 1989a Rendić-Miočević, D., "Iliri između barbarskog i helenskog svijeta.", u: *IAS*, Split 1989, 27 – 44.
- Rendić-Miočević 1989b Rendić-Miočević, D., "Prilog epigrafiji i topografiji naše obale u staro doba.", u: *IAS*, Split 1989, 111 - 134.
- Rendić-Miočević 1989c Rendić-Miočević, D., "Helenistički zlatni nakit iz ilirsko-grčke i rimske nekropole u Budvi.", u: *IAS*, Split 1989, 191 - 225.
- Rendić-Miočević 1989d Rendić-Miočević, D., "Ιόνιος "τὸ γένος Ἰλλυριός" i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu.", u: *IAS*, Split 1989, 245 - 259.
- Rendić-Miočević 2010 Rendić-Miočević, A., "Grčka umjetnost u Hrvatskoj.", u: *AGH*, Zagreb 2010, 15 - 25.
- Renfrew 1975 Renfrew, C., "Trade as Action at a Distance: Questions of Integration and Communication.", u: *Ancient Civilization and Trade*, ur. J. A. Sabloff i C. C. Lamberg-Karlovsky, Albuquerque 1975, 3 – 59.
- Reusser et al. 2011 Reusser, C., M. Mohr, V. Cabras, L. Cappuccini i C. Mächler, "Ausgrabungen und Forschungen in der etruskischen Stadt Spina (Provinz Ferrara) 2007-2009.", *Antike Kunst* 54 (2011): 105 – 126.
- Ricardo 1983 Ricardo, D., *Načela političke ekonomije*, prijevod Z. Gašparović, predgovor S. Štampar, pogovor Đ. Šuvaković, [Ekonomika

- biblioteka; Centar za kulturnu djelatnost SSO; kolo 3, sv. 5], Zagreb: Cekade, 1983.
- Ricci 1966 Ricci, A., "Rotte e scali dei Greci nel medio adriatico prima dell'intervento siracusano.", *StudRomagn* 17 (1966): 173 – 212.
- Ridgway 1990 Ridgway, D., „The First Western Greeks and their Neighbours, 1935 - 1985.“, u: *GCNP*, Canberra-Oxford 1990, 61 - 72.
- Ridgway 1992a Ridgway, D, *The First Western Greeks*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Ridgway 1992b Ridgway, D., "Demaratus and his predecessors.", u: *Greece between East and West, 10th-8th centuries BC*, ur. G. Kopcke, I. Tokamaru, [Papers of the Meeting at the Institute of Fine Arts, New York University, March 15 – 16th, 1990], Mainz 1992, 85 – 93.
- Ridgway 1994a Ridgway, D., "Phoenicians and Greeks in the West: a view from Pithekoussai.", u: *AGC*, Oxford 1994, 35 – 46.
- Ridgway 1994b Ridgway, D., "Archaeology in Sardinia and South Italy, 1989 – 94.", *Archaeological Reports* 41 (1994): 75 – 96.
- Ridgway 2000 Ridgway, D., "The First Western Greeks Revisited.", u: *Ancient Italy in its Mediterranean Setting. Studies in Honour of Ellen Macnamara*, ur. D. Ridgway, F. R. Serra Ridgway et al., London 2000, 179 – 91.
- Ridgway 2004 Ridgway, D., „Euboeans and others along the Tyrrhenian seaboard in the 8th century B. C.“, u: *Greek Identity in the Western Mediterranean*, ur. K. Lomas, Leiden 2004, 15–33.
- Ridgway 2006a Ridgway, D., "Early Greek imports in Sardinia.", u: *GCI*, Leiden-Boston 2006, 239 - 252.
- Ridgway 2006b Ridgway, D., "Aspects of the "Italian Connection".", u: *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, ur. S. Deger-Jalkotzy i I. S. Lemos, Edinburgh 2006, 299 – 313.
- Ridgway i Dickinson 1973 Ridgway, D. i O. T. P. K. Dickinson, "Pendent semi-circles at Veii: a glimpse.", *ABSA* 68 (1973): 191 – 2.
- Riđanović 2002 Riđanović, J., *Geografija mora*, [Bibliotheka Geographia Croatica; knj. 17], Samobor: Hrvatski zemljopis - Naklada Dr. Feletar, 2002.
- Rihll 1993 Rihll, T., "War, Slavery, and Settlement in Early Greece.", u: *War and Society in the Greek World*, ur. J. Rich i G. Shipley, London; New York 1993, 77 – 107.

- Ripollès Alegre 2012 Ripollès Alegre, P. P., “The Ancient Coinages of the Iberian Peninsula.”, u: *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, ur. W. E. Metcalf, Oxford 2012, 356 – 374.
- Roberts 1990 Roberts, O. T. P., “Rigging the Athenian Trireme.”, u: *Second International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, ur. H. E. Tzalas, [Tropis; 2], Delphi 1990, 287 – 300.
- Roberts 1995 Roberts, O. T. P., „An Explanation of Ancient Windward Sailing—Some Other Considerations.”, *IJNA* 24, 2 (1995): 307 – 315.
- Robino 2000 Robino, M. T., “Tipologia e cronologia delle broche alto-adriatiche nelle necropoli di Adria.” u: *Adriatico tra IV e III sec. a.C.: vasi alto adriatici tra Piceno, Spina e Adria*, ur. M. Landolfi, [Atti del convegno di studi, Ancona, 20 - 21 giugno 1997], Rim 2000, 71 – 96.
- Robinson 1951 Robinson, A. R., *Ancient History from Prehistoric Times to the Death of Justinian*, New York: Macmillan, 1951.
- Rocco 1999 Rocco, G., *Avori e ossi dal Piceno*, [Xenia antiqua: Monografie; 7], Roma: L'Erma di Bretschneider, 1999.
- Rodenwald 1938 Rodenwaldt, G., *Altdorische Bildwerke in Korfu*, Berlin: Mann, 1938.
- Rolley 1982 Rolley, C., *Les vases de bronze de l'archaïsme récent en Grande-Grèce*, [Bibliothèque de l'Institut Français de Naples; Deuxième Série; 5], Napulj: Centre Jean Bérard, 1982.
- Rolley 1987 Rolley C., “Bronzes grecs et romains, recherches récentes.”, *RA* fasc. 2 (1987): 335 – 360.
- Rolley 1990 Rolley, C., “Bronzes en Messapie.”, u: *I Messapi: Atti del XXX Convegno Internazionale di Studi sulla Magna Grecia, Taranto - Lecce, 4 - 9 ottobre 1990*, ur. F. D'Andria, Taranto 1990, 185 - 206.
- Rösener 1996 Rösener, W., *Peasants in the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Rossignoli 2004 Rossignoli, B., *L'Adriatico greco: Culti e miti minori*, [ΑΔΡΙΑΣ: Itinerari archeologici del Museo della Città; 1], Rim: L'Erma di Bretschneider, 2004.
- Roth-Murray 2012 Roth-Murray, C., “Demaratus of Corinth.”, u: *The Encyclopedia of Ancient History*, ur. M. Gagarin, Hoboken NJ 2012, online pristup.
- Rotroff 2006 Rotroff, S.I., *The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*:

- Hellenistic Pottery: the Plain Wares*, sv. 33, Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens, 2006.
- Rougé 1981 Rougé, J., *Ships and Fleets of the Ancient Mediterranean*, prijevod na engleski jezik S. Frazer, Middletown, CT: Wesleyan University Press, 1981.
- Rouillard 1991 Rouillard, P., *Les Grecs et la Péninsule Ibérique: du VIIIe au IVe siècle avant Jésus-Christ*, [Publications du Centre Pierre Paris; 21], Paris: de Boccard, 1991.
- Rouillard 2009 Rouillard, P., "Greeks and the Iberian Peninsula: Forms of Exchange and Settlements.", u: *CEAI*, Chicago 2009, 131- 151.
- Rowlands 1972 Rowlands, M. J., "Defence: A factor in the organization of settlements.", u: *Man, Settlement and Urbanism*, ur. P. J. Ucko, R. Tringham i G. W. Dimbleby, London 1972, 447 – 462.
- Rubić 1956 Rubić, I., s. v. Jadransko more, u: *Pomorska enciklopedija*, vol. 3, Zagreb 1956, 522 – 583.
- Ruge 1930 Ruge, W., "Mariandynoi.", u: *PWRE*, Halbband XXVIII, Band XIV, ur. G. Wissowa, W. Kroll, Stuttgart 1930, coll. 1747 – 1749.
- Runko Luttenberger 2017 Runko Luttenberger, L., "Održiva vodoopskrba otoka.", *Politehnika: Časopis za tehnički odgoj i obrazovanje* 1, 1 (2017): 45 – 55.
- Ruschenbusch 1978 Ruschenbusch, E., *Untersuchungen zu Staat und Politik in Griechenland vom 7.-4. Jh. v. Chr.*, Bamberg, Aku, 1978.
- Rutter 2012 Rutter, N. K., "The Coinage of Italy.", u: *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, ur. W. E. Metcalf, Oxford 2012, 128 – 141.
- Sahlins 1963 Sahlins, M., "Poor Man, Rich Man, Big-Man, Chief: Political Types in Melanesia and Polynesia.", *Comparative Studies in Society and History* 5, 3 (1963): 285 – 303.
- Sahlins 1972 Sahlins, M., *Stone Age Economics*, London: Tavistock, 1972.
- Sahlins 1985 Sahlins, M., *Islands of History*, Chicago: University of Chicago Press, 1985.
- Sahlins 1999 Sahlins, M., "What is anthropological enlightenment? Some lessons of the 20th century.", *Annual Review of Anthropology* 28 (1999): i- xxiii.
- Said 1978 Said, E. W., *Orientalism*, New York: Pantheon Books, 1978.
- Sakara Sučević 2012 Sakara Sučević M., *Prazgodovinska keramika med Miljskim zalivom in porječjem Mirne*, doktorska disertacija, Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, 2012.

- Sakellariou 1990 Sakellariou, M. B., *Between Memory and Oblivion: The Transmission of Early Greek Historical Traditions*, [Meletemata; 12], Atena i Pariz: Research Centre for Greek and Roman Antiquity, National Hellenic Research Foundation/de Boccard, 1990.
- Sakellerakis i Marić 1975 Sakellerakis, Y. A. i Z. Marić, "Zwei Fragmente mykenischer Keramik von Debelo Brdo in Sarajevo", *Germania* 53 (1975): 153 – 156.
- Sallares 1991 Sallares, R., *The Ecology of the Ancient Greek World*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1991.
- Salmon 1984 Salmon, J. B., *Wealthy Corinth: a history of the city to 338 B. C.*, Oxford: Clarendon Press, 1984.
- Salopek 1995 Salopek, D., *Grčko-hrvatski pomorski rječnik*, Zagreb: Latina et Graeca, 1995.
- Saltini Semerari 2016 Saltini Semerari, G., „Greek-Indigenous intermarriage: a gendered perspective.“, u: *Conceptualising early Colonisation*, ur. L. Donnellan, V. Nizzo, G.-J. Burgers, Bruxelles-Roma 2016, 77 - 87.
- Sammartano 2002 Sammartano, R., "I Rodii a Elpie.", u: *I Greci in Adriatico 1: Atti del Convegno (Urbino 21-24 ottobre 1999)*, ur. L. Braccesi, M. Luni, [Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente; 15], Rim 2002, 219 - 239.
- Sanader 2002 Sanader, M., "Issa prije Dionizija Sirakuškog?", u: *GU*, Split 2002, 311 - 318.
- Sanders i Webster 1978 Sanders, W. T. i D. Webster, "Unilinealism, Multilinealism and the Evolution of Complex Societies.", u: *Social Archaeology: Beyond Subsistence and Dating*, ur. C. Redman, M. Berman, E. Curtin, W. Langhorne, N. Versaggi i J. Wanser, New York 1978, 249 – 302.
- Sanford 2012 Sanford, J., *Shipping Sheep. A Zooarchaeology of Greek Colonisation*, doktorska disertacija, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Sanmartí 2009 Sanmartí, J., "Colonial Relations and Social Change in Iberia (Seventh to Third Centuries BC).", u: *CEAI*, Chicago 2009, 49-88.
- Sanmartí-Grego 1992 Sanmartí-Grego, E., "Massalia et Emporion: une origine commune, deux destins différents.", u: *Marseille grecque et la Gaule, Actes du Colloque international d'Histoire et d'Archéologie et du ve Congrès archéologique de Gaule*

- méridionale (Marseille, 18-23 novembre 1990)*, ur. M. Bats, G. Bertucchi, G. Congès, H. Tréziny, Lattes 1992, 27 – 41.
- Saprykin 1997 Saprykin, S. J., *Heracleia Pontica and Tauric Chersonesus before Roman Domination (VI – I Centuries BC)*, Amsterdam: Hakkert, 1997.
- Sassatelli 1990 Sassatelli, G., “La situazione in Etruria Padana.”, u: *Crise et transformation des sociétés archaïques de l'Italie antique au Ve siècle av. J.-C. Table Ronde, Rome 19-21 novembre 1987*, ur. École Française de Rome, [Collection de l'Ecole Française de Rome; 137], Rim 1990, 51 - 100.
- Sassatelli 1993 Sassatelli, G., “La funzione economica e produttiva: merci, scambi, artigianato.”, u: *Spina. Storia di una città tra Greci ed Etruschi*, ur. F. Berti i P. G. Guzzo, Ferrara 1993, 179 – 217.
- Sassatelli 2004 Sassatelli, G., “Gli Etruschi di Spina e la pirateria adriatica.”, u: *La pirateria nell'Adriatico antico (Venezia, 7-8 marzo 2002)*, ed. L. Braccesi, [Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente; 19] (2004): 21 – 30.
- Sassatelli 2009 Sassatelli, G., “*Tuscorum Ager*. Comunità etrusche fra Enza e Ongina.”, u: *Storia di Parma: Parma romana*, vol. II, ur. D. Vera, Parma 2009, 111 - 145.
- Schaeffer et. al. 1997 Schaeffer, J. S., N. H. Ramage i H. Crawford Greenewalt, *The Corinthian, Attic and Lakonian pottery from Sardis*, [Monographs / Archaeological Exploration of Sardis; 10], Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997.
- Scheidel 1995 Scheidel, W., „The Most Silent Women of Greece and Rome: Rural Labor and Women's life in the Ancient World (I).“, *Greece and Rome* 42, 2 (1995): 202 – 217.
- Scheidel 1996 Scheidel, W., „The Most Silent Women of Greece and Rome: Rural Labor and Women's life in the Ancient World (II).“, *Greece and Rome* 43, 1 (1996): 1 – 10.
- Schiappelli 2015 Schiappelli, A., “Along the routes of Pithoi in the Late Bronze Age.”, u: *The Mediterranean mirror. Cultural contacts in the Mediterranean sea between 1200 and 750 B.C. International Post-doc and Young Researcher Conference, Heidelberg 6th – 8th October 2012*, ur. A. Babbi, F. Bubenheimer-Erhart, B. Marín-Aguilera i S. Mühl, Mainz 2015, 231–243.
- Schmidt et al. 2000 Schmidt, R., Müller, J., Drescher-Schneider, R., Krisai, R., Szeroczynska, K. i A. Barić, “Changes in lake level and trophy at

- Lake Vrana, a large karstic lake on the Island of Cres (Croatia).”, *Journal of Limnology* 59, 2 (2000): 113 - 130.
- Schortman i Urban 1987 Schortman, E. M. I P. A. Urban, “Modeling Interregional Interaction in Prehistory.”, *Advances in Archaeological Method and Theory* 11 (1987): 37 – 95.
- Schwab i Kahil 1983 Schwab, H. i L. Kahil, “Châtillon-sur-Glâne. Bilanz der ersten Sondiergrabungen.”, *Germania* 61, 2 (1983): 405 – 458.
- Scott 2005 Scott, L., *Historical commentary on Herodotus, Book 6*, [Mnemosyne, bibliotheca classica Batava. Supplementum; 268], Leiden-Boston: Brill, 2005.
- Scott Reynold 2008 Scott Reynold, A., *Cosa: the black-glaze pottery 2*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2008.
- Senc 1910 Senc, S., *Grčko-hrvatski rječnik za škole po Benseler-Kaegijevu grčko-njemačkom rječniku*, Zagreb: Naklada Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade, 1910.
- Sereni 1997 Sereni, E., *History of the Italian Agricultural Landscape*, prijevod R. Burr Litchfield, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997.
- Serrati 2000 Serrati, J., “Sicily from pre-Greek times to the fourth century.”, u: *Sicily from Aeneas to Augustus: new approaches in archaeology and history*, ur. C. Smith i J. Serrati, Edinburgh 2000, 9 – 14.
- Service 1975 Service, E., *Origins of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution*, New York: Norton, 1975.
- Sharp 1952 Sharp, L., “Steel Axes for Stone-Age Australians.”, *Human Organization* 11, 2 (1952): 17 – 22.
- Shaw 2001 Shaw, B., “Challenging Braudel: A New Vision of the Mediterranean.”, *JRA* 14 (2001): 419 – 453.
- Sheedy 2012 Sheedy, K., “Aegina, the Cyclades, and Crete.”, u: *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, ur. W. Metcald, Oxford 2012, 105 – 127.
- Shefton 1979 Shefton, B. B., *Die "Rhodischen" Bronzekannen*, [Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte; 2], Mainz: von Zabern, 1979.
- Shefton 1994 Shefton, B. B., “Massalia and Colonization in the North-Western Mediterranean.”, u: *AGC*, Oxford 1994, 61 - 86.
- Shepherd 2000 Shepherd, G., “Greeks bearing gifts: religious relationships between Sicily and Greece in archaic period.”, u: *Sicily from*

- Aeneas to Augustus: new approaches in archaeology and history*, ur. C. Smith i J. Serrati, Edinburgh 2000, 55- 71.
- Shepherd 2012 Shepherd, G., "Women in Magna Graecia.", u: *A Companion to Women in the Ancient World*, ur. S. L. James i S. Dillon, Oxford 2012, 215 – 228.
- Sherratt 1976 Sherratt, A., "Resources, technology and trade: an essay in early European metallurgy.", u: *Problems in Economic and Social Archaeology*, ur. G. Sieveking, I. H. Longworth, K. E. Wilson, London 1976, 557 – 581.
- Sherratt 2011 Sherratt, S., "Between theory, texts and archaeology: working with the shadows.", u: *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean: Proceedings of the International Conference at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo 25th to 29th October 2008*, ur. K Duistermaat i I. Regulski, [Orientalia Lovaniensia Analecta; 202], Leuven 2011, 3 – 29.
- Shiel i Chapman 1988 Shiel, R. i J. C. Chapman, "The extent of change in the agricultural landscape of Dalmatia, Yugoslavia, as a result of 7,000 years of land management.", u: *Recent developments in Yugoslav archaeology*, ur. J. C. Chapman, J. Bintliff, V. Gaffney i B. Slapšak, [BAR International Series; 431], Oxford 1988, 31 – 43.
- Shipton 1984 Shipton, P. M., "Strips and patches: a demographic dimension in some African land-holding and political systems.", *Man New Series* 19, 4 (1984): 613– 634.
- Shlasko 1992 Shlasko, E., "The roles of wampum in seventeenth century North America.", *Yale Graduate Journal of Anthropology* 4 (1992): 56 – 63.
- Sidnell 2006 Sidnell, P., *Warhorse: Cavalry in Ancient Warfare*, New York: Continuum US, 2006.
- Silvestrini 1991 Silvestrini, M., "Ancona, località Montagnolo: insediamento dell'età del Bronzo.", u: *Scavi e ricerche nelle Marche*, ur. M. Luni, Urbino 1991, 13 – 15.
- Simović et al. 1986 Simović, A. I., Šenoa, Z. i S. Vekarić, *Nautički vodič Jadrana*, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 1986.²
- Skok 1919 Skok, P., "Češka knjiga o Vlaškom pravu.", u *GZM BiH* 30 ([1918] 1919): 295 – 315.
- Small 1992 Small, A. (ur.), *An Iron Age and Roman Republican settlement on Botromagno, Gravina di Puglia: Excavations of 1965 – 1974*, vol.

- I, [Archaeological monographs of the British School at Rome; 5], London: British School at Rome, 1992.
- Small 2014 Small, A., „Pots, Peoples, and Places in Fourth-Century B.C.E. Apulia.“, u: *The Italic People of Ancient Apulia: New Evidence from Pottery for Workshops, Markets, and Customs*, ur. T. H. Carpenter, K. M. Lynch, E. G. D. Robinson, Cambridge 2014, 13 – 35.
- Smith 1987 Smith, T. R., *Mycenaean Trade and Interaction in the West Central Mediterranean 1600 – 1000 B.C.*, [BAR International Series 371], Oxford: BAR, 1987.
- Smith 1999 Smith, C. J., „Medea in Italy: Barter and Exchange in the Archaic Mediterranean.“, u: *AGWE*, Leiden, Boston 1999, 179 – 206.
- Smith 2000 Smith, C. J., “Introduction.”, u: *Sicily from Aeneas to Augustus: new approaches in archaeology and history*, ur. C. J. Smith, J. Serrati, Edinburgh 2000, 1 – 6.
- Smith 2008 Smith, A. D., *The Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Covenant, and Republic*, Oxford: Blackwell, 2008.
- Snodgrass 1971 Snodgrass, M. A., *The Dark Age of Greece: An archaeological survey of the eleventh to the eight centuries*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1971.
- Snodgrass 1980 Snodgrass, M. A., *Archaic Greece: The Age of Experiment*, London: J. M. Dent, 1980.
- Snodgrass 1994 Snodgrass, M. A., “The Nature and Standing of the Early Western Colonies.”, u: *AGC*, Oxford 1994, 1 – 10.
- Sofia 2018 Sofia, M., “Greci e indigeni nell’età della colonizzazione: il ruolo della ceramica. Riflessioni su alcuni casi-studio in Magna Grecia.”, u: *Greci e non Greci tra Sicilia e Magna Grecia*, ur. G. Sofia, S. Raffiotta, [Atti del I Convegno di Studi Tripi, Museo Archeologico “Santi Furnari”, 29 settembre 2018], Messina 2018, 83 – 93.
- Solovyov 2019 Solovyov, S., “Borysthenes and Olbia: Reflections on the character of contacts between Greeks and Natives during the initial stage of colonization.”, u: *Greek colonization in local contexts: case studies in colonial interactions*, ur. J. Lucas, C. A. Murray, S. Owen, Oxford 2019, 159 - 192.
- Sommerstein 2008 Sommerstein, A. H., “Komentari.”, u: *Aeschylus, Fragments*, vol. III, Cambridge (MA) 2008, 2 – 351.

- Spencer 1998 Spencer, C. S., "A Mathematical Model of Primary State Formation.", *Cultural Dynamics* 10, 1 (1998): 5 – 20.
- Srejović i Marković 1980/1981 Srejović, D. i Č. Marković, "A find from Lisijevo polje near Ivangrad (Montenegro).", *Archaeologia Iugoslavica* 20, 21 (1980/1981): 70 – 80.
- Stančić et al. 1999 Stančić, Z., Vujnović, N., Kirigin, B., Čače, S., Podobnikar, T. i J. Burmaz, *The Adriatic Islands Project, vol II: The Archaeological Heritage of the Island of Brač*, [BAR International Series; 803], Oxford: Archeopress, 1999.
- Starac 1999 Starac, A., *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji. Istrija: društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi*, sv. 1, [Monografije i katalogi 10/I], Pula: Arheološki muzej Istre, 1999.
- Starr 1977 Starr, C. G., *The Economic and Social Growth of Early Greece, 800 – 500 B.C.*, New York; Oxford: Oxford University Press, 1977.
- Starr 1982 Starr, C. G., "Economic and Social Conditions in the Greek World.", u: *CAH²* III, 3, Cambridge 1982, 417 – 444.
- Stefani 2015 Stefani, E., "Before Colonisation: Mycenaeans in the Mediterranean.", u: *Greek colonisation: New Data, Current Approaches: Proceedings of the Scientific Meeting held in Thessaloniki (6 February 2015)*, ur. P. Adam-Veleni, D. Tsangari, Atena 2015, 149 – 168.
- Stein 2005 Stein, J. G., "Introduction: The Comparative Archaeology of Colonial Encounters.", u: *The Archaeology of Colonial Encounters*, ur. G. J. Stein, Santa Fe, Oxford 2005, 3 – 32.
- Steinberg 2001 Steinberg, P. E., *The Social Construction of the Ocean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Stipčević 1958 Stipčević, A., "Trgovina u prahistorijskoj Dalmaciji.", *NAŠE MORE: znanstveni časopis za more i pomorstvo* 5, 3 (1958): 176 – 178.
- Stipčević 1989 Stipčević, A., *Iliri: povijest, život, kultura*, Zagreb: Školska knjiga, 1989.³
- Suić 1953a Suić, M., „Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba.“, *VAHD* 55 (1953): 71 – 101.
- Suić 1953b Suić, M., "Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo Skilakova Peripla?", *GZM BiH* 8 (1953): 111 – 29.
- Suić 1955 Suić, M., "Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Peri plu.", *Rad JAZU*, knjiga 306 (1955): 121 – 185.

- Suić 1962 Suić, M., "Municipium Varvariae.", *Diadora* 2 ([1960/1961] 1962): 179 – 197.
- Suić 1963 Suić, M., "Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira.", *RFFZD* 4 ([1962] 1963): 44 – 59.
- Suić 1981 Suić, M., *Zadar u starom vijeku*, Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1981.
- Suić 2003 Suić, M., *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Golden marketing, 2003.²
- Summerer 2005 Summerer, L., "Amisos- eine Griechische Polis im Land der Leukosyrer.", u: *Pont-Euxin et Polis. Polis Hellenis et Polis Barbaron. Actes du Xe Sxmposium de Vani (23 – 26 Septembre 2002)*, Besançon 2005, 129 – 165.
- Sundwall 1943 Sundwall, J., *Die älteren italischen Fibeln*, Berlin: De Gruyter, 1943.
- Surić i Juračić 2010 Surić, M. i M. Juračić, "Late Pleistocene-Holocene environmenatal changes – records from submerged speleothems along the Eastern Adriatic coast (Croatia).", *Geologia Croatica* 63, 2 (2010): 155 – 170.
- SUV 2008 *Strategija upravljanja vodama*, *Narodne novine* 91, br. dokumenta 2900 (2008): online izdanje (pristup 7. 8. 2020. - https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2008_08_91_2900.html)
- Syvitski et al. 2005 Syvitski, J. P.M., A. J. Kettner, A. Correggiari, B. W. Nelson, "Distributary channels and their impact on sediment dispersal.", *Marine Geology* 222–223 (2005): 75– 94.
- Šašel 1974 Šašel, J., "Faktori ekonomskog i socijalnog razvitka na području zapadnog Balkana na prelazu iz praistorije u rimsku antiku.", *Jugoslavenski istorijski časopis* 1 – 2 (1974): 3 – 11.
- Šašel Kos 2008 Šašel Kos, M., „The Story of the Grateful Wolf and Venetic Horses in Strabo’s Geography.“, *Studia Mythologica Slavica* 11 (2008): 9 – 24.
- Šašel Kos 2015 Šašel Kos, M., „Corcyra in Strabo’s Geography.“, u: *Prospettive Corciresi*, ur. C. Antonetti, E. Cavalli, Pisa 2015, 1 – 31.
- Šegota 1982 Šegota, T., "Razina mora i vertikalno gibanje dna Jadranskog mora od ris-virmuskog interglacijala do danas.", *Geološki vjesnik* 35 (1982), 93 - 109.
- Šegota i Filipčić 1996 Šegota, T. i A. Filipčić, *Klimatologija za geografe*, Zagreb: Školska knjiga, 1996.

- Šegvić, Šešelj et al. 2012 Šegvić, B.; Šešelj, L.; Slovenec, D.; Lugović, B. i R. Ferreira Mählmann, "Composition, technology of manufacture, and circulation of Hellenistic pottery from the Eastern Adriatic: a case study of three archaeological sites along the Dalmatian coast, Croatia.", *Geoarchaeology* 27, 1 (2012): 63 – 87.
- Šešelj 2009 Šešelj, L., *Promunturium Diomedis: Svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, doktorska disertacija, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2009.
- Šešelj 2010 Šešelj, L., „Rt Ploča.“, u: *AGH*, Zagreb 2010, 110 – 111.
- Šešelj 2021 Šešelj, L., "Budva i helenizam na Jadranu: keramika kao indikator trgovačkih veza.", u: *Antička Budva: Zbornik radova s međunarodnog multidisciplinarnog naučnog simpozijuma po pozivu održanog u Budvi 28 – 30. novembra 2018. godine*, ur. D. Medin, Budva 2021, 126 – 155.
- Šešelj i Ilkić 2015 Šešelj, L. i M. Ilkić, "Maritime trade in the Pre-Roman Period in the Eastern Adriatic: a preliminary report on a ceramic and numismatic evidence in Liburnia.", u: *AdriAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C. Actes du colloque international de Rome (4-6 novembre 2013)*, ur. Y. Marion i F. Tassaux, [Ausonius Scripta Antiqua; 79], Bordeaux 2015, 419 – 433.
- Šešelj i Vuković 2012 Šešelj, L. i M. Vuković, "Liburnsko naselje u Radovinu: preliminarna analiza keramičkog materijala.", *Diadora* 26/27 (2012): 333 – 350.
- Šimek-Škoda 1958 Šimek-Škoda, K., s. v. Otrantska vrata, u: *Pomorska enciklopedija*, vol. 5, Zagreb 1958, 702.
- Škegro 1999 Škegro, A., *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, [Biblioteka Povijest; 2], Zagreb: Hrvatski studiji, 1999.
- Škiljan 2006 Škiljan, D., prijevod, u: *Povijest*, Zagreb 2006.
- Šoštarić 2005 Šoštarić, R., "The development of postglacial vegetation in coastal Croatia.", *Acta Botanica Croatica* 64, 2 (2005): 383 – 390.
- Šuta 2013 Šuta, I., "Korištenje vrtača u prapovijesti srednje Dalmacije.", *Tusculum* 6 (2013): 7 – 24.
- Šuta 2016 Šuta, I., *Prapovijest Kozjaka*, Kaštela: Muzej Grada Kaštela, 2016.
- Tartaron 2013 Tartaron, F. T., *Maritime Networks in the Mycenaean World* Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Taylour 1958 Taylour, W., *Mycenaean Pottery in Italy and Adjacent Areas*, Cambridge: Cambridge University Press, 1958.

- Teržan 1995 Teržan, B., "Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa.", u: *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, ur. B. Hänsel, [Prähist. Arch. Südosteuropa; 11], München, Berlin 1995, 81 – 159.
- Teržan, Mihovilić i Hänsel 1998 Teržan, B., Mihovilić K. i B. Hänsel, "Eine älterbronzezeitliche befestigte Siedlung von Monkodonja bei Rovinj in Istrien.", u: *Archäologische Forschungen in urgeschichtlichen Siedlungslandschaften. Festschrift für Georg Kossack zum 75. Geburtstag*, ur. H. Küstler, A. Lang, P. Schauer, [Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie 5], Regensburg 1998, 155 – 184.
- Thomas 1991 Thomas, N., *Entangled Objects: Exchange, Material Culture, and Colonialism in the Pacific*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991.
- Thomas 2002 Thomas, N., "Colonizing Cloth: Interpreting the Material Culture of Nineteenth-Century Oceania.", u: *The Archaeology of Colonialism*, ur. C. L. Lyons i J. K. Papadopoulos, Los Angeles 2002, 182 – 198.
- Thomas i Conant 1999 Thomas, C.G. i C. Conant, *Citadel to City-state: The Transformation of Greece, 1200–700 B.C.E.*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1999.
- Thommen 2012 Thommen, L., *An Enivronmental Histroy of Ancient Greece and Rome*, prijevod na engleski jezik P. Hill, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Thür 1997 Thür, G., "Enktesis.", u: *DNP*, Band 3 (Cl - Epi), ur. H. Cancik i H. Schneider, Stuttgart – Weimar 1997, 1038.
- Tišljar et al. 2002 Tišljar, J., Vlahović, I., Velić, I. i B. Sokač, „Carbonate Platform Megafacies of the Jurassic and Cretaceous Deposits of the Karst Dinarides.“, *Geologia Croatica* 55, 2 (2002): 139 – 170.
- Todd et al. 1976 Todd J. M., M. H. Eichel, C. W. Beck, A. Macchiarulo, „Bronze and Iron Age Amber Artifacts in Croatia and Bosnia-Hercegovina.“, *JFA* III, 3 (1976): 313 – 327.
- Tomas 2010a Tomas, H., „Najraniji posjeti Grka našem priobalju: Mikensko razdoblje.“, u: *AGH*, Zagreb 2010, 36 - 40.
- Tomas 2010b Tomas, H., "The World beyond the Northern Margin: The Bronze Age Aegean and the East Adriatic Coast.", u: *Archaic state*

- interaction: the eastern Mediterranean in the Bronze Age*, ur. W. A. Parkinson, M. L. Galaty, Santa Fe 2010, 181 – 212.
- Tomasović 2015 Tomasović, M., *Vodič kroz kulturnu baštinu: Makarska i Makarsko Primorje, Biokovo i Zabiokovlje, Omiško-rogoznički i Neretvansko-stonski prostor*, Makarska: Gradski muzej Makarska, 2015.²
- Tomasović 2016 Tomasović, M., “Grčki i helenistički nalazi u makarskom priobalju.”, u: *Međunarodni znanstveni skup Faros i Starigradsko polje 7. – 8. rujna 2016.* (knjižica sažetaka), ur. A. Devlahović, Stari Grad 2016, 19.
- Tonc 2015 Tonc, A., *Protopovijesne zajednice na sjevernom dijelu istočne obale Jadrana i njezinu zaleđu*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2015.
- Topić 2003 Topić, M., “Stolno posuđe i glinene svjetiljke iz augusteuma Narone.”, *VAHD* 95, 1 (2003): 183 – 344.
- Torelli 1982 Torelli, M., “Per la definizione del commercio Greco-orientale: il caso di Gravisca.”, *PP* 37 (1982): 304 – 325.
- Treister 1996 Treister, M. Y., *The Role of Metals in Ancient Greek History*, Leiden, New York i Köln: Brill, 1996.
- Tréziny 2001 Tréziny, H., “Les fortifications de Marseille dans l’Antiquité.”, u: *Marseille: trames et paysages urbains de Gyptis au Roi René, colloque archéologique international, Marseille, 3-5 novembre 1999*, ur. M. Bouiron i H. Tréziny et al., Aix-en-Provence 2001, 45 - 57.
- Trigger 2003 Trigger, B. G., *Understanding Early Civilizations: A Comparative Study*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Tsetskhladze 1994 Tsetskhladze, R. G., “Greek Penetration of the Black Sea.”, u: *AGC*, Oxford 1994, 111 – 135.
- Tsetskhladze 1998a Tsetskhladze, R. G., „Greek Colonization of the Black Sea Area: Stages, Models, and Native Population.“, u: *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology*, ur. G. R. Tsetskhladze, [Historia Einzelschriften 121], Stuttgart 1998, 9 – 68.
- Tsetskhladze 1998b Tsetskhladze, R. G., *Die Griechen in der Kolchis: (historisch-archaologischer Abriss)*, Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1998.
- Tsetskhladze 2003 Tsetskhladze, G. R., “Greeks beyond the Bosphorus.”, u: *The Greek beyond the Aegean: from Marseilles to Bactria*, ur. V. Karageorghis, New York 2003, 129 – 166.

- Tsetskhladze 2006 Tsetskhladze, R. G., "Revisiting Ancient Greek Colonisation.", u: *GCI*, Leiden-Boston 2006, xxiii – lxxxiii.
- Tsetskhladze 2009 Tsetskhladze, R. G., "The Black Sea.", u: *CAG*, Malden, MA; Oxford; Chichester 2009, 330 – 346.
- Tugores et al. 2011 Tugores, M. P., Giannoulaki, M., Iglesias, M., Bonanno, A., Tičina, V., Leonori, I., Machias, A., Tsagarakis, K., Díaz, N., Giráldez, A., Patti, B., De Felice, A., Basilone, G. i V. Valavanis, "Habitat suitability modelling for sardine *Sardina pilchardus* in a highly diverse ecosystem: the Mediterranean Sea.", *Marine Ecology Progress Series* 443 (2011): 181 – 205.
- Turgeon 1997 Turgeon, L., "The Tale of the Kettle: Odyssey of an Intercultural Object.", *Ethnohistory* 44, 1 (1997): 1 – 29.
- Uckelmann 2014 Uckelmann, M., "A Bronze Age Ornament Network? Tracing the Herzsprung Symbol across Europe.", u: *Knowledge Networks and Craft Traditions in the Ancient World. Material Crossovers*, ur. K. Rebay-Salisbury, A. Brysbaert, L. Foxhall, New York 2014, 182 – 198.
- Ugarković et al. 2021 Ugarković, M., De Angelo, L., Barbir, A., Barnett, C., Čavić, A., Čelhar, M., Devlahović, A., Glavaš, V., Kamenjarin, I., Kirigin, B., Konestra, A., Korić, M., Kouremenos, A., Marohnić, J., Nikolić, C., Paraman, L., Popović, S., Šegvić, B. Tarbušković V. i E. Visković, "Predstavljjanje projekta Hrvatske zaklade za znanost i prvih projektnih aktivnosti *Transformiranje jadranskog kozmosa: otočnost, povezanost i lokalni identiteti predrimске Dalmacije (AdriaCos)*.", u: *Salona: znanstveni skup Salona između Sredozemlja i Panonije (11. – 15. listopada 2021.)*, ur. I. Čaljkusić i A. Bodrožić, Solin 2021, 58.
- Ugarković i Waldner 2021 Ugarković M. i A. Waldner, "Tragom lončarije: kulturne interakcije helenističke Budve.", u: *Antička Budva: Zbornik radova s međunarodnog multidisciplinarnog naučnog simpozijuma po pozivu održanog u Budvi 28 – 30. novembra 2018. godine*, ur. D. Medin, Budva 2021, 154 – 177.
- Uggeri 2009 Uggeri, G., "Spina: polis hellenis (ps. – Scyl. 17).", u: *Etruria e Italia preromana: Studi in onore di Giovannangelo Camporeale*, ur. S. Bruni, Pisa- Rim 2009, 893 – 898.
- Uggeri i Uggeri Patitucci 1974 Uggeri, G. i S. Uggeri Patitucci, "Topografia e urbanistica di Spina.", *StEtr* 42 (1974): 69 – 97.

- Vagnetti 1993 Vagnetti, L., "Mycenaean Pottery in Italy.", u: *Wace and Blegen. Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939 – 1989*, ur. C. i P. Zerner, J. Winder, Amsterdam 1993, 143 – 157.
- Vagnetti 2006 Vagnetti, L., "I Micenei nella laguna di Venezia? Qualche riflessione metodologica.", *SMEA* 48 (2006): 273 – 281.
- Vagnetti et al. 2006 Vagnetti L., E. Percossi, M. Silvestrini, T. Sabbatini, R. E. Jones i S. T. Levi, "Ceramiche egeo-micenee dalle Marche: analisi archeometriche e inquadramento preliminare dei risultati.", u: *Materie prime e scambi nella preistoria italiana*, ur. Istituto italiano di preistoria e protoistoria, [Atti della XXXIX Riunione Scientifica dell'Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, 25 – 27 novembre, Firenze 2004], Firenze 2006, 1159 - 1172.
- Vallet 1950 Vallet, G., "Athènes et l'Adriatique", *MEFRA* 62 (1950): 33 - 52.
- Vallet 1988 Vallet, G., "Après le XXVIe Congrès de Studi sulla Magna Grecia: quelques reflexions sur le Détroit de Messine.", u: *Navies and Commerce of the Greeks, the Carthaginians and the Etruscans in the Tyrrhenian Sea*, ur. T. Hackens, Strasbourg-Ravello 1988, 161 – 171.
- Vallet i Villard 1965 Vallet, G. i F. Villard, "Megara Hyblaea, V: Lampes du VIIe siècle et chronologie des coupes ioniennes.", *MEFRA* 67 (1965): 7 – 34.
- Van Compernelle 1953 Van Compernelle, R., "La date de la fondation d'Apollonie d'Illyrie.", *L'Antiquité Classique* 22, 1 (1953): 50 – 64.
- Van Compernelle 1990 Van Compernelle, T., "Coppe ioniche.", u: *ADM*, Bari 1990, 254 - 259.
- Van Dommelen 2005 Van Dommelen, P., "Colonial Interaction and Hybrid Practices: Phoenician and Carthaginian Settlement in the Ancient Mediterranean.", u: *The Archaeology of Colonial Encounters*, ur. G. J. Stein, Santa Fe-Oxford 2005, 109 – 142.
- Van Geel et al. 1996 Van Geel, B., Buurman, J. i H. T. Waterbolk, "Archeological and paleoecological indications for an abrupt climate change in The Netherlands and evidence for climatological teleconnections around 2650 BP.", *JQS* 11 (1996): 451 – 460.
- Van Wees 2009 Van Wees, H., „The Economy.“, u: *CAG*, Malden, MA; Oxford; Chichester 2009, 444 - 467.
- Vanschoonwinkel 2006 Vanschoonwinkel, J., "Mycenaean expansion.", u: *GCI*, Leiden-Boston 2006, 41 - 113.
- Vasić 1987 Vasić, R., "Ohridska oblast.", u: *PJZ* V, Sarajevo 1987, 724 – 733.

- Vasić 1992 Vasić, R., “An Etruscan bone box from south-west Serbia and the problem of Late archaic imports in the central Balkan area.”, *AV* 43, 1 (1992): 53 – 66.
- Vasilj 2003 Vasilj, S., “Novčić Fokide s gradine u Ošanićima kod Stoca.”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 45 (2003): 1 – 5.
- Velissaropoulos 1980 Velissaropoulos, J., *Les nacleres grecs: recherches sur les institutions maritimes en Grece et dans l'Orient hellénise*, Geneve: Droz; Paris: Minard, 1980.
- Veronese 2003 Veronese, E., “I Focei e l’Adriatico. Quali tracce archeologiche?”, *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 17 (2003): 183 – 191.
- Versluys 2017 Versluys, M. J., “The global Mediterranean: A material-cultural perspective.”, u: *The Routledge handbook of archaeology and globalization*, ur. T. Hodos, A. Geurds et al., Abingdon-New York 2017, 597 – 601.
- Vidic et al. 2015 Vidic, N. J., Prus, T., Grčman, H., Zupan, M., Lisec, A., Kralj, T., Vrščaj, B., Ruprecht, J., Šporar, M., Suhadolc, M., Mihelič, R. i F. Lobnik, *Tla Slovenije s pedološko karto v merilu 1: 250 000*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2015.
- Villard 1960 Villard, F., *La céramique grecque de Marseille (VIe- IVe siècle). Essai d'histoire économique*, [Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome; 195], Paris: Boccard, 1960.
- Visonà 1981 Visonà, P., “Ponovno o DI prekovima.”, *Numizmatičke vijesti* 24, 35 (1981): 3 – 10.
- Visonà 2017 Visonà, P., “Rethinking the coinage of Issa, a Greek island polity.”, *VAHD* 110 – 111 (2017): 193 – 232.
- Vlahović et al. 2005 Vlahović, I., J. Tišljarić, I. Velić i D. Matičec, „Evolution of the Adriatic Carbonate Platform: Palaeogeography, main events and depositional dynamics.“, *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 220 (2005): 333 – 360.
- Vlassopoulos 2007 Vlassopoulos, K., “Between East and West. The Greek Poleis as Part of a World-System.”, *AWE* 6 (2007): 91 – 111.
- Vlassopoulos 2013 Vlassopoulos, K., *Greeks and barbarians*, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013.
- Βοκοτοπούλου 1975 Βοκοτοπούλου, Ι., *Χαλκαί κορινθιουργεί πρόχοι: συμβολή εις την μελέτην της αρχαίας ελληνικής χαλκουργίας*, Αθήναι: Αρχαιολογική εταιρεία, 1975.
- Vokotopoulou 1985 Vokotopoulou, J., “La Macédoine de la protohistoire à l’époque archaïque.”, u: *Magna Grecia, Epiro e Macedonia: Atti del XXIV*

- Convegno Internazionale di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 5 - 10 Ottobre 1984*, ur. A. Stazio, Taranto 1985, 133 - 166.
- Von Reden 2003 Von Reden, S., *Exchange in Ancient Greece*, London: Duckworth, 2003.²
- Vučetić 2011 Vučetić, M., “Vrijeme i klima Jadrana u antičkim pisaca.”, *Hrvatski meteorološki časopis* 46 (2011): 55 - 67.
- Vučetić i Vučetić 2002 Vučetić, M. i V. Vučetić, *Vrijeme na Jadranu: Meteorologija za nautičare*, Zagreb: Fabra d.o.o., 2002.
- Vujević 2022 Vujević, E., „Arheološka senzacija iz Staroga Grada: Pronađen grob grčkih doseljenika s oružjem - mačem i vrhom koplja, kao i keramikom i ostatkom grčke nošnje.“, *Slobodna Dalmacija*, web pristup: 10. siječnja 2022.
- Wagner 2000 Wagner, C. G., “Comercio lejano, colonización e intercambio desigual en la expansión fenicia arcaica por el Mediterráneo.”, u: *Intercambio y comercio preclásico en el Mediterráneo: Actas del I coloquio del CEFYP, Madrid, 9-12 de noviembre, 1998*, ur. P. Fernández Uriel, F. López Pardo, C. G. Wagner, Madrid 2000, 79 – 92.
- Wallace 2018 Wallace, S., *Travellers in Time: Imagining Movement in the Ancient Aegean World*, London; New York: Routledge, 2018.
- Wallerstein 1974 Wallerstein, I., *The Modern World System: capitalist agriculture and the origins of European world-economy in the sixteenth century*, New York: Academic Press, 1974.
- Wallinga 1993 Wallinga, H. T., *Ships and sea-power before the great Persian War: the ancestry of the ancient trireme*, [Mnemosyne, bibliotheca classica Batava. Supplementum 0169-8958; 121], Leiden-New York: E.J. Brill, 1993.
- Wallinga 1995 Wallinga, H. T., „The Ancestry of the Trireme: 1200 – 525 BC.“, u: *The Age of the Galley: Mediterranean Oared Vessels since pre-classical Times*, ur. R. Gardiner, J. Morrison, Annapolis, MD 1995, 36 – 48.
- Walthall 2021 Walthall D. A., “Agriculture in Magna Graecia (Iron Age to Hellenistic Period).”, u: *A Companion to Ancient Agriculture*, ur. D. Hollander i T. Howe, Hoboken; NJ 2021, 317 - 341.
- Warburton 2003 Warburton, D. A., *Macroeconomics from the Beginning: The General Theory, Ancient Markets, and the Rate of Interest*, Neuchâtel: Recherches et Publications, 2003.

- Weir Smyth 1926 Weir Smyth, H., "Komentari.", u: *Aescyhlus, Agamemnon, Libation-Bearers, Eumenides, Fragments*, vol. II, London; New York 1926, 6 - 521.
- Wells 1980 Wells, P. S., *Culture Contact and Culture Change: Early Iron Age Central Europe and the Mediterranean World*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- West 1988 West, S., "Books I-IV.", u: *A Commentary on Homer's Odyssey*. vol. 1, ur. A. Heubeck, S. West i J. B. Hainsworth, Oxford 1988.
- West 1990 West, M. L., *Studies in Aeschylus*, [Beiträge zur Altertumskunde; 1], Stuttgart: Teubner, 1990.
- West 2011 West, M. L., "The Date of Alcman.", u: *Hellenica: Selected Papers on Greek Literature and Thought; Vol. II: Lyric and Drama*, Oxford, New York 2011, 17 - 27.
- White 1991 White, R., *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes 1650 – 1815*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- White 2006 White, R., "Creative misunderstandings and new understandings.", *The William and Mary Quarterly* 63, 1 (2006): 9 – 14.
- Whitehouse i Wilkins 1989 Whitehouse D. R. i J. B. Wilkins, "Greeks and natives in south-east Italy: approaches to the archaeological evidence." u: *Centre and periphery: comparative studies in archaeology*, ur. T. C. Champion, London-Boston 1989, 102 - 126.
- Whittaker 1974 Whittaker, C. R., "The Western Phoenicians: Colonization and Assimilation.", *CCJ* 20 (1974): 58 – 79.
- Wilkes 1969 Wilkes, J. J., *Dalmatia*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1969.
- Wilkins 1993 Wilkins, J., "Social status and fish in Greece and Rome.", u: *Food and Culture, and History*, ur. G. i V. Mars, London 1993, 191 – 203.
- Williams 1995 Williams, C. K., "Archaic and Classical Corinth.", u: *CO*, Taranto 1995, 31 - 45.
- Wilson 1995/1996 Wilson, R. J. A., "Archaeology in Sicily 1988 – 1995.", *Archaeological Reports* 42 (1995/1996): 59 – 123.
- Wilson 1997 Wilson, J.-P., "The Nature of Greek Overseas Settlements in the Archaic Period: Emporion or Apoikia?", u: *The Development of the Polis in Archaic Greece*, ur. L.G. Mitchell i P. J. Rhodes, London 1997, 199 – 207.

- Wilson 2009 Wilson, J.-P., „Literacy.“, u: CAG, Malden, MA; Oxford; Chichester 2009, 543 - 563.
- Wirtz 2020 Wirtz, M. A., “Überlebensirrtum.”, u: *Dorsch – Lexikon der Psychologie*, ur. M. A. Wirtz, Göttingen 2020, online verzija (<https://dorsch.hogrefe.com/stichwort/ueberlebensirrtum/>).
- Wolf 1982 Wolf, E. R., *Europe and the people without history*, Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1982.
- Woodhead 1970 Woodhead, A. G., “The ‘Adriatic Empire’ of Dionysius I of Syracuse.”, *Klio* 52 (1970): 503 – 512.
- Wright 1961 Wright, F. A., s. v. Olympic Games, u: *OCD*, Oxford 1961, 621.
- Wright 2016 Wright, J., *Greek Colonial Expansion. Impact on Illyrian Physical Activities*, magistrski rad, Fort Collins, CO: Colorado State University, 2016.
- Wrigley 2010 Wrigley, E. A., *Energy and the English Industrial Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Yasur-Landau 2010 Yasur-Landau, A., *The Philistines and Aegean migration at the end of the late Bronze Age*, New York: Cambridge University Press, 2010.
- Yntema 1979 Yntema, G. D., “Background to a South-Daunian Krater.”, *BaBesch* 54 (1979): 1 - 48.
- Yntema 1990 Yntema, G. D., *The Matt-Painted Pottery of Southern Italy*, Galatina: Congedo Editore, 1990.
- Yntema 2000 Yntema, G. D., “Mental Landscapes of Colonization: the ancient written sources and the archaeology of early colonial Greek southeastern Italy.”, *BaBesch* 75 (2000):1 – 49.
- Yntema 2013 Yntema, D. G., *South-east Italy in the first millennium BC*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013.
- Yntema 2016 Yntema, G. D., „Greek groups in southeast Italy during the Iron Age.“, u: *Conceptualising early Colonisation*, ur. L. Donnellan V. Nizzo, G.-J. Burgers, Bruxelles- Roma 2016, 209 - 223.
- Yoffee 2005 Yoffee, N., *Myths of the Archaic State: Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations*, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2005.
- Zanchetta et al. 2012 Zanchetta, G., Van Welden A., Baneschi I., Drysdale, R., Sadori L., Roberts, N., Giardini, M., Beck, C., Pascucci, V. i R. Sulpizio, “Multiproxy record for the last 4500 years from Lake Shkodra (Albania/Montenegro).”, *JQS* 27, 8 (2012): 780 – 789.
- Zaninović 1976 Zaninović, M., “Iliri i vinova loza.”, *Godišnjak: Centar za balkanološka ispitivanja* 13, 11 (1976): 261 – 272.

- Zaninović 1982 Zaninović, M., „Otoci Kvarnerskog zaljeva – arheološko strateška razmatranja.“, u: *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju (znanstveni skup, Mali Lošinj, 11. – 13. listopada 1979.)*, ur. Ž. Rapanić, [Zbornik Hrvatskog arheološkog društva, sv. 7], Zagreb 1982, 43 – 51.
- Zaninović 1988 Zaninović, M., „Liburnia militaris.“, OA 13 (1988): 43 – 67.
- Zaninović 1991 Zaninović, M., „Sol u antici naše obale.“, u: *Zbornik radova posvećenih Alojzu Bencu*, ur. B. Čović i E. Alirejsović, [Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, knjiga 95], Sarajevo 1991, 255 – 264.
- Zaninović 2004 Zaninović, M., „Antički Grci na hrvatskoj obali.“, ARR 14 (2004): 1 – 57.
- Zaninović 2005 Zaninović, M., „Apsorus i Crexa na jadranskom putu.“, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 32, 1 (2005): 5 – 22.
- Zaninović 2010 Zaninović, M., „Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli.“, u: AGH, Zagreb 2010, 130 – 133.
- Zaninović 2015 Zaninović, M., *Ilirski ratovi*, [Biblioteka Lucius; 12], Zagreb: Školska knjiga, 2015.
- Zheleva-Martins i Farkov 2005 Zheleva-Martins, D. i K. Y. Farkov, „The route of the Gold between Thrace and Hellas.“, u: *10th International Congress of Thracology. Komotini-Alexandroupoli, 18 – 23 October 2005*, (knjižica sažetaka), ur. Greek Ministry of Culture, Komotini, Alexandroupoli 2005, 132.
- Zöbl 1982 Zöbl, D., *Die Transhumanz (Wanderschafhaltung) der europäischen Mittelmeerländer im Mittelalter in historischer, geographischer und volkskundlicher Sicht*, [Berliner Geographische Studien; 10], Berlin: Institut für Geographie der Technischen Universität Berlin, 1982.
- Zörner 1971 Zörner, G., *Kypselos und Pheidon von Argos: Untersuchungen zur frühen griechischen Tyrannis*, doktorska disertacija, Marburg: Philosophische Fakultät der Philipps-Universität, 1971.
- Zuchtriegel 2011 Zuchtriegel, G., „Zur Bevölkerungszahl Selinunts im 5 Jh. v. Chr.“, *Historia* 60 (2011): 115 – 121.
- Zuchtriegel 2018 Zuchtriegel, G., *Colonization and Subalternity in Classical Greece: Experience of the Nonelite Population*, New York, NY: Cambridge University Press, 2018.
- Zunz 1971 Zunz, G., *Persephone: Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia*, Oxford: Clarendon Press, 1971.

4. **POPIS MREŽNIH STRANICA**

Digitalna pedološka karta Hrvatske	http://tlo-i-biljka.eu/iBaza/Pedo_HR/index.html
Digitalna pedološka karta Slovenije	http://gis.arso.gov.si/
Državni hidrometeorološki zavod	https://meteo.hr/
<i>EGDI</i>	http://www.europe-geology.eu/
Oxford Classical Dictionary	https://oxfordre.com/
Perseus Collection: Greek and Roman Materials	http://www.perseus.tufts.edu/
Polimski muzej Berane, Crna Gora	http://www.polimskimuzej.me/
Relief Map	https://maps-for-free.com/
The Encyclopedia of Ancient History	https://onlinelibrary.wiley.com/
The Oxford Roman Economy Project	http://www.romaneconomy.ox.ac.uk/

IX.

POPIS PRILOGA U TEKSTU

Slika I: Shema međupovezanosti zemljopisnih, društvenih i ekonomskih obilježja istočnog Jadrana u odnosu prema grčkom interesu
Autorski uradak

Karta I. Visinske kote primorskih planina istočnog Jadrana
Preuzeto iz: Riđanović 2002, 189.

Karta II. Četiri veće „nizinske zone“ istočnog Jadrana
Uredio F. Budić pomoću reljefne karte s web stranice <https://maps-for-free.com/>

Karta III: Rasprostranjenost sredozemne šume (zelena boja) i trajno nepogodnih tala (ljubičasta boja) u Republici Hrvatskoj
Uredio F. Budić na karti preuzetoj iz Bogunović i Bensa 2005, 48.

Karta IV: Paleogeografija akvilejske ravnice u različitim vremenskim periodima
Preuzeto iz: Arnaud-Fassetta et al. 2003, 231, fig. 2.

Karta V: Rasprostranjenost ležišta bakra u južnoj i središnjoj Europi s obzirom na obalu i unutrašnjost istočne jadranske obale
Izradio F. Budić pomoću baze podataka EGDI (08.listopad 2020.)

Karta VI: Rasprostranjenost ležišta kositra u južnoj i središnjoj Europi s obzirom na obalu i unutrašnjost istočne jadranske obale
Izradio F. Budić pomoću baze podataka EGDI (08.listopad 2020.)

Karta VII: Rasprostranjenost ležišta željeznih ruda u južnoj i središnjoj Europi s obzirom na obalu i unutrašnjost istočne jadranske obale
Izradio F. Budić pomoću baze podataka EGDI (08.listopad 2020.)

Karta VIII: Rasprostranjenost ležišta srebra u južnoj i središnjoj Europi s obzirom na obalu i unutrašnjost istočne jadranske obale
Izradio F. Budić pomoću baze podataka EGDI (08.listopad 2020.).

Karta IX: Rasprostranjenost ležišta zlata u južnoj i središnjoj Europi s obzirom na obalu i unutrašnjost istočne jadranske obale
Izradio F. Budić pomoću baze podataka EGDI (08.listopad 2020.).

Karta X: Rasprostranjenost ležišta olova u južnoj i središnjoj Europi s obzirom na obalu i unutrašnjost istočne jadranske obale

Izradio F. Budić pomoću baze podataka EGDI (08.listopad 2020.).

Karta XI: Rasprostranjenost rudnih ležišta na području bivše Kraljevine Jugoslavije

Uredio F. Budić na karti preuzetoj iz Aranitović 1930, karta X.

Karta XII: Rasprostranjenost rudnih ležišta u zaleđu istočne jadranske obale prema bazi podataka EGDI

Izradio F. Budić pomoću baze podataka EGDI (08.listopad 2020.).

Karta XIII: Dokazana i pretpostavljena rimska rudarska eksploatacija prema E. Pašaliću

Uredio F. Budić na karti preuzetoj iz Pašalić 1958, 63.

Karta XIV: Najvažnije eksploatacijske regije u provinciji Dalmaciji

Preuzeto iz: Glicksman 2018, 263, fig. 1.

Karta XV: Potvrđene lokacije rimske eksploatacije ležišta rude na Balkanu

Uredio F. Budić prema <http://www.romaneconomy.ox.ac.uk/> (autor karte M. Hadley)

Karta XVI: Reljefna karta istočnog Jadrana s demarkacijskom linijom visokog krškog gorja u odnosu prema dominantnim zonama eksploatacije u unutrašnjosti

Uredio F. Budić pomoću reljefne karte s web stranice <https://maps-for-free.com/>

Karta XVII: Komunikacijska mreža jugoistočnoalpskog prostora u željezno doba

Preuzeto iz: Potrebica 2013, 78, karta 5.

Karta XIX: Tok crnogorskih i albanskih rijeka prema unutrašnjosti s obzirom na okolni reljef

Uredio F. Budić na osnovi reljefne karte s web stranice <https://maps-for-free.com/>

Karta XX: Perspektivne zemljišne zone Sredozemlja

Uredio F. Budić na osnovi reljefne karte s web stranice <https://maps-for-free.com/> i literature u bilješci 1342.

Karta XXI: Položaj važnijih gradina u odnosu na obalu i komunikaciju duž dolina rijeka prema unutrašnjosti Istre

Uredio F. Budić na karti preuzetoj iz Buršić-Matijašić 2012, 209, karta 3.

Karta XXII: Položaj važnijih gradina otoka Cresa i Lošinja u odnosu prema vidljivosti do 5 km (učinjeno pomoću tzv. *viewshed* analize)

Preuzeto iz: Čučković 2017, 538, fig. 8.

Karta XXIII: Položaj važnijih gradina u odnosu prema pomorskoj komunikaciji Kaštelanskog zaljeva prema srednjodalmatinskim otocima

Preuzeto iz: Katić 2009, 14, karta 1.

Tablica I: Egejski nalazi na Jadranu i razlika u interpretacijama prema Tomas 2010b, 195 – 202.

Tablica II: Lista tzv. maloazijskih nalaza s istočnog Jadrana prema člancima Mladena Nikolancija (1973, 95 - 102; 1976a, 273 – 276)

Tablica III. Primjeri protokorintske, korintske keramike i njihovih imitacija iz sjeverne jadranske zone

Tablica IV: Etape razvoja arhajske naseobine i društveno-ekonomski ishodi

Tablica V: Suvremeni pedološki potencijali na istočnoj jadranskoj obali

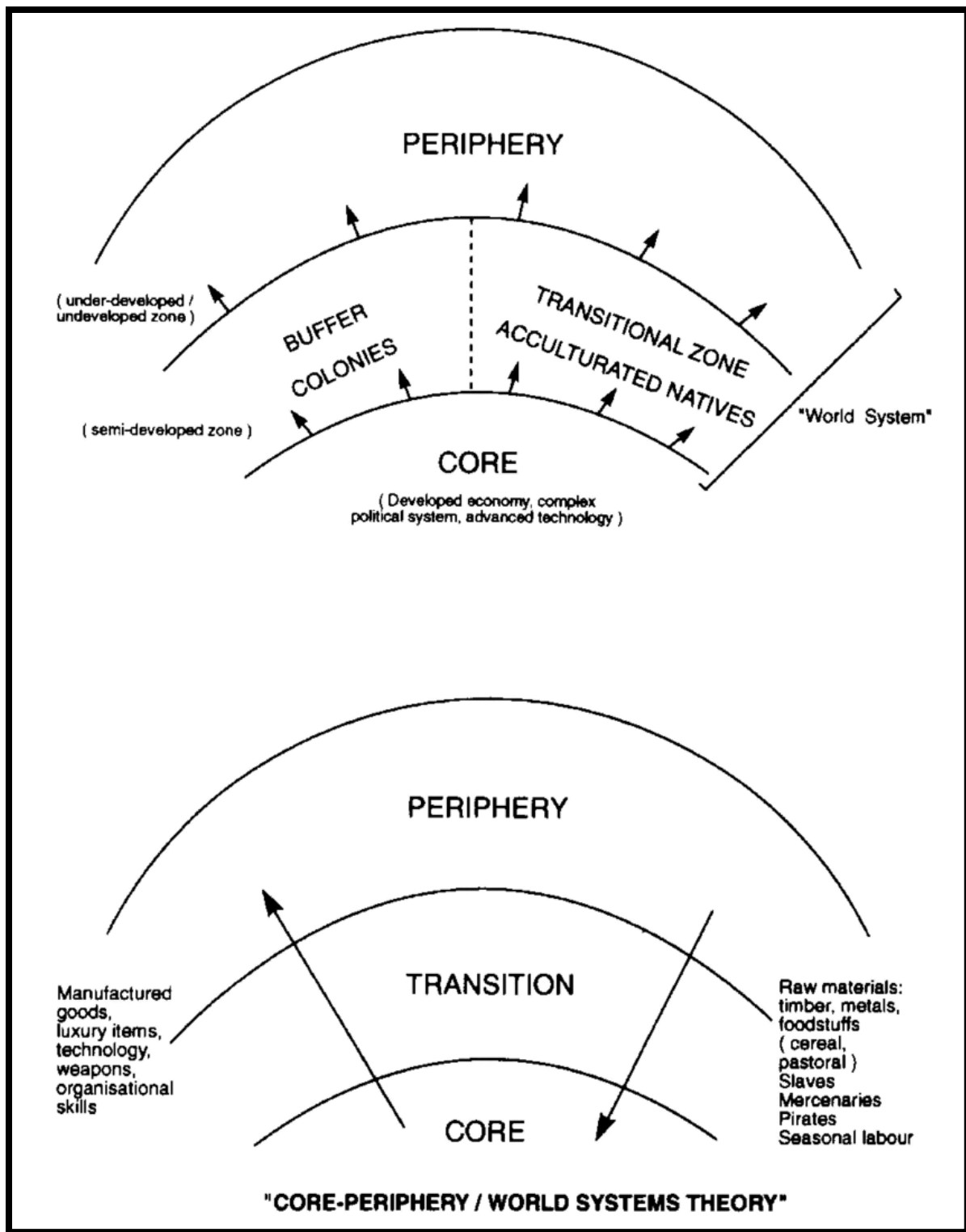
Tablica VI: Primjeri zemljišnih kapaciteta grčkih naseobina na zapadu

Tablica VII: Obradive površine na Hvaru, Visu, Korčuli i Lastovu u odnosu prema nižim i višim procjenama proizvodnog potencijala zemljišta

Tablica VIII: Razine potencijala istočnojadranskog tržišta

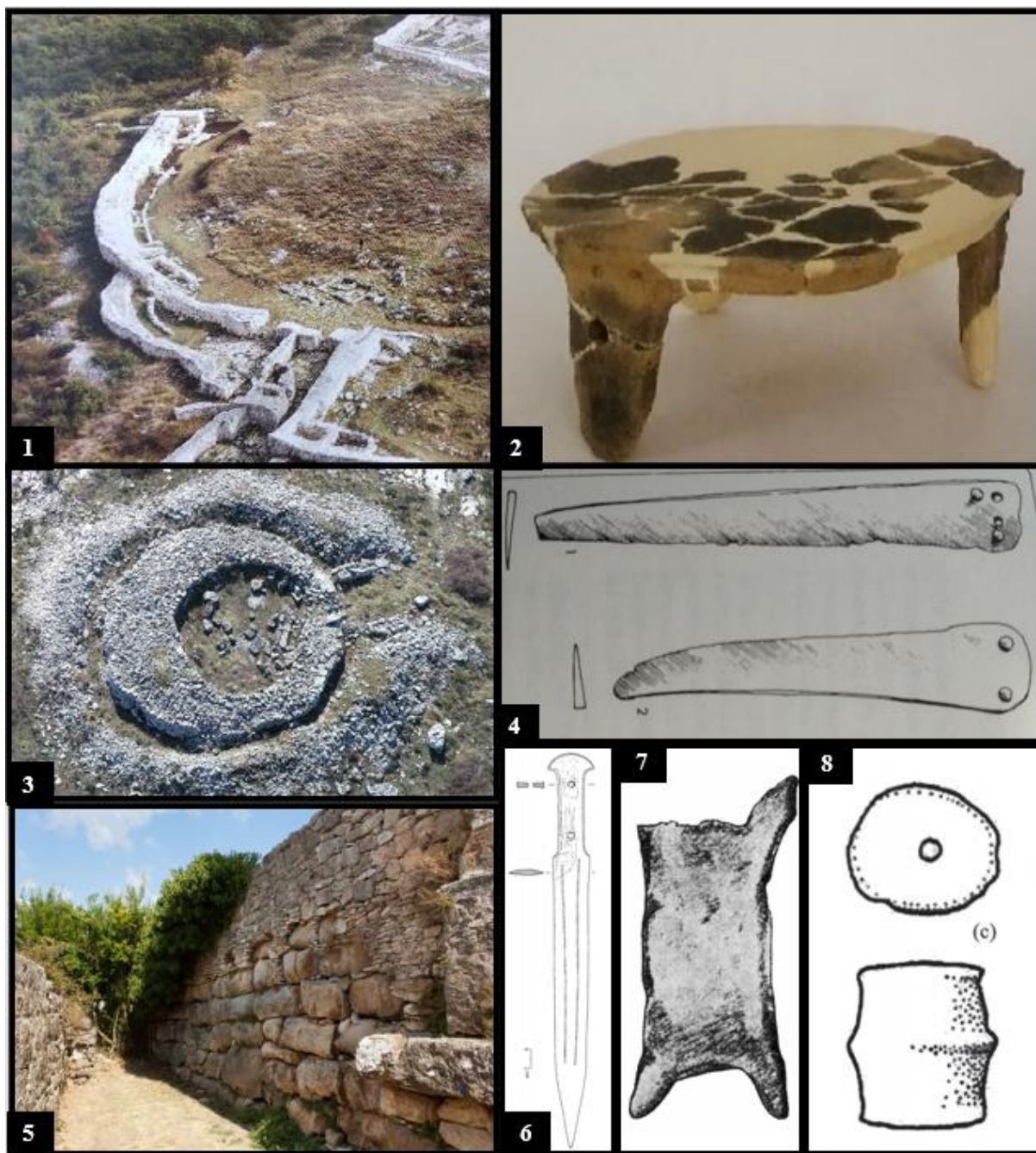
X.

SLIKOVNI PRILOZI

Slika 1. Model razmjene između središta, poluperiferije i periferije

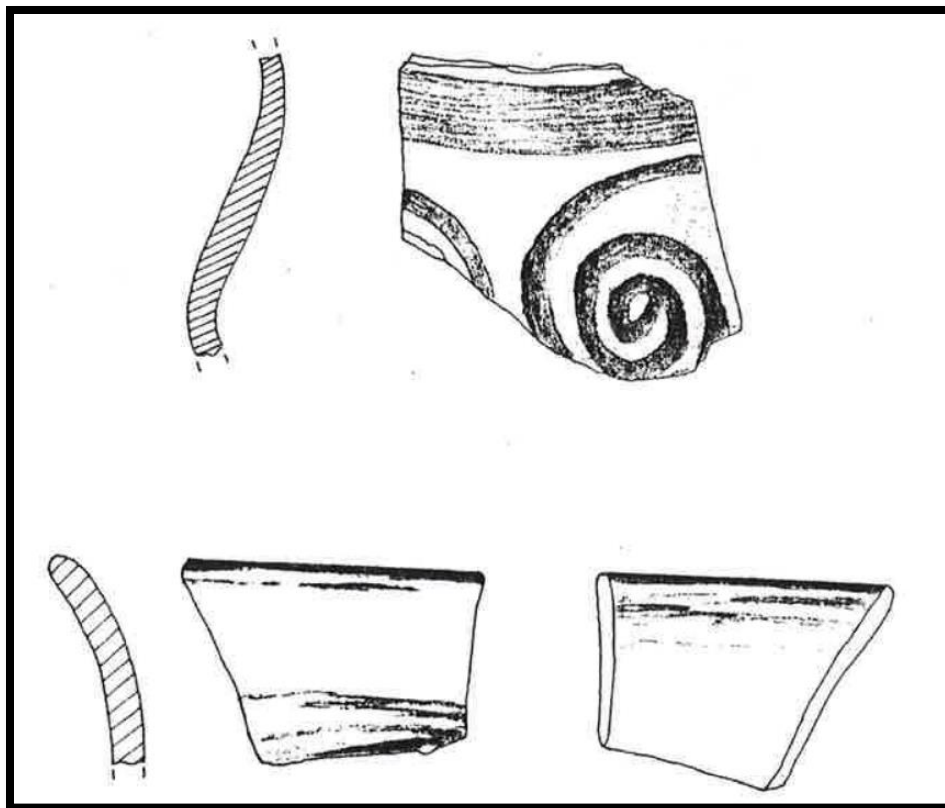
Preuzeto iz: Bintliff 1997, 18.

Slika 2. Primjeri predloženih mikenskih nalaza ili utjecaja na Jadranu

1- kiklopske zidine Monkodonje; 2 - tronožac iz Monkodonje; 3 - konstrukcija tumula Maklavuna kod Rovinja; 4 - brončani nož iz Marin dola kod Pule; 5 - kiklopske zidine Škripa na Braču; 6 - mač iz Vučevice kod Splita; 7 - bakreni ingot iz Makarske; 8 - primjer perle tipa Tirint

Preuzeto iz: Čović 1983, 158; Mihovilić et al. 2002, 50; Tomas 2010a, 37 - 39; Palavestra 1993, 33.

Slika 3. Crtež italo-mikenskih ulomaka

Nalazište: Montagnolo kod Ankone

Preuzeto iz: Luni 2000, 183, fig. 14.

Slika 4. Ulomci interpretirani kao mikenski

Nalazište: Monkodonja, Istra

Preuzeto iz: Mihovilić et al. 2002, 50.

Slika 5. Ulomak egejske brončanodobne ili ranoželjezodobne keramike

Nalazište: Škrip na Braču

Autorska fotografija Helene Tomas (vidi u crno-bijeloj verziji: Tomas 2010b, 198)

Slika 6. Ulomci egejske brončanodobne ili ranoželjezodobne keramike

Nalazište: Škrip na Braču

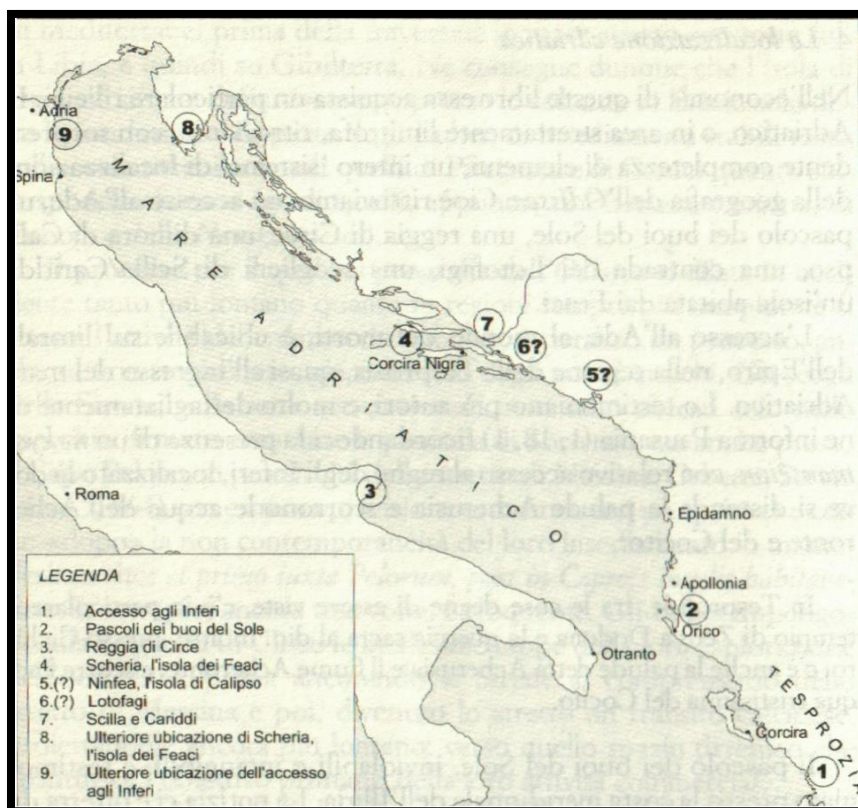
Autorska fotografija Helene Tomas (vidi u crno-bijeloj verziji: Tomas 2010b, 198)

Slika 7. Ulomci egejske brončanodobne keramike

Nalazište: Debelo Brdo kraj Sarajeva

Autorska fotografija Helene Tomas (vidi u crno-bijeloj verziji: Tomas 2010b, 204)

Slika 8. Braccisijeva raščlamba termina iz Odiseje i njihovo lociranje u Jadran

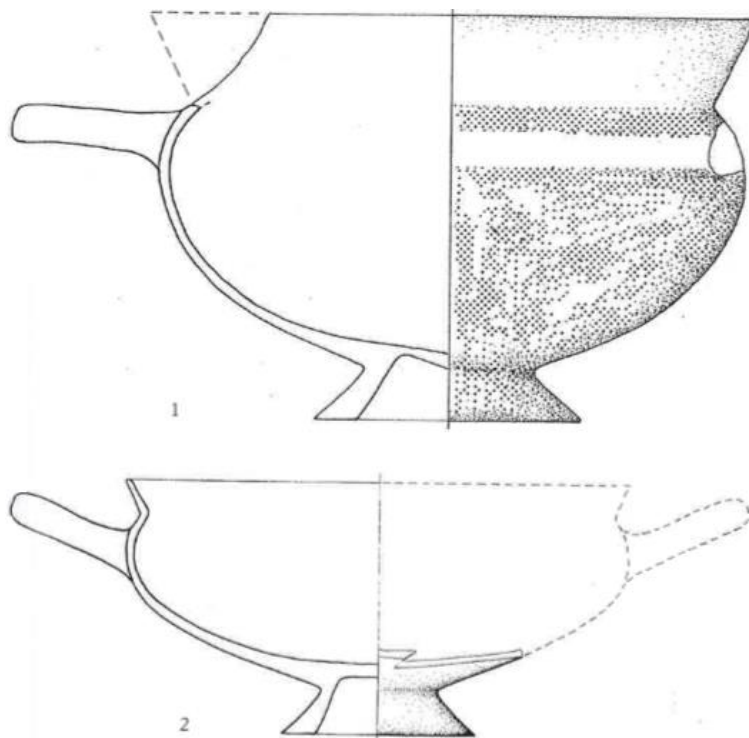
Preuzeto iz: Braccesi 2003, 34.

**Slika 9. Maloazijski nalazi s istočnog Jadrana
prema Mladenu Nikolanciju (1973, 95 - 102; 1976, 273 - 276)**

- 1- crnofiguralni ulomak vaze s motivom ljusaka (Zadar); 2 – brončani recipijent s kuglicama (nalazište nepoznato); 3 – terakotni kipić žene koja sjedi (Vis); 4 – recipijent s grifonom (Salona?); 5 – zlatna narukvica s lavljim glavama (Salona); 6 – game s prikazom heroja i kozoroga (Viča Luka, Brač)

Preuzeto iz: Kirigin 2008, 36- 37; Nikolanci 1976a, 273 - 276; autorska fotografija F. Budić

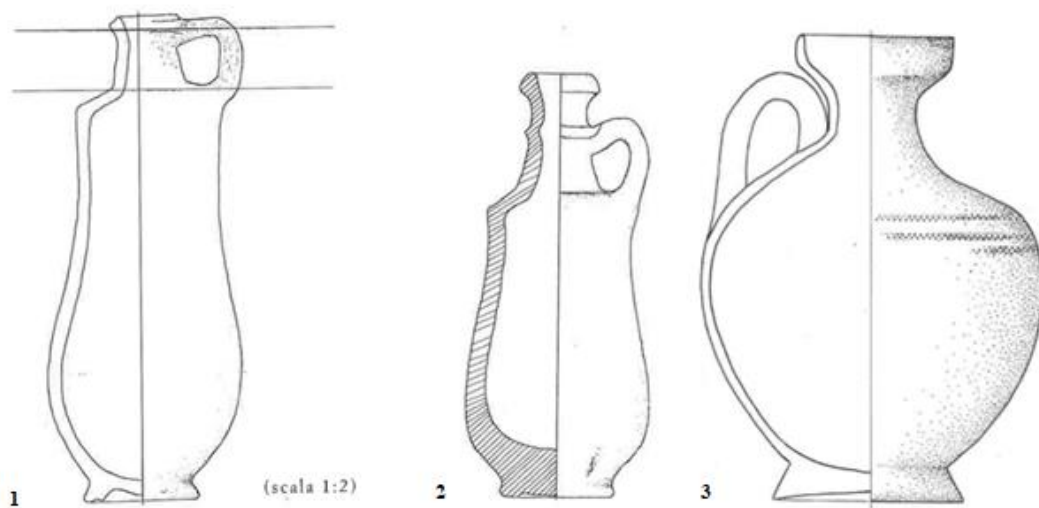
Slika 10.

1- Jonski pehar tipa A2 (oko 600. g. pr. Kr.)

2- jonski pehar tipa Athens (oko 575. – 550. g. pr. Kr.)

Nalazište: Nekropola Sirolo-Numana

Preuzeto iz: Landolfi 2000, 147, T. 5.

Slika 11.

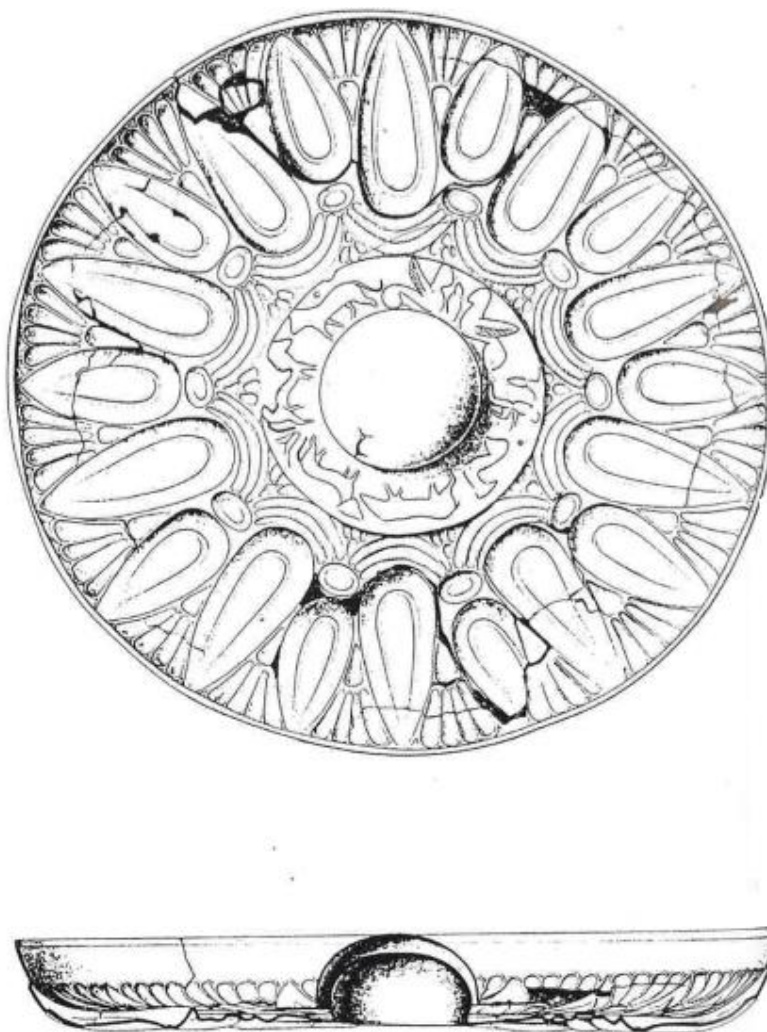
1 i 2 – samski lekiti;

3 – okrugli istočnogrički lekit (540. – 530. g. pr. Kr.)

Nalazište: nekropola Sirolo-Numana

(1 – grob VII, Circolo delle Fibule; 2 – slučajni nalaz 1932. g.; 3 – grob kraljevine s nekropole I Pini)

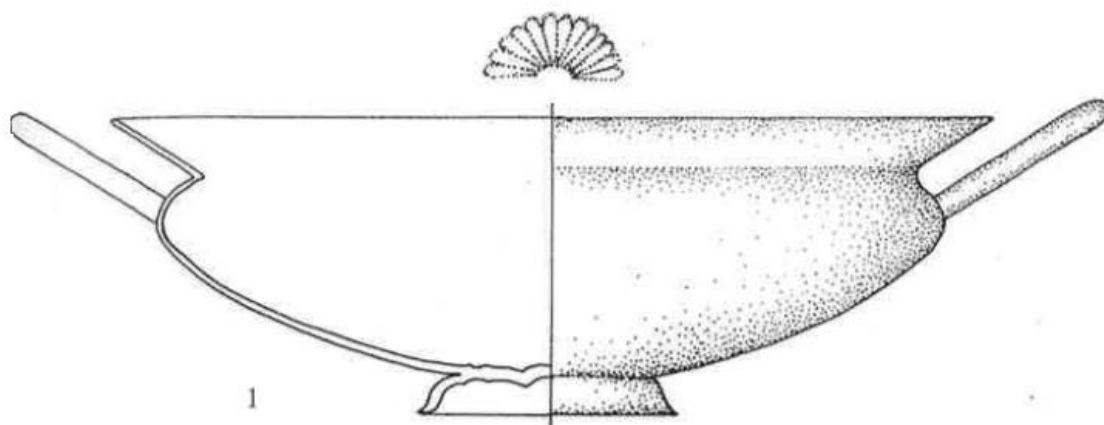
Preuzeto iz: Landolfi 2000, 145, 146, T. 3, 2; T. 4.

Slika 12. Srebrna fijala istočnogričke produkcije (sredina 6. st. pr. Kr.)

Nalazište: grob princeze, krug I nekropole I Pini, Sirolo (Marche)

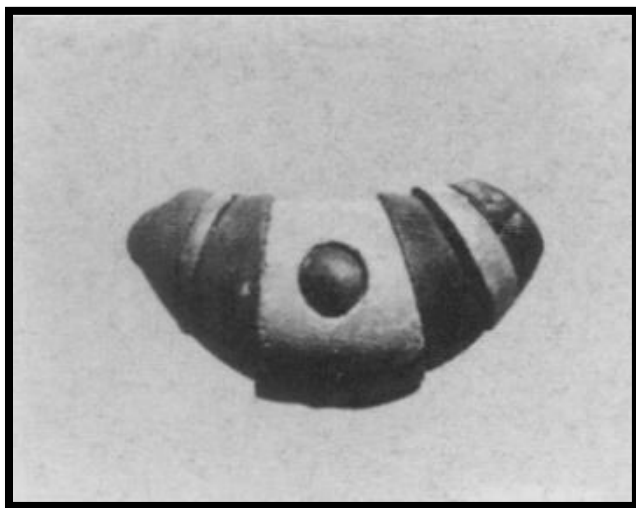
Prema: Landolfi 2000, 148, T. 6.

Slika 13. Srebrni kiliks jonskog tipa (sredina 6. st. pr. Kr.)

Nalazište: grob 14; nekropola Pitino di San Severino (Marche)

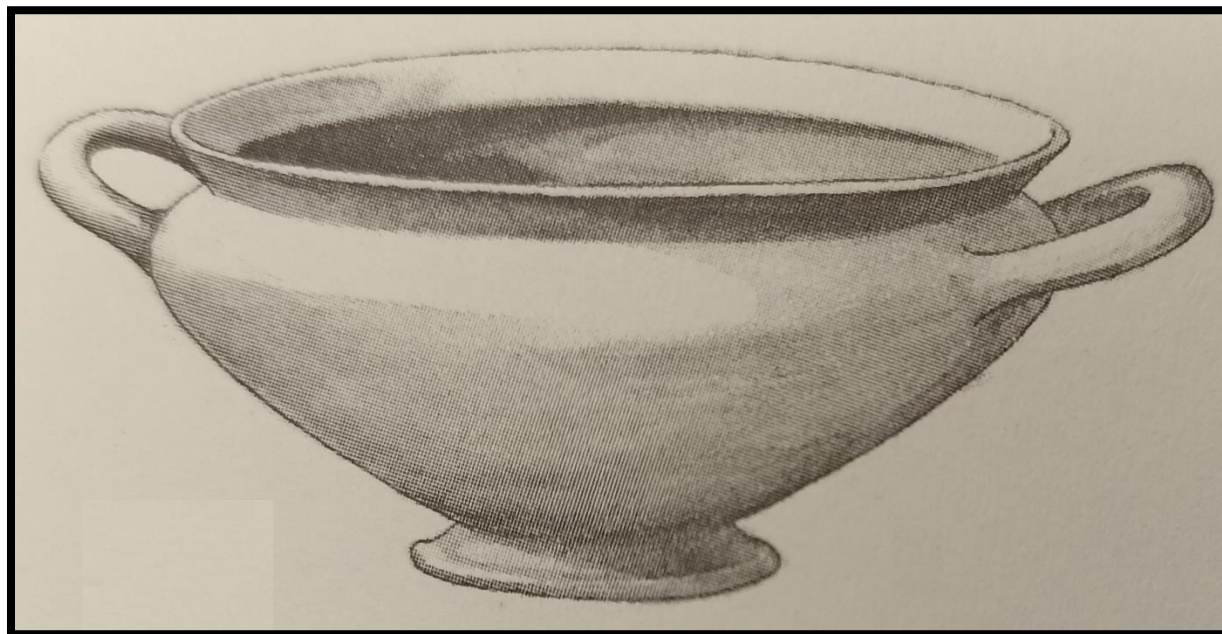
Prema: Landolfi 2000, 145, T. 3.1.

Slika 14. Ulomak privjeska ili fibule od fajansnih i jantarnih diskova (druga polovica 7.st. pr. Kr.)

Nalazište: Artemizij, Efez

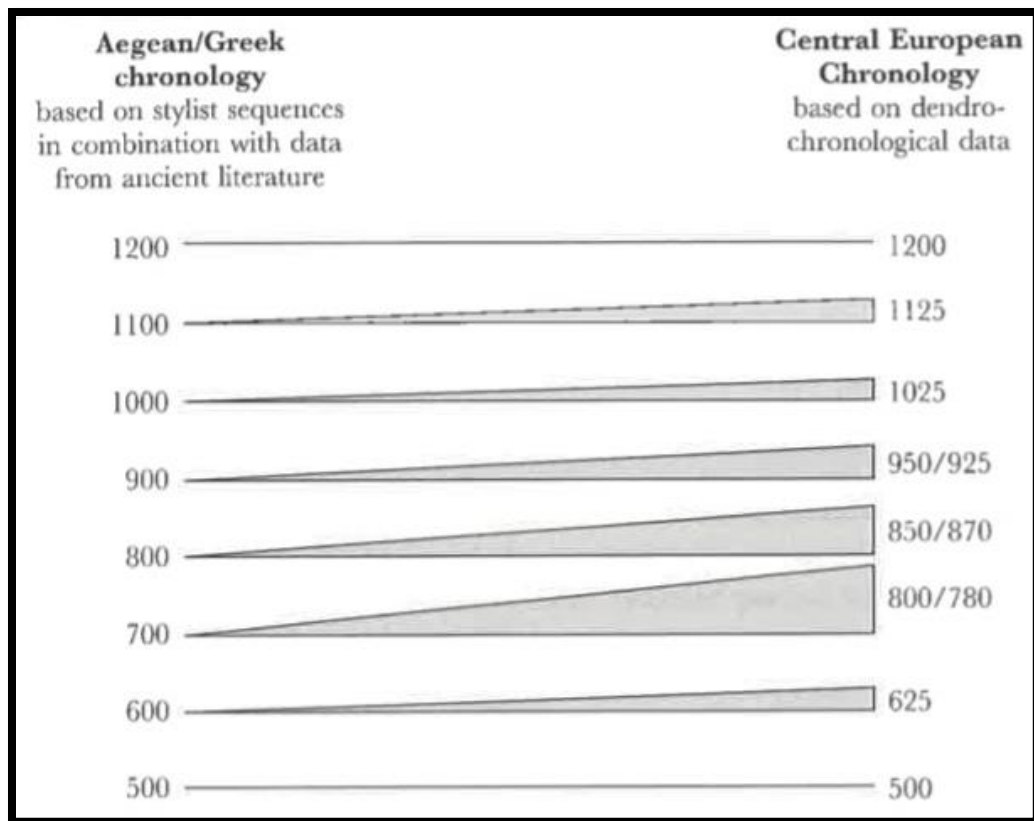
Preuzeto iz: Bammer 1990, 150, T. 20b.

Slika 15. Jonski pehar B2 tipa (početak 6. st. pr. Kr.)

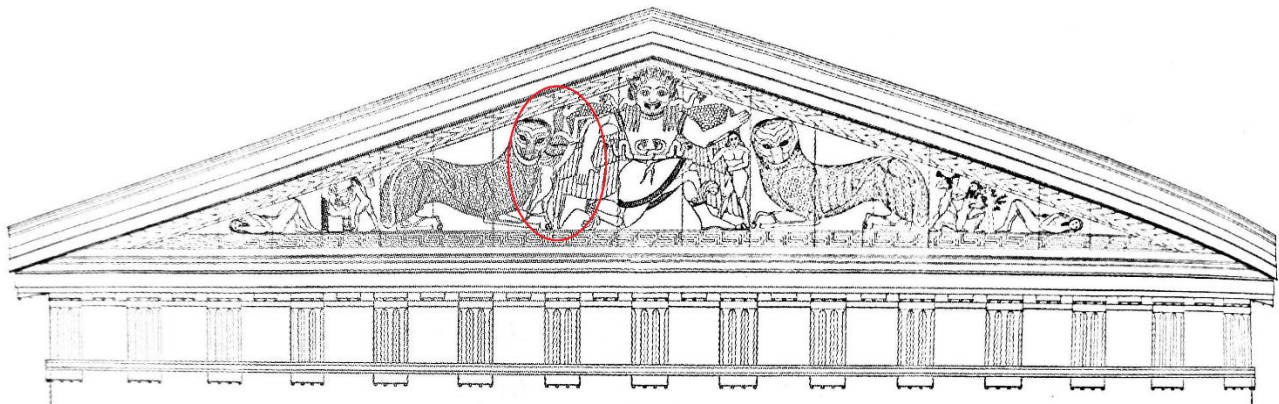
Nalazište: grob 1008; Most na Soči

Preuzeto iz: Gabrovec 1987b, 134; T. XV, 4.

Slika 16. Usporedba egejske i srednjoeuropske kronologije na osnovi dendrokronoloških nalaza

Prema: Nijboer 2005b, 268; Tsetschladze 2006, xxxvi.

Slika 17. Zapadni zapad Artemizija na Krfu s istaknutim Pegazom

Crtež preuzet iz Rodenwaldt 1938, 58.

Slika 18. Jantarni reljef jahača i psa iz Lisijeve polja (oko 500. g. pr. Kr.)

Nalazište: Lisijevo polje kraj Ivanograda

Preuzeto iz: <http://www.polimskimuzej.me/en/archaeological-collection/> (pristup 27.1.2022.)

Slika 19. Primjeri korintske keramike pronađeni na istočnoj obali Jadrana

A i B - ulomci (Zadar); C – ulomci (Zemunik); D- piksida (Solin); E- ulomak (Podkalac kod Podgore)
 Preuzeto iz: Batović 1984, 44 – 53; Čondić i Vuković 2017, 84; Čelhar i Borzić 2016, 77 – 78; Majnarić-Pandžić 1998, 310;
 Tomasović 2015, 68, fig. 4.

Slika 20. Primjeri korintske keramike pronađeni na istočnoj obali Jadrana

A – enohoja (Kopila?); B – kolutasti askos (Kopila?); C- aribal s ratnicima (Kopila?); D- aribal s ratnicima (Vis); E- alabaster (Vis); F – H – aribali (Vis)

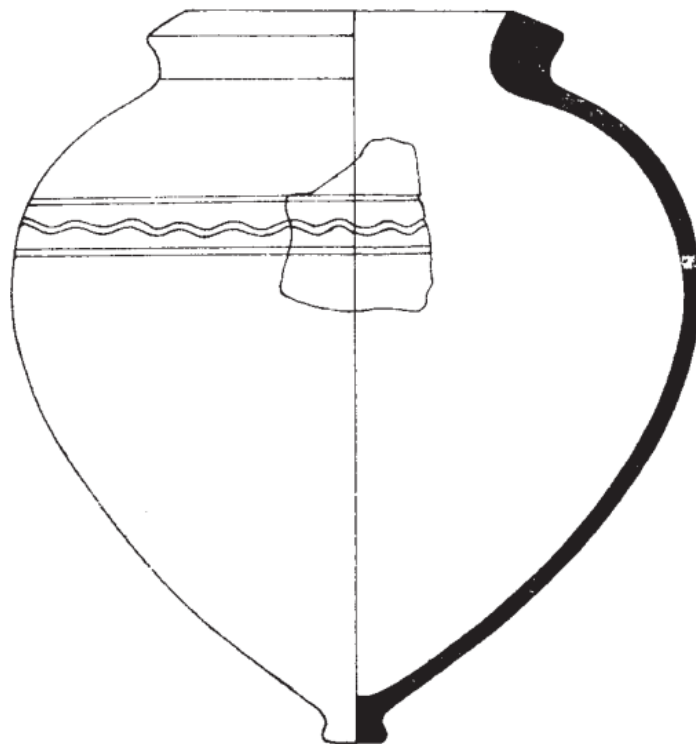
Preuzeto iz: Kirigin 2010b, 114 – 115; Lisičar 1973, T. II; Jovanović 2021, 52.

Slika 21. Dva skifa ili kotile iz Arheološkog muzeja Istre u Puli (kraj 7. i početak 6. st.pr. Kr.)

Nalazište: nepoznato

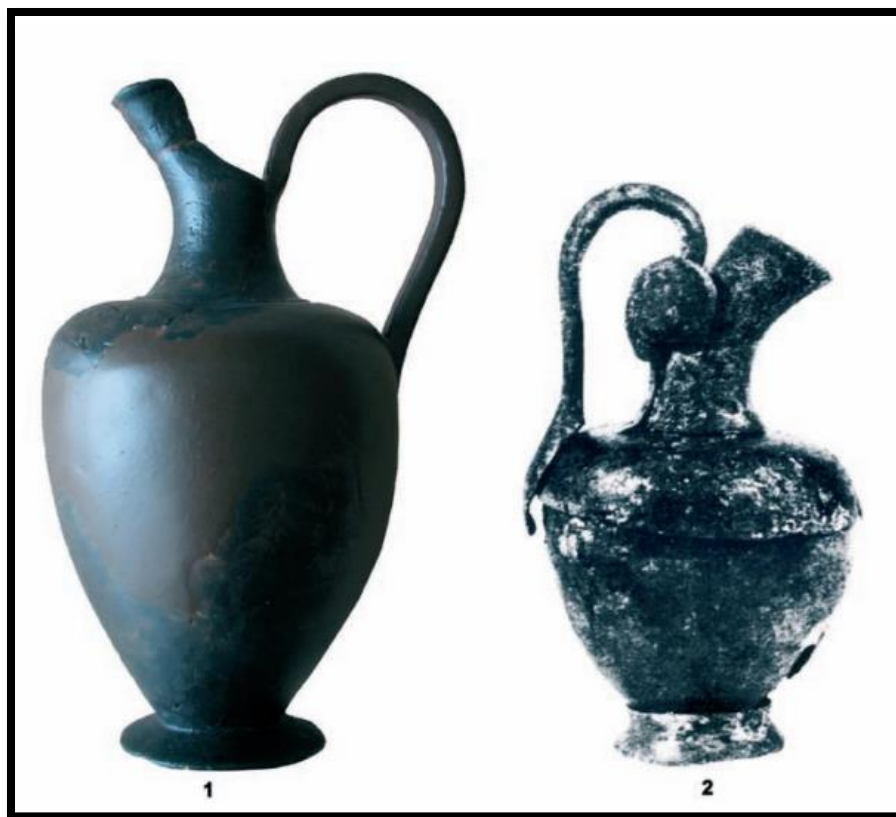
Preuzeto iz: Lisičar 1973, T. III, 5 i 6.

Slika 22. Rekonstrukcija pitosa na temelju ulomka (6. ili 5. st. pr. Kr. prema Marić 1977, 43 - 44).

Nalazište: Ošanjići kod Stoca

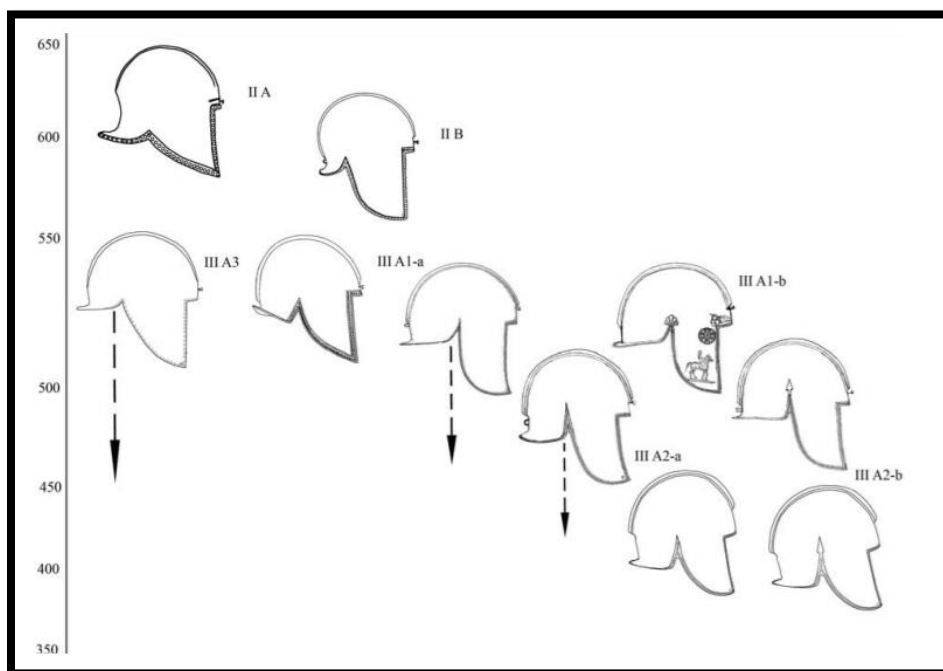
Prema: Marić 1977; Busuladžić 2020, 508, T. 118, 3.

Slika 23.

- 1- enohoja-prohoj iz Vranjeva Sela kod Neuma (6./5. st. pr. Kr.)**
2- vrč iz Konštice kod Radimlje nedaleko od Stoca (6./5. st. pr. Kr.)

Prema: Blečić Kavur i Miličević-Capek 2011, 68; sl. 17.

Slika 24. Tipološki i kronološki prikaz razvoja ilirskih kaciga

Prema: Blečić Kavur i Pravidur 2017, 83, sl. 17.

Slika 25. Primjeri novca Korkire Melaine (?)

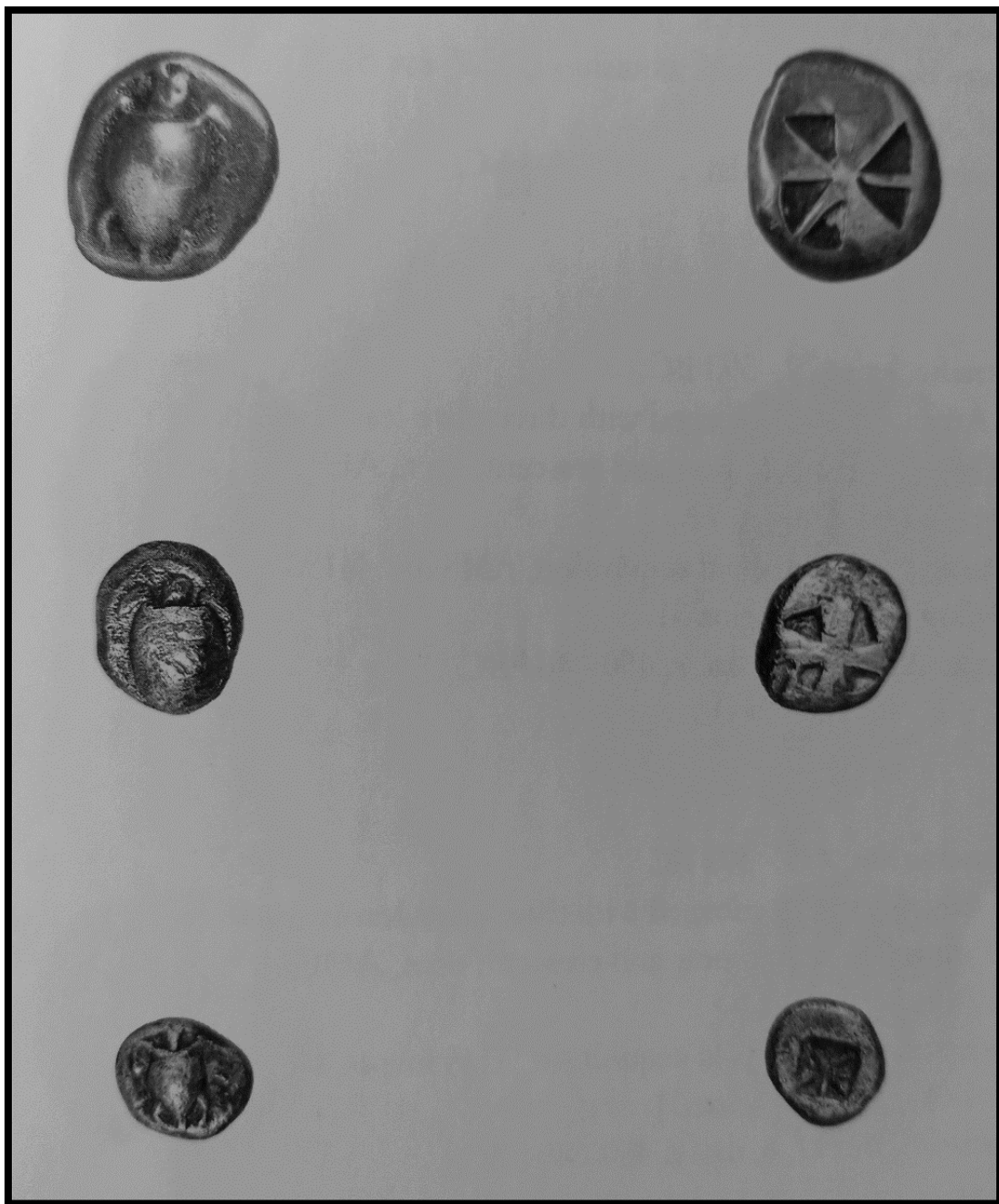
Av: glava mladića nadesno; Rv: klas žita i legenda KO

1- Vis, AMZ

2- Lumbarda (?), AMZ

3 - Budim kod Posedarja, AMZd

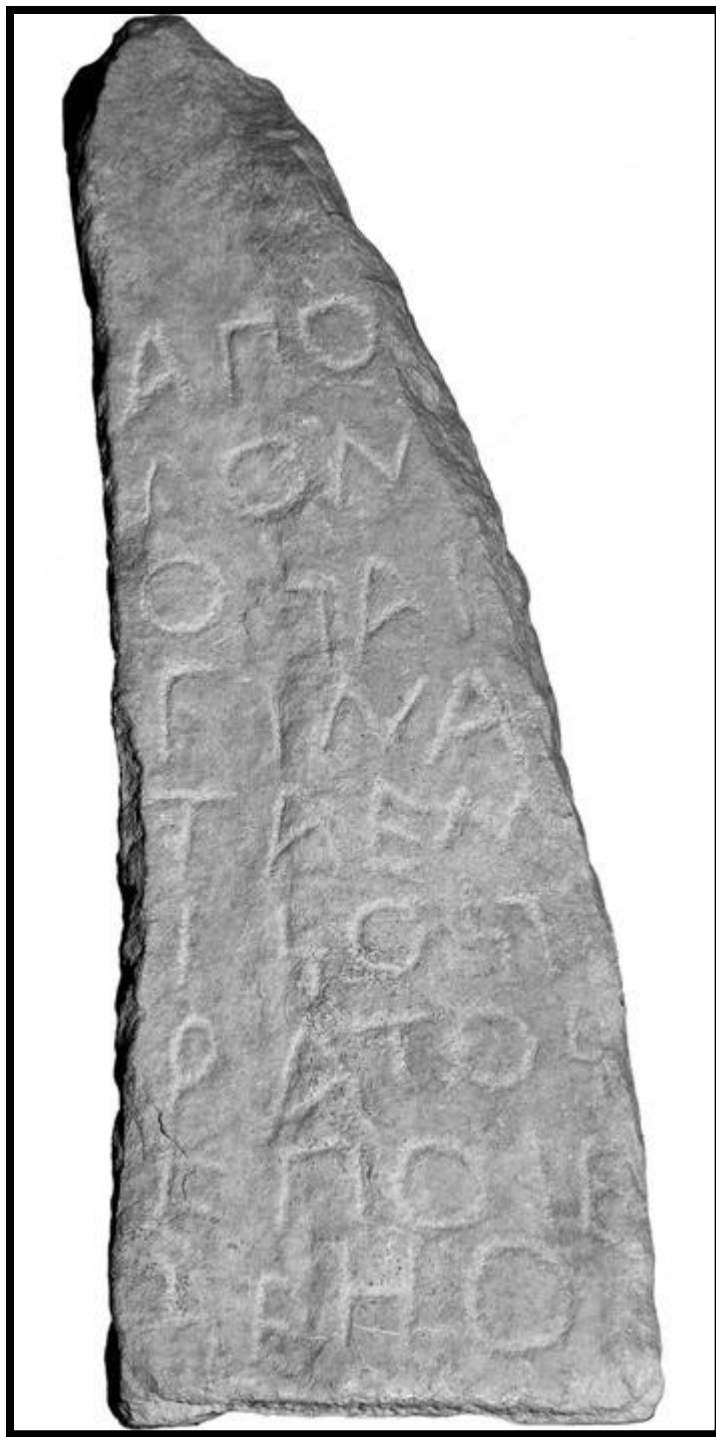
Prema: Rendić-Miočević 1980, 236; Cambi 2017, 71, sl. 1; Ilkić 2016, 101, sl. 1.

Slika 26. Primjeri eginskog novca iz Arheološkog muzeja u Splitu

Nalazišta: nepoznata

Preuzeto iz: Bonačić Mandinić 2004, 18 - 19

Slika 27. Sidro sa Sostratovom posvetom eginskom Apolonu

Nalazište: Gravisca, Italija

Preuzeto iz: Demetriou 2012, 65.

Slika 28. Grafit ΣΟΛΕΙΟΣ ΑΝΕΘΕΚΕ (oko 500. g. pr. Kr.)

Nalazište: Palagruža

Preuzeto iz: Kirigin et al. 2009, 142, fig. 3, 8.

Slika 29. Grobna oprema - atička keramika i etruščanski brončani predmeti (5. st. pr. Kr.)

Nalazište: Spina

Preuzeto iz: Pallottino 2008, T. XXXI.

Slika 30. Primjeri crnofiguralne atičke keramike s istočne obale Jadrana

A – enohoja (Nezakcij); B – kilik (Istra?); C- ulomak (Palagruža); D- skif-kotile (Nin); E- ulomak (Rat na Braču); F – kilik (možda s Hvara); Zemaljski muzej Sarajevo; G – enohoja (možda s Visa ili Hvara); Zemaljski muzej Sarajevo; H – ulomci (zadarski forum); I – enohoja (vjerojatno s Visa); AMS; J – ulomci i enohoja (Kačanj)

Preuzeto iz (redom): Mihovilić 2010, 162; Lisičar 1973, 11; Kirigin, Miše i Barbarić 2010, 46, sl. 3; Brusić 2010, 103; Nikolanci 1973, 106; Lisičar 1973, T. V, 14 i 11b; Čondić i Vuković 2017, 85; Cambi 2010b, 186; Busuladžić 2020, 189 i T. 126, 1 – 4

Slika 31. Primjeri atičke i južnoitalske crvenofiguralne keramike iz Zadra

A –atički ulomci iz kapele sv. Stošije (5. st. pr. Kr.)

B –južnoitalski ulomci iz kapele sv. Stošije (5./4. st. pr. Kr.)

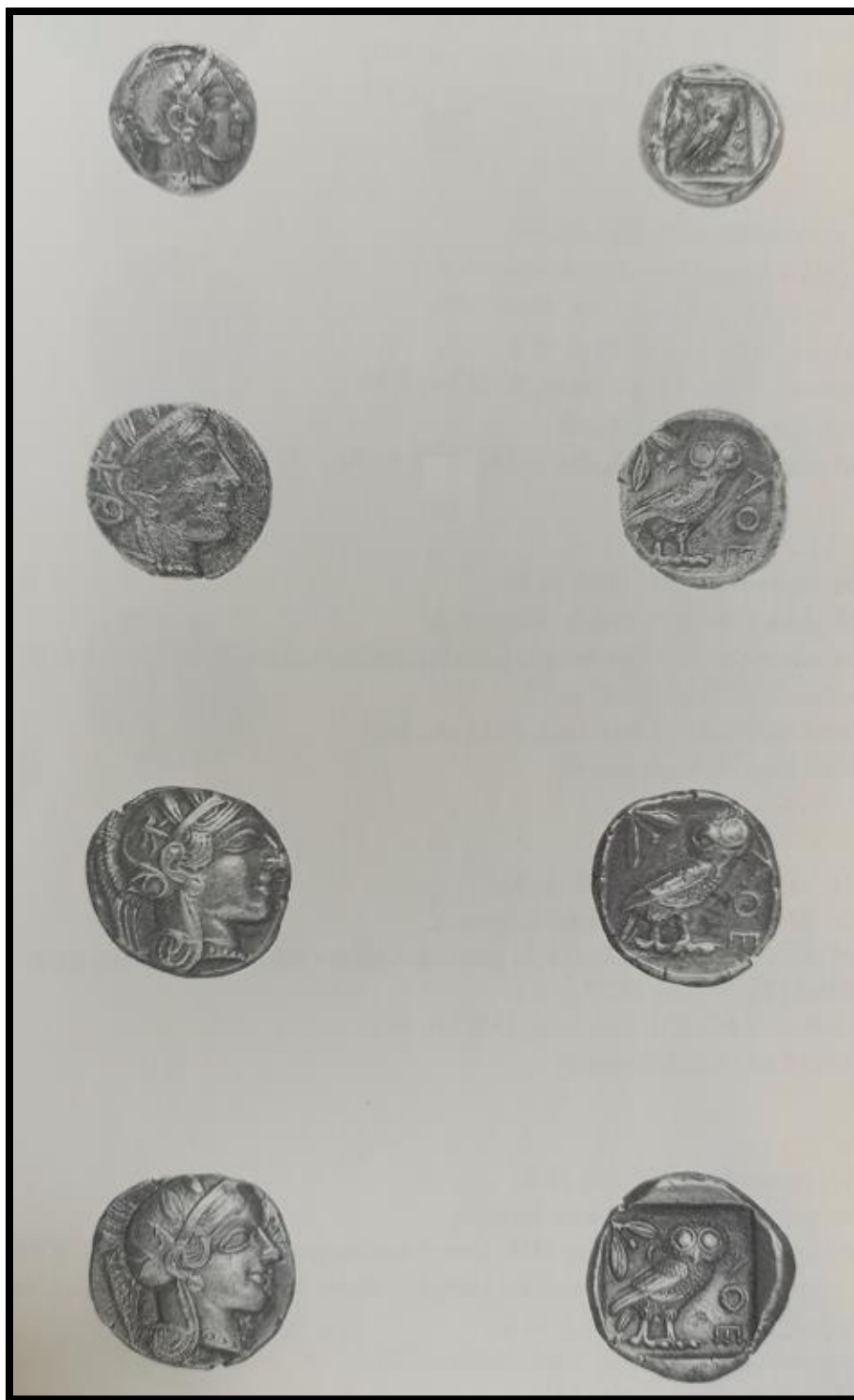
Preuzeto iz: Čondić i Vuković 2017, 89 i 94.

Slika 32. Ulomci crnopremazane atičke keramike (5./4. st. pr. Kr.)

Nalazište: kapela sv. Stošije, katedrala u Zadru

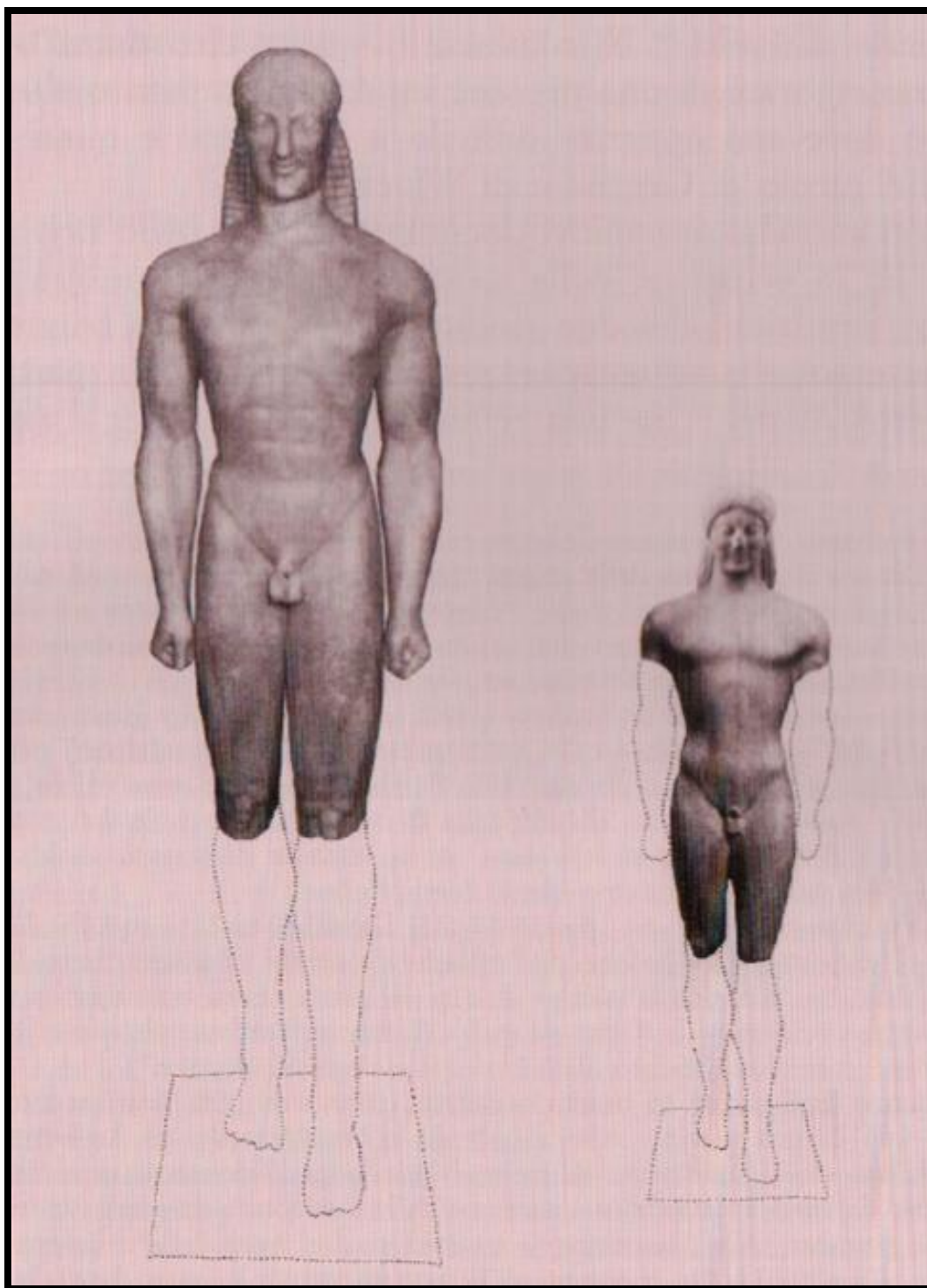
Preuzeto iz: Čondić i Vuković 2017, 86.

Slika 33. Primjeri atenskog novca iz 5. st. pr. Kr.) iz AMS-a

Nalazišta: nepoznata

Preuzeto iz: Bonačić Mandinić 2004, 21.

Slika 34. Kuroi iz Osima (550. – 500. g. pr. Kr.)
Nalazište: nepoznato, vjerojatno iz doline rijeke Musone
Preuzeto iz: Luni 2007, 35, fig. 11.

Slika 35. Takozvana glava kurosa iz Dubrovnika (550. - 500. g. pr. Kr. ?)

Nalazište: samostan sv. Klare (Dubrovnik)

Preuzeto iz: Rendić-Miočević 2010, 18.

Slika 36. Dva ulomka atičke crvenofiguralne keramike s pretpostavljenom posvetom Diomedu (oko 520. – 500. g. pr. Kr.)

Nalazište: Palagruža

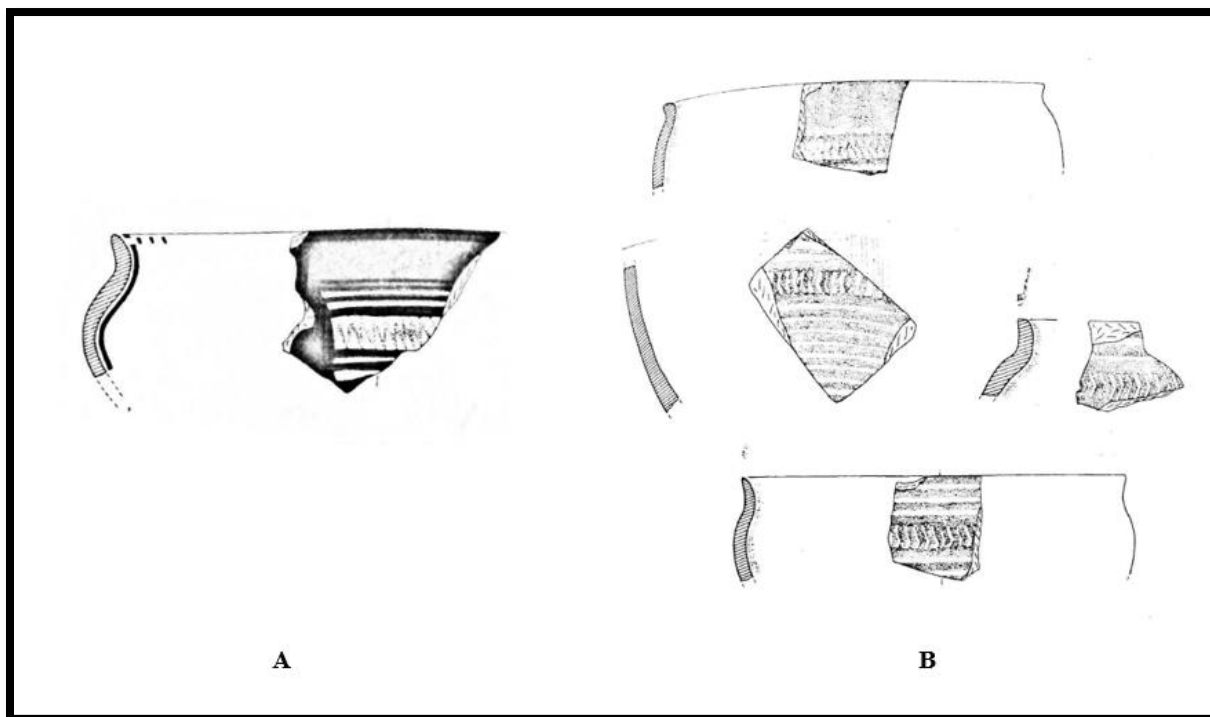
Preuzeto iz: Kirigin, Katunarić, Miše 2005, 257, sl. 6; 3a i 3b.

Slika 37. Predmeti arhajske i ranoklasične provenijencije s istočnog Jadrana

A- Kamena glava (6.st. pr. Kr.; Vis); B- glava Dioniza (2. pol 6. ili poč. 5. st. pr. Kr. Salona ili Vis?); C – terakotna glava (6. st. pr. Kr.; Murter); D – brončani komast (6. st. pr. Kr.; nepoznato nalazište); E- bucchero vaza (6. st. pr. Kr.; Vis); F – novac Krotona (6./5. st. pr. Kr.; Vičja luka, Brač)

Preuzeto iz (redom): Nikolanci 1973, 102; Cambi 2010b, 184; Rendić-Miočević 2010, 24; Nikolanci 1973, T. XII; autorska fotografija F. Budić; Bonačić Mandinić 2004, 43.

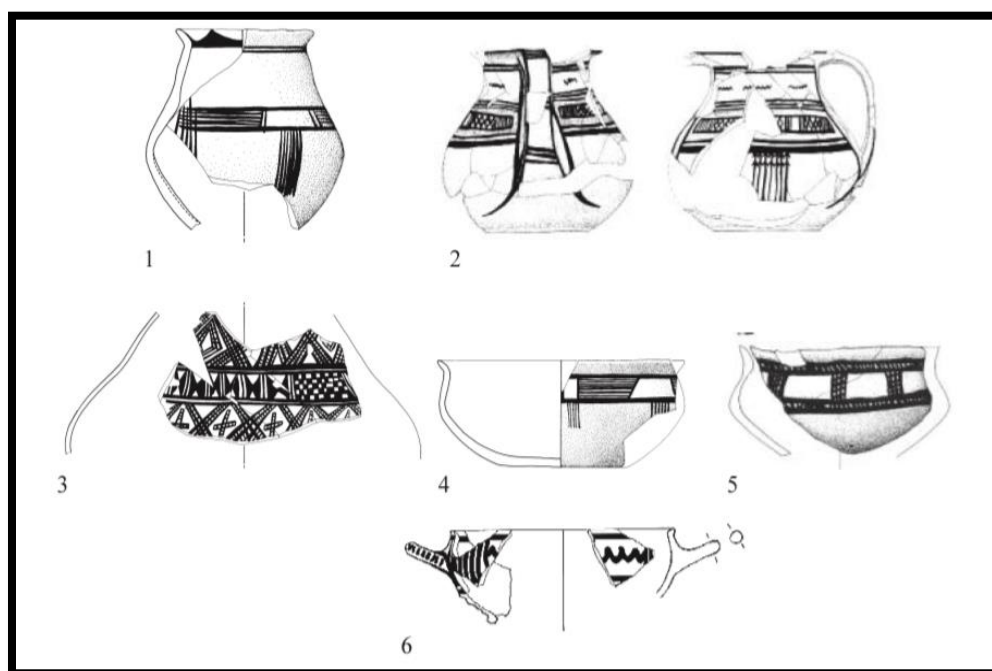

Slika 38. Crteži rano i srednjogeometrijskih ulomaka

A- RG ulomak (Otrant)

B- RG I SG ulomci (Vaste)

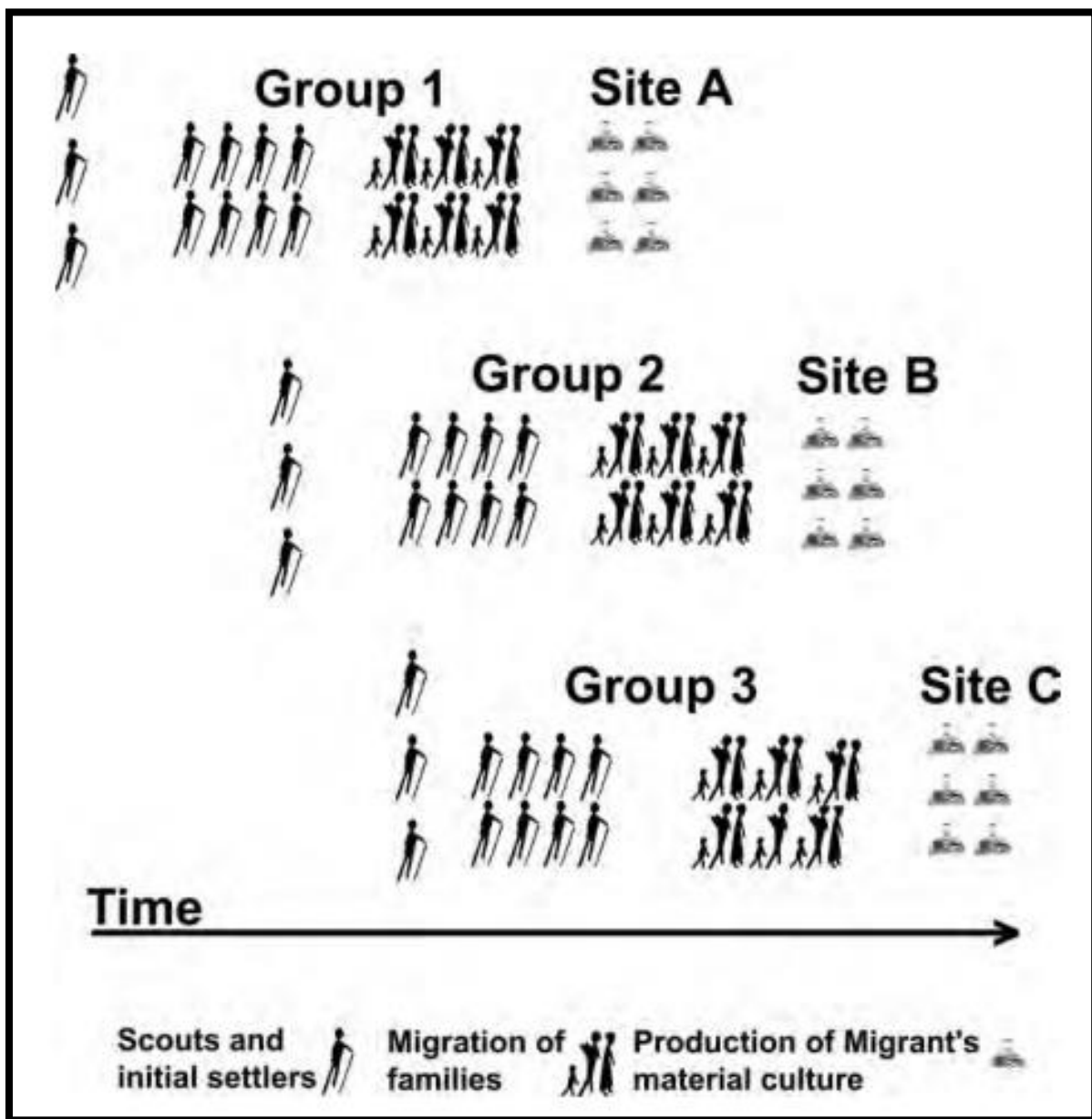
Preuzeto iz: D'Andria 1995, 474, fig. 7a; 475, fig. 8 a-d.

Slika 39. Primjeri enotrijskih posuda (8. st. pr. Kr.)

Nalazište: Timpone della Motta

Preuzeto iz: Attema 2008, 84.

Slika 40: Model migracije i postupnog formiranja naselja

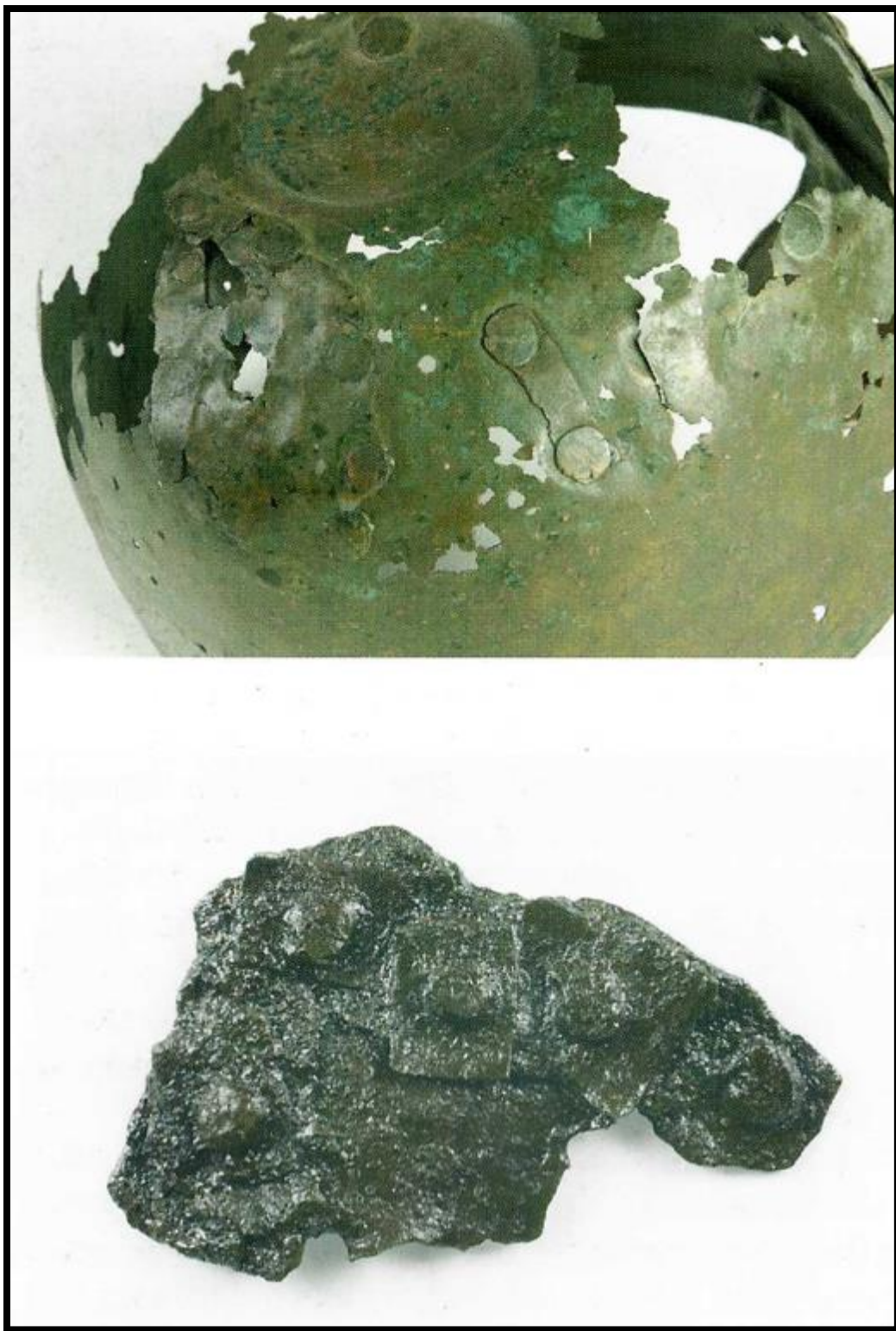
Preuzeto iz: Yasur-Landau 2010, 318, fig. 8. 12.

Slika 41: Sponke za krpanje keramičkih posuda od olova i kositra

Nalazište: Nezakcij

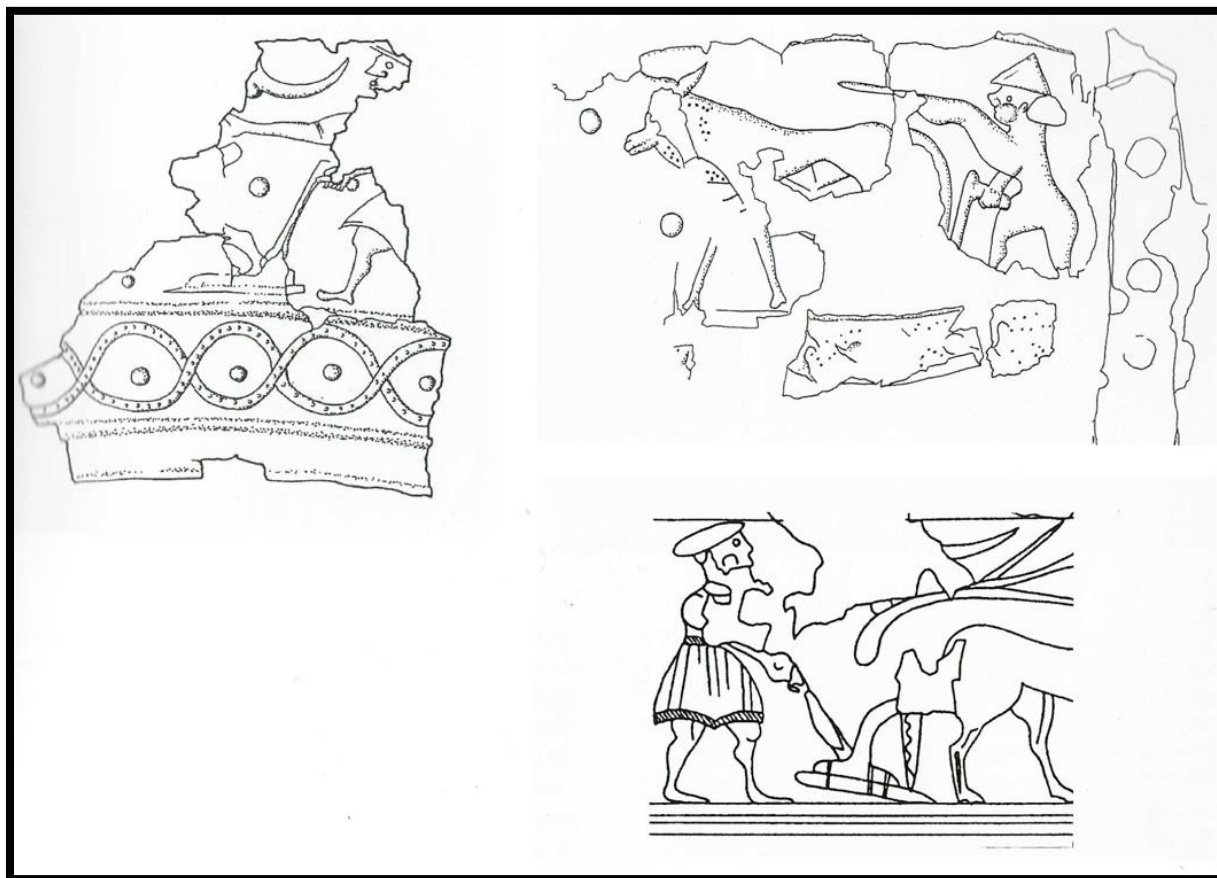
Preuzeto iz: Mihovilić 2013, 316, sl. 252.

Slika 42: Detalj brončane šalice sa zakrpama (gore) i ulomak brončane posude zakrpane zakovicama (dolje)

Nalazište: grob 21 Kaštel kod Buja i Nezakcij

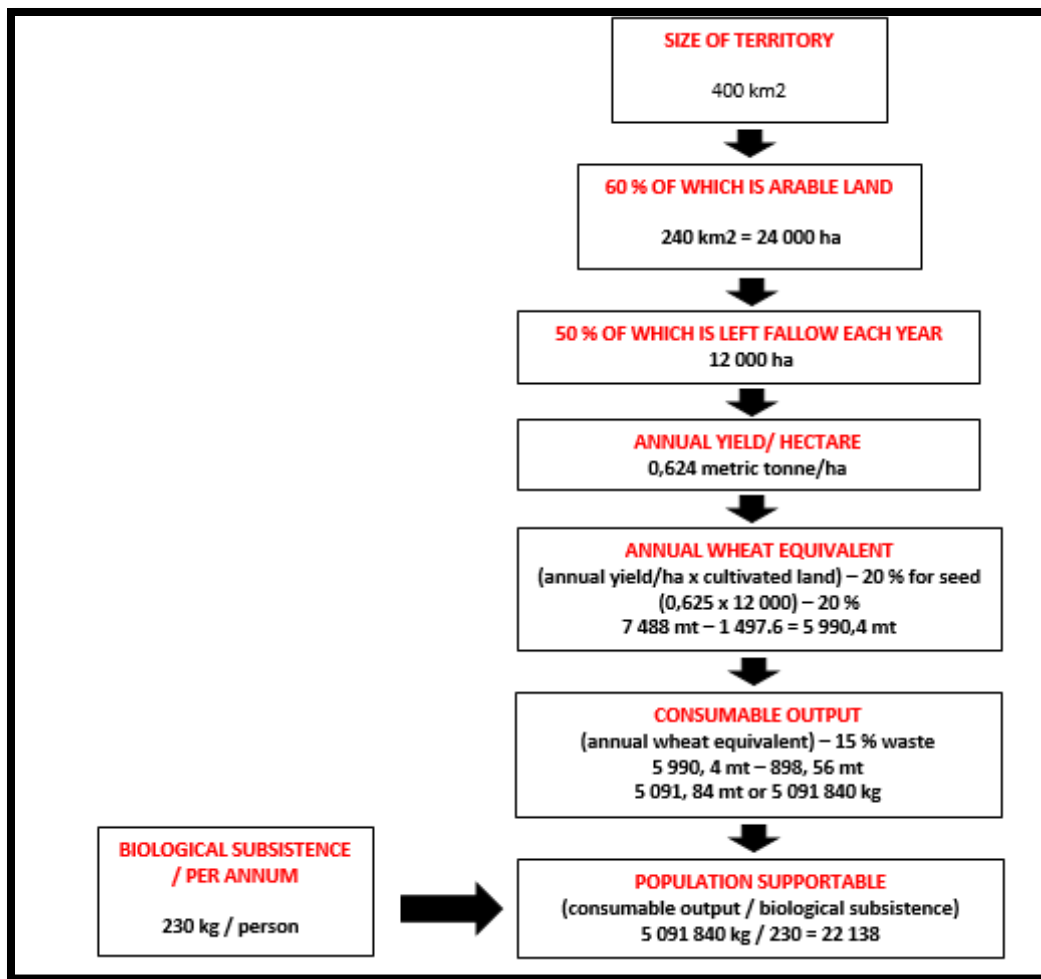
Preuzeto iz: Mihovilić 2013, 318, sl. 253 i 254..

Slika 43: Detalji histarskih situla s prikazima oranja

Nalazišta: Nezakcij i Montebelluna

Preuzeto iz: Mihovilić 2013, 293, sl. 224 – 226.

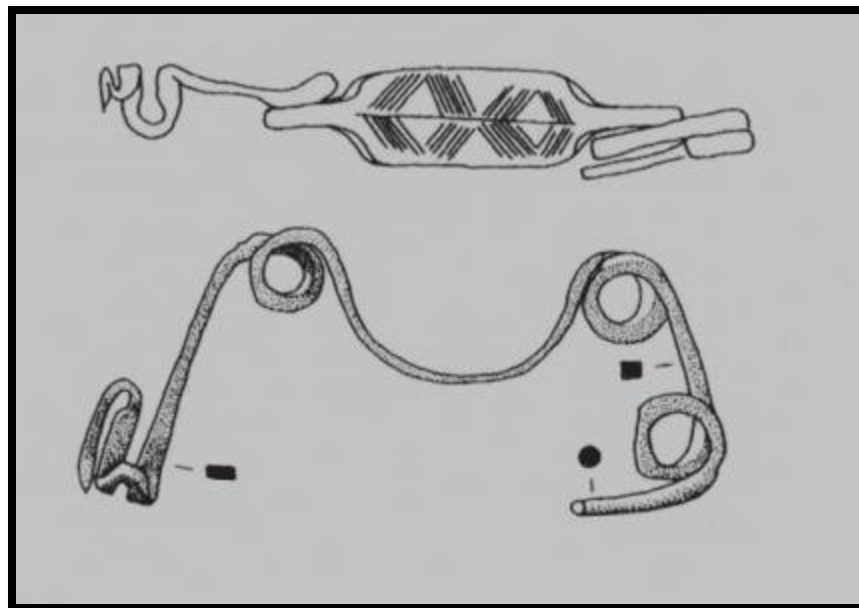
Slika 44: Procjena poljoprivrednog doprinosa na primjeru zemljišta Megare Hiblejske

Prema: De Angelis 1994, 97, fig. 6.5.

Slika 45. Novac crnomorskog Istra s potencijalnim prikazom robova na aversu

Preuzeto iz: Kos 1998, 12.

Slika 46. Crtež zmijaste fibula (10. st. pr. Kr.)

Nalazište: Gradac-Turan kod Koromačna

Preuzeto iz: Blečić Kavur 2012, 223, sl. 9, 1.

Slika 47. Posude tipa *kothon* (9. st. pr. Kr.)

Nalazište: Picugi

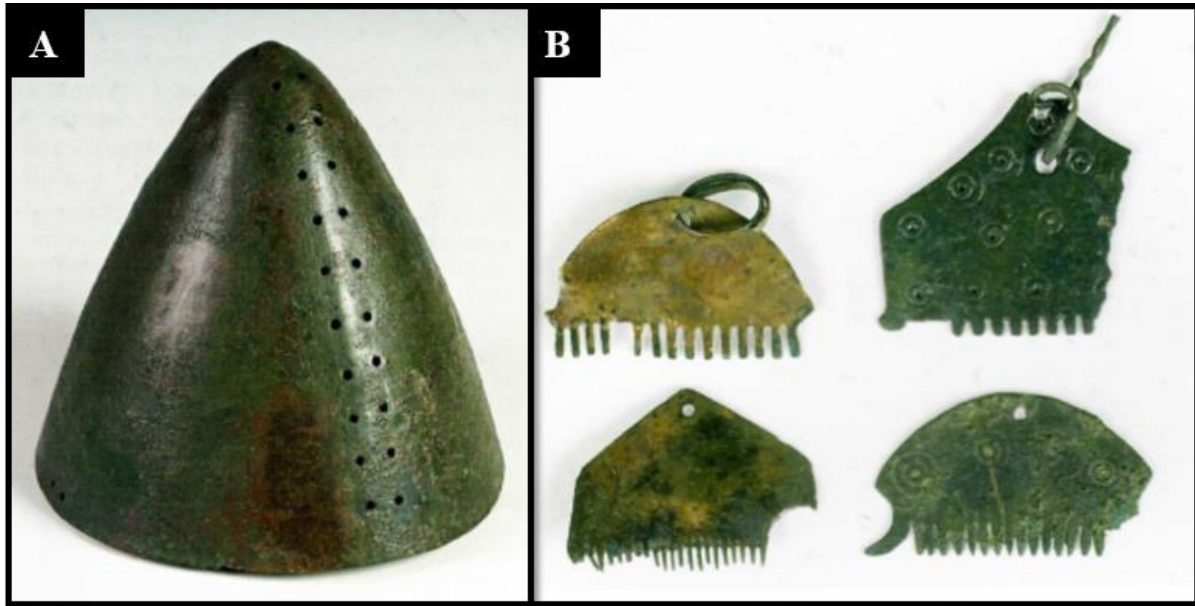
Preuzeto iz: Mihovilić 2013, 172, fig. 99.

Slika 48. Igle tipa Sirolo-Numana (9. i 8. st. pr. Kr.)

Nalazište(s lijeva na desno): Picugi, Limska gradina, Kaštelir kod Nove Vasi

Preuzeto iz: Mihovilić 2013, 174, fig. 100.

Slika 49. Utjecaj picenske na histarsku kulturu tijekom 8. i 7. st. pr. Kr.

A- Konična kaciga (Picugi II); B – brončani privjesci u obliku češlja (Nezakcij)

Preuzeto iz: Mihovilić 2013, 200, fig. 117; 208, fig. 129.

Slika 50. Utjecaj etruščanske na histarsku kulturu tijekom 8. i 7. st. pr. Kr.

A- Brončane ručke lepeza (Picugi); B - grobna žara (Picugi); C- žezlo (Nezakcij)

Preuzeto iz: Mihovilić 2013, 204, fig. 120 i 121; 206, fig. 128; 192, fig. 112.

Slika 51. Nezakcijska skulptura starijeg željeznog doba (?)

A- Ploča s motivom svastike; B - žena s djetetom; C- torzo mladića i muške genitalije; D - konjanik; E- dvojna glava; F - ploča s tekućim spiralama

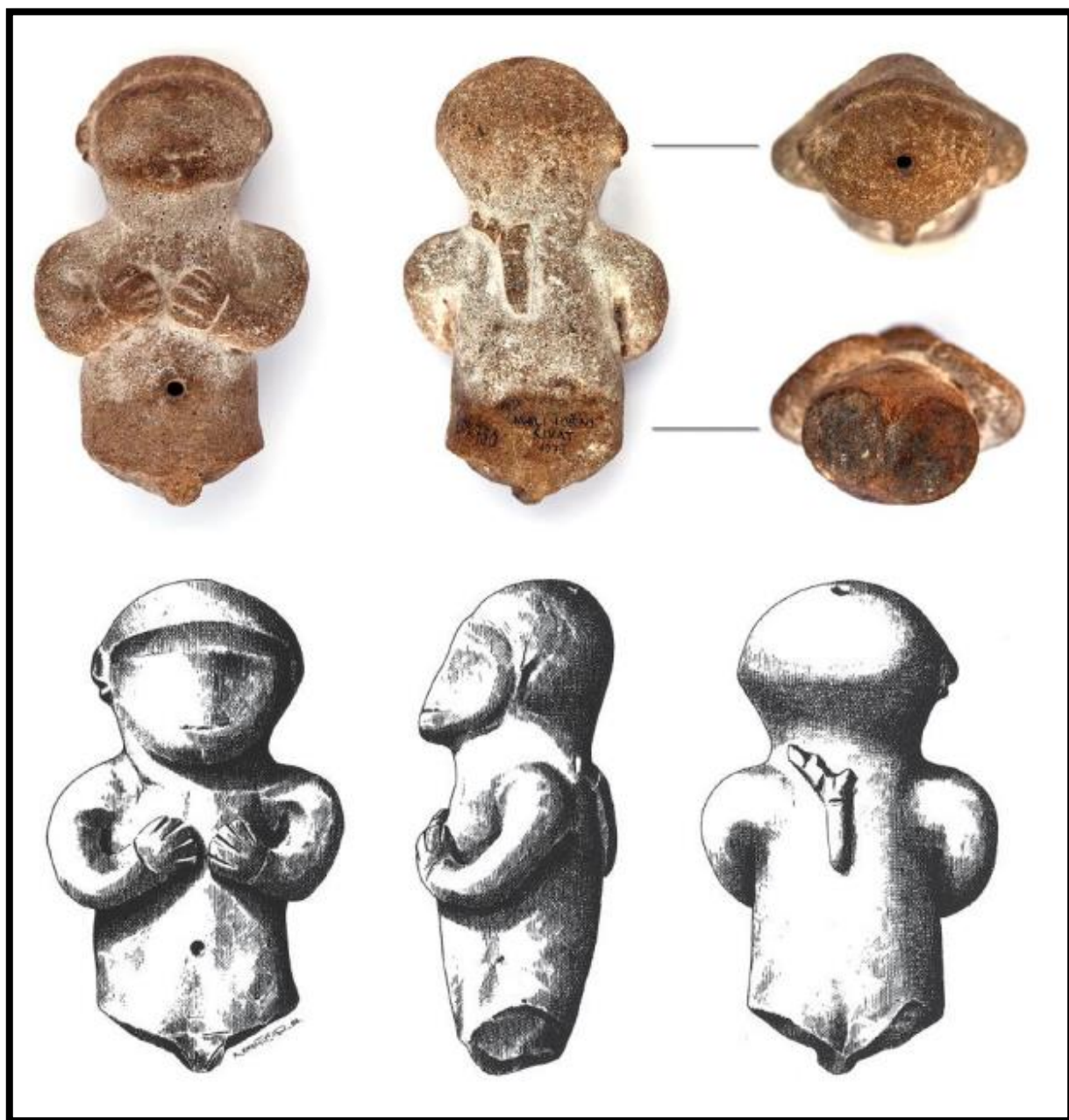
Preuzeto iz: Majnarić-Pandžić 1998, 272 - 279, sl. 96 - 103; Mihovilić 2013, 347, fig. 270.

Slika 52. Privjesci u obliku stiliziranih konja i trokutasti privjesci
 Preuzeto iz: Mihovilić 2013, 234, fig. 154 - 156.

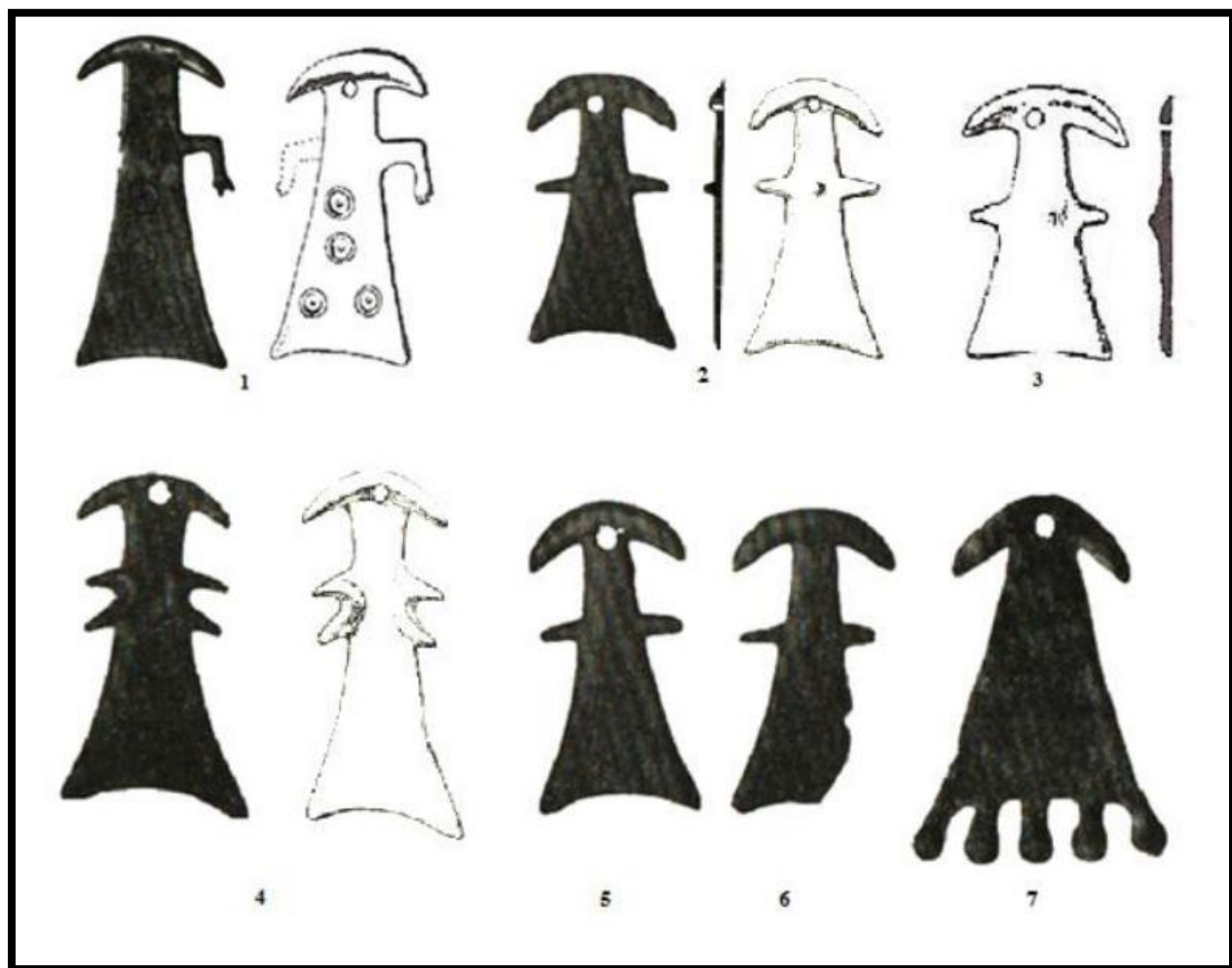
Slika 53. Urna iz Vrbnika (?); 10./9. st. pr. Kr.
 Preuzeto iz: Blečić Kavur 2014a, 148, sl. 85.

Slika 54. Tzv. „dama“ s Čikata; 7./6. st. pr. Kr.(?)

Nalazište: Čikat kod Malog Lošinja

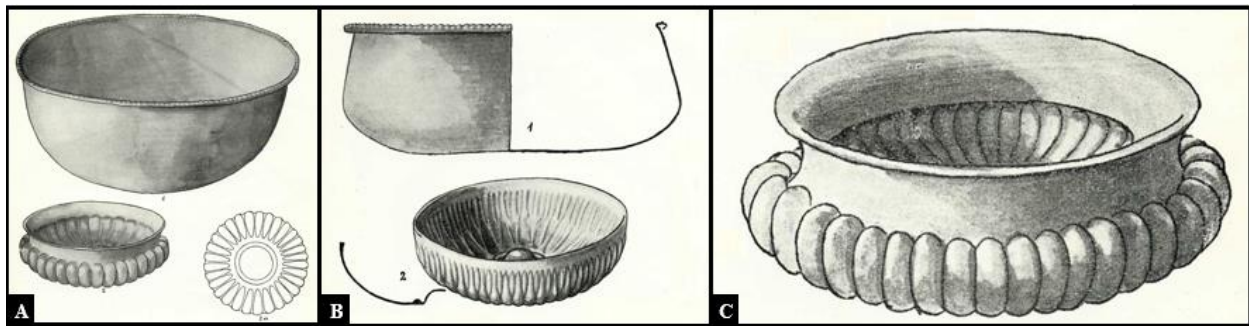
Preuzeto iz: Blečić Kavur 2014b, 12 i Majnarić-Pandžić 1998, 317.

Slika 55. Trokutasti čovjekoliki privjesci s liburnskog područja (7. i 6. st. pr. Kr.)

1- Nin; 2 – grob 3, Zaton kraj Nina; 3 – Ljubač; 4 - grob 3, Zaton kraj Nina; 5- grob 3, Zaton kraj Nina; 6- grob 5, Zaton kraj Nina; 7 - grob 5, Zaton kraj Nina

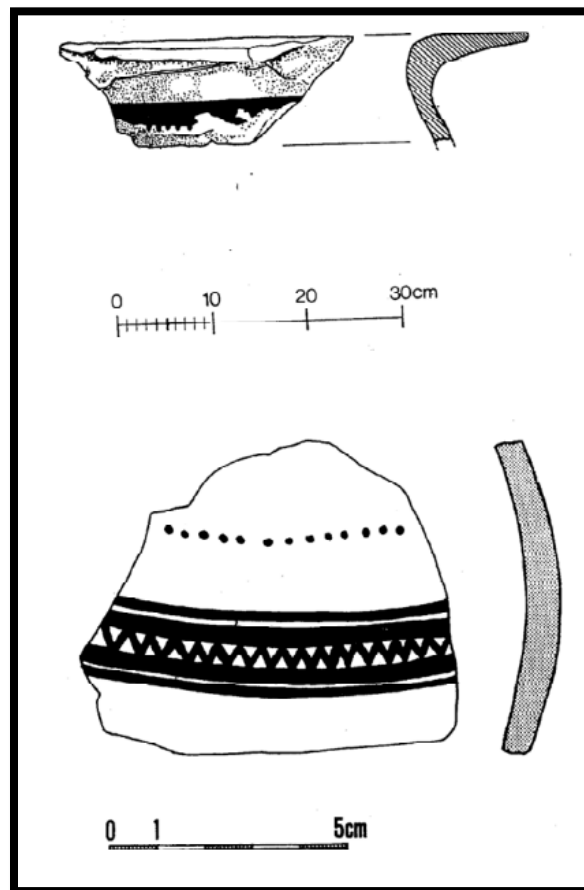
Preuzeto iz: Batović 1955, 233 – 235; Batović 2005, sl. 21, 7- 8; T. XL, 1 – 3.

Slika 56. Predmeti pronađeni u kontekstu glasilačke kulture kojima se pripisuje južnoitalsko podrijetlo (8./7. st. pr. Kr.)

- A- posuda s naperlanim rubom i fijala s narebrenim stijenjkama (grob 1; tumul II, Ilijak) ; B - posuda s naperlanim rubom i fijala s narebrenim stijenjkama (grob 1, tumul II, Osovo); C - fijala s narebrenim stijenjkama (Grob 2; Tumul I, Čitluci)

Preuzeto iz: Benac i Čović 1957, T. XVIII, 1 i 2; T. XXVIII, 1 i 2; T. XXX; 5.

Slika 57. Ulomak japigijske ole iz Šibenika, druga pol. 9. st. pr. Kr.(gore); ulomak protodaunijske geometrijske posude iz Hvara, rano 8. st. pr. Kr. (dolje)

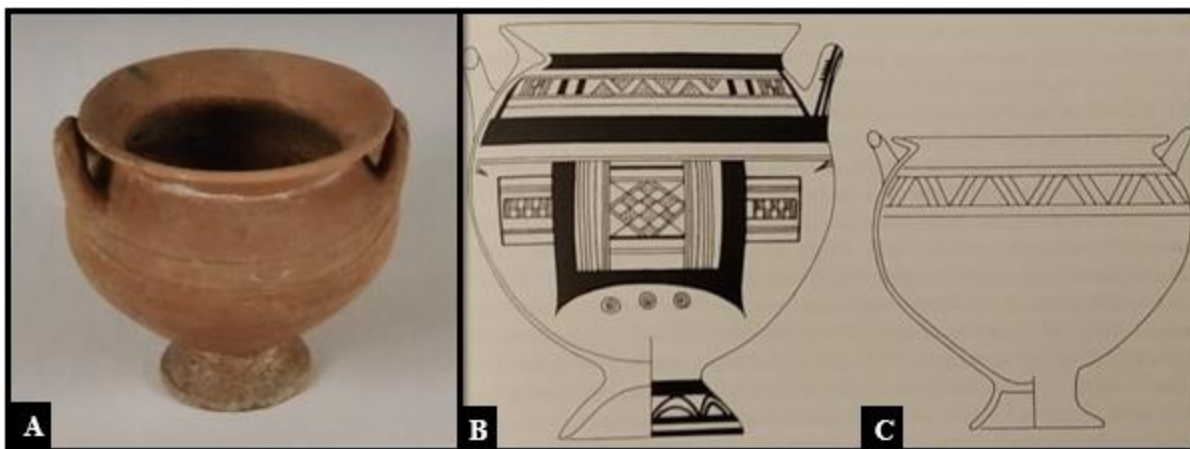
Preuzeto iz: Petrić 1999, 54, T. III.

Slika 58. Primjeri posuda daunijskog stila

Nalazište: Nezakcij

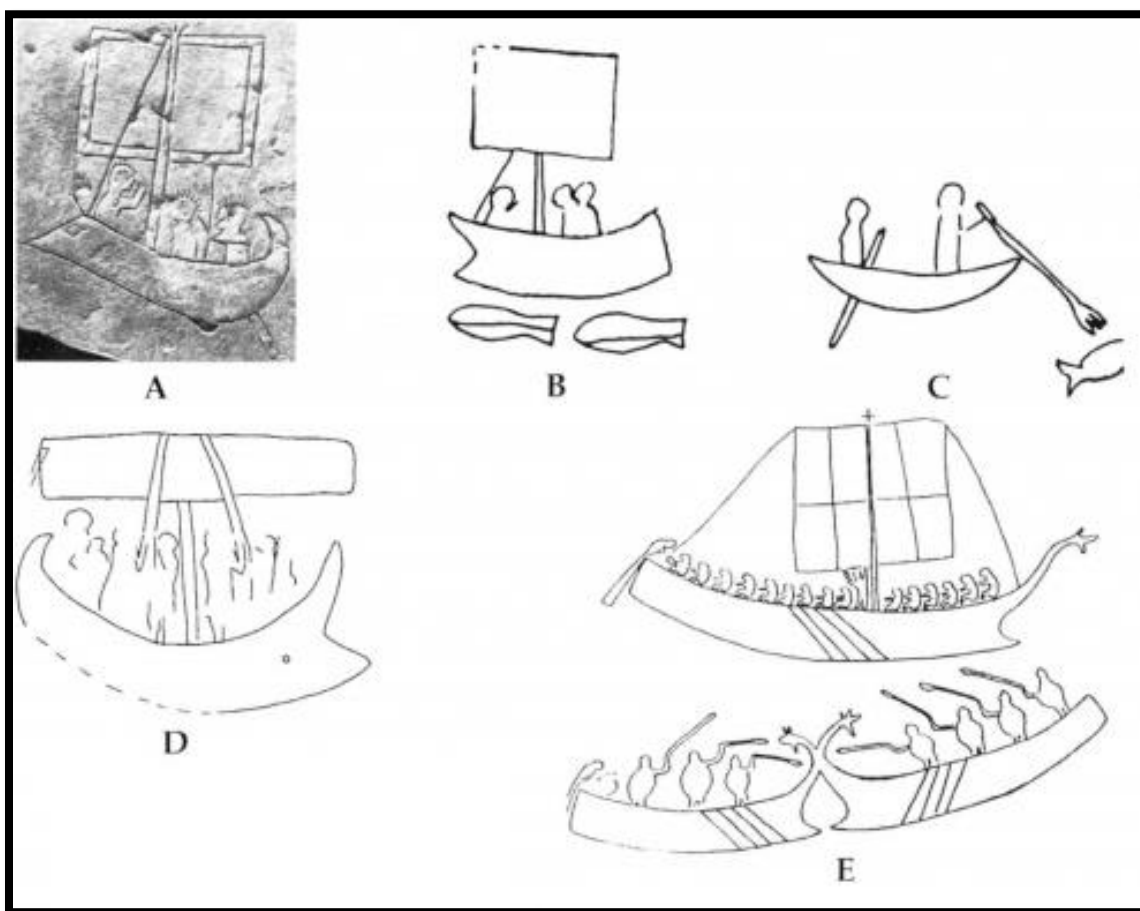
Preuzeto iz: Mihovilić 2013, 190, fig. 111

Slika 59. Daunijski krater i primjeri lokalnih imitacija

A- imitacija kratera na nozi (Picugi); B - crtež tipičnog primjera daunijskog kratera na nozi; C - crtež imitacije kratera na nozi (Dragatuš)

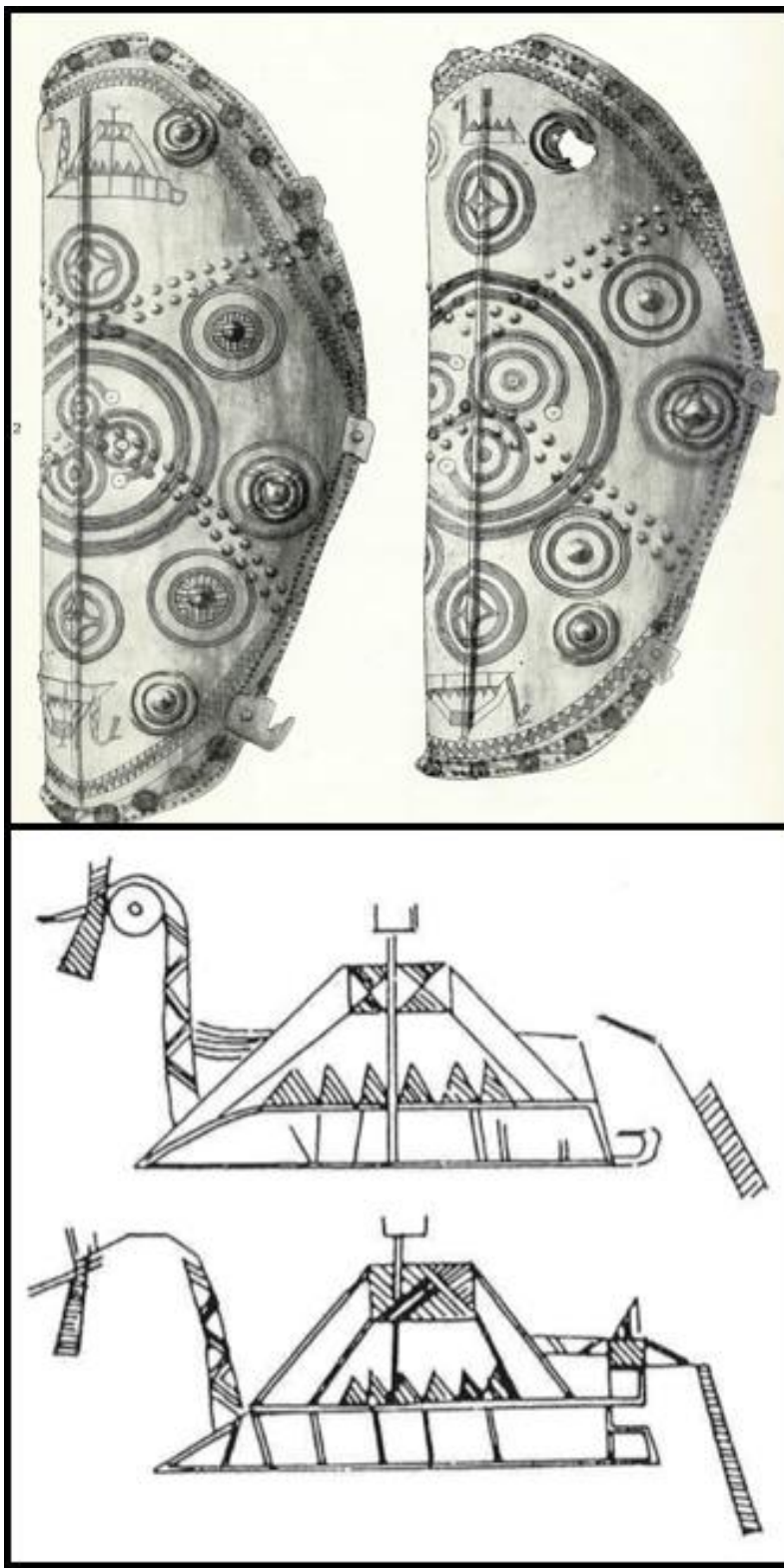
Prema: Mihovilić 2013, 238, fig. 161. i D'Ercole 2002, 299, fig. 76.

Slika 60. Prikaz lađa na daunijskim i novilarskim stelama.

A- D Daunijske stela; E Novilarska stela

Prema: D'Ercole 2002, 335.

Slika 61. Knemida iz Ilijaka i shema stilizirani broda (8./7.st. pr. Kr.)

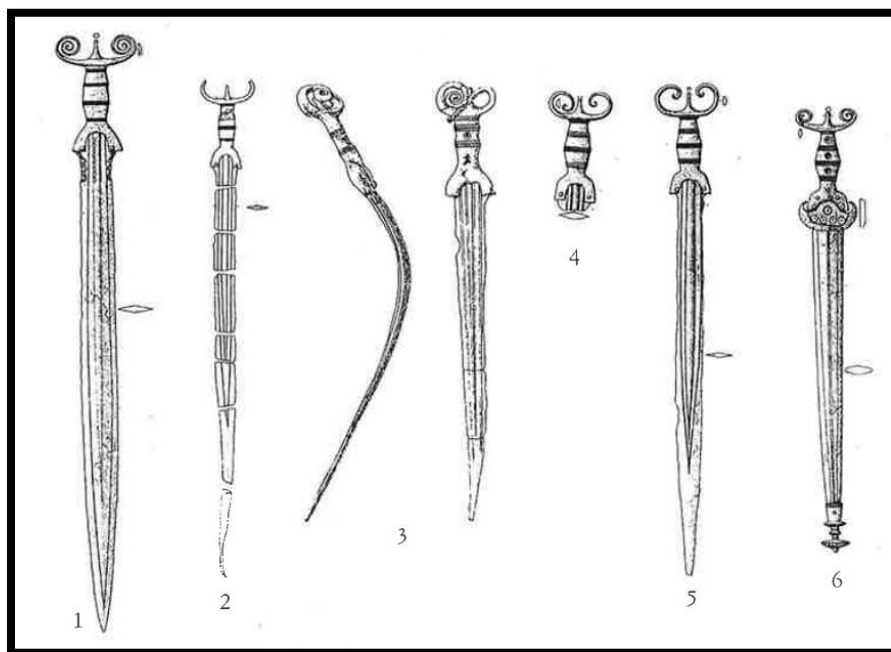
Preuzeto iz: Benac i Čović 1957, T. XVI, 2 i 3; Mihovilić 2004, 105.

Slika 62. Ulomak brončane situle s prikazom pomorske bitke (6./5.st. pr. Kr.)

Nalazište: Nezakcij

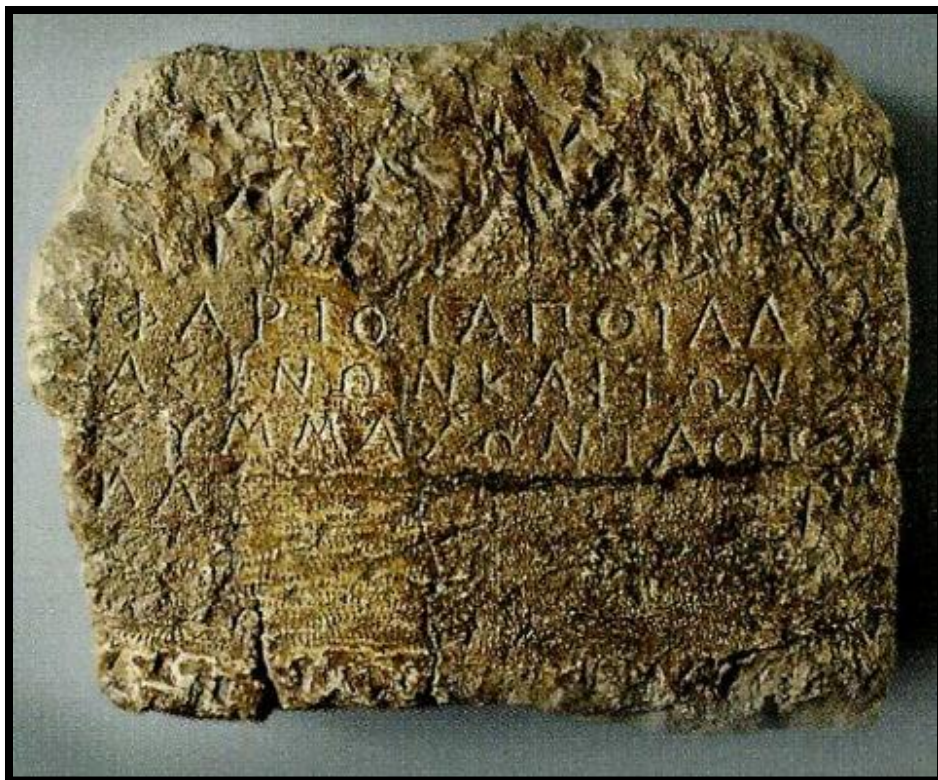
Preuzeto iz: Majnarić-Pandžić 1998, 267, fig. 91.

Slika 63. Brončani antenski mačevi tipa Fermo (9./8.st. pr. Kr.)

Nalazišta: 1 – Treviso (pećina Sirio); 2 – Sesto al-Regghena; 3 – Este; 4 – Bologna; 5 – Ankona; 6 – Fermo

Preuzeto iz: Malnati 2000, 82, T. 6

Slika 64. Farski tropej (4. st.pr. Kr.)

Nalazište: Stari Grad na Hvaru

Preuzeto iz Kuntić-Makvić i Marohnić 2010, 74, kat. 296.

Slika 65. Lokalna dolenska imitacija kilika (5. st. pr. Kr.)

Nalazište: Kapiteljska njiva, grob VII, 20

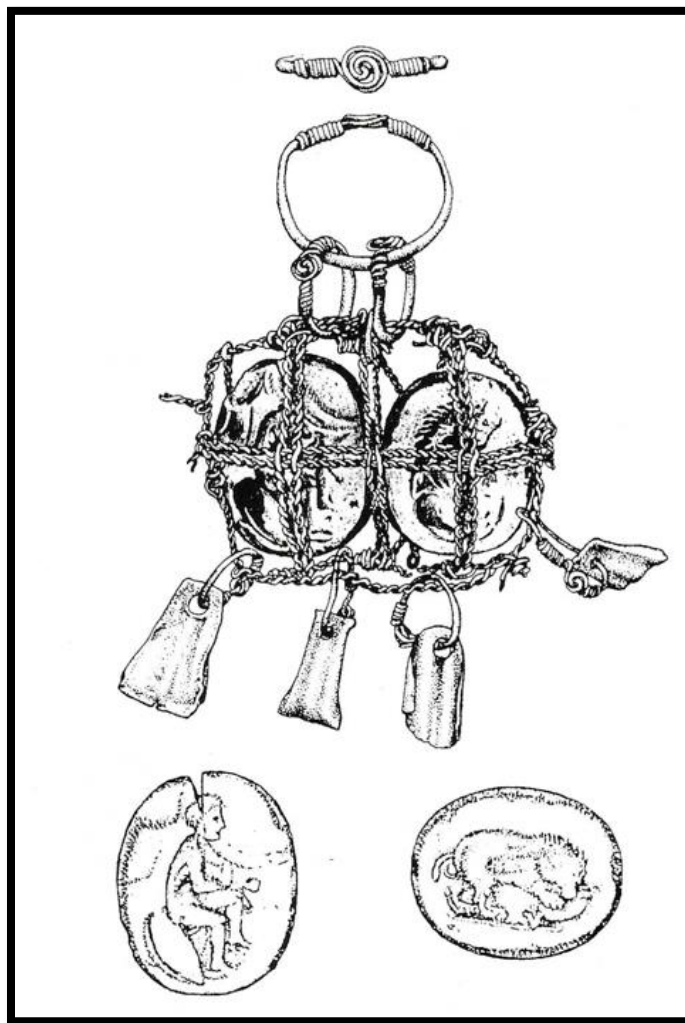
Preuzeto iz Križ 1997, 32.

Slika 66. Sivi monokromni kilik, lokalna imitacija (6. st. pr. Kr.)

Nalazište: Marseilles

Autorska fotografija (F. Budić)

Slika 67. Sljepoočnjače od srebrne žice s helenističkim vitrejima (3./2. st. pr. Kr.)

Nalazište: Jagodnja Gornja kod Biograda

Preuzeto iz: Majnarić-Pandžić 1998, 353, fig. 177.

Slika 68. Ulomak spomenika s grčkim natpisom (tzv. „Keunov“ natpis)

Nalazište: Bribirska glavica

Preuzeto iz: Kuntić-Makvić i Marohnić 2010, 89, kat. 420.

Slika 69. Daorski novac (2. st. pr. Kr.)

Av. – glava muškarca s kausijom nadesno; Rv. – stilizirani prikaz broda i legenda ΔΑΟΡΣΩΝ

Nalazište: nepoznato (gore); Ošanjići kod Stoca (dolje)

Preuzeto iz: Dragičević 2016, 120, 3 i 4.

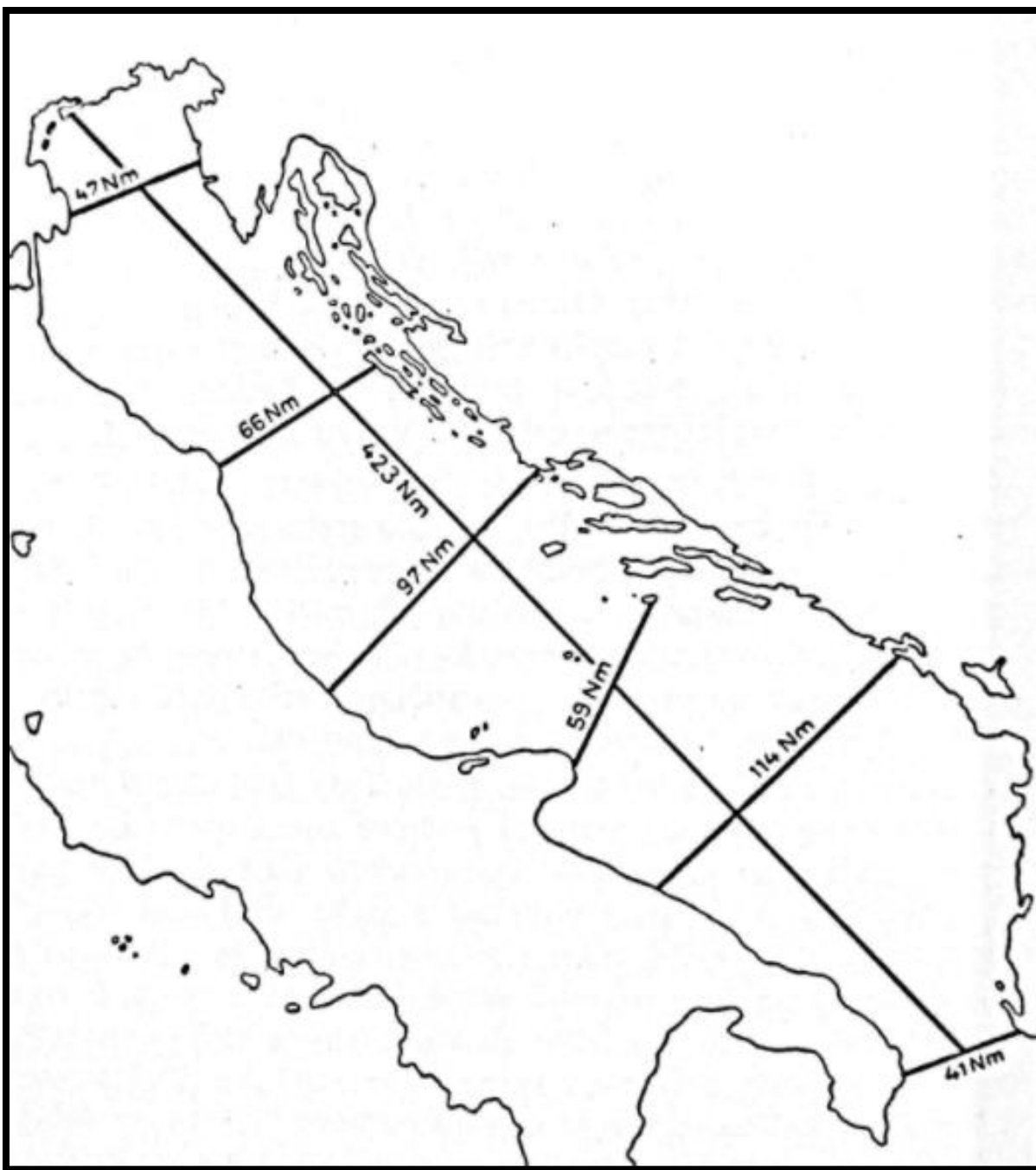
Slika 70. Olovni grumen u obliku školjke – predmonetarno sredstvo razmjene (3./2. st. pr. Kr.)

Nalazište: Velika Mrdakovica

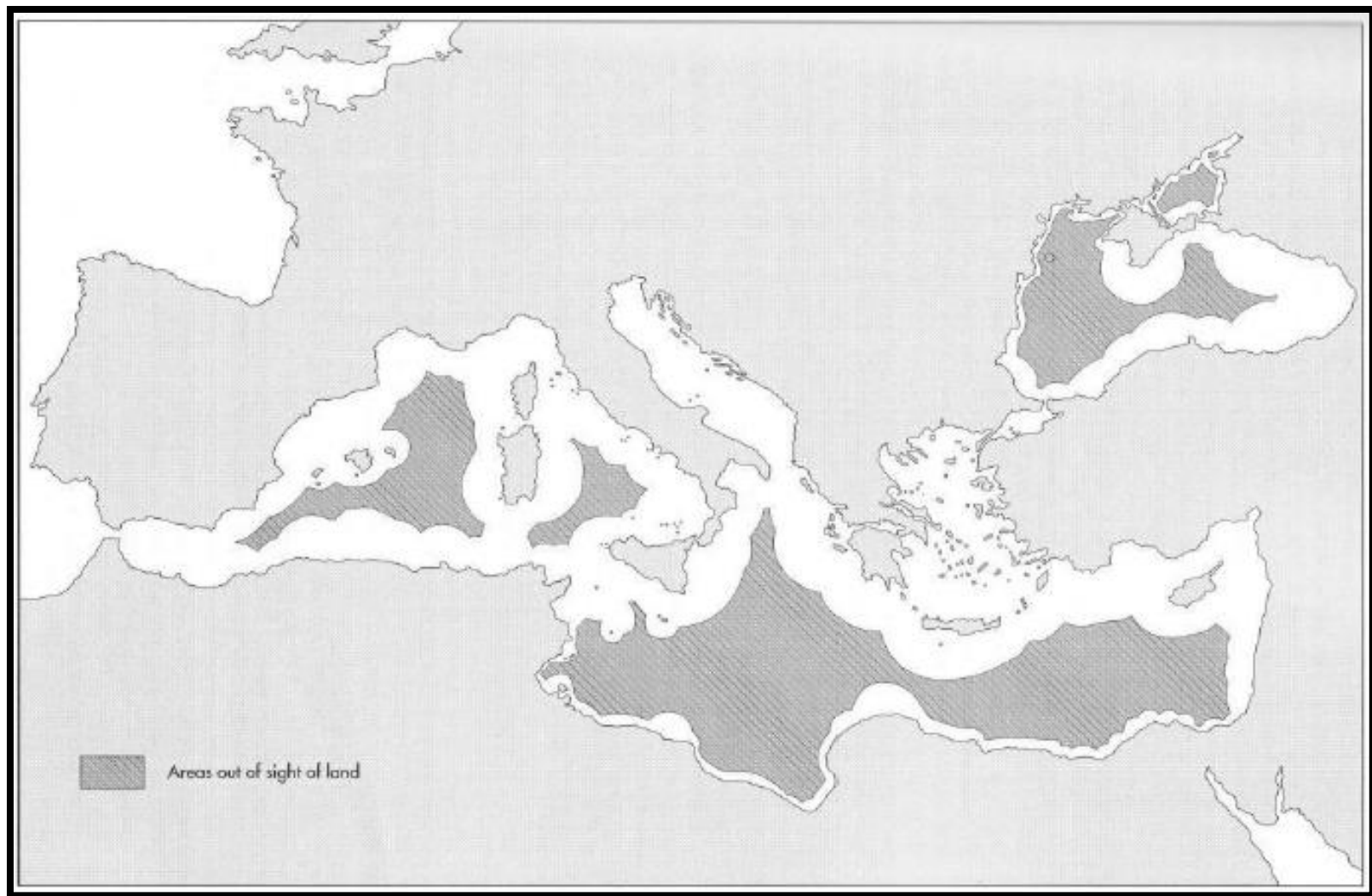
Preuzeto iz: Bastić 2020, online pristup

XI.

KARTE

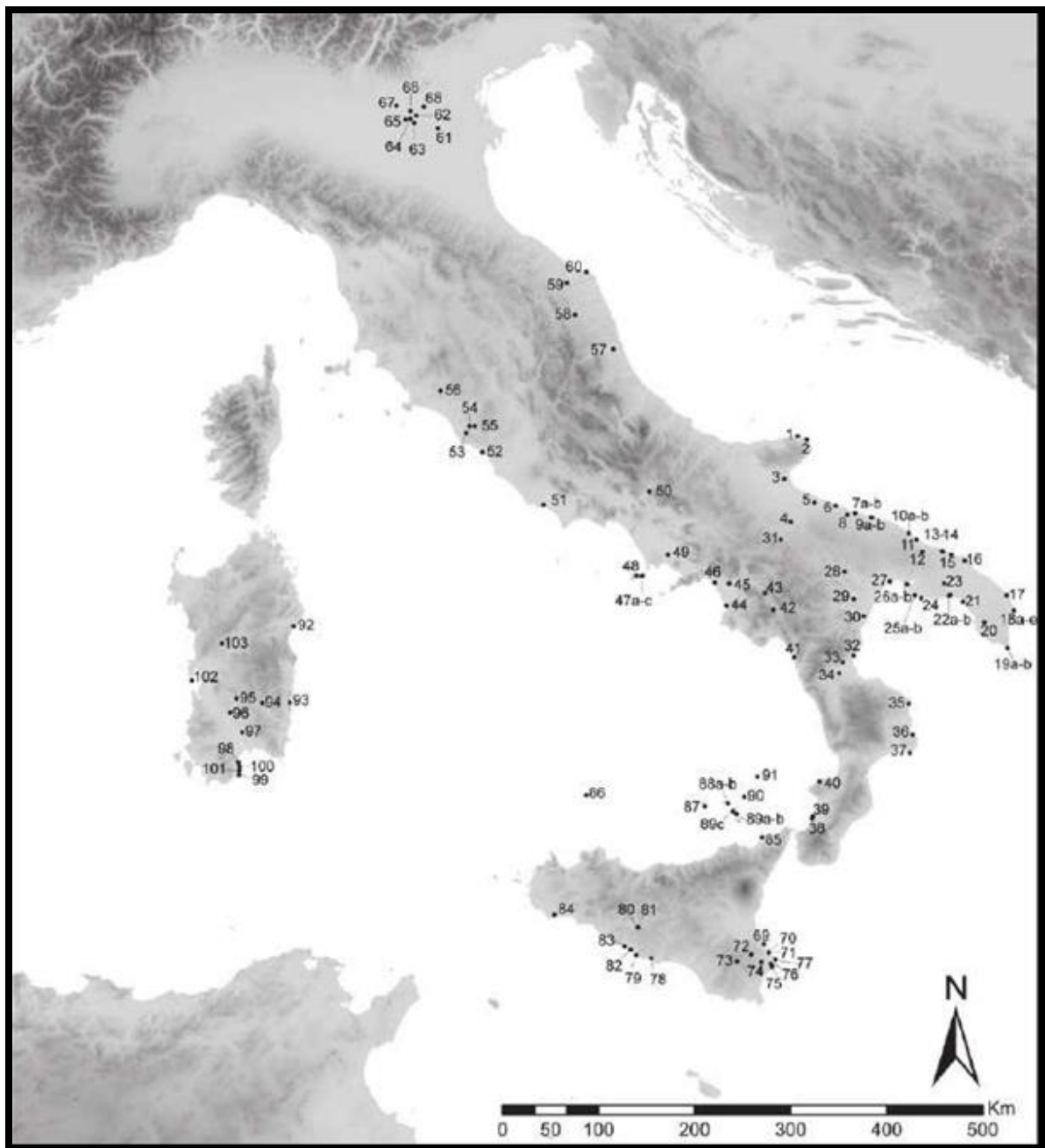

Karta 1. Udaljenosti različitih točaka na Jadranu izražena u nautičkim miljama
Preuzeto iz: Rubić 1956, 522.

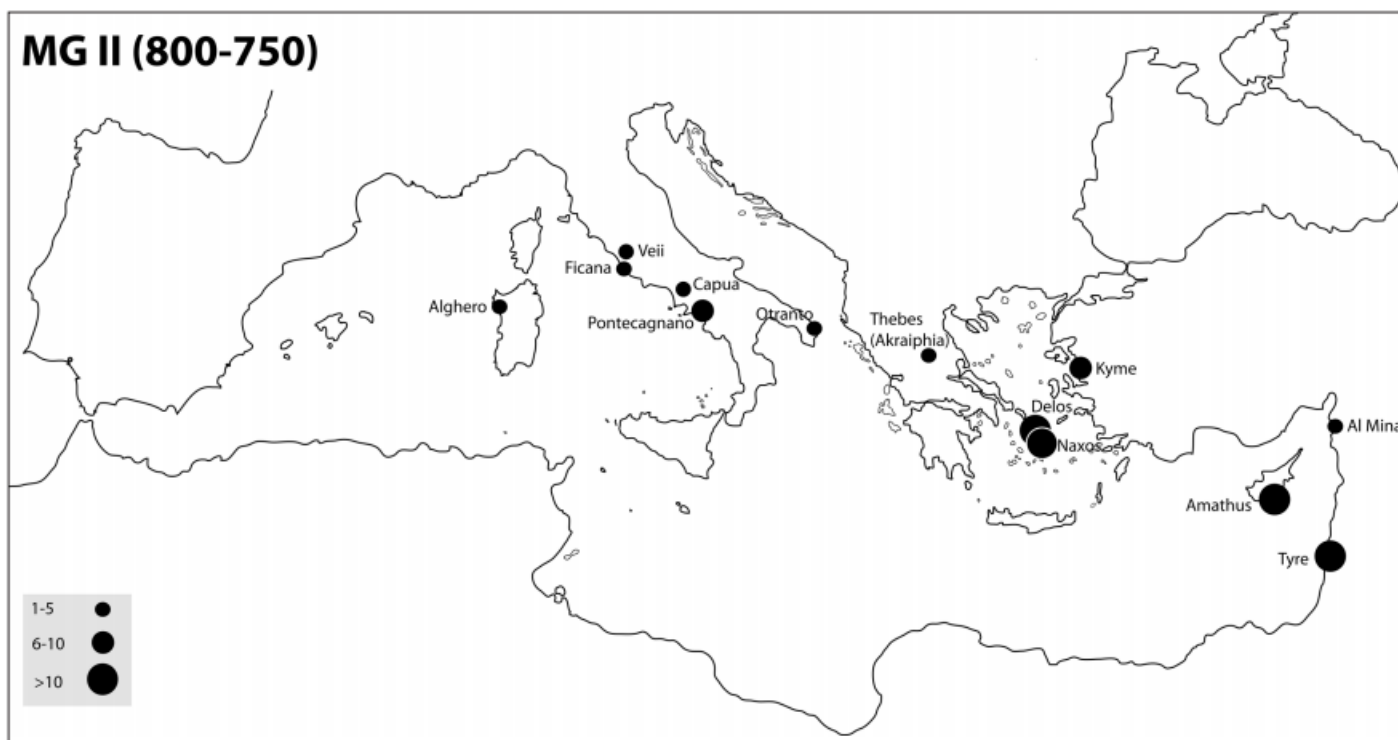
**Karta 2. „Pomorske Sahare“ Sredozemlja.
(ne gubiti kopno iz vidokruga moguće je na mjestima koja nisu zatamnjena)**

Prema: Horden i Purcell 2000, 127; Broodbank 2000, 40, fig.

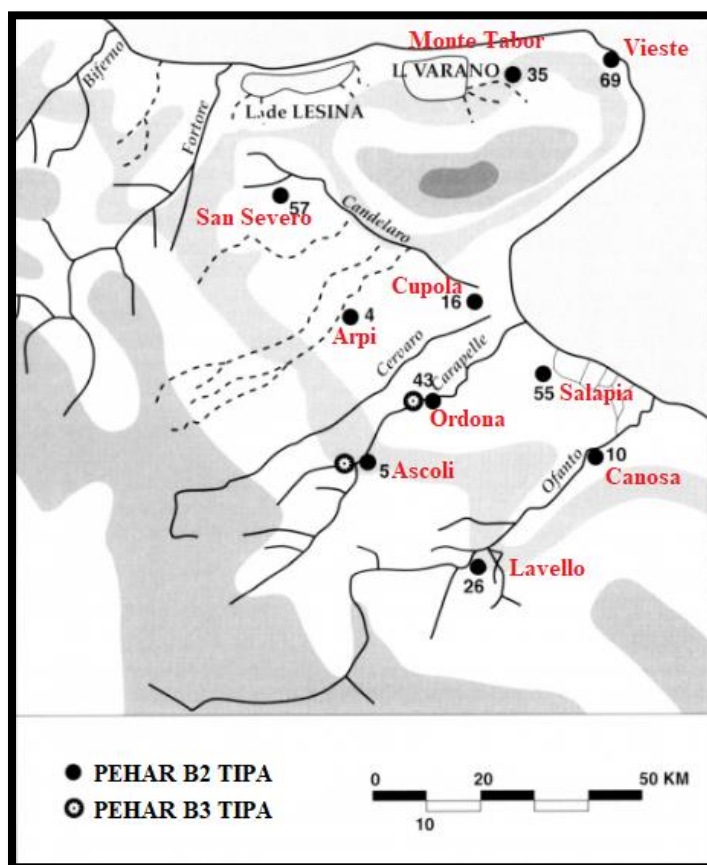
Karta 3. Rasprostranjenost mikenske i italo-mikenske keramike na Apeninskom poluotoku

Preuzeto iz: Jones et al. 2014, fig. 2.1.

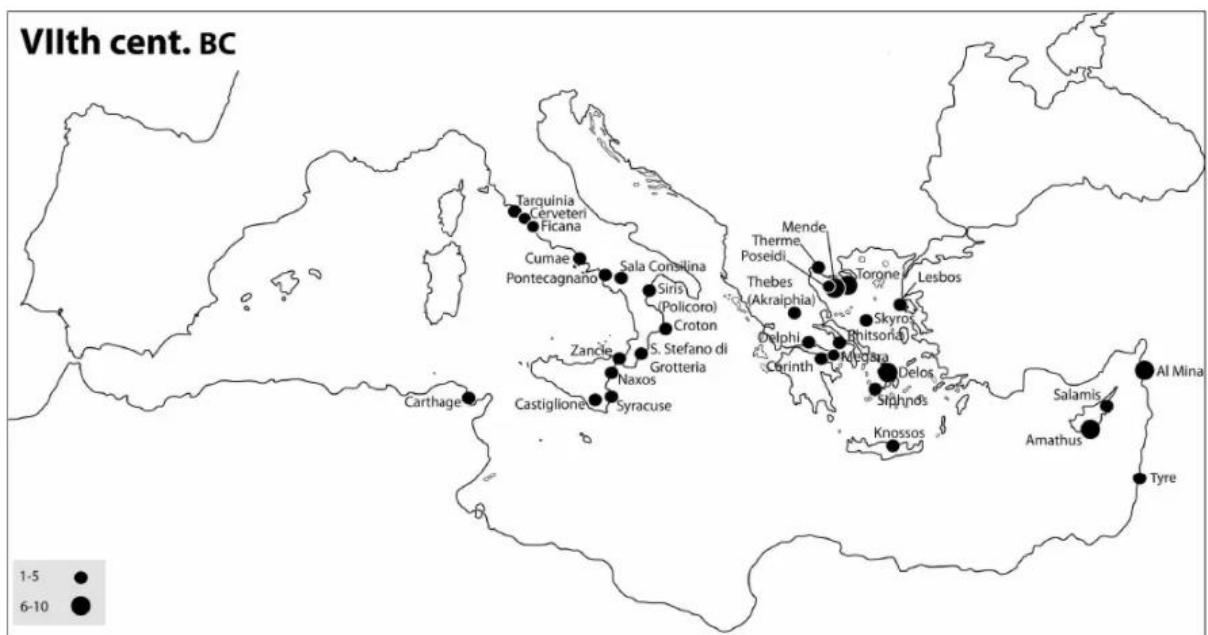
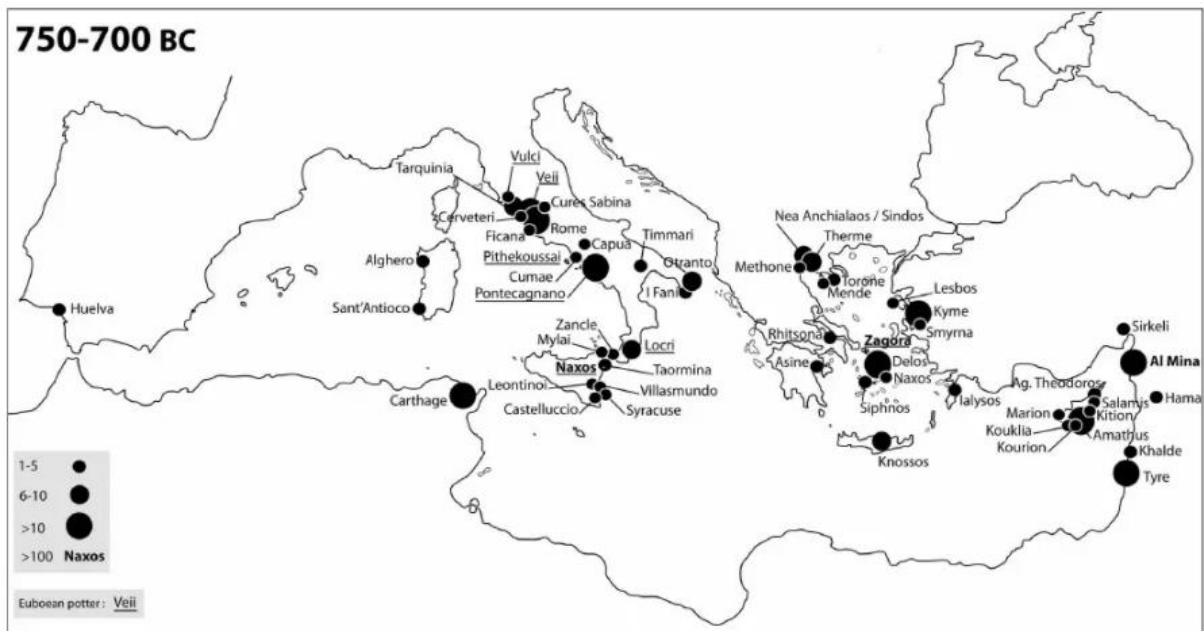
Karta 4. Rasprostranjenost eubejske MG II keramike u prvoj polovici 8. st. pr. Kr.

Preuzeto iz: Descoeudres 2006, 9.

Karta 5. Rasprostranjenost jonskih pehara u Dauniji

Crtež prema: D'Ercole 2002, 275, fig. 73).

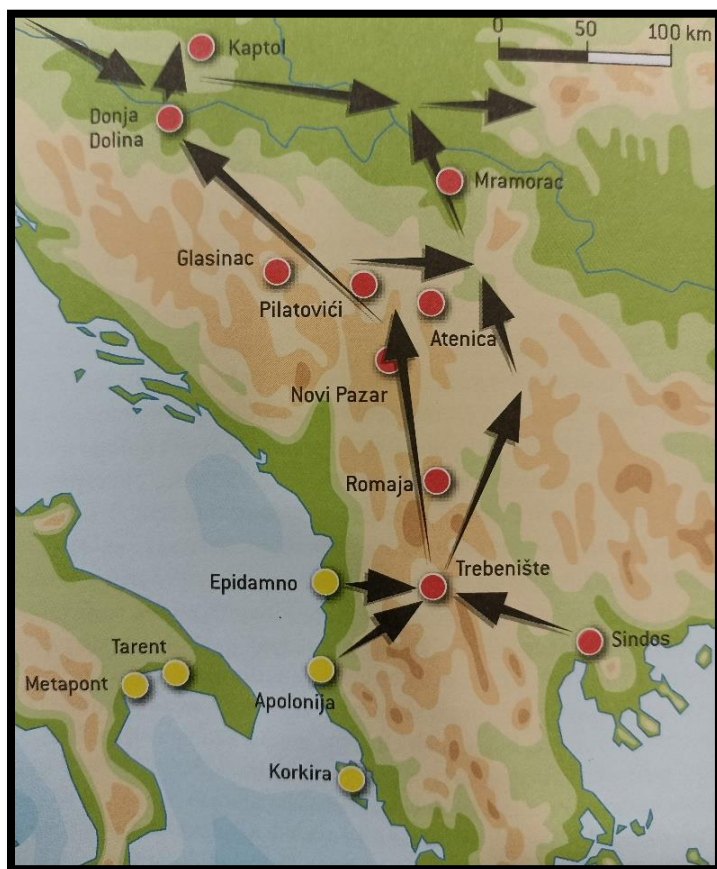
Karta 6. Usporedba rasprostranjenosti eubejske keramike u drugoj polovici 8. st. pr. Kr. i tijekom 7. st. pr. Kr.

Preuzeto iz: Descoedres 2006, 10, 13.

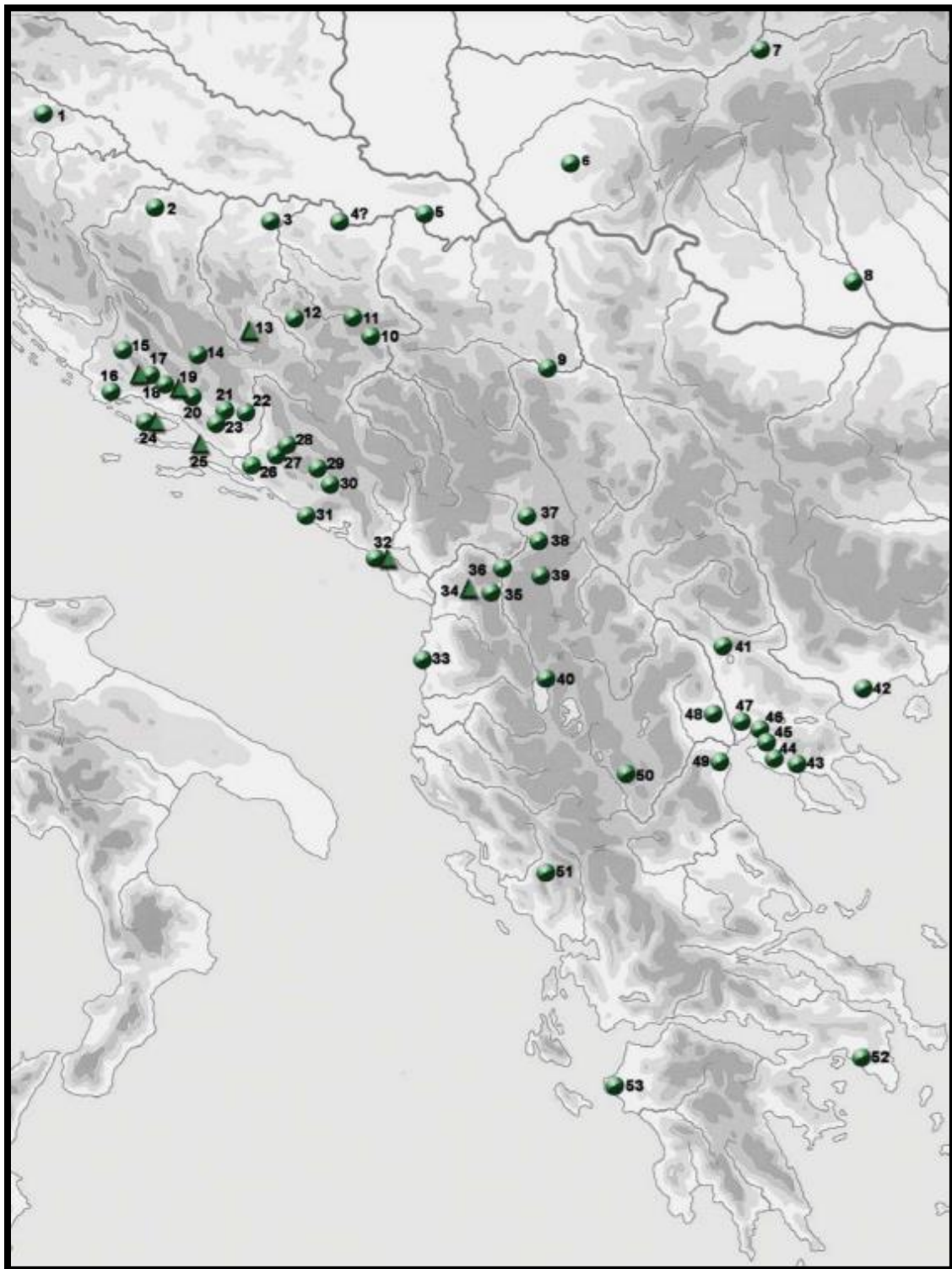
Karta 7. Rasprostranjenost pečata sa sviračem lire

Preuzeto iz: D'Ercole 2012, 138.

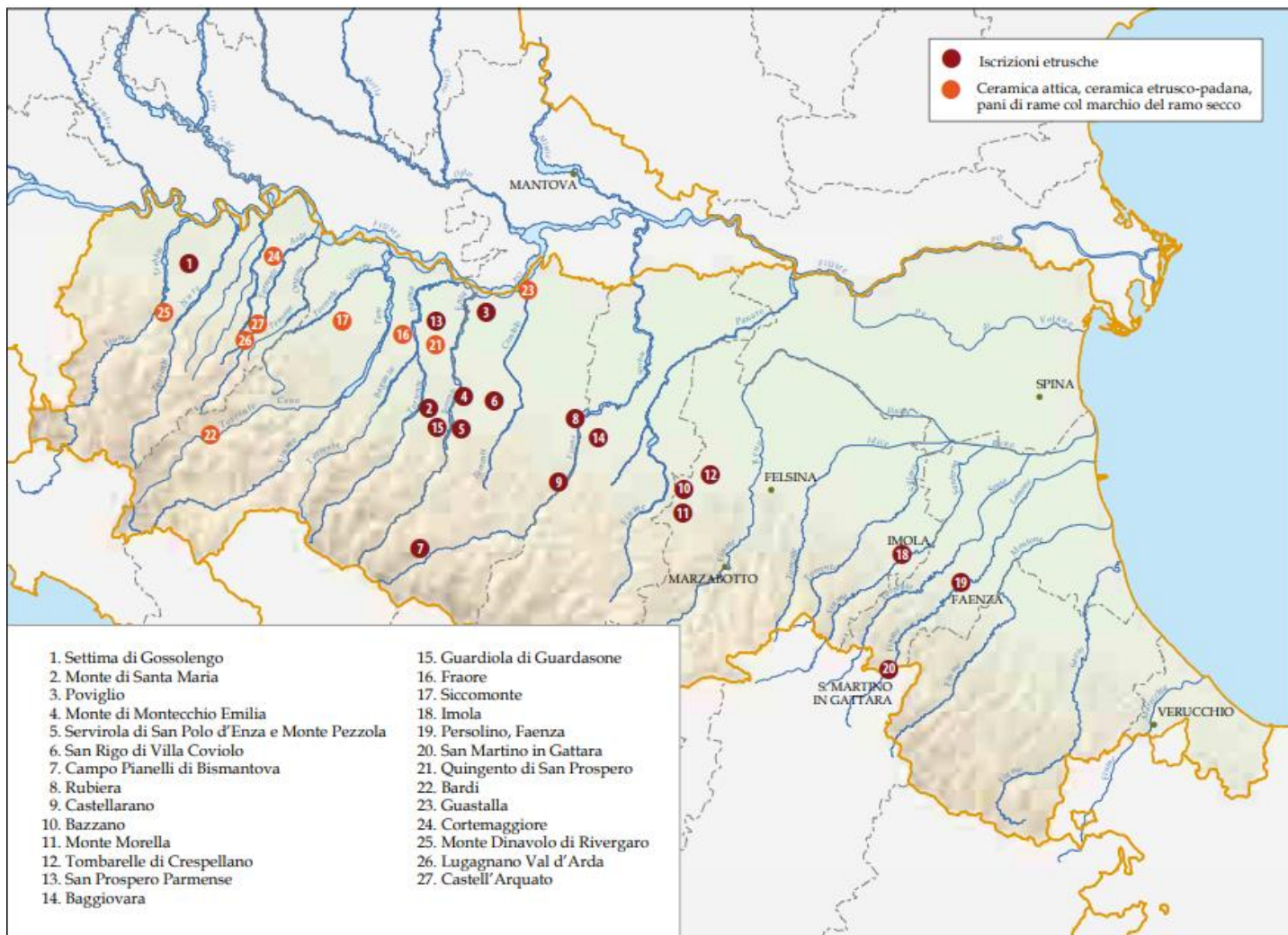

Karta 8. Rekonstrukcije razmjenskih lanaca prema balkanskoj unutrašnjosti

Preuzeto iz: Potrebita 2013, 79, karta 6.

Karta 9. Rasprostranjenost ilirskih kaciga tipa IIIA2-a i III A2- b
 Preuzeto iz: Blečić Kavur i Pravidur 2012, 74, fig. 14 (popis lokaliteta u Ibid. 87 – 97)

Karta 10. Glavna komunikacijska čvorišta padske doline tijekom 5. st. pr. Kr. s istaknutim lokalitetima gdje su pronađeni etruščanski natpisi i atička keramika

Preuzeto iz: Sassatelli 2009, 120, karta 6.

Figure 7. Sailing routes in the Adriatic (source: Electronic Chart Display and Information System, modified by Lušić).

Table 3. Duration of journeys from Kerkyra to Spina and back.

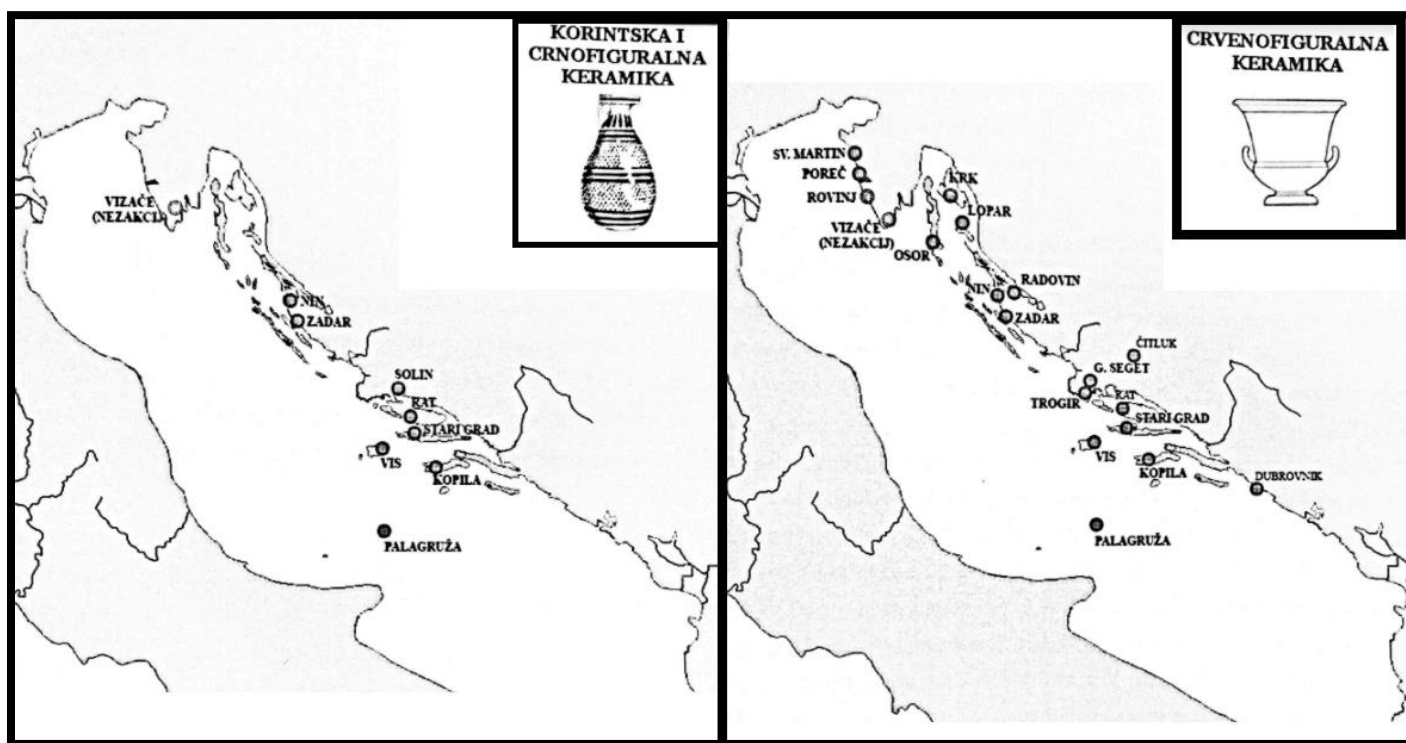
From Kerkyra to Spina:				
Route	Distance (NM)	Sailing duration* (days)	Average speed** (knots)	Notes
# 1	480	12.5	1.6	two breaks (Gargano and Ancona)
# 2	480	7.4	2.7	one break (Vis or Lastovo)
# 2a	490	7.6	2.7	non-stop
# 2b	540	10.7	2.1	two breaks (Gargano and Ancona)
From Spina to Kerkyra:				
Route	Distance (NM)	Sailing duration* (days)	Average speed** (knots)	Notes
# 3	470	5.9	3.3	4.9 days with 4 knots

*Time spent in ports not included in sailing duration

**Speed estimated as per average currents and prevailing favourable winds

Karta 11: Proračuni i pretpostavljene rute u Jadranu od Korkire do Spine i obratno

Preuzeto iz: Kirigin et al. 2009, 149, fig. 7 (uredio Z. Lušić)

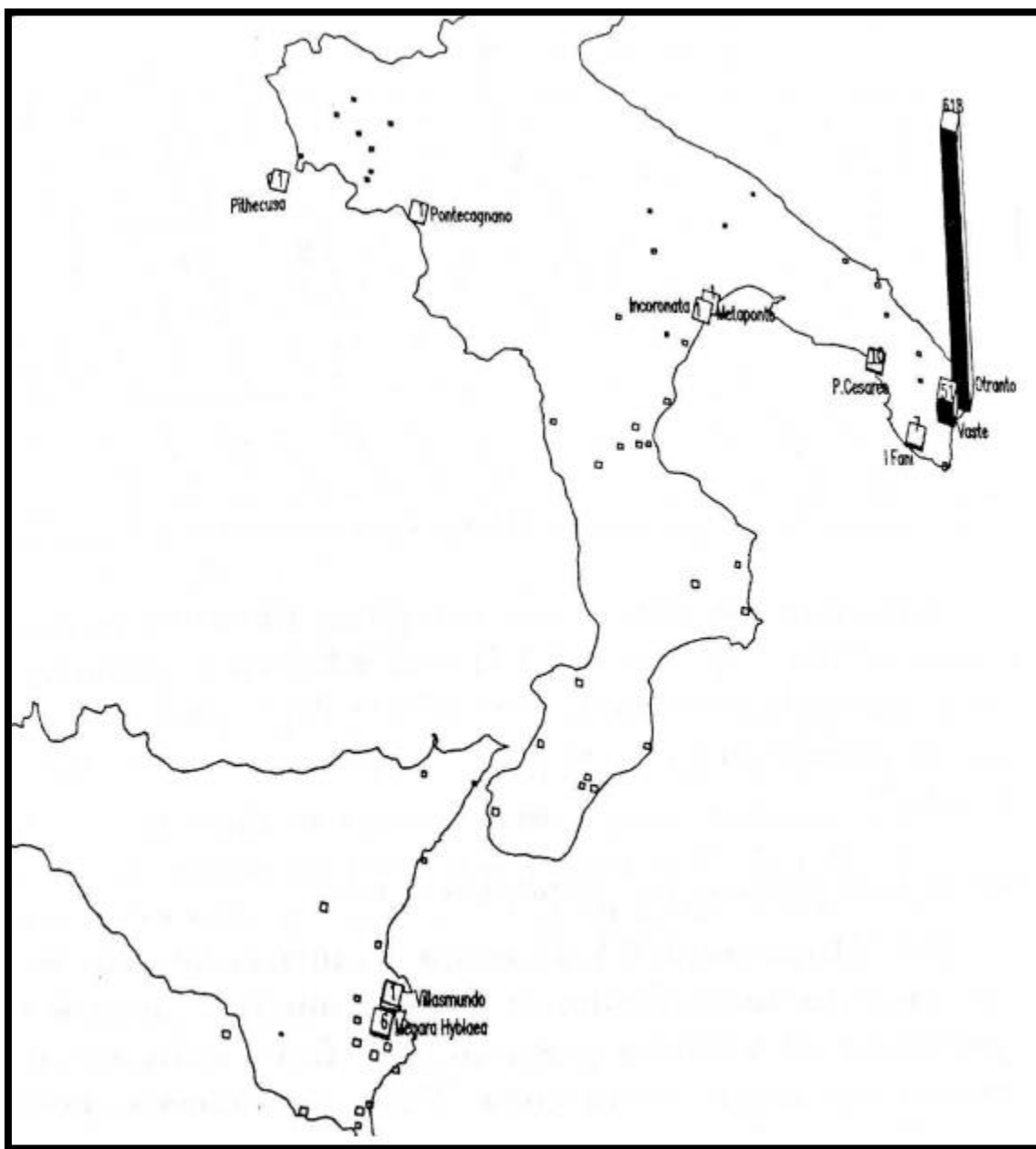
Karta 12: Usporedba distribucije korintske, crnofiguralne i crvenofiguralne grčke keramike s hrvatskog dijela istočnog Jadrana

Preuzeto iz: Šešelj 2009, 421 i 425, karta 21 i 22.

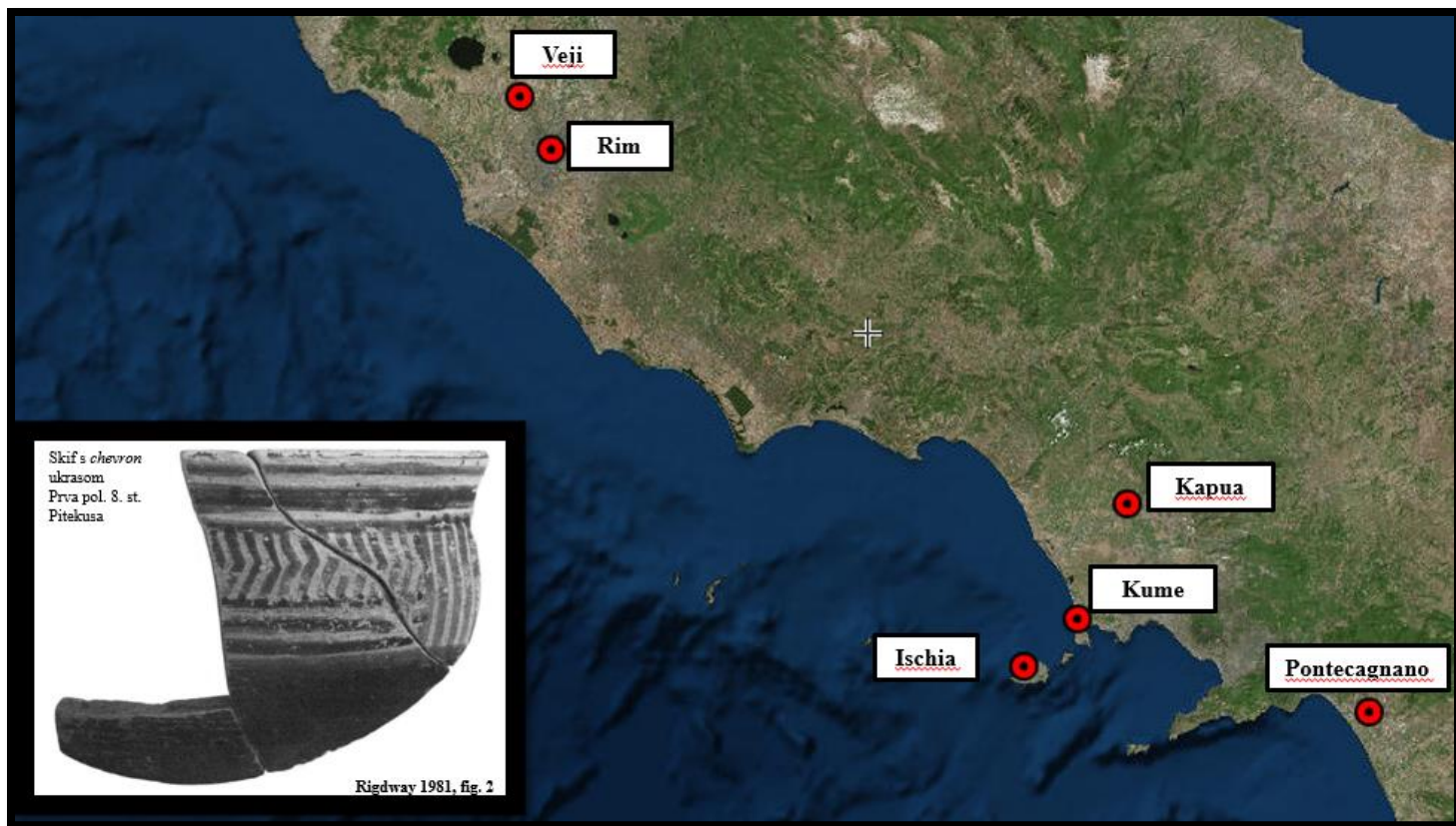
Karta 13: Lokaliteti južne Italije sa SG II keramikom

Autorska karta prema Yntema 2016, 211.(Google Earth)

Karta 14: Statistika pronađenih SG II ulomaka u južnoj Italiji i na Siciliji (1995. godina)

Preuzeto iz: D'Andria 1995, 477, fig. 10.

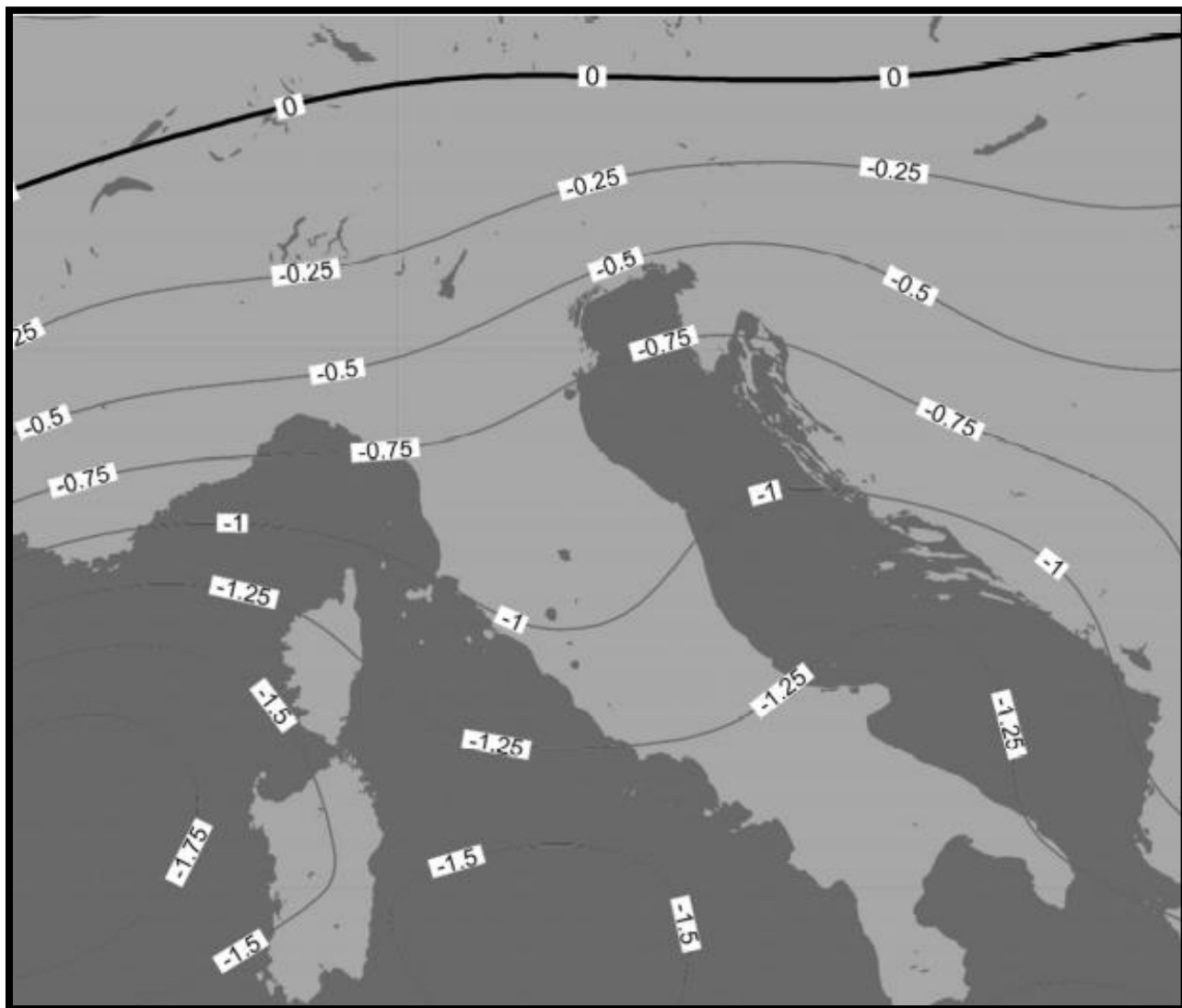
Karta 15: Lokaliteti srednje Italije i Kampanije sa SG II keramikom

Autorska karta prema Rigdway 1981, fig. 2; Morel 1984, 149; Coldstream 1994, 49; Coldstream 1995, 251- 267; D'Agostino i Soteriou 1998, 363 – 364; Hall 2014, 102; D'Agostino 2006, 203; Hodos 2009, 225. (Google Earth)

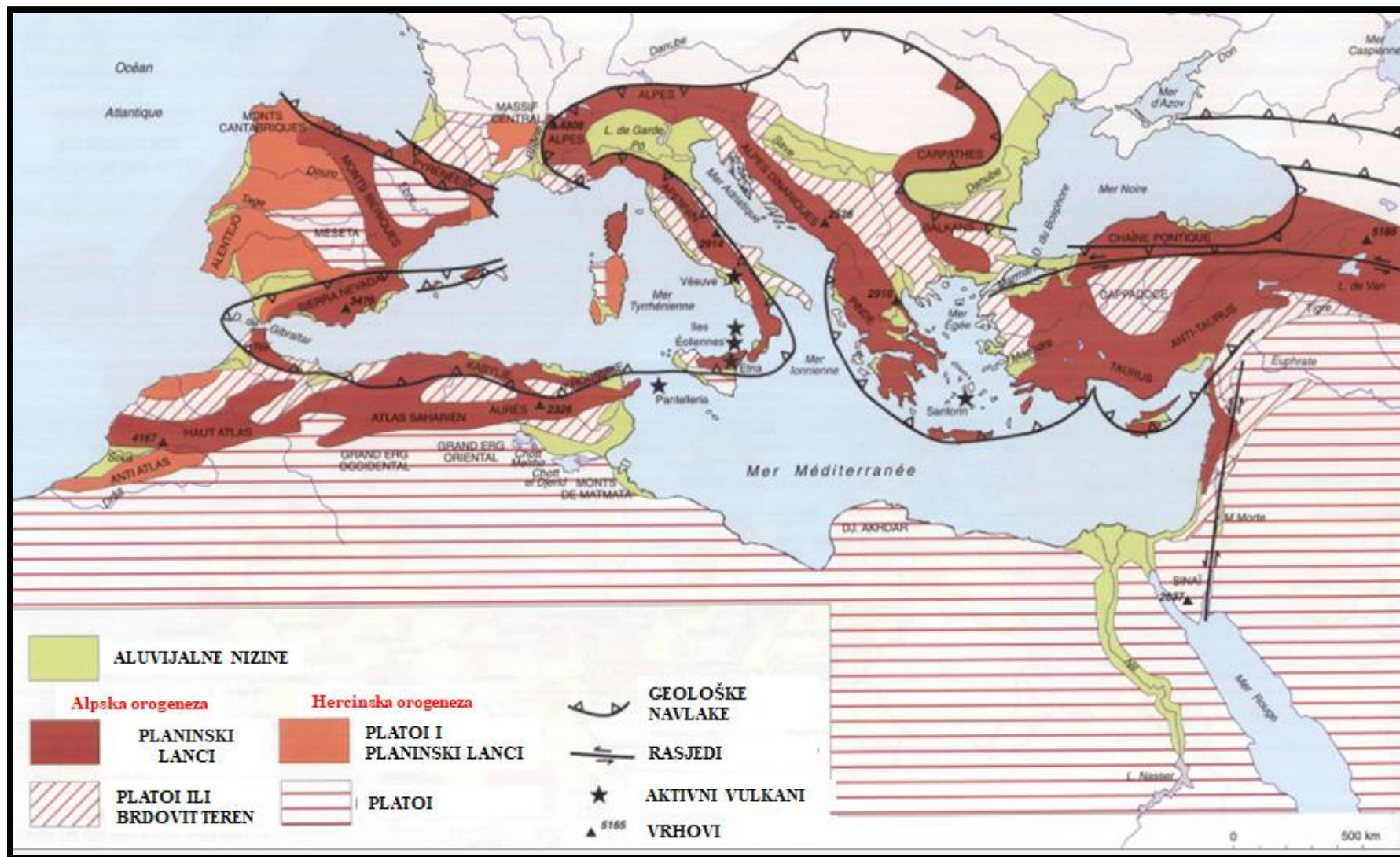
Karta 16. Model decentraliziranosti iz perspektive arhajske pomorske umreženosti

Preuzeto iz: Malkin 2013, 6, fig. I, 2.

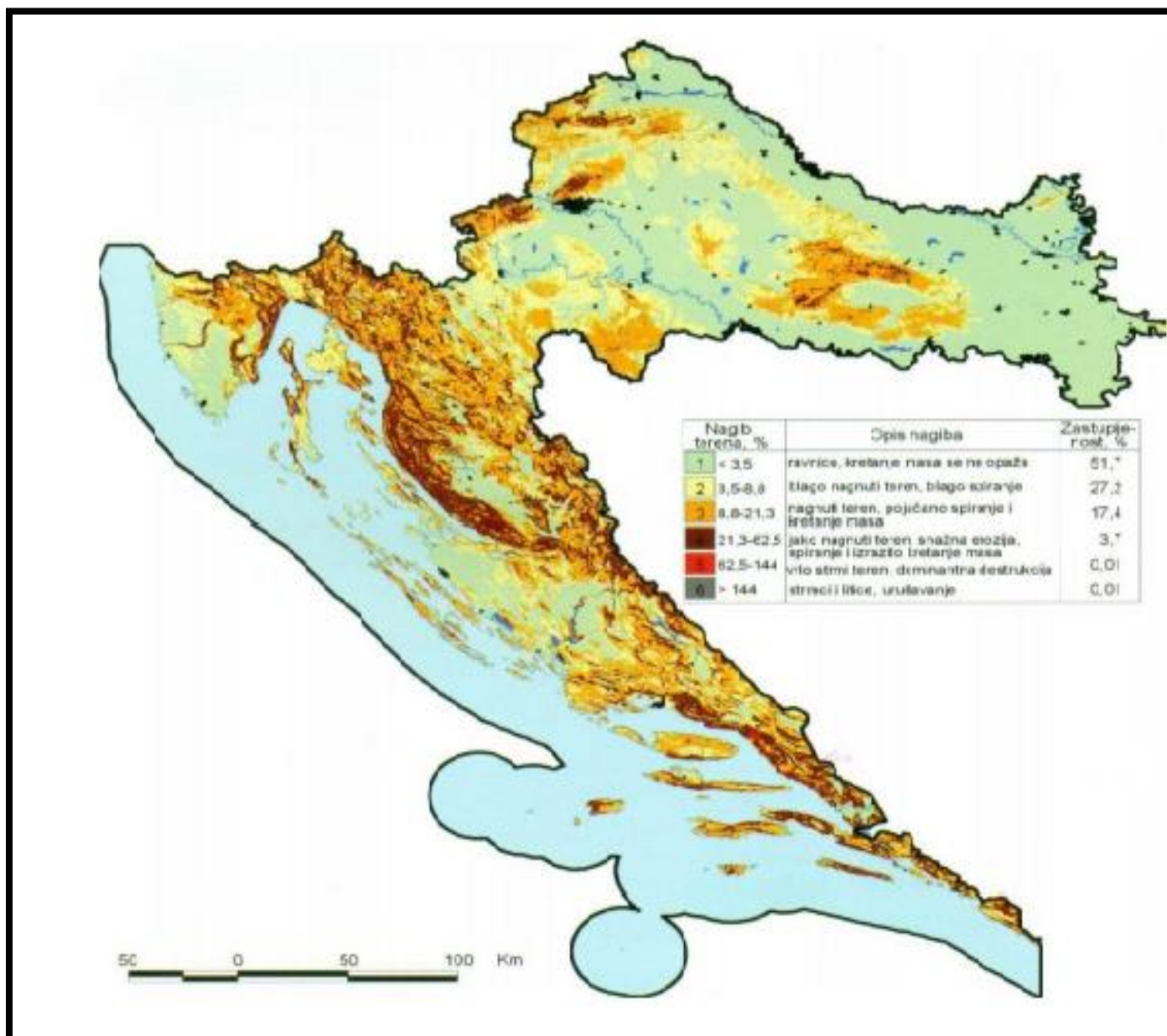
Karta 17: Procjena prosječnih dubina u Jadranu prije 2000 godina s obzirom na suvremeno doba

Preuzeto iz: Radić Rossi 2017, 567, sl. 12.

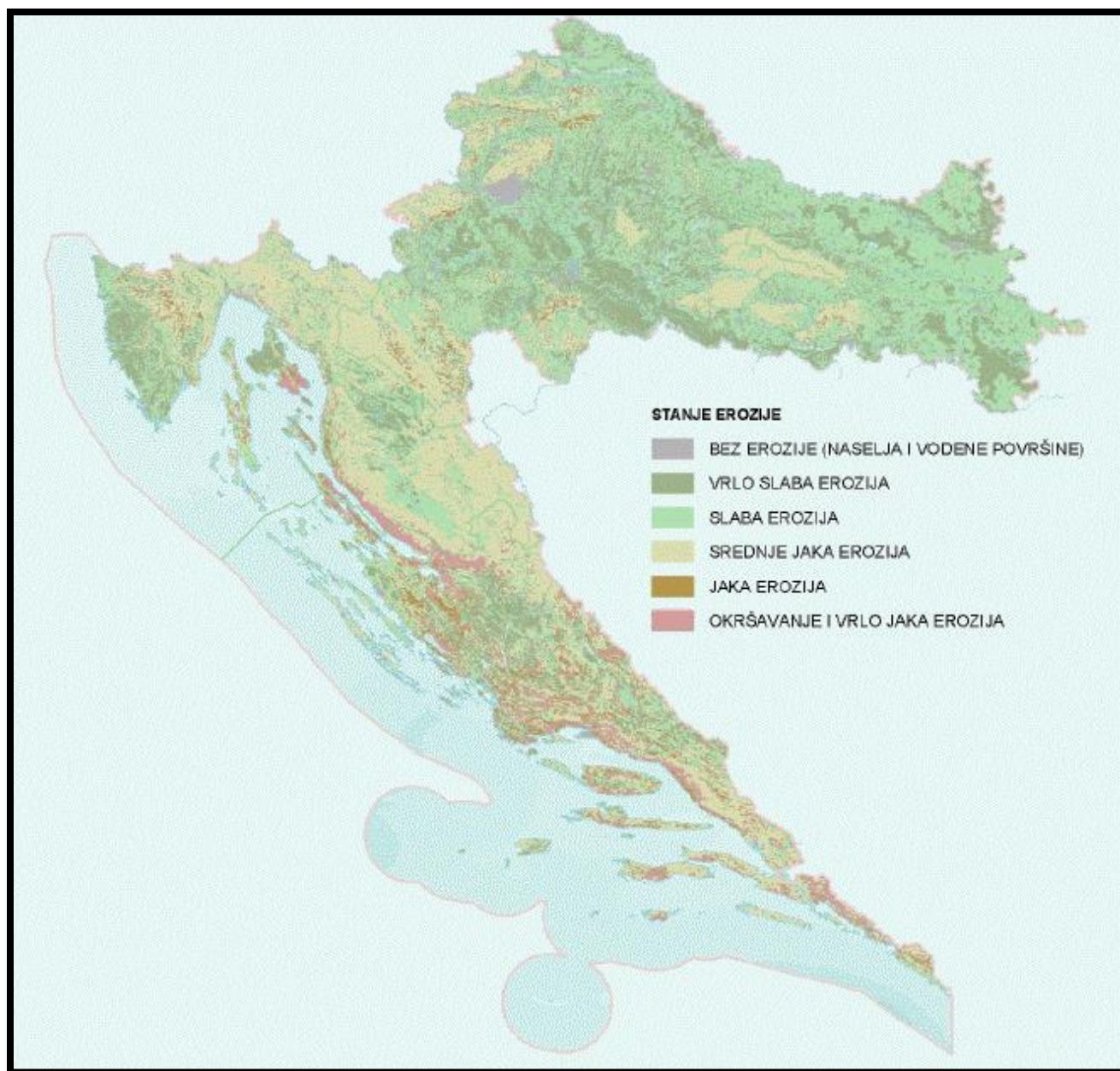
Karta 18: Reljefne strukture sredozemnog bazena

Uredio F. Budić prema Joannon, Tirone i Moro 2001, karta 4.

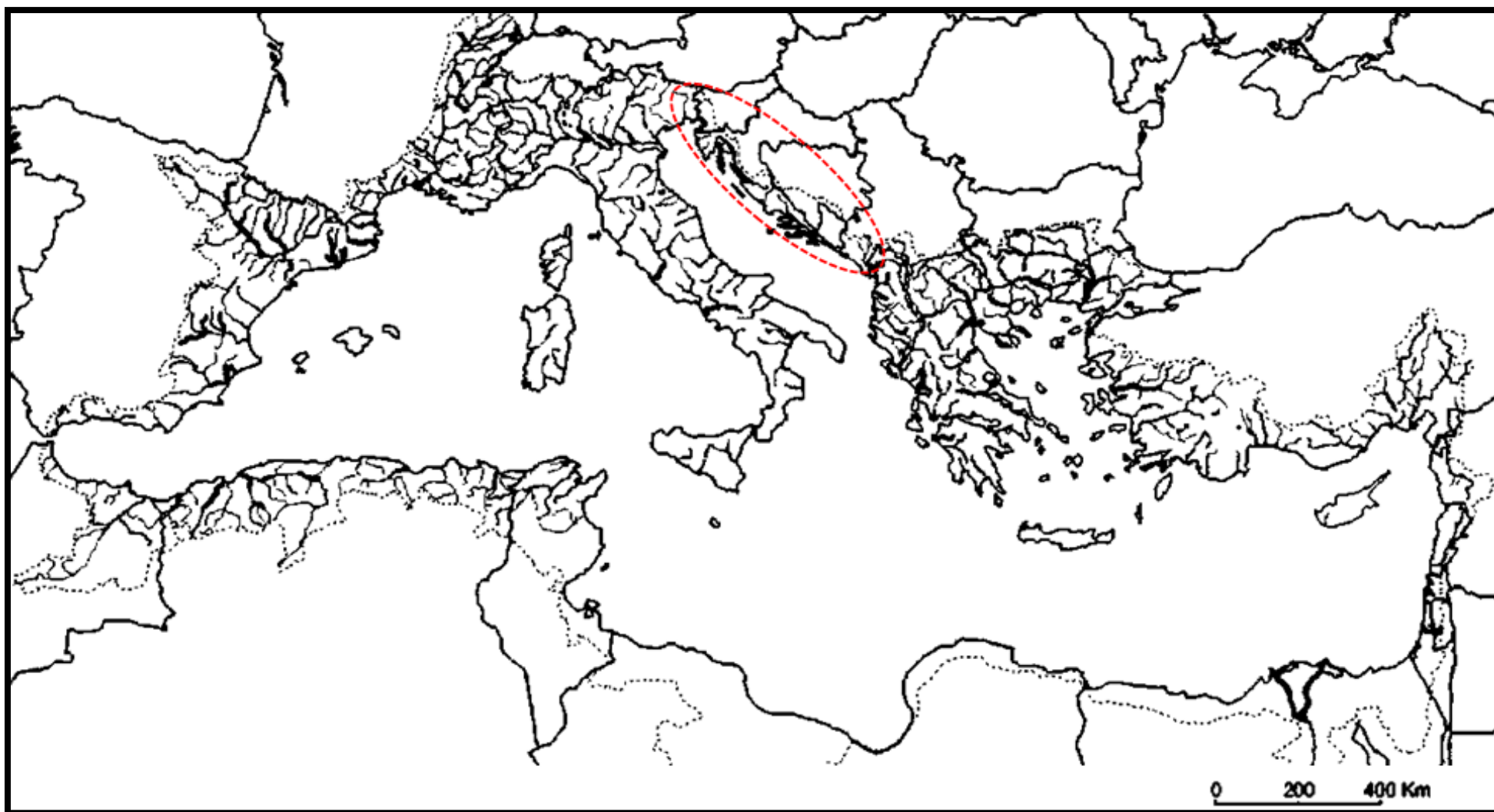
Karta 19: Nagib terena s naglaskom na hrvatski dio istočnog Jadrana

Preuzeto iz: Husnjak 2000, 52.

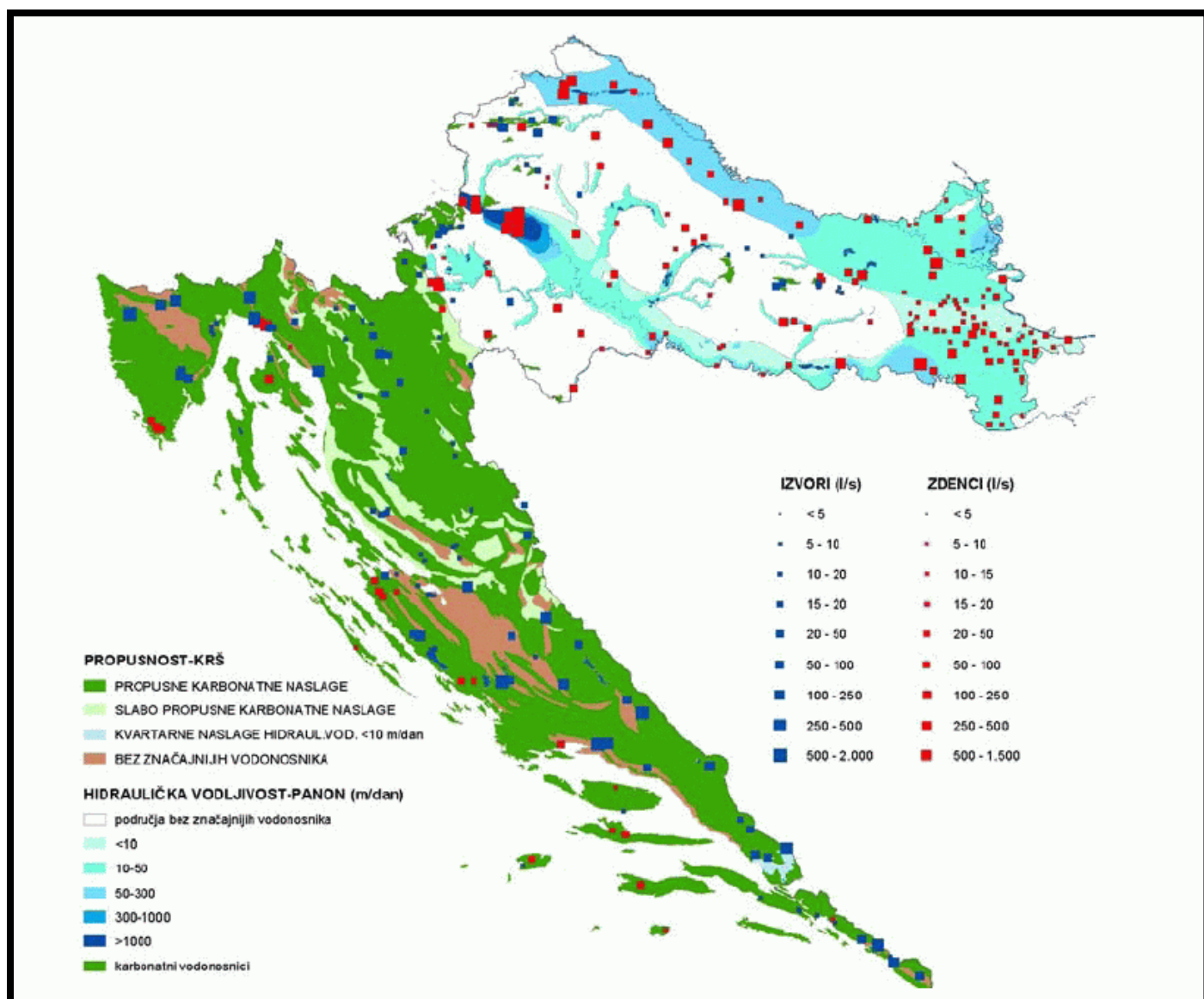
Karta 20: Stanje erozije u Republici Hrvatskoj

Prema: SUV 2008, online.

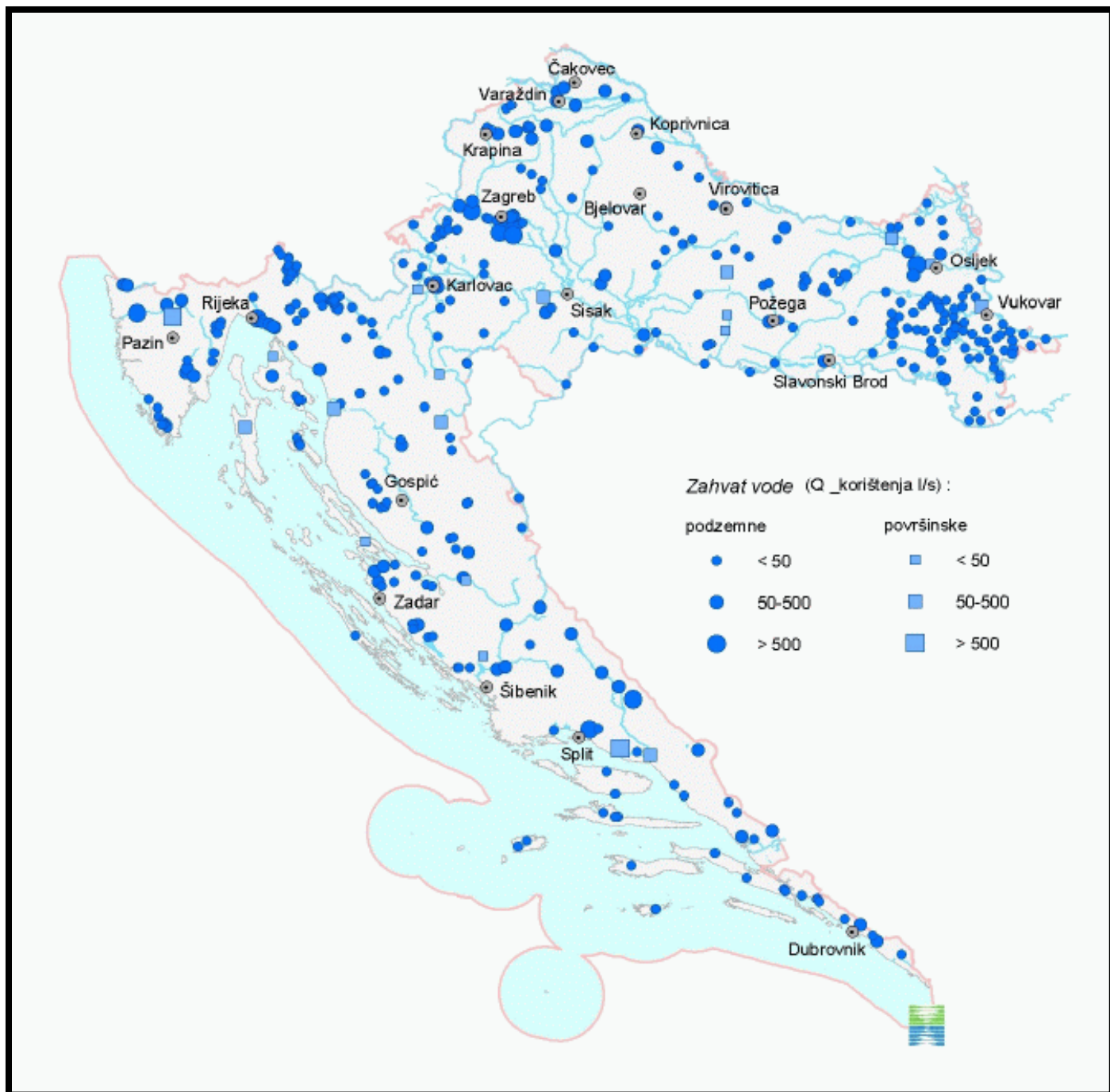
Karta 21: Mreža rijeka i rječica sredozemnog slijeva u usporedbi s istočnom jadranskom obalom

Uredio F. Budić prema Ibanez, Rousseaux, Saïdi 2006, 9, karta 5.

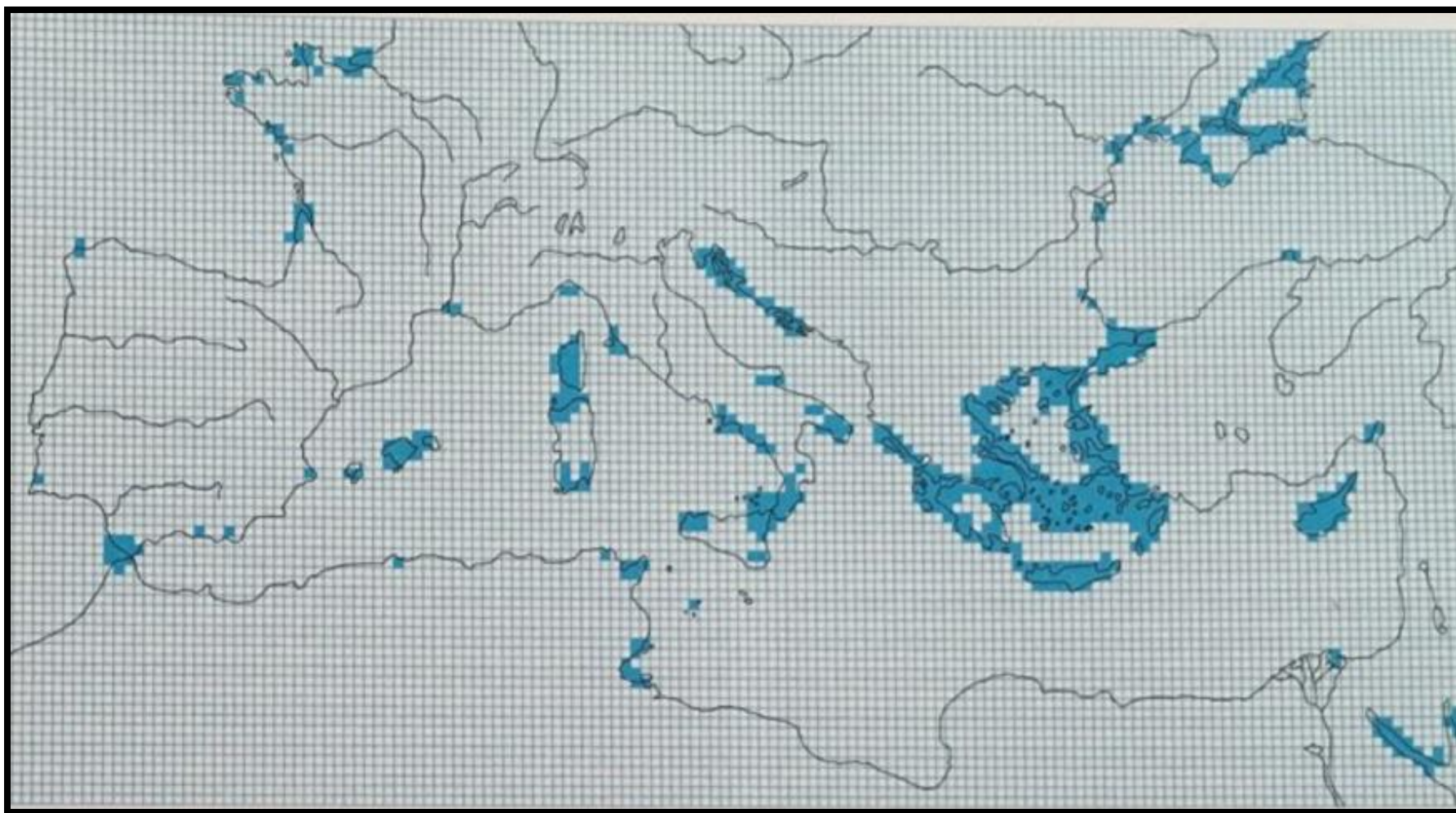
Karta 22: Vodnosnici Republike Hrvatske s naglaskom na otočku i priobalnu zonu

Preuzeto iz: SUV 2008, fig. 2.13.

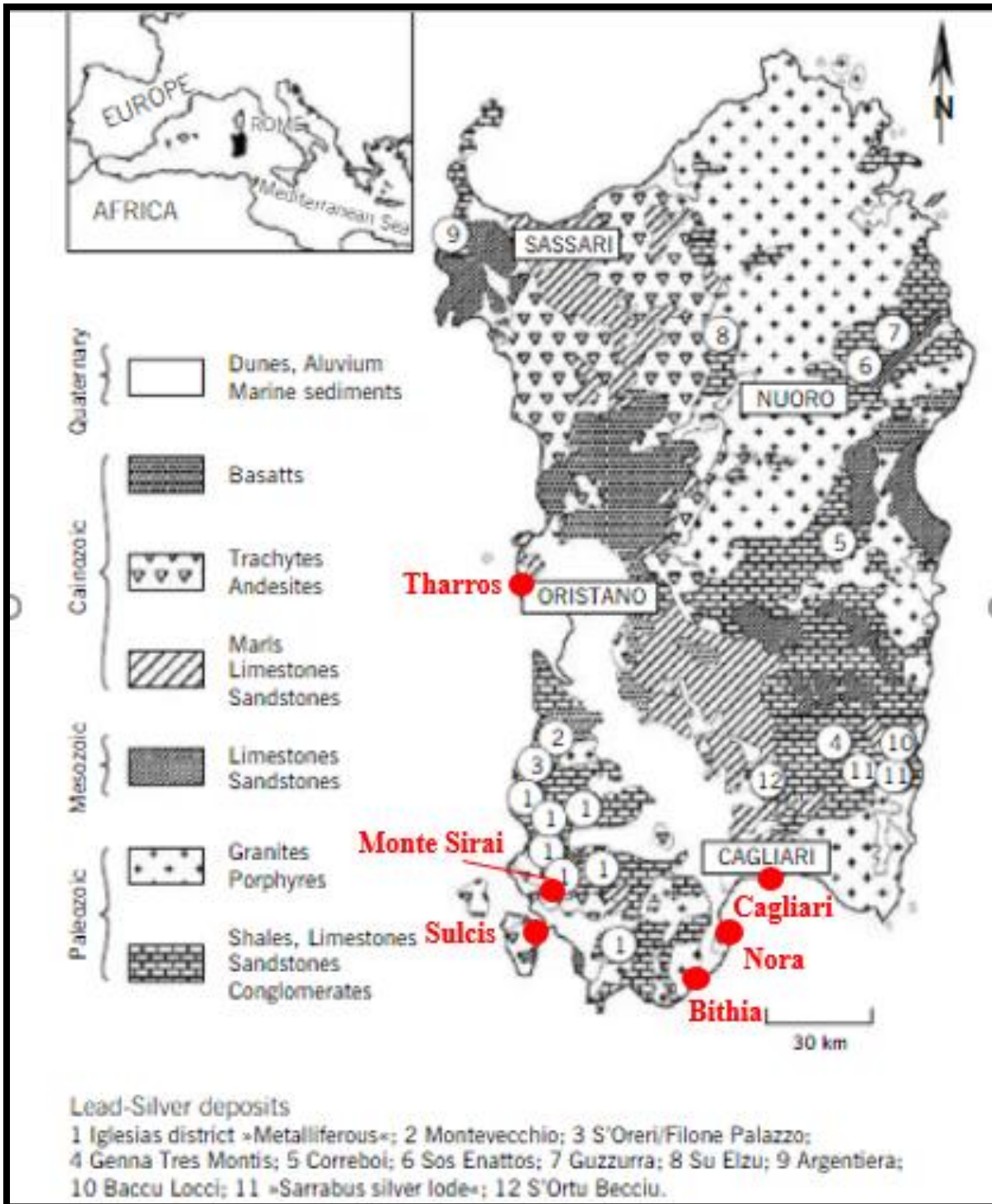
Karta 23: Prostorni raspored zahvata podzemnih i površinskih voda Republike Hrvatske

Preuzeto iz: SUV 2008, fig. 3.15.

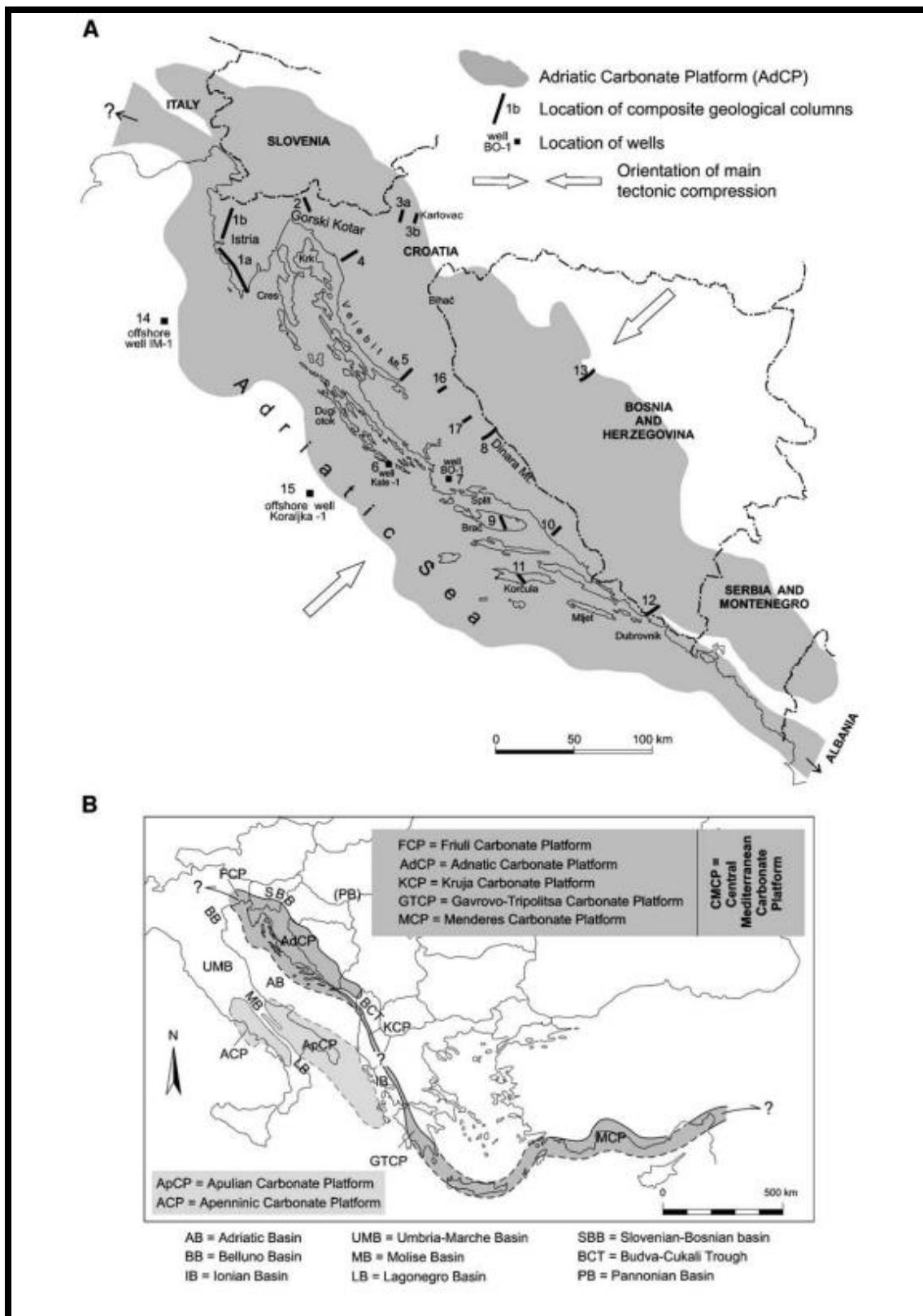
Karta 24: Rasprostranjenost sredozemnih i crnomorskih pomorskih ekosfera prema Colinu McEvedyju

Preuzeto iz: McEvedy 2002, 11.

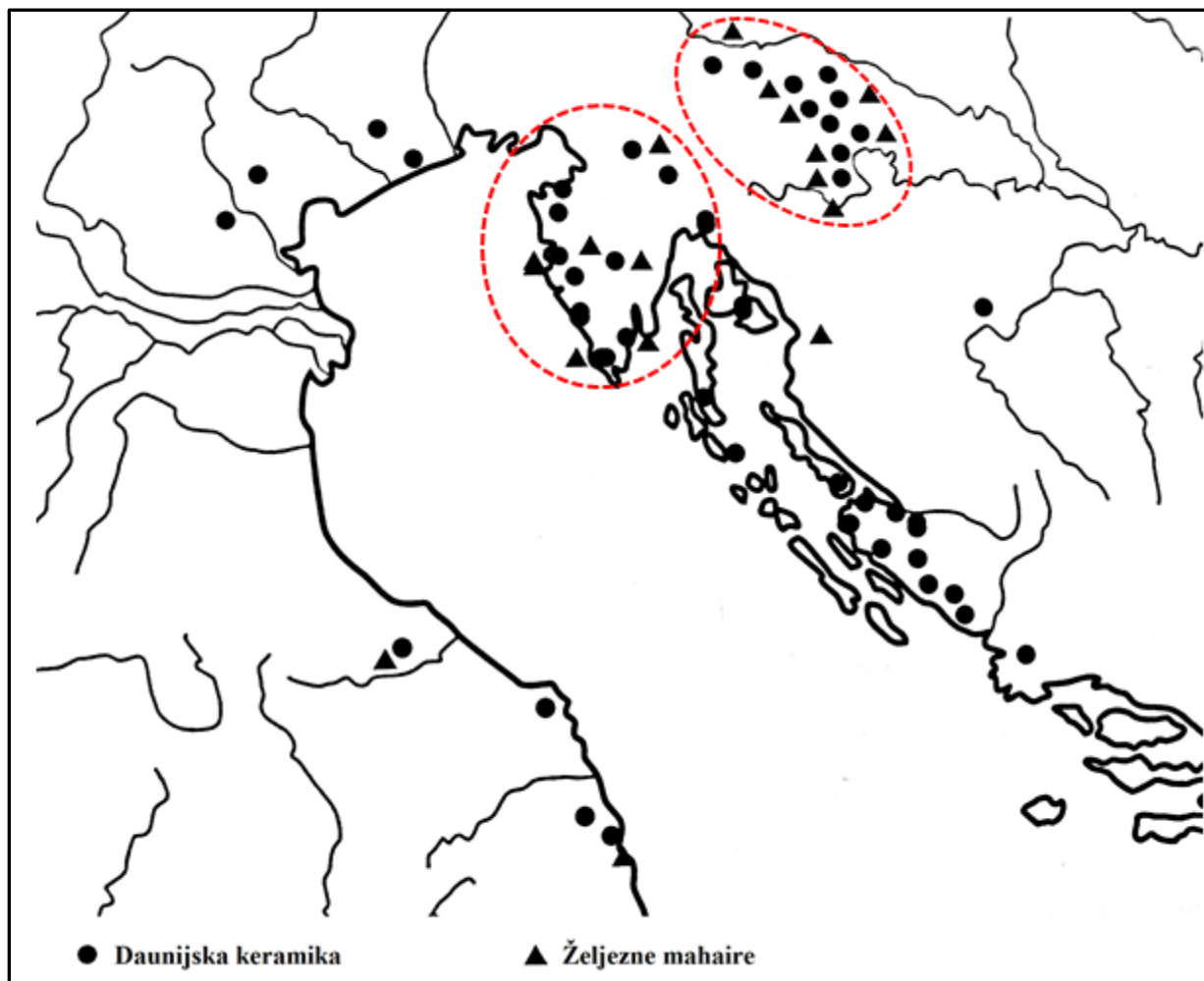
Slika 25: Lokacije feničkih kolonija na Sardiniji u odnosu na ležišta srebra i olova

Uredio F. Budić prema Melis 2014, 485, fig 2.

Karta 26: Rasprostriranje Jadranske karbonatne platforme (A); Rasprostriranje Jadranske, Apeninske i Apulijske karbonatne platforme (B)

Preuzeto iz: Vlahović et al. 2005, 335, fig. 1.

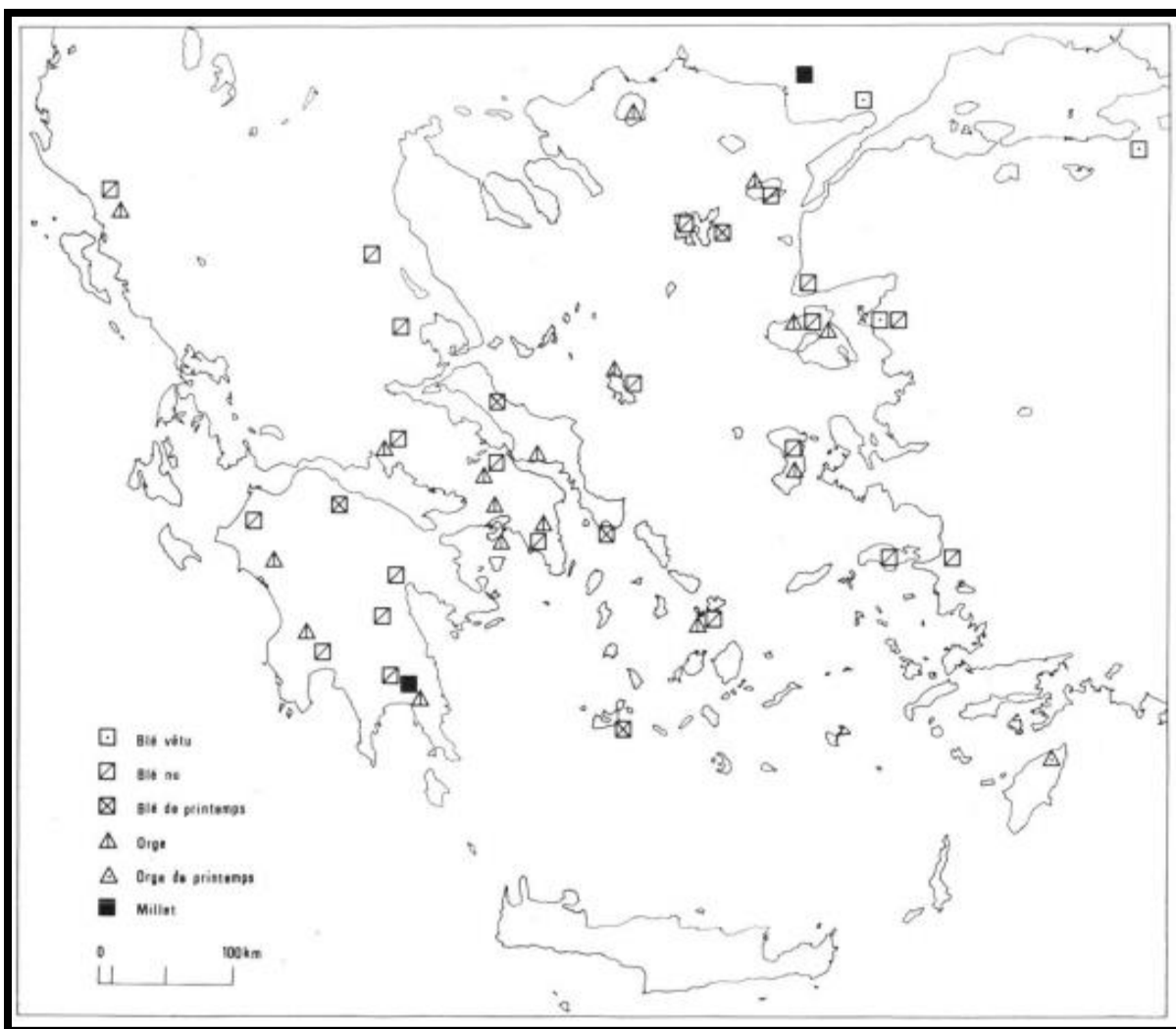
Karta 27: Povezanost Istre i Dolenjske na temelju rasprostranjenosti daunijske keramike i željeznih mahaira

Uredio F. Budić prema Mihovilić 2013, 202, fig. 119.

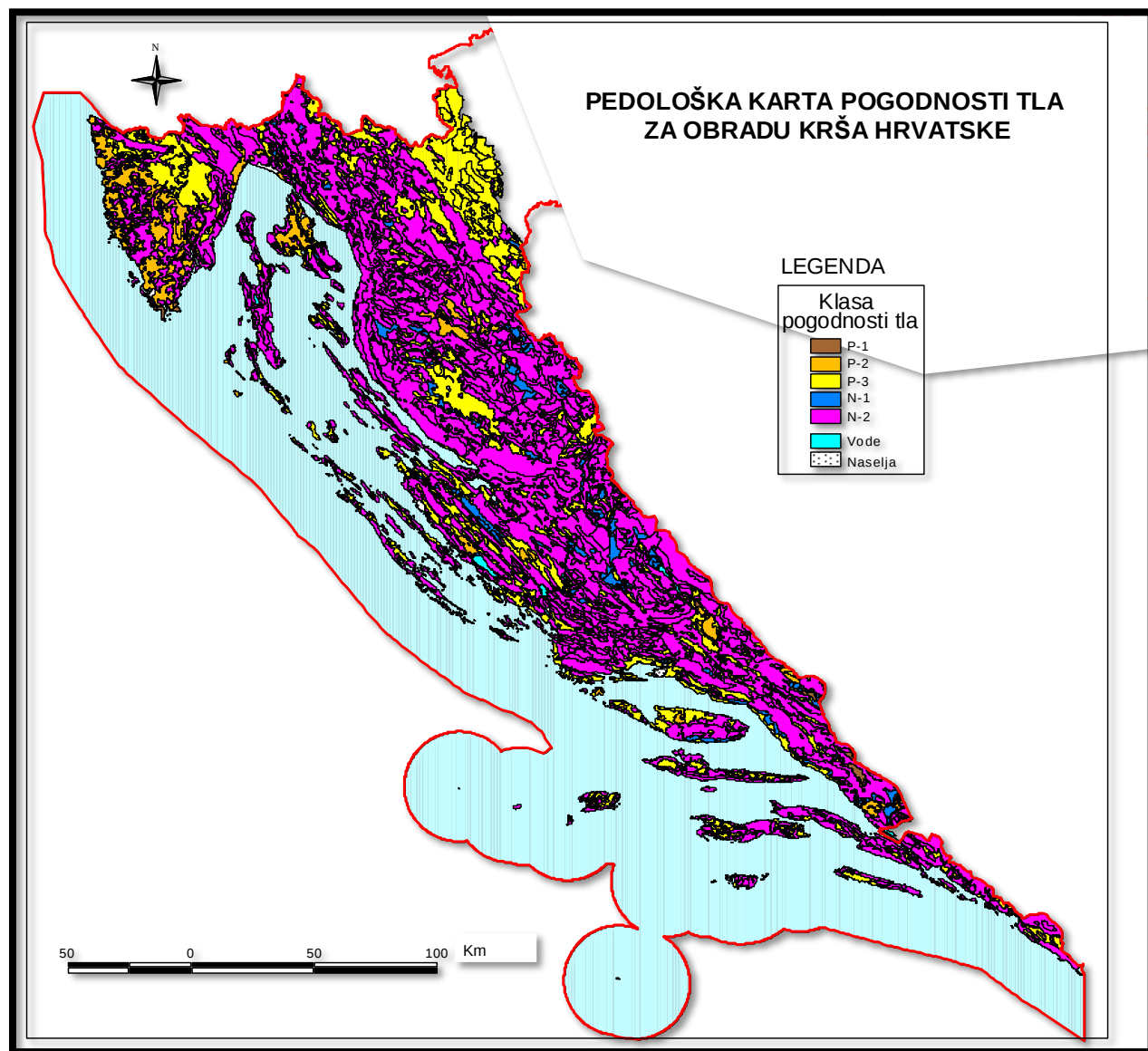
Karta 28: Sezonske rute transhumantnih stočara u Hercegovini

Preuzeto iz: Matley 1968, 236.

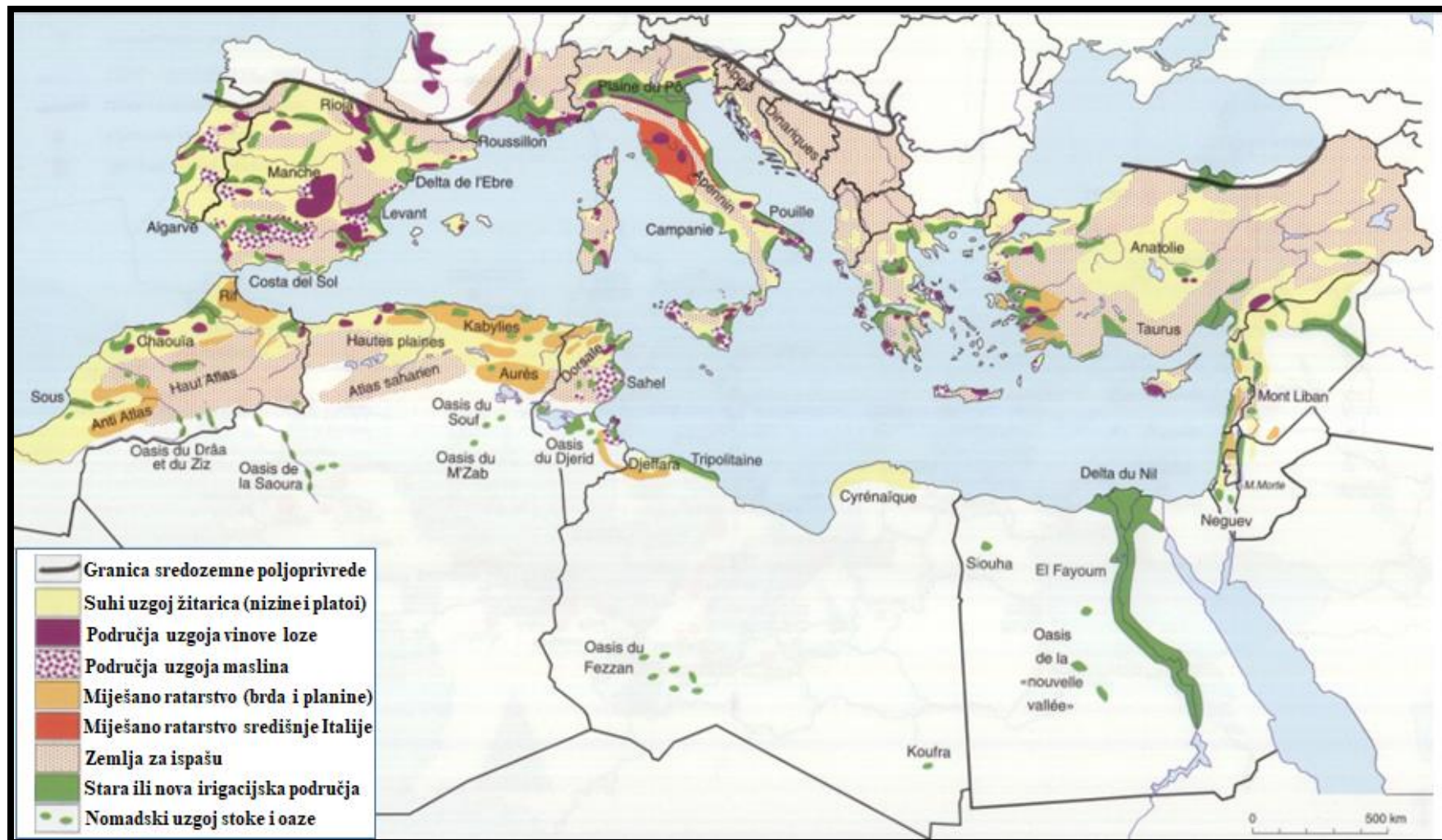
Karta 29: Područja uzgoja različitih vrsta žitarica u Grčkoj

Preuzeto iz: Amouretti 1986, 48.

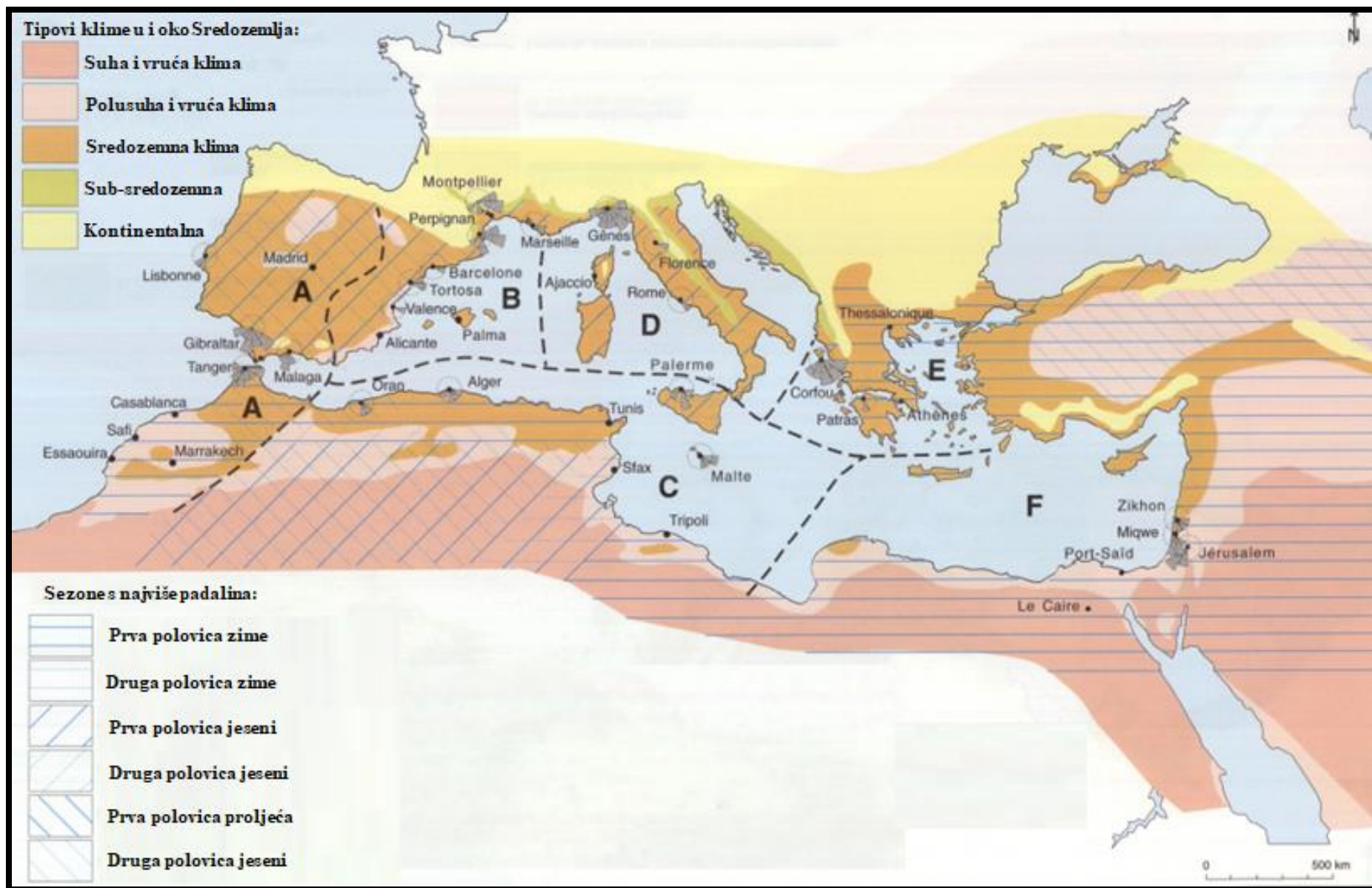
Karta 30: Pedološka karta pogodnosti tla za obradu krša Hrvatske

Preuzeto iz: Bogunović i Bensa 2005, 9, sl. 3.

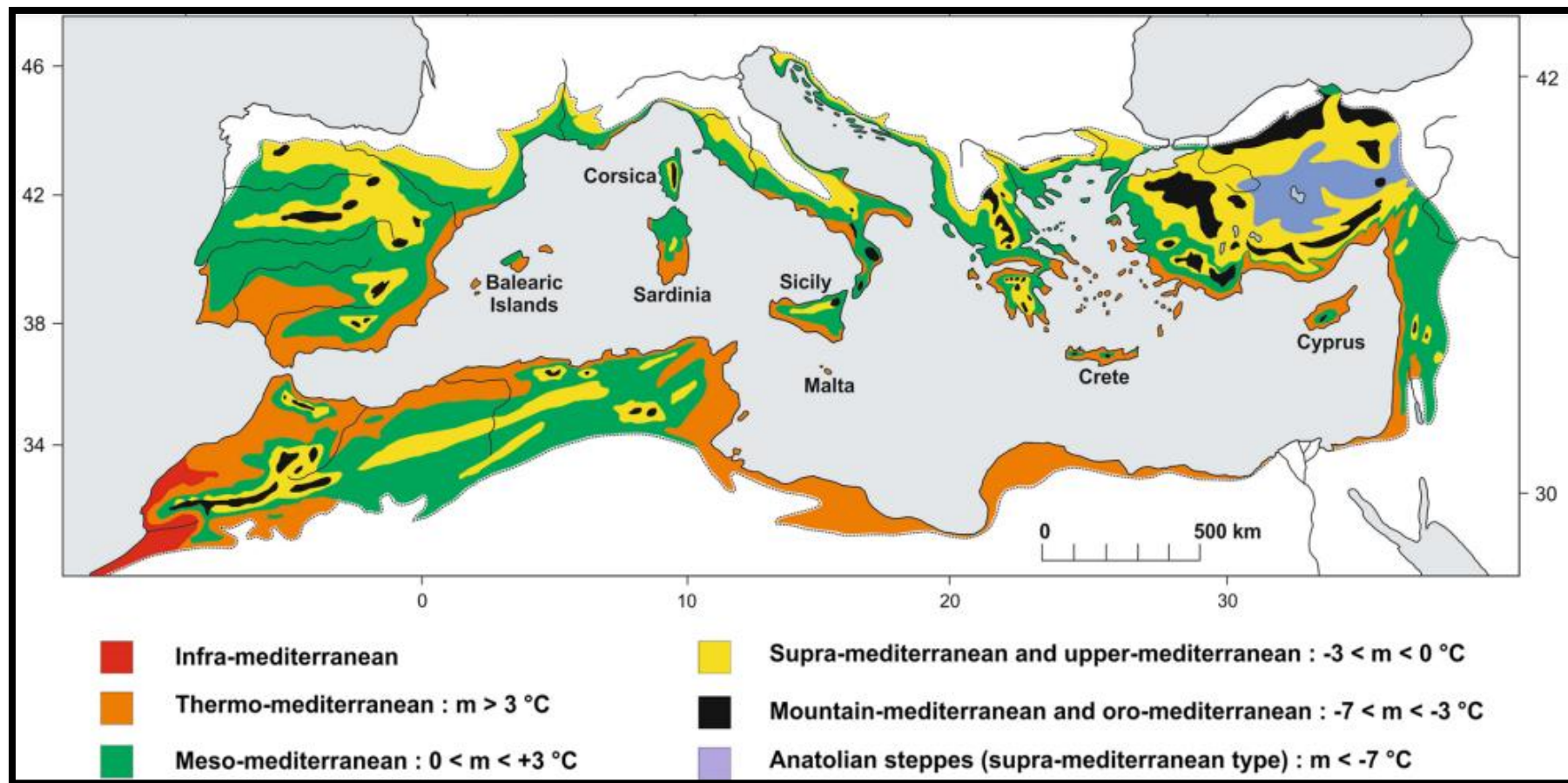
Karta 31: Najvažniji poljoprivredni i prirodni sustavi Sredozemlja

Uredio F. Budić prema Joannon, Tirone i Moro 2001, karta 9; Ibanez, Rousseaux, Saïdi 2006, 15, fig. 7.

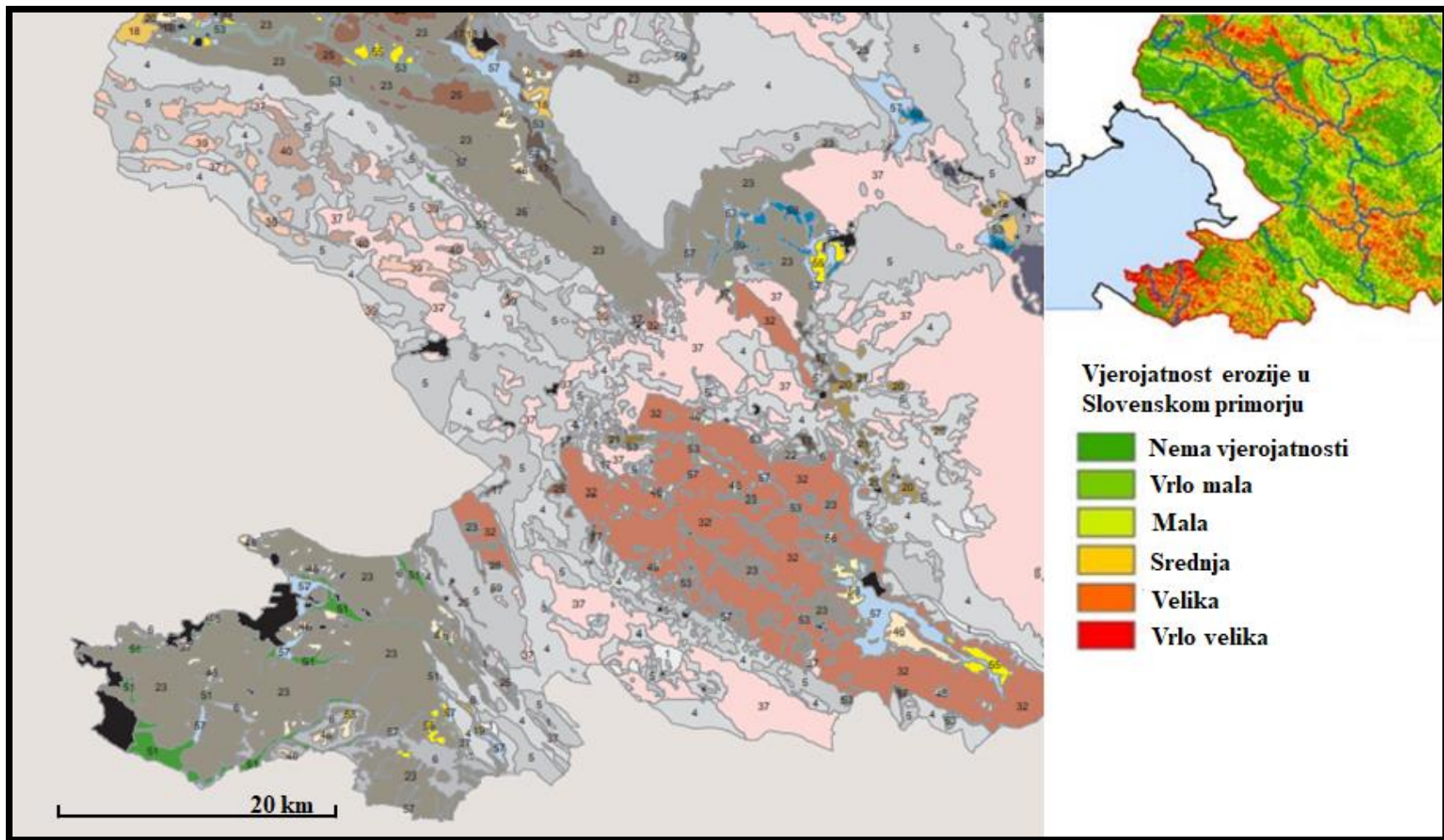
Karta 32: Rasprostranjenost sredozemne klime

Uredio F. Budić prema: Joannon, Tirone i Moro 2001, karta 6.

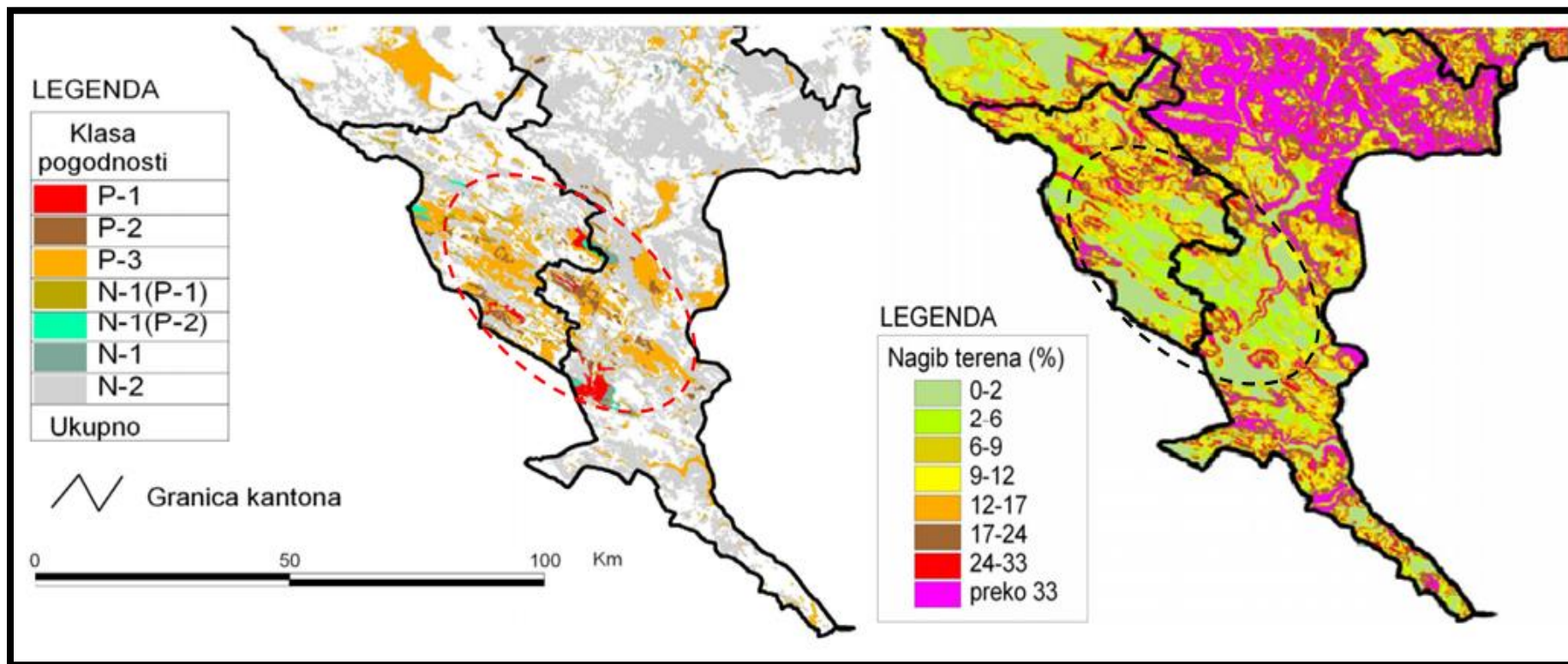
Karta 33: Distribucija zona varijacija sredozemne klime prema vegetaciji i bio-klimatskim kriterijima
(m = prosječna najniža temperatura najhladnijeg mjeseca u godini)

Preuzeto iz: Medail 2017, 1778, fig. 1.

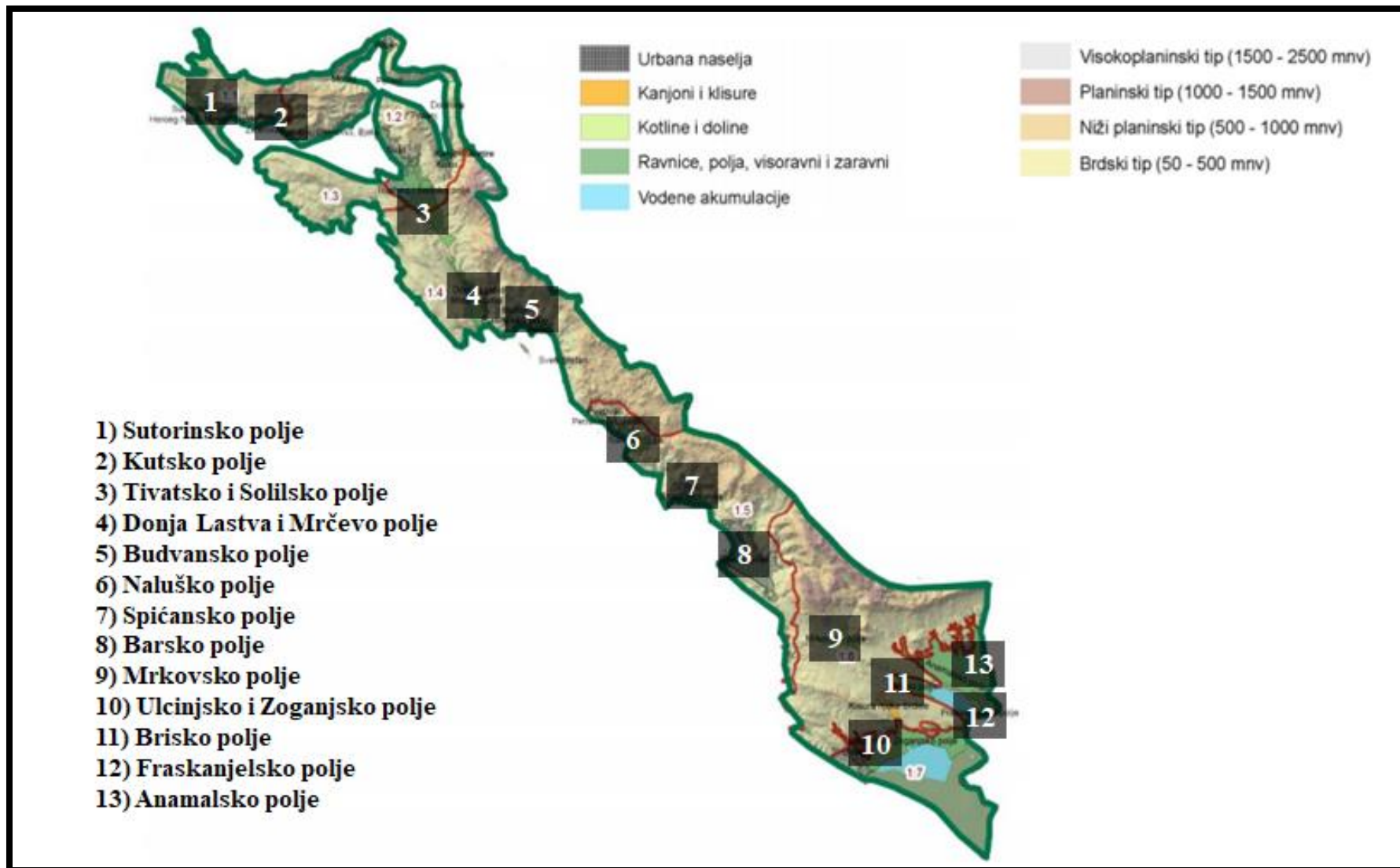
Karta 34: Tipovi tala u Slovenskom primorju

Uredio F. Budić prema Vidic et al. 2015, karta 1 i Komac i Ribičič 2006, 307, fig. 5.

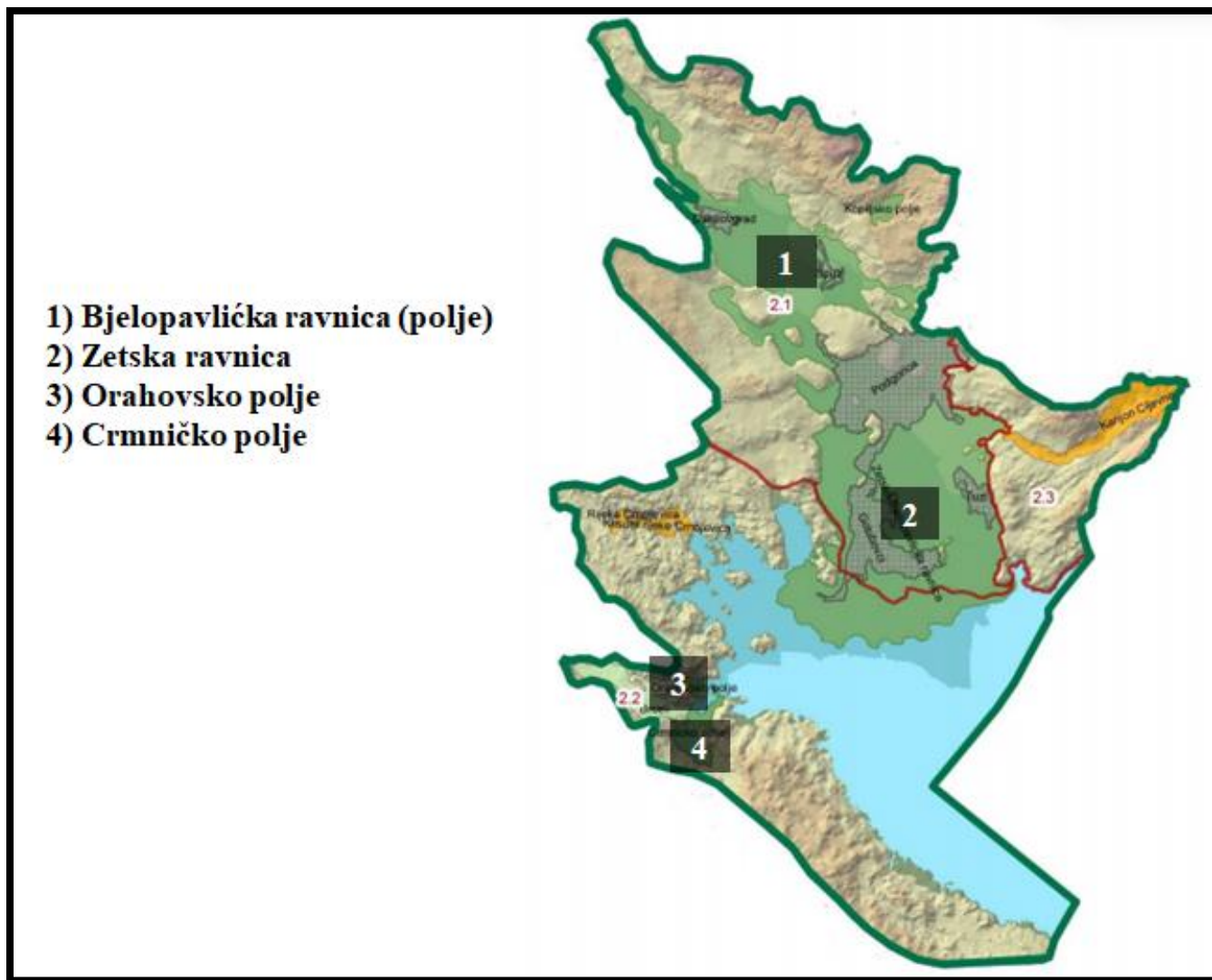
Karta 35: Pogodnost obradive zemlje za ratarstvo u zapadnoj Hercegovini i donjem toku Neretve

Uredio F. Budić prema Ćorić et al. 2013, 32; 101.

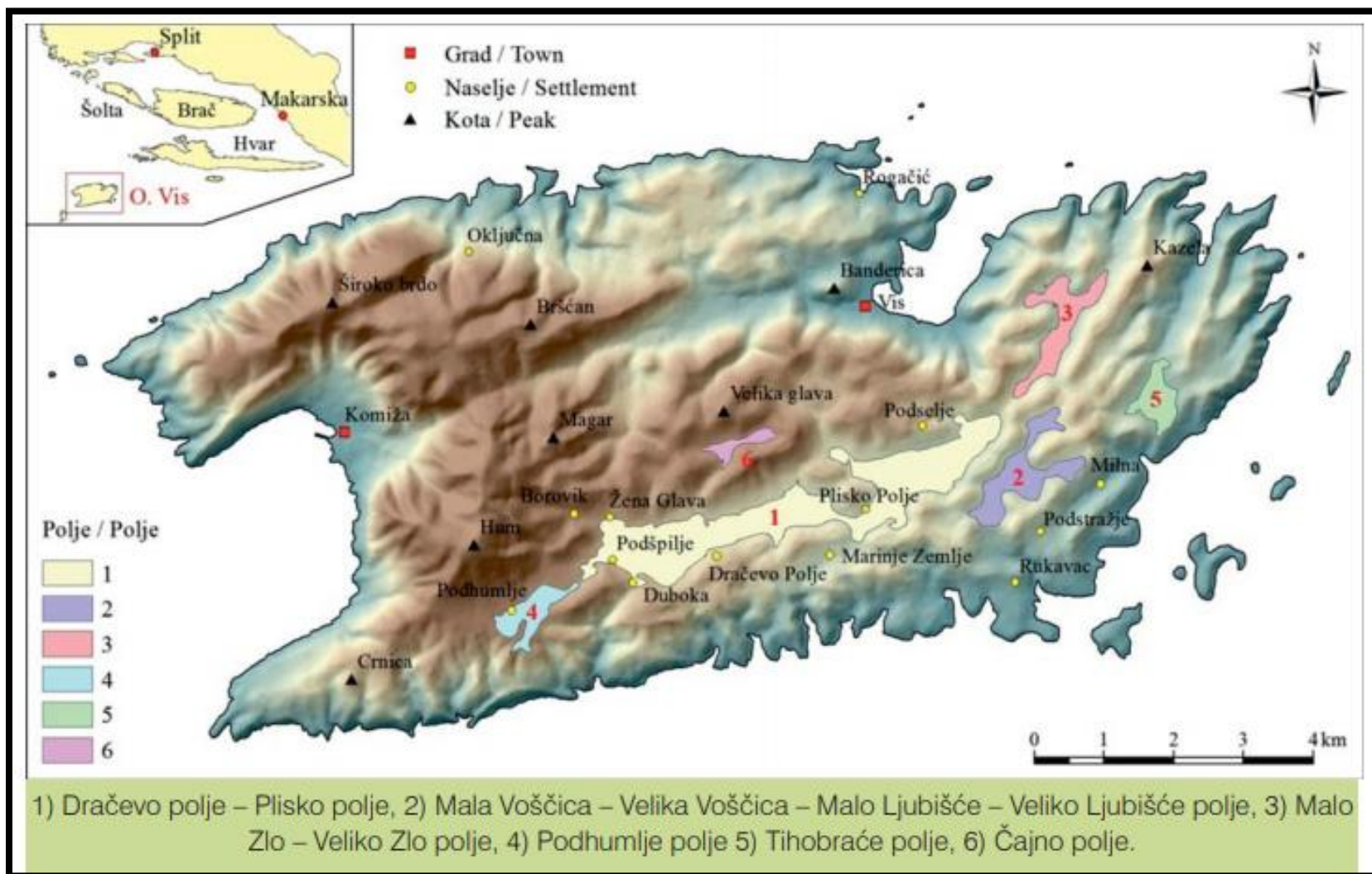
Karta 36: Reljef Primorske regije Crne Gore s istaknutim ravnicama i poljima

Uredio F. Budić prema Čurović et al. 2015, 34.

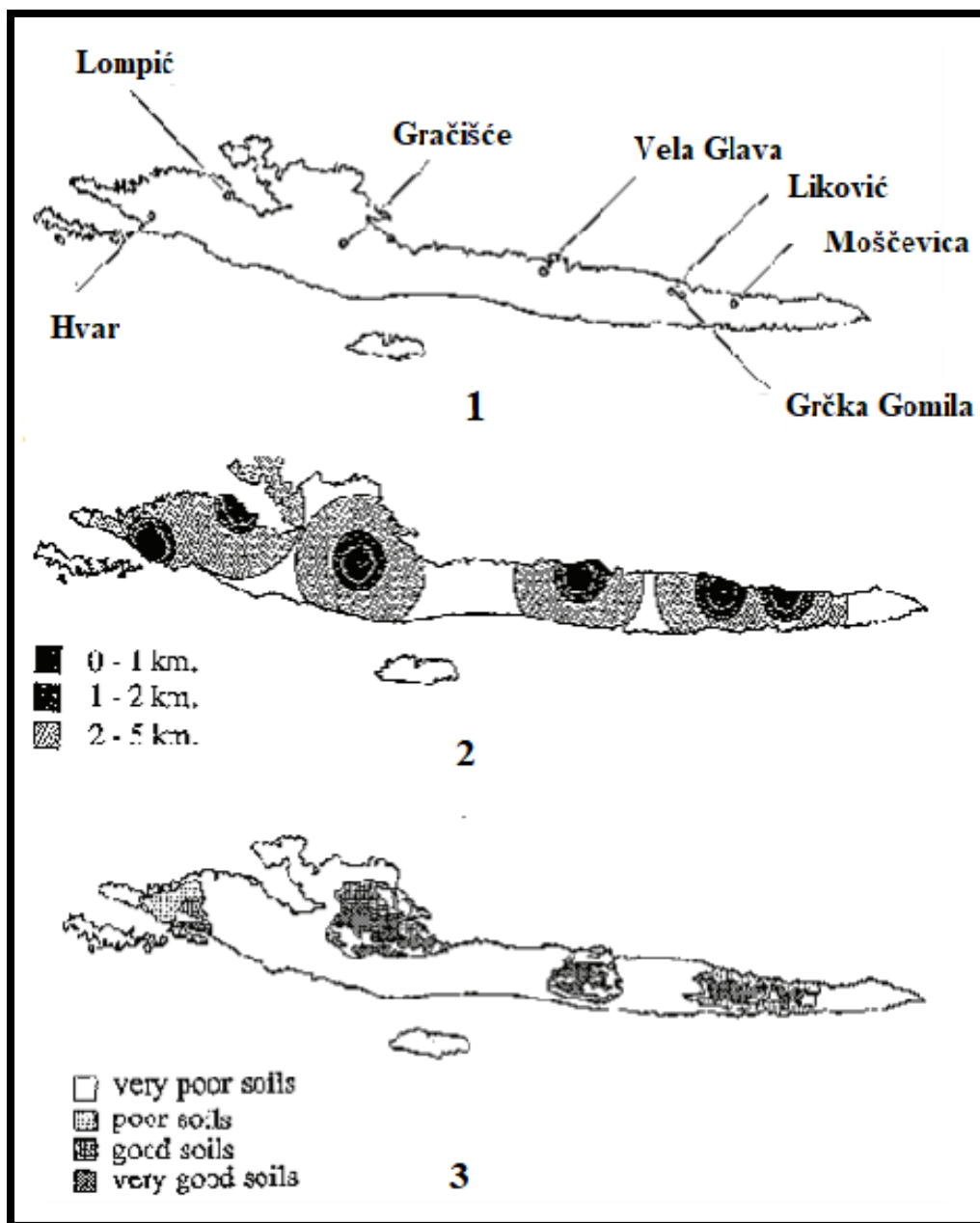
Karta 37: Reljef Skadarskog bazena Crne Gore s istaknutim ravnicama i poljima

Uredio F. Budić prema Čurović et al. 2015, 38.

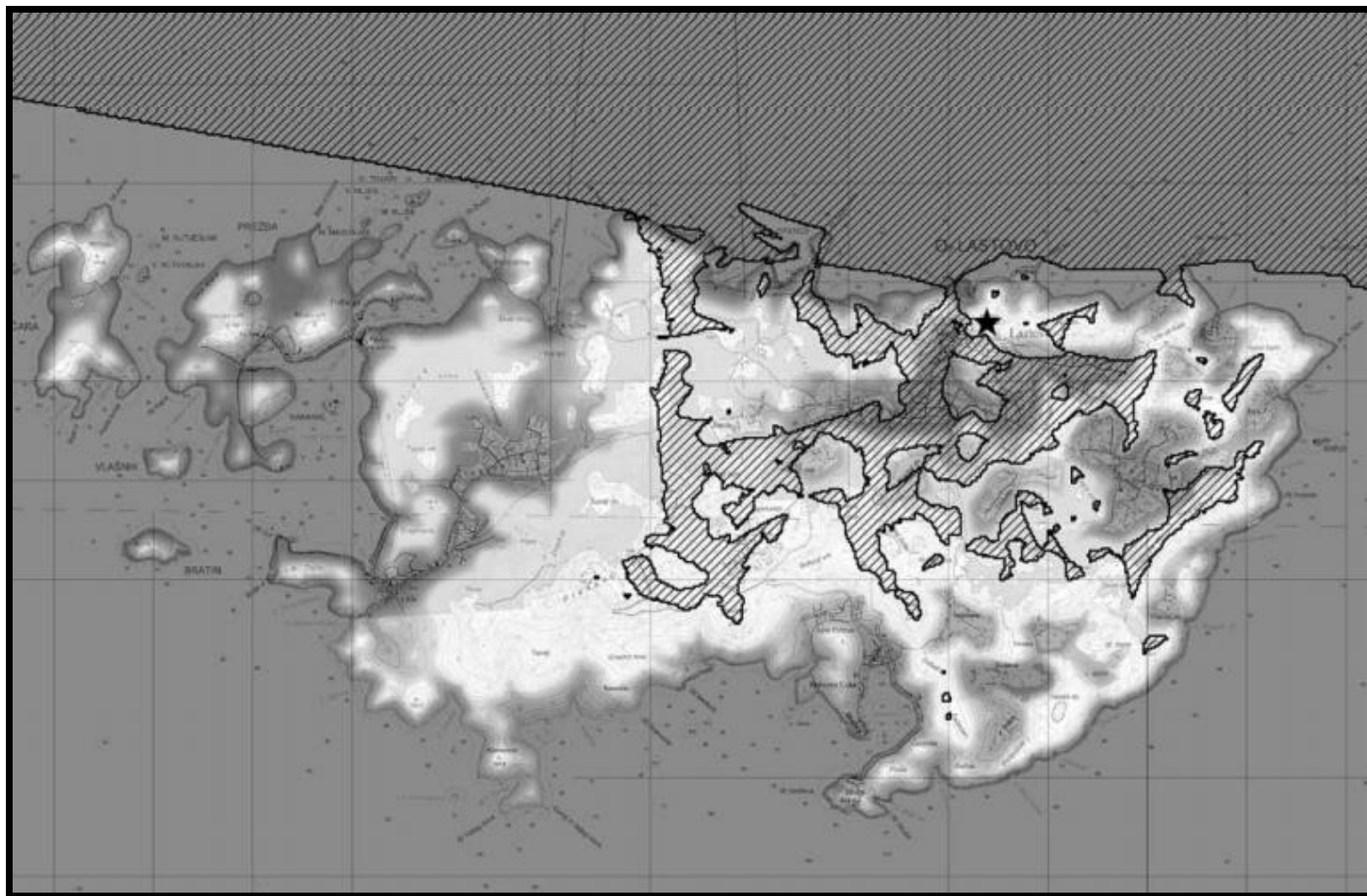
Karta 38: Otok Vis s istaknutim krškim poljima

Preuzeto iz: Krklec et al. 2012, 291, fig. 1.

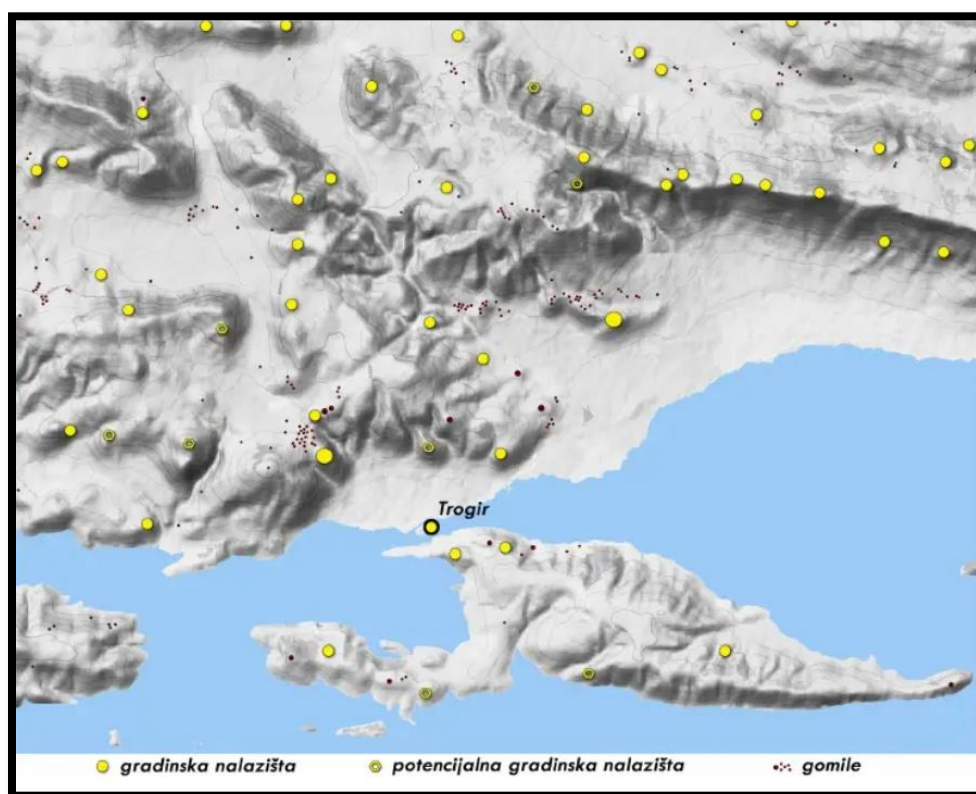
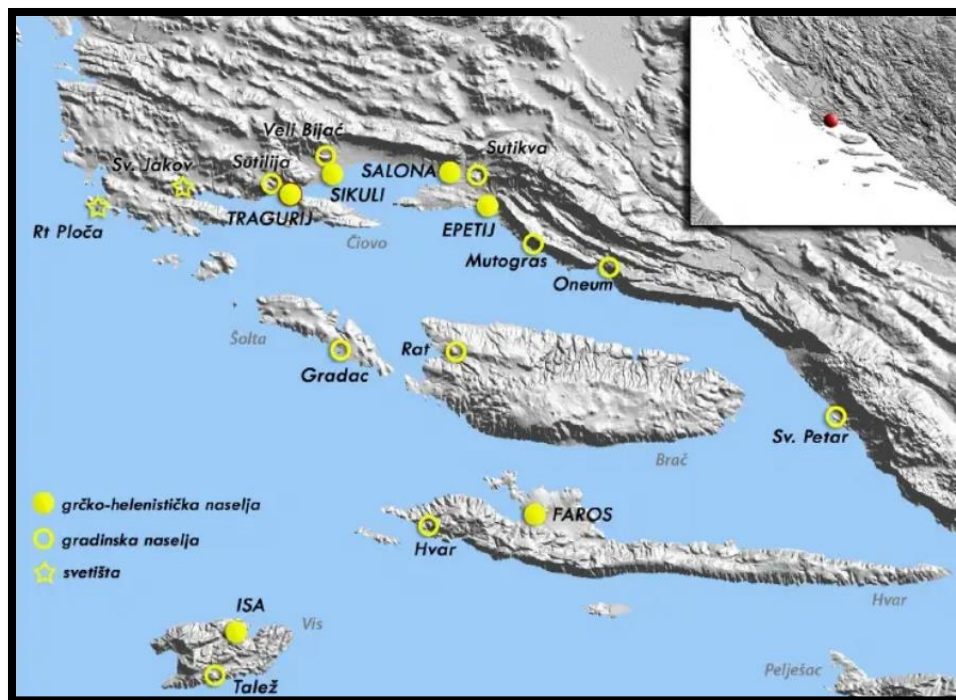
Karta 39: Rasprostranjenost gradina na otoku Hvaru (1) u odnosu prema prostornom utjecaju (2) i plodnim površinama (3)

Prema: Gaffney i Stančić 1996, 36, 37 i 390; fig. 21, 22, 27.

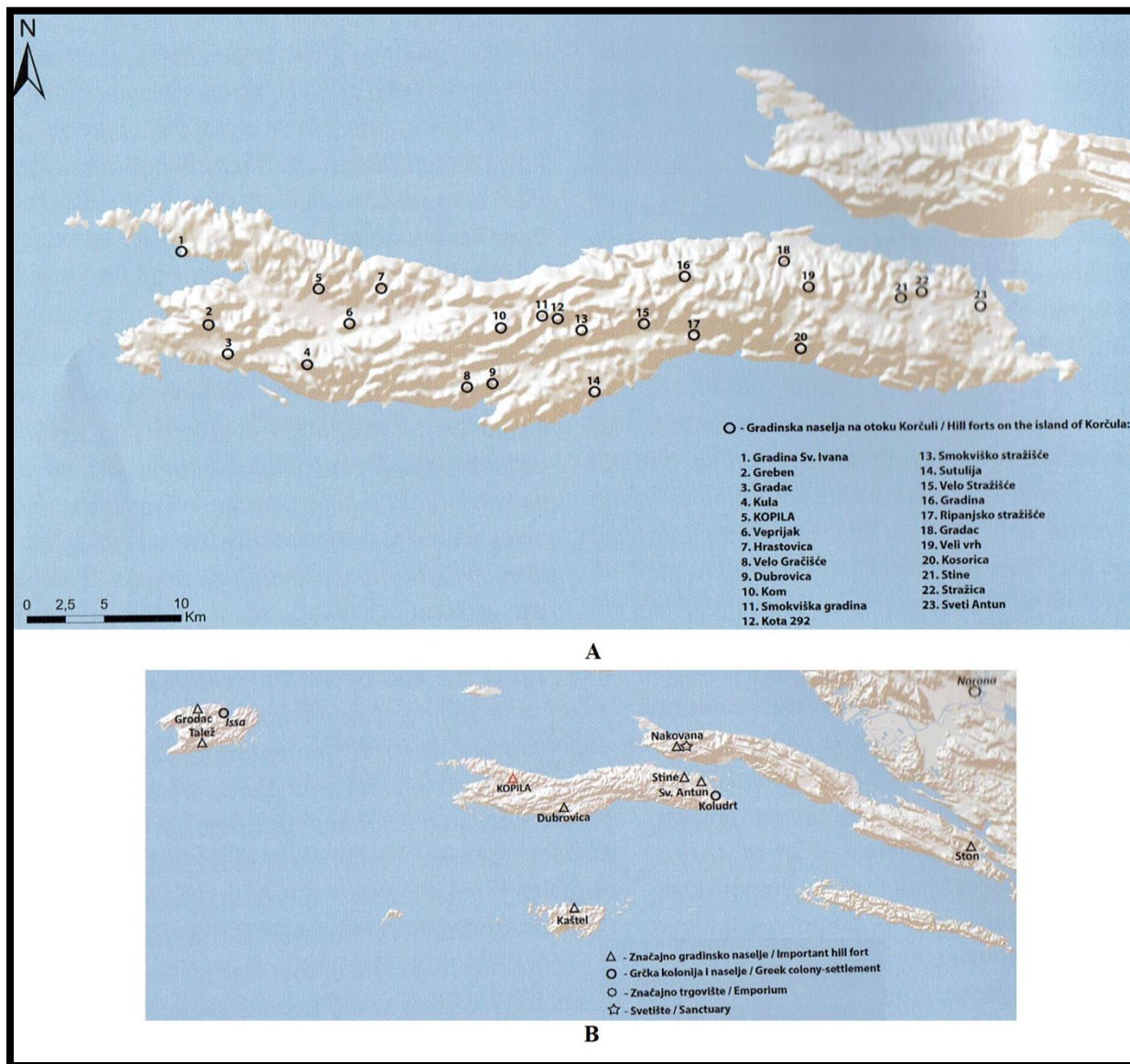
Karta 40: Elaboracija gravitacije gradine Kaštil prema krškim poljima u unutrašnjosti otoka prema *viewshed* analizi

Prema: Della Casa, Bass et al. 2009, 131, fig. 23

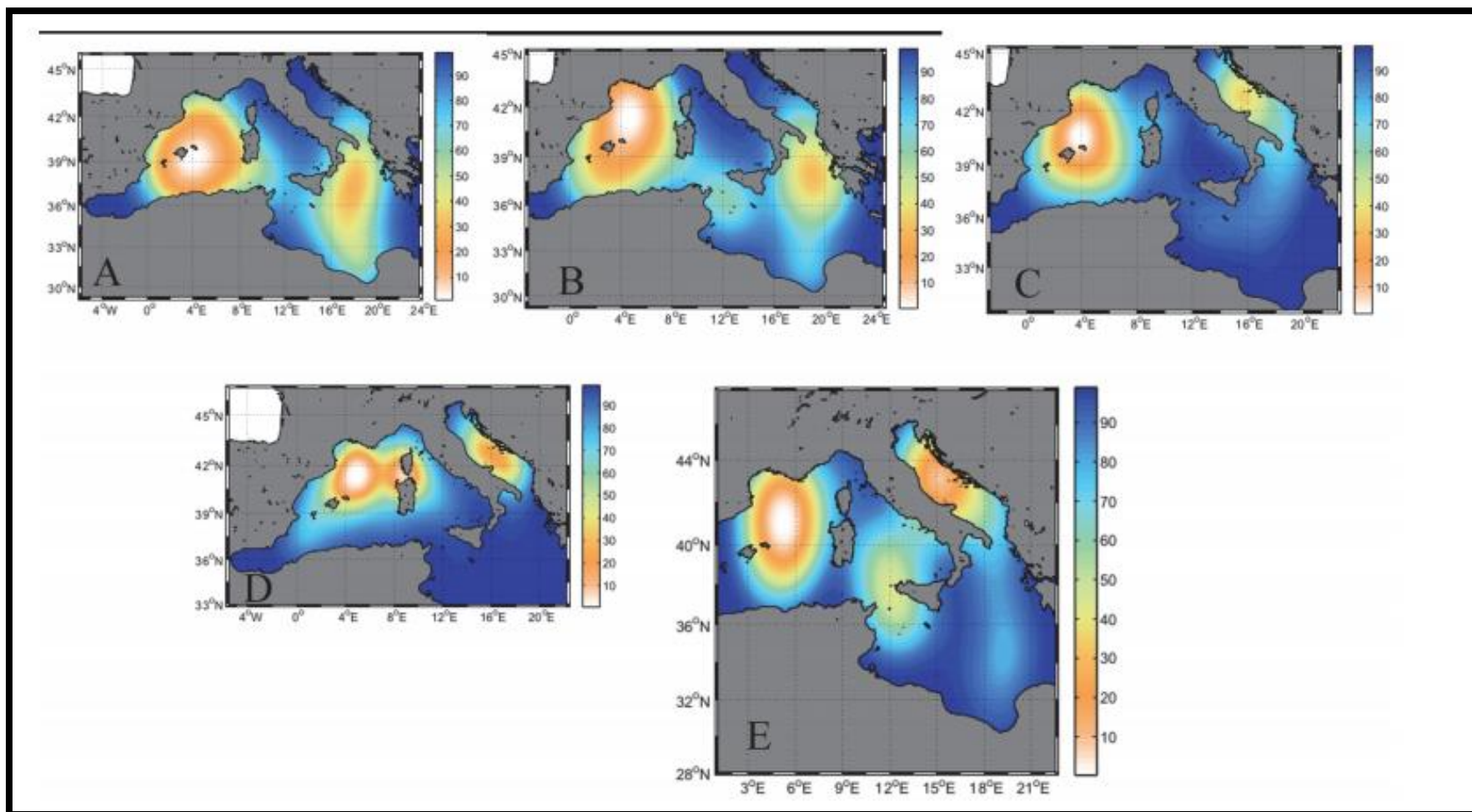
Karta 41: Najvažnija gradinska naselja Kaštelskog zaljeva i srednje Dalmacije (gore) te brončanodobni i željeznodobni gradinski položaji okolice Trogira (dolje)

Preuzeto iz: Babić 2020, 13; Kirigin i Paraman 2020, 30.

Karta 42: Gradinska naselja Korčule prema rekognosciranju (A) u usporedbi s rasprostranjenošću dominantnih pozicija (B)

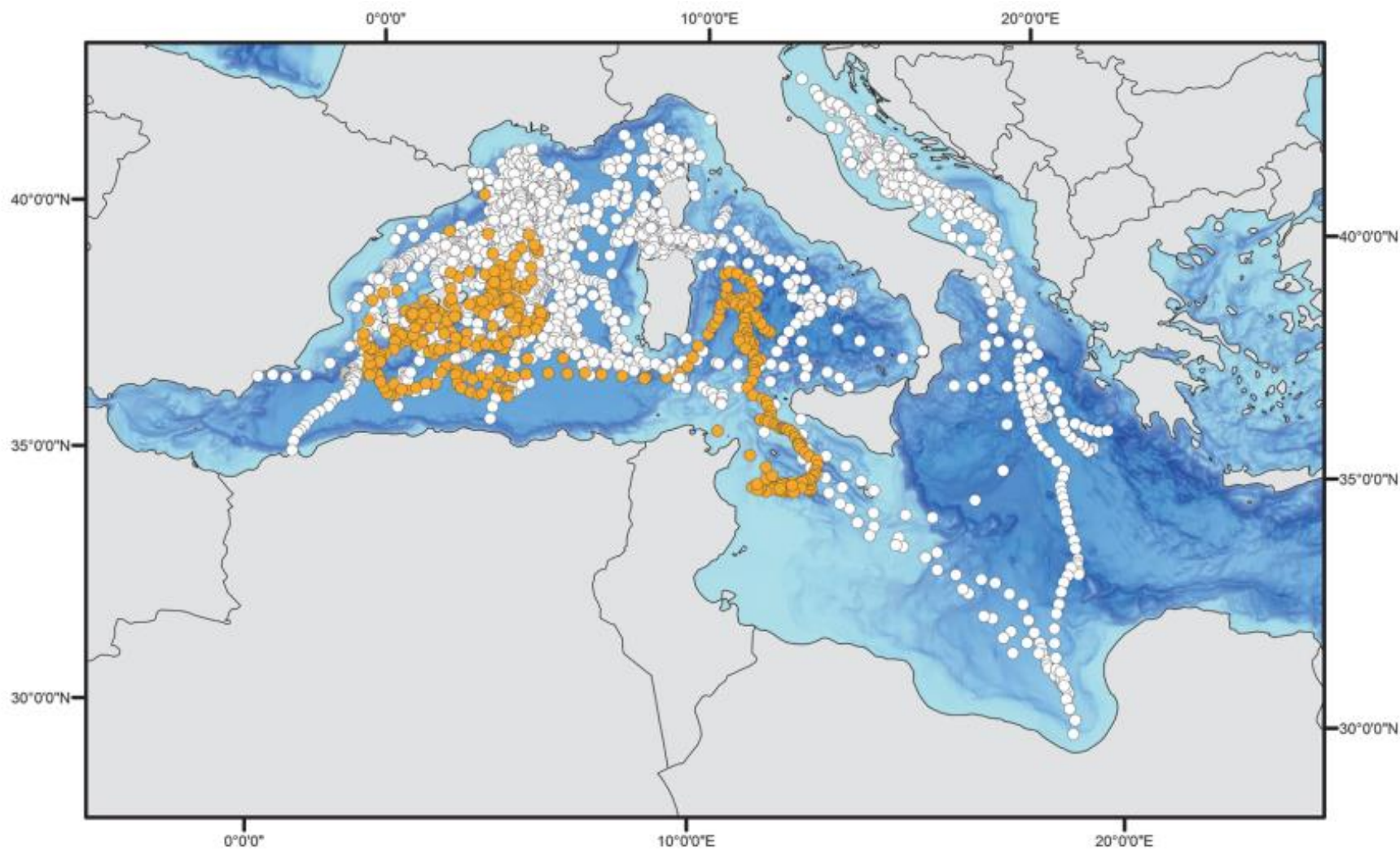
Preuzeto iz: Radić i Borzić 2017, 24; 32, sl. 3 i 6.

Karta 44: Sezonska distribucija plavoperajne tune

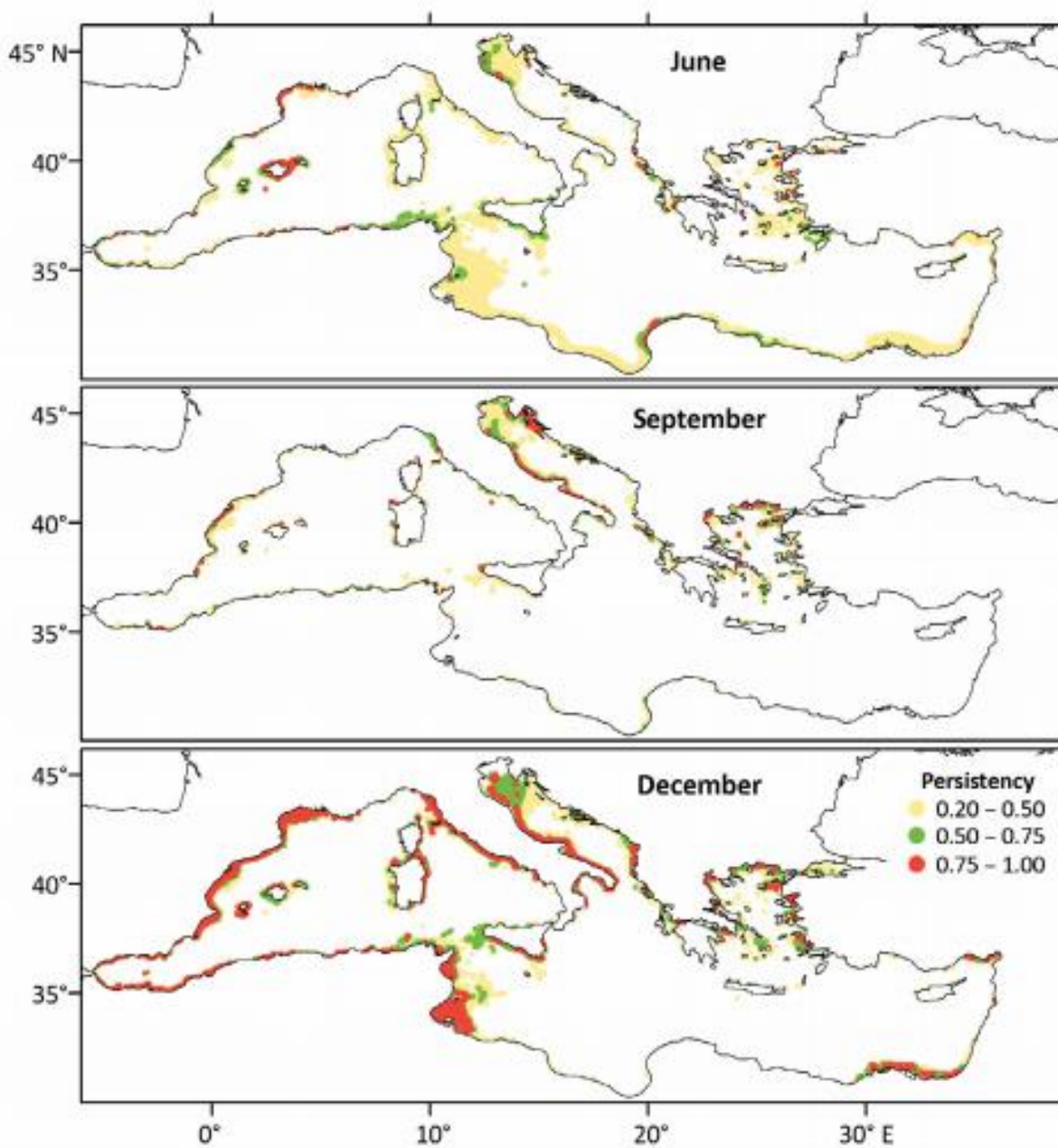
(A - period mriještenja, od 15. svibnja do 15. Lipnja; B- proljeće; C - ljeto; D- jesen; E- zima)

Prema: Cermeño et al. 2015, 11, fig. 5.

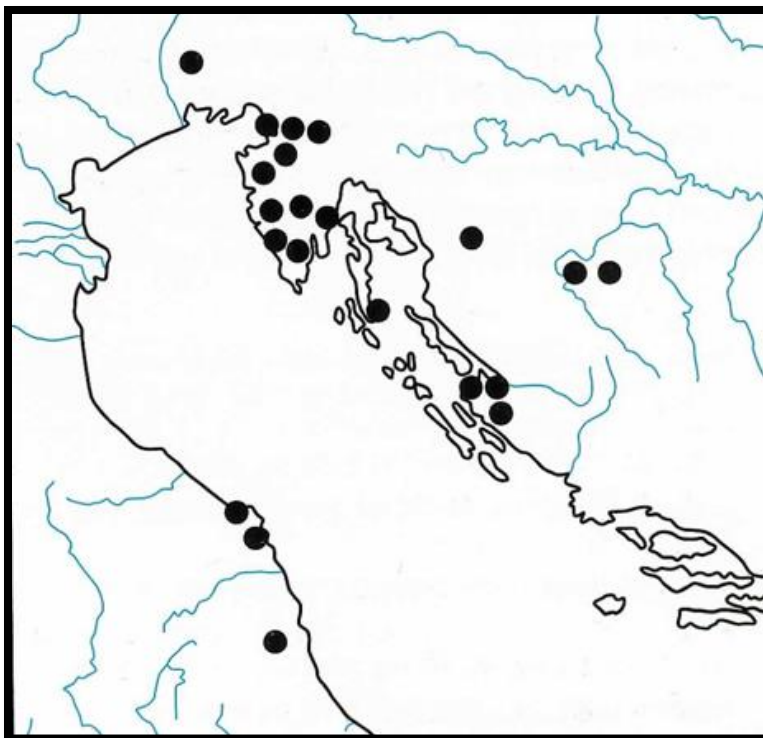
Karta 45: Uzorak migracije plavoperajnih tuna prema 38 označenih primjera iz 2015. godine

Prema: Cermeño et al. 2015, 10, fig. 3.

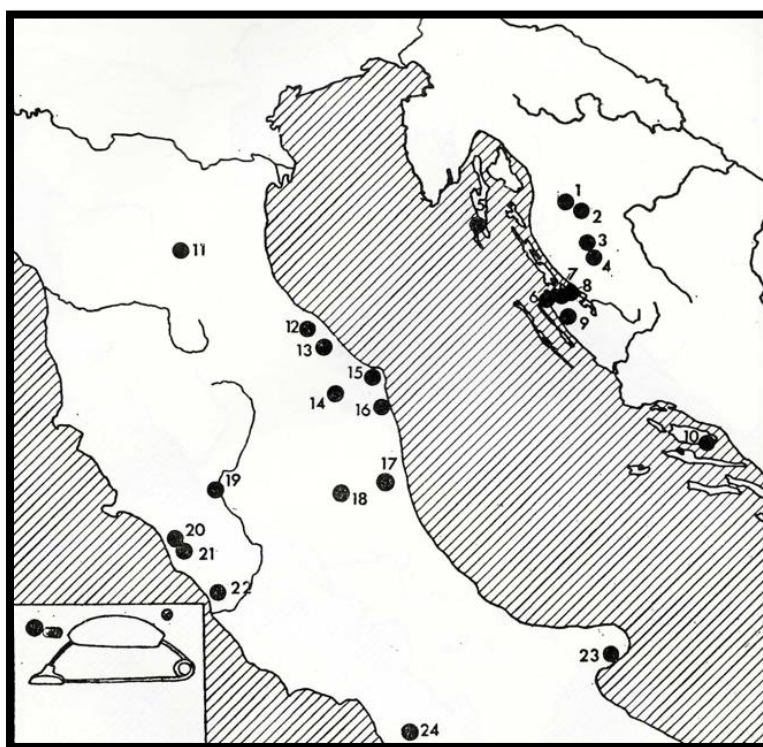
Karta 46: Perspektivna staništa srdela u Sredozemlju (lipanj, rujan i prosinac)

Prema: Tugores et al. 2011, 198, fig. 8.

Karta 47: Lokaliteti s iglama tipa Sirolo-Numana

Preuzeto iz: Mihovilić 2013, 174, fig. 101.

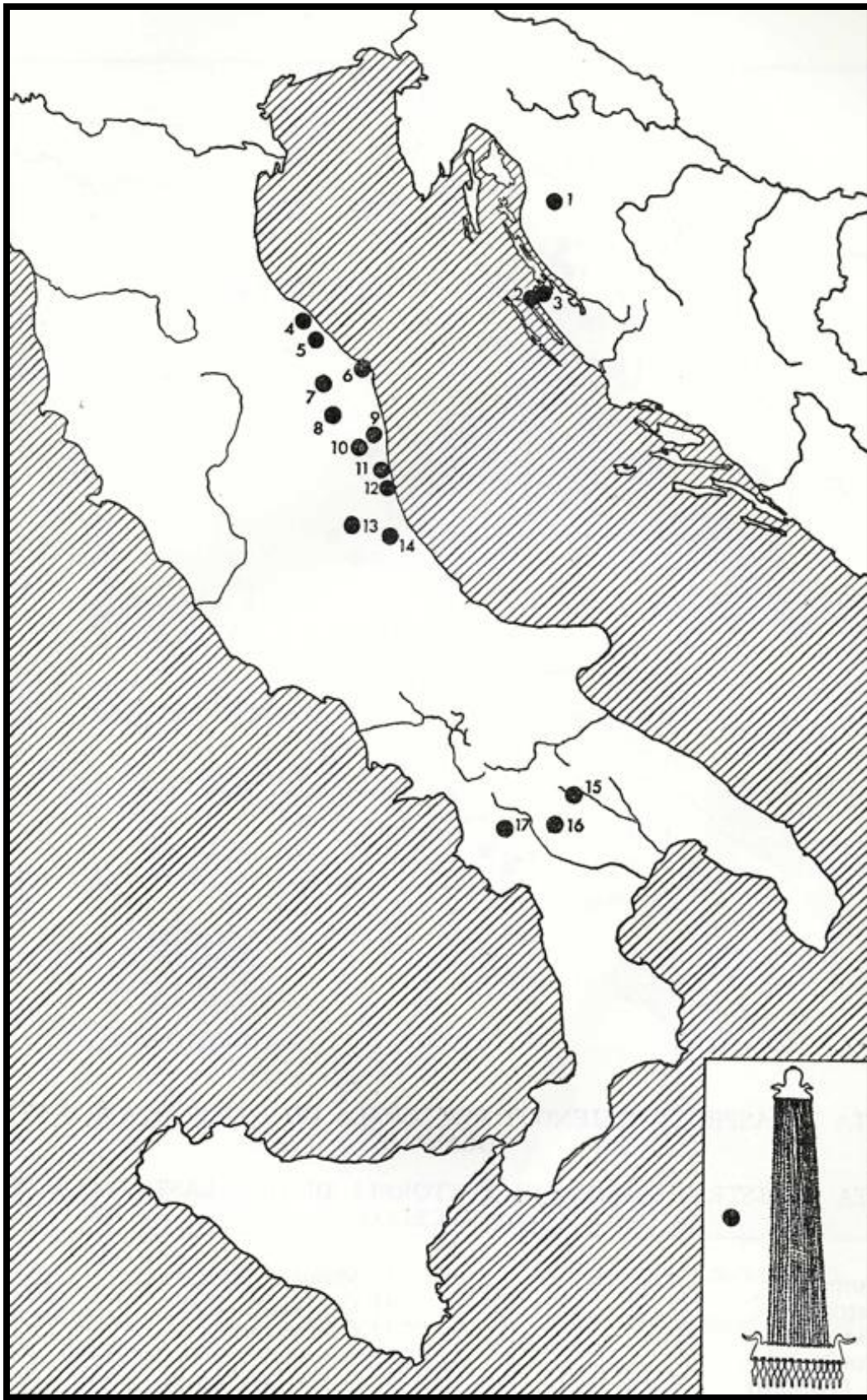
Karta 48: Rasprostranjenost lučnih fibula sa zrnom jantara na luku (1976. godina)

Preuzeto iz: Batović 1976, 47, karta 6.

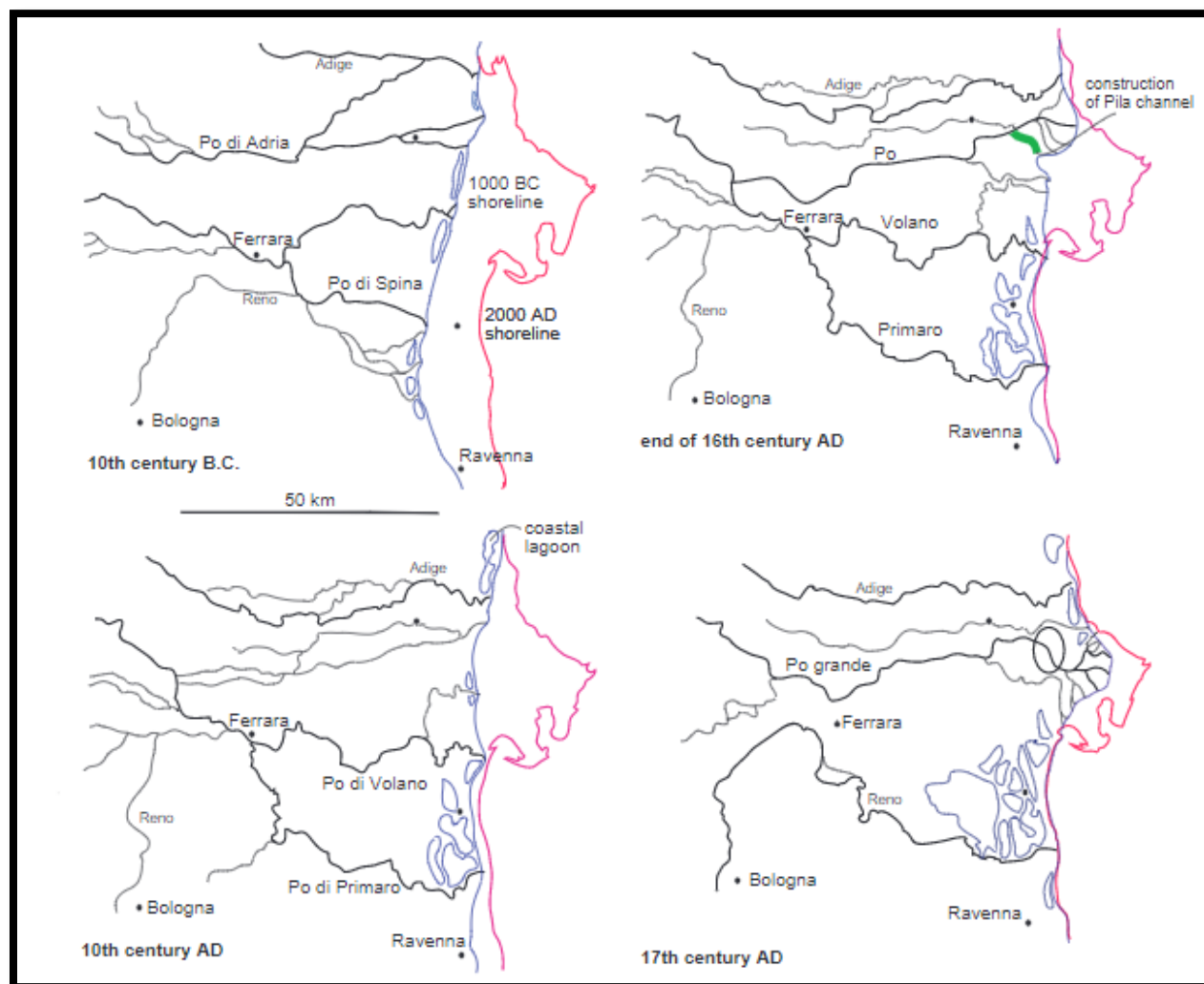
Karta 49: Rasprostranjenost spiralnaočalastih fibula (1976. godina)

Preuzeto iz: Batović 1976, 39, karta 4.

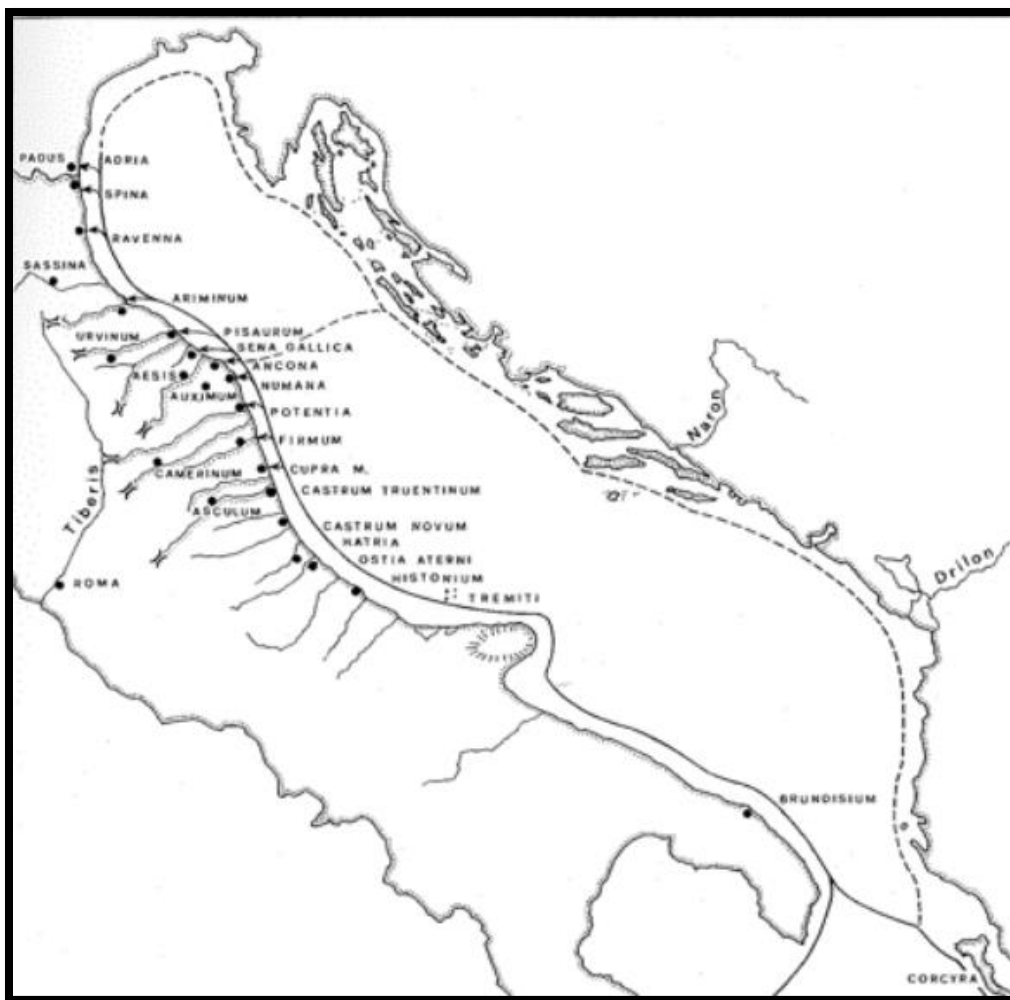

Karta 50: Rasprostranjenost pektoral od dvije ploče s ptičjim glavama (1976. godina)

Preuzeto iz: Batović 1976, 49, karta 7.

Karta 51. Shema progradacije ušća rijeke Pad od 10. st. pr. Kr. do 17. stoljeća
 Preuzeto iz: Syvitski et al. 2005, 82.

Karta 52. Uzobalne luke zapadne jadranske obale smještene na ušćima rijeka
Preuzeto iz: Luni 2004, 13.

Karta 53. Rasprostranjenost daorskog novca (2016. godina)
1- Starogradsko polje; 2 - Narona; 3 - Ošanjići; 4 - Suzina, Dabarsko polje
Preuzeto iz: Dragičević 2016, 109, karta 1.

XII.

TABLICE

Tablica 1: Plovidbene relacije u Jadranu prema Pseudo Skilakovoj *Oplovbi*

Preuzeto iz: Kozličić 1990, T. 2.

Pogl.	Pomorska ruta		Dužina plovidbe				
	od	do	dana	noći	stadija	Prosječno	
						danju	noću
14.	Japigijski rt ¹	<i>Orion mons</i> ²	4	—	2.100	525	—
15.	<i>Orion mons</i>	Ankona	3	1	1.750	500	250
16—17.	Ankona	Spina — ušće Eridana	2	1	1.250	500	250
18—19.	Ušće Eridana	Ušće Histera ³	1	—	655	655	—
20.	Ušće Histera	Ušće Arsije	1	1	1.070	560	510
21.	Ušće Arsije	Ušće Titija	2	—	1.120	560	—
22.	Ušće Titija	Ušće Nesta	1 dugi	—	750	750	—
23.	Ušće Nesta	Ušće Naronā	1	—	500	500	—
24.	Ušće Naronā	Butua	2	—	1.150	575	—
25.	Butua	Epidamno	1	1	800	500	300
26—28.	Epidamno	Korkira ⁴	(2)	—	1.120	560	—

Bilješke: ¹ Japigijski rt = S. Maria di Leuca
² *Orion mons* = Vieste na Monte Garganu
³ Ušće Histera = ušće Soče
⁴ Korkira = sjeverna obala otoka Krfa

Tablica 2: Potvrđene biljne vrste u hrvatskom dijelu istočne jadranske obale prema polenskim nalazima

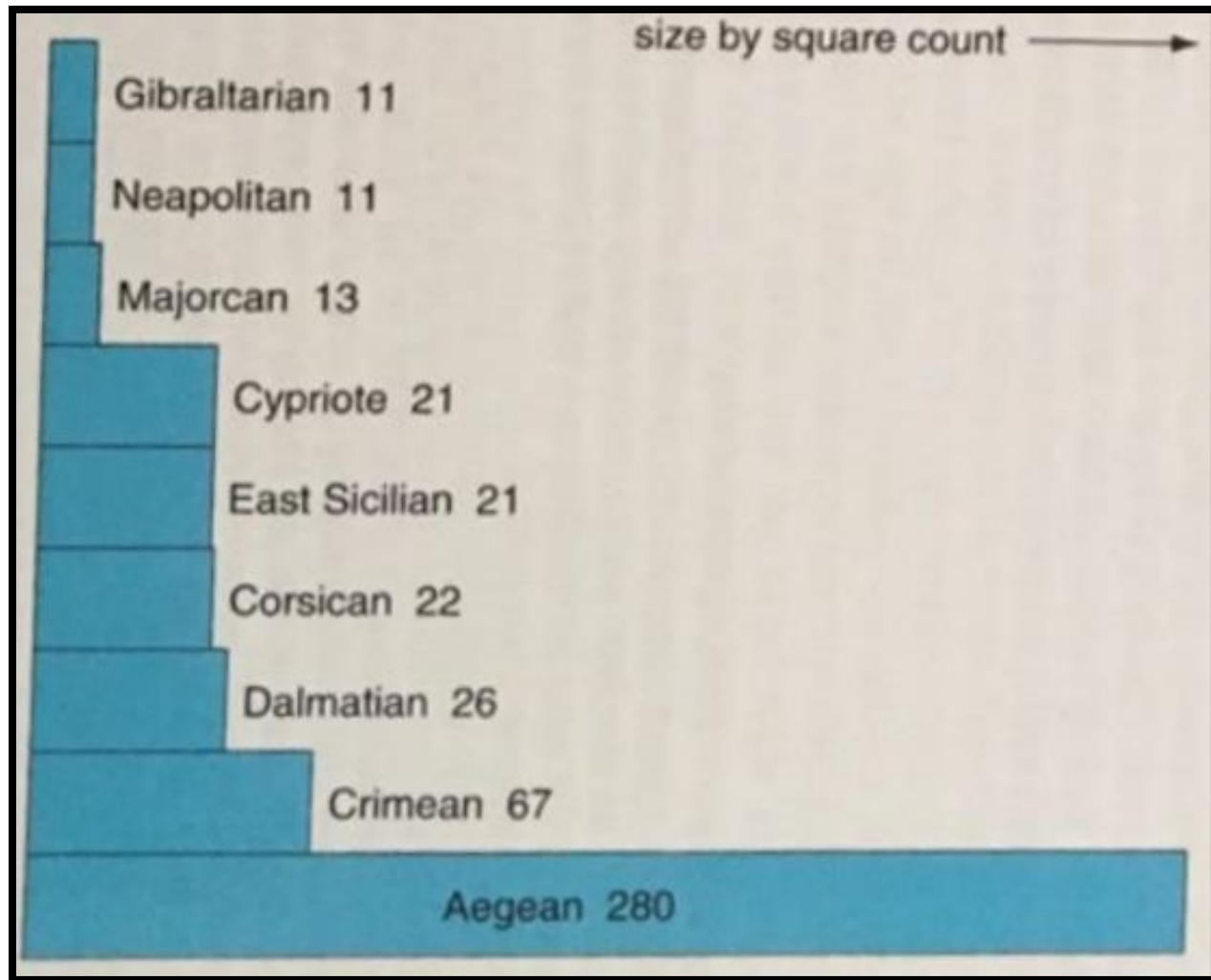
u abecednom redu: *Carpinus orientalis* (bijeli grab); *Castanea* (kesten); *Ceratonia* (rogač); *Cerealia* (žitarice); *Cistaceae* (bušinovke); *Erica* (vrijesak); *Fraxinus ornus* (crni jasen); *Juglans* (orah); *Juniperus* (borovica); *Olea* (maslina); *Ostrya carpinifolia* (crni grab); *Paliurus* (drača); *Phillyrea* (filireja); *Pinus halepensis* (alepski bor); *Pistacia* (pistacija); *Punica* (šipak); *Quercus ilex* (hrast crnika); *Quercus pubescens* (hrast medunac); *Vitis* (vinova loza)

Preuzeto iz: Šoštarić 2005, 388, tab. 1.

Time scale (BC/AD)	Historical ages	North Adriatic	Islands of Dalmatia and coastal part of mainland area	Further inland of Dalmatian mainland
	Antiquity	↑ + <i>Juglans</i> , <i>Castanea</i> , <i>Cerealia</i> , <i>Olea</i> , <i>Vitis</i> , <i>Phillyrea</i> , <i>Juniperus</i>	↑ + <i>Pinus halepensis</i> , <i>Castanea</i> , <i>Juglans</i> , <i>Olea</i> , <i>Vitis</i> , <i>Cerealia</i> , <i>Ceratonia</i> , <i>Punica</i> , <i>Juniperus</i> , <i>Pistacia</i> , <i>Paliurus</i> , <i>Cistaceae</i>	↑ + <i>Castanea</i> , <i>Juglans</i> , <i>Olea</i> , <i>Vitis</i> , <i>Cerealia</i> , <i>Juniperus</i> , <i>Paliurus</i> , <i>Cistaceae</i>
0	Iron Age			
1000	Bronze Age	<i>Quercus pubescens</i> + <i>Carpinus orientalis</i> / <i>Ostrya carpinifolia</i> , <i>Fraxinus ornus</i>	<i>Quercus</i>	+ <i>Erica</i>
2000	Eneolithic	(<i>Quercus ilex</i> + <i>Phillyrea</i> , <i>Pistacia</i> , <i>Juniperus</i>)	<i>ilex</i>	<i>Quercus pubescens</i> + <i>Carpinus orientalis</i> / <i>Ostrya carpinifolia</i> , <i>Fraxinus ornus</i>
3000			+ <i>Juniperus</i>	

Tablica 3: Odnos razvedenosti sredozemnih i crnomorskih pomorskih zona prema Colinu McEvedyju

Preuzeto iz: McEvedy 2002, 11.

Tablica 4: Pedološki tipovi i iskoristivost tala u Hrvatskoj i BiH

Preuzeto iz: Bogunović i Bensa 2005, 7, tab.2.

Redovi pogodnosti	Klase pogodnosti	Opis i glavne vrste ograničenja	Pripadajući tipovi ili niže jedinice tla
P Pogodno za obradu	P-1 Dobra pogodnost	Nema značajnih ograničenja i potreba uređenja. Slabija osjetljivost na kemijske polutante	Duboki fluvisoli i koluviji; hidromeliorirana tla, ilovasta, krških polja i delta; eutrični kambisol na praporu
	P-2 Umjerena pogodnost	Umjerena ograničenja zbog nagiba i/ili erozije, skeleta, dreniranosti, stjenovitosti. Srednja osjetljivost na kemijske polutante	Crvenice duboke; kalkokambisol duboki; eutrični kambisol na flišu i laporu; hidromeliorirana tla teže teksture; koluvijalna skeletoidna i srednje duboka
	P-3 Ograničena pogodnost	Ozbiljna ograničenja zbog nagiba i/ili erozije, dubine tla, vertičnosti, skeletnosti, kapacitet tla za vodu, kiselosti, stjenovitosti i kamenitosti. Jača osjetljivost na kemijske polutante	Rendzina i ranker blažih formi reljefa; vertisol; crvenica i kalkokambisol srednje duboki; distrični kambisol; lesivirano akrično tlo; skeletoidni i skeletni koluviji; antropogena tla na kršu većih parcela; regosoli na flišu
N Nepogodno za obradu	N-1 Privremeno nepogodna tla	Ograničenja koja se mogu popraviti – kiselost, prekomjerno vlaženje, dreniranost, alkaličnost, zaslanjenost. Različita osjetljivost na kemijske polutante.	Euglejna mineralna tla, hipogleja i amfigleja; tresetno glejno tlo; kamenjar, kalkokambisoli i kalkomelanosoli na tercijarnom vapnencu; zaslanjena tla uz more; tresetno tlo
	N-2 Trajno nepogodna tla	Nisu moguće i/ili isplative melioracije zbog kamenitosti, stjenovitosti, erozije, nagiba, dubine tla, kiselosti, vertičnosti – glinovitosti. Različita osjetljivost na kemijske polutante.	Crvenice, kalkokambisoli, crnice i luvisoli u svim visoko stjenovitim uvjetima; sva tla na ekstremnim nagibima; tresetno tlo vrlo slabe dreniranosti; ranker i rendzina vrlo plitka, regosol na laporu, vrlo strmih padina

Tablica 5: Veličine krških polja u zaleđu istočne jadranske obale

Prema: HE LZMK s. v. Polja u kršu; Manzano Baena et al. 2009, 18, tab. 2.

Krško polje	Površina u km2
Cerkniško polje	26
Planinsko polje	10
Čepičko polje	8,6
Gračačko polje	8,2
Kninsko polje	20,2
Kosovo polje	27
Petrovo polje	57
Hrvatačko polje	19
Sinjsko polje	64
Dicmo	35
Imotsko polje	95
Vrgoračko polje (Jezero)	30
Ljubuško polje	17,1
Hutovo blato	20
Bijelo polje-Mostarsko-polje-Bišće polje	720
Popovo i Trebinjsko polje	70
Ljubomirsko polje	8
Straigradsko polje	12
Pitavsko polje	2

Tablica 6: Tipovi i iskoristivost tala u Slovenskom primorju prema klasifikaciji Vidic et al. 2015, 132 – 150.

TIP TLA	VRSTA TLA	MATIČNA PODLOGA	ISKORISTIVOST TALA:	POGODNOST ZA RATATSTVO:
TIP 4	RENDZINA NA VAPNENCU I DOLOMITU	Vapnenac i dolomit	Tla pokrivena šumom ili pašnjacima.	NE
TIP 5	RENDZINA I SMEĐA TLA NA VAPNENCU I DOLOMITU	Vapnenac i dolomit	Tla pokrivena šumom, livadama ili tratinama. Moguća površinska stjenovitost i problem suše.	NE
TIP 6	RENDZINA NA MEKIM KARBONATNIM STIJENAMA	Les, fliš i litotamnijski vapnenci	Tla pokrivena šumama i livadama. Vrlo plitka tla. Brzo prelaze u eutrična smeđa tla.	NE
TIP 23	EUTRIČNA SMEĐA TLA KARBONATNA NA FLIŠU	Eocenski fliš	Upotreba zemlje mora se prilagoditi sredozemnim i subsredozemnim uvjetima. Inače pogodno za njive, livade i šume. Moguća sadnja vinove loze i voćnjaka.	MOGUĆE
TIP 32	DISTRIČNA SMEĐA TLA NA NEKARBONATNOM FLIŠU I DEKALCIFICIRANOM LESU	Nekarbonatni i malokarbonatni fliš i dekalificirani les	Ograničenja za upotrebu ove vrste tla počiva na njezinoj teksturi. Potrebna kalcifikacija ovih vrsta tala. U tom slučaju pogodno za njive, livade i šume	MOGUĆE
TIP 37	SMEĐA TLA NA VAPNENCU I DOLOMITU	Vapnenac i dolomit	Većinski džepovi zemlje između stijena. Moguća je veća površina stjenovitost ovih tala. Pogodno za livade, njive, šume i vinograde.	MOGUĆE
TIP 39	CRVENICA, ILOVASTA	Vapnenac	Problem intenzivne poljoprivrede, npr. vinogradarstvo, je tanak sloj zemlje.	MOGUĆE
TIP 40	CRVENICA, KREMENICA	Vapnenac i kremen	Ograničenja tla zbog promjenjive debljine i količine kremenca.	MOGUĆE
TIP 51	EUTRIČNA ALUVIJALNA TLA	Ilovasti nanosi	Nema ograničenja za upotrebu. Povoljno za njive, travnjake i voćnjake.	DA
TIP 55	EUTRIČNI PSEUDOGLEJ NA OBRONCIMA I RAVNOM	Pleistocenski i pliocenski sedimenti	Iskoristivost tla ograničena je na količinu padalina. Inače pogodno za livade, njive i šume.	MOGUĆE
TIP 57	EUTRIČNI HIPOGLEJ	Pleistocenska glina i ilovača	Za obradu zemlje potrebna je hidromelioracija. U tom slučaju pogodno za livade.	BEZ ULAGANJA NE

ŽIVOTOPIS AUTORA

Filip Budić rođen je 08. kolovoza 1991. godine u Zagrebu. Završio je osnovnu školu klasičnog smjera, a u školskoj godini 2009./10. maturirao u Klasičnoj gimnaziji u Zagrebu. Nakon završenog dvopredmetnog preddiplomskog studija povijesti i arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, diplomirao je akademske godine 2015./2016. antičku arheologiju, a 2016./2017. staru povijest (istraživački smjer). Iste godine upisao je poslijediplomski doktorski studij arheologije (smjer: antička arheologija).

Dobitnik je dvije dekanove nagrade za izvrsnost i stipendije Grada Zagreba za uspjeh u studiju. Sudjelovao je na nekoliko arheoloških iskopavanja i terenskih pregleda u Hrvatskoj (Bapska, Gardun-Vojnić, Topusko, Josipdol, Murter, dolina rijeke Cetine) i u inozemstvu (Ulpiana Secunda na Kosovu, Colonia Ulpia Traiana u Njemačkoj, Kyzyl Kuragino u Rusiji, Naks u Grčkoj, Tel Dor u Izraelu). Radio je na studentskim projektima s ciljem terenskog pregleda i iskopavanja gomila. Od 2015. do 2017. godine vodio je projekt Grčka mitologija i istočna obala Jadrana koji su mentorirale prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić i dr. sc. Jelena Marohnić s Odsjeka za staru povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Projekt je u lipnju 2016. godine dobio Rektorovu nagradu za timski znanstveni i umjetnički rad. Od 2014. godine, surađivao je u organizaciji i vođenju stručnih ekskurzija Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Držao je nekoliko javnih izlaganja s ciljem popularizacije povijesti i arheologije (Zagreb i Sarajevo) te sudjelovao u pripremi i snimanju HRT-ove emisije Školski sat za teme iz antičke povijesti. Držao je nekoliko predavanja u sklopu kolegija *Fenomeni materijalne i duhovne kulture grčkog svijeta* te *Egejska arheologija* na diplomskom studiju antičke arheologije Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. U 2018. godini boravio je na Sveučilištu Stanford u SAD-u, a tijekom posljednje tri godine sudjelovao je na međunarodnim znanstvenim konferencijama (Heidelberg, Zagreb, Stari Grad na Hvaru, Lisabon, Budimpešta, Ghent, Toulouse, Rijeka) te napisao nekoliko znanstvenih i stručnih radova. Aktivno se služi engleskim i njemačkim jezikom, a pasivno talijanskim, francuskim, ruskim i novogrčkim. Licencirani je turistički vodič za Splitsko-dalmatinsku županiju. Od 20. listopada 2021. zaposlen je kao asistent na Katedri za staru povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

POPIS OBJAVLJENIH RADOVA:

- Budić et al. 2014 Budić, F., Kordić, N. i M. Vukov, „25 Internationale Archäologische Sommerakademie Xanten 2013.“ *Obavijesti – Hrvatsko arheološko društvo XLVI* (2014): 70 -71.
- Budić 2016a Budić, F., „Antiquitatis Sollemnia - Antidoron Mate Suić.“ *Latina et Graeca* 29 (2016): 101 – 109.
- Budić 2016b Budić, F., „Prapovijesni Kikladi. Kulture ranog brončanog doba na kikladskom otočju u Grčkoj.“ *Latina et Graeca* 30 (2016): 111 – 117.
- Budić 2017a Budić, F. „Mitološka slika Jadrana u Apolonijevom Spjevu o Argonautima.“ *Zbornik radova Društva studenata povijesti Hrvatskih studija Ivan Lučić-Lucius*, XV, 22, Zagreb 2017, 47 – 64.
- Budić 2017b Budić, Filip, „Studentski projekt: Grčka mitologija i istočna obala Jadrana.“ *Fragmenti* 5 (2017), 87 – 94.
- Budić 2018 Budić, Filip, „Rasprava o podrijetlu proročkih riječi i povijesnom kontekstu osnivanja Fara.“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 111 (2018): 99 – 137.
- Budić 2019a Budić, Filip, „Egipat i klasični svijet. Beyond the Nile: Egypt and the Classical World (ur. Jeffrey Spier, Timoty Potts, Sara E. Cole), katalog izložbe održane od 27. ožujka do 9. rujna 2018. u J. Paul Getty Museum, Los Angeles: Getty Publications, 2018.“, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 51, 2 (2019): 399 – 402.
- Budić 2019b Budić, Filip, „Beyond the Nile: Egypt and the Classical World.“, *Latina et Graeca* 35, 2 (2019): 101 – 109.
- Budić 2020 Budić, Filip, „Some Questions about “the Lack of the Greek Interest” for the Eastern Adriatic Coast during the Archaic Period.“, in: *About Two Provinces. Proceedings of the Third Croatian–Hungarian PhD Conference on Ancient History and Archaeology*, ur. G. Németh; D. Réfi Oszkó, Budapest- Debrecen 2020, 13 – 24.

Budić 2021

Budić, F., „Grčke opaske o jadranskom pomorskom krajoliku: veliki Rejin zaljev i Kronovo more.“, *Arheološki radovi i rasprave* 20 (2021): 89 - 104.